

Україна-угорщина:
спільне
минуле та сьогодення

"Идоша Угри мимо Кієвъ
горою, еже ся нынѣ зоветь
Угорьское, пришедъше къ
Днѣпру, сташа вежами"

(Несторъ, II. т., стр. 236)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

***УКРАЇНА – УГОРЩИНА:
СПІЛЬНЕ МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ***

**Матеріали
міжнародної наукової конференції
(Київ, 14-16 квітня 2005 р.)**

Київ – 2006

Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 275 с.

Переклад з угорської мови: **В.П. Густей**

Переклад з української мови: **Вашиш Т., Зубанич Л., Рудник І.**

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 10 від 29 листопада 2005 р.*

Редакційна колегія:

✓ **В.А.Смолій,**

доктор історичних наук, професор, академік НАН України
(*відповідальний редактор*),

✓ **С.В.Віднянський,**

доктор історичних наук, професор
(*заст. відповідального редактора*),

✓ **М.Ф.Котляр,**

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,

І.О.Мандрик,

доктор історичних наук, професор,

І.Б.Матяш,

доктор історичних наук, професор,

Іштван Гайдош, ---

народний депутат України, голова ДСУУ

Тібор Вашиш

(*відповідальний секретар*),

Аттила Пок,

доктор історії, професор, Угорщина,

Іштван Фодор,

доктор історії, професор, Угорщина.

Видання здійснене за підтримки Державного комітету України в справах національностей та міграції, Державного комітету Угорської Республіки в справах закордонних угорців та Демократичної спілки угорців України.

ISBN 966-02-4032-5

ЗМІСТ

✓ Валерій Смолій , директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України. Вступне слово	5
Вілмош Сабо , Державний секретар Уряду Угорської Республіки. Привітання	7
Іштван Гайдош , голова Демократичної спілки угорців України, народний депутат України. Привітання	9
Янош Тот , Надзвичайний і Повноважний Посол Угорської Республіки в Україні. Привітання	11
✓ Степан Віднянський (Київ, Україна). Основні етапи та проблеми історії українсько-угорських взаємин	13
Іштван Фодор (Будапешт, Угорщина). Угорці та східні слов'яни у IX-XI столітті (про результати та актуальні завдання найновіших археологічних досліджень)	19
Олександр Майоров (Санкт-Петербург, Росія). Русько-угорські відносини другої половини IX ст. та проблема заснування Галича	25
✓ Андрій Плахонін (Київ, Україна). Нащадки Володимира Ярославича та Волинь в контексті русько-угорських відносин XI ст.	41
Ласло Зубанич (Берегово, Україна). Княгині Київської Русі в історії Угорщини	56
Марта Фонт (Печ, Угорщина). Угорсько-східнослов'янські зв'язки середини XII ст.	61
✓ Микола Котляр (Київ, Україна). Русь і Угорщина в XII ст.	75
Мирослав Волощук (Івано-Франківськ, Україна). Васальна підлеглість Данила Романовича від Бели IV (1235 – 1245 рр.): джерела, історіографія та коротка постановка проблеми	86
Оксана Ферков (Ужгород, Україна). Українсько-угорські зв'язки періоду середньовіччя в угорській історіографії другої половини XIX – початку XX ст.	95
Шандор Гебеї (Егер, Угорщина). Дипломатичні зносини між Трансільванським князівством та Запорізьким військом у 1648 році	104

✓ Віктор Горобець (<i>Київ, Україна</i>). Вільно чи Раднот? Українсько-трансільванська військова співпраця 1657 р. в контексті формування протестантської ліги	120
✓ Андрій Гурбик (<i>Київ, Україна</i>). Україна і трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656-1657)	134
✓ Тарас Чухліб (<i>Київ, Україна</i>). Український гетьманат – Трансільванське князівство: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.)	154
Мандрик Іван (<i>Ужгород, Україна</i>). Угорська політика на території Закарпаття в кінці XIX – на початку XX ст.	177
Леся Мушкетик (<i>Київ, Україна</i>). Угорські історичні герої у народній прозі Закарпаття	190
Ференц Поллман (<i>Будапешт, Угорщина</i>). Військові цілі Австро-Угорської монархії та Україна у 1914 р.	199
Ірина Матяш , (<i>Київ, Україна</i>). Джерельна база дослідження діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: “український” комплекс	204
Іштван Равас (<i>Будапешт, Угорщина</i>). Українсько-угорські військові відносини в першій половині XX ст.	216
Дьордь Дупка (<i>Ужгород, Україна</i>). Сталінські депортації угорців	228
Дмитро Ткач (<i>Київ, Україна</i>). Особливості становлення українсько-угорських міждержавних відносин	230
Юрій Мушка (<i>Київ, Україна</i>). Євроінтеграційні проблеми в українсько-угорських економічних відносинах	239
Єва Кіш (<i>Ужгород, Україна</i>). Транскордонне співробітництво України та Угорщини у XXI ст.	241
Іванна Бабинець (<i>Ужгород, Україна</i>). Закарпаття в системі міждержавних відносин України і Угорської Республіки (1991-2004 рр.)	251
Аттила Пок , <i>заступник директора Інституту історії Угорської Академії Наук</i> . Заключне слово	270
Рішення міжнародної наукової конференції: Про створення Комісії істориків України та Угорщини	273
Договір про наукове співробітництво між Інститутом історії України НАН України та Інститутом історії Угорської Академії Наук	274

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
директор Інституту історії України НАН України,
академік НАН України

ВСТУПНЕ СЛОВО

Європейський вибір України сьогодні вже перестав бути питанням політичних дискусій, адже ідея повернення до Європи стала об'єднуючою для майже всіх ключових гравців українського політикуму і, що головне, на користь європейської інтеграції висловлюється абсолютна більшість українців. Сьогодні питання стоїть вже не про стратегічну доцільність, а про шляхи, етапи й терміни реалізації цього пріоритетного для України зовнішньополітичного завдання. Водночас роки незалежності України виявили надзвичайну складність торування шляху до процвітаючої та привабливої для більшості українців Європи. Прискорити й полегшити його можна лише з врахуванням міжнародного та власного історичного досвіду.

Історія свідчить, що Україна започаткувала шлях до Європи не з діалогу з великими європейськими державами, а із входженням українських земель до структурних зв'язків між сусідніми європейськими країнами. Історичний досвід доводить, що реалізація одного із найважливіших для України зовнішньополітичних орієнтирів – західноєвропейського вектору як обов'язкової поєднуючої ланки до Великої Європи – можлива насамперед через розвиток відносин з центральноєвропейськими країнами, особливо з тими, до складу яких входили українські землі і де й сьогодні мешкає чимало українців. Не менш важливим є врахування успішного досвіду постсоціалістичної трансформації наших західних сусідів, що дозволило їм у безпрецедентно стислі терміни досягти такої, здавалося б, недосяжної мети як возз'єднатися з Європейським Співтовариством.

Однією з таких країн є Угорська Республіка – новий повноправний член Європейського Союзу, яка пішла на офіційні політичні контакти на вищому рівні з Україною (на той час УРСР) ще до розпаду СРСР, про що добре пам'ятають і з вдячністю згадують в Києві. Спочатку в серпні 1990 р. Будапешт відвідала делегація Міністерства закордонних справ України на чолі з міністром А. Зленком, яку в Угорщині прийняли на вищому рівні. А у вересні 1990 р. Україну із офіційним візитом відвідав президент Угорської Республіки А. Гьонц,

який продемонстрував підтримку угорцями бажання України стати незалежною, суверенною державою і готовність надати їй всіляку допомогу на цьому шляху та намір розвивати взаємовигідне угорсько-українське співробітництво на принципах міжнародного права.

Це було обумовлено не в останню чергу сталою історичною традицією міждержавних, а також громадсько-політичних й культурних українсько-угорських зв'язків, особливо в Карпатському регіоні, який з давніх часів був центром тяжіння та співпраці двох сусідніх народів.

Сьогоднішня наша міжнародна наукова конференція, організована Інститутом історії України НАН України спільно з Інститутом історії Угорської Академії Наук за підтримки Державного комітету України в справах національностей та міграції, Демократичної спілки угорців України та Посольства Угорської Республіки в Україні, саме присвячена обговоренню актуальних питань спільного історичного минулого та сьогодення українсько-угорських взаємин. Серед них, зокрема, на особливу увагу заслуговує обговорення провідними вченими України та Угорщини таких вузлових проблем з історії взаємовідносин між українським і угорським народами як характер та еволюція русько-угорських зв'язків у IX - XIII століттях, особливості дипломатичних зносин та військово-політичної співпраці між Трансільванським князівством та Запорізьким військом, згодом – Українським гетьманатом у XVII ст., національна політика Угорщини на території Закарпаття та її еволюція протягом століть перебування цього українського краю в складі сусідньої держави, непрості українсько-угорські відносини під час Першої та Другої світових воєн, становлення й перспективи співробітництва незалежної України та Угорської Республіки в умовах розгортання євроінтеграційних процесів та деяких інших актуальних питань двосторонніх відносин.

Організатори конференції сподіваються, що публікація її матеріалів, яке вперше здійснюється двома мовами – українською та угорською, стане вагомим кроком на шляху поглиблення співробітництва між істориками України та Угорщини, зокрема спільного з'ясування ними дискусійних й малодосліджених питань з історії українсько-угорських відносин та розвитку двосторонньої взаємодії на сучасному етапі.

ВІЛМОШ САБО,
Державний секретар Уряду Угорської Республіки

ПРИВІТАННЯ

**Шановні пане директоре, пане заступнику директора, пане депутате,
пане Посол!**

Шановні пані та панове! Шановні українські та угорські колеги!

Від імені угорського уряду та від себе особисто щиросердечно вітаю вас на міжнародній науковій конференції “*Україна - Угорщина: спільне минуле та сьогодні*”. Перш за все я хотів би подякувати за запрошення, це слугує подальшому зміцненню українсько-угорських відносин. Гадаю, що дослідження історії двох народів та досвід, який завдяки цього форуму стає нашим загальним здобутком, відповідають виконанню важливого завдання обома країнами. Я впевнений, що спільні точки дотику, які здатні нас об’єднати, ми повинні шукати разом. Сподіваюсь, що під час конференції обидві сторони також саме на цьому аспекті сконцентрують свої думки, а не на пошуках таких моментів, які нас роз’єднують.

Нас радує те, що завдяки безпосередній співпраці *інститутів історії Національної Академії наук України та Угорської Академії наук* вдалося організувати таку широкомасштабну та високого рівня конференцію, і хочеться висловити свою вдячність також *Демократичній Спілці угорців України*, особливо її голові *Іштвану Гайдошу* та заступнику голови *Тібору Ваишу*, за підтримку та сприяння ними цьому благородному почину. Довгий шлях, що привів до конференції, прокладали й вирівнювали такі, не відаючи втоми люди, котрі виконували свою роботу із справжньою відповідальністю та за покликанням. Добрим прикладом цього є також видання книжки Нандора Феттіха під назвою “*Київський щоденник*” Вірю в те, що після конференції наукова співпраця значно поживається, а **архівні дослідження** та доступ до першоджерел в Україні також будуть полегшені.

Ми з боку угорського уряду вишукуємо такі напрямки, які здійсненні: прикладом цього є й те, що починаючи з 2004 року, в угорському бюджеті окремою статтею фігурує **Фонд Закарпаття**, завдяки якого також стало можливим проведення цієї конференції. Угорський уряд, виходячи зі своїх можливостей, морально й матеріально також підтримує ті починання, які слугують інтересам

зарубіжних - відтак і закарпатських - угорців у тому, щоб вони, залишаючись на своїй вітчизні, могли співпрацювати з представниками національної більшості. Важливо зазначити, що й українська сторона весь час надавала нам партнерську підтримку щодо втілення в життя зазначених цілей. Ми сподіваємось, що не матиме жодних перешкод **започаткований восени в Ужгородському Національному Університеті навчальний процес на факультеті угорської історії**, як і діяльність кафедри угорської історії та європейської інтеграції.

Нинішня конференція відбувається в особливий час. У недалекому минулому в Україні відбулись події величезного значення, які очевидно матимуть вплив також і на майбутнє українських угорців. Українські угорці відчувають відповідальність за мабутнє країни, бажають брати участь у її становленні, посиленні її міжнародного визнання. Угорський уряд - тримаючи в полі зору також і інтереси закарпатських угорців - дуже швидко, виступаючи ініціатором зустрічей на високому рівні, відреагував на українські зміни, однозначно оприлюднивши свій намір щодо співпраці з новим українським керівництвом. Енергійний розвиток угорсько-українських відносин співзвучний із бажанням Угорщини щодо того, щоб дотримуючись принципів міжсусідської політики Європейської Унії, зміцнювати співпрацю зі своїми сусідами та іншими державами регіону, пріоритетне значення надаючи Україні. Нові європейські реалії спонукають угорський уряд до того, а це в той же час є також її національним обов'язком, щоб - у межах існуючих можливостей та засобів - вона сприяла підтримці добрих контактів. Угорщина **зацікавлена у незалежному та демократичному розвитку України, успішному проведенні реформ, досягненні нею наміченої мети щодо європейської інтеграції**, адже серед громадян цієї держави присутня також чимала кількість представників угорської національної меншини. Гадаю, що нинішня конференція стане гарним прикладом втілення в життя накреслених цілей.

Нині ми зважуємо минуле, а щодо майбутнього висловлюємо свою уяву, формулюємо завдання та покладаємо надії. Хай допоможе нам у здійсненні цих надій та сподівань непохитна віра в те, що для цього ми маємо і чималий досвід, і потрібні фахові знання, і зрілість одночасно. Я бажаю присутнім тут історикам-жінкам та чоловікам, а також усім нам, ніколи не забувати про найголовніше, що ставить на другий план навіть історичну науку: про чистоту людських стосунків, добрі наміри, відкритість та бадьорість духу.

Бажаю вам плідного взаємообміну думками, а після закінчення конференції - плідної творчої праці.

ІШТВАН ГАЙДОШ,
голова Демократичної спілки угорців України,
народний депутат України

ПРИВІТАННЯ

Шановні пані та панове!
Вельмишановні учасники конференції!

Сьогодні нам з Вами випала нагода бути учасниками історичної події, адже вперше за 14 років існування незалежної України проводиться професійна нарада такого високого рівня. Цитуючи слова провідної особи угорської літератури 19-го століття Дюлі Югаса “легше творити історію, ніж писати її!”. Події минулих місяців підтверджують правдивість його слів, адже у листопаді-грудні 2004 року громадяни нашої держави дійсно “творили” історію.

Демократична спілка угорців України вже з середини 90-х років настоює на створенні українсько-угорської історичної комісії, в коло завдань якої входило б дослідження так званих білих плям спільного історичного минулого. Лише в 2003-му році наші старання увінчалися успіхом, коли дане питання було включено до пропозицій XII-ї міждержавної комісії з питань національних меншин, а згодом уряди обох країн прийняли рішення на розробку даних пропозицій.

Спільне минуле українського та угорського народів має понад тисячолітню історію. Одним із чудових символів цього є пам’ятник здобуття угорцями вітчизни, що стоїть на Угорському пагорбі в Києві. Сподіваємося, що слідом за першою ластівкою в Україні будуть зведені ще декілька пам’ятків видатним подіям угорської історії. Численні паралелі спостерігаються у створенні держави Володимиром Великим (Святим) та (Святим) Іштваном I., котрі своєю діяльністю, прийняттям християнства заклали надійний фундамент майбутньому українського та угорського народів.

Днями, на пропозицію вже згаданої міждержавної комісії, при Ужгородському національному університеті було прийнято рішення щодо створення кафедри угорської історії та європейської інтеграції. Стосовно функціонування якого було укладено угоду з ректором вузу. Заснування кафедри – визначна подія у Карпатському басейні, вона є красномовним свідченням того, що українська держава підтримує прагнення національних меншин щодо

збереження своєї самобутності.

Вважаю, що одним із найголовніших завдань нинішньої конференції є написання нашої спільної історії. Перед науковцями стоять великі намітки – слід максимально наблизити позиції, з'ясувати суперечності, прийняти спільні, взаємно прийнятні рішення. Вирішення цих питань входить до кола завдань спільної українсько-угорської історичної комісії, яка буде створена наприкінці конференції, і особистості відомих науковців, що ввійдуть до її складу, слугують запорукою результативності та ефективності діяльності цієї комісії.

Дозвольте мені від імені правління Демократичної спілки угорців України висловити слова подяки всім тим, хто дієво доклав зусиль до проведення сьогоднішньої конференції. Від імені членства Спілки та особисто від себе бажаю всім присутнім успішної участі в роботі наради!

**ЯНОШ ТОТ,
Надзвичайний і Повноважний Посол
Угорської Республіки в Україні**

ПРИВІТАННЯ

Шановні пане академіку Смолій, пане державний секретар Вілмош Сабо, пане заступнику голови Чілачава, пане депутате Іштване Гайдош!

Шановні академіки, науковці-дослідники, викладачі вузів, учасники історичної конференції!

Шановні журналісти, дорогі друзі, пані та панове!

Велика честь для мене, що маю нагоду вітати всіх вас на такій - сміливо можна сказати - історичній події! Окрема радість, що саме тут, в Києві, столиці України, змогла відбутись перша українсько-угорська історична конференція, на якій до нас, угорців, можна проявити свою любов, повагу та симпатію.

Традиційно добрі, дружні відносини Угорщини та України надають серйозні можливості для тісної співпраці, взаємодопомоги, розвитку наших економічних та політичних зв'язків. Для нас особливо важливим є те, що Україна - яка обрала шлях європейської інтеграції - однозначно висловила на користь демократії, дотримання та зміцнення свободи. Нашим завданням є те, щоб всіми силами, передаючи свій досвід, допомогти Україні успішно пройти по обраному нею європейському шляху.

Впевнений, що розпочата нині конференція надасть позитивного імпульсу зміцненню зв'язків між представниками наукової сфери та науковими установами наших країн.

Гадаю, що свою сьогоднішню зустріч ми організували у дуже сприятливий момент, адже українські політичні події минулого часу, наполегливе намагання країни взяти євроунійський орієнтир значно покращили дружній та добросусідський характер наших відносин. У цій атмосфері, завдяки подальшому зближенню спільно визнаних цінностей та дотримуваних принципів, значно легше вирішити поставлене завдання щодо спільного проведення досліджень та оцінки подій нашого історичного минулого фахівцями обох країн. Спіробітництво в цьому напрямку є необхідним і тому, щоб ми звертали належну увагу не лише на часи нашого безхмарного минулого, але розглянули також і ті події, які в

історичній свідомості наших народів залишили не однозначний слід. Не маю сумніву, що результати спільної праці та міркувань наступних двох днів не залишатимуться набутокм лише кола фахівців, але знайдуть шлях також до широкої громадськості, щоб сьогоднішній захід дієво посприяв кращому пізнанню одне одного, поглибленню взаєморозуміння та взаємоповаги, а також зміцненню нашої традиційної дружби.

Водночас мені радісно констатувати, що в роботі нинішньої конференції беруть також участь представники угорців Закарпаття, які з великим знанням справи ознайомлять вас із результатами своїх наукових досліджень.

Бажаю всім учасникам цієї конференції збагатитись новими знаннями та враженнями, плідним обміном думками, а враховуючи слушну для цього нагоду, також і подискутувати на повчання кожного з нас.

Наприкінці дозвольте висловити свою вдячність всім тим, кому довелося прикласти багато зусиль для організації конференції, зокрема, Інституту історії Національної Академії наук України, Інституту історії Угорської Академії наук, Державному комітету України у справах національностей та міграції, Комітету у справах закордонних угорців та, не в останню чергу, Демократичній спілці угорців України.

Шановна Конференціє! Шановні пані та панове! Днями повсюдно в Угорщині ми згадували свого великого поета Атіллу Йожефа з приводу 100-ї річниці від дня його народження. Гадаю, що з нагоди відкриття нашої нинішньої конференції я по праву можу процитувати, угорською та російською мовами, наступні слова однієї з його прекрасних поезій:

“A harcot, mit őseink vívtak
Békévé oldja az emlékezés
Rendezni végre közös dolgainkat
Ez a mi dolgunk, s nem is kevés.”

“Борьбу, в которой наши предки бились,
в мир претворяет память, чтобы тут
мы все же, наконец, объединились -
вот в чём наш труд, весьма нелегкий труд!”

(Переклад Леоніда Мартинова)

Дякую вам за увагу, бажаю всім результативної конференції та приємного перебування в місті Києві!

Степан Віднянський
(Київ, Україна)

ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ ВЗАЄМИН

Для України з перших кроків становлення незалежності пріоритетним зовнішньополітичним завданням було встановлення дружніх, добросусідських відносин з усіма без винятку прикордонними державами. І треба визнати, що найбільш готовою до такої співпраці виявилася саме Угорщина, яка пішла на офіційні політичні контакти з Україною ще у 1990 р. Вона однією з перших країн світу визнала державну незалежність України і вже 3 грудня 1991 р. встановила з нею дипломатичні відносини. Угорщина була першою серед усіх сусідніх держав, яка підписала з Україною 6 грудня 1991 року Договір про основи добросусідства та співробітництва. Це було обумовлено цілим рядом факторів та обставин, серед яких не останню роль відігравали історичні традиції міждержавних, а також громадсько-політичних й культурних взаємин між сусідніми українським та угорським народами.

Цим взаєминам поклало початок переселення мадярських (угорських) кочових племен із регіону Південного Приуралля до Тисо-Дунайської низовини в добу раннього середньовіччя – наприкінці IX ст., під час якого здійснювалися безпосередні контакти з населенням Наддніпрянщини, Києва, Галича тощо. Засвоєння нової території – т.з. “здобуття батьківщини”, а також початок переходу до осілости і формування ранньої державності складають головний зміст угорської історії X ст. З того часу почався новий етап контактів угорців з народами Європи, який характеризувався, з одного боку, значною конфронтацією та грабіжницькими походами, а з другого – поступовим втягненням угорців у європейську політику, дипломатію та господарсько-культурні зв’язки.

Вагомий вплив на залучення угорців до європейської цивілізації мало поширення серед них християнства. Прийняття нової віри за часів правління угорського великого князя Гези (970 - 997 рр.) допомогло зміцнити центральну владу, налагодити рівноправні стосунки із сусідніми країнами, сформувати уявлення про рівність прав угорських правителів у сім’ї християнських монархів. В результаті у 70-90-ті роки X століття формується ранньофеодальна Угорська держава на чолі з династією Арпадів (у 1000 році проголошено утворення Угорського королівства), яка починає претендувати на контроль над землями Дунайської низини і Карпатського регіону, заселеними переважно слов’янами.

В середовищі слов’янського населення цього регіону, у свою чергу, в ті

часи теж завершувалися процеси розкладу первісно-общинного ладу і етно-політичної консолідації племен, що привело до утворення різних політичних об'єднань типу ранніх середньовічних держав, т.з. Славиній. Одним з таких об'єднань, на думку окремих науковців, була Біла або Велика Хорватія в Карпатах, яке маючи тісні зв'язки з іншими східнослов'янськими політичними об'єднаннями у IX ст. увійшло до складу Давньоруської (Київської) держави.

Незважаючи на те, що таке наукове припущення потребує подальшого ґрунтованого дослідження й аргументації, саме з цього періоду можна говорити про початок **першого етапу** в історії угро-слов'янських і, зокрема, угродавньоруських взаємин. Як засвідчують історичні джерела та дослідження, місцеве слов'янське населення, яке знаходилося на більш високому рівні соціальної й політичної зрілості ніж мадари-кочівники, сприяло становленню угорського феодального суспільства й виникненню ранньофеодальної Угорської держави і на протязі багатьох століть відіграло важливу роль в історії Угорщини. Проблема слов'янської, зокрема східнослов'янської спадщини в угорській історії, на наш погляд, належить до одного з перспективних напрямків наукових досліджень.

Щодо безпосередніх контактів між уграми і давньоруськими племенами, то вони були започатковані ще до утворення угорської держави. Наприклад, угорський хроніст XII ст. "Анонімус" говорячи про захист вождями слов'янських племен Тисо-Дунайської низини і карпатського передгір'я своїх "градів" від угорської навали в кінці IX ст., згадує князя "Унгограда" (нині Ужгороду) Лаборця, який зміг втекти із своєї фортеці і загинув біля річки Свиржави (нині Лаборець у Східній Словаччині). І хоча на підтвердження і цього твердження немає достовірних історичних джерел, але вони є щодо опору угорським військам з боку захисників карпатських фортець - слов'ян і волохів. Отже, для науковців все ще залишається до кінця нез'ясованим питання про автохтонність населення Карпат, характер їх державності та належності чи залежності тощо до XII ст., коли, зокрема, практично уся територія Карпатської Русі (нині Закарпатська область України) була підкорена угорцями й включена до складу Угорського королівства. В результаті угорські королі вийшли в прямі стосунки з руськими князями Галицького князівства, беручи безпосередню участь в їх суперечках, аж до втручання у боротьбу за великокняжій престол у Києві.

Особливо тісні відносини у різних галузях життя склалися в XI-XII ст. між Угорським королівством і Київською Русю – двома великими сусідніми християнськими державами, а з настанням роздробленості Давньоруської держави у XII ст. – між Угорщиною, що перетворилася на той час на одну з найвпливовіших країн Центрально-Східної Європи, і окремими руськими князівствами, насамперед Галицьким і Волинським, а згодом, у XIII ст. – Галицько-Волинським князівством. Про династичні, дипломатичні, військово-політичні,

торговельно-економічні угорсько-руські відносини тих славних історичних часів державності наших народів написано вже чимало і, сподіваюсь, учасники нашої конференції додадуть до цієї історії нові яскраві сторінки. Лише варто зазначити, що ще чекають свого дослідження такі маловивчені аспекти цієї історії, як, наприклад, угро-руські відносини напередодні і під час ординської навали в Європу, або культурно-духовні рецепції наших народів та деякі інші. Наприклад, особливо яскравою і водночас багато в чому трагічною, насиченою важливими військово-політичними подіями сторінкою русько-угорських взаємин були все ще малодосліджені в історіографії 20-50-ті роки XIII ст., пов'язані з боротьбою Данила Романовича за відновлення Галицько-Волинського великого князівства.

Важливо наголосити, що русько-угорські стосунки не були перервані і після завоювання Русі монголо-татарами в середині XIII ст. та припинення існування на початку XIV ст. династії Арпадів і приходу до влади в Угорщині династії Анжу. Добре відомою є, наприклад, історія з подільським князем Федіром Корятовичем, який зазнавши поразки від литовсько-польського великого князя Витовта у 1393 р., разом із своїми людьми втік до Угорщини, де знайшов захист у короля Жігмонда, отримавши від нього у володіння місто Мукачево та навколишні території. З приходом руського князя Корятовича на Закарпаття історики пов'язують подальший соціально-економічний розвиток цього краю (зросли міста Мукачево, Берегово, навколо них виникло багато нових поселень, був побудований Мукачівський замок, а на Чернечій горі близь нього заснований монастир), а також зміцнення позицій автохтонного русинського населення завдяки рішучим виступам князя проти їх закріпачення, латинізації та мадяризації.

У зв'язку з цим слід також наголосити на тому, що в існуванні та зміцненні українсько-угорських зв'язків значну роль відіграло те, що в силу історичних обставин обидва народи в свій час входили до одних і тих же державних організацій. Мова йде, насамперед, про русинів-українців Закарпаття, які, перебуваючи в складі Угорщини, поділяли історичну долю угорського народу, разом боролися проти спільних зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Щодо українсько-угорських взаємин взагалі, то їх **другий історичний етап** можна пов'язати із спільною боротьбою проти турецьких загарбників та проти австро-габсбурзького гніту, яка тривала майже п'ятсот років. Наприклад, у 1444 р. під Варною українські загопи разом з угорцями та іншими центрально-європейськими народами брали участь у невдалій битві з турками. Закарпатські українці брали активну участь в селянській війні під проводом Дьєрдя Дожі у 1514 р., були учасниками багатьох інших селянських повстань, які охопили Угорщину у XVII і на початку XVIII ст.

З 1703 по 1711 рр. тривала, як відомо, національно-визвольна війна угорського народу на чолі з трансільванським князем Ференцем II Ракоці (1676-

1735 рр.) проти панування Габсбургів. Визвольний похід угорських повстанців розпочався на Закарпатті, де в травні 1703 р. в селі Вари Березького комітату почалось повстання селян, а 7 червня відбулася перша битва повсталих куруців з дворянським ополченням біля закарпатського села Довге. Незабаром тисячі мешканців цього українського краю стали бійцями й командирами в загонах визвольної армії. Вони становили, зокрема, основу лейбгвардії князя Ракоці. Не випадково у своїх мемуарах він згадував русинів як “найвірніший народ”, підкреслюючи: “Відданість цих людей була безмежною, вони вливалися в ряди моєї армії і більше не відставали від мене... Вони заявляли, що їх бажанням є жити або померти разом зі мною”

У свою чергу, відомі факти про участь угорців у національно-визвольній війні українського народу в 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Тільки в реєстрі Війська Запорозького 1649 р. відомим українським істориком Ф.П.Шевченком було виявлено десятки людей з такими прізвищами, як Ільяш Венгер, Йосип Венгрин, Хома Ференц, Марко Угрин, Іштван Венгрин, Коман Старий та інші, що свідчило, на думку вченого, про їх угорське походження. Щоправда, інший український вчений Я.Дзира, який тривалий час вивчає т.з. відгідронімні прізвища в цьому козацькому реєстрі, стверджує, що в ньому нараховується до двох сотень козаків-закарпатців, прізвища яких переважно дослівно збігаються з близько 50 рідкісних гідронімів, головним чином назв гірських потоків Закарпаття: Бистрик, Богдан, Лукач, Матка, Ружа та інш. До того ж, імена Венгринів, Угринів тощо є, на думку дослідника, українськими, християнськими, простонародними – Іван, Мисько, Пилип, Степан і под., тобто вони не угорці, а закарпатські українці. Теж цікаве допущення, яке потребує подальшого дослідження, але так чи інакше – всі вони були підданими угорського короля.

Загальновідомим є також факт військової співпраці Б.Хмельницького з угорсько-трансільванським князем Д'єрдем Ракоці II у 1657 р., про що на нашій конференції мова буде йти окремо й предметно. А у ХУІІІ ст. сотні вихідців з Угорщини перебували на Україні в російських військових формуваннях, головним чином в гусарських полках, і мали можливість безпосередньо познайомитися з життям українського народу. Ці полки брали активну участь в російсько-турецьких війнах, у визволенні півдня України від турецько-татарських загарбників.

Чимало прикладів взаємної підтримки й солідарності українського і угорського народів можна навести з історії розвитку їх національно-визвольних рухів у ХІХ – початку ХХ ст., що теж може бути виділений як **окремий етап** в історії українсько-угорських взаємин. Зокрема, коли угорський національно-визвольний рух досяг свого піку під час буржуазно-демократичної революції 1848-1849 рр., населення західноукраїнських земель, що перебували на той час

в складі Габсбурзької монархії, активно підтримало боротьбу проти її абсолютистського режиму і переймане ідеями угорського поета-демократа, трибуна революції Шандора Петефі, із зброєю в руках встало на захист “Свободи, Рівності та Братерства”. Наприклад, події в Угорщині мали вплив на селянський рух на чолі з Лук’яном Кобилицею, що охопив Буковину. Мабуть не випадково свідок тих подій, знавець дум і прагнень повсталих буковинських селян поет-демократ Юрій Федькович в своїй поемі “Лук’ян Кобилиця” вкладає в уста свого героя слова: “Угри волю добувають, допоможуть і нашу”. В ході революції поглибилися зв’язки громадсько-політичних діячів Закарпаття, Галичини і Буковини з демократичними силами Угорщини і зміцнілися прогресивні тенденції в розвитку національної культури і суспільної думки на цих українських землях. Відомо, з якою повагою до угорського народу висловлювалися такі українські письменники і громадські діячі як Іван Франко, Юрій Федькович, Панас Мирний, Тарас Шевченко, Леся Українка, Павло Грабовський, Іван Сільвай, Андрій Дешко та інші.

Говорячи про українсько-угорські громадсько-культурні зв’язки, слід відзначити, що вони мали місце впродовж майже всього тисячолітнього сусідства двох народів, розвивалися у різних галузях, про що свідчать українсько-угорські рецепції в літературі, мистецтві, музиці тощо, які, на наш погляд, заслуговують на подальше ґрунтовне дослідження. З Києвом, наприклад, пов’язана цікава і багато в чому загадкова сторінка творчої біографії та приватного життя видатного угорського композитора Ференца Ліста. А видатний український просвітитель, філософ і поет Григорій Сковорода понад двох років в середині XVIII ст. перебував в Угорщині, де, як писав біограф Сковороди М.Ковалинський, “бувши цікавим та маючи охоту, дбав знайомитися найбільше з людьми, що наукою та знаннями дуже славились тоді...” і “...збагативши нарешті розум свій потрібними знаннями, почув непереможне бажання повернутися на Україну”.

Досить інтенсивними, особливо починаючи з XVIII ст., були українсько-угорські торговельно-економічні зв’язки, які теж потребують предметного дослідження. Головним товаром, що завозився угорськими купцями на Україну, наприклад, було виноградне вино, яке продавалося ними на ярмарках в містах Броди в Галичині та Бердичів на Правобережній Україні, а також в Запорозькій Січі та багатьох містах Лівобережжя. Зокрема, як було з’ясовано за першоджерелами відомим українським істориком І.Г.Шульгою, у 1763 р. на Лівобережну Україну було завезено угорського вина на суму понад 3 тис. крб. З Угорщини завозилися на Україну також шовк, цукерки, скакові коні для поміщицьких заводів та інші товари. Українські купці, зокрема ніжинські, у свою чергу, отримували дозвіл на право торгівлі в Угорщині, куди завозилися різні вироби з хутра та інші текстильні вироби.

Непростими були українсько-угорські відносини у буремному ХХ столітті, початок якого відкрив в їх історії **новий етап**. На початку минулого століття вони ускладнювалися воєнними діями та революційними умовами, згодом обидва народи опинилися по різні сторони барикад Другої світової війни, а після неї – були залучені до “соціалістичного експерименту” під наглядом комуністичного керівництва Радянського Союзу. Нарешті, після розпаду СРСР наприкінці ХХ ст. незалежна Україна і Угорська Республіка започаткували принципово новий етап в історії взаємовідносин, дійсно добросусідських, рівноправних й взаємокорисних, що ґрунтуються на загально визнаних принципах міжнародного права, історичних традиціях та накопиченому досвіду українсько-угорських зв’язків.

Для істориків обох держав цей важливий етап українсько-угорських взаємин надає чимало цікавих тем й проблем для дослідження. Наприклад, потребують дальшого поглибленого вивчення українсько-угорські відносини під час Першої світової війни. Йдеться не лише про військово-політичні цілі та плани й дії Австро-Угорської монархії щодо України під час Великої війни, взаємовідносини дипломатів молодого Української Народної Республіки і Австро-Угорщини під час мирних переговорів у Бресті у 1918 та Парижі у 1919 роках, про що ми маємо можливість заслухати на нашій конференції окремі доповіді. Не менш важливими, на наш погляд, є питання про ставлення угорських політичних сил до національно-визвольних змагань українського народу, причому на різних історичних землях України, про взаємовідносини угорських солдатів з місцевим населенням України під час війни, про ставлення різних українських політичних сил до розпаду Австро-Угорщини і революційних подій в самій Угорщині у 1918-1919 рр. тощо.

Ще більше маловивчених й складних питань з історії українсько-угорських відносин залишила дослідникам Друга світова війна. Це і вторгнення угорських військ в Карпатську Україну в березні 1939 р. та становище Закарпаття в складі Угорщини у 1939-1944 рр., і участь угорських армій у воєнних операціях на території України, і репресії радянських властей щодо угорців Закарпаття (близько 30 тис. чол.) у 1944-1945 рр., і доля угорських військовополонених в Радянському Союзі та інш.

Щодо післявоєнного періоду в розвитку українсько-угорських відносин, то сьогодні вже є можливості для об’єктивного висвітлення, наприклад, такого питання як реакція й ставлення громадськості України до угорських подій 1956 року, або характеру українсько-угорського співробітництва в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги чи міст та областей-побратимів тощо.

І, нарешті, останнім часом активно включилися вчені, зокрема українські дослідники, у вивчення актуальних питань становлення та розвитку українсько-угорських міждержавних відносин на сучасному етапі, ролі транскордонного

співробітництва, громадськості й національних меншин в їх поглибленні, співпраці незалежної України та Угорської Республіки на міжнародній арені в контексті європейського інтеграційного процесу. Деякі результати цього актуального й важливого напрямку наукових досліджень українських істориків теж будуть проголошені на нашій конференції.

Отже, є всі підстави сподіватися, що наша міжнародна конференція, її результати сприятимуть як більш повному розкриттю маловивчених питань історії українсько-угорських взаємин, так і поглибленню творчого співробітництва між істориками України та Угорщини.

Іштван Фодор
(Будапешт, Угорщина)

УГОРЦІ ТА СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ У ІХ-ХІ СТОЛІТТІ (про результати та актуальні завдання найновіших археологічних досліджень)

Розпад Радянського Союзу та утворення незалежної України сприяли також появі нових можливостей у сфері наукового співробітництва. Раніше обсяг робіт визначався за заздалегідь складеними планами співпраці, в той час, як вже протягом майже півтори десятиліть важливішу роль стали відігравати безпосередні контакти між окремими установами, чи навіть особисті взаємини фахівців. У попередні часи завдання в першу чергу визначало вище політичне та наукове керівництво і намічена зверху співпраця часто-густо не відповідала дійсним фаховим потребам, тоді як в останні роки на передній план вийшли дослідницькі теми, які дійсно цікаві науковцям з обох країн. Однак, в той же час нині - у добу свободи досліджень та розширення можливостей для поїздок - наші плани вже обмежуються перш за все матеріальними умовами.

Навряд чи варто докладніше зупинятись на загальновідомих фактах. Радше хотілося б нагадати про такі результати досліджень, яких було досягнуто вже у згадану добу, а також звернути увагу фахівців на ті завдання, які зараз можемо собі поставити за мету.

1. Природньо, що для угорських археологічних досліджень і в минулому, і нині особливу роль відігравали історія та археологія ІХ-ХІ століття. У першу чергу особливий інтерес викликають ті археологічні пам'ятки, які проливають

світло на появу та оселення тут угорців, а також їх стосунки з місцевим населенням. Не наука, а політика відіграла першочергову роль у тому, що археологічні знахідки з X століття, періоду здобуття угорцями батьківщини на Закарпатті, у більшості своїй хоч і були знайдені ще в XIX столітті (Свалява - 1870, Берегово - 1890, Соломоново - 1875), проте згодом у музей потрапили лише деякі речі другого берегівського поховання, виявленого у 1933 році. Можемо вважати природнім, що в однаковій мірі націоналістично налаштована чехословацька та радянська офіційна історична наука не була зацікавлена у пошуках археологічних пам'яток, які б свідчили про присутність угорців на Закарпатті у X столітті.¹ Історики та археологи обох держав намагались довести, що угорці, які у 895 році здобули нову батьківщину у Карпатському басейні, насправді на цій території нібито й не оселялись, а у раніше віднайдених угорських похованнях були рештки загиблих учасників угорських військових походів у пошуках батьківщини, які лише пройшли цими землями, де мешкало "мирне" слав'янське населення. У радянські часи значна частина закарпатських істориків та археологів не лише служила ідеологічним інтересам влади, але іноді навіть "перевиконувала" завдання. Так, наприклад - всупереч московській офіційній історіографії - вони стверджували, що Закарпаття, ця "споконвічна слав'янська" земля, до XIII століття, аж до Токая, була частиною Київської Русі. Відповідно цій версії, всі побудовані пізніше, у період становлення угорської державності (в X-XII столітті), земляні фортеці, майже без винятку, відносили до IX століття, а їх засновниками називали місцевих національних чи племінних вождів слав'янського походження, а іноді князів². (Між іншим, те саме простежується також у словацькій та румунській історіографії, тільки в останній власниками фортець, звісна річ, ставали румунські князі)³.

На щастя, з того часу вже зникли бар'єри, які б заважали проведенню наукових досліджень. Це зробило можливим проведення на Закарпатті, в селі Чома Берегівського району, розкопок цвинтаря періоду першого здобуття угорцями батьківщини (X століття). Тут на місцевій околиці, що зветься Сіпохат, у 1986 році розкопки були розпочаті кемерівським археологом Віктором Бобковим, проте наступного року він роботу призупинив. У 1993 році розкопки було продовжено колективом на чолі з В. Котигорошком та Балагурі Едуардом з Ужгородського університету, а згодом до проведення робіт підключився також Угорський Національний Музей за участі автора цих рядків. Через матеріальні нестатки роботи просувались занадто повільно, до 2003 року було знайдено всього 79 могил, що ймовірно майже і становить їх загальну кількість, залишалось лише провести єдину контрольну розкопку.⁴ Біля цвинтаря та частково на території знаходиться поселення з XI-XII століття, один з об'єктів якого (піч біля хати) знайшли у 2003 році. Можна стверджувати, що тут у X столітті були цвинтар та село язичників, які вартували кордон і після прийняття християнства

хоронили мертвих навколо церкви, проте їх поселення залишилось на старому місці.

Під час пошуків та спасіння знахідок у низинних регіонах Закарпаття було знайдено дуже багато залишків від поселень доби Арпада (XI-XIII століття), а виявлені там матеріальні знахідки абсолютно ідентичні пам'яткам, які знайдені на місцях поселень того ж періоду у Північно-Східній Угорщині. На жаль, опрацювання на належному рівні віднайдених матеріалів та публікацію результатів досліджень поки що не здійснено.

Дуже цікавий археологічний матеріал доби Арпада знайдено в Котигорошком також при розкопках, що продовжують вестись біля села Мала Копаня. У цій місцевості шанці земляної фортеці даків у період становлення угорської державності укріпили, створивши з неї кордонозахисну твердиню.

Дуже варті на увагу матеріали були також знайдені на східному та північно-східному боці Північно-Східних Карпат. В Україні на території Львівської області, в селі Судова Вишня, розташованому на березі струмочка Вишня, що є рукавом р.Сан, було знайдено датовану X століттям багату могилу угорської жінки, матеріальні пам'ятки з якої були аналогічні знахідкам з поховань багатих жінок Карпатського басейну. А в м. Перемишлі (Польща) наші польські колеги розкопали 10-ти могильний угорський цвинтар X століття. У цьому регіоні було знайдено також значну кількість інших старовинних (X століття) предметів, без сумніву, угорського походження. Отже, нема сумніву, що у X столітті у цих краях проживали угорці. Ймовірно здається також і те історичне пояснення, яке наводить Дьоффі Дьордь (Gyöffy György): після середини X століття ця частина галицької території білорватів до кінця X століття була заселена угорцями, чому поклав край Болеслав Хоробрий.⁵

На схід від Карпат не території румунської Молдавії, в районі Придністров'я було також знайдено чимало таких могил, які можуть вважатися угорськими похованнями. Оскільки точне датування цих могил у більшості випадків ускладнене, не можна із впевненістю стверджувати, походять вони із IX, чи X століття. Припускається ж, що угорська система захисту у X столітті була застосовувалась і тут на зовнішньому (східному) боці Карпат, відтак тутешні кладовища та захоронення можуть вважатися пам'ятками угорських вартових кордону. Не викликає сумніву й те, що частина цих могил являє собою останки етелкьозських (Etelköz) угорців IX століття.⁶

Угорських фахівців та й громадську думку - з відомих причин - більш за все цікавить питання, котрі саме захоронення можна вважати могилами предків тих угорців, які й понині проживають на сході. Щоправда, останнім часом на території України також відкрито могили, які з великою ймовірністю можна кваліфікувати як угорський спадок (наприклад, біля р.Інгул, населених пунктів Манвелівка, Антонівка, Коробочино або Твердохліби'), проте їх чисельність

дивовижно мала. Звичайно, причиною цього є не те, що угорці не проживали чи перебували у цих місцях дуже нетривалий час, адже такі припущення протирічать письмовим першоджерелам. Під час пошуків східного сліду угорців, на мою думку, раніше часто залишали поза уваги дуже суттєву точку зору, а саме, що матеріальна та духовна культура угорців упродовж VIII-IX століття зазнала значних змін. Ми рухаємось хибним шляхом, якщо на сході шукаємо такі самі за формою та змістом могили, які ми побачили у басейні Карпат. Правда, раніше ще Феттїх Нандор вважав, що практично кожний із угорських ювелірних виробів X століття був виготовлений ще на сході, зокрема на територіях Київської, Харківської та Полтавської губерній, проте це припущення пізніше виявилось абсолютно хибним.⁸ На сході ми можемо зустрітись лише з окремими елементами угорського ювелірного мистецтва чи матеріальної культури X століття взагалі, але не із їх сукупністю.⁹ Якщо з таких позицій вивчатимемо східні матеріальні пам'ятки, тоді можна надіятись не успішність досліджень. Пам'ятки угорців VIII-IX століття безумовно є частиною археологічної культури, яка охоплює матеріальну культуру Хазарського каганату.¹⁰ З цієї позиції надзвичайно важливим є й те, що найтісніші паралелі найдавніших у басейні Карпат угорських поселень X-XI століття також знаходимо на теренах культури Хазарського каганату.¹¹

З позиції ранньої культури угорців і надалі дуже важливу роль відіграють археологічні розкопки, проведені на околищах міст Києва та Чернігова. Між тамтешніми знахідками та археологічними пам'ятками, знайденими в Угорщині, дуже багато спільного. Завдяки цьому, наприклад, на підставі угорських знахідок X століття вдалося належним чином відреставрувати гаман, прикрашений елементами чернігівського та шестовицького карбування.¹² На підставі повторного дослідження т.з. шаблі Карла Великого, яка зберігається у м. Відні, дійшли висновку, що цю розкішну зброю було виготовлено тими майстрами, які добре знали як на угорських, так і на київсько-чернігівських ювелірних традиціях.¹³ На мою думку, найновіші знахідки також підтверджують факт, що в IX-XI столітті угорці мали тісні київські зв'язки, що можна констатувати і на підставі існуючих письмових першоджерел.

У середньовічних угорських історичних джерелах згадується про те, що в оточенні угорського короля Іштвана Святого (1000-038) були також солдати-найманці з Русі, які напевно служили в його охороні. На сьогодні в Угорщині у двох місцях було знайдено такі бронзові амулети-сокири, які ймовірно походять із могил цих найманців XI століття з руської землі.¹⁴

2. Наведені вище короткі відомості про результати новіших досліджень також свідчать про те, як багато роботи на ниві наукових досліджень. Угорські науковці часто наголошують не те, що археологічних матеріалів східних угорців із періоду, який передував здобуттю ними батьківщини, поки що знайдено у

надто невеличкій кількості. Проте така постановка питання по праву може викликати подив зарубіжних дослідників, котрі об'єктивно сприймають стан речей. Із одного боку, більшість угорських дослідників не бере до уваги вищезгадуваний методичний принцип, отже угорську матеріальну та духовну культуру VIII-X століття вважає статичною, не намагаючись розглядати її в розвитку. З іншого боку, сумним фактом також є те, що наукові результати такі скромні перш за все через те, що угорські дослідники згадані археологічні матеріали й не дуже розшукували, на них натикались науковці сусідніх країн, які мали іншу першочергову мету. Угорські археологи - за незначним винятком, що заслуговує на повагу, - не дослідили до кінця колекції пам'яток, що знаходяться в Україні та Росії, не скористались великими перспективними можливостями цієї нагоди. Адже в Україні, наприклад, давно працюють німецькі, французькі археологи та фахівці з інших країн - до того ж систематично та методично - проте угорців серед них нема. Колишня угорсько-радянська археологічна співпраця провільналась кількома, в основному фахово нездібними дослідниками. Отже й одержані результати були жалюгідними. Угорське наукове керівництво зараз навіть мінімальної уваги не приділяє розгляду цих серйозних питань. Звідки ж тоді чекати на результат?

Отже, між нашими країнами треба налагодити не спонтанне наукове співробітництво, а добре сплановане. Навряд чи є потреба в даному разі запевняти одне одного у плідних результатах від цього для обох сторін. Угорські науковці-дослідники в першу чергу могли б надати корисну допомогу своїм закарпатським колегам, проте наша співпраця може стати результативною і в інших регіонах. Наприклад, донині практично не знайдено жодних археологічних слідів для підтвердження добре задокументованих письмовими першоджерелами угорсько-галицьких історичних відносин. Дуже важливо було б також, щоб надалі угорські фахівці докладно ознайомились з колекціями українських музеїв, провели порівняльні дослідження угорських та українських ювелірних виробів X століття. Зрозуміло, що фаховій співпраці слід буде надати також належну організаційну підтримку. Мабуть зайвим буде при цьому нагадувати також про необхідність виділення певних матеріальних коштів для проведення спільних робіт.

Можливості та завдання бажаної наукової співпраці можна було б ще довго перераховувати. Сподіваємось, що у розробці цих питань певну роль відіграватиме також щойно створена комісія за участі українських та угорських істориків. Після розпаду радянської системи, відчувши свободу (свободу науково-дослідницької діяльності), науковці обох держав напочатку кидали свої погляди у західний бік, вбачаючи гарантію руху вперед саме у співпраці з тамтешніми дослідниками. Мабуть вже настав час прокинутись: ми - сусіди, які мали спільну історичну долю, отже, спірні чи не з'ясовані питання нашої

історії - які нерідко впливають і на сьогодення - можемо розв'язати лише за спільних зусиль.

¹ Jankovich J.: A munkácsi Lehoczky-múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. - Археологические выкопы мукачевского музея имени Легоцкого во время чешского господства. "Зоря"- Hajnal. II:3-4. (1942) 290-303.

² Немет П.: Образование пограничной области Боржавы. In: Проблемы археологии и древней истории угров. Ред. Смирнов А.П. и др. Москва 1972, 206-220. Ld: Borsova határvármegye kialakulása. Kisvárdá 1975.

³ Fodor I.: Östörténeti tévutak és történeti tudatunk torzulásai. Múzeomi Közlemények 1982/1. 128-131. Bona I.: Az Árpádok korai várairól. 2. kiad. Debrecen 1995.

⁴ Балагури Э.А. - Фодор И.: Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчины в с. Чома Береговского района Закарпатской области. Carpatica - Карпатика, вып. 5. Ужгород 1998, 166-196.

⁵ A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor I. Budapest 1996, 437-448. The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Ed. Fodor I. Budapest 1996, 437-448.

⁶ Fodor I.: Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. (Archeological Finds of Hungárián Character in Moldavia). In: Tanulmányok Domokos Pál Péter Emlékére. Szerk. Halász P. Budapest 1993, 17-38.

⁷ Приймак В.В. - Супруненко А.Б.: Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелянского района. In: Супруненко А.Б.: Курганы Нижнего Поворкся. Москва-Пенза 1994, приложение, 81-85. Толочко П.П.: Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев 1999, 25-33. Давня історія України, том 3. Ред. Толочко П.П. и др. Киев 2000, 211-213. Плетнёва С.А.: Кочевники южно-русских степей в эпоху средневековья. Воронеж 2003, 103-115. Prihodnuk O.M. - Čurilova L.N.: The Korobčino Find (Ukraine) and some Problems of the Hungarian Ethnogenesis. Acta ArchHung 53 (2002) 183-193.

⁸ Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete. - Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. ArchHung XXI. Budapest 1937, 93, 246-247. László Gy.: A népvándorlaskór művészete Magyarországon. Budapest 1970, 64. Ld.: Steppenvöhlker und Germanen. Kunst der Völkerwabderungszeit. Budapest 1970, 70. Ld.: The Art of the Migration Period. Budapest 1974, 66.

⁹ Fodor I.: Leletek Magna Hungaricatól Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Gyűffy Gy. - Kovács L. Budapest 1994, 47-65.

¹⁰ Толочко П.П.: ук. соч. 33.

¹¹ Фодор И.: Некоторые общие черты славянских и венгерских поселений раннего средневековья. In: Труды V Международного конгресса славянской археологии, том I., вып. 26. Москва 1987, 109. Ld.: Changes in the Hungarian Economy

during the Tenth Century. In: The First Millennium of Hungary in Europe. Ed. Papp K. - Barta J. Debrecen 2002, 23-29.

¹²Fodor I.: Altungarn, Bulgarotürken und Ostbawen in Südrussland. (Acta Antiqua et Archeologica, XX.) Szeged 1977, 87-101, Taf. XII-XV.

¹³Fodor I.: A bécsi szablya és a prágai kard. Szeged 2000, 18-18.

¹⁴A honfoglaló magyarság, 172-173. The Ancient Hungarians, 172-173.

*Олександр Майоров
(Санкт-Петербург, Росія)*

РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ IX ст. ТА ПРОБЛЕМА ЗАСНУВАННЯ ГАЛИЧА

Головним письмовим джерелом з історії русько-угорських відносин другої половини IX ст. є анонімна угорська хроніка “Діяння угрів” (Anonymi Gesta Hungarorum), створена нотарієм короля Бели III, яка містить оповідь про перебуття угорських племен на руських землях під час їхнього переселення на захід. Ця пам’ятка, що збереглася в єдиному списку – рукописі другої половини XIII ст., була укладена латинською мовою десь на межі XII – XIII віків та певною мірою спирається на повідомлення однойменного твору другої половини XI ст., який у дещо переробленому вигляді зберігся у складі пізніших історичних компіляцій¹.

Одинадцятий розділ “Діань”, що носить назву “Про міста Володимир і Галич”, містить відомості про обставини просування угрів поблизу цих міст і перебування на підпорядкованих місцевим князям територіях². Тут читаємо, що з-під Києва Альмош привів своїх одноплемінників до Володимира (Волинського), місцевий князь відкупився від них багатьма дарами та дав заручників. Усього під стінами міста угорські кочовики перебували три тижні.

“А на четвертому тижні, – читаємо далі, – вождь Альмош зі своїми [супутниками] прийшов у Галицьку землю (in Galiciam) і тут вибрав собі й своїм [супутникам] місце для відпочинку. Коли про це почув князь Галицької землі, він вийшов на зустріч вождю Альмошу босий з усіма своїми вельможами і надав до користування (ad usum) вождя Альмоша різноманітні дари; відчинивши ворота міста Галича, він виявив йому таку гостинність, начебто свому господарю, віддав йому в заручники єдиного свого сина разом з синами вельмож свого королівства; крім того, він подарував як вождю, так і його воїнам десять

найкращих скакунів (*farisii*) й триста коней з сідлами та вудилами, три тисячі марок срібла і двісті марок золота, а також найліпший одяг. Після того, як вождь Альмош пробув на місці свого відпочинку у Галицькій землі протягом одного місяця, її князь та інші його співтовариші (*consocii*) почали просити вождю Альмоша та його знатних [близьких осіб] (*nobiles*), щоб вони йшли на захід за [ліс] Ховош, у землі Панонії. Сказали вони їм, що земля ця дуже добра й що там зливаються найвідоміші джерела, назви яких, як ми сказали вище, Дунай, Тиса, Ваг, Марош, Кьорьош, Темеш та інші [...]”³.

Закінчення розповіді містить дванадцятий розділ “Діянь”, що має назву “Як вони (угри. – *О. М.*) увійшли в Панонію” Тут читаємо: “Вождь Альмош та його вельможі, приставши до ради Русів, уклали з ними найміцніший мир. А князі Русів, щоб їх не зігнали з їхніх місць, як ми вже сказали, віддали синів своїх у заложники разом з незліченними дарами. Далі князь Галицької землі наказав, щоб попереду [угрів] пішли дві тисячі лучників (*duo milia sagittatorum*) й три тисячі селян (*III-a milia rusticorum*), які мали розчистити шлях через ліс Ховош до кордону Унга (*ad confinium Hung*). Й навантажив усю тяглову худобу (*iumentum*) харчами та іншими необхідними речами й надав величезну кількість домашніх тварин. Тоді сім осіб княжої гідності, що звалися *hetumoger*, та ті сім половецьких ватажків, імена яких ми назвали вище, разом із своїми родичами, а також разом із служниками й служницями за радою та за допомогою Русів вийшли з Галицької землі до земель Панонії. Подолавши таким чином ліс Ховош, вони дісталися області Унг (*ad partes Hung*)...”⁴.

Слід враховувати, що хроніка угорського Аноніма одним зі своїх завдань мала історично обґрунтувати претензії угорських королів на Галичину й Волинь; звідси її крайня тенденційність у викладі русько-угорських відносин, перенесення реалій пізнішого часу на попередню добу⁵. Ми маємо на увазі той факт, що, починаючи з 1189 р. угорські королі неодноразово намагались утвердити на княжому столі у Галичі своїх синів, що ставали галицькими правителями (Андрій – згодом король Ендре II (1205 – 1235), Коломан (Кальман), Андрій-молодший)⁶. Це давало їм підстави титулуватися в офіційних документах “королями Галицької землі”, “королями Волинської землі” або “королями Галичини та Володимирії”, про що свідчать грамоти 1189, 1205 й 1206 рр.⁷

Подібна політика потребувала свого роду історичних прецедентів, які посилено вишукували у минулому, припускаючи при цьому грубі спотворення історичної дійсності. Достатньо сказати, що згадуваний в оповіді Аноніма Володимир був, як відомо, заснований лише в кінці X ст.⁸ Себто, під час описуваних подій це місто не могло існувати, згадка про нього – цілковитий продукт пізнішого домислювання, яке дуже компрометує усе повідомлення. Та все ж повністю відкидати його не слід.

Твір Аноніма залишався невідомим хроністам XIII ст., що користувалися,

як і нотарій Бели III, протографом середини або кінця XI ст. Наявність інших джерел (твору Шимона Кезаї та так званої Ілюстрованої хроніки), що незалежно від Аноніма сягають спільного з ним протографа середини (кінця) XI ст., дозволяє відтворити зміст розповіді про рух угрів слов'янськими землями у Панонію в первісному вигляді. Це завдання свого часу була успішно розв'язане угорськими дослідниками, а також відомим російським спеціалістом з історії середньовічної Угорщини В. П. Шушарінім.

У протографі середини (кінця) XI ст. нема згадок про підкорення руських земель, а йдеться тільки про опір русов (угри рушили їхніми землями проти волі місцевого населення). Нема також повідомлень про Галич й Володимир-Волинський, місцевих князів, надання ними заручників, грошового викупу, харчів, тяглової худоби, провідників та інше. Зате у протографі сказано про перехід угрів-кочовиків через Північні Карпати саме у районі Галича, хоча укладачеві протографа був відомий інший, розташований південніше маршрут – через трансільванські перевали⁹.

На думку деяких дослідників, в основі повідомлення Аноніма лежить якийсь давній народний переказ про просування угорських племен землями Русі, який “містив опис сутички угрів з руським військом зі згадкою їхніх перемог над руськими й руських над уграми”. В переказі повідомлялось і про встановлення нарешті мирних відносин: “Умовами цього миру були вихід угрів з руської землі в Панонію та надання руськими своїм колишнім супротивникам допомоги харчами та іншими предметами першої необхідності”¹⁰.

Якщо деякі відсутні у протографі подробиці опису зіткнення угрів з русами під Києвом могли бути взяті Анонімом з усного переказу, то твердження про підкорення уграми руських земель й захоплення ними майна руських князів, добровільне підкорення волинського, а незабаром й галицького князя “виглядає як плід літературної вигадки Аноніма”. До народного переказу можливо належать твердження про прохання руських князів встановити мир й вказівка про виконання Альмошем іншого прохання про вихід угрів з їхньої землі, а також подвійне повідомлення про укладання миру між уграми й русами та вимогу угрів про надання заручників (останнє могло бути обопільним)¹¹.

Втім, що стосується підкорення Галичини, неможна вважати, ніби-то нотарій короля Бели III цілком вигдав цю подію. Якись підстави для подібного твердження існували ще в раніший час. Про це можемо судити з грамоти короля Стефана (Іштвана) II (1116 – 1131), датованої 1124 р., в якій він титулує себе “королем Галичини”¹². З огляду на те, що 1099 р. угри під проводом короля Кальмана зазнали нищівної поразки біля Перемишля від русько-половецького війська¹³, претензії на Галичину мали корінитися у ранішому часі. Однак занадто пишна титулатура, використована у згаданій грамоті з її надзвичайно великими політичними претензіями (“Hungariae, Dalmatiae, Croatiae. Gallitiae Bulgariaeque

гех”) залишає цей титул під деякою підозрою.

Переказ про підкорення Галичини й писемні документи, що його відбивають, мабуть так і залишався б якимсь історичним курйозом, не вартим особливої уваги, якщо б не деякі археологічні знахідки, що стають з ним у певний зв’язок. 1935 р. поблизу Крилоса – найдавнішого територіального ядра Галича – на відстані близько 1 км від давніх міських укріплень в лісі Діброва Я. Пастернаком були відкриті два давніх поховання. Зовні це були майже повністю зрівняні з землею пагорби діаметром 14 та 16 м відповідно, густо вкриті молодим лісом. Обидва поховання мали однакову орієнтацію у напрямку північний захід – південний схід та, окрім кісток людини, містили кінські черепи з залізними трензелями. Перше поховання було дуже багатим. Скелет людини, від якого збереглося лише декілька кісток, був рясно вкритий значною кількістю золотих та срібних прикрас. Серед них визначаються 17 золотих та бл. 20 срібних бляшок з вибитим візерунком та невеликими отворами для підвісу, що колись прикрашали шкіряний одяг небіжчика, дві довгі смуги з тонких як папір неоздоблених золотих бляшок, золотий перстень з сердоліком тощо¹⁴. Друге поховання виявлено на відстані бл. 500 м від першого. Привертають увагу розміри знайденого тут скелету людини, що сягає 190 см. Інвентар цього поховання був набагато біднішим. В могилі знайдено дві сережки з низькоякісного срібного дроту, залізні ніж та стремена¹⁵.

На підставі числених аналогій Я. Пастернак дійшов висновку, що обидва знайдені поблизу Крилоса поховання належали уграм-кочовикам. Дослідник датує їх початком X ст. й вважає найдавнішими пам’ятками, що свідчать про пересування угрів через підкарпатські землі під час міграції до Панонії¹⁶. Відкриття Я. Пастернака, як би до нього не ставитися, безумовно, є найважливішим підтвердженням повідомлення хроніки Аноніма про більш-менш тривале перебування угорських переселенців в околицях Галича.

Свідчення угорського Аноніма, підкріплені археологічними знахідками, набули широкого дискусування в історіографії. Більшість українських та російських авторів приймають тільки ту частину повідомлення, що стосується підтвердженого Повістю минулих літ перебування угрів під Києвом, зовсім не розглядаючи наступного переказу про подальше просування їх на захід й перебуття під Галичем¹⁷. Це пояснюється особливою недовірою саме до цієї частини звісток угорського Аноніма. “Згадка в розповіді Галича та Володимира-Волинського, – на думку П. П. Толочка, – свідчить про розширення канви русько-угорських стосунків IX ст. за рахунок подій пізнішого часу, в тому числі й сучасних Аноніму”¹⁸.

Стосовно характеру русько-угорських відносин під час проходження угрів землями Русі існують досить різноманітні погляди. Частина дослідників наголошує на виключно мирному перебуванні угрів у руських землях й союзницьких

стосунках з руськими князями¹⁹. Існує й зовсім протилежна думка, що угри підкорили руські землі й поклали на русів щорічну данину²⁰. Трапляються компромісні гадки, згідно з якими не виключається можливість “одноразової сплати Руссю уграм якоїсь грошової суми, щоб прискорити їхнє просування на захід”²¹; або мав місце тільки відкуп, що запобіг взяттю й розоренню Києва уграми, “контрибуція, але не що-річна данина”²².

Дещо інше становище в угорській та польській історіографії. Тут перевага надається свідченням угорських та інших європейських джерел, які співставляються з новітніми археологічними знахідками, що належать до матеріальної культури угрів-кочовиків. Незважаючи на ті вади, які стоять на перешкоді сприйманню останньої частини розповіді Аноніма, де мова йде про перебування угрів у Прикарпатті, саме ці свідчення набувають особливої уваги.

В новітніх дослідженнях сформувалася думка про те, що угри не були лише гостями в Середньому Подністров’ї: вони на деякий час встановили в цьому регіоні свою зверхність, підпорядкувавши собі місцеве слов’янське населення, – у придністровських містах та фортецях було навіть розміщено угорські гарнізони. Підставою для таких стверджень є зроблені у 1970 – 80-ті рр. угорськими та польськими вченими нові археологічні відкриття. Зокрема, А. Коперським та М. Парчевським знайдено поховання угра-кочовика у Перемишлі²³; відкрито також жіноче поховання у Судовій Вишні та ще два поховання з частинами кінського скелета у надпрутських селищах Пробота й Будешті²⁴.

Співставляючи ці матеріали із звітками письмових джерел, Е. Домбровська доходить висновку, що не можна “повністю відкидати можливість тимчасового підкорення уграми сусідніх з Ателькузою слов’ян, а також примусу до сплачування данини, це погоджується з їхньою практикою наступного часу, а також підтверджується звісткою Ібн Русте, яка походить з анонімного повідомлення IX ст.”²⁵. Категоричніше цю думку висловлює М. Парчевський, який вважає знайдені в околицях Галича поховання знатних угрів (як і аналогічним у інших місцях) залишками кладовища воїнів угорського гарнізону, що перебував у місті в період “тимчасового угорського панування у Наддністрянщині”²⁶.

З подібною інтерпретацію рішуче не погоджується В. В. Ауліх. За думкою цього авторитетного знавця стародавнього Галича, у місті не залишилося ніяких матеріальних слідів, що свідчили б про перебування тут угорського гарнізону. Такий висновок базується на результатах його власних археологічних досліджень городища давнього Галича, що тривали протягом більш як двадцятирічного періоду²⁷.

Вирішуючи це питання, на наш погляд, слід враховувати більш широкий комплекс обставин, що стосуються перебування угрів-кочовиків у Східній Європі, насамперед того часу, який припадає до їх перебування на землях між

Дніпром й Дністром, та характеру стосунків з місцевим східнослов'янським населенням у другій половині IX ст. Такий підхід потребує ретельнішого вивчення стану писемних джерел, які містять відомості про угоро-слов'янські відносини, а також розгляду цих відносин на тлі значніших геополітичних змін, що відбувалися тоді у степах Східної Європи та мали безпосередній вплив на становище угрів-кочовиків та їхнє ставлення до сусідів-слов'ян.

Останні десятиліття IX ст. відзначаються появою у причорноморських степах основної маси нових мешканців – печенігів, як протягом наступного сторіччя стали неподільними господарями цього краю. Така подія сталася у наслідок тиску, який зазнали самі печеніги з боку інших степових мігрантів, гузів (торків); разом з тимаками та карлуками вони витіснили печенігів з степів між Волгою та Уралом і змусили їх йти далі на захід²⁸. Саме поява у Північному Причорномор'ї основної сили печенізького народу спричинилася до нових катастрофічних поразок угрів та виходу їх до Панонії²⁹.

Наявність спільного ворога, яким були печеніги, мусила сприяти зближенню угрів й східних слов'ян, встановленню між ними добросусідських та можливо й союзницьких відносин. Це стосується саме періоду перебування угрів в Ателькузі, який приблизно може датуватися другою половиною IX ст. Назва “Ателькуза” чи “Ателькузу” (в угорській транскрипції – “Етелькьоз”) значить “Межиріччя”. На думку більшості спеціалістів, ця територія мусила лежати на захід від Леведії, де угри перебували раніше, й, швидше за все, була пов'язана з межиріччям Дніпра та Дністра, або ширше – Дніпра та Сирета. Перебування в Ателькузі було порівняно недовгим. З огляду нового утиску печенігів угри продовжили просування на захід, подолали Карпати та на початку X ст. увійшли на територію Середнього Подунав'я³⁰.

Ще Г. В. Вернадським була висунута гіпотеза, що приймається й новітніми дослідниками, про виникнення якогось військового союзу між уграми, тиверцями та уличами. На користь неї вказує спільне прожиття названих груп східного слов'янства та угрів у межиріччі Дністра та Південного Бугу, а також їх здогадні спільні військові справи: уявляється не випадковим, що саме опір тиверців та уличів припинив завойовницьку політику київського князя Олега³¹.

Крім того, в період перебування в Ателькузі угри проводили активну зовнішню політику, беручи участь у масштабних військових подіях у Центральній Європі. У 862 р., згідно з хронікою Гінкмара, єпископа реймського (третя частина Бертинських анналів), а також Аламаннськими анналами, мадяри вперше проникли у саме серце Європи, взявши участь у заколоті австрійського маркграфа Карломана проти свого батька східнофранкського короля Людовіка Німецького³². У 881 р. відбувся новий похід угрів та їх союзників каварів (частина хазарів, що з якихось причин, ймовірно, релігійних, відколослася від каганату та приєдналася до мадярського племінного союзу, ставши його восьмим

племенем) на австрійські землі. За відомостями Великих Зальцбурзьких анналів, угри діяли під самими стінами Відня³³. У 892 р., за повідомленням Фульдських анналів, угри воювали на боці німецького короля Арнульфа проти великоморавського князя Святоплука I³⁴.

Не викликає сумніву той факт, що умовою таких походів, які потребували тривалої відсутності великої частини військових сил, було надійне забезпечення тилу, для чого угри мусили встановити мирні відносини зі своїми східними та північними сусідами – східнослов'янськими племенами, у тому числі, звичайно, з населенням Середньої Наддністрянщини.

Про це ж свідчать й деякі повідомлення письмових джерел, що вказують на встановлення союзницьких відносини руських князів з уграми незабаром після переміщення останніх крізь руські землі³⁵. Про такий союз говорить і наявність тривких русько-угорських торговельних зв'язків, починаючи від часів київського князя Олега³⁶. Мабуть, не випадково історія пересування угрів крізь руські землі й, зокрема, поблизу Києва, знайшла відбиток у Повісті минулих літ, поруч з цілою низкою інших згадок про походження та ранішню історію Угорської держави, складених у доброзичливому і навіть дружньому дусі³⁷.

Скоріше мирними та доброзичливими, аніж ворожими відносинами можна пояснювати наявність ознак значного взаємовпливу київських та угорських виробів з золота, яку встановлюють сучасні угорські археологи³⁸.

Таким висновкам начебто суперечать свідчення арабських та перських джерел. Арабський історик Ібн Русте у своїй енциклопедії “Коштовні цінності”, написаній бл. 903 – 913, або після 923 рр., веде розповідь про слов'яно-угорські відносини і зокрема вказує: “Мадяри панують над усіма сусідніми слов'янами, покладають на них тяжкі данини та поводяться з ними як з військовополоненими... Нападаючи на слов'ян і захоплюючи від них полонених, відвозять вони цих полонених берегом моря до однієї з пристаней Румської землі”³⁹.

Перський історик XI ст. Гардізі у творі “Краса оповідань” (1049 – 1053) свідчить про угрів у Східній Європі, що вони “перемогають слов'ян і завжди беруть гору над слов'янами та дивляться на них (як на джерело) рабів..., ходять до гузів, слов'ян та русів й беруть звідтіля полонених, везуть у Рум (Візантію) та продають... Й постійно нападають на слов'ян, а від угрів до слов'ян два дня шляху...”⁴⁰.

Російські орієнталісти дійшли висновку, що відомості про угрів, наведені Ібн Русте й Гардізі, сягають одного спільного джерела. Таким мав бути поширений на сході твір перса Ібн Хордадбега⁴¹. Відомо, що цей автор зложив першу редакцію свого твору у 846, а другу – у 855 р.⁴² Зрозуміло, що він міг користуватися тільки відомостями, які належали до першої половини IX ст. й не можуть поширюватися на подальший час.

Свідчення Гардізі також потребують хронологічного уточнення. Їх не-

можна відносити до часу, що передував заселенню уграми Середнього Подунав'я. Хоча звістка Гардізі й містить шар відомостей, які сягають твору Ібн Хордадбега та належать до IX ст., сам автор, як доводить угорський орієталіст М. Кмошко, описуючи відносини угрів зі слов'янами, мав на увазі угрів X – першої половини XI ст. Таким чином, його відомості стосуються наступного періоду угорської історії – початку перебування угрів у Подунав'ї, і отож належать до дунайських слов'ян. Цей висновок приймається й іншими дослідниками⁴³.

Як бачимо, поширені серед східних авторів IX – XI ст. звістки про підкорення слов'янського населення Східної Європи уграми, що розглядали слов'ян тільки як джерело легкої наживи, постійно вчиняли напади, збирали оброки та захоплювали полонених, правомірно використовувати лише для чітко обмеженого періоду до середини IX ст. Це був час, коли угри мешкали у Леведії – на степових просторах між Доном і Дніпром. Перебування у цих краях, значно триваліше, ніж наступний короткочасний побут у Ателькузі, згідно з деякими оцінками, розпочалося ще на початку VIII ст.⁴⁴ Для угрів леведійський період був часом відносної стабільності, набагато сприятливішим, ніж наступні декілька десятиліть, коли вони зітнулися із печенігами, зазнали величезних втрат і ледве не були доведені до повного знищення.

Головною рисою зовнішньополітичного становища мадярських племен леведійського часу були тісні взаємини з Хазарським каганатом, зверхність якого вони змушені були визнавати. Цей зв'язок знайшов своєрідне відображення у давньоруському літописі. Повість минулих літ застосовує до них обох одну спільну назву – “угри”, розділяючи їх на “білих” (хазарів) та “чорних” (мадярів)⁴⁵. Це показує, що східні слов'яни сприймали мадярів і хазарів як частини одного цілого, якщо не в етнічному, то у політичному відношенні. Про тісний хазаро-мадярський союз свідчить Костянтин Багрянородний: угри воювали “як союзники хазарів в усіх їхніх війнах”⁴⁶. Як справедливо вважає П. П. Толочко, “угри, що підпорядковувалися Хазарському каганатові, виконували за його дорученням роль збирачів данини зі слов'янських племен”⁴⁷. Ось чому в очах східних слов'ян вони майже ототожнювалися з хазарами.

Є археологічні свідчення, що у відповідь на угорські наскоки слов'янське населення споруджувало укріплення. Але це стосується території Середнього Подоння, де на думку дослідників, саме проти угорської загрози слов'яни споруджували укріплення типу городища Титчиха, перший будівельний період якого датується IX ст.⁴⁸ Зрозуміло, що всі ці засоби, як й сама угорська загроза, були актуальними, коли угри ще не пішли з Дону, перебували у безпосередній близькості від хазарів та діяли під їхнім проводом.

Відірвані від своїх спільників та покровителів печенігами, зазнавши багатьох втрат у сутичках з цим сильнішим та войовничішим кочовим наро-

дом, угри, опинившись за Дніпром у землях Ателькузи, змушені були проводити зовсім іншу політику щодо місцевого слов'янського населення. Події другої половини IX ст. склалися таким чином, що їм годі було й думати про підкорення слов'ян, швидше виникала потреба шукати у них союзу й підтримки як у спільників в боротьбі з печенігами. Але для всього того у угрів не було досить часу: їхнє перебування у Ателькузі вийшло занадто коротким та більш нагадувало транзит.

Саме незакінченність міграційного процесу й невизначенність подальшої власної долі не давали можливості уграм встановити зверхність над іншим населенням, навіть коли для того вистачало збройної сили. До такого висновку приходять І. Я. Фроянов, вивчаючи данницькі взаємини східних слов'ян. На думку дослідника, угри в період описуваного у давньоруському літописі перебування під Києвом й подальшого просування на захід “не мали ще освоєної території, яка мала слугувати базою для організації військових виправ та утримання у данницькій залежності племен, що зустрічалися на міграційному шляху”⁴⁹.

Такий вистовок збігається з загальною оцінкою політичного становища та військових можливостей угорських племен з часів, коли вони вже дійшли до Панонії та розпочали набіги на прилеглі землі. Л. Мюссе з цього приводу зазначає: “угорська армія, що була у найвищій мірі придатною до набігів, майже не була пристосована до захоплення територій, вже заселених осілими племенами”. Щоб проводити завойовницьку політику мадярам бракувало найголовнішого – необхідних політичних та ідеологічних засобів та навіть і самої потреби в тому. У мадярів того часу ще “не було ніякої політичної організації й ніякої об'єднувальної ідеї, щоб нав'язати її своїм сусідам”⁵⁰.

Підсумовуючи наведені факти, приходимо до висновку: щоб встановити політичну зверхність над східнослов'янськими землями на захід від Дніпра, зокрема у Середньому Подністров'ї, мадярам не вистачало ані часу, ані достатніх сил. Цьому перешкоджали як об'єктивні умови (незакінченість міграції, тиск печенігів, тривалі закордонні походи), так і відсутність внутрішніх політичних та ідеологічних підстав. Ось чому перебування угрів у Наддністрянщині могло бути лише короткочасним, обмежувалося тільки незначними зіткненнями з місцевим населенням й, вірогідно, сплатою останнім разової контрибуції. Поховання поблизу Крилоса ймовірно належали загиблим у сутичці з місцевими жителями якомусь угорському ватажку та знатному воякові-богатиреві. На це вказує така деталь, що скелет першого з них не мав голови, на місці якої був знайдений добре збережений глиняний глечик⁵¹.

Давньоруський літопис датує похід угрів “мимо Києва горою, еже ся зовет ныне Угорское” 898 р.⁵² Звідки виникла ця дата й наскільки вона вірогідна? На думку О. О. Шахматова, дата 6406 (898) р. пов'язана із західнослов'янським

письмовим твором “Сказанням про переложення книг слов’янською мовою”, що був укладений найвірогідніше у Моравії та потрапив до Русі в XI ст. разом з іншими моравськими пам’ятками. Та, як встановлює далі дослідник, “датою 6406 (898) р. визначалося у “Сказанні про переложення книг” оволодіння мадярами середньою течією Дунаю й підкорення ними тутешніх слов’янських мешканців. Цілком природньо, що укладач “Повісти минулих літ” цією датою, знайденою у “Сказанні”, визначив появу мадярів зі сходу, а також приписане їм (на підставі географічної термінології) проходження мадярів через Київ”⁵³.

Ці висновки були підтримані іншими дослідниками⁵⁴. У складі Сказання виділяють навіть особливу Повість про оселення слов’ян на Дунаї та навалу угрів, що належить до моравсько-чеської традиції X ст.; потім деякий час цей твір перебував у Сазавському монастирі, а звідти на межі XI – XII ст. потрапив до Русі й був використаний Нестором разом з іншими західнослов’янськими пам’ятками⁵⁵.

Таким чином, хоча дата 898 р. ймовірно взята літописцем з давнішого джерела і отож не була ним вигадана, вона не має ніякого відношення до подій, пов’язаних з проходженням угрів кїївськими горами і взагалі перебуванням їх у Східній Європі, тому що належить до оповіді, яка географічно та хронологічно пов’язана із зовсім іншими подіями, що відбувалися після того, як угри вже подолали Карпати та дійшли до Дунаю.

Отже наведена у літопису дата не має нічого спільного з просуванням угрів ані поблизу Києва, ані через Карпати. У 898 р., як повідомляють західноєвропейські джерела, угри були вже в Італії: вони атакували оборонні споруди на р. Бренті, наступного року прийшли знову, подолали їх і опинилися під Павією, розгромили війська короля Беренгарія біля переправи через Бренту поблизу Падуї, дійшли до П’ємонту й Валле-д’Аоста, а інша частина – до Емілії, Модени й Венеції⁵⁶.

Одначе саме вміщена у Повісті минулих літ дата – 898 р. – зараз приймається як дата заснування Галича, у зв’язку з чим в 1998 р. було проведено офіційні врочистості з нагоди 1100-ліття міста, й ця дата набула державно визнаного статусу⁵⁷. Між тим, цілком очевидно, що ця дата, як і вся хронологія початкової частини найдавнішого літопису, має занадто умовний характер й дуже непевна.

Відомо, що майже за десять років перед тим угри вже були змушені залишити територію Подністров’я й шукати собі притулку десь на найзахіднішій ділянці причорноморського степового “коридору”, біля Нижнього Дунаю, поблизу кордонів Болгарії. Сталося це внаслідок нової нищівної поразки від печенігів, яку, за свідченням “Всесвітньої хроніки” Регіно Прюмського, угри зазнали у 889 р.⁵⁸

В середині 890-х рр. трапилася чергова подія. Угри під проводом Арпада

і Курсана взяли участь у війні болгарського цара Симеона з Візантією на боці візантійського імператора Лева VI Мудрого. Але у вирішальний момент болгари й візантійці дійшли до згоди та повернули зброю проти мадярів, завдавши їм тяжких втрат, до того ж стрімким нападом захопили їхні домівки, які під час походу залишалися без захисту⁵⁹.

За іншою версією, після того, як у 895 р. мадяри завдали поразки болгарам, вони вже не встигли своєчасно повернутися додому, щоб відбити наскок печенігів на свої домівки. Мирне населення, що зоставалося там з невеликою охороною, було майже все знищене печенігами, а худоба загарбана. Вцілілі мадяри втекли за Карпати у Дунайську низовину, куди ще раніше проклали шлях їхні передові збройні дружини. Верховний вождь Арпад з головним військом вже восени 894 або, вірогідніше, навесні 895 р. дістався Великої (Угорської) рівнини⁶⁰.

Часткове оселення мадяр у Дунайській низовині відбулося раніше. У 892 р. вони у обмін на допомогу королю Арнульфу проти Великої Моравії отримали його згоду на володіння тими землями, які вони встигли зайняти під час походу. Таким чином, у 895 – 896 рр. здійснилося чергове, але тепер вже останнє переселення мадяр. Йдеться про міграцію усього мадярського етносу, що налічував тоді за різними підрахунками від 200 до 500 тисяч осіб⁶¹. Долаючи опір розрізненого слов'янського населення Середнього Подунав'я, угри без великих зусиль захоплювали землі Великої Моравії, зослабленої внутрішніми конфліктами та зовнішніми ворогами, прискоривши остаточну загибель цієї донедавна могутньої держави.

Виходячи з цього, перебування угрів на території, яку займали східнослов'янські племена, в тому числі перехід поблизу Києва й, відповідно, Галича слід датувати ранішим часом. Це не могло відбутися пізніше кінця 80-х рр. IX ст., тому що у 90-ті рр., за досить надійними свідченнями, у зв'язку з подальшим плином угорської міграції в Середньому Подністров'ї вже не могло залишатися якоїсь угорської присутності.

Таким чином, датою заснування міста не можна вважати дату, що наведена у звітці Повісті минулих літ про угорське просування руськими землями у Карпати і далі у Панонію. Для того нема ніяких підстав. Ця звістка не тільки хронологічно не пов'язана з описуваними подіями, насамперед, у ній нема найголовнішого – вона не містить згадки про Галич (з руських міст тут йдеться лише про Київ). Таким чином, коли приймається ця дата, порушується сам принцип встановлення віку міста за першим писемним свідченням про нього, тому що такого свідчення нема ані у повідомленні 898 р., ані взагалі у Повісті минулих літ. Отже, незважаючи на те, що 898 р. набув тепер широкого визнання як дата виникнення Галича, ця дата має бути відкинута.

Справжньою першою згадкою Галича у давньому писемному джерелі є

повідомлення угорського Аноніма, що належить до кінця IX ст. Попри всю тенденційність цього джерела, вміщене у ньому свідчення про проходження повз Галич угрів (яке таким чином відбиває існування міста під час цієї події) не можна вважати вигадкою, через те що воно підтверджується археологічно – наприкінці IX ст. вже існувало слов'янське поселення на Крилосі, а у безпосередній близькості від нього зафіксовано сліди поховань знатних угрів того ж часу, чим підтверджується їхнє перебування тут. Про те, що поселення на Крилосі у даний час вже могло носити назву Галича, свідчить поховання у Галичиній могилі, яке давня традиція пов'язує із засновником міста⁶². Залишки цього поховання датуються першою половиною X ст. (отже такий є вік могили), тобто час угорського перебування під Галичем збігається з часом життя та діяльності легендарного засновника міста. Це сприймається як доказ виникнення Галича як міста саме наприкінці IX ст.

Залишається ще одна перешкода, що потребує свого з'ясування. Згадка про Галич в угорському джерелі не має власної дати. Точніше кажучи, повідомлення про перебування угрів поблизу міста безпосередньо не датовано. Але у хроніці Аноніма є інша дата, яка певною мірою компенсує цей недолік. Розпочинаючи розповідь про останню мандрівку угрів на шляху до Панонії, коли вони йшли східнослов'янськими землями, минаючи Київ та Галич, королівський нотарій повідомляє, що стався цей перехід у 884 р.

Така дата подається у сьомому розділі хроніки, що має назву “Про вихід угорських племен з їхньої прабатьківщини” Тут ми читаємо: “У 884 році від Різдва Христового, як про те йдеться в хроніках з викладом подій за роками (in annalibus... cronicis), сім осіб княжого стану (principales persone), що звалися хетумогер (hetumoger у перекладі з угорської – сім мадьяр. – *О. М.*), рушили з землі Скіфії на захід”⁶³.

Наведене повідомлення належить до виходу угрів не з їхньої первісної прабатьківщини, тобто до початків міграції (ця подія сталася набагато раніше), а до чергової зміни місця перебування, коли вони вже дійшли до Східної Європи, про що дізнаємося з подальшого викладу. Посилання автора на “хроніки з викладом подій за роками” дають змогу припускати, що дата 884 р. постала з якихось попередніх писемних джерел, які він використовував

Деякі вчені вважають наведену Анонімом дату хибною: він обминув цифру “V”, що мала стояти між цифрами “XXX” та “III” і визначати іншу дату – CCCCCCCLXXXVIII (889) р., яка зазначена у хроніці Регінона як дата чергового відходу угрів на захід внаслідок поразки від печенігів⁶⁴. Але це тільки припущення. Як би воно не було, наведена угорським Анонімом дата – 884 р. – найбільшою мірою відповідає нашим вимогам. Вона є тією датою, що належить до першої письмової згадки про Галич і відтак має всі підстави вважатися датою заснування міста.

Такий вибір є тим логічнішим, що хроніка Аноніма зараз вже розглядається багатьма істориками саме як джерело, що містить першу звістку про місто. Але деякі сучасні дослідники помилково пов'язують її з 898 р. “Перша писемна згадка про давній Галич, – читаємо, наприклад, у В. Д. Барана, – відноситься до 898 р. і належить угорському літописцю – анонімному нотарію короля Бели, який свідчить, що вождь угрів Алмош на шляху до Паннонії зупинявся в Галичі”⁶⁵. Наведеної В. Д. Бараном дати у хроніці Аноніма нема. Вона постала з повідомлення Повісті минулих літ, яке не містить згадки про Галич, і тому не може бути визнаною.

Можна припустити, що угри відіграли значнішу роль у історичній долі Галича, ніж та, що постає з повідомлення Аноніма. Як то дуже часто буває, саме зовнішня небезпека сприяє утворенню нових укріплених пунктів чи зміцненню вже наявних укріплень з метою оборони землі від зовнішніх ворогів. Угри для осілого європейського населення становили таку небезпеку. Нагадаємо, що проти їхніх наскоків зводили укріплення слов'янські жителі Середнього Подоння. Таке становище відзначається й пізніше, коли угри вже опинилися у Центральній Європі. За словами Л. Мюссе: “Угорська небезпека була одним з основних чинників зростання кількості укріплених міст та замків у Південній Німеччині та Північній Італії”⁶⁶.

Мабуть не є лише випадковим співпадінням той факт, що угорське перебування під Галичем збігається з часом життя легендарного засновника міста, на честь якого була споруджена Галичина могила, якщо вважати, що нещодавна відкрите у ній поховання-кенотаф належить саме цьому епоніму.

¹ Дьерффи Д. Время составления Анонимом “Деяний венгров” и степень достоверности этого сочинения // *Летописи и хроники*. 1973 год. М., 1974; *Королюк В. Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. М., 1985. С. 186-204.

² *Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum / Praef. est et textum rec. Ae. Jakubovich. Cap. XI-XII // Scriptorum rerum Hungaricarum / Ed. E. Szentpétery.* Вр., 1937. Vol. I.

³ *Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum.* Р. 48-50. – Ми також використовували російський переклад В. П. Шушаріна (*Шушарин В. П.* Русско-венгерские отношения в IX в. // *Международные связи России до XVII в.* М., 1961. С. 142-145).

⁴ *Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum.* Р. 50-51.

⁵ *Шушарин В. П.* Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // *Древнерусское государство и его международное значение.* М., 1965. С. 441-442.

⁶ Див.: *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. СПб., 2001. С. 281-294, 352-353, 356-357, 442-443, 527-559 и др.

⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejér (далі – CDH). Budaе, 1829. Т. 2. Р. 247; Budaе, 1831. Т. 3. Vol. 1. Р. 31-32; Budaе, 1841. Т. 7. Vol. 5. Р. 166.

⁸ *Кучинко М. М.* Древний город Владимир на Волыни // *Древнерусский город. Мат-лы Всесоюзн. научн. конф-ции, посвящ. 1500-летию города Киева.* К., 1984; *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. К., 1989. С. 64.

⁹ *Шушарин В. П.* Русско-венгерские отношения в IX в. С. 148-149.

¹⁰ Там само. С. 170-171.

¹¹ Там само. С. 169-170.

¹² CDH. Т. 2. Р. 67.

¹³ *Повесть временных лет* / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. 2-е изд. СПб., 1996 (далі – ПВЛ). С. 115, 116.

¹⁴ *Pasternak J.* Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten // *Archeologia Hungarica.* Budapest, 1937. Vol. 21. S. 297.

¹⁵ Ibid. S. 298.

¹⁶ Ibid. S. 302.

¹⁷ *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. М., 1980. С. 97; *Толочко П. П.* Древняя Русь. К., 1987. С. 24-25; *Фроянов И. Я.* Рабство и данничество у восточных славян (VI – X вв.). СПб., 1996. С. 306-307; *Івакін Г. Ю.* Формування міжнародних зв'язків на ранньофеодальному етапі розвитку Русі // *Давня історія України: У 3-х тт.* К., 2000. Т. 3. С. 528.

¹⁸ *Толочко П. П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. К., 1999. С. 29.

¹⁹ *Павлушкова М. П.* Русско-венгерские отношения до начала XIII века // *История СССР.* 1959. № 6. С. 151-153; *Паушто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 49-50.

²⁰ *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси. С. 97

²¹ *Толочко П. П.* Древняя Русь. С. 25.

²² *Фроянов И. Я.* Рабство и данничество... С. 308

²³ *Koperski A., Parzcowski M.* Wczesnosredniowieczny grób Węgra-kozcoownika z Przemyśla // *Acta Archaeologica Carpathica.* 1978. Т. 18.

²⁴ *Dąbrowska E.* Węgrzy // *Szymański W, Dąbrowska E.* Awarzy. Węgrzy. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. S. 163.

²⁵ Ibid.

²⁶ *Parzcowski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. Kraków, 1991. S. 40-41.

²⁷ *Ауліх В.* Княжий Галич // *Галичина та Волинь у добу середньовіччя.* Львів,

2001. С. 141.

²⁸ *Майоров А. В.* Древняя Русь и кочевники в X – XIII вв.: печенеги, торки, половцы // Мир истории: Россия и Восток. СПб., 2002. С. 38-39, 51.

²⁹ *Györffy Gy.* The Original Landtaking of the Hungarians. Вр., 1975. P. 12-14.

³⁰ *Майоров А. В.* Восточные славяне и народы Причерноморья, Кавказа и Поволжья в раннем средневековье // Мир истории: Россия и Восток. С. 29.

³¹ *Вернадский Г. В.* Киевская Русь. Тверь; М., 1996. С. 33. – Див. також: *Юрасов М. К.* Внешнеполитические акции венгров в Центральной Европе во второй половине IX века // Славяне и их соседи. Средние века – раннее новое время. М., 1999. Вып. 9. С. 50.

³² *Annales Bertiniani* / Ed. F. Grat, J. Vielliard, S. Clémencet. P., 1964. P. 93; *Annales Alamani (703 – 926)* / Ed. G. H. Pertz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (далі – MGH). 1826. Т. 1. P. 50.

³³ *Annales Juvavensis Maximi* / Ed. H. Bresslau // MGH. Lipsiae, 1926. Т. 30. Pars. 2. F. 1. P. 742.

³⁴ *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte* / Neu bearb. von R. Rau. Berlin, 1957. Bd. 1. S. 132.

³⁵ *Перени Й.* Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // *Studia slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Вр., 1956. Т. 2; *Паушто В. Т.* Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. М., 1968. С. 346.

³⁶ *Новосельцев А. П., Паушто В. Т.* Внешняя торговля Древней Руси // История СССР. 1967. № 3. С. 85-87. – Див. також: *Петегурич В. М.* Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X – XIII вв. (по археологическим данным) // Славянские древности. К., 1980.

³⁷ Див.: *Иглоу Э.* Повесть временных лет о венграх // *Slavia*. Debrecen, 1963. Т. III.

³⁸ Див.: *Dąbrowska E.* Węgrzy. S. 163.

³⁹ *Хвольсон Д. А.* Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах. СПб., 1869. С. 27.

⁴⁰ *Новосельцев А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 389-390.

⁴¹ *Бартольд В. В.* “Худуд ал-‘алем”, рукопись Туманского. Л., 1930. С. 25; *Новосельцев А. П.* Восточные источники... С. 377.

⁴² *Крачковский И. Ю.* Арабская географическая литература // *Крачковский И. Ю.* Избранные сочинения. М.; Л., 1957. Т. 4. С. 148

⁴³ *Шушарин В. П.* Русско-венгерские отношения в IX в. С. 178-179.

⁴⁴ *Перени Й.* Угры в “Повести временных лет” // *Летописи и хроники*. 1973 год. М., 1974.

⁴⁵ ПВЛ. С. 10. – Див. також: *Лихачев Л. С.* Комментарий // ПВЛ. С. 392;

Swoboda W. Węgrzy Biali: Węgrzy Czarni // Słownik starożytności sławiańskich. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1980. Т. 6. Cz. 2. S. 401-403.

⁴⁶ *Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989. С. 159.*

⁴⁷ *Толочко П. П. Кочевые народы степей... С. 29. – Див. також: Перени Й. Угры в “Повести временных лет”. С. 102.*

⁴⁸ *Москаленко А. Н. Городище Титчиха. Воронеж, 1965. С. 130 и след.*

⁴⁹ *Фроянов И. Я. Рабство и данничество... С. 308.*

⁵⁰ *Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. Вторая волна. СПб, 2001. С. 276.*

⁵¹ *Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde... S. 297.*

⁵² ПВЛ. С. 15.

⁵³ *Шахматов А. А. “Повесть временных лет” и ее источники // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. 1940. Т. 4. С. 83.*

⁵⁴ *Лихачев Д. С. Комментарий. С. 411; Насонов А. Н. Знания и просвещение // Очерки истории СССР. Период феодализма. IX – XV вв. М., 1953. Ч. 1. С. 464.*

⁵⁵ *Свердлов М. Б. К изучению моравских исторических произведений в составе “Повести временных лет” // Феодальная Россия: Новые исследования. СПб., 1993.*

⁵⁶ *Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. С. 31-32*

⁵⁷ *Толочко П. П. Галичу – 1100 років // Галич і Галицька земля. К.; Галич, 1998; Баран В. Д. Галичу 1100 років // Археологія. 1999. № 1.*

⁵⁸ *Gombos F. A. Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Budapest, 1937. Т. 3. P. 2039.*

⁵⁹ *Артамонов М. И. История хазар. СПб., 2001. С. 464-465; Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. М., 1997. С. 171-172; Юрасов М. К. Внешнеполитические акции венгров... С. 53; Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. С. 30; Dąbrowska E. Węgrzy. S. 160-161.*

⁶⁰ *Марсина Р. Славяне и мадьяры в конце IX – X в. // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI – XII вв.). М., 1991. С. 108.*

⁶¹ Там само.

⁶² *Баран В., Томенчук Б. Галичина могила // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С. 50-52; Вони ж. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991 – 1996 рр. // Галич і Галицька земля. К.; Галич, 1998. С. 11-15.*

⁶³ *Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum. P. 42.*

⁶⁴ *Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. С. 135, прим. 23.*

⁶⁵ *Баран В. Д. Галичу 1100 років.*

⁶⁶ *Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. С. 35.*

Андрій Плахонін
(Київ, Україна)

НАЩАДКИ ВОЛОДИМИРА ЯРОСЛАВИЧА ТА ВОЛИНЬ В КОНТЕКСТІ РУСЬКО-УГОРСЬКИХ ВІДНОСИН XI ст.

Навряд чи сучасні історики можуть із впевненістю відновити події історії Південно-Західної Русі середини XI ст. М.Ф. Котляр відзначає, що “процеси складання державних територій, утворення нових земель на фундаменті тих, що раніше оформилися, як це сталося з Волинню й Галичиною, не лише надзвичайно складні та багатогранні, а й значною мірою приховані від очей історика”¹. Коли з укладенням союзу між Казимиром I та Ярославом Мудрим владналася давня суперечка за землі т. з. “Червенської Русі”, погляд літописця, укладача ПВЛ, надовго відвертається від західних кордонів Давньоруської держави. Він лише побіжно згадує урядування на Волині сина Ярослава Святослава, та недовге княжіння Ігоря Ярославича у Володимирі після смерті батька². Але вже з другої половини 50-х рр. XI ст. ми не маємо жодних певних відомостей про приналежність Волині.

Ще у XIX ст. увагу дослідників привернуло повідомлення В.М. Татищева про князювання онука Ярослава Ростислава Володимировича у Володимирі. За невідомим нам джерелом історика XVIII ст., після смерті Ігоря Ярославича (1060 р.), Ростислав був переведений до столиці Волині³. А. Андріяшев не заперечував такої можливості⁴. Та сучасні дослідники не поділяють цієї його думки. М.Ф. Котляр вважає, що сини Ростислава прагнули отримати уділи в майбутній Галицькій землі⁵. Тим самим він поділяє думку М.С. Грушевського, який вважав, що Ростислав отримав після смерті Ярослава Перемишль⁶. Інакше підходить до цієї проблеми О.М. Рапов. Він аналізує попереднє повідомлення В.М. Татищева про надання 1052 р. Ростиславу Ростово-Суздальської землі⁷, зіставляючи його з текстом “ряда” Ярослава, за яким Ростово-Суздальську землю ніби-то отримав Всеволод Ярославич. До того ж, він вважає незрозумілим, чому Ростислава було посаджено на Волині лише у 1060 р., після смерті Ігоря, який з 1057 р. сидів не у Володимирі, а у Смоленську⁸.

Критика О.М. Рапова, за своєю аргументацією, не здається нам переконливою. Всеволод отримав батьківський спадок не у 1052 р. (на момент смерті батька Всеволод, скоріше за все, ще не був наділений володіннями), а у 1054 р., отже Ростислав міг урядувати у Північно-Східній Русі. До того ж, на відміну від пізніших літописних зводів, ПВЛ часткою Всеволода називає лише Переяслав⁹, а Ростово-Суздальську землю він міг отримати і пізніше, коли Ростислав був переведений на Волинь¹⁰. Незрозуміло і чому Ігор Ярославич, отримавши

Смоленськ, не міг зберегти за собою Володимир. Ми згодні з О.М. Раповим лише у тому, що свідчення В.М. Татищева мають зазнати ретельної верифікації, але зброєю дослідника в цій нелегкій праці має стати не хиткий ґрунт власних міркувань, а ретельне вивчення всього комплексу джерел з історії Східної Європи Давньоруської доби. Отже, керуючись цією думкою, спробуємо відповісти на питання, чи міг Ростислав Володимирович бути князем Володимира Волинського?

* * *

З усього комплексу свідчень про Ростислава Володимировича в “Історії Російській” В.М. Татищева нашу увагу перш за все привернуло повідомлення про угорський шлюб руського князя. Адже ПВЛ не знає цього. Єдиним джерелом такого повідомлення на наш час є “Хроніка про давні і новітні діяння угрів” (т. з. “Люмїнована Хроніка”) укладання якої було започатковано капеланом короля Лайоша I Марком Кальті у 1358 р.; до її складу було включено фрагменти анонімних “Діянь угрів” та їх продовжень, створених у XI – на початку XII ст.¹¹ Ця хроніка не була відома В.М. Татищеву. Отже, цей факт, на перший погляд, дозволяє з більшою довірою поставитися до свідчень російського історика XVIII ст., і спробувати дослідити саму можливість перебування Ростислава Володимировича на Волині у світлі русько-угорських зв’язків середини – другої половини XI ст.

Київські князі познайомилися з уграми ще у IX ст. За свідченням ПВЛ, у 898 р. угри під час переселення до Середнього Подунав’я зупинялися біля Києва¹². Та навряд чи подальші стосунки між ними були регулярними, хоча і не переривалися. Візантійські джерела згадують допоміжний загін угрів у війську Святослава Ігоревича під час Балканської кампанії¹³. Невдовзі, угорські і руські послы згадуються серед учасників імперського з’їзду в Кведлінбурзі 973 р.¹⁴ Під 996 р. серед сусідів з якими жив у мирі Володимир Святославич, згаданий і Стефан (Іштван) Угорський¹⁵.

Політичні відносини двох держав поживавішали лише після смерті Іштвана I (1038 р.), коли члени королівської династії Ендре і Левенте втекли на Русь. Як повідомляють угорський історик XIII ст. Шимон Кезаї та звід XIV ст., Ендре і Левенте, залишивши брата Белу у Польщі (він одружився з сестрою Казимира I), вирушили на Русь до князя міста Володимир. Але король Петер Орсеоло перешкодив укладанню союзу між вигнанцями і руським князем, і брати вирушили до половців, звідки, невдовзі, знову повернулися на Русь¹⁶.

Не названий на ім’я князь Володимира, – це Святослав Ярославич, який за життя батька сидів на Волині¹⁷. На нашу думку, він міг отримати Волинь у 1043 – 1047 рр.¹⁸ Отже, перебування двох Арпадів у Володимирі Волинському може бути датоване другим перебуванням Петера Орсеоло на угорському

столі (1044 – 1046 рр.), адже до цього Володимир навряд чи міг мати князя з числа Володимировичів чи Ярославичів. На основі аналізу комплексу угорських, німецьких, чеських та польських джерел, до такого ж висновку дійшов й М.К. Юрасов¹⁹.

Для нас в цій історії важливо, що шлях угорських вигнанців було спрямовано не безпосередньо до Києва, а до Волині. Та це не поодинокий випадок, коли виявляються політичні контакти між Південно-Західною Руссю і Угорським королівством. З п'яти шлюбів між Рюриковичами та Арпадами XI – першої чверті XII ст. два пов'язані з київськими князями (шлюб між Ендре I і донькою Ярослава та шлюб Кальмана (1095–1114) з донькою Володимира Мономаха Єфімією (1112)²⁰), а три, – з князями Волині. Так, донька Ласло I стала дружиною волинського князя Ярослава Святополчича²¹, син Кальмана Алмош заручився з донькою князя Волині Святополка Ізяславича Передисловою²². Таким чином, і угорський шлюб Ростислава Володимировича можемо пов'язати з тим часом, коли він у 1060 – 1064 рр. сидів у Володимирі.

М.А. Баумгартен датує цей шлюб 1064 р.²³ Але ми не можемо погодитись з цим датуванням, оскільки на момент смерті (1066 р.) Ростислав мав вже принаймні трьох синів, – Рюрика, Володаря і Василька²⁴. Отже, можемо віднести цей шлюб до 1060 – 1061 рр., коли Ростислав Володимирович активно прибирав, на нашу думку, до своїх рук волость Ігоря Ярославича.

Шлюб цей не був простим політичним реверансом між найближчими сусідами. Хронологічно він збігається з новим актом боротьби за угорський стіл, в якому головну роль грав майбутній тесть Ростислава герцог Бела, – володар східної третини угорського королівства.

Наприкінці 50-х рр. XI ст. Ендре I відмовився від антигерманської політики попередніх років пішовши на союз з імператором Генріхом III, з донькою якого 1058 р. заручився син Ендре I Шаламон. Ще у 1057 р., примусивши Белу зректися прав на корону на побаченні у замку Варконі, Ендре I коронував Шаламона як спадкоємця трону. Але Бела не склав зброї²⁵. Мабуть тому Ендре і був змушений звернутися по допомогу до імператора. Але у міжособній боротьбі Ендре не допомогли німецький допоміжний загін і наймане військо. Розбитий у битвах на Тісі та у замка Мошон, 1060 р. він потрапив у полон, де, невдовзі, і помер. Його дружина, дочка Ярослава, та син Шамуель ще за рік до того втекли до Германії²⁶.

Занадто сміливим було б припущення, що Ростислав брав участь у цій військовій кампанії на боці Бели I, якого було короновано на Різдво 1060 р. Та шлюб між донькою герцога, який здобуває втрачену корону, та єдиним сином колишнього спадкоємця київського столу, який прагне повернути собі батьківські володіння, не виглядає мезальянсом. Цей шлюб став Ростиславу у пригоді. Адже Бела I та київський князь Ізяслав Ярославич були одружені з рідними

сестрами, доньками польського князя Мешка II, сестрами Казимира I. Таким чином, Ростислав отримав важелі впливу при дворі київського князя.

Та не будемо перебільшувати можливий вплив тестя Ростислава на політичне життя Давньої Русі. Адже для Ізяслава Ярославича конче необхідно було розмістити невгамовного племінника подалі від Новгороду, де він міг розраховувати на широку підтримку. Тому Волинь, максимально віддалена від північного міста, здавалася київському князю найкращим подоланням проблеми.

Ростислав навряд чи вдовольнився наданим йому уділом. Адже на Волині він залишався у повній залежності від Ізяслава, в оточенні володінь київського князя, та його польських і угорських союзників, в той час як в Новгороді він міг розраховувати на започаткування власної територіальної династії, як половецькі Ізяславичі²⁷. Певні натяки на підтримку Ростиславом зв'язків з Новгородом після 1060 р. знаходимо в Тверському збірнику²⁸. За думкою Д.С. Лихачова, Тверський збірник в частині до 1074 р. містить окремі статті Початкового зводу²⁹, укладач якого, Никон, кілька разів перебував у Тмуторокані одночасно з князюванням там Ростислава. До тих же додаткових повідомлень Тверського збірника і Никоновського літопису можна віднести і примітку до статті 1064 р.: **“Бѣжа изъ Новагорода Ростиславъ во Тмѹторакань”**³⁰. Д.А. Мачинський та О.В. Гадло вважають, що 1064 р. Ростислав намагався захопити батьківський стіл³¹. Що ж змусило волинського князя до цього відчайдушного кроку?

На нашу думку, можемо пов'язати це з подіями в Угорщині. Адже наприкінці 1063 р., – 11 вересня, – помер тесть Ростислава Бела I. Угорський стіл за підтримки імператора Генріха IV захопив син Ендре I, племінник Ізяслава, Шаламон. Сини Бели, Гейза, Ламперт та Ласло втекли до Польщі. І хоча Гейза до Великодня 1064 р. повернувся до Угорщини та взяв участь у коронації³², його положення було надто хитким. Таким чином, позбувшись підтримки, Ростислав мав обличити будь-які сподівання на напівнезалежне правління на Волині. Саме тому він і вдався до новгородської авантюри, а коли вона не вдалася, втік до далекої Тмуторокані.

Подальші зв'язки Ростислава з Південно-Західною Руссю не відбиті у джерелах. Невідоме нам джерело В.М. Татищева свідчить, що дружина і діти Ростислава залишалися у руках Ізяслава³³. Маємо певні підстави гадати, що певну частину Волині, принаймні номінально, було залишено за синами Ростислава. Адже, по-перше, ПВЛ нічого не повідомляє про час надання майбутньої Галицької землі дітям Ростислава. Мабуть за ними було залишено невеличку Перемишльську волость, в якій в 80-ті рр. XI ст. згадується Рюрик Ростиславич. Лише невдала спроба захопити батьківській Володимир змусила Володаря і Василька задовольнитися Звенигородом і Тербовлем. М.С. Грушевський, чомусь, не врахував цієї спроби молодших Ростиславичів затвердитися у

Володимирі, коли безапеляційно стверджував, що Ростиславичи “прагнули” до майбутньої Галицької землі³⁴.

Ще одним аргументом на користь того, що Ростиславичі зберігали за собою володіння у Південно-Західній Русі знаходимо в угорських джерелах. В 1072 р. один з синів Бели Ласло поїхав на Русь “просити допомоги в друзів”³⁵. Цінність цього повідомлення полягає в тому, що воно було вміщено в “Gesta Hungarorum” складених канцелярії сина Гейзи Коломана ще наприкінці XI ст. Хто ж міг бути союзником синів Бели на Русі? До них ми не можемо віднести київського князя Ізяслава, племінник якого посідав угорський стіл. Не можемо також назвати і Святослава Чернігівського, котрий вороже ставився до Ростислава, який відібрав, колись, в нього Тмуторокань. Та й Ласло не міг оминати володіння київського князя, щоб дістатися молодших Ярославичів. Та і навряд чи він міг розраховувати на їх допомогу, адже саме 1072 р. назривав новий спалах конфлікту між трьома синами Ярослава.

Отже, єдиним союзником синів Бели І могли бути сини Ростислава, які сиділи у західному Перемишлі. Та навряд чи їх ресурси були достатніми для допомоги, адже, за свідченням угорського джерела, місія Ласло зазнала невдачі³⁶. За допомоги Ростиславичів, чи без неї, 14 березня 1074 р. Гейза та Ласло в битві при Модьороді вдалося розбити Шаламона, – Гейза став королем Угорщини.

* * *

Нам залишається відповісти ще на одне питання, – про джерело свідчень В.М. Татищева про Ростислава Володимировича.

Ще з часів О.О. Шахматова дослідники давньоруських літописів пов’язують комплекс тмутороканських повідомлень Початкового зводу з ім’ям Никона³⁷. Його опозиційність до київського князя Ізяслава Ярославича, кількарізове тривале перебування в Тмуторокані, нарешті безпосередній зв’язок з таким центром літописання як Печерський монастир навряд чи залишають щонайменші приводи для недовіри. Никон перебував у Тмуторокані у 60-ті рр. XI ст., зустрічався безпосередньо з Ростиславом Володимировичем, воєводою Вишатою, свідчення яких, а також безпосередні спостереження самого монаха стали джерелом всього комплексу тмутороканських повідомлень зводу 1073 р.³⁸ За спостереженням Д.С. Лихачова, саме у 1064 р., році втечі Ростислава і Вишати до Тмуторокані, перериваються новгородські свідчення в складі ПВЛ³⁹. М.Н. Тихомиров вважав, що весь цей комплекс новгородських повідомлень має усне походження, а не запозичений з міфічного новгородського зводу 1050 р.⁴⁰

З іншого боку, комплекс повідомлень про Ростислава Володимировича в складі ПВЛ не здається нам повним. Літописний панегірик Ростиславу, створений Никоном, не схожий із образом князя-ізгоя, який тільки тим і відомий

на Русі, що втік з невідомих причин від Ізяслава в далеке південне місто, вибивши зідти сина чернігівського князя, та простого душею, занадто довірливого політика, який не розпізнав хитрощів візантійського дипломата за що й поплатився власним життям. Постать Ростислава Володимировича в літописі немов би протиставляється Святославу Ігоревичу та Ользі, які вдало викривали хитрощі греків.

Отже, постає питання, чи при укладанні Початкового зводу були використані усі матеріали Никона про Ростислава Володимировича? Адже саме з оповідей Вишати Никон міг дізнатися і про урядування Ростислава у Ростово-Суздальській землі. Як продовження критики Ізяслава Ярославича звучить історія про затримання сім'ї Ростислава у Києві. Нам здається можливим створення за участю Никона цілісного оповідання про долю цього князя-воїна, який перехитрив старших Ярославичів, непопулярних у Печерському монастирі, налякав своєю військовою вдачею підступних греків. Частина цього оповідання була використана Никоном при укладанні зводу 1073 р., та зазнала редагування вже в Початковому зводі 1093 р. Вище ми вже вказували на додаткові відомості про Ростислава в Тверському збірнику, який в частині до 1074 р. містить літописні статті зі зводів другої половини XI ст. Так само, за думкою О.О. Шахматова, на замовлення теребовльського або перемишльського князів Василь, автор "Повісті про осліплення Василька Теребовльського", на основі ПВЛ міг створити окремий літописний список, до якого він включив не тільки "Повість про осліплення...", але й інші відомості місцевого походження⁴¹, серед яких чільне місце мала займати оповідь про батька Василька Ростиславича. Паралельно зі створенням цього оповідання міг виникнути і дружинний переказ про Ростислава, який поширювався не тільки в Тмуторокані, де в 1081 р. вокняжився син Ростислава Володар⁴², але і в майбутній Галицькій Русі, де нащадки Ростислава Володимировича правили до кінця XII ст. Створення героїчної оповіді про князя родоначальника Ростиславичів виглядає цілком логічним. За спостереженням М.Ф. Котляра, Галицько-Волинська Русь у XII ст. не знала власного літописання, замість нього тут створюються історико-літературні повісті присвячені діяльності місцевих князів⁴³. Такі повісті про Ярослава "Осмомисла" та Володимирка Галицького були включені до складу Київського літопису за часи Полікарпа (60-ті рр. XII ст.) і Рюрика Ростиславича (1189–1190 рр.)⁴⁴. І, якщо "Повість про осліплення Василька" було включено до ПВЛ, рештки повістей про Володаря, Ярослава та Володимирка збереглися у складі Київського літопису⁴⁵, а про Романа Мстиславича та його нащадків у складі т. з. Галицько-Волинського, можемо припустити, що повість про засновника династії Ростиславичів могла бути включена до якогось невідомої нам редакції літописного зводу, який, згодом, міг слугувати за джерело В.М. Татищеву.

Щодо походження цього літописного зводу думки істориків різняться. О.В. Гадло, наприклад, вважає, що матеріали В.М. Татищева походять з Новгородсько-Софійського зводу 30-х рр. XV ст., який включав значну кількість відомостей, які не увійшли до складу ПВЛ⁴⁶. М.Н. Тихомиров таким джерелом вважав т. з. “Розкольничий літопис”, з якого В.М. Татищев отримав, зокрема, і відомості про угорський шлюб Ростислава Володимировича⁴⁷.

Ми схильні підтримати цю думку М.Н. Тихомирова, оскільки, на відміну від усіх інших втрачених джерел історика XVIII ст., “Розкольничий літопис” має ознаки спільного походження з південноруським Хлебніковським списком Іпатіївського літопису. Як ми встановили вище, повість про Ростислава Володимировича мала входити до циклу родинних переказів галицьких Ростиславичів, які частково увійшли до складу Київського літопису, який закінчувався статтею 1199 р. “Розкольничий літопис”, близький до нього, закінчувався статтею 1197 р., тобто міг зберегти у своєму складі окрему редакцію Київського літопису, до якої родинні перекази Ростиславичів могли бути включені у більшій мірі.

До того ж, аналіз татищевських цитат з голіцинського та розкольничого літописів, які в останні десятиріччя справедливо відносять до пізньої редакції XVII ст.⁴⁸, про що свідчить про наявність численних полонізмів, а, зокрема, у випадку з голіцинським “манускриптом”, і прямих запозичень з Хронографом Пантелеймона Кохановського⁴⁹. Таким чином, можемо сміливо припустити, що ця пізня компіляція XVII ст. могла увібрати у себе як невідомі нам давньоруські літописні фрагменти, так і, що більш ймовірно, доробок польської та угорсько-німецької історіографії XIV-XVII ст.

Правда, порівняння текстів редакції другої частини “Історії Російської” наводить на зовсім інші висновки. У першій редакції другої частини, стилізованій під давньоруський літописний текст та побудованій переважно на виписках з літописних джерел, повідомлення про Ростислава Володимировича ще подається у максимально наближеній до ПВЛ редакції: “Зая Ростислав, сын Володимиров, внук Ярославль, Тмуторокань, а Глеба, сына Святославова, выгна; с ним бе Порей и Вишата, сын Стромилы Новгородского”⁵⁰. Повідомлення про володіння Ростиславом Волинню тут ще відсутнє. В першій редакції другої частини воно наводиться не у самому тексті, який, ще раз зазначимо, склався з виписок з джерел, а у коментарі до нього: “Ростислав, сын Владимиров, внук Ярославль, по смерти отца был на княжении новгородском, для которого Ярослав при разделении детям Новаграда не упоминал (добре видно, що свої розмірковування Татищев у цьому місці будує на не на повідомленнях, а на умовчаннях джерел. – А.П.) .., но потом видно, что его дядья из Новаграда, по переводе Игоря в Смоленск, перевели в Ростов или Суздаль, а Новгород остался к Киеву ... Ростиславу ж последи, отдан Владимир со всею Червонною

Русью, которых род довольно был знатен (у цьому місці Татищев виходить з припущення про те, що у подальшому нащадки Ростислава мали володіння у Червоній Русі, – посилання на джерела тут також відсутні. – Як схожі хід думок у дослідників XVIII та XX ст.! – А.П.)⁵¹. В другій ж редакції другої частини з коментарів, де у першій редакції виокремлювалися власні розмірковування Татищева, потрапили безпосередньо у текст “Історії Російської”.

Лише у Ворноцовському списку другої редакції “Історії Російської” (єдиному!) збереглося посилання на той факт, що у одному з літописних списків Ростислав названий князем Володимира: “Здесь по одному летописцу положено Ростислав во Владимире, а в протчих во всех в Тмуторокани, но обстоятельство греческого соседства Тмуторокани не согласуют. Когогов же, с которых Ростислав владимирский дань брал, на границах греческих и владимирских быть утверждает, яко и выше, оно положены с ясами вместе. А Рубрик, гл. 1, ассаки имянует, в Молдавии или Валахии, и для того греки Ростислава опасались и корсуняном поблизости смерть Ростислава мстить была причина, и, может, оное обстоятельство было да небрежением писцов утрачено”⁵². Основною особливістю цього фрагменту Воронцовського списку є факт посилання у ньому на якесь літописне джерело у якому згадується про княжіння Ростислава у Володимирі. Що ж це за джерело? Вище цитований нами фрагмент займав місце іншого коментаря друкованого видання 1773–1774 рр., яке стало основою видання і другої редакції “Історії Російської” С.Н. Валком: “Здесь касогов не инде, как в Валахии О сем же Ростиславе в нескольких списках положено, якобы он из Тмутаракани; но оное явно погрешено, ибо выше показано, что Святослав у него Тмутаракань отнял, и дети Святославлви остались наследственно в Тмутаракани, Резани и Муроме, а Ростиславлви в Червенской Руси имели владение по Днестру и Дунаю. О княгине его в одном древнейшем манускрипте Раскольничьем сказано, что венгерская, но чья дочь не показано, а в других пропущено ...”⁵³. Отже, у цьому коментарі присутнє таке ж протиставлення, що й у Воронцовському списку: більшість списків не знає, а у одному (в одному випадку він названий, – “Раскольничий”) згадано. Можемо припустити, що на саме цей “манускрипт” натякав Татищев у коментарі Воронцовського списку, як на джерело, у якому згадується про Володіння Ростиславом Володимиром⁵⁴.

Отже, повідомлення “Історії Російської” навряд чи можуть бути використані як саме джерельний аргумент на користь князювання Ростислава на Волині. З іншого боку, Татищев в своїх розмірковуваннях оперував приблизно тими ж самими даними, що й має у своєму розпорядженні сучасний історик, а тому дуже показово, що він теж дійшов того ж самого висновку. Крім того, якщо б у цьому питанні він виходив тільки з тієї думки, що Ростиславичі надалі володіли майбутньою Галичиною, то чому він стверджував, що Ростислав

отримав саме Володимир, а не скажімо Перемишль, чи Галич (про існування цього міста в IX-XI ст. В.М. Татищев міг дізнатися завдяки помилковому повідомленню порівняно пізнього Угорського Аноніма та деяких з його послідовників)?

Хоча, розглянуті нами вище спостереження дослідників В.М. Татищева, та й наші власні спостереження про можливі втрачені давньоруські джерела угорських повідомлень “Історії Російської” виглядають цілком логічними, ми, нажаль, не можемо погодитись з оптимістичною позицією М.Н. Тихомирова та О.В. Гадло. Нажаль, вибіркоче ознайомлення з текстом “Історії Російської”, відсутність комплексного підходу до всіх “угорських” повідомлень цієї роботи, призвели до того, що численні коментатори не помітили серед праць, використаних В.М. Татищевим, “Історії угрів” німецького історика Вільгельма Діліха. Йдеться про “Гессенську хроніку” хроніста гессенського ландграфа Морица Вільгельма Шефера (1575–1655)⁵⁵. Серед джерел цієї книги перш за все слід згадати “Хроніку угрів” угорського історика кінця XV ст. Іоанна Туроці⁵⁶, яку було видано у Германії, де до кінця XVIII ст. вона зазнала кількох перевидань, “Угорську хроніку” Генріха з Мюгельна (сер. XIV ст.)⁵⁷ та ряд інших джерел. Отже, хоча В.М. Татищев і не був знайомий з угорськими джерелами безпосередньо, він ознайомився з ними в обробці Вільгельма Діліха. Ряд “угорських” повідомлень, невідомих вітчизняним джерелам, містять і Хроніки І. Длугоша та М. Кромера, на які часто посилається В.М. Татищев.

Певною мірою прояснює питання про джерело угорських повідомлень В.М. Татищева згадка ним про шлюб між угорським королем Ендре I та Премиславою Володимирівною. Описуючи посольства “Болеслава Лядского, с ними же быша послы чешские и угорские” під 1014 р., Татищев згадує про обіцянку Володимира видати молодшу дочку за угорського короля⁵⁸. Нижче, згадуючи про відступ Болеслава I з Києва, у коментарі до тексту він розкриває джерело цієї інформації: “Что же Кромер о Болеславе сушую ложь и враки внес:

3) что до Владимировых дочерей касается, то оной поляк непристойное безумство на короля своего клеветает, ибо инья чрез его посредство зговорены были за королей богемского и венгерского, за которых и выданы”⁵⁹. М.К. Юрасов, звертаючись до цього фрагменту, помилково зрозумів із тексту, що Татищев посилається в цьому місці на М. Стрийковського⁶⁰, але у тексті навпаки, – наголошується на тому, що в останнього цей фрагмент відсутній: “в чем Стрийковский правильно сумнение наносит тем, что русские о том не пишут, а польские зачали писать поздо и брали из русских летописцов”⁶¹, до того ж, ця ремарка скоріше віднесена до пункту 4) переліку помилок Кромера про два походи Болеслава I на Київ. В тексті Татищева є ще одне посилання на Кромера як на єдине джерело цього повідомлення: “У Владимира ж 1-го было 3 дочери, большая, Предислава, за Болеславом III Богемским, другая, Прямислава, за Ла-

диславом венгерским Калвом, от которой дети Андрей и Алевен в Руси воспитаны, как Кромер показывает”⁶².

В свою чергу, нам здається можливим встановити можливим джерело цього повідомлення М. Кромера, – це може бути або Будська хроніка XIV ст., або Хроніка Генріха з Мюгельна в яких саме й йдеться про те, що Ласло Сар (Лисий Владислав, Ласло Лисий) взяв собі дружину з Рутенії та мав від неї трьох синів, – Ендре, Белу та Левенте⁶³. Специфіка цих двох джерел XIV ст. полягає у тому, що, як показало дослідження угорського історика Д’юло Кришто, в них, як і в інших джерелах від цього періоду три брати Ендре, Бела та Левенте з синів Вазула були свідомо перехрещені на синів Ласло Сара, що більш відповідало офіційній версії боротьби за престол різних гілок династії Арпадів за часів християнізації країни⁶⁴. Житіє св. Гелерта XII ст. ще називає трьох братів синами Вазула⁶⁵. Ласло Сар, який якщо і справді був одружений з однією з дочок Володимира, мав від цього шлюбу лише одного сина, – Бонузлу⁶⁶.

Татищеву лишалось лише зіставити повідомлення Кромера про русько-угорський династичний шлюб з ремаркою літописця під 996 р. про мир між Володимиром та Болеславом Польським, Стефаном Угорським та Андроніком Чеським, вже згаданою нами вище. Керуючись думкою про необхідність заперечити Кромеру в тому, що дочок Володимира видавав Болеслав I (“оний поляк непристойное безумство на короля своего клеветет...”, – чи не занадто гостра реакція в Татищева?!), він сконструював таке повідомлення: “Тогда же пришли ко Владимиру послы Болеслава ляцкого, с ними же быша послы чешские и угорские, о мире и любви, просиша каждо дщери его. Он же обеща Болеславу (?! – А.П.) дать за чешского болшую, а за угорского другую, которую велми любил, и обещал весною съехаться во Владимире граде на Волыни”⁶⁷. Як ми бачимо, навіть намагаючись заперечити Кромеру, Татищев недалеко відступає від його тексту, – залишається незрозумілим, чому Володимир обіцяє віддати дочок заміж за чеського та угорського королів Болеславу.

Крім того, В.М. Татищев припускається ще однієї помилки, – чоловіком доньки Володимира він називає не Ласло Сара, а Ендре I: “Дочери: Предислава, супруга Болеслава III короля богемского; Прямыслава – Андрея I, короля венгерского”⁶⁸. В цьому місці Татищев відступає від Кромера, адже посилення на нього виглядає таким чином: “другая Прямыслава за венгерским Ладиславом Калвом (Плешивым), от которой дети Андрей и Левента рожденные, в Руси воспитаны, как Кромер показывает”⁶⁹. Мабуть тут В.М. Татищев сплутав дочку Володимира з його онукою, дочкою Ярослава Мудрого Анастасією, яка, як ми вже вказували вище, справді стала дружиною Ендре I.

Помилка в Татищева симптоматична. Адже, якщо слідувати генеалогії угорських хронік XIV ст., то шлюб між Ендре I та Анастасією видається неможливим:

	Володимир	
Ярослав	Прямислава = Ласло Сар	
Анастасія	=	Ендре І

Зрозуміло, що шлюб кровних родичів у четвертому коліні майже виключений. Мабуть, стикнувшись в одному з місць з такою невідповідністю, Татищев змушений був об'єднати ці два шлюби в один, – Прямислава стала дружиною Ендре І (хоча ще І. Длугош називав дружину Ендре І Анастасією).

Але, якщо врахувати вже згадане нами дослідження Д'юло Кришто, то картина шлюбів між Рюриковичами і Арпадами буде виглядати дещо інакше:

	Володимир	Михайло, син Такшоня
Ярослав	Прямислава = Ласло Сар	Вазул
	Бонузло	
Анастасія = Ендре І	Бела І	Левенте

Як видно з цієї таблиці, шлюб між Ендре І та Анастасією був шлюбом родичів у восьмому коліні, до того ж родичів не по крові, що відповідало найсуворішим вимогам шлюбного права, – заборонялися шлюби родичів у шостому коліні (хоча на практиці траплялися й не такі мезальянси).

Але, як ми вже зазначили, цей відступ від повідомлення Кромера в Татищева не є систематичним, – його вміщено лише у першій частині “Історії Російської” в датованому переліку володарів Русі (“Порядок государей с леты части І”). Цей фрагмент, відсутній ще на стадії Академічного списку, з’являється у всіх наступних списках Воронцовської групи⁷⁰. Отже, він з’явився вже на останньому етапі роботи над “Історією Російською”, про що свідчить аналіз С.М. Валка академічного рукопису першої редакції другої частини “Історії Російської”, на стадії якого “Летопись краткая великих государей русских” потрапила до другої частини. – За його спостереженнями, цю частину було складено біля 1746 р. (а не 1741, як інші частини тексту)⁷¹, в той час як відповідні фрагменти у тексті “Історії Російської” походять з редакції 1741 р. Можемо зробити висновок, що В.М. Татищев лише на останньому етапі роботи над “Історією Російською”, укладаючи перелік володарів Русі, натрапив на невідповідність повідомлень про руські шлюби Ласло Сара та Ендре І, і був змушений зробити виправлення, яке так і не переніс до основного тексту “Історії Російської”

Отже, угорські свідчення в складі “Історії Російської” мають складне походження. Значну їх частину було запозичене з “De origine gestis polonorum” Мартина Кромера та “Гессенської хроніки” Вільгельма Шефера (Діліха), праць І. Длугоша та М. Стрийковського, що не заперечує того, що, як ми довели, використовувалися й інші джерела, зокрема і літописні. Ці наші спостереження хоча й не доводять незаперечно факту княжіння Ростислава Володимировича у Володимирі, але й не дозволяють це остаточно заперечити.

¹ *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. – К.,1998. – С.115.

² Ипат. – Стб.150–151; Лавр. – Стб.161–163.

³ *Татищев В.Н.* История Российская. – Т.2. – М.,– Л.,1963. – С.83.

⁴ *Андріяшев А.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV века. – К.,1887. – С.107.

⁵ *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII веков. – К.,1985. – С.45.

⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.,1992. – Т. 2. – С.46, 53.

⁷ *Татищев В.Н.* История Российская – Т. 2. – С.81. Вихідний запис на Остромировому евангелії, який датується 12 травня 1057 р., засвідчує скупу літописну інформацію про те, що по смерті Володимира його у Новгороді як спадкоємець заступив безпосередньо Ізяслав: **Изяславоу же князоу тогда прѣдръжащоу овѣ власти: и отца своего Ярослава и брата своего Володимира** (*Столярова Л.В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – М.,2000. – С.13–14).

⁸ *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М.,1977. – С.68.

⁹ Ипат. – Стб.150–151; Лавр. – Стб.161–162.

¹⁰ Принаймні В.А. Кучкін з цього приводу вживає обережне “*можливо* (курсив наш – А.П.), він отримав їх (Курськ та Ростов – А.П.) за заповітом батька” (*Кучкин В.А.* “Слово о полку Игореве” и междукняжеские отношения 60-х годов XI века // Вопросы истории. – 1985 – №11. – С.24. Адже перше повідомлення про володіння Всеволодом Ростовом знаходимо в “Повчанні” Володимира Мономаха перший “шлях” якого “**сквозѣ вятичѣ**” датується 1068 р. (Лавр. – Стб. 247).

¹¹ *Chronici Hungarici compositio saeculi 14 / Ed. A.Domanovszky // Scriptores Rerum Hungaricium tempore ducum regumgue stirpos Arpadianae gestarum / Ed. E.Szentepetery. – Budapestini, 1937. – Vol.1. – P.423.*

¹² Ипат. – Стб. 18; Лавр. – Стб. 25; докладніше див.: *Шушарин В.П.* Русско-венгерские отношения в IX веке // Международные связи России до XVII в. – М.,1961. – С.131-180.

¹³ Див. напр.: *Jochannis Scylitzae Synopsis Historiarum / Rec. J. Thurn. – Berolini; Novi Eboraci, 1973. – P.276-277; переклад російською див.: О войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия ... – С.121-124.*

¹⁴ *Lamperti monachi Hersfeldensis opera ... – P.32.*

¹⁵ Ипат. – Стб. 111; Лавр. – Стб. 126.

¹⁶ *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. – Chronici Hungarici compositio saeculi 14 / Ed. A.Domanovszky // Scriptores Rerum Hungaricium tempore ducum regumgue stirpos Arpadianae gestarum / Ed. E.Szentepetery. – Budapestini, 1937. – Vol.1. –P.177;*

Ibid. – Сар. 80. – Р.336.

¹⁷Ипат. – Стб. 150; Лавр. – Стб. 161.

¹⁸Докладніше див.: *Плахонін А.Г.* Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // УІЖ. – 2000. – № 4. – С.127-144.

¹⁹*Юрасов М.К.* Русско-венгерские отношения ... Про це ж, за словами М.К. Юрасова, писав Дюла Паулер: *Pauler Gyula. A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. 2. kiadás. – Budapest, 1899. – I. Köt. 86.1.*

²⁰Ипат. – Стб. 273; *Otonis episcopi Frisingensis Chronicon // Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters / Herausgegeben von R.Buchner. – Darmstadt – Berlin, 1960. – Bd.XVI. – Lib.VII. – Cap. 21-536; Canonicus Wissegrandensis. Continuatio Cosmae / Ed. I.Emler // Fontes rerum Bohemicarum. – Praha, 1874. – T.I. – Cap.138; *Iohannes de Thurocz. Chronica Hungarorum. – Vol 1. (Textus) / Ed. E.Galántai et J.Kristó. – Бр., 1985. – Cap.61-170 // Bibliotheka Scriptorum Medii Recentisque Aevi. NS. – T.7. – Cap.61-170**

²¹*Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G.Wenzel // Monumenta Hungariae Historica. – Budapest. – T.1. – P.469; Баумgarten Н.А.* Ярослав Святополкович, князь владими́ро-волинский // Известия русского генеалогического общества. – СПб., 1911. – Вып. IV. – С.38-40.

²²Лавр. – Стб. 280; Ипат. – Стб. 256; *Iohannes de Thurocz. Chronica Hungarorum ... – Сар. 63-175.*

²³*Baumgarten N. De. Gēnēalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle. – Roma, 1927. – Table III. – №.15.*

²⁴Д. Донської вказує п'ятьох синів і одну доньку (*Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. – Ч. 1. (Середина IX – начало XIV вв.) – Ренн, 1991. – С.31), та ця його інформація є хибною, оскільки він невірно читає літописний текст.

²⁵*Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. – М., 1997. – С.301.

²⁶*Chronici Hungarici – P.346-359.*

²⁷Таку думку висловлює Д.А. Мачинський (*Мачинский Д.А.* Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси // Русский север: Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. – Л., 1986. – С.29). В цій думці його підтримує і О.В. Гадло (*Гадло А.В.* Тмутороканские этюды. IV. Старшие Ярославичи и Ростислав // Вестник Ленинградского университета. – Серия 2. – 1990 – Вып.4 (23). – С.6).

²⁸Твер. – Стб. 154.

²⁹*Лихачев Д.С.* Археграфический обзор списков Повести временных лет // Повесть временных лет. – М., 1999. – С.373.

³⁰Никон. – Т. 9. – С.92; Твер. – Стб. 154.

³¹*Мачинский Д.А.* Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной

Руси ...; *Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа X – XIII вв. – СПб., 1994. – С.98-101.

³²*Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории – С.304-305; *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum ...* – P.177

³³*Татищев В.Н.* История Российская ... – Т. 2. – С.83-84.

³⁴*Грушевський М.* Історія України-Руси ... – Т. 2. – С.46, 53.

³⁵*Шушарин В.П.* Складывание и оформление феодальных отношений. Ранне-феодальная монархия (XI–середина XIII вв.) // История Венгрии. – в 3-х тт. – Т. 1. – М., 1971. – С.124.

³⁶*Chronici Hungarici* – P.381.

³⁷*Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах / Летопись занятий Археографической комиссии. – Вып. XX. – СПб., 1908. – С.420-459.

³⁸*Лихачев Д.С.* Устные летописи в Повести временных лет // Исторические записки. – 1945. – Т. 17. – С.420-459.

³⁹*Лихачев Д.С.* Устные летописи в Повести временных лет ... – С.208.

⁴⁰*Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР. – М., 1940. – Т.1. – С.55.

⁴¹*Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Т. 1: Вводная часть, текст, и примечания. – Петроград, 1916. – С.XXXIV. Пізніше, завдяки тісному зв'язку Василька Тербовльського з Михайлівським Видубецьким монастирем, ця окрема редакція могла бути використана ігуменом Сильвестром при укладанні окремої сільвестрівської редакції ПВЛ.

⁴²Ипат. – Стб. 196; Лавр. – Стб. 204.

⁴³*Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К., 1993. – С.151.

⁴⁴*Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве” – М., 1972. – С.156-159; *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. – К., 1986. – С.6.

⁴⁵Мова йде про фрагменти повідомлень «Галицького» походження у складі Київського літопису, що містять ознаки усного походження (*Шахматов А.А.* Нестор летописец // *Шахматов А.А.* Из истории русского летописания. – Т. 1. Кн. 2. – СПб., 2003). Зокрема, це два уривки оповідання про викрадення Володаря Ростиславича польським вельможею Петром Влостовичем, яке, за думкою Є. Перфецького за посередництвом “Перемишльського” літопису потрапило на сторінки праці Длугоша (докладніше див.: Розділ 2.3.) (*Перфецький Є.* Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша // *Записки наукового товариства імені Шевченка.* – Т. CXLVII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1927. – С.1–54; – Львів, 1928. – Т. CXLIX. – С.31–83; – Львів, 1931. – Т. CLI. – С.19–56.).

⁴⁶*Гадло А.В.* Тмутороканские этюды. IV. Старшие Ярославичи и Ростислав ... – С.5.

⁴⁷*Тихомиров М.Н.* О русских источниках “Истории Российской” // *Татищев*

В.Н. История Российская – Т.1. – С.78.

⁴⁸ *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Т. 1 – С. XVIII; *Толочко О.П.* “Нестор-літописець”: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – №4/5. – К., 1996. – С.27.

⁴⁹ *Кучкин В.А.* К спорам о В.Н. Татищеве // Проблемы истории общественного движения и историографии. 1971. – М., 1971. – С.246-262.

⁵⁰ *Татищев В.Н.* История Российская – Т. 4. – С.153.

⁵¹ *Татищев В.Н.* История Российская – Т. 4. – С.424.

⁵² *Татищев В.Н.* История Российская – Т. 2. – С.313.

⁵³ *Татищев В.Н.* История Российская – Т. 2. – Прим. 274. – С.246.

⁵⁴ Цікаво, що повідомлення угорського походження фіксуються і в північно-норуських літописах XV ст. Зокрема, йдеться про літописну повість “**О ѹбиении злочестнваго Батыя во Уґрѣхѹ**” у складі Московських зводів останньої третини XV ст., Ермолінського, Типографського літописів та Життя Михайла чернігівського в редакції Пахомія Серба. Як вважають дослідники, в цьому міфічному літописному оповіданні відбилися реалії правління Ласло I Святого, або, що більш ймовірно, обставини боротьби з монгольською навалою 1285 р. угорського короля Ласло IV (*Розанов С.П.* «Повесть об убиении Батыя» // ИОРЯС. – Т.21. Кн.1. – Пг., 1916; *Перени Й.* Легенда о святом Владиславе – в России // *Studia slavica.* – Budapest, 1955. – Т.1. Fasc.1–3; *Горский А.А.* “Повесть об убиении Батыя” и русская литература 70-х годов XV века // *Средневековая Русь.* – Вып.3. – М., 2001).

⁵⁵ *Dilich (Scheffer, Schäffer) Wilhelm.* Hessische Chronik. – Kassel, 1605. За свідченням П.П. Пекарського, в бібліотеці В.М. Татищева була і ще одна книга цього автора: “*Wilhelmi Dilichy Krieges Schule*” (*Пекарський П.П.* Новые сведения о В.Н.Татищеве. – СПб., 1864. – С.63.).

⁵⁶ В угорській історіографії ця постать ставиться на один рівень з І. Длугошем у польській. Останнє видання див.: *Iohannes de Thurocz.* Chronica Hungarorum.

⁵⁷ *Chronicon Henrici de Mūgeln Germanice conscriptum.* – Vol.2. – Вр., 1938 // *Scriptores Rerum Hungaricum...* – Vol.2. – P.254-255.

⁵⁸ *Татищев В.Н.* История Российская – Т. 2. – С.70; – Т. 4. – С.142.

⁵⁹ *Татищев В.Н.* История Российская – Т. 2. – С.39; – Т. 4. – С.417.

⁶⁰ *Юрасов М.К.* Отражение перемен в политической ситуации в Венгрии эпохи Арпадов в генеалогии Ласло Сара // Восточная Европа в древности и средневековье. Генеалогия как форма исторической памяти / XIII Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Пашуто. Москва, 11-13 апреля 2001. Материалы конференции. – М., 2001. – С.208-209.

⁶¹ *Татищев В.Н.* История Российская – Т. 2. – С.239; – Т. 4. – С.417.

⁶² *Татищев В.Н.* История Российская – Т. 2. – С.242; – Т. 4. – С.421.

⁶³ *Chronicon Zagrabienese cum textu chronici Varadiensis collatum* // *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / Praef.*

E.Szentpétery. – Budapestini, 1937. – Vol.1. – P.344; Chronicon rhythmicum Henrici de Mugeln // Scriptores Rerum Hungaricum... – Vol.II. – P.168.

⁶⁴*Cristó Gy. J. Istaván és családja Arpád-kori történetírásunkban ... – S.51-74.1.*

Цит. за: *Юрасов М.К.* Отражение перемен – С.204-210.

⁶⁵*Legenda S. Gerhardi episcopi / E. Madzar // Scriptores Rerum Hungaricum... – Vol.II. – P.471-560.*

⁶⁶*Chronicon Zagradiense ... – Vol. I. – S.206.*

⁶⁷*Татищев В.Н.* История Российская ... – Т. 2. – С.70.

⁶⁸*Татищев В.Н.* История Российская ... – Т. 1. – С.373; – Т. 4. – С.103.

⁶⁹*Татищев В.Н.* История Российская ... – Т. 2. – С.242.

⁷⁰*Татищев В.Н.* История Российская ... – Т. 1. – С.69-75, 441.

⁷¹*Валк С.Н.* О рукописях первой редакции второй части “Истории Российской” В.Н. Татищева // Татищев В.Н. История Российская ... – Т.4. – С.21-23.

Ласло Зубанич
(Берегово, Україна)

КНЯГИНИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ІСТОРІЇ УГОРЩИНИ

Серед династичних зв'язків, укладених нащадками династії Арпадів, перше місце належить шлюбом династії Рюриковичів. Таких було 15! Король Бейла IV, у свій час, вважав приниженням свого королівського авторитету той факт, що доньок Анну та Констанцію змушений був видати за руських князів.

Перший такий шлюб з нащадком династії Рюриковичів уклала донька угорського князя Такшона, прізвище якої, на жаль, не збереглося. Фактично шлюб став запорукою союзу між угорцями та варягами проти болгар. Вона одружилася з великим князем Святославом (помер в 972 році). З історичних джерел дізнаємося, що з цього шлюбу народилися сини - Ярополк та Олег. З другого шлюбу великого князя походив хреститель Київської Русі Володимир Великий, який помер в 1015 році.

Другою пов'язуючою ланкою двох династій була Предслава, донька великого князя Володимира та полоцької княгині Рогнеди, яка стала дружиною герцога Вазула - двоюрідного брата та спадкоємця угорського короля святого Іштвана. Таким чином, Вазул став швагром великого князя Ярослава Мудрого. Після придушення повстання, що виникло в Угорщині проти короля святого

Іштвана, Вазула осліпили, у вуха залили свинець. Подібна доля могла спіткати і його синів, тому вони були змушені покинути Угорщину. Багато істориків запитують: чому втікачі знайшли притулок саме в Києві? Відповідь на таке запитання проста: їх дядько, відомий в усій Європі великий князь Ярослав Мудрий забезпечив їм надійний захист. Мабуть, у Києві хрестили і угорського короля Ендре, якого назвали іменем покровителя Київської Русі - апостола Андрія Первозванного. На думку пейчського історика Марти Фонта, про київське хрещення короля свідчить і те, що в угорській історії його називають то Андрашем (Андрієм), то Ендре. У роки середньовіччя ці імена вживалися поперемінно, але сьогодні вони стали різними. Варіант "Ендре" можна вивести з імені "Андрій" слов'янського походження, тільки останню приголу "й" в угорській мові було згодом випущено, а перша голосна "а" трансформувалася в "е".

З метою дальшого зміцнення сімейних зв'язків Ендре після охрещення одружився з **Анастасією** - донькою Ярослава Мудрого та шведської княгині Інгегард. Від шлюбу угорського короля Ендре та Анастасії народилися король Шаламон, герцог Давід та герцогиня Аделгейд. Королева Анастасія відіграла важливу роль в угорському королівському дворі. Зокрема, вона домоглася того, щоб наступником престолу замість швагра короля став її неповнолітній син. Після братовбивчої війни вона разом зі своїми дітьми знайшла порятунком у Священній римській імперії в дворі цісаря Генріха IV (Шаламон одружився з сестрою цісаря Юдітою, що мало послужити запорукою раніше укладеного перемир'я). Після нещасного випадку, що трапився з Бейлою I (на національних зборах, проведених у Демшеді, на короля обвалилася стеля престольного залу), Анастасія повернулася в Угорщину з німецькими військами і певний час правила країною від імені неповнолітнього сина. Під час її правління один з найцінніших скарбів казни короля - меч Аттілі - вивезли за кордон. Королева у винагороду за підтримку сина подарувала його баварському князю Отто Нордейму (нині цей меч є одним з найцінніших коронаційних атрибутів Священної римської імперії).

В угорських літописах після оволодіння престолом Шаламоном відсутні будь-які відомості про королеву Анастасію. Дивним є і те, що замість своїх рідних молодий король прислуховувався до думок різних порадників, особливо ішпана Віда з роду Гуткеледів. Хоч можна припустити, що її мати, так само, як і сестра, французька королева Анна, отримали високу монастирську освіту. Саме тому Шаламон не задовільнився королівською владою, своїми військами напав на двоюрідних братів, які володіли третиною країни. Але бойове щастя покинуло його. За допомогою польських та моравських військ князі біля Модьоровда нанесли нищівну поразку військам короля. Шаламон разом зі своєю сім'єю переховувався у Мошонському замку, розташованому на західному

кордоні Угорщини. Його швагор, цісар Генріх IV певний час ще підтримував його, але пізніше сам змушений був виступити на захист своєї корони проти папи Григорія VII.

Угорський літопис “Кейпеш кроніка” саме в цей час згадує королеву Анастасію останній раз. В ньому мова йде про те, що Шаламон часто вступав у двобій з солдатами князів, які зупинялися під замком. Одного разу його суперником був герцог Ласло, який перебував тут інкогніто. Шаламону довелося відступити. Свою злість хотів відвести, напавши на рідну сім’ю. Коли його мати, королева Анастасія сказала, що відповідальність за його долю лягає тільки на нього та порадників, Шаламон підняв руку на матір, тільки втручання дружини Юдіти врятувало королеву від побоїв.

Анастасія після поразки сина залишалася в Угорщині, останні роки життя провела у заснованому нею монастирі Василиян.

Після смерті Ярослава Мудрого почалося роздібнення Київської Русі. У наступних частинах згаданої вище праці Марти Фонт ми зустрічаємося з кількома київськими князями, більшість з них були братами або двоюрідними братами. Причиною цього було те, що Ярослав Мудрий, наслідуючи традиції династії Рюриковичів, поділив країну між синами. Кожний отримав свої землі і користувався своєрідним суверенітетом. Єдність країни мали символізувати звання великого князя та зв’язаного з ним князівства з центром у Києві, володарем яких був завжди старший з нащадків. За існуючим тоді законом спадкоємства після смерті старшого брата великокнязівський престол наслідував старший за віком брат або двоюрідний брат. Таким чином, після смерті кожного наступника династії Рюриковичів почалося своєрідне “переселення народів” Цьому хаосу великому князю Володимирі II (Мономаху) вдалося протягом певного часу покласти край, але після його смерті занепад Київської Русі продовжився. Поки умови спадкоємства залишалися незмінними, країна продовжувала роздібнюватися на невеликі князівства. Тільки галицький та волинський князі зберегли централізовану владу, але боярам вдалося у значній мірі обмежити їх права.

Наступну ланку міждинастійних зв’язків з великим східним сусідом започаткував угорський король Бейла I, який видав свою доньку Ілону за князя Ростислава, внука Ярослава Мудрого, засновника першої династії галицьких князів. Ростислав підтримував в Угорщині своїх шуринів, за що йому його дядько великий князь Ізяслав відомстив, вигнавши з волинського князівства.

Великий майстер шлюбної дипломатії угорський король Калман (Книжник) видав заміж доньок свого дядька Ласла. Пірошка стала дружиною візантійського цісаря Алексія, друга донька - волинського князя Ярослава, внука вищезгаданого Ізяслава. Після того, як київські князі прогнали його зі своїх земель, він за допомогою угорських та польських військ повернувся на Бать-

ківщину, але під час облоги Володимирського замку був смертельно поранений.

У роки правління угорського короля Калмана бере свій початок втручання королів династії Арпадів у внутрішні справи Київської Русі. Однією з причин цього було те, що його молодший брат князь Алмош одружився на Предславі, доньці великого князя Святополка, сестрі згаданого вище волинського князя Ярослава. У протигагу цьому Калман, втративши свою жінку, також почав шукати дружину в Київській Русі. Його вибір випав на Євфемію, доньку великого князя Володимира Мономаха та англійської принцеси Гітти (її батько загинув у бою під Гастінгсом). В угорському королівському дворі королеву звинувачували у невірності своєму чоловікові й прогнали її. Євфемія народила сина Бориса в князівському дворі свого батька. Борис кілька разів намагався оволодіти угорським престолом. Хроніки, написані в роки владарювання Алмошів, вважають Бориса позашлюбним сином угорського короля, але у Священній Римській імперії та Візантії не погоджувалися з цим. Цісар Іоан (Комнен) навіть видав за нього свою доньку, визнавши таким чином його право на престол.

Галицький князь Володимирко з династії Ростиславичів одружився на доньці короля Калмана. Він, опираючись на допомогу шурина, угорського короля Іштвана II, успішно об'єднав галицькі землі. Пізніше, під час правління Гейзи II, знову конфліктував з угорцями. Згідно тогочасних літописів це призвело до його смерті, адже він дав фальшиву клятву на хресті угорського короля Святого Іштвана.

Від шлюбу Володимирка та угорської княгині народився галицький князь Ярослав (Осмомисл).

Гейза II, щоб примирити київську великокнязівську сім'ю та не допустити підтримки Бориса, який претендував на престол, в 1146 році одружився на Євфрозинії, доньці великого князя Мстислава, двоюрідній молодшій сестрі Євфемії. Євфрозинія стала другою після Анастасії найбільш видатною королевою Угорщини київського походження. Вона народилася біля 1130 року, була донькою київського великого князя Мстислава Великого (1076-1132 рр.) та шведської княгині Христини. Від шлюбу, укладеного з угорським королем Гейзою II, народилися королі Іштван III та Бейла III і герцог Гейза. Угорський король став шурином молодшого двоюрідного брата візантійського цісаря та грузинського царя.

Амбіціозна королева Євфрозинія відіграла значну роль в укладенні союзу між угорським королем та Андроніком Комненом, спрямованого проти візантійського цісаря Мануела. Коли цісар не зумів поставити на коліна Угорщину, намагався укласти з нею договір. Прагнучи віддячити Мануелу за визнання королівства, Іштван III за порадою матері та естергомського архієпископа Лукача погодився з тим, щоб його молодший брат, герцог Далматії та Хорватії Бейла

переїхав до Константинополя як зять та наступник цесаря. У Візантії герцога Бейлу охрестили під іменем Алексія і присвоїли звання деспота.

У цесаря незабаром народився син, тому він позбавив Бейлу права на престол і замість доньки видав за нього свою шурилку Агнесу Шатіллон. В особі високоосвіченого Бейли Візантійська імперія втратила надзвичайно талановитого діяча, який ставши цесарем, міг би перешкодити розпаду держави.

У 1172 році Іштван III помер, не залишивши нащадків. Отже, право на угорський престол мав Бейла. Але ні його мати, ні архієпископ Лукач не хотіли цього. Кандидатом на посаду короля вони висунули Гейзу. Бейла повернувся в Угорщину, користуючись підтримкою угорських аристократів та візантійських військ. Архієпископ Лукач не хотів його коронувати. За вказівкою папи Олександра III цей ритуал виконав калочайський архієпископ (про дипломатичну інтуїцію короля свідчила видана ним грамота, в якій він заявив, що право коронування і надалі залишається за естергомським архієпископом). Брата та матір, які намагалися підняти проти нього повстання, він утримував під вартою, в належних їм сану умовах. Та коли вони знову почали організовувати бунт, Євфрозінію ув'язнив у баранчський монастир василіан. Вона померла в 1175 році.

Наступний і останній зв'язок з династіями Київської Русі припадає на період панування угорського короля Бейли IV, він був започаткований між угорським королем та чернігівською і галицькою вітками династії Рюриковичів.

Чернігівська вітка бере свій початок від Олега, внука Ярослава Мудрого. Його нащадком у п'ятому поколінні був новгородський, галицький та луцький князь Ростислав, який у 1244 році одружився з Анною, донькою короля Бейли IV. Після нашестя татар тесть хотів повернути Ростислава на галицький престол, але він у 1245 році під Ярославом потерпів поразку. Тоді Бейла IV у 1245-1251 роках призначив його березьким та земплінським ішпаном (управляючим жупою), а в 1251 році присвоїв йому звання бана Боснії. Адміністративно Ростиславу були підпорядковані всі землі, розташовані за рікою Сава. З його іменем пов'язана організація кучівського, шовшського та озорівського банств. Від шлюбу, укладеного з Анною, народилося кілька дітей: Мігаль став правителем Боснійського, Бейла - Мачовського банства та князем Штирії, Кунігунда - дружиною чеського короля Оттокара II, Агриппіна - дружиною польського князя Лешка, Маргарита - монашкою. Княгиня Анна залишила своє ім'я в угорській історії. У 1270 році після смерті Бейли IV, прихопивши з собою скарбницю короля, вона поїхала у Прагу до свого зятя. Оттокар II навіть після тривалих переговорів не повернув країні королівську скарбницю, в тому числі й цілий ряд історичних реліквій, зокрема, меч Святого Іштвана.

Бейла IV, намагаючись зміцнити галицькі зв'язки та охорону кордонів країни, видав заміж доньку Констанцію за Лева, сина галицького князя Данила.

Поки Данило жив, союз між двома державами залишався міцним, але його син кілька разів укладав договори з татарами, більше того, забезпечив допоміжні військові сили для їх походів на Польщу. Галицькі князі, завдяки своїм шлюбним зв'язкам, пред'явили право на князівський престол Литви. Син Данила Шварн одружився з донькою литовського князя Мінгвода. Його шурин Войсельк у 1264 році уступив йому престол литовського князівства. Другий син Данила Роман одружився з княгинею Гертрудою Бабенберг і таким чином став претендентом на престол австрійського князя. Але він потерпів поразку від чеського короля Оттокара II і вернувся в Галич.

Сина Лева та Констанції Юрія після вимирання династії Арпадів угорська аристократія висунула претендентом на престол, але його війська потерпіли поразку від Кароля Роберта.

В 1301 році зі смертю короля Ендре III династія Арпадів припинила своє існування. Галицька вітка династії Рюриковичів вимерла в 1304, остання, московська, - у 1598 році.

*Марта Фонт
(Печ, Угорщина)*

УГОРСЬКО-СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ СЕРЕДИНИ XII ст.

Говорячи стисло про угорсько-східнослов'янські зв'язки 12 століття, ми б їх назвали "Сплетінням протиріч між Києвом та Галичем" Угорсько-східнослов'янські події 12 століття можна розділити на наступні періоди:

1. Калман та київський великий князь.
2. Укладення галицько-угорського союзу за часів правління Іштвана II та Бейли II.

3. Гейза II. та європейський федеральний устрій.

4. Експансійні намагання Бейли III.

Із вищеперерахованих зупинимось докладніше на третьому періоді.

У 1144-му році, відповідно до умов галицько-угорського союзу, Володимирку галицькому була надіслана військова допомога з боку молодого угорського короля Гейзи II. (1141–1162). Докладно описаний у літописі Іпатьєва військовий похід Бережков датує саме осінню 1144 року.¹

Досліджуючи прецедент сучаски між Великим князем Всеволодом Оль-

говичем (1139–1146) та Володимирком галицьким, стає зрозумілим, що йшлося не лише про вимогу великого князя до Володимирка галицького визнати його владу. Адже це він напевно зробив ще у 1139-му році. Річ у тім, що на той час Всеволод став для Володимирка небезпечним противником, точніше кажучи, для Всеволода тоді стало можливим підкорення собі Володимирка. Адже Всеволод ціною міжнародних компромісів Мономаха у 1142-му році заволодів Волинню. Завдяки компромісам, Із'яслав Мстиславович, який раніше володів Волинню, став на чолі Переяслав-Руського, “претендуючи” таким чином на великокняжий трон.² Окрім злиття Волині та Києва загрозливими були для Володимирка також і польські зв'язки Всеволода Ольговича. За правилами сеньорату з 1138-го року краківська верховна влада була в руках Владислава II., син якого у 1138-му році оженився на дочці Всеволода - Звениславі. Згідно цього союзу Владислав отримав з боку русичів підтримку проти своїх братів, відповівши взаємністю Всеволоду у 1144-му році щодо підтримки його проти Галиччини.³ Саме проти цієї переваги сил звернувся по допомогу до угорців Володимирко. Проте бій між противниками не відбувся, через це у літописі Іпат'єва сказано, що “угорці не згодилися” Володимирку. Відсутність належного місця для проведення бою була лише частковою причиною цього факту. Натомість вважаємо більш суттєвим те, що люди Володимирка самі всіляко намагались уникнути цього бою, через побоювання, що Всеволод зайняв залишений без захисту Галич. Укладення миру завдячується вмілій дипломатії Володимирка (зумів розколоти табір Всеволода), а також 1400 срібним гривням. Конфлікт, що розпочався між галиччанами (маємо на увазі виключно лише мешканців Галича!) та Володимирком у 1144-му році, наступного року дійшов до того, що проти нього з вимогою віддати престол рід Ростиславичів висунув іншого свого представника в особі Івана Берладника.⁴

Угорські загони у 1144-му році знаходились під приводом бана Белоша, який був дядьком Гези II. з боку матері. Белош опинився в Угорщині за правління Бейли II., за часів дитинства Гези II. він відігравав найважливішу роль в угорському політичному житті. В історичній літературі з його іменем по праву пов'язують продовження політичного курсу, розпочатого за часів правління Гези II., тим більше, що на підтвердження цього може слугувати не лише його галицька присутність, але й інші існуючі факти.⁵

У шлюбі Гези II. з Єфросинією Мстиславною, сестрою київського великого князя Із'яслава Мстиславовича (1146–1154) за історичними відомостями (див. військові походи Гези II. у 1148–1152 роках) можна вважати причиною погіршення галицьких стосунків. Про цей шлюб у хроніці подій за 1149. рік київський літопис згадує лише мимохідь, повідомивши, що Геза II. був шурином Із'яслава.⁶ Проте слід вважати, що сам шлюб відбувся раніше, адже Геза II., посилаючи своє військо у 1148-му році, ймовірно, вже також враховував цей

факт. Маємо дані про те, що коли учасники II. хрестового походу під приводом Людовика VII. пройшли через Угорщину, французький король та Геза II. стали кумами. А оскільки французький король Людовик VII. перебував на угорській землі у липні 1147 року і став хрещеним батьком дитини Гези II., можна з великою ймовірністю припустити, що Геза та Єфросинія побралися у другій половині 1146-го року.⁷

Протягом 1146-го року можемо простежити зміни в угорській зовнішній політиці. За цими змінами стояв Борис, про місце перебування якого у 1135-1145 роках нам нічого не відомо, проте на порозі 1145-1146 років він з'явився у чеського царя, який з 1140-го року перебував у прохолодних стосунках з Угорщиною.⁸ Звідси попав до двору німецько-угорського короля Конрада. Союз Угорщини із Конрадом III. було розторгнуто, після чого Жофія (сестра Гези), що була заручена із сином Конрада, пішла в монастир.⁹ Конрад III. та австрійський маркграф і баварський герцог Генріх Бабенберг (або: Ясомирготт) дозволили Борису вільно влаштовувати військові табори найманців, з допомогою яких у квітні 1146 року він зайняв Пожонь (Братиславу).¹⁰ Геза II., швидко відбивши напад, продемонстрував також єдність панівної еліти; а влітку 1146-го року, з метою помсти, вступив у контакт із ворогом Конрада III. герцогом Вельфом VI., якому періодично надавав річну фінансову допомогу.¹¹ 11 вересня 1146-го року у бою біля р. Лейти переміг Генріха Ясомирготта.¹² У цей період відбувся також шлюб Гези II., коли в центрі його уваги стояло питання про Бориса. Угорський король, з одного боку, помстився колишнім соратникам Бориса, а з іншого - всіяко намагався перешкодити тому, щоб Борис знову знайшов собі відповідних прибічників. А оскільки Борис був двоюрідним братом як Єфросії, так і Із'яслава київського, дуже ймовірно, що київськими контактами він також хотів перешкодити можливій підтримці справи Бориса.¹³ У 1146-му році здавалось, що Із'яслав Мстиславович твердо сидить на київському троні. Свідченням цього може слугувати й той факт, що він 27 червня 1147 року наважився проголосити метрополитом свого прихильника (всупереч традиціям, одного з руських єпископів). Ми вважаємо, що політична ситуація 1146-го року не сприяла вирішенню питань конфронтації у стосунках із Володимирком галицьким. Тому шлюб Гези II. не можна розглядати ні як подію, націлену проти Галича - хіба що потенційно -, ні як поворотний момент у російській політиці.¹⁴

Спільність інтересів Із'яслава та Гези II. упродовж 1147-го року знаходить прояв у ще одному питанні: обранням метрополіта Із'яслав відкрито робить виклик Візантії. В той же час наслідком охолодження взаємин угорського короля з Візантією стало те, що під час хрестового походу через Угорщину тут знову з'явився Борис, який згодом разом із загонами Людовика VII. попрямував до Візантії. Бориса на той час до країни запросило кілька високоповажних осіб,¹⁵

для захвату влади жодних реальних шансів не було. В той же час європейська ситуація зіграла вирішальну роль у посиленні простежуваного угорсько-візантійського та київсько-візантійського протистояння.

У 1148-49-му роках протиріччя між найважливішими європейськими державами та створювані ними у зв'язку з цим нові союзні зв'язки призвели до поділу багатьох європейських країн на два протилежних табори, відчутно демонструючи протягом багатьох років силу свого впливу. Саме в цей час вперше був створений федеральний устрій, який набув поширення майже на всьому європейському континенті.¹⁶ Його основою послужив т.з. "союз двох імператорів", вихідним пунктом якого послужив укладений у 1146-му році шлюб між візантійським імператором Мануелем та німецькою герцогинею Бертою Шульцбах. Між Конрадом III. та Мануелем, які під час проведення хрестового походу знаходились у Візантії, восени 1148-го року у м. Тессалоніка було укладено угоду стосовно питання спільного італійського, протинорманського походу. Майже одночасно з цим герцог Вельф VI., який також повертався додому після хрестового походу, вступив в союз із сіцилійським королем Роджером II. проти Конрада та Мануеля. До цих двох "пактів" приєдналася решта держав відповідно до спільності інтересів чи протилежності своїх інтересів. Союзником двох королів стала Венеція через адриадський реванш норманів. Влітку 1149-го року з Роджером підписав угоду французький король Людовик VII., який звинувачував Візантію у невдалості хрестового походу, бо остання уклала дванадцятирічний мирний договір з турками. У цьому ж лагері знаходимо папу, Сербію, а також Угорщину.¹⁷ Федеральний устрій знайшов своє відображення також у російських внутрідержавних стосунках.

У процесі розділення на Русі 12. сторіччя під час боротьби за київський трон створились т.з. "княжі коаліції". Одну з них очолювали Володимир-Суздаль та Галич, а іншу - Волинь та Смоленськ. Середню позицію між цими двома угрупованнями займав Чернігів. Обидві коаліційні групи представляли протилежні зовнішньополітичні напрямки, свідченням чого служить і їх ставлення до Візантії. Різку противізантійську позицію зайняла група Волинь-Смоленськ, доказом чого є обрання метрополіта з ігноруванням візантійського патріарха. В той же час протилежна група з Візантією пов'язували тісні зв'язки.¹⁸

Слід згадати також польських королів, які у федеральному устрої відігравали лише другорядну роль, а також про чеську допомогу, яка мала місце на руській землі. Згідно заповіту Болеслава III. (Криворотого) та під впливом об'єктивних чинників політичний розвиток Польщі також зрушився у бік розшарування. У 1146-му році проти Владислава II., який правив Краковом із 1138-го року, було піднято повстання, учасниками якого в якості опозиціонерів були представники знаті. Владислава II. вирішили замінити Болеславом мазовецьким, який користувався підтримкою Мешка великопольського та гнешен-

ського архієпископа. Виступаючи проти них, Владислав звернувся по допомогу до німецько-римського короля Конрада III. Конрад ще у тому ж році напав на Польщу, проте при владі залишилися такі ж самі покірні та сплачуючі данину володарі: див. Болеслав IV. (Кучерявий) (1146–1173).¹⁹ Зміна київського правителя у 1146-му році була сприятливою для Мешка та Болеслава IV., оскільки кожний з них взяв собі дружину із сім'ї Із'яслава: Болеслав - Веруславу, дочку Всеволода Мстиславовича, Мешко - Євдокію, дочку Із'яслава Мстиславовича.²⁰ Саме через це у 1149-му році обоє поспішили на допомогу Із'яславу.²¹ В той же час Із'яслав звернувся по допомогу і до чеха Вратислава II., проте Фроловський припускає, що чеська допомога носила більш частий характер.²² Підставою щодо прохання допомоги міг бути шлюб (1143) Всеволода Мстиславовича із герцогинею “моравського” (?) походження, однак місце чеського правителя за федеральним устроєм було радше на візантійсько-галицькому боці.²³

Династичний, а разом з тим також союзний зв'язок, початок якому поклав шлюб Гези II., сприяв значній інтенсивності стосунків: Геза II. не менше шести разів надавав підтримку своєму шурину Із'яславу під час проведення міждержавних воєн.²⁴ Про події, що відбувались під час воєнних походів дуже докладно розповідається у руських літописах,²⁵ і в першу чергу, у київському. В угорських хронікальних джерелах лише стисло згадується про російські військові походи Гези, причому відомі посилення всього на випадки, в одному з яких брав особисту участь і сам король.²⁶ Джерелом подальших фактів слугують тогочасні візантійські хроніки - Нікетаса та Кіннамоса -, а також хроніка Мюгелна.²⁷

Паралельно з військовими діями, що мали місце на землях Русі, на її піденних прикордонних територіях тривали також візантійська війни:²⁸ (Див. табл. 1).

Табличні дані про події, що відбувались на двох фронтах, варто аналізувати лише з позицій їх взаємозумовленості. З нашої точки зору слід з'ясувати:

- яку роль відігравали угорські війська на боці Із'яслава;
- чи можна керуватись подіями, які відбувались на землях Русі, в якості точки опори для точнішого визначення хронології військових походів;
- за яким із пунктів можна показати вплив на події (раніше вже розглянутої) системи міжнародних зв'язків.

Весною 1148-го року Із'яслав Мстиславович зібрав війська проти Чернігова, “серед яких були також і приведені ним для підмоги бойові загони з Угорщини”.²⁹ Підійшовши під Чернігів, Із'яслав три дні знаходився в очікувальній позиції біля замку, в якому заховались місцеві князі (Із'яслав Ольгович, Володимир та Із'яслав Давидовичі). Оскільки упродовж трьох днів із військовими силами великого князя ніхто не вступив у бій, Із'яслав Мстиславович

Таблиця 1

Києво – галицьські бойові сутички:	Візантійські війни:
Рання весна 1148-го року (військовий похід проти Чернігова)	
Різдво 1149-го року (наступ полку, “підготовка” королівського війська на кордоні)	Друга половина 1149-го року
Осінь 1150-го року (військовий похід під особистим приводом Гези)	Осінь /вересень 1150-го року (бій біля річки Тари)
Лютий-березень 1151-го року (участь угорців у захваті Києва)	Наприкінці /жовтень 1150-го року (штурм Сірміума, заключення миру на Дунаї)
Червень 1151-го року (Володимирко здійснює напад на угорський полк)	<i>Квітень 1151-го року (на Дунаї Геза укладає мир)</i>
Перша половина 1152-го року (перемога над Володимирком)	
	Весна 1153-го року (бунт, потім перемога в Софії)
	Кінець /осінь 1154-го року (вторгнення військ Гези у Браничово)
	Весна 1155-го року (контрнаступ Мануеля, укладення мирного договору)

подався під Любеч, куди за ним попрямували й чернігівці. Проведенню бою, що готувався, перешкодило таяння річок. Багато хто з угорців ступили на танучий лід Дніпра і загинули. Для визначення найбільш точної дати військового походу це єдині відомості, від яких можна відштовхнутись, отже й у спеціальній літературі, як правило, фігурує саме цей час.³⁰ Неприязнь між великим князем Із'яславом та черніговськими Ольговичами тоді, коли у Києві було скоєне вбивство одного із членів сім'ї Ольговичів - Ігора. Дата цієї події відома: 19 вересня 1147-го року.³¹ Саме після цього факту Із'яслав підготувався до підкорення чер-

нігівчан. Хоч вирішального бою і не відбулося, проте надана угорцями допомога все-таки була для Із'яслава результативною: хоч і на короткий час, але йому вдалося знову приборкати та утримати біля себе Ольговичів.

Київський літопис 1149-го року вже вміщує інформацію про звернення по допомогу. У своїй відповіді Геза II. повідомляв наступне: “маю війну з царем, як тільки звільнюся, піду сам, якщо ні, пошлю своє військо”.³² Перше прохання по допомогу мало місце саме тоді, коли Геза II. надіслав допомогу сербам, які повстали проти Візантії.³³ Після цього приїхав новий посол від Із'яслава із повідомленням: “на Різдво сідайте на коней” Геза II., по-перше, надіслав десятитисячний загін, по-друге, пройшов з військами уздовж Карпат, аби утримувати у остраху Володимирка. Із цією подією ми пов'язуємо розрив галицько-угорського союзу.³⁴ Схожий обмін посланнями у Із'яслава відбувся також з польськими правителями (Мешком великопольським, Болеславом краківсько-мазовецьким та Генріхом сандомирським), а також із чехом Вратіславом II. Зібралось велике військо, проте іноземці, погоджуючись з думкою Із'яслава, вважали за доцільніше відрядити послів до В'ячеслава та Юрія Довгорукого. Прийняли умови миру Юрія, закрема, таку, що після відходу іноземних загонів він згоден проводити переговори з Із'яславом. Керуючись такою заявою, всі іноземці повернулися додому. Угорці наприкінці 1149-го року, відповідно до текстового свідчення літопису - на Різдво, - пішли у напрямку Києва. Час воєнного наступу Юрія Довгорукого Бережков датує серединою січня 1150-го року.³⁵ Знаємо також про те, що 8-го лютого угорців вже немає на руській землі, бо в цей час Юрій Довгорукий, порушивши попередню домовленість, штурмував підвладний Із'яславу Луцьк.³⁶

Восени 1150-го року з Володимир-Волинського Із'яслав звернувся до угорського короля.³⁷ Тоді, побоюючись нападу Володимирка галицького, Із'яслав спорядив до Угорщини свого брата, Володимира Мстиславовича. Геза невдовзі відправився в дорогу і розпочав військові дії проти Володимирка, зайнявши Санок та спустошивши околиці Перемишля. Князь Володимирко почав шукати підтримку серед угорської знаті і врешті-решт досягнув своєї мети, чому вочевидь сприяло і надіслане ним золото, внаслідок чого Гезу умовили повернутися додому.³⁸ У поверненні додому значну роль відіграла також звістка про напад на Угорщину візантійців.³⁹ У цей час Із'яслав звернувся до угорського короля по допомогу через своє найбезнадійніше становище. Він не лише був позбавленим (у серпні 1150-го року) свого великокняжого трону Юрієм Довгоруком, але під загрозою з боку Володимирка опинилось також його волинське князівство. Проте перемога угорського короля над Володимирком зміцнила позиції Із'яслава на Волині, про що свідчить і той факт, що вже наприкінці 1150-го року він вже намічав собі важливі цілі щодо відвоювання Києва.⁴⁰ Володимир Мстиславович, який відійшов з угорцями, готувався до одруження

із дочкою угорського Белош бана. Цей шлюб може розглядатись як запорука подальшого зміцнення антивізантійського угорсько-сербсько-волинського союзу. За припущеннями Пашуто, Володимир Мстиславович у цей час воював на боці угорського короля проти Візантії.⁴¹ На цьому ж вибудовує він також свою тезу щодо ймовірності існування взаємодопомоги між Із'яславом та Гезою II.⁴²

Володимир приїхав в Угорщину у жовтні 1150-го року разом із Гезою II. Невдовзі покидає країну, проте дуже скоро його знову знаходять біля короля. Зайнятий нападом візантійців Геза ранньою весною (в лютому-березні) 1151-го року послав Із'яславу військовий загін під приводом Володимира.⁴³ Угорці, приєднавшись до війська Із'яслава, взяли участь у відвоюванні Києва, що було несподіванкою для противника. У літописі докладно розповідається про бенкет після перемоги, показові виступи вершників, а також про повернення угорців додому. Точне датування події ускладнюється тим, що в літописі багато епізодів описуються двічі, йдеться, зокрема, про в'їзд Із'яслава у Київ, втечу Юрія Довгорукого, бенкет та показові виступи вершників після перемоги.⁴⁴ Бережков, узагальнивши дані із кодексів Іпат'єва та Лаврентєва, дійшов висновку, що Із'яслав міг зайняти Київ біля 20-го березня 1151-го року, а від'їхати з Волині – не раніше кінця лютого.⁴⁵ Із'яслав після цього знову став великим князем. Йому вдалося примиритись зі своїм дядьком В'ячеславом, який згідно системи сеньорату випередив Юрія Довгорукого. За умовами угоди, укладеної між В'ячеславом та Із'яславом, вони спільно володіли Києвом та обоє одержали великокняжий статус.⁴⁶

У квітні 1151-го року Геза II, зі своїм військом перебував у Придунайї.⁴⁷ Скільки саме часу він там провів, достоменно не знаємо, але напевно це було причиною того, що він знову не сам особисто повів загони на підтримку Із'яслава, який цього разу прохальне послання у червні 1151-го року передав через свого сина, Мстислава Із'яславовича.⁴⁸ Проте загін під приводом Мстислава не зміг добратися місця призначення, оскільки загинув під час зненацького нічного нападу на нього Володимирка галицького. За історичним джерелом, як тільки звечоріло і перебуваючі у п'яному стані угорці розмістилися на нічліг, їх несподівано атакував галицький князь. Лише Володимир Мстиславович із невеличким супроводом зумів втекти з місця події живим. Київський літопис за першу половину 1151-го року із деякими повтореннями також подає цікаві факти, серед яких наступне звернення по військову допомогу після квітня 1151-го року.⁴⁹ В цей час між Із'яславом та Юрієм Довгоруком відбулися навіть дві важливіші сутички. У першому випадку Із'яславу, завдяки добре спланованій обороні, вдалося заставити Юрія відступити з під Києва, а згодом у бою під Перемишлем одержав над ним також збройну перемогу. Перша сутичка, як вважає Бережков, відбувалась між 19 та 26 травня 1151-го року, а встановлена

ним дата другої сутички - 17 липня 1151-го року.⁵⁰ Між цими подіями, найімовірніше в червні, мав місце також факт галицької поразки угорців. Врешті-решт вирішальну перемогу над Юрієм Із'яслав здобув без участі угорців, а згодом, у вересні 1151-го року він ще раз переміг свого противника. Це була його остання сутичка із Юрієм.

Геза II. востаннє у 1152-му році надавав військову допомогу Із'яславу, коли ставилась мета щодо підкорення Володимирка.⁵¹ Після обміну посланнями Із'яслав зі своїм військом вирушив на зустріч угорцям, які знову були під приводом самого короля. Зустріч армій відбулася біля річки Сан під Перемишлем. Після цього повторилися осінні події 1150-го року: змушений до втечі Володимирко зачинився у Перемишлянському замку, звідки надсиланням звернень до угорських архієпископів та воєначальників нагадував Гезі про те, яку послугу зробив колись - у 1135-му році - його батькові, королю Белі II. За допомогою дарів йому вдалося розколоти угорський табір, внаслідок чого Геза утримався від здобуття перемоги. Із'яслав та його руські союзники хотіли позбавити Володимирка його маєтків, проте за порадою короля та угорських можновладців задовольнилися його присяганням, якого Володимирко пізніше "ясна річ" не дотримався. Геза повернув додому з тією обіцянкою, що в разі потреби, знову виступить проти Володимирка, але такої нагоди вже більше не було. Всі відомості про вищезгадані події були добуті Бережковим на підставі дослідження тексту літописів Іпатьєва та Лаврентьєва. За його редакцією, з поміж союзників спочатку до ріки Сан підійшов Геза, що призвело до втечі від нього Володимирка та прохання останнім перемир'я. Після цього війська угорського короля та Із'яслава об'єдналися, від них Володимирко зазнав поразки і знову благав про перемир'я. На думку Бережкова, дворазова втеча Володимирка та його спроба в обох випадках випросити перемир'я у літописі Іпатьєва наводиться розмито.⁵²

Встановлення більш точної дати подій ускладнюється тим, що ми не знаємо нічого про події на Русі між часом здобуття Із'яславом перемоги над Юрієм Довгоруком (червень 1151-го року) та походом проти Володимирка (1152-й рік). Так, Паулер вважає, що цей похід відбувся влітку 1152-го року, а Шушарін - весною того ж року.⁵³ Ми вважаємо, що на підставі релятивної хронології та знаючи події після перемир'я, прийнятним буде датування цього походу першою половиною 1152-го року. Володимирко на початку 1153-го року помер, але до цього він ще раз виступив проти Із'яслава; отже мали місце бойові сутички Із'яславом як з Юрієм Довгоруком, так і з чернігівськими князями.⁵⁴

Інтенсифікація північно-східних бойових дій у 1151-52-му роках стала можливою завдяки того, що на візантійському фронті на початку 1151-го року відбулось перемир'я і подальші бойові дії продовжились лише у 1153-му році. А на той час у міжрусських стосунках відбулися зміни: із числа живих відійшли

дві дійові особи - Володимирко у 1153-му році, Із'яслав - на початку 1154-го.

Внести зміни до хронології походів між 1148-1152 рр. нам не вдалось, ми змогли лише у кількох випадках зробити певні уточнення. Стало очевидним, що дати, які раніше пов'язувалися із часом здійснення походів, фактично стосуються лише їх однієї фази, а саме моменту звернення по допомогу. Свої пропозиції щодо уточнення подій наводимо у зведеній таблиці 2:

Таблиця 2

Час звернення по допомогу:	Початок бойових походів:	Закінчення походів:
1.	?	рання весна 1148 року
2.à b.	Різдво 1149 року	2. половина січня 1150 року
3.	?	кінець жовтня 1150 року
4.	лютий/ березень 1151 року	початок квітня 1151 року
5.	червень 1151 року	
6.	перша половина 1152 року	

При оцінці проведених Гезою II. російських воєн в історичній літературі можемо зустрітися з різними поглядами та думками. Паулер їх вважає “політикою сімейних амбіцій”,⁵⁵ на думку Деєра “у цих війнах бракує всякої вищої політичної мети, радше на передній план виступає рішучість династично-фамільярного характеру.”⁵⁶ Історичні узагальнення 1960-х років⁵⁷ однозначно оцінюють їх як цілеспрямовані. Можна погодитись із думкою Макка, який не згоден із вищесказаним і вважає, що “перебільшений акцент династичної точки зору, в одному випадку, та недоведена “загарбницька” трактовка подій зашкоджає оцінці руської політики, причетність до якої мав Геза II”.⁵⁸ Зробити правильні висновки можна у тому випадку, якщо спробувати розглядати військові походи не ізольовано від міжнародної ситуації, а у взаємозалежності з нею. Так поступив серед радянських істориків Пашуто та підтримавший його Шушарін, а з угорського боку - Макк та Крісто.⁵⁹ Лише з галицької позиції займався цими подіями Грушевський.⁶⁰ Про завоювання не може бути мови тому, що незмінним залишався status quo. Із шести бойових походів у двох випадках (на порозі 1150/51 років та червні 1151 року) точно доведено, у двох випадках (ранньою весною 1148 року та на порозі 1149/50 років) вважається достовірним,

що у бойових операціях угорці діяли не самостійно, а за участі контингентів руських бойових загонів. До двох акцій, які відбувались під приводом угорських королів (жовтень 1150 року та перша половина 1152 року) також були причетні їх руські союзники. Угорські загони діяли самостійно та досягли успіху лише у тих двох акціях - 1150 та 1152 року - на яких був присутнім сам король. У всіх інших випадках участь угорців мала на меті наочно демонструвати чисельну перевагу військ Із'яслава перед його противниками. Мабуть угорський союзник забезпечував почуття впевненості великого князя, на кожне прохання якого був до його послуг. Підтримка ж справи Із'яслава з боку Гези II. демонструвала протистояння об'єднанню Галич-Візантія.

В той же час ми повинні зазначити також, що Геза II. лише на певний короткий час прийняв зобов'язання щодо підтримки Із'яслава за умов розриву стосунків із своїм давнім союзником - Галичем, якого у 1144-му році ще й військовою силою підтримав. Після 1152-го року, всупереч попереднім обіцянкам, він вже не очолював жодних нових військових походів.⁶¹ Після смерті Із'яслава (1154), у 1155-му році він ще матеріально підтримував прибувшу до Угорщини тещу,⁶² проте Володимир Мстиславович, який у 1156-му році навідався до Гези по грошову допомогу - за існуючими відомостями - повернувся додому з порожніми руками.⁶³ Причиною стриманої руської політики можна вважати те, що Угорщина на той час вже стала неспроможною вести боротьбу на два фронти, адже візантійські війни у 1153-55 роках ще продовжувались.⁶⁴

Для Гези II. розрив галицького союзу та надання підтримки Із'яславу збігаються в часі з розбурюванням сербської справи та переходом на конфронтацію з Візантією. Але відвернення від свого колишнього союзника навіть на той час не можна вважати однозначним, бо навіть і при вельми імпонуючих перемогах 1150-му та 1152-му роках Володимирка "пустили втекти" Розкол ж угорського табору свідчить про те, що угорська правляча еліта також була згодна на вороже ставлення до колишнього союзника лише в межах бажання "провчити його".⁶⁵ Це дуже ймовірно хоча б з тієї причини, що кілька років пізніше, коли в політиці Гези відбулися зміни, він повернувся до галицького союзу.

З 1156-го року, коли вже закінчились і угорсько-візантійські війни, стали очевидними напруження в угорській внутрішній політиці, суперечливість якої ще більше загострились внаслідок тривалих війн. Зміна внутрішньої політики була обумовлена вимогами братів Гези II. - Ласло та Іштвана, а також їх можливо-владними прибічниками. Через це Геза запровадив для них герцогське утримання,⁶⁶ проте цим заходом йому не вдалося у повній мірі відвернути їх подальшого протистояння (див. еміграцію до Візантії). Тим часом розпався також союз двох королів, а наслідком тривалих візантійсько-угорські протиріч стало зближення угорського короля із Фрідріхом Барбаросою (1152–1190), а також покра-

щення стосунків із Хенріком Ясомірготтом та Вратіславом II., які і раніше підтримували німецько-римського короля.

У 1158-му році посланники Гези були присутніми на регенсбургських імперських зборах (д'йорський єпископ Гервасіус та суддя королівського двору Хедер), а у Мілані пербували угорські військові загони в якості контингенту війська Хенріка Ясомірготта. Мабуть у цей період покинув Угорщину і бан Белош, який був незадоволений таким поворотом справи.⁶⁷

Тоді ж могло відбутись і зближення Гези II. із галицьким князем Ярославом Володимировичем. Причиною цього стала не лише зміна особи володаря краю (раніше Геза проти нього не воював), але й вороже ставлення Ярослава до Візантії. Проти Візантії Ярослава навернула нова поява Івана Ростиславовича: даремними виявились усі звернення щодо видачі останнього до великого князя Із'яслава Давидовича. З Києва Іван попрямував до Візантії і вже до самої своєї смерті, яка настала у 1162-му році, залишався там.⁶⁸ Про покращення угорсько-галицьких стосунків може свідчити і факт, що серед послів, споряджених до Києва, були також люди з оточення Гези.⁶⁹

Після цього не може викликати подив, що наступник Гези, Іштван III. (1162–1172), коли почав збирати військо проти захисту від нападу підсиленого візантійцями Іштвана IV., своїми союзниками вважав також галиччан.⁷⁰ Про цей випадок, як і про запланований шлюб Іштвана III. із дочкою Ярослава, нема згадки ні в угорських хроніках, ні в руських літописах, а візантійське першоджерело - щодо такої "сторонньої" справи - виявилось небагатослівним.⁷¹ Укріплення угорсько-галицького союзу, яке от-от повинно було відбутись (шляхом укладення шлюбу), порушили наступи Мануеля, якому вдалося повернути Галич на свій бік.⁷²

¹ PSZRL I/2. 311.; II. 315-316.; XXV. 36.; Letopiszec 56.; Berezskov 1963. 146.; Font 1991c. 76.

² Szolovjov 1959. 434-435.; Rapov 1977. 146.; Ribakov 1982. 510.; Kotljар 1985. 82-83.; Tolocsko 1987. 122.; Korinnij 1992. 65.

³ PSZRL II. 308., 315.; XXV. 36.; Dtugosz V. 26.; MPH III. 360. (Kadłubek); Rho-de 1965. 42.; Hell-mann 1982. 27.; HDP I. 139.; Jasienica 1985. 92-105.; Snoch 1987. 60-83.

⁴ PSZRL II. 316-317.; Mavrogyin 1939. 3-15.; Kotljар 1985. 81.

⁵ Grot 1889. 74-75.; Hrusevskij 1905. 427.; Pasuto 1968. 168.; Urbansky 1968. 49.; Font 1979. 67-69.; Uđ 1980. 33-39.; Makk 1986. 117.; Kosztołnyk 1987. 141-159.

⁶ PSZRL II. 384.

⁷ SRH I. 458.; Wertner 1892. 311-315.; Grot 1889. 95-97.; Pauler 1899. I. 269.;

Pasuto 1968. 168.; Makk 1986. 122-123.; MT I. 1984. 1197.

⁸ Hodinka 1889. 430.; MT I. 1984. 1195-1196.; Makk 1987. 64.

⁹ Deér 1928. 122.; Makk 1986. 122-124.

¹⁰SRH I. 453.

¹¹Schneidmüller 2000. 183.

¹²G III. 1768.

¹³Grot 1889. 94.; Font 1980. 35.

¹⁴Font 1980. 36.

¹⁵SHR I. 459.

¹⁶Grot 1889. 181. 3. sz. jegyzet; Deér 1928. 123.; Vasziljevskij 1930. 434.; Heilig 1973.; Ostrogorsky 2001. 332-334.

¹⁷Pauler 1890. 1-19, 273-285.; Vasziljevskij 1930. 43-44.; Urbansky 1968. 60-66.; Makk 1986. 125-127.; Kristó 1986. 81.; Angold 1984. 164-169.

¹⁸Jurij Dolgorukijra id.: PSZRL II. 521.; Makai 1991. 38-46.; Vlagyimirkóra: Pasuto 1968. 422.; mindkettőjükre: Frances 1959. 50-62.

¹⁹Rhode 1965. 42.; Rüss 1981. 377.; HDP I. 139.; Wyrozumski 1984. 143-149.; Jasienica 1985. 92-105.; Hellmann 1982. 27-28.; Giertych 1986. 80-82.; Snoch 1987. 60-83.

²⁰Długosz V. 49.

²¹PSZRL II. 1962. 384.

²²Florovszkij 1935. 76.

²³Florovszkij 1935. 62.; Grot 1889. 81-82., 152.

²⁴Izjaszlavra ld. Rapov 1977. 145-146.; Tolocsko 1972.; a háborúra: Grot 1889. 149-209.; Szolovjov 1959. 443-156.; Kripjakevics 1984. 75-76.; Kotljár 1985. 84.; Makk 1986. 128-131.; Kristó 1986. 81-86. Font 1980.; uó: 1989. 147-156.

²⁵PSZRL I/2.; II.; XXV.; Letopiszec; a magyarok említése nélkül: NPL 28-29.

²⁶SRH I. 460.

²⁷Moravcsik 1988. 199-209., 269-171.; SRH II. 198.

²⁸Az Ruszbeli háborúk datálására ld.: Hodinka 1916. 88.; Berezskov 1963. 147-149.; a bizán-ciakra: Moravcsik 1953. 78-87.; Makk 1980b. 53.; Makk 1996. 188.; Stephenson 2000. 229-234.; Litavrin 2001. 509-510.; mindkettőre: Pauler 1890.–Stephenson a bizánci háborúk datálásában pontosabb kurzívval jelöljük a tőle átvett adatokat. Az vitatható, hogy 1149-t nem sorolja ide, ld. Uő 223-224.

²⁹PSZRL II. 1962. 361-362.

³⁰Grot 1889. 138-139.; Pauler 1890.; Berezskov 1963. 147.; Pasuto 1968. 169.; Makk 1986. 129.; Makk 1993. 160-161.; Kristó 1986. 81.

³¹PSZRL II. 1962. 353.; Berezskov 1963. 147.; Rapov 1977. 107.

³²PSZRL II. 1962. 384-385.; Letopiszec 61.; a bizánci háborúval való összevetésre ld. Makk 1980b.

- ³³Makk 1981. 9-13.; Makk 1986. 132.; Makk 1993. 160-161.
- ³⁴Font 1980.; Uő 1981. 14-20.; Uő 1983. 33-40.
- ³⁵Berezskov 1963. 149.
- ³⁶Font 1989. 149.
- ³⁷PSZRL II. 1962. 405-406.; I/2. 337.; XXV. 49.; Letopiszec 63.
- ³⁸PSZRL II. 407.
- ³⁹Makk 1980b.; Makk 1986. 132-133.
- ⁴⁰Font 1989. 150.
- ⁴¹Stephenson 2000. 233. Azt állítja, hogy a bizánciak seregében harcolt Borisz, mint Bosznia bánja. A szerző Borisz nevének írását a régebbi magyar szakirodalom alapján Boric'-nak írja. A báni cím használatát nem adatolja.
- ⁴²PSZRL II. 1962. 407.; Pasuto 1968. 171.
- ⁴³PSZRL II. 1962. 408-410., 413., 415-416., 420.; XXV. 50-54.; Letopiszec 65.
- ⁴⁴ez utóbbira Id. PSZRL II. 1962. 415-416., 419-420.
- ⁴⁵Berezskov 1963. 151.
- ⁴⁶Tolocsko 1972. 92-93.; Font 1989. 151.
- ⁴⁷Stephenson 2000. 230.
- ⁴⁸PSZRL II. 1962. 420-421.; 425., 434., 441-442.; XXV. 50-54.; Letopiszec 67.
- ⁴⁹PSZRL II. 1962. 420-421., 425.
- ⁵⁰Berezskov 1963. 154-155.
- ⁵¹PSZRL II. 1962. 446-454.; I/2. 336-338.; XXV. 54-56.; Letopiszec 67-68.; MPH II. 517.; SRH II. 199.
- ⁵²Berezskov 1963. 155-156.
- ⁵³Pauler 1899. I. 362.; Susarin 1971. 142.; Uő 1991. 30.
- ⁵⁴Rapov 1977. 74.; Tolocsko 1972. 108-110.
- ⁵⁵Pauler 1899. I. 349.
- ⁵⁶Deér 1928. 125.
- ⁵⁷MT I. 1961.; MT I. 1967.
- ⁵⁸Makk 1989. 48.
- ⁵⁹Pasuto 1968. 163-183.; Susarin 1971. 142-144.; Makk 1986. 128-131.; Kristó 1986. 81—86. ld. még Kosztoľnyik 1987. 141-144.
- ⁶⁰Hrusevszkij 1905. 429-432.
- ⁶¹PSZRL II. 1962. 452.
- ⁶²PSZRL II. 1962. 482-483.
- ⁶³PSZRL II. 1962. 483-485.
- ⁶⁴Makk 1986. 131.; Makk 1993. 161.; Kristó 1986. 86.; Kristó 1993. 164-165. Itt lelte halálát az állhatatos trónkövetelő Borisz, Id. erre: G III. 1770.; Moravcsik 1988. 271.; Kerbl 1979. 99.; Urbansky 1968. 70-75.

⁶⁵Font 1980. 38.; Uő 1982. 79-87.

⁶⁶SRH I. 460.

⁶⁷Pasuto 1899. 179.; MT I. 1984. 1207.; Font 1989. 156.

⁶⁸PSZRL II. 1962. 519.; Frances 1959. 55-57.

⁶⁹PSZRL II. 1962. 496-497.; a kronológiára Id. Berezkov 1963. 161.; a politikai viszonyokra: Kripjakevics 1985. 78.; Kotljar 1985. 85.

⁷⁰Grot 1889. 273-291.; Hruszevskij 1905. 438-441.; Pasuto 1968. 179.; Makk 1986. 170.; Makk 1984. 452.; Kristó 1986. 88-90.

⁷¹Moravcsik 1988. 217.

⁷²MT I. 1984. 1227.; Urbansky 1968. 93-94., 96.; Kerbl 1979. 129.; Makk 1993. 161.

Микола Котляр
(Київ, Україна)

РУСЬ І УГОРЩИНА В XII ст.

Тоді особливо тісними були стосунки волинських і галицьких князів з Угорщиною, государі якої, починаючи з 40-х років, активно втручаються до західноруських справ. Коли волинський князь Ізяслав Мстиславич 1146 р. заволодів київським столом в обхід своїх дядьків В'ячеслава і Юрія Володимировичів, котрі, як старші в роді Мономашичів, мали переважні перед ним права на Київ, йому довелося шукати сильного зовнішнього союзника, щоб зміцнити своє становище на головному престолі держави. Стіл Володимира Волинського він залишив за собою, бо Волинь була вже в той час доменом великих князів київських з гілки Мономашичів. Тоді ж або трохи раніше (1145 р.) було укладено союз між Ізяславом і угорським королем Гезою II, який був скріплений найбільш надійною печаткою часів середньовіччя – династичним шлюбом останнього з сестрою Ізяслава Єфросинією¹.

Як влучно зауважив М.С.Грушевський, цей союз Ізяслава з Гезою злучив боротьбу давньоруських князів за Київ із політичним життям Центральної Європи. Історик мав на увазі боротьбу угорського короля з візантійським імператором Мануїлом I за сербські землі, що почалася на схилі 1140-х років. У цьому суперництві союзником Візантії став германський імператор Конрад III і чеський князь Владислав, тоді як Геза II був у спілці з Роджером сицилій-

ським і германськими Вельфами. На Русі Мануїл спирався на Володимирка галицького та Юрія Довгорукого. На це посередньо вказує відоме повідомлення Київського літопису, що по смерті Юрія його вдова з молодшими синами знайшла притулок у Візантійській імперії, де Мстислав і Василько Володимировичі одержали землі по Дунаю².

В.Т.Пашуто гадав, що Ізяслав Мстиславич міг розраховувати на угорську допомогу у своїй боротьбі проти чернігівських князів, а також ворожих йому і союзних Візантії государів ростово-суздальських і галицьких³. Проте думаю, що чи не головною метою цього київського (і, одночасно, волинського) князя було прагнення при підтримці Гези II здолати єдиного небезпечного суперника в західноруському регіоні – князя галицького Володимира Володаревича, котрий, у свою чергу, побоювався сильного сусіда на Волині, що так явно прагнув підкорити Києву його князівство. Зрозуміла річ, Ізяслав сподівався спертися на угорського союзника також в тривалій, небезпечній і виснажливій війні за Київ з Юрієм Довгоруком, що був спільником Володимирка.

Дипломатичне листування Ізяслава Мстиславича з Гезою II було досить інтенсивним. Київський літопис наводить шість листів угорського короля до Ізяслава, п'ять послань київського князя до Гези і одне, надіслане з Угорщини до Ізяслава його братом Володимиром Мстиславичем⁴.

Оригінали всіх цих листів залишились науці невідомими. Тому перед дослідниками неминуче постає питання про відповідність оригіналам внесених до літопису текстів тих послань. О.В.Юрасовський порівняв угорські “грамоти” Київського літопису з угорськими ж латиномовними документами і дійшов висновку, що “при цитуванні (літописцем.–М.К.) документів фіксувався лише їх основний текст, а початковий протокол опускався”⁵.

Разом з тим, не можна не поділяти скептицизм цього дослідника щодо самої можливості виділення з літописного тексту багатьох міжнародних договірних грамот через явну фрагментарність більшості їх⁶. Те ж саме можна сказати й про доцільність класифікації літописних “грамот”: поділу їх на тексти самих договорів, пропозицій союзів, листів, що стосуються таких союзів, тощо. Подібна класифікація уявляється мені дуже умовною і формальною. Відзначу, що дипломатичне листування між Ізяславом Мстиславичем і Гезою II (яке розглядатиметься далі) являє собою явище виключне, бо ніде й ніколи більше в давньоруських літописах ми не зустрінемо такої кількості й таких цінних інформативно міжнародних договірних актів і листів дипломатичного характеру, зосереджених на такому невеликому відрізку часу: 1148-1152 рр. В.Т.Пашуто припускав, що київський літописець скористався з архіву Ізяслава, відтворюючи його листування з угорським королем⁷. Ця думка виглядає слушною.

Союз Ізяслава Мстиславича та Гези II почав діяти навесні 1148 р., коли київський і волинський князь “из Угор приведе полки в помічь себе”⁸ – проти

чернігівських князів Ольговичів і Давидовичів, на яких намагався спертись Довгорукий. А наступного року, готуючись до нового витка боротьби за Київ з Юрієм Володимировичем, Ізяслав вирішив притягти на свій бік не лише Угорщину, а й Польщу і навіть Чехію, відносини з якою були зовсім не близькими: “Ізяслав же пришед во Володимир, ся слати в Угры к зятю своему королеве и в Ляхы к свату своему Болеславу и Межце и Индрихове, и к ческому князю, свату своему Володиславу⁹, прося у них помочи”¹⁰. Існують певні підстави вважати, що з усіма названими государями великий київський і волинський князь перебував у договірних добрих стосунках, оскільки всі вони позитивно поставились до його прохання.

Геза II одразу ж активно відгукнувся на заклик Ізяслава Мстиславича, зауваживши при тому: “Ратен есмь с царем (візантійським імператором. – М.К.),... а полкы своя пушю”¹¹. Мабуть, король, згідно угоди з Ізяславом, зосередив зусилля на боротьбі з його головним тоді ворогом у Південно-Західній Русі – Володимирком Володаревичем. У своєму наступному листі він пише до Ізяслава у Володимир Волинський: “*Се ти пуцаю полкы своя, а сам хочю подступити под горы галичьскаго князя, не дати же ся ему двизнути*”¹² – отже, союз між ними мав воєнно-політичний характер. Існування в той час стійкого союзу між Гезою II та Ізяславом підтверджується й угорським джерелом¹³.

Угорський король і польські князі на початку 1150 р.вчинили спробу помирити Вячеслава та Юрія Володимировичів з Ізяславом Мстиславичем. Вони надіслали до волинського міста Пересопниці, де тоді перебували обидва князі, грамоту з пропозицією повернути небожеві відібрані у того новгородські данини – за умови, що Ізяслав задовольниться Волинським князівством і не буде витісняти їх з Києва (“абы Бог дал вы быста уладилася с своим братом и сыном Изяславом; а быста вы седеле в Киеве, сама ся ведаюча, кому вама приходится, а Изяславу осе его Володимирь готов, а се его Луческ...”)¹⁴. Перед нами – проект договору, в якому інземні князі виступали посередниками і гарантами. Однак Вячеслав з Юрієм запропонували польським князям Болеславу та Индриху й угорським воєводам, – всі вони тоді перебували на Волині, – не втручатися у внутрішні справи Русі й піти з Руської землі – мовляв, вони самі владнають стосунки з Ізяславом¹⁵. По тому запекле протиборство між Ізяславом і його дядьками було продовжене.

1150 рік виявився дуже інтенсивним у договірних стосунках між київсько-волинським князем і угорським королем. Сам Київ у 1148–1151 рр. неодноразово переходив з рук Ізяслава до Юрієвих і назад. Як і раніше, галицький князь підтримував Довгорукого, а Ізяслав знову просив у Гези II помочі проти Володимирка: “*Ты ми еси сам рекл, акоже Володимер не смееть головы склонити; яз же есмь Гюргя (Юрья.–М.К.) ис Киева выгнал, и Володимер, пришед,*

свечався со Олговичи и погнал мя ис Киева; ныне же, брате, *а коле ми еси сам върекл*, полези же на коне”¹⁶. Виділені мною слова можуть засвідчити факт продовження дії волинсько-угорської угоди проти галицького князя.

Певно, на виконання тієї угоди Геза II повідомив Ізяслава Мстиславича до м. Володимира про виступ у похід і додав до цього: “*А ты поиди оттоле скупяся весь; а ведал ся будеть Володимир кого заем*”¹⁷ – йшлося про спільні бойові дії проти галицького князя. Напевне, незабаром по тому Ізяслав Мстиславич побував в Угорщині, де одружив брата Володимира з донькою близького до короля бана Белуша¹⁸. Цей шлюб мав сприяти зміцненню договірних відносин поміж Ізяславом та Гезою II.

І все ж таки Ізяслав не зміг тоді надовго втягнути угорського короля до своєї триваючої боротьби з Юрієм Довгоруком за велике київське княжіння. Відбите в Київському літописі послання короля до нашого князя повідомляє, що “царь на мя грецкый (Мануїл I. – М.К.) вьстает ратью, и сее ми зимы и весны (1151 р. – М.К.) нелзе на конь к тебе всести”, хоча й обіцяє допомогу в 10 тисяч воїнів¹⁹ – величезну силу, як на ті часи. Взимку 1150/1151 р. Ізяслав Мстиславич з Володимира Волинського повідомив королеві, що знає про його труднощі і все ж таки просить обіцяної помочі через посланого до Угорщини брата Володимира – проти ворожої йому коаліції князів: “На Гюргя (Довгорукого. – М.К.), и на Олговиче, и на галичкого князя”²⁰.

В.Т.Пашуто звернув увагу на таке місце з листа Ізяслава Мстиславича до Гези II: “Оже, брате, твоя обида, то не твоя, но моя обида, пақы ли моя обида, то твоя”²¹. “Якщо ці слова, – писав він, – не порожня фраза, то можна припустити, що волинські сили залучались до візантійської війни. Міг діяти волинсько-угорський договір про взаємодопомогу”²². Але воєнно-стратегічне становище Ізяслава в той час було дуже важким, про що свідчить його листування з королем, та й сам перебіг воєнних дій проти Юрія Долгорукого і його союзників узимку 1150/1151 р. Навряд чи він, що так гостро потребував угорської допомоги й, як впливає з його наступного листа, одержав її, міг надіслати бодай невеличкий контингент для підтримки угорського війська, яке готувалось до війни з Візантією. Разом із тим, союзна угода поміж Ізяславом Мстиславичем і Гезою II за своїм змістом і характером була справді договором про взаємодопомогу.

Як і абсолютна більшість міждержавних угод Русі з сусідами, договір (чи низка договорів) Ізяслава з угорським королем мав військово-стратегічний характер, і його учасники, при наявності спільної стратегічної лінії, керувались в перебігу подій власними безпосередніми тактичними цілями й інтересами.

У березні 1151 р. Ізяслав Мстиславич, котрий зробив своїм співправителем у Києві старшого Мономахича – Вячеслава, щоб позбавити жодної легітимності претензії Довгорукого на київський стіл, звернувся до Гези II з новою грамотою, в якій дякував йому за надану військову допомогу (“нама еси тако учинил, якоже

можетъ так брат роженный брату своему или сын отцю...” і знову просив підтримки: “Пусти нам помочь, любо таку же (тобто 10 000 воїнів. – М.К.), па-кы а сильнейшо того,... занеже Гюргий есть силен, а Давыдовичи и Олговичи (чернігівські князі. – М.К.) с ним суть”. Далі Ізяслав з Вячеславом декларативно обіцяють Гезі II підтримку в майбутньому: “А ве будеве (ми будемо. – М.К.) с своими полкы тебе в помочь”²³.

Важко сказати, чи повірив король Геза II розпливчастим обіцянкам князів-співправителів надати йому допомогу власним військом. Вірогіднішою здається думка, що він сподівався одержати політичні й воєнні вигоди від зміцнення становища свого союзника Ізяслава на київському великокнязівському столі. Як би там не було, король знову виділив Ізяславу допомогу. Згідно визнання сина Ізяслава, надісланий Гезою II військовий контингент був ще численнішим від попереднього. У розпалі боротьби волинського князя з Юрієм “посол пригна из Угор к Изяславу от сына его Мьстислава и рече: “Сын ти кланяеть и тако молвить: “Се ти являю, король, зять твой, пустил ти помочь, ака же николи же не бывала, многое множество”²⁴.

Поки Мстислав вів на допомогу батькові союзу угорську рать, в кінці травня 1151 р. Ізяслав Мстиславич дав вирішальну битву Довгорукому та його союзникам Ольговичам і Давидовичам на Перепетовому полі біля р.Рути, недалеко від захисного валу від кочовиків по р.Стугні. Битва принесла повну перемогу Ізяславу²⁵ й остаточно зміцнила його становище в Києві. Після цього Юрієві Довгорукому вже не вдавалось навіть на короткий час відняти у Ізяслава київський стіл.

В кінцевому рахунку в перемозі Ізяслава Мстиславича над Юрієм Володимировичем значну роль відіграла угорська допомога. Однак в останньому генеральному бойовищі угорське військо не встигло взяти участь: на Волині, недалеко від Дорогобужа, угорську рать під проводом Мстислава Ізяславича розбив Володимирко Володаревич галицький. Київський літописець пояснює поразку союзника тим, що “угре же лежахуть пьяни яко мертви”, – вони були захоплені зненацька і майже всі винищені. Лише Мстиславу з дружиною пощастило втекти до Луцька і схоронитися за його валами²⁶. Та ця поразка угорського війська вже не допомогла Довгорукому.

Зміцнивши своє становище в Києві, Ізяслав Мстиславич, як і раніше, продовжував потребувати підтримки угорського короля. Але відтоді зусилля київського і волинського государя були сфокусовані на галицькому князеві. “Літописець Ізяслава з рідкісною докладністю використав дипломатичне листування, що передувало шостому волинсько-угорському походіві, на цей раз на Галичину (1152 р.)”²⁷. І дійсно, з того часу союз Ізяслава з Гезою II спрямований лише проти Володимирка Володаревича.

Восени 1151 р. Ізяслав Мстиславич вирішив скористатися з гніву угор-

ського короля проти галицького князя, що віроломно напав на його військо (яке йшло на поміч київському та волинському князеві). Його лист до Гези II говорить: “Се Володимир галицький дружину мою и твою избил есть; ныне же, брате, гадай о семь,... дай Бог мьстити того и своей дружины, а ти, брате, *доспевай у себе, а яз zde*, а како нам с ним Бог дасть”²⁸. У цих словах, хай і в найзагальніших рисах, намічено план спільних русько-угорських воєнних дій проти Володимирка.

У березні 1152р. Геза II дав максимально сприятливу відповідь на лист Ізяслава Мстиславича: “Кланяюся, прислал еси ко мне про обиду галичкого князя, а яз ти доспеваю, а ты поспевай же”²⁹. У надісланому одразу ж після цього другому листі король повідомив про свій виступ у похід на Галич: “Аз ти на коня уже вседаю и сына (твоего. – М.К.) Мьстислава с собою поймаю, а ты полези уже на коне”³⁰. Варто відзначити, що при угорському дворі в 1148–1152 рр. майже постійно перебували то брат Ізяслава Мстиславича Володимир, то син Мстислав, котрих можна розглядати як його повноважних і постійних дипломатичних представників у Гези II. У битві біля Перемишля переважаючі сили Ізяслава й угорського короля наголову розбили військо Володимирка Володаревича й облягли його в тому місті. Безпринципний і підступний галицький князь зробив спритний хід: звернувся до короля, архієпископа та угорських вельмож з приниженими проханнями про мир і молив не видавати його, начебто пораненого в бою, волинському й київському князеві: “Не выдай мене Изяславу,... да еще мя Бог пойметь, а сына моего прими к себе...”³¹ В останніх словах можна розгледіти пропозицію союзної угоди, спрямованої насамперед проти Ізяслава Мстиславича.

На думку В.Т.Пашута, “це був перевірений хід, заснований на відомому побоюванні Угорщини сильного галицько-київсько-волинського об’єднання; обіцяна Володимиром дружба означала його відмову від союзу з Візантією і теж сулила вигоди королеві”³². Гадаю, однак, що в той час “галицько-київсько-волинське об’єднання” було б химерою – адже надто сильними й непримиреними виглядають суперечності між Ізяславом, котрий прагнув підкорити владі Києва Галицьке князівство, й Володимирком, що відстоював свою незалежність, та ще й зазіхав на сусіднє Волинське князівство того ж таки Ізяслава. Ймовірніше від усього, без міри гнучкий галицький князь силкувався вбити клин між союзниками. Та успіху не досяг...

Вірний рицарському кодексові честі, Геза II під час першої з низки нарад, що почалися між ним та Ізяславом, визнав за потрібне повідомити свого союзника про лист Володимирка і зроблені тим йому пропозиції. Мабуть, він показав київському великому князеві й саму грамоту (чи грамоти) галицького князя, про що може свідчити речення: “А яз ти, отце, являю (певно, грамоту. – М.К.), а ты тому что отмовиши?”³³

Отже, Геза II не прийняв підступної пропозиції Володимирка Володаревича й почав вимагати від нього визнання васалітету щодо Ізяслава й повернення тому київських земель: “На том ти целовати хрест, яко что руских городов³⁴, то ти все възворотити, и с Изяславом быти и его ся не отлучити ни /в/ добре ни в лисе, но всегда с ним быти”³⁵.

Незабаром після того Ізяслав і Геза II, що продовжували стояти біля Перемишля, представили поверженому Володимиркові такі умови миру: “Волости под тобою не отъймаеве; но на том целовати ти хрест, што Руской земли волости, то ти възворотили все, и Изяслава ти ся не отлучити, но на всех местех с ним быти”³⁶ – у цих словах міститься жорстка вимога до Володимирка визнати себе васалом Ізяслава Мстиславича.

Головний дослідник проблеми тлумачив цей ультиматум таким чином: “Володимир повинен був повернути Ізяславу своє “причастье” в Руській землі – міста Бужськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів, Гнійницю – і, таким чином, вибути з числа великих князів, котрі відповідали за долі Києва, перетворившись на крупного, але рядового васала Ізяслава”³⁷. Згідно розробленої автором процитованих рядків В.Т.Пашутом оригінальної й науково виваженої концепції державного устрою Русі доби феодальної (чи удільної) роздробленості, у 30-х – 40-х роках XII ст. країна перетворилась з відносно централізованої і єдиної монархії на монархію федеративну. Стольний град держави і належний йому домен південної Руської землі перетворився у спільне володіння найбільш видних і сильних Ярославичів, що вважали себе колективними власниками тієї Руської землі й вимагали собі у ній “части” або “причастья” – частки земельної власності³⁸.

Ця концепція “колективного созеренітету” Ярославичів над Руссю була авторитетно підтримана Л.В.Черепніним. Вона має вагомі підтвердження в джерелах і поділяється багатьма сучасними істориками. З Київського літопису можна зробити висновок про те, що названі вище міста в південній Руській землі Володимирко одержав від Юрія Довгорукого у недовгу бутність того київським князем³⁹. Природним уявляється те, що Ізяслав не бажав визнавати законність володіння його ворогом Володимирком тим “причастьем” і за допомогою короля намагався повернути собі згадані міста.

Нарешті Ізяслав Мстиславич і Геза II відшліфували остаточний текст умов договору з Володимирком і його зобов’язань повернути київському і волинському князеві міста на порубіжжі Руської землі й визнати себе васалом великого князя київського. Цей текст відрізняється від попереднього більшою розробленістю тих умов, констатацією визнання галицьким князем своєї вини і доданням слів “до живота своего” до слів про визнання ним васальної залежності від Ізяслава. Літописець надав вигляд листа договірній грамоті, що, ймовірно, була в його розпорядженні: “Прислалъся еси к нама и своя вины

каешися, тебе ти того всего отдаваево и волости под тобою не взимаево; на том целуй хрест честный, что за тобою городов Руских, то ти все въворотити, а Изяслава ти ся не отлучати до живота своего, доколеже еси жив, но с ним быти на всех местех”. Загнаний в глухий кут Володимирко “на всем на том целова хрест”⁴⁰.

Але як тільки король повернувся до Угорщини, а Изяслав – до Києва, галицький князь порушив договір і не впустив посадників київського великого і волинського князя до Бужська, Шумська, Тихомля, Вигошівка й Гнійниці. Обурений Изяслав влітку 1152 р. надсилає Гезі II грамоту – останню серед відбитих у Київському літописі, – в якій повідомляє короля про порушення Володимирком галицьким головної умови угоди з ним: “Тобе ся уже не ворочати, ни мне, но толико являю ти, оже есть съступил Володимер хрестного целования; но ты *толико не забывай своего слова*, еже еси рекл”⁴¹.

На цьому завершилось відоме нам з літопису дипломатичне листування між Изяславом Мстиславичем і Гезою II. Ймовірно, король відповів князеві на його лист, але не став знову втручатись у його конфлікт з галицьким володарем. Мабуть, Геза II вважав виконаними свої зобов’язання перед Изяславом – привів до стану покори його васала, а вже подальші відносини між Києвом, Володимиром Волинським і Галичем були внутрішньою справою Русі.

Утім, існувала ще одна, можливо, головна причина такого охолодження в стосунках між Києвом і Будою. З осені 1151 р. Угорщина перебувала в стані війни з Візантією. Гезі II також загрозувало зіткнення з новим германським імператором Фрідріхом I. У цих несприятливих для нього міжнародних умовах угорському королю вже не доводилось відволікатися на руські справи. Однак відносини між Угорщиною і Волинню залишились дружніми⁴².

Та після смерті енергійного Изяслава Мстиславича (1154 р.) волинсько-угорські зв’язки поступово загасають. Молодший брат Изяслава Володимир, що змінив його на волинському столі, був вигнаний 1157 р. своїм небожем і сином Изяслава Мстиславом. Тодішній київський князь Юрій Довгорукий разом із своїм зятем Ярославом галицьким не зміг вибити Мстислава з Володимира, так само, як і сам Володимир Мстиславич, що одержав допомогу від Угорщини⁴³.

Ймовірно, саме в той час зав’язались дружні стосунки між Галицьким князівством і Угорським королівством⁴⁴. На це може вказувати той факт, що коли 1159 р. Ярослав Володимирович галицький вимагав у київського князя Изяслава Давидовича видати свого ворога, князя-кондотьєра Івана Берладника, його вимогу підтримав Геза II – король послав до Києва з цією місією “мужа своего”⁴⁵.

Та поступово цілі й стратегія політики Угорщини щодо Галицько-Волинської Русі кардинально змінюються. Син Ярослава Володимировича Володимир, котрий змінив батька на галицькому столі 1188 р., вже не брав активної

участі в загальноруському політичному житті й не мав претензій ні на Київ ні на вирішення долі київського великокнязівського стола. На довгі роки зосередився на внутрішніх справах свого Волинського князівства і син бунтівного Мстислава Ізяславича Роман, котрий сидів у Володимирі Волинському з 1170 р. Обидва вони, Володимир і Роман, були другорядними, по суті – удільними князями. Тому наступник Гези II Бела III, здається, почав дивитись на них згорда, не бачачи в обох князях ні рівних собі, ні сильних союзників.

Тим не менше, угорський король підписав союзний договір з Володимиром Ярославичем. Про це свідчить розповідь київського літописця про вигнання 1188 р. галицькими боярами князя Володимира і його втечу до Угорщини. У Галичі сів було Роман Мстиславич волинський, але Бела III, узявши з собою Володимира Ярославича, вибив того з Галича. Проте король не відновив на престолі вигнанця, а посадив там свого сина Андрія, а Володимира повів назад до Угорщини, де “всади его на столп (до башти. – М.К.) и с женою его” З цього приводу київський книжник обурено вигукує: “Король же бе велик грех створил, *крест целовал* к Володимиру”⁴⁶, що якраз і свідчить про порушення Белою III договірних зобов’язань перед галицьким князем. Таке віроломство з боку Бели III зайвий раз свідчить про те, що він зовсім не рахувався з Володимиром Ярославичем як із суверенним князем і гідним поваги дипломатичним партнером.

1189 р. Володимир галицький втік з башти, куди його запроторив вчорашній союзник. Після невдалого перебування у германського імператора Фрідріха I Барбароси Володимирові довелося перебратись до Польщі. З її допомогою йому пощастило вигнати угорського королевича з Галича⁴⁷. Не сподіваючись більше ні на західних союзників ні на підтримку південноруських князів, Володимир звернувся до могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з проханням прийняти його під свою руку: “Отце господине! Удержи Галичь подо мною, а *яз Божий и твой есмь со всим Галичем, а во твоей воле есмь всегда*”⁴⁸.

Всеволод Юрійович вирішив закріпити статус свого васала Володимира як галицького князя за допомогою багатосторонньої міжнародної угоди. Він “присла ко всим княземь и ко королеви, в Ляхы, *и води я ко кресту*, на своемь сестричиче (Володимирі. – М.К.) Галича не искати николиже под нимь. Володимер же утвердився в Галиче, и оттоле не бысть на нь никогоже”⁴⁹. Після цього він спокійно досидів на галицькому столі до своєї смерті 1199 р.

¹ Baumgarten N. Op. cit. Tabl.V, №29. Див.: Гром К.Я. Из истории Угрии и славянства в XII в. Варшава, 1889. С.94.

² Летопись по Ипатскому списку. Спб., 1871.С.357; Cinn. V, 12. Ed. Bonn.

Р.236. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Льв., 1905. Т.2. С.152-153.

³ *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С.169.

⁴ *Юрасовский А.В.* К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. 1981. М., 1983. С.183.

⁵ *Юрасовский В.А.* Грамоты XI – середины XIV вв....С.143-144.

⁶ Там же. С.145.

⁷ *Пашуто В.Т.* Внешняя политика...С.169.

⁸ Летопись по Ипатскому списку. С.254.

⁹ Згідно свідчення новгородського літописця, 1143 р. брат Ізяслава Святополк, що княжив у Новгороді Великому, “приведе жену из Моравы” (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.;Л., 1950. С.27). На думку В.Т.Пашута, то була донька оломоуцького князя Оттона II Євфимія, родичка князя Володислава (Внешняя политика... С.183). Д.Донської слідом за М.Баумгартеном називає Євфимію дочкою моравського герцога Оттона II (*Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч.1. Ренн, 1991. №176. С.75).

¹⁰ Летопись по Ипатскому списку. С.268.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку. С.269. Див.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика... С.168-169.

¹² Летопись по Ипатскому списку. С.269.

¹³ Див.: *Грот К.Я.* Указ. соч. С.94.

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. С.270.

¹⁵ Там же. С.271.

¹⁶ Там же. С.282.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. С.288. Див.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика...С.171.

¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. С.283.

²⁰ Там же. С.283-284.

²¹ Там же. С.284.

²² *Пашуто В.Т.* Внешняя политика...С.171-172.

²³ Летопись по Ипатскому списку. С.291-292.

²⁴ Там же. С.300.

²⁵ Там же. С.301-305.

²⁶ Там же. С.305.

²⁷ *Пашуто В.Т.* Внешняя политика... С.174.

²⁸ Летопись по Ипатскому списку. С.307.

²⁹ Там же. С.308.

³⁰ Там же.

³¹Там же. С.310.

³²*Пашуто В.Т.* Внешняя политика... С.175.

³³Летопись по Ипатскому списку. С. 311.

³⁴У південній Руській землі, що тоді по суті дорівнювала Київській.

³⁵Летопись по Ипатскому списку. С.311-312.

³⁶Летопись по Ипатскому списку. С.312.

³⁷*Пашуто В.Т.* Внешняя политика...С.176.

³⁸Див.: *Пашуто В.Т.* Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С.11, а також інші праці вченого.

³⁹Ізяслав Мстиславич говорив Андрію Боголюбському, що “Володимерь галичської по его (Юрія. – М.К.) велению волость мою взял, а опять к Володимерю моему хочеть прити на мя” (Летопись по Ипатскому списку. С.282). З контексту цього повідомлення ясно, що йшлося про волості в Руській землі, верховним сюзереном якої вважав себе Ізяслав навіть тоді, коли сидів у самому лише Володимирі Волинському.

⁴⁰Летопись по Ипатскому списку. С.313.

⁴¹Там же. С.313..

⁴²*Пашуто В.Т.* Внешняя политика...С.177-178.

⁴³Летопись по Ипатскому списку. С.334-335.

⁴⁴*Пашуто В.Т.* Внешняя политика... С.178-179.

⁴⁵Летопись по Ипатскому списку. С.341.

⁴⁶Летопись по Ипатскому списку. С.445.

⁴⁷Там же. С.448.

⁴⁸Летопись по Ипатскому списку. С.448.

⁴⁹Там же. С.448-449.

Мирослав Волощук
(Івано-Франківськ, Україна)

ВАСАЛЬНА ПІДЛЕГЛІСТЬ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ВІД БЕЛИ IV (1235 – 1245 рр.): ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА КОРОТКА ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Історія військово-політичних і дипломатичних взаємин угорських королів зі східнослов'янськими правителями IX – XIII ст. відома великою кількістю епізодів цих складних і суперечливих контактів. Джерелознавці, краєзнавці, археологи, дослідники генеалогії та історики XIX – початку XXI ст. нагромадили значний масив фактичного матеріалу, висловили чимало різноманітних інтерпретацій та концепцій вищевказаних стосунків. В цілому сучасній історіографії відомі ключові теорії розвитку русько-угорських відносин і значною мірою, поверхнево торкаючись проблеми видається, що вона вичерпана для подальшого вивчення.

Однак, аналізуючи існуючі коментовані видання і оригінали літописів Русі та західноєвропейських хронік (насамперед угорських і німецьких), стає зрозумілим, що велика кількість епізодів досліджуваних зв'язків є не те що вичерпана для вивчення, а й взагалі ніколи не піднімалась на рівні написання спеціальних статей, чи брошур.

Одним з таких питань є васалітет волинського князя Данила Романовича (1238 – 1264 рр., як галицько-волинський князь, а від 1253 р. – король “усієї Русі”) від угорського короля Бели IV (1235 – 1270 рр.). Незважаючи на досить значний масив існуючих документальних повідомлень (літописи, хроніки, булли та ін.), епізодичні згадки даної проблеми вченими різних епох та історичних шкіл, вона не стала предметом особливої уваги. Саме це змусило нас висловити власне бачення щодо цього епізоду відносин Арпадів зі східнослов'янськими князями.

Історичні джерела у даному питанні змушують сконцентрувати увагу на повідомленні про участь Данила 14 жовтня 1235 р. в коронації Бели IV, яка відбувалась у Секешфехерварі і передбачала два обов'язкові атрибути: участь у цій процедурі єпископа Естергому та покладання на голову Святої Корони. Сам Данило у цій церемонії вів королівського коня.

Зокрема у “Ілюстрованій хроніці” секешфехерварського монаха Марка Кальті з даного приводу вказується: “Rex Bela post eum filius eius coronatus est pridie Idus Octobris feria prima qua cantatur: Da pacem domine! In cathedrali ecclesia beati Petri Albe, quam ipse consecrari fecit, Colomano duce fratre eiusdem ensem regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele uero duce Rutenorum equum

suum ante ipsum summa cum reuerencia ducente”¹.

Праця М.Кальті була предметом неодноразового дослідження, зокрема у 1959 р., коли її було в чергове перекладено на угорську мову, а уривок, який цікавить нас, виглядав наступним чином: “Utána fiát, Béla királyt október tizennegyedikén, vasárnap, amikor ezt éneklik: Adj, Uram, békét! – megkoronázták Szent Péter fehérvári egyházában, melyet ő maga szenteltetett fel: öccse Kálmán herceg vitte mellette tisztességgel a királyi kardot, Dániel rutén herceg pedig igen nagy tisztelettel járt előtte és lovát vezette”².

Події коронації Бели відображені на сторінках хроніки Генріха з Мюгельна, який створив її у 1358 – 1361 рр., описавши події від найдавніших часів до 1333 р.³: “In des selben kronung stund herczog Coloman, sein pruder, und heit im das kunclich swert czu der rechten hant, und der herczog Daniel von Reussen furt das ros vor dem kunge. Der selb kunig Bela was gewaldig funf und dreyszig jar”⁴.

На етапі зміцнення угорської станової монархії за часів Матяша Хуньяді (1458 – 1490 рр.), епізод коронації Бели IV увійшов до праці “Chronica Hungarorum” Яноша Туроці (1435 – 1488/89 рр.). Автор описав історію Угорщини від найдавніших часів до 1487 р.⁵ Угорсько-мовний переклад 1978 р. “Utána fiát, Béla királyt koronáztak meg, október tizennegyedikén azon a vasárnap, amikor ezt éneklik: Adj, Uram, békét! Fehérvárott tették Szent Péter Székesegyházában, amelyet ő szenteltetett fel: Kálmán herceg, a testvére, vitte oldála mellett a királyi kardot, tiszteletteljesen, és Dániel a ruténok fejedelme, vezette a lovat nagy tisztelettel”⁶.

Компілятори угорських хронік XIX ст. дали епізод угро-руських контактів теж згадали, дещо скоротивши саму оповідь коронації Бели: “Post paucos a patris obitu dies, ne, simora longior intercederet, rerum novarum studiosi aliquid molirentur, Albam contendens, consueto more, Colomanno fratre ensem praeferente a) & Daniele Russorum Duce equum ducente b) coronatus est”⁷.

Важливими для нашого дослідження є артикули Золотих булл короля Ендре II (1205 – 1235 рр.) за 1222 і 1231 рр.⁸, які регламентували суспільні відносини у країні, в тому числі – між представниками правлячої династії і її підлеглими. Важливими в даному контексті є повідомлення і про стосунки Арпадів з іноземними правителями та представниками знаті.

Отже, у західноєвропейських джерелах найбільш раннім повідомленням про участь Данила Романовича у коронації Бели є епізод наведений у праці М.Кальті. Достовірності свідчень хроніста щодо досліджуваних питань притаманна деяка дискусійність. Це пояснюється тим, що автор приступив до написання свого твору у 1358 р. за часів правління Лайоша Анжуйського (1342 – 1382 рр.), включивши туди зазвичай також історичні відомості про угрів від найдавніших часів до 1330 р. Враховуючи те, що до хроніки увійшли ранні

протографи ще з XI – XII ст.⁹, а сам Кальті походив із місця коронації усіх угорських королів починаючи від другої половини XI ст., інформацію, наведену хроністом, можна було б вважати актуальною для наукового аналізу.

Проте, слід пам'ятати, що дана праця з'явилася за часів активного просування угорських і польських впливів на територію Галицької і Волинської землі в середині – другій половині XIV ст. Тому можна було б і припустити, що це свідомий фальсифікат, створений на замовлення правлячої династії й покликаний додатково обґрунтувати існуючі за часів Арпадів (895 – 1301 рр.) права на дані терени, і що саме з “Ілюстрованої хроніки” інформація про коронацію Бели і не до кінця зрозумілу участь у ній Данила була переписана іншими авторами.

Однак у нашому розпорядженні є також цикл руських літописів (насамперед – Іпатіївський), де досліджувана проблематика опосередковано знайшла відображення і значною мірою пояснює особливості взаємовідносин Данила Романовича і Бели IV 14 жовтня 1235 р. не висвітлені у західних джерелах.

Зокрема, на думку М.Ф. Котляра, перу якого належить останнє коментоване видання Галицько-Волинського літопису¹⁰, між кінцем 1236 – першою половиною 1237 рр. “Даниль ...шель бяше съ братомъ своимъ въ Угры къ королеви: бѣ бо зваль его на честь. В то же время пошель бяше Фридрихъ царь на герцика войною, и всхотѣста йти Даниль съ братомъ Василкомъ герцикови в помощь”¹¹ [підкреслення тут і далі – М.В.].

В даному випадку нас цікавить словосполучення “зваль его на честь”. Поняття “честь” у літописі можна знайти ще один раз – у епізоді, де висвітлюються наслідки відвідин Данилом Романовичем у грудні 1245 – січні 1246 р. ставки хана Бату – Сарая. Літописець у розпачі зазначав, що “злѣ зла честь Татарска”¹², вище описуючи те приниження, якого зазнав галицько-волинський князь від монгол.

Історики проблему васального підпорядкування князя Данила Белі IV чи хоча б ймовірності такого акту в комплексі практично не розглядали. Ми володіємо лише окремими витягами з праць вчених, де прямо, або, як правило, опосередковано, подаються коментарі щодо взаємовідносин Арпадів і Романовичів у 1235 – 1238 рр.

Автор однієї з перших фундаментальних, спеціальних і водночас суперечливих робіт з історії Русі і Росії В.Татіщев проблеми участі волинського князя у коронації Бели не торкався, хоча під 6741 (1233) повідомляв, що “Данило Романович, маючи в Галичі з королем угорським війну тяжку і перемігши угрів в горах, учинив з ними мир. Відрікся король по грамоті Мстислава від Галича”¹³. Це фактично прямий натяк на нормалізацію стосунків з Ендре II, але не з його сином, який у жовтні 1235 р. успадкував Корону.

Натомість М.Карамзін, оцінюючи події 14 жовтня 1235 р. висловлював

чітку думку про васалітет Данила від Бели у 1235 р. Перший, за його словами, вів королівського коня, що “було тоді знаком підданства”¹⁴.

Українська історична наука в особі праць галицьких краєзнавців-істориків А.Петрушевича і І.Шараневича торкалась питання взаємовідносин Романовичів з чернігівськими князями, герцогом Австрії впродовж 1235 – 1237 рр., констатувала небажання Бели бачити у Галичі “сильну владу”, однак щодо васалітету, або його відсутності мова не йшла¹⁵.

Зокрема, І.Шараневич вважав, що у 1235 р. Данило шукав “помочи вь Уграхь” у боротьбі за Галич. Однак детального аналізу даних пошуків автор не наводив¹⁶.

Кардинально іншої позиції в даному питанні дотримувався М.Дашкевич. У своїй праці “Княжение Даниила Галицкаго по русским и иностранным известиям” він проводив думку, що участь Данила у коронації Бели вважалась васалітетом дослідник констатував, що під час урочистостей жодна угода з Романовичами не укладалась, бо Бела IV підтримував Ростислава у боротьбі за Галич¹⁷.

Про спробу повернути в 1235 р. Галич зазначав М.Грушевський¹⁸. Він не відкидав можливості участі Данила у коронації, що, на його думку, означало певну зверхність Бели стосовно волинського князя. Романович здійснив свою поїздку з намірами встановити добросусідські відносини і віддавався під протекцію короля з тим, “аби зробити кінець мішанню Угорщини в галицькій справі”¹⁹.

Думку М.Грушевського підтримала Н.Полонська-Василенко, констатуючи, що “новий король Бела IV не виявляв інтересу до Галичини, а Данило, прагнучи миру, навіть піддався був під його протекцію. Але король підтримав кандидатуру Михайла Всеволодовича на галицький престол”²⁰.

У радянській історичній науці проблема васалітету стала незначним предметом огляду І.Коломійця, який зауважив, що “1234 – 1235 роки проходили у напруженій боротьбі Романовичів і чернігівських князів, яких “за угодою” підтримував Бела”²¹. Однак більш детального пояснення цього договору автор не навів, як і не оприлюднив свого бачення на питання стосунків Данила з Белою після 1235 р.

Значно глибше аналізовану тему вивчав В.Пашуто. Зокрема у роботі “Нариси з історії Галицько-Волинської Русі” він зазначав, що у 1235 р. Данило їздив до Бели, щоб той не втручався у галицькі справи. Автор вважав, що тільки після можливої участі Данила на боці австрійського герцога у війні з уграми, король запропонував Романовичам якийсь договір, через який той відмовився підтримати Фрідріха Бабенберга (1230 – 1246 рр.) і в 1238 р. захопив Галич²².

Участь у коронації Бели IV в Секешфехерварі історик оцінював як дружній акт. Натомість у візиті до угрів “на чѣсть” В.Пашуто вбачав дипломатичну

активність Романовичів, яка перешкодила втручатись уграм у внутрішні справи Галицької землі до нашествия монгол²³.

Сучасна українська історіографія теж не вважає вивчення питання васалітету Данила Романовича актуальним. Звідси і дуже мала кількість оцінок досліджуваних подій. Ужгородський історик І.Ліхтей, розглядаючи обставини зародження союзу Фрідріха Бабенберга і волинського князя у середині 30-х рр. XIII ст., констатував участь останнього під час коронації Бели. Однак не навів власного погляду на дану проблему, а погодився із точкою зору М.Грушевського²⁴.

Більш глибоко дане питання вивчав М.Котляр. У одній зі своїх перших праць, присвячених Галицько-Волинському літопису (1993), він зазначав, що Данило був запрошений “на честь” до Бели після зав’язання стосунків із Фрідріхом австрійським. На думку історика, Данило вирішив протиставити угорському королю союз з австрійським герцогом. Це була дипломатична перемога над Белою, яка, за словами автора, “чомусь не знайшла відбиття в Повісті про повернення Данилом галицького стола. Можна думати, що королю Угорщини довелось добре заплатити за відмову Данила від союзу з Австрією... Ймовірно, що коли Данило відвідав Угорщину, між ним і королем було підписано якусь угоду, за якої Бела IV зобов’язувався не втручатись у волинські і галицькі справи”²⁵.

Цікаві думки з даної теми М.Котляр висловив і в дослідженні особистості князя Данила (2001). Він писав, що після захоплення Галича у 1235 р. чернігівськими володарями, “старшому Романовичу довелося залишити галицький престол і поїхати ...до Угорщини” Автор пояснював це тим, що до влади прийшов Бела, з яким Данила зв’язувала дитяча дружба. В дитинстві він виховувався при угорському королівському дворі. М.Котляр вважає, що Бела був менше зацікавлений у привласненні Галицької землі. Автор, невідомо на які джерела посилаючись, описував, що “Бела охоче згадував про дитячі розваги”, але у вирішальний момент підтримав Михайла Всеволодовича. Однак Данило вирішив укласти союз з Бабенбергами. Тому Бела запросив обох Романовичів “на честь” і уклав певно з ними якусь угоду, певно про нейтралітет стосовно руських земель. Так думати автора спонукала обставина, що король тривалий час не втручався у галицькі та волинські справи²⁶.

У останньому коментованому виданні Галицько-Волинського літопису (2002) М.Котляр зауважив, що дипломатичні заходи Данила в Угорщині восени 1235 р. не мали успіху, бо король підтримав його суперника Михайла чернігівського²⁷. Той, на думку історика, не мав коренів у Галичині і не міг бути популярним серед дрібних феодалів і народу. Тому узяти Галицьку землю під Михайлом чи його сином було б незмірно легше, ніж під Данилом. Наводячи різні історіографічні судження з приводу подій 1235 – 1238 рр. і місця в них зга-

дуваних осіб, вчений вважав, що "...Белі довелося добре заплатити за відмову Данила від союзу з Австрією. Ймовірно, під час перебування в Угорщині було підписано якусь угоду між королем і волинським князем, якою Бела зобов'язувався припинити допомогу Михайлові та Ростиславу і, взагалі, не втручатися до галицьких справ"²⁸.

Цікаві спостереження щодо досліджуваних питань висловив український дослідник в діаспорі В.Ідзьо, який припускає, що Бела після 1235 р. не підтримав Данила тому що був ще живий Коломан – "галицький король" У 1236 р. коли Данило прибув "на честь" в Угорщину, між ним і Белою було укладено договір, згідно якого Бела був змушений розірвати союз із чернігівськими князями. Однак король, на думку автора, розглядав договір, як тимчасове явище²⁹.

У працях сучасного російського вченого О.Майорова побутує думка, що Данило все ж був васалом Бели, погодившись на такий статус в обмін на королівську допомогу у боротьбі за Галич. Завадив реалізації цих планів Михайло Всеволодович, який швидше зайняв подністровську столицю³⁰.

Дослідник вважає, що "старший Романович, як і його батько, вповні міг формально визнати себе васалом нового угорського короля". О.Майоров з'ясував мету поїздки волинського князя до Бели, яка, на його думку, полягала у отриманні угорської військової допомоги проти чернігівських правителів. Точку зору про отримання Данилом гарантій невтручання у внутрішні справи Галицької землі вчений категорично відкидає³¹.

Зарубіжна історіографія, насамперед угорська, у ХІХ ст. теж відстоювала думку про безумовну васальну підлеглість волинського князя від угорського короля. Однак науковці не подавали комплексного бачення даної проблеми. Запропоновані погляди мають місце у роботах Л.Салая та Д.Паулера³².

На сучасному етапі угорські вчені переглядають деякі тенденційні оцінки русько-угорських відносин епохи Середньовіччя, що спостерігались у роботах ХІХ – ХХ ст. Зокрема, особливо продуктивно у даному напрямі працює М.Фонт. Проте і дана дослідниця в деяких своїх роботах лише констатує факт участі Данила у коронації Бели, водночас не наводячи особливого аналізу даного історичного епізоду. На основі вивчення Іпатіївського літопису М.Фонт вказує про присутність Романовичів при дворі Бели, але про мету поїздки інформації не подає³³.

Одним з небагатьох у польській історіографії досліджуваної теми торкнувся Б.Влодарський у своїй праці "Польща і Русь (1194 – 1340)". Він відстоював думку, що Данило в боротьбі за Галич намагався "знайти собі нового короля Белу ІV, до якого той виїхав і брав участь в урочистостях інтронізації"³⁴. У Галичі перебувала значна угорська залога, яка мала забезпечити не тільки владу Ростислава Михайловича, але й угорські впливи. Тому участь Данила в інтронізації Бели, за словами автора, не принесло успіху³⁵.

Враховуючи наявні джерела та існуючий масив наукових досліджень щодо васальної підлеглості Данила Романовича від короля Бели IV, ми вважаємо, що дана проблема не є повноцінно відображена і потребує додаткової спеціальної розробки. На нашу думку, не зрозумілою залишається мотивація участі волинського князя у інтронізаційних урочистостях представника династії Арпадів та позиція останнього у австро-галицьких стосунках другої половини 30-х рр. XIII ст. Взагалі не розглядалась хронологія даного підданства, не залучався актовий матеріал Угорського королівства задля глибшого з'ясування умов васалітету та його наслідків для обох правителів – особливо на фоні татарського лихоліття першої половини 40-рр. XIII ст.

Саме ці суперечливі і часто незрозумілі питання можуть стати предметом подальших досліджень.

На наш погляд васалітет Данила від Бели все ж мав місце, однак носив умовний характер, хоча сам Романович повинен був виконувати усі необхідні умови. Про це свідчать його візити до Угорської Корони впродовж 1235 – 1241 рр., які, при детальному аналізі джерел пояснити звичайною дипломатичною чи зовнішньополітичною діяльністю проблематично.

Хронологічні рамки даного підданства, на наш погляд, охоплюють період від 14 жовтня 1235 – до 17 серпня 1245 рр., де нижньою межею є підпорядкування волинського князя Бели під час коронації останнього. Верхньою межею є битва спадкоємців Романа і їх союзників (литовських і половецьких племен) з військами угорського бана Аттілі Фільнія, сина київського і чернігівського князя Михайла Всеволодовича – Ростислава та польського правителя Болеслава Стидливого під Ярославом.

Причини організації кампанії полягали не просто у бажанні Бели повернути собі Подністров'я і посадити на престол у Галичі свого зятя Ростислава, а у недотриманні самим Данилом васального договору під час нападу монгольських військ на володіння Арпадів (1241 – 1242 рр.) і не надання збройної допомоги своєму сеньйору в час небезпеки з боку зовнішнього ворога. Подібні умови передбачала і вимагала дотримуватись Золота булла 1231 р.

Перемога Романовичів, на нашу думку, завершила етап васальної підлеглості Данила і започаткувала цілком паритетні стосунки між обома правителями у 1248 – 1264 рр., закріплені династичним союзом.

В цілому, дане коротке дослідження, покликане тільки окреслити основні проблемні теми, є першим в системі більш глибокого вивчення русько-угорських контактів напередодні та в часи татарського лихоліття. Тому стаття автора не передбачає глибоке і повноцінне висвітлення актуальних питань, що буде виконано у найближчому майбутньому в більш фундаментальних розробках.

¹ Chronikon Pictum Vindobonense // Historiae Hungaricae Fontes domestici / Ed. M. Florianus. – Lipsiae, 1883. – S.223.

² Kálti Márk. Képes krónika. – Budapest: Akademiai kiadó, 1959. – 254 old.

³ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.379.

⁴ Chronicon Henrici de Múgeln Germanice conscriptum // Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / Ed. E. Szentpétery. – Budapestini, 1938. – V.2. – S.207.

⁵ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. – С.379.

⁶ Thuróczy J. A magyarok krónikája. – Budapest, 1978. – Old.210.

⁷ Historia Regum Hungariae cum notiis praeviis. – Budaе, 1801. – S.234.

⁸ Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000 – 1526. – Budapest: Akademiai kiadó, 2000. – O.268-278.

⁹ Шушарин В.П. Древнерусское государство в западно и восточно-европейских памятниках // Древнерусское государство и его международное значение / Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. – М.: Наука, 1965. – С.430.

¹⁰ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – 396 с.

¹¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – Т.2. – Стб.776; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. – С.228.

¹² Ипатьевская летопись. – Стб.805.

¹³ Татищев В.Н. История Российская: В 3 т. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – Т.2. – С.541.

¹⁴ Карамзин Н.М. История Государства Российского: В 3 кн. – М.: Книга, 1988. – Кн.1. – Т.4. – С.163.

¹⁵ Петрушевич А. Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII века // Литературный сборник издаваемый обществом Галицко-русской матицы. – Львовь, 1854. – Вып.2. – С.31.

¹⁶ Шараневич І. Історія Галицко-Володимирської Русы отъ найдавніших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.84. Його ж. Изслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи // Литературный Сборникъ издаваемый Обществомъ Галицко-Русской Матицы. – Львовъ: Въ печатнѣ Ставропигійского Института подъ зарядомъ Стефана Гучковского, 1869. – Вып.1-4. – С.90.

¹⁷ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкаго по русским и иностранным известиям. – К., 1843. – С.8.

¹⁸ Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // За-

писки НТШ. – Львів, 1901. – Т.41. – С.25-26.

¹⁹Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 10 т., 11 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.3. – С.52-53.

²⁰Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т.1. – С.197.

²¹Коломієць І.Г. Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI – XIII ст. ст. // Наукові записки УжДУ. – Історично-філологічна серія. – Ужгород, 1949. – Т.2. – С.22.

²²Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – С.217.

²³Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968. – С.257-258.

²⁴Ліхтей І. Австро-угорсько-чеське протистояння 30 – 50-х рр. XIII ст. // Carpatica – Карпатика. – Вип.21. – Політичні студії: історія, теорія, практика. – Ужгород: УжНУ, Науково-дослідний інститут Карпатознавства, 2003. – С.119-120; Його ж. Боротьба Данила Романовича й Пршемисла Отакара II за австрійську спадщину // Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила. Ред-колегія Я.Дашкевич та ін. – Львів: ВМС, 2003. – С.76.

²⁵Котляр М. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К: Інститут історії України АН України, 1993. – С.68.

²⁶Котляр М. Данило Галицький. – К.: Інститут Історії України НАНУ, 2001. – С.84-85.

²⁷Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. – С.220.

²⁸Там само. – С.228.

²⁹Ідзьо В.С. Українська держава в XIII столітті. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – С.194.

³⁰Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Автореферат диссертации ...доктора исторических наук 07.00.02 – Отечественная история. Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2004. – С.36.

³¹Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / Под ред. И.Я. Фроянова. – СПб.: Университетская книга, 2001. – С.588.

³²Szalay L. Geschichte Ungarns: In 2 t. – Pest, 1866. – Т.2. – S.33; Pauler Gy. A magyar nemzet története Árpád-házi királyok alatt: 2-ban. – Budapest, 1893. – К.2. – Old.189.

³³Font M. Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jh. / *Studia Slavica Hungariae*. – 1993. – №1-2. – S.36.

³⁴Wlodarski B. *Polska i Rus (1194 – 1340)*. – Warszawa, 1966. – S.108.

³⁵*Ibidem*. – S.112.

*Оксана Ферков
(Ужгород, Україна)*

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В УГОРСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Україна як держава тим унікальна, що становить особливий історико-культурний регіон між Заходом і Сходом, де протягом тисячоліть відбувався діалог різних цивілізацій, релігій, культур, народів.

Понад 1000 років живуть у близькому сусідстві український та угорський народи. У “Повісті минулих літ” літописець під 898 роком вперше згадує угрів. З того часу сторінки історії свідчать про політичні, економічні, культурні і релігійні зв'язки, спільність устремлень народів нашої країни та Угорщини.

Угорський народ, що прийшов зі Сходу знайшов собі батьківщину у Придунайській низовині, в центрі Європи, на перехресті шляхів торгово-культурного і політичного значення. Ці території ще задовго до приходу угорців були об'єктом завоювання різних етносів, точкою зіткнення імперських амбіцій. Протягом тисячоліття Паннонія залишалася батьківщиною народів із різними політичними прагненнями, духовною і культурною орієнтацією. Саме у цьому вирі творилася історія угорського народу.

На протязі своєї історії угорці спрямовували свою політичну та економічну діяльність на Захід. Завжди прагнули стати повноправним європейським народом. Однак це не означає, що не відбувалися жваві і різносторонні контакти угорців із східними сусідами і саме з слов'янами, русичами, українцями. Живучи на перехресті політично значущих шляхів для угорців неодноразово гостро поставало життєво важливе питання – до яких політичних сил схилитися, які духовні течії сприймати за своє, як впорядкувати стосунки із ближчими і віддаленими народами у тому числі з Україною – Руссю, східними слов'янами. Адже, угорські племена ще у часи подорожування зі Сходу, не могли не контактувати з населенням південноукраїнських степів, серед них слов'янами.

Традиційно впродовж усього періоду середньовіччя угорці займали важливе місце в системі контактів русько-української етнічної спільноти із західноєвропейськими країнами.

Взаємовідносини Угорщини і Київської Русі включали торговельні та політичні контакти, у тому числі династичні. Окрему сторінку у взаємовідносинах Русі та Угорщини відкриває період виходу на історичну арену Галицького та Галицько-Волинського князівств.

До речі, дослідження військово-політичних та дипломатичних стосунків Угорського королівства з Київською Руссю, а згодом з Галицько-Волинським князівством мали місце у наукових пошуках вітчизняних та зарубіжних вчених впродовж XIX – XX ст.

Серед українських істориків окремі аспекти таких відносин турбували Д.Зубрицького, А.Петрушевича, І.Шараневича, М.Кордубу, М.Грушевського, М.Дашкевича, радянських – В.Пашуто та ін.

Відносини Угорщини з Галицьким та Галицько-Волинським князівствами у контексті загальноросійської історії вивчали росіяни В.Татищев, М.Карамзін, С.Соловйов, О.Майоров.

Окремі аспекти українсько-угорських зв'язків періоду середньовіччя привертали увагу вчених Угорщини, зокрема: І.Фесслера, М.Вертнера, А.Годинку, Е.Ледерер.

Попри наявність дискусійних питань в історії українсько-угорських відносин ця тематика не була розкрита у достатній мірі, відомі дослідження часто носили фрагментарний характер.

Пропонованою до Вашої уваги розвідкою не прагнемо до вичерпності висвітлення питання розробки теми українсько-угорських зв'язків періоду середньовіччя в угорській історіографії. Адже це може стати темою великого ґрунтового наукового дослідження. Ми зупинимося на аналізі окремих досліджень проведених вченими Угорщини у другій половині XIX – початку XX ст. Саме цей період важливий тому, що пов'язаний із офіційним оформленням угорської історичної науки, формуванням угорської славістики, масовим виданням слов'янських джерел угорської історії тощо. Швидкий розвиток славістики у другій половині XIX – початку XX ст. сприяв дальшому поглибленню вивчення елементів угорської мови і поставив на порядок денний питання – зв'язки угорців із східними слов'янами. Значні зрушення відбувалися і в історичній науці, а зокрема у дослідженнях щодо праісторії угорців (*őstörténet*). Вчені зробили однозначний висновок про початок угорсько-східнослов'янських зв'язків ще до “здобуття батьківщини” [5,5]. Першим хто вказав на це був Шандор Маркі, ним використано арабські джерела та розповідь Аноніма [6].

Можемо констатувати, що у відзначений період в угорській науці закладено основи вивчення угорсько-українських зв'язків.

Незважаючи на неабияку важливість історії взаємозв'язків Угорщини із сусідніми народами, особливо періоду середньовіччя, ця ланка історичних пошуків завжди мала певні упущення. Зокрема, зустрічаємо подібні зауваження на сторінках наукового збірника “Угорсько-російські історичні зв'язки”: “світське історіописання не змогло створити стабільну концепцію взаємовпливів нашої [тобто угорської - автор] загальної історії. У дослідженнях зв'язків із зарубіжжям не змогли продукувати належних праць...”[5,5]. Очевидно, у згаданому збірнику підсумовані дослідження до середини ХХ ст. Гостро постала проблема вивчення двосторонніх угорсько-слов'янських зв'язків в історичній науці і на кінець ХХ ст. Слушно зауважує дослідниця з м. Пейч Марта Фонт, що “узагальнююча історія зв'язків із сусідніми народами на сьогодні ще не створена” [1,151]. Тим не менше, в Угорщині були зроблені певні кроки у вивченні ряду аспектів угорсько-слов'янських взаємовідносин часів середньовіччя у другій половині ХХ ст. Вийшли друком наукові розвідки, збірники статей про угорсько-чеські, угорсько-польські, угорсько-болгарські, угорсько-сербські, угорсько-російські тощо зв'язки. Вони лише визначили необхідні орієнтири дальших пошуків. Окрім того, доцільно наголосити що в останні роки ХХ ст. в угорській історичній науці стався певний занепад медієвістики, це дало взнаки на розвиток даної проблематики. В останні роки помітна певна активізація у пошуках угорсько-слов'янських, і у т. ч. угорсько-українських зв'язків періоду середньовіччя у середовищі вітчизняних та угорських науковців. Тому, вважаємо надзвичайно важливим і актуальним визначити основні тенденції у розвитку угорської славістики другої половини ХІХ – початку ХХ ст., виділити головну тематику пошуків та показати місце у них українсько-угорських зв'язків середньовічного періоду.

Відомо, що на середину ХІХ ст. в Угорщині цілком назріли умови для офіційного оформлення історичної науки, яка відокремилася від суспільних наук. Відбувався (хоч і повільно) перехід від аматорства до професійних занять історією. Оформлення історії як науки вимагало розбудови її теоретичних засад. У 1867 р. бере початок діяльність Угорського історичного товариства, за ініціативою якого започатковано вивчення вітчизняної історії на якісно вищому методологічному рівні, виявлено і опубліковано нові важливі джерела, розпочато випуск наукового журналу “Сазадок”. Проходило створення джерельної основи угорської історії, її документалізація та систематизація. Важливим кроком у такому процесі стало заснування у 1874 р. Державного архіву в Будапешті.

У розвитку угорської історичної науки позначилися загальні тенденції властиві історіографії інших країн Європи. На діяльність науковців мала вплив офіційна ідеологія. Найвідомішими вченими періоду були Х.Марцаллі, І.Ачаді, П.Агоштон, К.Таллі, Ш.Маркі, Д.Паулер, А.Годинка та ін.

Рубіж ХІХ – ХХ ст. позначився не виключно за рахунок зростання якості

історичних досліджень, а й завдяки розширення їх тематики та географії, у т. ч. зверталася увага на зв'язки із сусідніми народами. Прикладом такого роду дослідження можемо навести ґрунтовне дослідження з сімейної історії династії Арпада М.Вертнера, у якому отримало певне відображення процес налагодження стосунків із династіями сусідніх Угорщині країн, у тому числі і Русі. Хоча підкреслимо, що традиційно угорські вчені левову частку своїх наукових зацікавлень привертали розгляду зв'язків із країнами Західної Європи.

Отже, М.Вертнер у 1892 р. опублікував працю “Сімейна історія Арпадовичів” [8,629]. У ній висвітлено генеалогію роду Арпадів, династичні стосунки з королівськими родинами різних країн Європи. Багато інформації є стосовно зв'язків між представниками династії Арпадовичів із руськими княжими родинами. На жаль, характеристика самої діяльності того чи іншого короля у східному напрямку відсутня, тобто це дослідження є вузько генеалогічним.

Інший відомий угорський історик періоду Антоній Годинка у своїх багатогранних дослідженнях певне місце виділив питанню угорсько-слов'янським зв'язкам періоду середньовіччя. Він володів широким колом знань, добре знав українську, російську, сербську, німецьку, середньовічну церковно-слов'янську мови, латинь та звичайно угорську і русинську мови. Цим ще молодим науковцем привернув до себе увагу професіоналів. У період свого віденського навчання А.Годинка став учнем найбільш авторитетного на ту пору славіста – Ватрослава Ягіча, і прилучився до масштабної роботи славістів держави зі збору та аналізу джерел початкового періоду історії Угорщини. На основі опрацьованого масиву слов'янських джерел А.Годинка у 1891 р. захистив докторську дисертацію на тему “Джерела і перший період історії Сербії” [1,151-158]. У ці роки знайомиться із Лайошем Таллоці, також відомим вченим-славістом, директором архіву Спільного Австро-Угорського міністерства фінансів (Közös állami levéltár) і прилучився до досліджень угорсько-слов'янських зв'язків епохи середньовіччя. Особливістю пошуків був чітко визначений південний напрямок, тобто більшу увагу приділяли взаємовідносинам із південними слов'янами, експансійну політику угорських королів на південних межах держави тощо. Сам А.Годинка виявив і опублікував слов'янські літописи – першоджерела угорського заселення Паннонії, уклав збірник джерел “Архів хорватських прикордонних фортець” У 1905 р. за працю “Історія угорсько-слов'янських контактів до 1526 року” отримав звання приват-доцента філософського факультету Будапештського університету. Він був новатором у цій справі, адже до тих пір дана проблематика була не розробленою. Ця розвідка може здатися читачеві не завершеною, бо автор не рівномірно висвітлював у ній зв'язки угорців з різними слов'янськими народами. Деякі доводить до 1526 р., а інші до XIV ст. Зв'язки із Галицько-Волинським князівством висвітлив через призму динас-

тичних, дипломатичних і військових відносин. Визначальним фактором зовнішньої політики Угорщини із слов'янськими країнами у період середньовіччя, у розумінні А.Годинки, були державні інтереси, у тому числі і експансія. Саме державними інтересами пояснював історик плани загарбання у напрямку Галичини і Волині та Балкан.

Зв'язки Угорщини і Галичини А.Годинка поділив на періоди – до і після правління короля Бейли III. Адже саме до середини XIII ст. формується Галицьке князівство та саме Бейла III – ініціатор експансії на Схід [1,156].

Угорський вчений однозначно визнавав факт активних зносин між угорцями і руськими (русичами, *orosok*) починаючи з часів раннього середньовіччя.

А.Годинка у своїх працях неодноразово торкався питань угорсько-українських зв'язків у контексті історії Угорщини чи історії греко-католицької церкви тощо. Зокрема, зустрічаємо цінні відомості щодо відносин представників королівського роду Арпадів із русичами. Династичні стосунки між Арпадовичами і Рюриковичами практикувалися впродовж усього раннього середньовіччя. Так, відомо, що угорський король Ендре I.(Андрій) мав за дружину руську княжну. Угорська історична наука допускала можливість того, що угорський король Андрій I заснував православний монастир у Вишеграді саме під впливом своєї дружини. А.Годинка погоджувався із таким тлумаченням, процитував думку авторитетного вченого Я.Карачоні з приводу цього: “можливо... завдяки руської дружини Андрія I греко-слов'янська церква мала вплив на угорський народ” [2,14]. До Вишеградського монастиря священників (монахів) король міг запрошувати тільки із Київської Лаври, бо за А.Годинкою “на Русі був тільки цей монастир” [2,14]. Тим паче, що Анастасія була донькою великого князя Київського.

А.Годинка навіть знайшов підтвердження церковних контактів угорців із русичами у літописі Нестора, бо за 1015 роком є запис де в оточенні Бориса і Гліба у Києві згадано угорського юнака на ім'я Гергель (*Gergely*). Його вбили разом із князями. На думку угорського історика це є прямим підтвердженням зносин Київської Лаври і угорців.

Знав А.Годинка і про джерела де згадано зовнішньополітичну діяльність у східному напрямку Гейзи II., Бейли III. [2,63]. Бейла III. віродив стосунки з Галичом, навіть відомо, що останнього з галицьких князів роду Володимирка тримав в ув'язненні в угорському замку, можливо Вишеграді.

За правління династії Анжу а Угорщині не припинялися зв'язки з західноукраїнськими землями. Угорський історик зауважив, що на початку XIV ст. за галицького князя Льва і березького надзупана Григорія (перший був зятем угорського короля Іштвана V, а останній управляючим “*Ruthenorum ducis officialis*”) зв'язки між двома державами були особливо жваві [2,87].

А.Годинка звертався до характеристики діяльності короля Людовіка

Анжуйського у Галичині. Зокрема, знав про запровадження Людовіком у Львові і Перемишлі ієрархії латинської церкви, передачу православних церков, єпископської посади католикам тощо. За докладнішою інформацією угорський вчений відсилає читача до статті відомого науковця Угорщини Антала Пор про заснування Людовіком Великим галицької митрополії (Pór Antal: Nagy Lajos a halicsi érsekség alapítója// *Katolikus Szemle*, 1900 évf. 109 l.) На думку А.Годинки саме такі заходи короля Людовіка викликали занепад православної церкви у такій мірі, що польський король Казимир у 1340 р. звернувся до патріарха Філотея (Philotheosz) реорганізувати її. Але до здійснення таких заходів перешкодою стала смерть Казимира і вступ на польський престол Людовіка Угорського, хто як відомо, призначив для управління Галичиною угорських воевод. Угорський історик поч. ХХ ст. проаналізував положення указу короля Людовіка за 1366 р. і відзначив, що “православні віруючі провінцій не могли чекати від нього порозуміння, та вони самі ж з ненавистю та нетерпимістю ставилися до латиників...були переважно політично не надійними” [2,81].

Окремо зупинився А.Годинка на питанні приходу на землі історичного Закарпаття подільського князя Федора Корятовича. Для нас це теж має значення, адже дана подія сталася в результаті діяльності короля Людовіка на західно-українських землях і вона вказує на наявність певних українсько-угорських зв'язків. Вчений підходив до розкриття питання з погляду джерелознавця, тобто головний акцент у своїх пошуках ставив на доведенні підробленості грамоти 1360 р., якою ніби-то Ф.Корятович заснував Мукачівський монастир. Проблема щодо приходу до Закарпаття князя Корятовича та його діяльність викликала дискусію у наукових колах упродовж усього ХІХ ст. та поч. ХХ ст. у середовищі як місцевих, закарпатських так і угорських вчених. Існували різні підходи до її розв'язання. А.Годинка дотримувався думки, що князь Федір Корятович прибув до Угорщини аж ніяк не раніше 1398 р., і був політичним біженцем. [2,144].

Доказом тривалих та жвавих зв'язків між населенням Угорщини та українських земель були наявні церковно-релігійні відносини. Дане питання знайшло своєрідне висвітлення у спадщині аналізованого нами угорського історика кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Зокрема, А.Годинка подав документальні підтвердження наявних зв'язків між Мукачівськими єпископами та єпископами Холмським і Перемишльським протягом середньовіччя і нового часу. Вчений посилався на свідчення самого холмського єпископа, що підтверджував активні взаємозв'язки між “угорськими і польськими єпископами рутенів ще до того як останні у 1595 р. прийняли унію” [2,259]. Історик далі розвинув цю думку у своїх працях. Відповідно до цього, низький освітній рівень та недостатня підготовленість місцевих (угорських, закарпатських – авт.) священників викликала необхідність запрошення із Галичини священників та єпископів грецького

обряду [2,261]. Для наукового підтвердження цих положень А.Годинка процитував джерела з XVI – XVIII ст. Тривалий час русинське (українське) населення комітатів Верхньої Угорщини мали єпископів чужинців (тобто не уродженців краю) насамперед прийшлих із Галичини. Звідти приходили монахи і священники. Вчений за документами зафіксував випадки, коли монахи Мукачівського монастиря йшли до Галичини для висвячення [2,236].

Отже, незважаючи на проживання у різних державах, угорське та українське духовенство підтримувало активні зв'язки – такий висновок історика. Активізувалися ці відносини із приходом на єпископську посаду Мукачівської єпархії В.Тарасевича [2,264]. Доцільно наголосити, що А.Годинка докладно зупинився на характеристичі його діяльності.

Про наявність тривалих контактів між населенням Угорщини і Галичини свідчать повідомлення угорського дослідника про широке використання слов'яномовних церковних обрядових книг.

Він запитав, що “історія обрядових книг значно важливіша та цікавіша як це здавалося б на перший погляд” [2,787]. Ним підкреслено їхню цінність для славістики та бібліографії. Виходячи з цього, поставив перед собою завдання – вияснити звідки, якими шляхами і способами отримували церкви слов'яномовні обрядові книги, включаючи рукописні.

Появу слов'янських літургійонів на території Угорщини А.Годинка пов'язував з діяльністю угорських королів у Галичині, “відтоді відколи до нашої держави почали проникати рутени” [2,791]. Ці переселенці сповідували віру грецького обряду і звичайно привели з собою своїх священників, а ті – обрядову літературу. Таке пояснення факту наявності в Угорщині пам'яток західноруської та південноруської мови наводить угорський історик.

Обрядові книги і у пізніші часи проникали із Галичини та інших українських земель до угорських територій, зокрема закарпатських комітатів. Пожвавився такий рух із винайденням друкарства. Більша частина друкованих, обрядових книг слов'янською мовою до Угорщини потрапляла з “руських” територій.

Прикладом зв'язків між українськими і угорськими землями та їхнім населенням у період середньовіччя може бути факт масового переселення до Угорщини у різні століття (починаючи з XIII ст.) селян із західноукраїнських територій (Галичини, Волині).

Дана проблематика також знайшла свій належний відбиток у науковому доробку А.Годинки. Вчений пов'язував початки такого роду переселення із діяльністю короля Бейли IV., який після татарського спустошення почав будувати нові фортеці і заселяти навколишні землі [2,14]. Зять короля Ростислав Чернігівський отримав у дарунок замок Фузер (Füzér) у комітаті Земплен і саме тут у районі сіл Чемерне і Лесна вперше згадано у документах русинські

поховання (“sepulchra ruthenorum”). Дослідник був непохитно переконаний, що стосовно земель історичного Закарпаття взагалі не можна говорити про автохтонність того чи іншого етносу, а тільки про переселенців, яких угорські джерела називають “hospes” (гості) [2, 13]. Звичайно, угорські королі дарували таким категоріям населення певні привілеї, а ті відповідно “сподівалися на кращу долю ніж в старій батьківщині”. Угорський історик виділив характерні риси заселення, датував його з середини XIII до поч. XVII ст. На запитання – звідки прийшли русини, однозначно відповідав – із-за Карпат, від бойків та лемків.

Визначено дослідником причини масового переселення до закарпатських територій селян із Галичини. Пояснив це наступним чином: “Поштовхом були не якісь великі події, а самі відносини, що мали місце починаючи з другої половини XIII ст. і до XVII ст.” [2, 20]. Зробив такі висновки на основі аналізу руських літописів (Іпатіївського списку).

Отже, угорський історик виділяв таку форму угорсько-українських зв’язків як переселення до Угорщини українських селян із Галичини і Волині.

При цьому, для науки важливим є сама концепція А.Годинки щодо історії Закарпаття, за якою ці землі до IX ст. вважав ніким не заселеними, пустими. Руське населення не вважав автохтонним. Однак ця тема для іншого дослідження.

Таким чином, у спадщині А.Годинки певне місце отримало висвітлення угорсько-українських зв’язків періоду середньовіччя. Однак конкретно цю проблему він не виділяв у спеціальне дослідження, викладав матеріал у контексті угорської історії або історії Мукачівської єпархії. Слід зауважити, що висновки вченого мають наукове значення, особливо важливими є використані та процитовані ним документи, які нині є майже недоступними.

Діяльність А.Годинки свідчить про високий науковий рівень розвитку джерелознавства в Угорщині, якісні зрушення у славистиці тощо. Отже, місце А.Годинки в угорській історіографії знаходиться в одному ряду з найвидатнішими істориками-позитивістами, котрі мають вагомні здобутки у джерелознавстві угорської середньовічної історії. Питання угорсько-українських зв’язків не стало центральною темою пошуків науковця, але отримало помітне висвітлення у його головних опублікованих та рукописних працях.

Оцінюючи науковий доробок А.Годинки, зокрема суто щодо місця у них проблематики угорсько-українських зв’язків, доцільно відзначити його зацікавлення досягненнями сучасної йому російської (orosz) історичної науки. Про це відомо із опрацьованих угорськими вченими рукописної спадщини А.Годинки [7, 187].

Угорський вчений добре знав руську історію та був обізнаний із історіографією. Пов’язано це із рядом факторів. Мотивацією для вченого була гостра потреба у дослідженнях зв’язків між середньовічною Угорщиною і тогочасними

“руськими” державними утвореннями (Київською Руссю, окремими князівствами). При вивченні історії південних слов’ян для А.Годинки постала необхідність визначення “руських” впливів. Схожа була ситуація у питанні дослідження історії русинів, на що також мали відбиток загальні тенденції угорсько-українських зв’язків середньовіччя.

А.Годинка підкреслив пасивність вчених Угорщини стосовно ознайомлення із досягненнями історичної науки сусідніх держав, зокрема українськими, російськими тощо. З цього приводу відзначав наступне: “В Угорщині не спостерігається належна увага не тільки руській, але й звичайно світовій історичній літературі, навіть результатам вітчизняної історіографії” [7, 188] Далі підкреслив потребу переборювати таку пасивність, замкнутість. Необхідно звертати увагу хоча б на ті досягнення зарубіжної науки які причетні до угорської історії. Заслужували б на особливу увагу публікації результатів археологічних розкопок, дослідження стосовно польської і литовської історії, про минуле Волині і Південно-Західної Русі.

Отже, А.Годинка відзначив недостатню увагу угорських істориків кінця ХІХ – поч. ХХ ст. розгляду угорсько-українських зв’язків періоду середньовіччя. Його зауваження з приводу цього надзвичайно важливі і слушні, свідчать про стан цієї галузі історичних досліджень в Угорщині визначеного періоду.

Більш конкретну інформацію про обізнаність результатами вивчення угорсько-українських зв’язків можемо отримати із бібліографічного додатку узагальнюючої праці корифеїв угорської історіографії поч. ХХ ст. Балінта Хомана і Дюла Секфу. Їхня “Угорська історія” вийшла друком у 1935 р., підсумувала досягнення угорської історичної науки попередніх десятиліть [3, 686]. Бібліографію зовнішніх зв’язків Угорського королівства періоду Арпадовичів автори подають за даними виданням Й.Горвата 1931 р. [4]. Перелік праць досить короткий, спеціальний праць присвячених двостороннім українсько-угорським відносинам немає. Подібного характеру наукова і допоміжна література стосовно наступного періоду угорської історії – династії Анжу і аж до 1526 р.

Таким чином, можемо підсумувати, що розробка проблеми угорсько-українських зв’язків періоду середньовіччя в угорській історіографії зародилася майже одночасно із оформленням офіційної науки історії. До початку ХХ ст. дослідженню теми приділялася недостатня увага, хоч була значна потреба у цьому.

Окремі питання угорсько-українських зв’язків періоду середньовіччя знайшли відбиток у науковому доробку відомих вчених періоду, зокрема А.Годинки. Він як фаховий джерелознавець привернув особливу увагу на значення слов’янських документів стосовно угорської історії, визнав наявність активних зв’язків між угорськими королями та князями Київської Русі, Галицького та Галицько-Волинського князівств, які включали економічні, полі-

тичні, династичні аспекти. У дослідженнях з історії русинів-українців та історії Мукачівської єпархії А.Годинка наголосив на зв'язках між населенням Угорщини і Галичини та Волині ще починаючи від середини XIII ст. Доказом цього є зокрема слов'яномовні обрядові книги “руського” походження, які були у користуванні на Закарпатті.

1. Font Márta A korai magyar-szláv kapcsolatok Hodimka Antal értelmezésében // Hodimka Antal emlékkönyv. Emlékezés Hodinka Antalról. – Nyiregyháza, 1993. – 115-158 old.

2. Hodinka Antal A munkácsi görögkatolikus püspökség története. – Bp.: MTA, 1909. – VIII+856 old.

3. Hómán Bálint, Szekfü Gyula Magyar történet. I. köt. (Hómán B.) – Bp.: Királyi Magyar egyetemi nyomda, 1935. – 686 old.

4. Horvát Jenő Az Árpádok diplomáciája. 1001-1250.– Bp., 1931.

5. Magyar-ország történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács E. – Bp.: 1956.

6. Márki Sándor Az oroszok és magyarok első érintkezései. A Bp. VII. ker. M. Kir. Állami gimnázium nyolcadik évi értesítője az 1888 – 1889 iskolai évről.– Bp., 1889. – 3-24 old.

7. Menyhárt Lajos Hodinka Antal a századelő orosz történetírásról (kéziratok hagyatéka alapján) // Hodimka Antal emlékkönyv. Emlékezés Hodinka Antalról. – Nyiregyháza, 1993. – 187 -189old.

8. Wertner Mór Az Árpádok családi története. – Nagy-Becskeren, Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1892. – 629 old.

Шандор Гебсі
(Егер, Угорщина)

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ МІЖ ТРАНСІЛЬВАНСЬКИМ КНЯЗІВСТВОМ ТА ЗАПОРІЗЬКИМ ВІЙСЬКОМ У 1648 РОЦІ

У своїй невеликій статті ми маємо намір лише надати деяку додаткову інформацію про роль Трансільванського князівства у складній міжнародній ситуації середини 17 століття із тієї причини, що згаданій проблематики як польська, так і російська та українська історіографія торкалися лише частково.

Для Трансільванського князівства, по суті справи, тільки двічі, у 1648 та 1657 роках, створювалась сприятлива нагода зіграти більш важливу роль на міжнародній арені, коли для неї стало реально можливим здобуття польської корони. У ці роки трансільванські князі встановили вельми тісні дипломатичні стосунки із Запорізьким Військом.

Одним із наріжних каменів багаторазово згадуваної свободи Речі Посполитої (об'єднаної польсько-литовської “дворянської республіки”) було вільне обрання короля (*electio libera regis*), яке влітку 1648 року стало таким же актуальним, як і нормалізація відносин із Україною. На трон Владислава IV (1632 - 1648), який помер 10/20-го травня 1648 року у віці 56 років, носив окрім польського також і титул шведського короля та правив 16 років, претендувало двоє його молодших братів: Ян Казимир та Карл Фердинанд. Проте певні шанси мали також нойбургський герцог Філіп Вільгельм, який був одружений з дочкою Сигизмунда III, та “Леопольд (Lipót) із австрійського дому”. У мемуарах радника трансільванського князя Яноша Кемєня (Kemény János) в числі претендантів на престол фігурують також “сам римський імператор” (Фердинанд III.), “московський цар” (Олексій Михайлович), “шведський король” (Карл Густав Х.), “бранденбуржець” (Фрідріх Вільгельм), а також “наш князь, якого завіряють у цьому” (Дьордь І. Ракоці).¹ Головним польським прихильником Ракоці був князь Януш Радзівілл, який очолював дисидентів (некатоликів, лютеранців, кальвінців, уніатців), однак до кола його прибічників входила також чимала кількість представників “грецької віри”.² До безпосередніх прихильників Янош Кемєнь зараховував навіть саме козацтво, оскільки “воно було вельми схильним до Радзівілла”.³ Про уявлення та перспективні міркування трансільванського князя Дьордя І. Ракоці, пов’язані з польським королівством, відомий угорський історик Імре Лукинїч (Lukinich Imre) на початку 20 сторіччя написав цілу могографію, однак у прекрасно викладеній та відредагованій науковій праці - через нестачу достовірних даних - автор не зумів пов’язати ці плани зі змінами, що відбувалися в Україні.⁴

Думка про здобуття польської корони з часів перебування Стефана Баторія на польському престолі не була новим явищем у трансільванській зовнішній політиці, однак кроки, зроблені в середині 17 століття для досягнення цієї мети - в порівнянні з більш ранніми періодами - були абсолютно новими та незвичними. Зі всією впевненістю можемо заявляти, що трансільванські політики власне мали чітку уяву про справжню роль Радзівілла та дисидентів у католицькій державі, однак вони не могли відмовитися від цього посередницького зв’язку, адже завдячуючи йому вони мали можливість зблизитись із козацтвом. Саме з тим козацтвом, якому покійний польський король, Владислав IV, у розпочатій під власним приводом антитурецькій війні відводив ключову роль. В той же час, це Запорізьке Військо тоді, у 1648 році, опинилося у

військовому стані із самою Річчю Посполитою та заподіяло чутливих втрат польсько-литовській державі.

Проте вісті, що надходили із Придніпров'я дуже серйозно сплутали попередні, дбайливо сплановані антитурецькі політичні комбінації, адже Запорізьке Військо вступило в союз із майбутнім ворогом, з татарами. З якою метою було укладено цей союз? Постають ще новіші запитання: чи не зашкоджатиме козацько-татарська співпраця продовженню антитурецької війни? Чи продовжувати Трансільванії підготовку до війни, чи не виявляться марними вже затрачені нею зусилля? Чи стане можливим для Трансільванії скористання військовими успіхами козацтва в боротьбі за польський трон?

Князь Дьордь І. Ракоці для того, щоб заручитися отриманням заспокоїливих відповідей на хвилюючі його питання, які мали значний вплив також на напрямки політики Трансільванії, 3-го червня 1648 року відрядив з Мукачева до козаків чоловіка на ймення Пал Бенчер (?) (можливо: "Бендер"), який прямуючи за маршрутом: Сколе - Стрий - Дністер - Бар (вважай: "країною гетьмана", повинен був дістатися "у володіння гетьмана". За одержаною вказівкою, йому належало розвідати характер та суть козацько-татарських відносин, зокрема з'ясувати: чи має Військо "кореспонденцію з колчанниками"? На яких умовах було укладено згадану двосторонню угоду, чи закріплені вони письмово? Цікаво відзначити, що князь назвав двох таких осіб, які можуть сприяти успіху трансільванських намірів. Один із них, що служить у гетьмана, "знайомий на ім'я Дьордь Рац" (Ráczy György), був у свій час "полонений колчанниками", звідки згодом потрапив до козаків, а інший - "віце-лейтенант на ім'я капітан Дьюрїца" (Gyuricza), який багато разів відвідував Крым.⁵

На жаль, через відсутність даних, ми не можемо зараз навести більш докладні факти з історії найраніших казацько-трансільванських відносин. Проте нам відомо, що дюлафехерварський двір серйозно приступив до поглиблення започаткованих відносин. Старший син старого князя, відомий згодом як Дьордь ІІ. Ракоці молодший, у вересні 1648 року спорядив свого посла Міклоша Шебеші (Sebesi Miklós) через Молдавію до козаків. Враховуючи змушеність обрання цього маршруту, молдавського воеводу Василя Лупула в деякій мірі також посвятили у подальші плани Трансільванії. Юний Ракоці звернувся до воеводи з проханням "дати свою людину нашій людині, щоб наша людина вельми у великій таємниці теж пішла в табір козаків, туди, де знаходиться їх головний гетьман", щоб вони принесли звідти найточніші вісті до Трансільванії та Молдавії. Князю необхідно вступити у контакт з козацьким гетьманом, - наголошував молодий спадкоємець князівського престолу - тому що "скривджені як в зовнішніх свободах, так і у вірі (польські - Ш.Г.) стани" звернулися по допомогу до Трансільванії, а також і для того, щоб козацький гетьман дійшов згоди з "непапїстськими станами" і спільними зусиллями

відновив “зневажені свободи”. Можливість для об’єднання сил існує, оскільки вони обидві діють “з однакови мотивів” - робить висновок щодо спільності релігійних інтересів дисидентів (Радзівілл) та козаків молодий Дьордь Ракоці.⁶

Думка про те, щоб зібрати дисидентів і козаків в одному таборі, а згодом за їх допомогою посадити на польський трон молодшого княжого сина Жігмонда Ракоці (Rákóczi Zsigmond), в оточенні князя здавалася цілком реальною. А залучення на свій бік Молдавії представлялося також можливим через існування родинних зв’язків між Лупулом та Радзівіллом (тесть-зять).

Міклошу Шебеши належало переконливо запевнити Хмельницького в тому, що князь Трансільванії є “справжнім доброзичливцем” козацтва, і охоче прийме послів Хмельницького при своєму дворі. На підтвердження цього наміру послу було слід розказати про страшну клятву папістів: “вони намагаються докорінно винищити їх (козаків - Ш.Г.) рід”, оскільки ксьондзи все одно дадуть їм відпущення будь-яких гріхів. Тому “представикам уніатського вірування” треба порозумітися з некатоликами, адже вони не ставляться вороже до козаків. І нарешті, “не на шкоду, а ражше на їх користь” трансільванський князь хотів би довідатись також про те, з якою саме відповіддю козаки відрядили назад послів Речі Посполитої? “... та які зобов’язання вони мають перед татарами”? Чи залишаться татари з козаками, всупереч забороняючому наказу Порти?⁷

Лінію Радзівілла, тоді ще найважливішу, тримав у своїх руках сам князь. У дорученні, даному своєму послу Палу Гочу (Göcs Pál), йшлося про те, що йому належить відвідати литовського князя і кальвініста Єжи Немирича, і залежно від конкретних тамтешніх обставин, зустрітись з київським воєводою Адамом Киселем, а також гетьманом козаків. Суть послання Дьордя І. Ракоці до Литви можна сконцентрувати у наступних двох пунктах:

1. Князь (Радзівілл) повинен “і надалі сприяти”, тобто і надалі підтримувати претензії литовського аристократа Жігмонда Ракоці щодо польського трону і діяти в інтересах цього.

2. Князь обіцяв надіслати гроші для вербування війська, щоб партія Ракоці на випадок потреби могла продемонструвати необхідну силу. Немирича трансільванський правитель прохав про посередництво і через нього пообіцяли Киселю “вельми пристойні” подарунки. Необхідне матеріальне забезпечення козаків взяв на себе “Старий” князь.⁸ (Надісланий на адресу козаків лист із Трансільванії, цілком імовірно, був доставлений у табір Хмельницького після майже тижневої битви під Пілявкою.⁹)

Грандіозна битва, що відбувалася між річкою Пілявка та населеним пунктом Старий Константинів 13 (23) вересня 1648 року (за участі 100 тисяч козаків і татар, з одного боку, та приблизно такої ж кількості поляків, з іншого боку) закінчилося ганебною поразкою Речі Посполитої. Один із поляків - учасників цієї битви причиною поразки вважав виключно лякливо, зрадницьку

поведінку великого гетьмана Заславського, який, покинувши своє військо напризволяще, першим втік з поля бою.¹⁰ Заславській, намагаючись виправдати себе і перекласти відповідальність на інших, наступними словами захищався в сенаті: “нас ганебно підвела проклята пихатість, оскільки кожний солдат хотів бути ротмістром, ротмістр - полковником, а полковник - гетьманом”.¹¹ Козаки захопили 100 тисяч возів із продовольством, порохом, муніцією і панським майном, а також 80 гармат, безліч рушниць та холодної зброї. Навіть гетьманська булава стала військовим трофеєм. “Наші втрати становлять більше 7 мільйонів - підвів підсумки рядовий солдат, один із учасників пілявського бою -, але ганьба - тисяча мільйонів, адже під хорощим командуванням могла б народитися щаслива перемога”.¹²

У перші 9 місяців 1648 року в житті України відбулися величезні зміни. Було потрібно всього три четверті року, щоб сторічний зв'язок Польщі та України урвався. Козацтво, яке до 1648 року вело смертельну боротьбу за своє існування то проти польських феодалів, то проти грабіжницьких набігів татар, у трьох значних битвах знищило військову силу Речі Посполитої, сконцентровану на українських рубежах. Однією із причин цих успіхів, поза всяким сумнівом, був козацько-татарський союз, проте масове окозачування та приєднання до козацького війська населення Білорусії, Волині, Поділля також загрожувало Речі Посполитій, яка продовжувала перебувати як і раніше в стані *interregnum* (без правителя-короля).

Хмельницький максимально використовував вигоди перемог, значно розширив поле дипломатичної діяльності. Його послів можна було зустріти і в Константинополі, і в Яссах. Він підсилив союз “Крим - Запорізьке Військо” військовою потужністю Порти, пообіцявши султану за цю допомогу значні території Польського королівства “від Дунаю до Любліна”. За його уявленням “Україна сама стане окремою Річчю Посполитою”.¹³

В Молдавії воевода Лупул з великою пошаною прийняв послів Хмельницького і дав свою згоду щодо задоволення всіх вимог гетьмана. Він обіцяв, що Молдавія - за прикладом Росії - не надаватиме притулку втікаючій з України шляхті.¹⁴ Лавіруючий дотепер між поляками і турками молдавський воевода, щоб виправити ніякове становище, запросив до себе впливового пана радника Яноша Кеменя для довірчої бесіди і запропонував свої послуги Трансільванії: “він (Лупул- Ш.Г.) також готовий кооперувати в інтересах просування справ як через своїх знатних польських доброзичливців, так і різними іншими шляхами, тільки при цьому князь також повинен ставитися до нього із довірою та підтримувати з ним регулярну кореспонденцію і таке інше.”¹⁵ Пропозиція та поступливість Лупула мотивували корінну зміну внутріполітичного життя Речі Посполитої. Знищення польських армій в Україні реально наблизило можливість того, що трансільванський князь, або котрийсь із його синів зможе

отримати польський трон. Про тактичне відчуття Лупула свідчить те, що під час переговорів з Кеменем він дав свою згоду на вільний перехід трансільванських військ через Молдавію до Польщі. Він навіть не відхилив думку про вербування молдавських найманців. На підтримку польського походу воевода обещал Трансільванії грошовий кредит у 100 тисяч злотих, а також і те, що він застосує весь свій вплив на Порту для просування трансільванської справи. Для підкріплення орієнтації на Ракоці передбачувалась шлюбна перспектива: “було б вельми слушно у даному випадку Жігмонду Ракоці одружитись на молодшій дочці воеводи”.¹⁶

Ознакою великого взаємопорозуміння та видовищної співпраці було і те, що Янош Кемень саме звідси, з Малдавії, відрядив у дорогу з листом від воеводи та зі своїм посланням до Хмельницького “вміючого гарно говорити, маючого добрі очі та вуха придворного воїна та благородну людину” Гергея Мошу (Mósa Gergely) і Дьордя Раца (Rácz György), “котрий мови знає та був грецької віри”.¹⁷ Не дивлячись на те, що зміст листів нам достеменно невідомий, його можна реконструювати на основі наступних подій. Дьордь Ракоці I попросив гетьмана підтримати обрання його сина Жігмонда польським королем і запропонував йому військову співпрацю проти Польщі.¹⁸ Український історик Мирон Кордуба згадує також про пропозицію щодо захоплення міста Кракова, оскільки князь - стверджує Кордуба - таким чином хотів захопити ту корону, яка була прихована в стародавніше польській столиці.¹⁹

Моша та Рач зустрілися із Хмельницьким у козацькому таборі під містом Львовом, куди козаки просунулися за цей час. Хмельницький зовсім не поспішав відпускати назад трансільванських послів. Після двадцятиденного штурму, отримавши контрибуцію в 100 тисяч злотих і на 500 тисяч злотих сукна, Хмельницький припинив атаки проти цього міста торговців.²⁰ Він виступив з військом під розташоване поблизу польського кордону Замостьє, куди відвіз з собою і трансільванських послів.

Важко пояснити (точніше, може бути багато пояснень) прибуття Хмельницького на польсько-український кордон. Одне з можливих пояснень можемо цитувати з програми самого гетьмана Хмельницького: “Мені вдалося досягти того, про що я навіть і не думав, пізніше я також покажу, що власне придумав. Я звільню весь руський (розумій: український - Ш.Г.) народ з польського рабства. Спочатку я бився тільки за свої образи, тепер боротимуся за нашу православну віру. Вся чернь (pebs - Ш.Г.), до Любліна і Кракова допоможе мені в цьому, і я не відступлюся від численного селянства, адже воно наша права рука. **За кордон з війською не піду** (виділено мною - Ш.Г.), шаблю на турок чи татар не підніму. Нам достатньо й того добра, якого маємо на Україні, Поділлі, Волині, в нашому великому князівстві, яке простягається до Львова - Галича - Хельма.”²¹

По суті справи прибуття під Замостьє означало звільнення українського

народу, розширення західних та північно-західних кордонів України, безперешкодне функціонування суспільного союзу козаків та селян, забезпечення передумов для турецько-татарської зовнішньої політики. Але як бути далі? У відповіді Хмельницького наголошувалось на прагненні під силовим тиском примусити польського короля на укладення угоди, а зовсім не територіальне відокремлення від Польщі, не створення самостійної суверенної держави - як також вважав і крупний угорський історик Шандор Сіладі (Szilágyi Sándor) в своїй значній науковій праці, яку було опубліковано в 1890-1891 роках.²² Наголошуємо, йшлося про пошуки взаємопорозуміння саме з королем, а не з панами та шляхтичами. Поза всякого сумніву, гетьман – переможець, не зважаючи на все це, все ж таки вважав себе підданим, але таким, що є рівним зі всіма іншими королівськими підданими. Наприкінці 1648-го року його метою була централізована монархія, вільна від будь-якого дворянського впливу. Хмельницький розраховував на те, що сильний монарх буде здатний заглибити всі образи, нанесені раніше козакам і селянам, а також забезпечити козацтву отримані ним раніше привілеї. Однак після смерті Владислава IV не було короля, не було до кого звернутися, не було з ким вести переговори по суті! Скоро з'ясувалося, що Річ Посполита послала до Хмельницького Киселя з тією метою, щоб він за час переговорів зміг зібрати необхідні війська для знищення “кривавої веселки”. Польське дворянство як політичний чинник після пилявської битви остаточно втратило довіру Хмельницького, а це ще більше прискорило необхідність обрання нового короля.

Про королівські наміри сімейства Ракоці гетьман довідався вже у вересні від Неміріча, людини Радзівілла. Ця ж комбінація під містом Львовом знову вийшла на передній план. Хмельницький не демонстрував бодай якоїсь антипатії по відношенню до трансільванців, але для нього не була бажаною участь литовського князя у відносинах, що формуються, між ним і Ракоці. Сумісний виступ проти католицизму не міг становити таку об'єднуючу силу, як союз козацтва із селянством та їх взаємозалежність в антифеодальній боротьбі. (Маєтки Радзівілла теж не уникнули спустошення білоруськими селянами-повстанцями та грабежів з боку козаків, що прийшли на допомогу селянам.) Тому пропозиція Ракоці приймалася з обережністю, і можливо саме через це своїм походом до Замостья Хмельницький хотів поквипити прийняття рішення сейму, який відкрився 24 жовтня з метою обрання короля. (Депутати козацтва на момент роботи сейму перебували у місті Варшаві). Поширеною є загальна думка, що Хмельницький взагалі не думав про короля іноземного походження. Він ретельно зважував можливість обрання молодших братів Владислава IV і форсував обрання Яна Казимира. Карл Фердинанд був всім відомий як “фанатичний католик, заклятий ворог будь-якої іншої віри”, до того ж користувався значною підтримкою з боку українських землевласників, що в загальних рисах

задалегідь визначило подальшу поведінку Хмельницького. Проте на поведінку гетьмана міг вплинути також і лист, якого написав йому Ян Казимир, ще будучи спадкоємцем престолу, в якому стверджував: “якщо я стану королем, то вгамую війну, не стану мстити ні Запорізькому Війську, ні тобі, а всі ваші привілеї забезпечу значно краще, аніж це було дотепер.”²³

Про всяк випадок вождь козаків в листі, адресованому сенаторам, заявив, якщо Яна Казимира виберуть королем, тоді він підкорятиметься, в іншому випадку, “якщо виберуть кого-небудь іншого, тоді він, Богдан, із Запорізьким Військом і татарами почне проти них велику війну”.²⁴ Крім наведеної відкритої загрози сенатори змогли познайомитися також з низкою інших козацьких вимог: загальна амністія, 12 тисячне Запорізьке Військо, залежне тільки від короля і не від Речі Посполитої, свобода віросповідання за винятком уніатської (греко-католицької) віри, відновлення відомих козацьких свобод тощо.

Сенат одночасно йшов і не йшов на поступки. З одного боку, він погодився на амністію, на 15 тисячне (а не 12 тисячне) козацьке військо, на свободу православ'я, проте вельми рішуче зажадав розрив союзу з татарами, відокремлення козаків від селян-кріпаків, повернення селянства до поміщиків. Перш ніж ці суперечливі домовленості досягли свого найвищого накалу, 7 (17) листопада 1648 року²⁵ Яна Казимира було обрано наступним королем.

На день обрання короля слід звернути особливо серйозну увагу, оскільки дати 7 листопада, а також 17 листопада за юліанським або грегорианським календарем можуть дати привід для помилки. З поміж дат 7. та 17. день 7.(17.) дійсно відповідає дню обрання короля, а дата 17.(27.) - є датою написання Хмельницьким у Замосьті листа-відповіді для Ракоці. У цьому своєму листі Хмельницький позитивно відреагував на пропозицію Трансільванії, навіть згадав Стефана Баторія, який подарував Запорізькому Війську “*multa privilegia et libertates*”. Козаки “всім серцем і душею” підтримують “*Illustrissimam Celsitudinem*”, визнають його польським королем (“**patronum et regem Poloniae patriae nostrae cupimus**” - вважаємо його патроном і королем Польщі, нашої батьківщини) - писав гетьман і одночасно просив, щоб з Трансільванії щонайшвидше відрядили б військо до Польщі, куди він зразу ж пошле і своїх вояків (*militibus suis quam citissime aggredi iubeat Poloniam, nos quoque cuncti cum toto exercitu nostro*).²⁶

Зіставивши зміст листа із фактичною діяльністю гетьмана на користь Яна Казимира, ми знайдемо вражаючу суперечність. З одного боку, Хмельницький ніби квапив обрання на королівський трон Яна Казимира, чинив тиск на сенат, а з іншого - в той же час підтримував надії трансільванців. Чому і з якою метою?

Ми вважаємо, що з позиції дипломатичного передбачення талановитий політик Хмельницький ґрунтовно обміркував принаймні три кола проблем:

1. Недивлячись на обрання Яна Казимира королем, боротьба за владу між

королем і всесильними панами Речі Посполитої не припинилася. Щоправда, Пілявці означали тимчасову поразку військової фракції, але було б наївним припускати, що Вишневецький, Конецпольський, Заславський та інші, а також українська шляхта примирилися із втратою своїх багатих маєтків. По суті справи, причина війни збереглася, а затишшя та складення зброї були тільки тимчасовим явищем, що завуальовувало процес підготовки до нової війни.

2. Оскільки Ян Казимір з 7 (17) листопада став обраним, проте не коронованим королем Речі Посполитої, наступив своєрідний період, між *interregnum* і *regnum*, який і надалі підтримував у Хмельницького відчуття невизначеності. Гармати поки що мовчали, поки що ніякого перемир'я не було підписано, готовність до війни набула сталий характер.

3. Щодо заміни війни миром у козаків і поляків були принципово різні позиції. Якщо поляки наполегливо домагалися відновлення стану до 1648 року шляхом належної пошани козацьких вольностей та православної віри, то козаки вимагали збільшення власної чисельності, а також розширення своєї автономії. Конфліктність цих протилежних принципів рано чи пізно обов'язково повинна була призвести до вибуху війни.

Можна побачити, що закриття будь-якого із вищезазначених кіл проблем наводило фактичного государя України на думку про неминучість війни. Таким чином, обставини закономірно інспірували єдину можливість рішення проблеми, - встановлення добрих контактів із сусідами Речі Посполитої.

У найближчій перспективі Запорізьке Військо розраховувати на підтримку татар не могло, оскільки, з одного боку, угоди між християнами та невірними в будь-який час могли бути розірваними, а з іншого - тому, що татари були зацікавлені тільки в отриманні здобичі, а не в успішному втіленні якихось політичних задумів.

Хмельницький також не міг заручитися підтримкою Росії як дипломатичного союзника, оскільки московський уряд не бажав ризикувати "вічним миром" із Польщею, діючим з 1634 року. Про те, що Росія симпатизувала боротьбі "православних" серед іншого підтверджує й те, що царський указ забороняв воєводам прикордонних Путівля і Хотмижська приймати збіглих шляхтичів. Росіяни закривали очі на втечу до козаків "росіян", поставляли в Україну продовольство і муніцію.²⁷ Такий офіційний "добррозичливий нейтралітет" насправді підтримував антипольську війну.

Конкретні пропозиції Трансільванського князівства дипломатично ізолювана Україна не могла залишити без уваги. За привабливу спільною взаємодією пропозицію Трансільванії Хмельницький повинен був ухопитися навіть ціною того, що вибори короля вже пройшли. Трансільванське князівство здавалося відповідним і для укладення союзу, який зможе замінити силоміць створену козацько-татарську коаліцію. Не дивлячись на те, що Хмельницький

не уявляв собі у повній мірі поле дипломатичної діяльності князя, який прагнув налагодити систематичні багатосторонні відносини, він охоче йшов назустріч трансільванській пропозиції, що обіцяла бути плідною. Від загострення відносин між Річчю Посполитою та Трансільванією Україна могла отримати лише самі вигоди.

Наприклад, краківський воєвода, довідавшись про перший обмін послами між Трансільванією та козаками, відразу ж ударив в набат, насторожуючи Річ Посполиту. У листі від 13 грудня 1648 року він повідомляв канцлера Оссолінського про те, що “Ракоці плекає великі надії по відношенню до Хмельницького”, і обіцяє йому короноване гетьманство. По всій Трансільванії йде вербування найманців, армії князя знаходяться в бойовій готовності. “Країні загрожують часи “безбожника Габора Бетлена” (Bethlen Gábor, трансільванський князь у період між 1613 - 1629 роками), саме такі часи, коли “Бетлен у наших краях” був паном. Краківському магнату було відоме і те, що посланників Мошу і Раца, які повертаються від Хмельницького, “3 тисячі козаків супроводжували до самого Мукачева”.²⁸

Нехтуючи перебільшеннями та чутками, фактом є те, що довірені люди Хмельницького зустрілися з новим князем Дьордем II Ракоці. З боку козаків на чолі посольства стояв поважний шляхтич “нотаріус війська (козацького), хто після гетьмана за авторитетом та у всьому іншому перший - Йоханнес Виговський”, якого було взято у полон в битві під Жовтими Водами.²⁹ Обізнаний у державних справах Янош Кемень з-поміж іншого пише про те, що **Виговський разом із своїм товаришем “умовляли на королівство князя або його молодшого брата, оскільки їх батько вже був мертвий”**, і вели довгі перемовини про спосіб втілення в життя цього плану.³⁰ Знову з’явилася втрачена було надія щодо здобуття польської корони.

Час втрачати було не можна. Тому новий князь Дьордь II Ракоці розгорнув діяльність, націлену на успішне втілення батьківського спадку в життя, на забезпечення отримання польського трону саме сімейством Ракоці. Його забезпечений докладною програмою делегат вже в січні 1649 року виголосив в канцелярії переяславських козаків красномовну промову про устремління Трансільванії. Умовою для поглиблення переговорів було те, що Хмельницький, не дивлячись на зміни, що трапилися останнім часом, - обрання Яна Казимира польським королем - не відмовиться від своїх обіцянок, які давав наприкінці листопада - початку грудня, тобто залишиться прихильником польського королівства для Ракоці. Переконавшись у незмінності намірів гетьмана, трансільванський посол квапив відрядження до Трансільванії такого уповноваженого козака, вірчі листи якого були б складені на імена нового князя Дьордя II Ракоці та молодшого брата князя - Жігмонда Ракоці, і який з повною відповідальністю міг би вести переговори про всі подробиці справи та приймати належні рішення.

Жігмонда Ракоці на чолі козацтва можна представити тільки тоді - наголошував трансільванський дипломат - якщо командувачі Запорізького Війська присягнуть йому на вірність і слухняність, як своєму "за вільним волевиявленням обраному законному королю". Їм слід було взяти зобов'язання, що вони битимуться за успіх справи до тих пір, "поки голова на плечах", і що беззастережно приймуть всі пункти укладеного в майбутньому миру. Виходячи із цього, Запорізьке Військо повинне негайно, без будь-яких зволікань, вторгнутися на територію Польщі, перешкодити коронації, взяти місто Краків у кільце, щоб не "відвезли корону" ("az hetmán őkegyelme... impediálja az coronatiot, Krakkót lenta obsidioval bátor csak körül vevén és az passusokat obtinealván, koronát el ne vihessék; mert az koronázat igen fogja nehezíteni az dolgokat").³¹ На цьому вимоги Трансільванії не були вичерпані, бо від козаків чекали також військового забезпечення "гірських перевалів в Карпатах" та анулювання обрання Яна Казимира королем. Юридичною підставою для цього - на думку трансільванців - слугувало те, що умови вільного обрання короля не були належним чином дотримані, "під час знаходження держави під рушницею" не могло йтися про вільну боротьбу за трон, до того ж заявив про свої претензії також і *tertius competitor* (третій кандидат на престол).

"Якщо на це буде господне благословіння, ми також будемо напоготові та відразу ж відрядимо нашого пана молодшого брата за бажанням їх ясно-вельможностей" - заявив старший із братів Ракоці.³²

Однак брати Ракоці зажадали від Хмельницького нереально забагато, по суті справи вони намагалися здійснення всіх задуманих заходів перекласти на плечі самого Хмельницького. Штурм міста Кракова, запобігання коронації, анулювання попередніх виборів, як умова майбутнього королівства Жігмонда Ракоці, - все це значно перевищувало потенційні сили козацтва, яких би успіхів в європейських масштабах воно раніше не досягло. Проте, дипломатичні відносини не припинились.³³

¹ Kemény János művei (A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája) Budapest, 1980. С. 295., ?рансільванські послы Ференц Бетлен (Ferenc Bethlen) та Андраш Клобушицкі (Andras Klobusiczky) по дорозі в Варшаву из Беча (Biecz) доповідає Жигмонду Ракоці (сину князя) 11-го жовтня 1648 року - Всюди в Польщі "totus est Rakóczianus" - Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok (Közzétette: Szilágyi Sándor) t. I. Budapest, 1890. С. 11., (Szilágyi: Erdély I.)

Вони ж пишуть із Варшави Жигмонду Ракоці 21-го жовтня 1648 року - "Bizonyosan besziltik ma valami barátok, capellani ducis Visnovecii, hogy az herceg egyetért Razivill herceggel in dando suffragio pro eligendo novo rege s egyedől Nsgodat emlegeti, ..." (якись каплани князя Вишневецького говорили, що нібито князь сгоден

разом із князем Радзивіллею віддати голос за новообраного короля, і тільки одного вас, ваша Милість, згадує – Szilágyi): Erdély I. 13.

² Kemény János művei С. 295-296.

³ там же С. 296.

⁴ Lukinich Imre: I. Rákóczi György és a lengyel királyság. Budapest, 1907.

⁵ Székely oklevéltár. (Szerkesztette: Szádeczky Lajos). t. VI. Kolozsvár, 1897. С. 182.

⁶ Erdélyi országgyűlési emlékek. t. X. (Szerkesztette: Szilágyi Sándor) Budapest, 1884. С. 498-499.(ЕОЕ)

⁷ ЕОЕ С. 499, 500.

⁸ там же С. 494., Переписка князя Жигмонта Ракоци - Történelmi Társulat Budapest, 1887. С. 432.

⁹ Кордуба М.: Борьба за польский престол по смерти Володислава IV. Жерела до історії України - Руси. (Матеріали до історії української козащини) Т. XII. Львів, 1911. С. 56., Бутич И.: До історії українсько - трансільванських взаємин (1648 - 1656) "Архів України" 1966/3. С. 63.

¹⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Выпуск II. (перв. половина XVII ст.) Киев, 1896. С. 432.

¹¹ Документы Богдана Хмельницкого (1648-1657). Киев, 1961. С. 117 - 119, 140 - 145.

¹² Документы, С. 117-119., Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. II. Москва, 1953. С. 67.,78., Rudawski J.: Historja Polska od smierci Władysława IV. aż do pokoju oliwskiego. t. I. Petersburg-Mohylew, 1855. С. 40-41.

¹³ Костомаров Н. И.: Богдан Хмельницкий. Т. 1. Тернополь, 1888. С. 173.

¹⁴ Крип'якевич И. П.: Богдан Хмельницкий. Київ, 1954. С. 391 - 392.

¹⁵ Kemény János művei С. 297-298.

¹⁶ там же С. 298 - 299.

¹⁷ там же С. 299.

¹⁸ Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. t. XXIII. (Szerkesztette: Szilágyi Sándor) Budapest, 1874. С. 3. (МННД)

¹⁹ Жерела XII. С. 56 - 57.

²⁰ Документы, С. 192 - 193.

²¹ Воссоединение Т. II. С. 108 - 109.

²² Szilágyi: Erdély I. С. 5.

²³ там же С. 130.

²⁴ Соловьев С. М.: История России с древнейших времен. Книга пятая, том десятый (V/10) Москва, 1961. С. 541., Бранке Н.: Богдан Михайлович Хмельницкий. Москва, 1877. С. 25., Голобуцкий В. А.: Запорожское казачество. Киев, 1957.

С. 177., Он же: Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 гг. Киев, 1962. С. 138 - 139.

Вимоги Хмельницького та козаків повторюються у травні 1649 року, за варшавськими інформаціями. Із листа трансільванського посла – “Ipse [Хмельницький] ducatum petit, sztarosza [legyen] s imiz-amaz rajtok, mint eddég, ne regnáljon, ne parancsoljon senki nekik az királyon kívül, hanem hadd éljenek ők magok szerint privatis juribus, hiszen mikor az szükség kívánja, ők készen lesznek az közös haza szolgálatjára.” (бути гетьманом, мати староство, таким-сяким (= шляхтичам) не панувати над ними, тільки королю бути послухним, жити своїми правами, коли треба, они, козаки готові служити батьківщині) – In: Szilágyi: Erdély I. С. 36.

²⁵Голобуцкий В. А.: Запорожское казачество С. 277., Ochmann-Staniszevska, Stefania (Zebrala i opracowała): Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały. T. I. 1648-1660. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989. С. 44.

²⁶Лист гетьмана Хмельницького князю Дьордю Ракоці, “1648. november 17/27.” (sic!!!) – In: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok – Közzétette: Szilágyi Sándor): t. I. Budapest, 1890. С. 6.

“Ilme ac Magn. Dne princeps Ungariae, dne dne nobis clementissime etc.

Libentissimo animo atque benevolo legatos missos a Mgn. tua suscepimus, ex quibus optime intelleximus, quod nobis Magn. tua magnam benevolentiam ostendit, plus et ultra grati animi significatione policitus es; quoniam antecessores piae memoriae, Stephanus Batory hac etiam de regione, a quo multa privilegia et libertates tenemus huiusque, et tanquam filios suos benevolentia sua quasi alis textit, sic opinio atque persuasio nostra fert, quod futurus nobis dominus ac patronus tutus, quoniam polona gens nimirum omnis atque universa contra nos inimicitiam et iram excitavit, itaque toto animo atque pectore nostro unanimiter **Ilmam Celsnem habere patronum et regem Poloniae patriae nostrae cupimus** (виділено нами – Ш. Г.). Ideo Ilma Cels. tua militibus suis quam citissime aggredi iubeat Poloniam, nos quoque cuncti cum toto exercitu nostro atque potentia Ilmam Cels. tuam sequemur et admovebimus, ob meliorem et clariorem sermonem, qui oretenus Cels. tuae fundamentaliter et explicatius narrabunt legati nostri, quos ad Cels. tuam electos de exercitu nostro mittimus. Expostulamus officiosissime, omnibus in sermonibus adhibeatur plena fides iisdem. Deinde sumus Ilmae Cels. tuae amicissimi et ad obsequia omnia paratissimi.

Datum Zamoysciae die 17. Novembris anno 1648.

Ilmae Celsdinis tuae
famuli obedientissimi
Bohdan Chmielnicki
hetman woyska zaporoskiego

Адреса (кому) Ilmo ac Cels. principi dno dno Georgio Rakocy dei gratia principi

Transylvaniae, partium regni Ungariae dno, Siculorum comiti etc. Dno plurime observandissimo.

Даний лист датується у Смолія В. А. – Степанкова В. С.: 7(17) листопада 1648 року. – Богдан Хмельницький. Хроніка, життя та діяльність. Київ, 1994. С. 75-76. Вони ж: Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. (2-е видання) Київ, 1995. С. 175-176.

²⁷Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. Т. III. СПб., С. 217 - 218., 223 - 225., 226 - 227.

²⁸Жерела XII. С. 96 - 97.

²⁹Kemény János művei С. 307., Соловьев: История России V/10. С. 556.

³⁰Kemény János művei С. 307-308. ("...emberim [Gergely Mósa, György Rácz], kiket Moldvából Chmelnicki kozák hetmánhoz küldöttem vala, elérkeznek, és vélek az egész kozákságnak köbetjei, egyik az hadak notariususa, ki az hetman után elsőbb tekintetbéli és mindenes vala, Joannes Vihovszki, más társával, **az kik aperte invitáltak az királyságra az fejedelmet, avagy öccsét, mivelhogy apjok megholt volna** (виділено нами – Ш. Г.), kivel illendo tractatusban is indulánk de modalitatibus, bene contentatos elbocsátván őket.")

³¹МННД т. XXIII. С. 4.

³²МННД т. XXIII. С. 4-5.

³³Herceg Rákóczy Zsigmond levelezése. Levelek és okiratok. In: Történelmi Társ Budapest, 1887. С. 438. (Листування князя Жігмонда Ракоці)

Serenissime Princeps Dne ac Benefactor colendissime.

Paternus amor et favor tum per literas, tum per legatos nostros et serenissimarum celsitudinum suarum patefactus invitat nos, ut a supremo numine petamus et nostras vires intendamus, qua celsitudo sua quam citissime voti sui sit compos. Proptereaque legatos nostros cum legatis serenissimarum celsitudinum suarum cum certo nostri propositi desiderio mittimus, tantum fides ipsis adhibeatur et petitis nostris pareatur, nostrum propositum prout nunc non immutatum, ita in posterum firmatum serenissima celsitudo sua audiet et experietur. Protunc obsequia nostra humillima quam diligentissime serenissimae celsitudinis suae commendamus.

Datum de Pereiaslawia die 20. Februarii anno 1649.

Serenissimae celsitudinis suae dni nostri
humillimus servus
Bohdan Chmielnicky hetman
zwoyskiem zaporoskim Rehajsway (?)

Адреса (кому): Serenissimo principi dno dno et benefactori nobis plurimum colendissimo Sigismundo Rakoczy reddentur.

Herceg Rákóczy Zsigmond levelezése. Levelek és okiratok. In: Történelmi Tár Budapest, 1887. N. 438. (Листування князя Жигмонда Ракоці)

Serenissime princeps Dne clementissime.

Occasionem non praeterimus, qua possemus ser. celsitudini dno nostro clementissimo protunc literis, inposterum vero facie ad faciem genus flectere. Hoc quoque optando nostros legatos missimus, quibus fides adhibeatur et illorum petitioni satisfiat, humillime petimus. – Nos interim ser. Celsitudini Tuae humillima obsequia nostra commendamus. Datum in Pereasliuiae, die 20. Februarii anno 1649.

Serenissimae Celsitudinis Tuae
humillimus servus
Bohdan Chmielnicky
hetman woyska zaporoskie

Адреса та ж сама

* * *

20-го лютого 1649 року, м. Переяславль

Chmelniczki Bogdán utasítása a Rákóczy Györgyhöz és Zsigmondhoz küldött követei számára. (Инструкция Хмельницкого послам, отправленным к Дьёрдю II Ракоци и Жигмонду – In: Erdely és az északkeleti háború. Levelek és okiratok – (Közzétette: Szilágyi Sándor): t. I. Budapest, 1890. C. 33-35.)

Ilmus campiductor tum ex literis tum ex legatione legatorum suorum, tum et serenissimorum principum Transylvaniae ad illum campiductorem universorum exercituum Zaporoziensium expeditorum satis ardentem voluntatem inflammatumque desiderium fratrem suum promovendi et in nobis dominandi, ac proinde nobis patrociniandi intellexit. Pro quo humillimas quas potest et debet ilmus campiductor cum universis exercitibus Zaporoziensibus agit gratias offertque et modo secundum persuasionem et desiderium serssimorum principum se cum universis exercitibus Zaporoziensibus necnon Scitarum cohortibus esse paratum propositum suum continuendi (?), retus (sic!) sersmos principes hoc desiderio et ad finem arsuros in executioneque propositi inflammaturos.

Interim quod ilmus campiductor cum universis exercitibus Zaporoziensibus et Scitarum omnibus cohortibus aliquatenus a proposito recesserat, ne hoc spei reconciliationis imputetur, sed his potissimum rationibus humillime in sersmos principes rogat.

1. Quod legati ilmi campiductoris non cito absoluti et sersmorum principum intempestive expediti sunt.

2. Ferebantur sersmos principes esse Munkacz (Мукачево - III. Г.), cumque per tam tempus longum nihil de legatis nostris audiebatur, spes de illis extincta aliquo modo fuit.

3. Spargebantur rumores in districtu Maramarosiensi fati aliquibus nostros legatos periisse.

4. Quod ab illis qui reducebant legatos sersmorum principum et ilmi campiductoris habuit certum et indubitatum ilmus campiductor **piae memoriae sersimum principem Transylvaniae mortuum esse, ac proinde legatio et causa abrupta videbatur.** (виділено нами – Ш. Г.)

5. Ab iisdem habuit nullum exercitum in Transylvania sperare sibi pro auxilio, cum protunú limites sui principatus custodiunt, tanquam sub interregno.

6. Audiebatur etiam eatenus tantum posse sperare auxilium ex Transylvania, in quantum electio impediretur regis electi et cum electio iam non potuit impediri, spes de auxilio extincta fuit.

Nunc vero ilmus campiductor cum universis exercitibus Zaproziensibus literis sersmorum principum, maxime vero relatione legatorum sersmorum principum sanctissime assecuratus in proposito suo non deficiendo eodem desiderio ardet sersmorum principum domum promovere et occasionem non praeterit qua possit obsequia sua in notitiam sersmorum principum inducere.

Cumque reconciliationis spes cum rege electo nunc vero et coronato spes in dubio est; quandoquidem magnifici domini legati sersmorum principum firmiter illum campiductorem et universos exercitus Zaprozienses assecurarunt et omnes exercitus Transylvaniae paratos esse et illum principem Radzivil cum universa Litvania ac omnibus dissidentibus esse bonum amicum ilmi campiductoris ac universorum exercituum Zaproziensium nec non sersmorum principum et conspirasse unacum sersmis principibus id propositum continuendi et praeviis tantum unis literis sersmum principem Sigismundum promovere, et contra rempublicam regemque Poloniae insurgere.

Quocirca ilmus campiductor ad executionem rei procedendae hoc potissimum desiderat:

1. Quoniam ilmus campiductor cum universis exercitibus tam Zaproziensibus, quam Scitarum, ductus voluntate sersmorum principum, iterum contra Polonos insurgit, humillime rogat, ut quam citissimorum (sic!) (замість - "citissime serenissimorum") principum Transylvaniae et ilmi principis Radzivil Litvanorumque coniuratio ac dissidentium fideiussio in quibus conspirarent, quod unus alterum ad executionem propositi non deseret, ad se transmittatur, quoniam in posterum de omnibus agetur.

2. Licet ilmus campiductor cum universis exercitibus tam Zaproziensibus quam Scitarum iterum Polonos infestabit, tempus tamen assignari vult, quo ilmus campiductor sersmi principes Transylvaniae et ilmus princeps Radzivil quilibet eorum suo pro interesse insimul et semel cum omnibus suis praesidiis in Poloniam irruant et propositum suum exequantur.

Quam citissime tamen ante omnia literas ad illum principem Radzivil Litvanosque ac dissidentes sersmi principes expediant, in quibus conspirent, ut non Polonis sed nobis in auxilium illi cum suis subsidiis veniant, quia nulla modo concordia erit ad resolutionem celsudinum suarum. (виділено нами – Ш. Г.)

His positis et ad executionem rei adductis conditiones quatuor primas salva christianitate, in toto tanquam sacrosanctas ilmus campiductor suscipit, easdemque ipse cum universis exercitibus suis, non tantum cum officialibus (ut in punctis desideratur)

sub honore, fide et conscientia servaturum pollicetur.

Quoad sequentes duas: positis praecedentibus et in executionem rei adductis, ipsae omni periculo sublato solvuntur.

Quoad Scitas: licet illi legatos literasque assecutorias non mittunt firmissimum, tamen et uti ita dicam, indubitissimum, quod ipsi ad executionem rei illum campiductorem et exercitus Zaporoziienses non deserent, quoniam iuramentum invicem intercessit alterutrum servire sibi pro necessitate.

Quod spectat ad nuncios, ut saepius invicem rumores et cointelligentia habeatur, ilmus campiductor cum universis exercitibus suis curabit, ut ipsis liber aditus et reditus fiat.

Adhuc ilmus campiductor cum universis exercitibus Zaporoziiensibus hoc unicum rogat, ut legati eius quam citissime expeditionem apud sersmos principes habeant.

Hoc modo faventibus superis et ilmi campiductoris et universorum exercituum Zaporoziiensium propositum et sersmorum principum affectatio, felicem effectum quam citissime sorcietur.

Bohdan Chmielnicki

hetman woyska zaporoskiego mp. (Печатка)

*Віктор Горобець
(Київ, Україна)*

ВІЛЬНО ЧИ РАДНОТ?

Українсько-трансільванська військова співпраця 1657 р. в контексті формування протестантської ліги

У складній дипломатичній грі, яку намагався реалізувати Богдан Хмельницький упродовж усього свого гетьманування (її справжні цілі і завдання не так уже й легко встановити, причому не лише із-за браку джерел, але й через суперечливість інформації, що у них міститься), угорсько-трансільванський напрямок традиційно відігравав важливу, а інколи й пріоритетну, роль. Причина гострої зацікавленості українського зверхника саме цим зовнішньополітичним вектором, на нашу думку, крилися передовсім у розумінні ним зростаючої ролі протестантських сил Європи як потенційного союзника Війська Запорозького у боротьбі з католицькою Річчю Посполитою, а також тією активністю, яку виявляв на міжнародній арені трансільванський правлячий дім Ракоці упродовж

кінця 40-х – 50-х рр. XVII ст.

Витоки ж співпраці гетьманського уряду та трансільванської правлячої династії сягають літа-осені 1648 р., коли Хмельницький всерйоз переймався ідеєю підтримки кандидатури трансільванського князя Д'єрдя I Ракоці чи когось із його спадкоємців на вакантний після смерті Владислава IV королівський трон Речі Посполитої, аби в такий спосіб – через коронацію монарха-некатолика – створити умови для релігійної толерації в республіці, частиною якої продовжувало сприймати себе українське козацтво. Вочевидь, не останню роль у формуванні козацьких симпатій до трансільванської династії відіграла й історична пам'ять про роки правління на польському престолі трансільванця Стефана Баторія, з особою котрого традиційно пов'язували легітимізування в Речі Посполитій козацьких прав і вольностей.

Підтримка Військом Запорозьким на завершальному етапі елекційної боротьби кандидатури молодшого брата покійного короля, Яна Казимира, а особливо намагання Хмельницького через встановлення династичних зв'язків з молдавським господарем Василем Лупулом та нав'язування своєї волі правителю Валахії на початку 50-х рр. суттєво посилити свої позиції в придунайських князівствах, які трансільванські правителі традиційно вважали сферою свого впливу – суттєво напружили взаємини з тогочасним трансільванським князем Д'єрдем II. Реальним же проявом цієї кризи стала участь трансільванських військ у Жванецькій кампанії 1653 р., зрозуміло, на боці супротивника Війська Запорозького – польського короля.

Принципово нові можливості для розвитку двосторонніх взаємин Гетьманату та Трансільванського князівства формуються в процесі важливих геополітичних перегрупувань 1655-1656 рр., викликаних вступом Шведського королівства у війну проти Речі Посполитої, оголошення Російською державою війни Швеції та формування на цій основі нових військово-політичних блоків держав.

Зміна політичного клімату на Півночі та в Центрі Європи цілком задовольняла український уряд, оскільки в нього з'являвся ще один (поки що політичний) союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Вступ у війну проти Речі Посполитої Шведського королівства та блискучі перемоги шведів, здавалося, повинні були значно спростити й завдання протектора Війська Запорозького – московського царя, який прагнув перемоги над Варшавою. Однак, давнє суперництво Московії та Швеції, а також мотиви вступу останньої до воєнного конфлікту – не допустити проникнення російських впливів на Балтику в умовах занепаду Польщі – навпаки, змушувало московських політиків вкрай обережно ставитись до перебігу північної війни. Саме ця обережність і диктує Москві її ставлення до проблеми налагодження Хмельницьким контактів з шведським керівництвом.

Однак, уже перший рік союзницьких відносин з Москвою переконливо продемонстрував Чигирину, що російські інтереси далеко не завжди співпадають з українськими прагненнями¹. Досить промовистою ілюстрацією непорозуміння у стані союзників є лист Д'єрдя II невідомому адресату від 19 серпня (н. с.), де серед іншого зазначалось: “Московит твердо стискає Хмельницького, кається (той. – В. Г.) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо – і більше, ніж було під Польщею”². Інший придунайський правитель – молдавський господар 23 серпня (н. с.) також повідомляв трансільванському князеві, що Хмельницький “...не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік...”³

За таких умов неймовірно за своїми масштабами успіхи Карла X Густава на теренах Корони Польської⁴ спонукають Хмельницького до того, аби він мало зважав на вказівки з Москви і, довго не роздумуючи, пристав на пропозиції короля шведського щодо укладення угоди про дружбу і взаємодопомогу, передані українському правителю шведським послом О. Ю. Торкватом у середині серпня 1655 р. під мурами обложеного Кам'янця. Зважаючи на те, що Торкват передав Хмельницькому прохання свого короля щодо надання українською стороною військової допомоги фельдмаршалу графу А. Віттенбергу, гетьман запевняє Карла X Густава в тому, що “...поливши облогу міста і самого Кам'янця, найближчим часом підемо спішно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості”⁵. І дійсно, 24 серпня Хмельницький разом з царськими військами “...прямо під Львів і Глиняну [...] пішли...”, і в середині вересня розпочинає облогу міста⁶.

Паралельно з налагодженням стосунків з шведським королем Хмельницький робить певні кроки на шляху нормалізації відносин з Придунайськими князівствами, насамперед з найбільш могутньої поміж ними у військовому відношенні Трансільванією⁷. Потреба в цьому для Хмельницького назріла уже хоч би тому, що протягом літа українські війська перебувають у безпосередній близькості до Придунайського регіону і це, природно, викликало тривогу в місцевих правителів, які формально залишалися союзниками Речі Посполитої. Особливо непокоївся молдавський господар Стефан, пам'ятаючи активність гетьмана Хмельницького в Придунайському регіоні на початку 50-х рр. та побоюючись, що той знову спробує посадити на один з придунайських князівських столів воеводу Михайла⁸.

З іншого боку, розчарування трансільванського князя наслідками союзу з Річчю Посполитою та внутрішня нестабільність у Валахії призводять до того, що вже наприкінці 1654 р. спостерігаються перші кроки на шляху налагодження добросусідських стосунків цих держав з козацькою Україною. Зокрема, ще на початку березня 1655 р. Д'єрдь II Ракоці відправляє С. Люца в посольство до Хмельницького⁹. Аналогічним чином діє і господар Волощини¹⁰.

Утім, трансільванська сторона була переконана, що Богдан не забув і не вибачив ані смерті сина Тимоша під Сучавою, ані розгрому козаків під Сіркою¹¹. Реальним підґрунтям для зав'язування союзу могла стати українсько-шведська приязнь, адже лідери впливової при дворі трансільванського князя протестантської течії Чеських братів, зокрема відомий педагог Ян Амос Коменський, принаймні вже з 1650 р. виношували й активно пропагували в оточенні Ракоці – опори протестантизму в Центральній Європі – плани рішучої боротьби з папством, яка мала розпочатися з удару по Польщі, завданого Трансільванією спільно з українськими козаками зі сходу та шведами з півночі¹². Вторгнення шведів на польські землі ще більше активізує діяльність Коменського в цьому напрямі, зокрема він виступає активним посередником в шведсько-трансільванських стосунках¹³.

Щоправда, навіть в умовах зав'язування стосунків зі шведами і козаками Д'єрдь II Ракоці певний час не поспішає приймати остаточне рішення щодо напрямів своєї зовнішньої політики, займає вичікувальну позицію і прагне лавірувати між Річчю Посполитою і Швецією. Пояснювалося це тим, що в умовах важких воєнних поразок у Польщі знову ожили плани обрання представника трансільванського двору на польський трон, що, на думку апологетів цієї ідеї, мало не лише втримати князя від збройного вторгнення на землі свого північного сусіда, а й змусити його надати допомогу для відбиття агресії з боку Швеції та Росії. Зокрема ряд польських сенаторів виробили проект звернення за допомогою до Д'єрдя II, пропонуючи йому в якості плати за допомогу визнати його сина Францішека спадкоємцем польського престолу. Певний час ці плани підтримував архієпископ А. Любомирський, котрий навіть не вимагав від майбутнього короля переходу в католицизм. Активно виступали в підтримку цієї ідеї також інші впливові сенатори республіки – Є. Любомирський, Я. Веллепольський¹⁴. Саме названа обставина, на наш погляд, й була визначальною в тому, що посол трансільванського князя на чотиристоронніх переговорах у Терговиштах (крім представників України і Трансільванії, були також молдавський і волоський делегати) Ян Барош не поспішав виказати українській стороні готовність свого правителя укласти угоду з Військом Запорозьким.

Не сприяла зав'язуванню антипольської ліги за участю Війська Запорозького та протестантських держав Європи і та легкість, з якою Швеція завойовувала коронні землі. Як слушно зауважував з цього приводу М. Грушевський, Карл X Густав не стільки завойовував Польщу, скільки вона добровільно йому піддавалася; складалося враження, що він воював не з Польщею, а з Яном Казимиром. Польські ж міста, шляхта, магнати добровільно присягали шведському королю “як протектору Польського королівства”, що передбачало гарантування збереження його цілісності¹⁵.

Суттєвих змін ситуація у взаєминах зазнає на переломі 1655/56 рр., коли

шведи починають відчувати консолідований спротив своєму наступу з боку королівського війська Яна II Казимира та особливо шляхетського ополчення. За таких умов сподівання на політичне розв'язання проблеми поволі втрачають свою попередню привабливість і на перший план висувається завдання пошуку військових союзників, одним з яких уже давно волів бути український гетьман.

Майже одночасно зі зміною оцінок ситуації в таборі Карла X відбувається перелом і в зовнішньополітичних планах трансільванського двору. Так, якщо раніше, в умовах занепаду влади Яна Казимира трансільванський князь поважно розраховував отримати політичними методами польську корону через обрання його на королівство, а тому всіляко затягував початок регулярних перемовин з Б. Хмельницьким і не поспішав з офіційним оприлюдненням свого ставлення до шведського наступу на землі Корони Польської, то після грудневої зустрічі канцлера Трансильванії з групою впливових польських політиків у Любовлі та негативної оцінки пропозицій трансільванської сторони з боку Яна Казимира – в Ракоці з'явилися серйозні сумніви щодо реальності реалізації своїх планів.

Ще більше занепокоєння трансільванського правителя мали викликати кроки діючого польського короля в напрямку зближення з віденським двором, а особливо появи у польських придворних колах чуток щодо намірів Яна Казимира передати корону в руки представника Габсбурзької династії. І хоч австрійський імператор у цей час поведився вельми обережно, уникаючи провокування конфлікту зі шведами, навіть найменший натяк на можливість зміцнення головного свого регіонального опонента та наймогутнішого форпосту католицької церкви в Європі – штовхало протестантський двір Ракоці до пошуку нових зовнішньополітичних комбінацій, в тому числі й налагодження стосунків з Б. Хмельницьким.

А тому вже наприкінці 1655 р. трансільванський правитель вкотре відправляє до Чигирина свого посланця Стефана Луца, котрий в ході перемовин у гетьманській резиденції мету своєї місії декларує не інакше як: "...оформлення і закріплення вічної і незмінної приязні..."¹⁶ Від імені свого господаря Луц запрягається в Чигирині в тому, що наскільки гетьман і Військо Запорозьке дотримуватиметься приязні по відношенні до трансільванського князя та його союзника господаря молдавського, настільки і Ракоці ніякому неприємцеві їх не допомагатиме ні мілітарно, ні грішми.

Українсько-трансільванський союз майже автоматично забезпечував би Хмельницькому приязні стосунки з Молдавією та Валахією, господарі яких йшли у фарватері трансільванської політики, а отже – гарантував би безпеку південно-західних рубежів Козацького Гетьманату й остаточно виправляв би порушений в середині 1653 р. не на користь українських інтересів баланс сил у регіоні. Втім, у Хмельницького, як свідчать документи, було, принаймні, дві причини не поспішати з відправкою повноважних послів до Трансильванії, на

чому наполягав Ракоці. Насамперед, дипломатичні маневрування князя восени 1655 р. і його марення польською короною не дозволяли українському гетьману нехтувати поширюваною в Польщі інформацією стосовно того, що Ракоці обіцяє й надалі надавати Яну Казимиру військову допомогу, в тому числі і проти козаків¹⁷. Крім того, відверте декларування керівництвом Війська Запорозького своєї приязні з Трансільванією неминуче провокувало б напруження в стосунках з кримським ханом.

Ще одним, доволі серйозним каменем спотикання в налагодженні союзницьких взаємин Гетьманату з Трансільванією, як і зі Швецією, були територіальні претензії на всі українські землі – де є мова руська та віра православна, на частину яких претендував і Д'єрдь II. Натомість, шведські дипломати, ведучи у середині травня переговори з трансільванським князем про можливий військовий альянс, іменем свого короля обіцяли в разі перемоги над Яном II Казимиром віддати Трансільванії Галичину, Львівщину та Покуття, з прилеглими до нього частинами Поділля та Сяничини, залишивши за Швецією решту Сяничини, а також Перемиську, Белзьку та Холмську землі¹⁸.

За таких обставин Хмельницький у листі до Карла X Густава люб'язно дякував адресатові за вирази доброзичливості, передані через посольство Грондського, висловлював сподівання на те, що "...ця приязнь, яка зараз тільки-но зав'язується на письмі, дозріє в плід взаємного ефекту...", але, водночас, покликаючись на різного роду перепони, ухилився від відправки до короля своїх послів для укладення союзної угоди, вдаючись до улюбленого для першої половини 1656 р. дипломатичного звороту – зачекаємо з вирішенням справи, "...доки засвітить бажане літо..."¹⁹

В політичному календарі українського керівництва, вочевидь, "літо" настало вже на Великдень, який того року випав на 6 квітня (с. с.). Саме тоді в Чигирині відбулися старшинські наради, на яких дебатовалося питання зовнішньополітичної орієнтації Війська Запорозького. За їх результатами 10 (20) квітня Хмельницький повідомляв Ракоці про відправлення до нього "воїна нашого війська" Івана Брюховецького "...послом для продовження встановленої між нами дружби". Послові доручалося засвідчити "...незмінне дружнє почуття..." до князя, а також вести переговори "...про всі необхідні справи на основі письмової і вже наміченої угоди"²⁰. Одночасно Чигирин згортає розвиток стосунків з Кримом (які з осені 1655 р. розглядалися як одна з альтернатив налагодження взаємин з Трансільванією та Швецією) і, віднайшовши в діях польської дипломатії мало важливу зачіпку, зриває мирні переговори з королівськими комісарами.

Поштовхом же для згортання переговорів гетьманського уряду з Варшавою, на наш погляд, послужила інформація про початок польсько-російського мирного процесу. Офіційна Москва розпочала пошук шляхів примирення з

польським королем, поза всяким сумнівом, із-за побоювання допустити істотне зміцнення позицій свого давнішого суперника – Шведського королівства, війська якого на кінець 1655 р. завоювали більшу частину Речі Посполитої. Зрозуміло, що ще в більшій мірі, ніж Москва, в перемир'ї була зацікавлена Варшава, збройні сили якої виявилися неспроможними стримати наступ легіонів Карла X Густава. Позиція ж української сторони формувалася з огляду на небезпеку замирення Москви та Варшави, яке вже апріорі могло відбутися за рахунок українських інтересів.

До того ж, керівництво Війська Запорозького, розпочинаючи восени 1655 р. дипломатичну гру з Варшавою, як видно з аналізу тогочасної кореспонденції гетьманського уряду, намагалося балансування між Варшавою та Стокгольмом, між Бахчисараєм і Москвою, між Варшавою та Москвою, визнаючи варіант ведення зовнішньополітичної гри за умов, що склалися на той час, за найліпший. А тому й інформація про початок процесу пошуку шляхів замирення Російської держави з Річчю Посполитою сприяла не активізації власних переговорів з поляками, а, навпаки, їх згортанню.

При аналізі моделі зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького першої половини 1656 р. звертає на себе увагу також той факт, що як перший варіант можливого розвитку зовнішньої політики, тобто політичний компроміс з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як засіб стримування Швеції, так і другий – створення антипольської коаліції, як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту, не виключали можливості збереження протекції московського царя, яка й надалі залишалася актуальною. Щоправда, навесні 1656 р. уряд Олексія Михайловича чинить спроби встановити контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини, факт чого промовисто засвідчила місія в Україну Л. Лопухіна. Так, у його посольському наказі, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воеводської форми правління в козацькій Україні (“...без воевод в черкаських городах быть непригоже...”), причому, це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями по відношенню до місцевого, некозацького населення – “...жилецьких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и *расправу учнут чинить добрую* (вид. нами. – В. Г.)”²¹. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воевод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воеводам, надіслана з Москви 19 (29) квітня 1656 р.²²

Крім того, суттєво ускладнювали стосунки сторін і ті непорозуміння, що раз-по-раз виникали на білоруських землях, й частота повторюваності яких засвідчувала становлення певної політичної тенденції²³.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі

Швецією та наміри царського уряду укласти мир з Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу та застерігаючи їх стосовно того, що "...коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять...", то король і шляхта невідмінно відмовляться від взятих зобов'язань щодо дотримання миру і "...і всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилити"²⁴.

У Москві залишилися байдужими до застережень Хмельницького. Хоч, як засвідчив наступний розвиток подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. Насамперед, учасники наради однозначно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польського короля. Крім того, одночасно з відправкою Голінського до Москви, з Варшави вирушили також у посольство до Стамбулу В. Беневський та до Бахчисараю Я. Шумовський. Інструкція, надана урядом Яна Казимира В. Беневському, зобов'язувала його, крім передачі прохання про допомогу в умовах шведського "потопу", звернути також увагу керівництва Високої Порти на ту небезпеку, яку породило не лише по відношенню до Польщі, а й Туреччини, приєднання України до Московської держави²⁵.

Ще більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала вже згадувана вище місія Я. Шумовського до Криму. Адже, інструкція зобов'язувала посла головну увагу звернути на те, щоб за сприяння кримського хана розірвати українсько-російську приязнь. Перед Шумовським було поставлено завдання переконати хана та його оточення в тому, щоб він усіма силами схилив українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дозволило б тоді "...хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем Й. М., так і з ханом Й. М. *А якби Господь Бог допоміг, щоб король Й. М. і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король Й. М. з усіма силами супроти Москви* (вид. нами. – В. Г.)"²⁶.

Інструкція Яна Казимира комісарам на переговори з послами московського царя від 7 липня 1656 р. передбачала декларування готовності польської сторони йти на примирення з царем, уладнати справи стосовно царських титулів, (які з формального боку були претекстом для початку російсько-польської війни), однак у принципових питаннях як то: територіальні поступки в Білорусі чи питання зверхності над Україною – позиція польського керівництва була в цей час досить категоричною. Інструкція допускала можливість задоволення

територіальних претензій Москви лише коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського (які відійшли до Речі Посполитої в результаті переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому). Стосовно вирішення “української проблеми” Ян Казимир доручав комісарам повідомити царських послів, що він готовий “вбачити козакам усі їх провини” та відновити довоєнний стан речей (*modus vivendi*) між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо стояла на ґрунті Переяславської угоди з Московією, комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями та інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Хмельницького в очах Москви, зокрема наголошувати на його нелояльності цареві, що знайшло свій вияв у зносинах з ворогом московського монарха шведським королем²⁷.

Таким чином, важко не помітити, що королівська інструкція у поєднанні з повноваженнями наданими перед тим польським посланцем до Стамбулу та Бахчисараю, однозначно свідчила про ставлення уряду Яна Казимира до переговорів з Московією лише як на одне з нагальних тактичних завдань тогочасної польської політики, але не більше того. Головні суперечності в стосунках між Варшавою та Московією не усувалися, а лише на деякий час консервувалися, гальмувалися у своєму розвитку²⁸.

За таких умов, на переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. в селищі Немежі під Вільно, чітко простежувалися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження воєнного партнерства в умовах посилення позицій Швеції та, водночас, відсутність бажання йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки на українських та білоруських землях, які кожна зі сторін, хоч із-за різної мотивації, але з однаковою наполегливістю бажала бачити в межах своєї держави. Боротьба цих, протилежних за змістом, тенденцій і визначала перебіг переговорів у Немежі. Зокрема, польська сторона вимагала повернення всіх втрачених в роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсацію понесених втрат; так само і російські представники основу для порозуміння вбачали у визнанні Варшавою належності території України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висувала вимогу, аби кордони Козацького Гетьманату включали в себе “володіння давніх князів руських”. В усних переговорах зі стольником В. П. Кікініним старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Віслі і доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубежі по Південному Бугу, “...а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська

Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого – туди не посилає...”²⁹ На випадок, коли б не вдалося зберегти старий кордон, гетьман пропонував вжити заходів, які б гарантували захист українського населення, яке б залишилося б під владою польських королів. Зокрема, пропонувалося ліквідувати унію, передати православним общинам всі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнення православного духовенства від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: безперешкодного допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями³⁰.

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін цілком очевидно робило безперспективним проведення переговорів. З метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності через реалізацію акту династичної унії, а саме: обрання царя спадкоємцем бездітного Яна II Казимира – варіант можливий “в принципі”, але – з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств – відверто нереальний.

Політичні дивіденди з факту укладення 3 листопада 1656 р. Віленського перемир’я отримала польська сторона. Адже завдяки досягнутим в Немежі домовленостям про припинення між сторонами бойових дій, полякам вдалося відтягнути частину військ з російського фронту на шведський. Крім того, позитивні наслідки для Варшави мало перемир’я і в контексті суперництва за Україну, оскільки українсько-російські суперечності, що поволі визрівали протягом попередніх двох років, з осені 1656 р., тобто в пост-віленський час, набувають якісно нового звучання. А це у свою чергу дозволяє польському керівництві вже в першій половині наступного, 1657 р., здійснити спроби політичного розв’язання “української проблеми”, через досягнення нових сепаратних, на цей раз з Україною, домовленостей.

Хмельницький, котрий із самого початку негативно ставився до перспектив російсько-польського примирення та початку війни з Шведським королівством, не лише гостро критикує суть зовнішньополітичної діяльності Москви, а й відверто декларує наміри українського керівництва проводити власний зовнішньополітичний курс: “Ми вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів...”³¹ Загроза зовнішньополітичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою позиції офіційного Чигирини щодо напрямів міжнародної політики підштовхують гетьманський уряд Б. Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу, на основі покладання в його основу принципу надання пріоритетів союзам із вороже налаштованими по відношенню до Корони Польської державами. Найпершим проявом цього нового курсу стає

укладений уже у жовтні 1656 р. договір про дружбу з представниками трансільванського князя, що передбачав неприєднання обох сторін до якихось ворожих намірів чи інтриг третьої сторони, оповіщення союзника про підготовку подібних акцій і, навіть, підтримку свого союзнику в разі нападу на нього неприятеля. (Більшій конкретизації заприсяжених сторонами договір не містив, оскільки конкретизуючи домовленості, Д'єрдь II акцентував увагу на своєму зверхньому становищі по відношенні до Війська Запорозького, проти чого активно заперечувала українська сторона)³².

Формалізація стосунків з Трансільванією сприяла й подальшому зближенню зі Швецією. І тут варто зауважити, що в умовах воєнного протистояння з Москвою позиція шведського керівництва щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні значно пом'якшується внаслідок його значної зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками. Так, уже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому про те, що виникли нові обставини – "...порушивши заприсяжену угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо...", а тому пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів для оформлення приязні. В доповіді державній раді 17 липня 1656 р. король категорично заявив: "Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московітами роз'єднати, чим би була досягнута для нас вигода..."³³

Щоправда, Карл X Густав найважливішим своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими католицькими державами Центральної Європи, вочевидь, й надалі вважав трансільванського князя. Аби схилити Д'єрдя II Ракоці до воєнного союзу антипольського спрямування, шведський король і погоджувався на передачу йому Белзького і Руського воеводств, а також Перемиської і Сяноцької земель, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи ж негативну реакцію Хмельницького на суть таких шведсько-трансільванських домовленостей, Карл X Густав доручив своєму послові Г. Веллінгу будь-що пом'якшити невдоволення козацької старшини від передачі трансільванському князеві Червоної Русі, населення якої сповідувало "грецьку віру"³⁴.

Шведсько-трансільванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. і тривали більше трьох місяців, як відомо, завершившись укладенням 16 грудня Раднотського трактату. Варто зазначити, що договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи (в польській історіографії договір класифікується як перша спроба розподілу земель Речі Посполитої), а також тим, що мав на меті залучення до союзу цілого ряду держав регіону, керівництво яких було гостро зацікавлене в протистоянні загрозі польсько-російського зближення, зафіксованого фактом

Віленських переговорів.

Зразу ж по завершенню трактатів з представниками Д'єрдя II Ракоці, один зі шведських послів Г. Веллінг отримав наказ і ордер Карла X Густава на від'їзд до Чигирин. Такий сценарій проведення зовнішньополітичної гри було ухвалено шведським королем ще в середині жовтня. Приблизно тоді ж було розроблено і посольський наказ Веллінгу на його місію до України. Наказ зобов'язував посла донести до керівництва Війська Запорозького готовність шведського короля визнати за гетьманом три колишніх воєводства Речі Посполитої, а саме: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель – інструкція містила дипломатичну відмову, конститууючи таке: “коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Русі, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансільванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансільванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити...”³⁵

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив перед трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці вимогу про виведення військ з Польщі, погрожуючи в противному разі виступити на оборону останньої. Одночасно царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, надаючи тим самим дійову військову допомогу Польщі. Натомість, Б. Хмельницький 10 січня 1657 р. відрядив на допомогу трансільванському князеві експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем³⁶, що відверто суперечило умовам Віленського перемир'я і переконливо свідчило про повне ігнорування їх змісту з боку гетьманського уряду.

В той же час, на переговорах зі шведським послом козацька старшина сповіщала, що “...з трансільванським князем та з обома господарями – молдавським і волоським, утворено союз...” і на допомогу Ракоці відправлено козацьке військо на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, яке однак відбулося “...не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем...”³⁷. Втім, від підписання угоди, на запропонованих Карлом X Густавом умовах, старшина відмовлялася.

Таким чином, в нас немає підстав класифікувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувся в рамках Раднотської угоди, і, відповідно розглядати Гетьманат де-юре одним з учасників ратнотської системи. У першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, на нашу думку, мала таку конфігурацію: з одного боку, Раднотська коаліція у складі Швеції, Трансільванії та Бранденбургу, з діяльністю якої солідари-

зувалися, передовсім через угоди з Трансільванією, Молдавія, Валахія та Військо Запорозьке; а з другого – Річ Посполита та Російська держава, з їх нечисленними політичними союзниками (передовсім – Австрією).

У відповідності з донесенням Г. Веллінга, вступ Війська Запорозького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди з шведським королем були можливими лише за умови визнання останнім за українським гетьманом “...права на всю стару Україну або Роксолянню, де була грецька віра і мова ще існує – до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею.” Посол був переконаний в тому, що, коли б він мав таку декларацію, скріпленою підписом і печаткою Карла X Густава, “...то можна було б легко покінчити з союзом...”³⁸

¹ Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII-першої чверті XVIII ст. – К., 1995; *його ж.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // *Укр. істор. журн.* – 1995. – № 4. – С. 45–55.

² Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 350.

³ *Transsylvania et bellum boreo-orientale.* – Т. I. – Budapeste, 1910. – Р. 439.

⁴ 17 серпня 1655 р. Ян Казимир залишив Варшаву, слідом за цим Велике князівство Литовське визнало своїм протектором шведського короля, на початку вересня гарнізон польської столиці капітулював.

⁵ Архив Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч. III, т. 6. – К., 1908. – С. 78; Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип’якевич та І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 439.

⁶ Документи Богдана Хмельницького. – С. 439.

⁷ Документи Богдана Хмельницького. – С. 440; *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria.* – Т. 23: *Oktmantar II Raczoy diplomacziai ossrekotte tesihet.* – Budapeste, 1874. – Р. 223–226; 236–237.

⁸ *Monumenta Hungariae Historica...* – Т. 23. – Р. 223–226

⁹ Документи Богдана Хмельницького. – С. 440.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького. – С. 437.

¹¹ *Monumenta Hungariae Historica...* – Т. 23. – Р. 236–237.

¹² *Kurdybacha L.* *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce.* – Warszawa, 1957. – S. 244–245.

¹³ *Ibid.* – S. 250–251.

¹⁴ *Zarzycki S.* *Stosunek księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakozcego II do*

Rzeczypospolitej Polskiej. Od początku wojny szwedzkiej do wyprawy tegoż na Polskę w r. 1657 // Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Kołomyjach za rok szkolny 1889. – Kołomyja, 1889. – S. 41; *Czapliński W.* Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. – T. 1. – Warszawa, 1957. – S. 171, 191; *Тазбир Я.* Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией в XVII в. // России, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 229.

¹⁵Детальніше див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654-1665. – К. 2001. – С.97-102.

¹⁶Monumenta Hungariae Historica... – Т. 23. – Р. 313.

¹⁷Принаймні, в розмові з мечником молдавського воєводи Чоголем Богдан звертає увагу посла на цю інформацію, як на вельми тривожний сигнал.

¹⁸Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 50. – С. 117.

¹⁹Документи Богдана Хмельницького. – № 361. – С. 480–481; Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 48. – С. 114–115.

²⁰Документи Богдана Хмельницького. – № 366. – С. 486.

²¹Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – К., 1998. – С. 1205.

²²Акты ЮЗР. – Т. 15. – № 3. – С. 117–133.

²³Див.: *Горобець В.* Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К. 1998.

²⁴Документи Богдана Хмельницького. – № 880. – С. 502; № 888. – С. 511; № 896. – С. 522–523; та ін.

²⁵*Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w... – S. 83; *Wojcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... – S. 347.

²⁶Жерела. – Т. 12. – № 470. – С. 376–379; AGAD. – Lib. leg. 33, vol. 106 v. – 109 v.

²⁷Czart. – 386, Nr. 1. – P. 1–6.

²⁸*Wojcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... – S. 351.

²⁹Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький... – С. 321–322.

³⁰Там само.

³¹Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – С. 1237.

³²Детальніше див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – С. 1307-1312.

³³Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 56. – С. 129.

³⁴*Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну... – С. 47.

³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – С. 201–207.

³⁶ Документи Богдана Хмельницького. – № 422. – С. 551

³⁷ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 84. – С. 201–207.

³⁸ Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну... – С. 48.

Андрій Гурбик
(Київ, Україна)

УКРАЇНА І ТРАНСІЛЬВАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В УМОВАХ РАДНОТСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ (1656-1657) *

З-поміж широкого кола проблем, присвячених різноманітним аспектам української Національно-визвольної війни середини XVII ст., особливо потребує подальшого копіткого вивчення військово-політична історія (в т.ч. і зовнішньополітична) постперейславського періоду (після 1654 р.) З одного боку, це зумовлено об'єктивним станом історіографії. Адже не секрет, що до початку 90-х рр. минулого століття в українській історіографії пануючими концептуальними засадами залишалися теоретичні положення радянської історіографії, вироблені ще в 50-і рр., які, попри інші вади, необґрунтовано обмежували 1654 роком хронологічні рамки української Визвольної війни. А тому дослідники тоді справедливо відзначали, що “з поля зору вітчизняної історіографії повністю випадала політична історія України після 1654 р.”, і не було “опубліковано жодної роботи про внутрішню і зовнішню політику уряду Української держави другої половини XVII ст.”¹.

В новітній українській історіографії, коли вже практично ніхто із серйозних дослідників не обмежує Визвольну війну в Україні рамками Переяславської ради, досягнуто суттєвого прогресу як в переосмисленні теоретичних проблем Визвольної війни, так і відтворенні об'єктивної фактологічної картини історії визвольних змагань в Україні після 1654 р. Лише за останні роки у світ вийшло чимало ґрунтовних наукових статей, десятки монографічних робіт, брошур та збірників наукових праць, перевидано вартісні книги попередників та створено перші узагальнюючі дослідження². Вказаний вітчизняний історіографічний

* Датування в статті подається за юліанським календарем (т.з. старим стилем). Різниця між останнім та григоріанським (т.з. новим) стилем у XVII ст. становить 10 діб.

доробок поряд з іншими аспектами певною мірою просунув уперед й проблематику українсько-трансільванських військово-політичних відносин в постпереляславську добу. Хоча не всі ще дослідницькі можливості були використані попередніми фахівцями. Одними із недостатньо висвітлених на сьогодні проблем є участь України в формуванні Раднотської системи (1656 р.) в союзі з Швецією, Трансільванією, Бранденбургом, Молдавією, Валахією та похід українського війська в Польщу (1657 р.) в складі коаліційних армій.

Підписання в 1654 р. Переяславсько-Московської угоди відкривало Україні чималі можливості у вирішенні важливих завдань Визвольної війни: завершення переможної військової кампанії проти Речі Посполитої та реалізації ідеї соборності Української держави.

З цією метою необхідно було вирівняти значно ускладнену для України в допереляславській період геополітичну ситуацію та організувати й активізувати спільні з Московією військові операції. Проте російська сторона не поспішала погодитись перенести основний театр бойових дій із смоленсько-білоруського напрямку в Україну. Тому розпочати активний наступ проти об'єднаних польсько-татарських військ Б. Хмельницький зміг лише на початку 1655 р., коли підійшли московські полки.

Звільнення Брацлавщини (травень 1655 р.), наступ на Львів, його облога та поява українських підрозділів в Західній Галичині, а також успіхи на північному сході (з прилученням до Української козацької держави Стародубщини, Кричевського й Бихівського повітів) надавали вповні реальних обрисів ідеї соборності України³.

Перспективи реалізації іншої мети - розгром армії Речі Посполитої – теж мало реальні обриси, оскільки в 1655 р. у війну проти Польщі вступила Швеція. Армія останньої вторглася в польські землі і повела наступ двома основними напрямками (на Малопольщу – фельдмаршал А. Віттенберг, на Жмудь – Магнус Арвид де ля Гардьє). Польський король Ян Казимир, програвши кілька битв, відступив до Кракова (вересень 1655 р.) і поселився у Вавельському замку. Але, внаслідок стрімкого підходу армії Карла Густава, змушений був залишити місто на С. Чарнецького (залога 2200 вояків) й відбув у еміграцію на Шльонск (в Глогув). Річ Посполита, таким чином, стояла на межі катастрофи, і то не лише військової, але й загальнонаціональної, оскільки 25 липня 1655 р. шляхта Великопольщі капітулювала, а 17 та 20 жовтня в Кейданах (Жмудь) було укладено шведсько-литовські угоди, які фактично анулювали польсько-литовську унію. Окрім того, у вересні 1655 р. шведи окупували Варшаву, а 19 жовтня їм здався Краків.

Таким чином, майже вся Польща і частина Литви були заліті “хвилями” шведського “потопу” (частина ВКЛ була зайнята московськими військами). Окрім того, Карл Густав змусив у січні 1656 р. пруського електора Фрідріха

Вільгельма Гогенцоллерна укласти зі Швецією військову угоду й виправити проти Польщі 8-тис. армію⁴.

В умовах одночасного ведення війни з двома коаліціями: українсько-російською та шведсько-бранденбургською, Річ Посполита фактично стояла на краю прірви. Але разом з тим вказані військові альянси (в т.ч. й створений після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р.) виявилися новими політичними утвореннями, які порушили усталену рівновагу сил в даному регіоні Європи і цим самим привели в дію механізми її відновлення: Туреччина відмовилася від попередніх декларацій на підтримку Б. Хмельницького; Крим, опинившись у сусідстві із потужним військовим альянсом, пішов на союз із Польщею, як власне й Трансільванія, Молдавія і Валахія, що продовжували залишатись в сфері політичних інтересів Речі Посполитої. Таким чином, Переяславсько-Московська система не лише відкривала Україні чималі можливості, але й призводила до певних зовнішньополітичних ускладнень, на які Чигирин був готовий свідомо погодитися взамін на активну військову допомогу Москви.

Проблематичними для України моментами в 1655 - 1656 рр. були різкі вимоги Швеції до Б. Хмельницького вивести війська з Галичини (щодо останньої у Карла Густава існувала особлива думка), а також призупинення військової активності Москви та малозрозуміле для Чигиринців зближення останньої з польською стороною.

На кінець 1655 – на початку 1656 р. вже чітко простежується зміна зовнішньополітичного курсу Кремля від війни до союзу з Варшавою, спрямованого проти Швеції. Московська дипломатична служба розпочала активний діалог з польською стороною та тими литовськими політиками, які не схвалили союз Я. Родзивілла з Карлом Густавом. Одним із найвпливовіших серед них був польний гетьман і підскарбій литовський Вінцент Корвін Госевський. І вже 17 травня 1656 р. Росія оголосила Швеції війну⁵.

Достеменно не знаючи практично до літа 1656 р. про такий кардинальний поворот у зовнішній політиці царя, Б. Хмельницький все ж, думається, не міг не помічати значний спад військової активності Росії у війні проти Речі Посполитої. І ця обставина, ймовірно, найбільше турбувала гетьмана, оскільки унеможливлювала швидке приєднання до козацької держави західноукраїнських земель. А тому вже на початку 1656 р. Б. Хмельницький основний акцент у зовнішній політиці переносить від простого поліпшення стосунків із сусідами до оформлення антипольської коаліції з метою розгрому Речі Посполитої без сприяння Росії. Особливо активізується даний курс України на початку літа 1656 р., коли царською грамотою Б. Хмельницькому було офіційно повідомлено про підготовку російсько-польського миру. В цей же час королівські комісари (Я. Красинський, К. Завіша), отримавши 27 червня 1656 р. інструкцію для

переговорів, 12 серпня зустрілися в Немежі поблизу Вільно з московською делегацією на чолі з Н. І. Одоєвським. Не маючи змоги переконати Москву не йти на союз із Польщею, гетьман прагнув використати останній шанс - добитися участі української делегації в російсько-польських переговорах. І, оскільки Олексій Михайлович радився із Б. Хмельницьким, “межи какими б городами й местами черкаскими й полскими рубеж учинить”, то останній ще надіявся на переговорах відстояти українську позицію, “чтоб рубеж княжества Российского по Вислу реку был, аж до венгерские границы”⁶. І, як свідчить аналіз джерел, загнана в глухий кут польська сторона, дійсно, була готова йти на значні поступки, і то не лише територіальні. Щодо України, то польські комісари в Немежі отримали королівські інструкції будь-якою ціною “заспокоїти” козаків, навіть визнавши за ними окрему державу на Подніпров’ї⁷.

Але наступні події – недопущення української делегації до російсько-польських переговорів у Вільно; замовчування російською стороною умов підписаного 24 жовтня 1656 р. перемир’я; заборона Росією українським військам переходити “лінію України” - розвіяли останні надії Б. Хмельницького на повернення західних територій України з допомогою Росії.

Тож всі зусилля української дипломатії були спрямовані на пошук потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі, що необхідно було робити обережно, щоб не викликати загострення відносин з Москвою.

У першій половині 1656 р. активізуються дипломатичні відносини між Україною та Молдавією і Валахією. Проте особливо інтенсивними в 1656 р. стають українсько-трансільванські стосунки, що свідчило про остаточну зміну зовнішньополітичного курсу князя Трансільванії Д’єрдя II Ракоці щодо України – від нейтралітету (якого останній дотримувався у 1654 і 1655 рр.) до доброзичливих взаємин (перші паростки яких з’являються із листами трансільванського князя та посольством Стефана Люца до Б. Хмельницького влітку 1655 р.). Пояснення цьому крилося, як слушно зазначав М. С. Грушевський, у прагненні Д’єрдя II Ракоці отримати військову допомогу для боротьби за польську корону та бажанні створити козакам підгрунття для відходу від Росії (оскільки українська сторона взамін отримувала б реального союзника для боротьби з Польщею). В іншому ж випадку українсько-російський альянс при його наближенні до Дунаю міг прямо загрожувати і Трансільванії⁸.

Подальший розвиток українсько-трансільванських взаємин (обмін листами, місія в Україну Ю.Раца, українське посольство генерального осавула І.Ковалевського й канцеляриста І.Груші до Семиграддя) підготували укладення двосторонньої угоди, до якої Б.Хмельницький як свідчать останні дослідження, був готовий вже в липні 1656 р.⁹ В кінці липня у Трансільванію було відправлено вище згадане посольство, яке прибуло до Феєрвара 22 серпня. Наступного дня послали подали петицію, в якій висловлювалась готовність гетьмана укласти

договір та надіслати значні військові сили для Д'єрдя II Ракоці в обмін на "totam Russian Rubram usque ad Vistulum" (всю Русь до Вісли). Переговори загалом завершилися успішно і 28 серпня семигородська сторона присягла на договори з Україною. У донесеннях в Москву (Дворецького і Бутурліна) останній іменувався: "Перемирья княжати седмикгородского з е.м.л. гетьманом всем Войском Запорожским вечно постановленное, также з государем волоским и мултянским"¹⁰.

Невідомим залишається, що взамін на козацьку військову допомогу обіцяв семигородський князь українським послам. Але, думається, що Д'єрдь II Ракоці загалом погодився на умови української сторони (в тому числі й територіальні вимоги), або по крайній мірі відкрито не заперечував проти останніх. Про будь-які протиріччя на українсько-трансільванських переговорах не сповіщає жодна із сторін-учасниць ні сторонні спостерігачі. Зокрема, королю Швеції Карлу X було лише повідомлено про територіальні вимоги козаків, а 2 вересня, в день від'їзду посольства, Штернбах і Велінг написали шведському королю, що козаки одержали "таку відправу як собі бажали"¹¹.

Про те, що Д'єрдь II Ракоці погодився з територіальними вимогами Б.Хмельницького свідчать і відомості "Статейного спика окольничего Федора Бутурлина и дьяка Василия Михайлова" від 19 квітня 1657 р. В останньому, зокрема, говориться: "А договоренность де у гетмана у Богдана Хмельницкого с Ракоциею Венгерским на том: города по Вислу реку и в которых жили русские люди благочестивые и церкви были, и тем быти к городам его царского величества Войска Запорожского"¹².

Таким чином можна навіть припустити, що перед козацькими послами (І.Ковалевським та І.Грушою) Д'єрдь II Ракоці та вищі сановники Трансільванії дійсно присягли на конкретних умовах української сторони (в тому числі й територіальних). Але видали козацьким посланцям з собою лише загальний (без детального зазначення умов) "диплом" про добросусідство та взаємодопомогу. А натомість добилися в українських послів згоди на свої умови, які й були передані в Чигирині гетьману України трансільванським послом Л.Уйлакієм 1 жовтня 1656 р. Отже, Ракоці повів з Українською стороною дипломатичну гру, намагаючись нав'язати невигідні останній зобов'язання, не давши зі свого боку жодних конкретних письмових обіцянок. Все це вповні узгоджувалося із невизначеною лінією керівництва Семиграддя щодо України. З одного боку першому вкрай були необхідні українські війська для опанування польської корони, а з іншого - щонайменші територіальні поступки Війську Запорозькому значно зменшували шанси Ракоці на цю ж корону у польської шляхти. Тому останній діяв, думається, згідно інструкцій своїх дорадників, які так коментували стосунки з козаками: "... вони будуть підвладні тому, кому належатиме королівство Польське. Доти, милостивий пане, треба їх тримати при собі,

годуючи ласкавими словами, а там час научить в.м., як з ними поступати в залежності від того, чи переможе поляк чи швед”¹³.

Реально Ракоці не те що не думав після коронації на польський престол поступатися Б.Хмельницькому західноукраїнськими землями (оскільки весною-літом 1656 р. він вже був добився для себе від Карла X поступок на Галицьку, Львівську, Сяноцьку, Перемишльську, Белзьку землі та частину Поділля), але й взагалі вагався як ставитися до Української козацької держави. А тому доручив в серпні 1656 р. своєму послу до московського царя Ю.Рацу довідатися як Москва трактує Військо Запорозьке: чи як підданих чи як союзників? І хоча у висланому в Чигирин “дипломі” Ракоці й писав про союзницькі відносини з Україною, все ж певна високомірність семиградського князя була помітна і в непредставленні козакам своїх письмових зобов’язань, і в намаганні самовільно покласти на українську сторону неприйнятні умови. Ці інтонації досить чітко вловили керівники української делегації на переговорах І.Виговський і П.Тетеря. Тому козацькою старшиною семигородцям і було заявлено, що “Князь не може від нас жадати більшого, ніж сам зробив. Ми не хочемо брати ярма на наші шиї! Князь нас не завоював шаблею, як молдаван та мунтян, ми з доброї волі та приязни хочемо мати з ним союз”¹⁴. Тому, підкреслюючи рівноправність та союзницький характер відносин, як писав згодом Л.Уйлакій, 8 жовтня 1656 р. “їх звичаєм на Біблії і хресті гетьман, вища старшина і всі зібрані присягли, що вони видадуть цілком такий самий диплом”¹⁵ як прислав Ракоці, й не підписали нав’язувані останнім трактати. Таким чином, вже сама процедура укладення українсько-трансільванської угоди, засвідчила про різне трактування сторонами одна одної. Б.Хмельницький бачив Україну рівноправним учасником коаліції у війні проти Речі Посполитої, а тому, природно, домагався у випадку перемоги певних територіальних здобутків, Ракоці ж дивився на козацьку армію як на війська васальних князівств, що в подальшому стало причиною розбрату в союзницьких силах та привело до провалу похід Д’єрдя II Ракоці в Польщу 1657 р. Проте, не враховувати певних територіальних вимог української сторони правителі Семиграддя все ж не могли, а тому на крайній випадок планували відкупитися від Війська запорозького деякими білоруськими землями. Як сповіщав у січні 1657 р. із Семиграддя Штербах, деякі радники Д’єрдя II Ракоці твердили, що “... з огляду на те, що Хмельницький має одного сина, а Виговський та інші полковники не прагнуть булави, Хмельницькому треба дати частину Білорусі з титулом князя, полковникам певні маєтності в державі, а рядовому козацтву підтвердити його старі свободи”. Це були досить легковажні й нереалістичні передбачення трансільванського князя, які значно недооцінювали роль України та становище в державі самого Б.Хмельницького. Оскільки ще в 1656 р. польський посол Станіславський прямо попереджав Ракоці: “... чи зможе Хмельницький, котрий щасливо зміцнювався протягом дев’яти років і став

володарем Русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100 тис. військо, перетворитися у слугу і підданого в кн. мл.¹⁶.

Чому Б.Хмельницький все ж не добивався від Ракоці чітких письмових зобов'язань з територіальних питань? Адже до весни 1657 р. тобто до сприятливої для походу пори року ще залишалось досить багато часу і ніщо не заважало додатково провести один-два раунди переговорів, узгодивши всі нюанси? Але для гетьмана України найважливішою в даний час була принципова згода керівників Семиграддя на похід в Польщу. Відтягування на довгий час укладення договору могло спонукати Ракоці взагалі змінити рішення про виступ проти Речі Посполитої. Та й загалом кожен тиждень затримки військових дій був на руку лише Яну Казимиру, який, уклавши перемир'я з Росією, використовував цей час для свого зміцнення. Ось чому Б.Хмельницький не покарав за недбалість послів Ковалевського й Грушу та домігся від старшини присяги на угоді із Трансільванією. Найважливішим було розпочати військовий похід на Польщу, а там вже в ході бойових дій добиватися поставлених цілей.

У відносинах України із Швецією на кінець 1656 р. (тобто, часу початку бойових дій коаліційних військ проти Речі Посполитої) переговорний процес не пішов далі узгодження позицій і не вилився в конкретну угоду між цими державами. Головною перешкодою до її підписання була непоступливість шведської сторони в головному для України територіальному питанні. Восени 1655 р. Швеція визнавала за Б.Хмельницьким лише Запорозжя та Лівобережжя. В 1656 р. посольство Г. Велінга хоча й називало Україну "вільною державою", але лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воеводств. І навіть в січні 1657 р., коли в похід на Польщу Б. Хмельницький вже реально відправив багатотисячний український корпус, Г. Веллінг заявив у Чигирині про визнання Швецією Української держави лише в складі названих трьох воеводств, замовчуючи долю західноукраїнських земель. Було очевидним, що шведський посол керувався у даному питанні королівською інструкцією від 25 вересня 1656 р., в якій передбачалося: "Коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансільванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансільванським, і справедливі бажання пана гетьмана задоволити"¹⁷.

Остаточне оформлення нової антипольської коаліції завершилося підписанням в угорському місті Радноті (сьогодні Єрнут в Румунії) 26 листопада 1656 р. шведсько-трансільванського договору. Останній, на думку дослідників, став прямим наслідком і відповіддю його учасників на укладений за місяць до

цього Віленський трактат. Новостворена таким чином Раднотська система передбачала спільну війну коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом земель останньої між Швецією, Бранденбургом, Трансільванією, Україною з особним князівством для Богуслава Радзивілла. Для Карла Густава Раднот, таким чином став відповіддю на створений у Вільно польсько-московський військовий союз. Д'єрдь II Ракоці ставив собі за мету коронування польською короною, а Україна і Бранденбург – незалежитися від цієї ж корони. Такі кардинально відмінні мотиви учасників коаліції з самого початку таїли в собі загрозу її розколу, хоча в цілому Раднотська система юридично закріплювала визнання в Європі незалежної Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Що стосувалося Західної України то згідно Раднотської системи, її доля мала остаточно визначитися пізніше, після додаткових шведсько-трансільвансько-українських консультацій¹⁸.

Зважаючи на непоступливість трансільванської й шведської сторони навіть на переговорах, Б. Хмельницький навряд чи сподіватися пом'якшення позицій останніх в ході військової кампанії проти Польщі. І це значною мірою вплинуло на те, що гетьман України, вступаючи в нову антипольську коаліцію, остаточно не поривав з Москвою, чому й намагався завуалювати перед останньою склад та мету походу українського корпусу в союзі з Д'єрдем II Ракоці, оскільки Росія, попри все, ще залишалась в стратегічних планах Хмельницького важливою противагою агресивним устремлінням Польщі та значним стримуючим фактором для Османської імперії¹⁹.

Тим часом, підготовка спільного трансільвансько-українського походу йшла повним ходом. Згаданий посол Л. Уйлакій сповіщав в жовтні 1656 р. семиградському князеві, що в Чигирині він провів переговори з брацлавським та уманським полковниками, а також з Рацом Ференцом (у якого було 2 000 найманого війська) про спільні військові дії, а генеральний писар І.Виговський запевнив, що Україна готова на першу ж звістку виправити 15-тисячну армію з гарматами та всіма припасами. Для узгодження терміну виступу союзницьких армій та інших деталей походу Ракоці, у відповідь на повідомлення про готовність Б. Хмельницького навіть самому очолити українські війська, вислав до Чигирини 19 листопада 1656 р. посольство Гентера. А для контролю за виходом козацького корпусу в Україну було відправлено Стефана Хорвата. В місію останнього також входило, як відзначав М. С. Грушевський, добиватися від українського гетьмана прикриття військової операції в Польщі від турецько-татарських військ та гарантувати безпеку польським прихильникам Ракоці з боку козацьких полків²⁰.

Формування українського козацького корпусу відбувалося швидкими темпами. До його складу Б. Хмельницький наказав залучити козаків трьох полків

Війська Запорозького. Як сповіщав у грудні 1656 р. у Москву Аврам Лопухін, на той час “были у гетмана посланники венгерские, мутянские и волоские, и мутянские и волоские отпущены вскоре, а венгерские пошли с полковником Антоном Ждановским из Чигирина вместе, ...а с Антоном де полк... (київський - Авт.), да полк переяславский, да полк белоцерковский, а сбиратца де у Белой Церкви, а с ними же охотники”. Загальне командування корпусом було покладене на наказного гетьмана Антона Ждановича, а також на полковників Івана Богуна, Ференца Раца (серба за походженням), Сулименка та інших козацьких ватажків. Причому, число учасників походу в складі українського корпусу постійно зростало за рахунок загонів добровольців “охотників”²¹.

Мобілізація українського козацького корпусу була проведена досить оперативно. Командування останнього під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича, отримавши останні інструкції Б. Хмельницького, вирушило із Чигирина “після Миколиного дня” (19 грудня) до Білої Церкви. Основні сили корпусу, думається, вже були зконцентровані під Білою Церквою на кінець грудня 1656 р. Тому Б. Хмельницький 31 грудня видав у Чигирині спеціальний універсал, в якому зазначалося: “... до ведомости доносим, іж ми, посилаючи наши войска Запорозские, жебы се злучили з войсками князя его милости семиградского і шли, где оним указано”²².

Семиградський князь на кінець 1656 р. практично завершив підготовку свого війська до походу проти Польщі і намагався якнайшвидше розпочати воєнну кампанію. Проти походу виступили Ф.Редей та інші сановники, а також практично все духовенство Семиграддя. Польським резидентам при дворі, які приїхали його відмовити від союзу зі шведами та походу проти Речі Посполитої Ракоці теж відповідав відмовою. Так пояснюючи свою позицію щодо поляків в одному із листів до Любомирського: “Погордують мною, до царя вислали, пропонуючи те, що мені раніше обіцяли... тепер бачу як принизливо зі мною поляки поступили, тому я змушений показати, що з себе насміхатися не дозволю”²³.

Українське посольство в складі чотирьох чоловік на чолі з “суддею Війська Запорозького”, яке в час підготовки походу перебувало при дворі Ракоці, всіляко підтримувало рішучість семиградського князя, підбадьорюючи при цьому і княжну: “Не смутіться, ми йдемо з княжичем і скоро привітаємо вас у Варшаві, яко польську королеву”, - говорили козаки²⁴.

Д’єрдь II Ракоці, отримавши 29 грудня 1656 р. відомості про те, що А.Жданович з великим корпусом виступив у похід, відправив дружину й сина до Шалаш-Уйвара і 6 січня 1657 р. прибув до свого війська, яке підтягувалося до Мармарошу. За свідченням Л.Кубалі семиградська армія нараховувала близько 30.000 чоловік та 60-80 гармат.

З перших же днів походу перед Ракоці постало досить багато перешкод,

які могли б похитнути волю семиградського князя до війни з Річчю Посполитою. Так вже 15 січня російський посол Віскін вимагав припинити похід, якщо Ракоці прагне зберегти приязнь царя. На що князь рішуче відповів: “Приязнь московська мені дуже дорога, але не настільки, щоб взамін за неї мав віддавати королівство”²⁵. Згодом на заваді походу стали складні кліматичні умови. У січні пройшли великі дощі, з гір пішли великі потоки, і вода так широко розлилася, що війська заледве могли знайти незатоплені підвищення для табору. На р.Тиси під час переправи проломався лід і багато людей та частина гармат потонули. Згодом, за кілька днів вдарили небачені в цих місцях вже багато літ морози, а в Бескидах випали великі сніги, перекривши тим самим шлях семиградській армії до подальшого просування. За влучним висловом Л.Кубалі: “Здавалося, що саме небо заприсяглося з Польщею супроти Ракоці”. Такий хід подій породив недовіру у семиградського війська щодо успішності походу проти Речі Посполитої. Сповижники Ракоці все настійливіше радили князю відмовитися від продовження запланованого походу. Зокрема, Францішек Редей (мармороський жупан) ставив під сумнів вірність України щодо дотримання укладених із Семиградям угод: “Чи віриш у приязнь козаків, - звертався він до Ракоці, - найвіроломніших людей і надієшся на обіцянки гетьмана, син якого загинув під Сучавою від нашого війська... чи запам’ятав, що повідав Виговський”²⁶.

Проте, незважаючи ні на що, Ракоці, який вже був проголосив себе протектором Речі Посполитої, продовжував вести своє військо до кордону Польщі. Підбадьорюючи при цьому своїх воєначальників: “Маємо надію панове і відвагу... сміливим Марс допомагає... бог бачить серце наше... і з того приводу віримо сильно в його допомогу”²⁷. Хоча із першими втратами у війську, викликаними стихією, Ракоці все більше втрачав надію на Божу допомогу. У листі до матері 21 січня 1657 р. він вже писав: “Не чоловік наш неприятель, але сам Бог проти нас! Військо Бакошове стало під Бескидом, пана Кеменя рано відправляємо з тисячею драгунів... коли козацтво прийде і там не буде неприятеля Кемені з козаками зв’яжеться”²⁸.

Зустріч союзних армій відбулася, щоправда, не відразу. Козацький корпус А.Ждановича теж був затриманий в дорозі складними погодними умовами. На відміну від Трансільванії в Україні в січні випали великі сніги, що значно утруднило просування. Тому козацький обоз був змушений змінити вози на санки. Але невдовзі значно потепліло, сніг розтанув і пішли великі дощі. Тому А.Жданович наказав стати табором і послав обозових знову за возами. Складні погодні умови були сприйняті козаками як погана ознака, що передвіщувала походу невдачу. Проте козацький корпус продовжував похід на з’єднання із семиградською армією.

Д’єрдь II Ракоці, долаючи великі сніги, перетнув 18 січня польську границю. 19 січня він зайняв Тарнавку, а 20 прибув у Сколе. Звідки 21 січня

семиградський князь сповіщав: “Сьогодні йдемо звідси до Синьоводська, завтра до Стрия і як дасть Бог сполучимося з козаками: вони дають нам знати, що за три-чотири дні прийдуть сюди... Аби лише прийшли козаки, ми не будемо гаятися і потягнемо під Краків”²⁹. 22 січня семиградська армія зайняла Конюхів, а 23 зупинилася на постій в Стрию, де перебувала 11 днів. Сюди ж прибули перші авангардні підрозділи корпусу А.Ждановича. В обозі під Стриєм князь Трансільванії видає універсал до війська польського “Їх Милості Милостивим Панам Регіментарям, Полковникам, Оберстротмістрам і всьому Лицарству польському”³⁰. В якому Ракоці сповіщав “обивателів Корони” про “впровадження своїх військ до Речі Посполитої” і запрошував польських вояків приєднатися до своєї армії. Останніх Д’єрдь II Ракоці “приятельськи звиваючи, запрошував на подальшу військову допомогу коштом нашим” і обіцяв “всім загалом і кожному зокрема... згідно кожного кондиції... що стосується почестей, нагород військових” та виплат грошових, “зичливо” віддячувати³¹.

3 лютого князь наказав вирушати далі і через Рихчичі трансільванська армія направилася до Самбора. Тут були зафіксовані перші більш-менш серйозні сутички з польськими загонами. В результаті кількадечних боїв Самбір капітулював 7 лютого 1657 р. Незважаючи на певний опір польських військ, Ракоці 8 лютого рушив далі на Мислятичі і 11 лютого, переправившись через Сян, заклав табір поблизу с. Торки. Тут в районі Перемишля і відбулося об’єднання семиградської та основних сил української армії. Згодом, у листі до Карла X Густава Ракоці зазначав: “Чекаючи козаків я мусив якийсь час залишатися в Стрию, тепер я зійшовся з ними за милю за Перемишлем, прийшов сюди і якнайскоріше піду в середину Польщі - працюватиму в спільних наших інтересах”³². Тут же в районі Перемишля об’єднана семиградсько-українська армія зіткнулася з першими великими загонами польського війська. Дослідники відзначали, що корпус А.Ждановича в даний час нараховував 20 000 козаків з самопалами, у семиградців було 18 000 кінноти і 5 000 піхоти, а також 6 000 волохів³³.

Тим часом підрозділи Кеменія (з яким також ішли Косаківський, Грондський та Станіславський) із Стрия попрямували до Львова і, ставши 24 січня на його передмістю в Сокольниках, повели переговори з жителями міста про прийняття підданства Ракоцію. 25.01 М. Станіславський відправив до шляхти та магістрату Львова листа, в якому пропонував приєднатися до коаліційних військ, покликаючись на т.зв. окупаційний універсал Ракоці. У приватній кореспонденції до П. Прушковського та інших шляхтичів Станіславський агітував останніх приєднатися до “потуги шведської, козацької, мултянської, волоської” та споряджати людей до трансільванського князя, для чого і гроші у нього були “на кілька тисяч людей”³⁴.

Але львів’яни в переважній своїй більшості не мали наміру здавати місто,

хоча й як могли відтягували початок штурму коаліційними військами. А тому повели затяжні переговори із трансільванцями. Тим паче, що останнім не було відомо про те, що Руське воеводство в тих умовах було звільнене від участі в загальному посполитому рушенні і місцева шляхта присяглася зі зброєю в руках захищати галицькі міста. А в другій половині січня до Львова мало прибути посполите рушення Львівського і Жидачівського повітів³⁵.

А.Жданович, як тільки дізнався про домагання семиградської сторони, одразу ж сповістив про це Б.Хмельницькому. На що гетьман України 9 березня 1657 р. видав два універсали. В одному з них, адресованому магістратові Львова, Б.Хмельницький заспокоював жителів міста з приводу підходу союзницьких військ, а також рекомендував львів'янам уникати прийняття підданства Трансільванії чи Швеції³⁶.

Підрозділи Я.Кемені, які вели переговори із львів'янами, не добившись прийняття містом підданства Ракоці, змушені були задовольнитися словами вдячності львівського магістрату за те, що вгамували війська. Це було рівнозначно нейтральності, а тому, не маючи часу на довшу облогу Львова, Ракоці направляв всі свої сили в напрямку Кракова. З же цих мотивів коаліційні війська не штурмували Самбора і Перемишля, навіть незважаючи на те, що під стінами Самбора під час переговорів від кулі, пущеної із-за мурів міста загинув брат трансільванського генерала Яноша Кемені Балтазар. Я.Кемені лише отримав від зазначених міст запевнення в нейтральності та, зібравши викуп (перемишляни зібрали 16 530 злотих), рушив далі свої підрозділи³⁷. Проте, хоча тривалих штурмів великих міст війська Ракоці не проводили, все ж зазначений регіон зазнав відчутних руйнувань. Було спустошено Вишню та Стару Сіль. У Мостиській де ночував угорський загін останній “багато шкод починив” Постраждали також Ніжанковичі, Краковець і Старий Самбір³⁸.

Основні сили трансільвансько-української армії, постоявши декілька днів у с.Торки над Сяном, 13 лютого вирушили далі вглиб Польщі загальним напрямком на Краків.

В стратегічному плані наступ на Краків українсько-трансільванські війська вели широким фронтом від Лежайська до Санока. Завдавши чималих руйнувань польським містам і селам, в середині березня 1657 р. союзні армії підійшли до давньої столиці Польщі. 18 березня Ракоці урочисто, під канонаду з гармат та мушкетів, увійшов до Кракова. В місті його зустрічав командир шведської залози генерал Віртз та багато інших шведських офіцерів (Краків перебував у руках шведів із жовтня 1655 р., коли С. Чарнецький підписав капітуляцію). Менші підрозділи семиградсько-українського війська опанували прилеглі до Кракова міста: “Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого коло 2 000”³⁹. На наступний день, 19 березня, було організовано урочисту передачу ключів від міста трансільванському князю Д’єрдю II Ракоці, а залога

останнього змінила шведів на чолі з Віртзом.

Здобуттям Кракова, на думку дослідників, завершився перший етап походу коаліційних військ під проводом Ракоці і Ждановича проти армії Яна Казимира. Союзники за 59 днів (з яких 28 припадало на марші, а 31 – на постої) пройшли від Тарнавки до Кракова понад 400 км шляху, долаючи при кожному денному переході в середньому 15 км. Це був чималий темп, враховуючи складні умови зими 1657 р. та короткий світловий день. Крім того семиградсько-українська армія пододала складні річкові переправи через Стрий, Дністер, Сян, Віслок, Дунаєць та Віслу. Щоправда, перехід через Дністер та Сян був легший від інших, бо ці річки були в той час скуті кригою⁴⁰.

На другому етапі війни, який розпочався 20 березня 1657 р., союзні війська вирушили з Кракова на з'єднання із шведською армією. Остання під командуванням Карла Густава, залишивши деякі загони в Пруссії, стрімким маршем рушила на південь, де й з'єдналась з коаліційною армією на початку квітня неподалік Сандомира. Після тривалих військових нарад було вирішено всім просуватись до Бреста. 11 квітня 1657 р. шведсько-трансільвансько-українські війська поблизу Завихосту форсували Віслу, опанували Люблін, Подлодов, Мінськ, Венгров і Городок. Брест капітулював 13 травня 1657. Перебування українського корпусу А. Жданович на Берестейщині було використане для переговорів із шляхтою Пинського повіту, яка того ж дня – прийняла рішення щодо встановлення союзу із Військом Запорозьким. Подібна ж дипломатична робота велася на Волині, Мозирщині та Турівщині⁴¹.

Незважаючи на певні суперечності в таборі союзників та несподіваний відхід за Віслу Карла X Густава (з основним своїм військом), із Бреста було вирішено йти походом на Варшаву. Марш українсько-трансільванські війська розпочали 15 травня, маючи в своєму складі лише шведський корпус генерала Стенбока (3 тис. чол.), і вже через 21 добу – 4 червня подолавши майже 300 км, союзні армії оточили Варшаву, яка капітулювала 7 червня 1657 р. В подальшому, не маючи надії на швидке повернення на польський театр воєнних дій Карла Густава, з відходом із Варшави корпусу Стенбока, союзники вирішили 13 червня залишити польську столицю. 19 червня 1657 р. українсько-трансільванська армія дісталась Сандомира, а 20 червня переправившись через Віслу, взяла напрям на Україну⁴².

Тим часом у Чигирині Богдан Хмельницький докладав максимум зусиль для дипломатичного забезпечення військових дій союзників у Польщі. Українське посольство, яке 12 травня 1657 р. прибуло до Царгороду, завірило турецьку сторону, що Україна не має жодної справи ні з Швецією, ні з Трансільванією та буде й надалі зоставатися під протекцією Туреччини і в приязні з Кримським ханством.

У відносинах із Росією гетьман України продовжував дотримуватися лінії

на дискредитацію політики польської сторони, обґрунтовуючи цим самим необхідність продовження війни проти Речі Посполитої. З іншого боку Б. Хмельницький, як і обіцяв у березні В. Кікіну, інформував російську сторону про успіхи козацьких військ у Польщі, що мало на меті підтримувати у російського уряду віру в можливість опанування польської корони з допомогою рішучих перемог української армії. Саме з цією метою в травні 1657 р. до Москви було відправлено українське посольство на чолі з Ф. Коробкою. Проводячи переговори з усього комплексу проблем російсько-українських відносин, посланці Війська Запорозького детально зупинилися і на інформації про похід козацького корпусу А. Ждановича⁴³.

В кінці червня 1657 р. похід семиградсько-української армії пролягав повз Замостя до Гребенного і Магерова. Саме тут під Магеровим розпочалися перші сутички союзних військ із загонами руського воєводи Чарнецького, який впритул був наблизився до трансільванців і козаків.

Оминувши Жовкву, семиградсько-українська армія 2 липня “з тріумфом” відбила наступ польських загонів, і через Яричів 3 липня підійшла під Глиняни. Через день знову була сутичка з поляками і союзники знову “тріумфували”. Наслідком таких перманентних боїв було те, що значні підрозділи семиградсько-української армії розсіювалися й відступали не єдиним, а декількома маршрутами. Так, основні підрозділи Ракоці від Глинян рушили через Гологори, Зборів, Озерну до Тернополя. А деякі підрозділи Ждановича йшли через Залізці й Збараж. Оминувши Тернопіль, який не стали штурмувати через значну залогоу Подльодовського (7 хоругв), що була укріпилася в місті, українська й семиградська армії знову злучилися десь в районі Скалата. В цей час А.Жданович звернув увагу Ю.Ракоці на те, що козацькому корпусу в цьому поході відведена досить невдала позиція в кінці колони союзних військ. Через що козаки несли на собі весь тягар оборонних боїв та значні втрати. Семиградський князь вимушений був погодитися із зауваженнями наказного гетьмана і в подальшому козацький корпус перемістився в голову колони⁴⁴. А.Жданович вчасно змінив позицію свого корпусу. Оскільки будь-коли Ракоці, який робив чисельні спроби примирення із польськими гетьманами, міг укласти угоду, а українські війська зажаті між семиградцями й поляками, могли бути використані як розмінна карта. Тепер же, незалежно від переговорів Ракоці із поляками, корпус А.Ждановича мав вільний вихід в козацьку Україну, куди вже було рукою подати. Та й темп походу вже визначав А.Жданович, а семиградці були змушені підтягуватися за козаками, щоб не відстати й не бути оточеними. Проте, Ракоці не дуже поспішав відступати вслід за козаками в Україну, а все ще надіявся укласти із Польщею достойне перемир'я. Тому як міг затримував темп відходу, нарікаючи при цьому, що українське військо його нібито залишає. А.Жданович же рекомендував семиградцям швидким маршем відійти в Україну, там перегрупувати

свої сили, поповнити армію й припаси і тоді відновити воєнні дії. При цьому наказний гетьман рекомендував врахувати і стан війська, змученого багатомісячними походами та обтяженого чималим обозом. Тим паче, що значна кількість козацької армії складалася із охотників⁴⁵.

В таких умовах А.Жданович, враховуючи стан свого війська та не подолавши протиріч і ворожості із Ракоці, вів свій корпус в напрямку Кам'янця Подільського. Тим паче, що в Чигирині вже було зрозуміло, що Ракоці не збирається ближчим часом організувати опір полякам, а шукає найменшої нагоди до примирення. Тому із гетьманської столиці А.Ждановичу було відправлено наказ покинути семиградців і Ракоці. Ось як про це писав із Чигирина 18 червня 1657 р. Г.Лільєкрона: "При моїх переговорах з ними (козаками. - А.Г.) мені постійно казали як погано поступає з ними князь Ракоці як із своїми союзниками і, що він всіма способами старався загубити їхню свободу, яку вони раніше здобули своєю кров'ю. Тому вони й написали Антонію, що він повинен залишити князя, і вчора прийшла звістка, що ніби він (А.Жданович. - А.Г.) зі своїм військом перебуває в п'яти милях від Кам'янця"⁴⁶.

Союзні семиградсько-українські війська, які з великими труднощами подолали 7-9 липня болотисту місцевість поблизу Чорного Острова, в подальшому рушили через Плоскирів до Меджибожу. Головною метою походу на даному етапі було намагання переправитися через Південний Буг, щоб з'єднатися із 20 000 армією Ю.Хмельницького, яка поспішала вже на допомогу. 10 липня семиградці й козаки вимушені були заночувати у відкритому полі в якомусь яру, оскільки цілий день провели відбиваючи атаки польських військ. Напруження в союзній армії досягло максимуму. Змучені практично безперервними переходами та оборонними боями, без провіанту та достатніх військових припасів армія Ракоці та корпус А.Ждановича вимушені були 11 липня 1657 р. стати табором на полі поблизу Меджибожу. Ситуація ускладнилася ще й тим, що напередодні 3 000 волохів та семигородців залишили табір і самовільно пішли додому⁴⁷. Це не лише послабило боєздатність військ, а й справило гнітюче враження на решту армії.

Тим часом військові підрозділи С.Чарнецького все посилювали тиск на семиградсько-українські війська. В цих критичних умовах все залежало від рішучості й вольових якостей семиградського князя Д'єрдя II Ракоці. Але останній так і не зумів опанувати ситуацію та прийняти якесь конкретне рішення, а й надалі продовжував займати двоїсту позицію. З одного боку він неохоче відходив на Україну, чим стримував відступ і козацького корпусу А.Ждановича. З іншого ж Ракоці й нерішуче відбивався від польської армії, оскільки безнастанно шукав достойних умов примирення у польських гетьманів. Таким чином: ні відступу, ні оборони. В тих умовах зазначена позиція не могла не призвести до катастрофи семиградського князя. Хоча, справедливо буде

зазначити, що у союзників були реальні шанси без великих втрат відійти в межі України. Куди вже було рукою подати. Для цього необхідно було лише переправитися поблизу того ж Меджибожу через Південний Буг. Тим паче, що в п'яти милях від міста вже перебувало 20 000 військо Ю.Хмельницького. Та й власні сили Ракоці були ще чималими і за деякими свідченнями під його командою перебувало теж близько 20 000 вояків, яким протистояло щонайбільше 6 000 поляків⁴⁸. Але Ракоці виявився не на висоті у тій непростій хоча й не безнадійній ситуації. І перш за все тому, що не зумів адекватно оцінити співвідношення протиборствуючих сил та не проявив вольових якостей полководця, запропонувавши 11 липня польській стороні, в якій було втричі менше військо, свою повну капітуляцію.

В тій ситуації керівники козацького корпусу А.Жданович, Ю.Немирич та інші полковники, персвідчившись, що переговори Ракоці про здачу полякам ідуть повним ходом, 12 липня вирішили залишити семиградське військо з його князем і відступили в Україну⁴⁹. Таким чином, аж ніяк не можна твердити, як це роблять деякі дослідники, про те, що саме відступ козацького корпусу став причиною капітуляції Ракоці. Тут було навпаки. Саме постійне намагання семиградського князя примиритися з польською стороною та початок реальних переговорів про капітуляцію змусили А.Ждановича відвести свій корпус за Південний Буг, щоб не стати розмінною картою в польсько-семиградських переговорах. Та й надовго затримуватись під Меджибожем А.Ждановичу теж не було ніяких можливостей, оскільки, необхідно було виконувати наказ Б.Хмельницького та йти на з'єднання із військами Ю.Хмельницького для спільної оборони України від величезної татарської армії. Не слід відкидати й такий фактор, як позиція рядових козаків корпусу А.Ждановича, які були змучені багатомісячним походом, обтяжені трофеями та роздратовані ворожістю семигородців. Всі вони вимагали швидкого повернення до рідних осель і, як свідчать джерела, в противному разі готові були навіть підняти бунт проти своїх військовоначальників.

12 липня 1657 р. Ракоці відправив на переговори із Потоцьким, Чарнецьким, Любомирським та Вишневецьким повноважне посольство на чолі із своїм канцлером Мікешем. Польська сторона зажадала від семиградського князя, щоб він перш за все за вторгнення своєї армії в Польщу перепросив Яна Казимира, а також угорського короля й султана; виплатив 4 мільйони контрибуції; повернув усе награвоване й відшкодував збитки; віддав полякам всі свої гармати й інше озброєння; розірвав союзні стосунки з усіма ворогами Польщі; назвав поляків та сенаторів, які організовували цей похід Ракоці; повернув полонених та злочинців.

Мирний трансільвансько-польський договір було укладено 12 липня 1657 р., незважаючи навіть на те, що польські солдати вимагали помсти⁵⁰.

В остаточному варіанті угоди передбачалося, що Д'єрдь II Ракоці вишле посольство до польського короля; розірве союзи з ворогами останнього; в разі потреби задасть військову допомогу Польщі; видасть королю Краків і Брест (залогах гарантувався при цьому безпечний вихід за межі Речі Посполитої); видасть усіх не вибачених королем зрадників; виплатить на військо польське 1 200 000 злотих; випустить полонених і тоді зможе під польським конвоєм вирушити додому⁵¹. Наступного дня 13 липня 1657 р. обидві сторони склали присягу про вічний мир, чим скріпили всі умови договору. Такою капітуляцією закінчився останній етап та й вся військова кампанія Д'єрдя II Ракоці в Польщу. Протягом цього етапу від Варшави до Меджибожу семигородсько-українські війська пройшли за 30 днів (із яких 24 припадало на походи і лише 6 на відпочинки) близько 600 км⁵².

Б. Хмельницький, дізнавшись 19 липня 1657 р. про відхід А. Ждановича (не відаючи, що Ракоці сам був ініціатором переговорів із С. Потоцьким) та демонструючи дружні стосунки до Трансильванії, сповістив їхньому послу Ф. Шебешу, що готовий покарати тих, “хто дав причину до сеї ганьби”⁵³. Чи справді Б. Хмельницький передбачав карати (аж до страти) своїх провідників раднотського курсу, чи це був лише дипломатичний жест, важко сказати. Через тиждень – 27 липня 1657 р. гетьман України помер.

Загалом дана війна (в польській історіографії кваліфікована як “друга Північна війна 1655-1660 рр.”), незважаючи на те, що Польщі вдалося відбити похід союзницьких військ з допомогою армії Габсбургів, стала свідченням досить тривожних зовнішньополітичних симптомів і поклала початок цілій серії договорів та коаліцій її сусідів, спрямованих на руйнування та розподіл земель Речі Посполитої⁵⁴.

Для України участь в Раднотській системі (1656-1657 рр.) та війні учасників даної коаліції проти Польщі мала важливе конкретно-історичне значення. Перш за все, Речі Посполитій було завдано превентивного воєнного удару, що значно послабило військовий потенціал останньої та перешкодило її активним операціям на українському фронті. Війна зірвала процес ратифікації польським сеймом підписаних із Москвою та невігідних Україні Віленських угод 1656 р. А дипломатичні угоди зі Швецією, Трансильванією та іншими державами як мінімум сприяли процесам європейської легітимації Української козацької держави. Чи могла Україна в ході вказаних воєнно-дипломатичних подій (1656-1657 рр.) досягти максимально можливих для себе результатів і створити цілком незалежну (без протекції будь-кого із сильних сусідів) державу, зі стовідсотковою впевненістю твердити важко. Хоча й відкидати такий історичний шанс, думається, теж немає підстав. Принаймні один із учасників Раднотської системи - Бранденбург сповна скористався наданими можливостями й зумів досягти такої мети. Відзначаючи даний аспект, відомий польський фахівець З. Вуйцик

писав, що бранденбурзькому електору таки вдалося, здавалося б неможливе - створити незалежну від Польщі державу в Прусах Князівських (трактати в Веляві та Бидгощі 1657 р.).

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 3-10.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) // Україна крізь віки. – Т. 7. – К., 1999; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Ч. 1. – Львів, 1996; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. – К., 2001; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998; Її ж. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003; Чухліб Т. Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К.-Нью-Йорк, 2003; Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоритичного семінару). – К., 1995; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003; Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. К., 2003.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... – С. 85-88.

⁴ Topolski J. Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501-1795). – Poznań, 1994. – S. 476-482; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław, Warszawa, 1997. – S. 108-109.

⁵ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в. / Андрусовское перемирие 1667 года. – Саратов, 1960. – С. 40-41; Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 177; Wójcik Z. Jan Kazimierz. – S. 125.

⁶ Документи Богдана Хмельницького (далі – ДБХ). – К., 1961. – № 380. – С. 501-502.

⁷ Wójcik Z. Jan Kazimierz. – S. 125-126.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – К., 1931. – С. 1183-

1184; Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656). // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 62-71.

⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С. 549.

¹⁰ Акты ЮЗР. – Т. 3. – Спб., 1861. – С. 546; Т. II. – Спб., 1879. – С. 691.

¹¹ Грушевський М. Названа праця. – С. 1307.

¹² Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 369. – С. 557.

¹³ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С. 1309.

¹⁴ Там же. – С. 1310.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów. (S.a.). – S. 129; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – С. 95-96.

¹⁷ Архів ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – К., 1908. – С. 154-162, 167-170, 202-206; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. // Український історик. – 1973. – № 3-4. – С. 130; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656-1657 рр. // ЗНТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 46-47.

¹⁸ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów. (S.a.). – S. 132; Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137-138; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási risérletében (1656-1657) // Századok (a magyar törtéelmi társulat folyóirata). – 2000. № 134. – S. 801-848.

¹⁹ Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 181; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... – С. 13.

²⁰ Грушевський М. Назв. праця. – С. 1311, 1312.

²¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 79, оп. 2, спр. 99. – Арк. 1; Акты ЮЗР. – Т. 8. – Спб., 1875. – № 45; Оляничин Д. Назв. праця. – С. 55.

²² Документи Богдана Хмельницького. – № 422. – С. 551.

²³ Kubala L. Wojna Brandenburska. – S. 133.

²⁴ Ibid. – S. 136.

²⁵ Ibid.

²⁶ Przyboś A. Samuel Grgdzki ariański dziejopis wojny polsko-siedmiogrodzkiej 1657 r. // Małopolskie studia historyczne. – Kraków, 1959. – S. 8.

²⁷ Kubala L. Wojna Brandenburska. – S. 137.

²⁸ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С. 1322-1323.

²⁹ Там же.

³⁰ Бібліотека музею Чарторийських (Краків). – Відділ рукописів (далі – БМЧ (Краків)). – ВР. – Спр. 1656. – Арк. 255.

³¹ БМЧ (Краків). – ВР. – Спр. 1656. – Арк. 255-256.

³²Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki Hystoryczne. – Т. XI. Londyn, 1960-1961. – S. 99; Грушевський М. Назв. Праця. – С. 1388.

³³Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 146; Грушевський М. Назв. праця. – С. 1389.

³⁴БМЧ (Краків). – ВР. – Спр. 1656. – Арк. 256.

³⁵Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 139.

³⁶ДБХ. – № 431. – С. 562-563.

³⁷Przyboś A. Op. cit. – S. 12-14; Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 142-145.

³⁸Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej polowie XVII I w XVIII wieku. – Przemysł-Rzeszów, 1993. – S. 14.

³⁹Dzieje Krakowa. – Т. 2. Kraków w wiekach XVI-XVIII. – Warszawa, 1984. – S. 371, 385; Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Ч. 1. – К., 2001. – С.34-47.

⁴⁰Półciwiatek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistosc // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів - Люблін, 1996. – S. 87; Wojtowicz P. Op. Cit. – S. 101-103.

⁴¹Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – № 102. – С. 298; Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. – Київ-Відень, 1920. – С. 11-17, 201-202, 228; Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656-1657 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 74-75.

⁴²БМЧ (Краків). – В.Р. – Відділ рукописів. – Спр. 1656, арк. 257, 258, 260-261 (Документальні матеріали відділу рукописів Бібліотеки музею Чарторийських в Кракові використовувалися нами за мікро-фотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м. Варшаві (Спр. 1656. – Мікрофільм № 16460)); Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655-1657 // Polska w okresi drugiej wojny Północnej 1655. – Т. II. – Warszawa, 1957. – S. 237-257; Dzieje Warszawy. Warszawa w latach 1526-1795. – Warszawa, 1984. – S. 185; Kubala L. Wojna Brandenburska. – S. 159, 164-165.

⁴³РДАДА. – Ф. 229, оп. 1, спр. 21. – Арк. 13-15.

⁴⁴Wojtowicz P. Op. cit. – S. 108; Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів (далі – ЛНБ НАНУ. ВР.). – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 189/11. – Арк. 1002-1003; Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 169-170.

⁴⁵Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С. 1463.

⁴⁶Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 106. – С. 315.

⁴⁷Wojtowicz P. Op. cit. – S. 108; Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 170-171.

⁴⁸Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 171.

⁴⁹Wojtowicz P. Op. cit. – S. 108.

⁵⁰ Цит. за: Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 174.

⁵¹ Там же; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 500-501.

⁵² Wojtowicz P. Op. cit. – S. 108

⁵³ Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – С. 321.

⁵⁴ Гурбик А.О. Військовий контекст українсько-російських взаємин в умовах Раднотської системи (1656-1657 роки) // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного наукового столу). – К., 2005. – С. 136-140.

Тарас Чухліб
(Київ, Україна)

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ – ТРАНСІЛЬВАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО: МІЖНАРОДНЕ УТВЕРДЖЕННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ПОЛІТИКИ ПОЛІВАСАЛІТЕТНОСТІ (XVII ст.)

Протягом XV - XVII ст. політика персональних уній, династичні й спадкові проблеми викликають перерозподіли держав, відчуження територій, змінюють державні кордони й стають причиною виникнення об'єднаних королівств та імперій¹. У цей час, згідно з висловлюванням відомої російської дослідниці А. Люблінської, європейський континент являє собою картатий конгломерат монархій - абсолютних, обмежених, номінальних (імперія), національних, багатонаціональних - і республік - олігархічних (Венеція, Генуя), федеративних (Голландія, Швейцарія), шляхетських ("уявна монархія" в Польщі й частково Угорщині) і т.п.² Характеризуючи західноєвропейський Ренесанс щодо творення державних структур і доповнюючи вищенаведене визначення, інший історик М. Петров продовжив попередню типологію, вказавши на існування державкомун, сеньйорій, регіонально-абсолютистських, територіальних держав, різних напіввасальних і напівзалежних утворень тощо³. Очевидно, цей перелік можна доповнити за рахунок виникнення й інших державно-політичних систем Центрально-Східної Європи, зокрема, й такого специфічного державного організму, як "Український гетьманат" ("Військо Запорозьке", "Гетьманщина"), що виник у результаті революційних подій 1648–1676 рр. на теренах "руських" воєводств Речі Посполитої⁴.

Як наслідок розвитку багатоваріантних політичних структур і державних інститутів, розпочався процес складання європейської моделі держави, яка лягла в основу принципів побудови сучасних держав⁵. Цей процес розтягувався на довгі століття, включно до XIX ст., й був складним та нерівномірним, зважаючи на різні причини. Однією з них стала проблема перетворення старих “приватних” сюзеренно-васальних феодальних відносин, заміна персональних зв’язків між главою держави, суверенами та васальними володарями на модерні інституційні відносини між урядами й усією масою підданих тієї чи іншої держави. *“Це був вільний, нерівномірний, переповнений можливостями перехідний стан багатоваріантного процесу місцевої регіональної динаміки: від конгломератних феодальних політичних структур до національних, краще окреслених державних об’єднань”*, - відзначали дослідники зазначеної проблеми⁶.

Аналізуючи це важливе питання, історики зауважували, що шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого й нового способів мислення, старі й нові ментальні установки. При цьому нове мислення вимагало свого прояву насамперед у питанні влади – що таке “влада” в новому світосприйнятті й реальне місце володаря в цьому новому суспільстві⁷.

З правової точки зору “класична” васальна залежність передбачала, що між монархом і населенням васальної держави не існувало безпосереднього зв’язку - між ними стояла особа правителя цієї держави⁸. Той, як і в давнину, іменем Бога складав присягу на вірність своєму зверхнику. У свою чергу, останній також “на вічні часи” присягався в дотриманні зобов’язань перед підданим. Між ними укладався обопільний договір, у разі порушення якого однією стороною інша могла відмовитися від своїх зобов’язань. Успадковуючи середньовічні традиції, це супроводжувалося спеціальними процедурами, серед яких найголовнішою було вручення “привілею” та атрибутів монаршої влади. Хоча, згідно з твердженнями окремих учених, “пережитки феодальної вірності сюзерену (що нині став сувереном) і рицарської честі вже не служили стримуючим чинником”⁹. Тверезий політичний розрахунок, а, отже, і можлива та “безболісна” відмова-зрада від складеної присяги васальнозалежного правителя на користь іншого протектора все більше утверджувалися в міждержавних стосунках XVI - XVII ст.

Звернімося до окремих прикладів розвитку державних моделей у Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі, які б проілюстрували вищевикладене і стали вихідним пунктом для їхнього (моделей) порівняння. Близько трьохсот світських і духовних князівств та півтори тисячі самостійних рицарських володінь на середину XVII ст. існували в межах т.зв. “Священної Римської імперії німецької нації”, яка була мультинаціональним державним

утворенням.. Більшість з цих князівських і рицарських володінь довгий час перебували в різній стадії васальної залежності від імператорського дому Габсбургів, і лише Вестфальський мир 1648 р. встановлював територіальний суверенітет (“*Landeshoheit*”) німецьких (австрійських) князів з правами складати союзи між собою та іноземними державами¹⁰. Єдиним обмеженням була умова не укладати такі союзи проти імператора. По суті, “Священна імперія” була конфедерацією великої кількості середніх і дрібних земельних володінь, королівств, князівств, курфюрств, герцогств, ландграфств, володінь імперських лицарів-васалів та вільних міст, які були справжніми державами в складі Імперії¹¹. Володар імперії уособлював у собі дві різні владні функції: з одного боку, він був німецьким (австрійським) королем, а з іншого – потенційним володарем всього західного християнського світу¹². На обґрунтування останньої тези (про вічність Римської імперії та влади її цісарів) і насадження її в суспільній свідомості була направлена майже вся тогочасна західноєвропейська політична думка.

Надмогутньою “Священна імперія” стала за панування Карла V Габсбурга (1519–1556), коли об’єднала під своєю владою Німеччину, Іспанію, Нідерланди, Італію й стала наднаціональним державним утворенням. Від часу зречення цього імператора дім Габсбургів поділився на дві самостійні гілки – іспанську та австрійську. За всієї могутності, всередині “Священної імперії”, як дослідив Б. Поршнев, існувало ряд серйозних протиріч: державних – між імператорами і князями; конфесійних – між релігійними угрупованнями; національних – між німцями, слов’янами, угорцями та інш.; соціальних – між суспільними верствами й групами¹³. Одним з протиріч, на думку науковців, є те, що політична еволюція Австрійської імперії відбувалася в напрямку все більшої територіалізації, тобто зростаючого повновладдя місцевих князів. Це, проте, зміцнювало владу імператора як космополітичного “володаря всіх володарів” (“*augustissimus*”)¹⁴.

Починаючи з останньої чверті XIV ст. на європейську модель сюзеренно-васальних міждержавних стосунків почала значно впливати азіатська традиція відносин між монархами-сюзеренами та залежними від них правителями. *Ex Oriente Lux* (“світло йде зі Сходу”) - у цьому вислові концентрувався величезний вплив Османської імперії на політичний розвиток багатьох країн Європи, в тому числі й на їхні міжнародні відносини. Захоплення Османами колишніх територій Візантійської імперії на Балканах, де вже йшов процес зародження національних державних утворень, спричинило виникненню тут особливої “буферної зони” між Османською імперією та центральноєвропейськими країнами, яка складалася з васальнозалежних від султана держав (“дар ал-сульх” – країн миру). Хоча в даному випадку треба відзначити, що таке поняття, як “міждержавний васалітет”, було відсутнє в політико-правовій практиці середньовічної та ран-

ньомодерної Османської імперії. Адже до виникнення поняття “дар ал-сульх” в уявленні мусульман християнські країни були тільки “світом війни”, в якому “невірні” могли лише покірністю (прийняттям мусульманства) й сплатою данини “купити” мир з мусульманами. Разом з тим, традиція вживати термінологію, притаманну “сюзеренно-васальним відносинам”, стосовно Османської імперії та залежних від неї країн є загальноприйнятою у світовій історіографії*.

Під турецьким сюзеренітетом з 1389 р. перебував Сербський деспотат, а в 1459 р. він був остаточно інкорпорований Мегмедом II. Наприкінці XIV ст. султаном були підкорені два Болгарські царства і деспотат Добруджа¹⁵. У першій половині XV ст. османськими васалами стали правителі Боснії. У цих залежних державах султани іноді надавали автономію місцевим володарям, змушуючи їх сплачувати щорічну данину (гараж або “*tributum*”) та поставляти допоміжні військові підрозділи для походів османської армії¹⁶. 1526 року в підданство до Порти потрапила Дубровницька республіка, що почала надсилати данину до Стамбула. Вона, як і ряд державних утворень Греції, користувалася більшою самостійністю у внутрішній та зовнішній політиці. Турецька влада була зацікавлена в ширшій автономії грецьких територій – області Судіотів в Епірі, округу Мані на Пелопонесі, островах Тосос та Ітра, що було спричинене провідною роллю греків у тогочасній міжнародній торгівлі в цьому регіоні¹⁷. Певними автономними правами володіли правителі Албанії, які під впливом Туреччини прийняли іслам. Лише наприкінці XVI ст. Османській імперії вдалося підкорити собі Чорногорію, яка, однак, протягом наступних десятиліть насильного турецького протекторату опиралася сплаті данини.

Поступово протягом другої половини XV-XVII ст. балканські васальнозалежні держави були перетворені на провінції Османської імперії, які підлягали султанському наміснику. Ці провінції називалися еялетами (з тур. “влада”, “верховенство”), а турецький урядовець, який управляв ними - бейлербеєм (“беєм беїв” – старшим над старшими)¹⁸. У 1527 р. на систему еялетів була поділена вся територія Боснії¹⁹. Невдовзі такої ж долі зазнали й інші балканські держави.

Треба зазначити, що процес поширення османської зверхності над балканськими правителями не був простим і відбувався не лише у військовому протистоянні з місцевими володарями, але й у гострій політичній та військовій суперечці між турецькими султанами й Габсбургами за право сюзеренітету. Адже й болгарський цар Іван Страцимир з 1369 р., і боснійський король Стефан

* (Див.наприклад: *Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. - К., 1998. - С. 116-118; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. - М., 1984. - С. 38-39.*).

Дабіше з 1394 р., і сербські деспоти Лазар, Стефан Лазар, династія Бранковичів наприкінці XIV - на початку XV ст. визнавали себе васалами королів Угорщини²⁰. Крім того, з кінця XVI ст. між Османською імперією та Угорським королівством розгорнулася боротьба за підпорядкування Трансільванського (Семиградського), Волоського та Молдавського князівств. Активніше від часу завоювання турками Угорщини (1521-1526) в суперечку за придунайські князівства вступають польські королі.

Власне, у цій довголітній боротьбі сюзеренів і зародилася традиція одночасної подвійної (а то й потрійної!) підлеглості правителів-васалів більш сильним монархам, що ворогували між собою. Водночас досить частою, зважаючи на міжнародну ситуацію, стала і політика заміни слабшими правителями своїх протекторів. Одним з перших таку гнучкість у зовнішній політиці продемонстрував сербський деспот Джурдже Бранкович (1427-1456), який навесні 1428 р., залишаючись васалом угорського короля Жигмонта (1387-1437), визнав васальну залежність від турецького султана Мегмеда II. При цьому він зобов'язався виплачувати Порти щорічну данину й надавати двотисячне кінне військо до османської армії²¹.

Особливо цінними для нас є політичні відносини між господарями Волощини та Молдавії, з одного боку, й монархами Османської імперії, Польського й Угорського королівств - з іншого. Адже історія цих міждержавних стосунків у площині еволюції політики полівасалітетної підлеглості й частої заміни протекторів є чи не найбільш аналогічною ситуації, в якій перебувала Україна з постановом козацької держави в другій половині XVII ст.²² А тому зупинимося на їхньому висвітленні детальніше, зосередивши увагу на ключових моментах, що виникали у зовнішній політиці Молдавського князівства у зв'язку з його міжнародно-правовим статусом.

У XVI ст. Молдавське князівство продовжувало бути державою, де перехресчувалися інтереси багатьох країн - Османської імперії, Корони Польської, Угорського королівства, Священної Римської імперії, Апостольської столиці, Великого князівства Литовського. З середини цього століття свою політику щодо Молдавії почало формувати й українське козацтво²³. Господарі, які досить часто змінювалися, продовжували політику полівасалітетної підлеглості й часто змінювали своїх зверхників, зважаючи на конкретну військово-політичну ситуацію в регіоні. Але з часом це придунайське князівство все більше й більше втягувалося у сферу впливу могутньої на той час Порти. З 1520-х рр. султани вже починають затверджувати господарів Молдавського князівства, які вибиралися місцевими боярами. Господарі були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині XVI ст. право затвердження чергового господаря перетворюється в систему їхнього прямого призначення султаном без ради з молдавським боярством²⁴. Разом з тим, султанами

допускалася певна самостійність князівства в його зовнішній політиці. Рівень цієї самостійності визначався міжнародними планами Османської імперії того чи іншого періоду. Як відзначають фахівці з цієї проблеми, дозволена Портою свобода зовнішньополітичної діяльності спричиняла в самому князівстві прагнення спочатку до збереження незалежності, а потім до її відновлення²⁵. “Підкорені християнські народи не прийняли іслам і не асимілювалися з турками... Ці народи почали домагатися відокремлення від турок”²⁶, - писав з огляду на це турецький історик А. Ніязі.

Однак такий стан взаємовідносин між Османською імперією та Молдавським господарством не означав, що серед боярської еліти не виникало інших планів щодо зовнішньополітичної орієнтації своєї країни. У середовищі правлячої верхівки в цей період виникає два угруповання - “протурецьке” і “прохристиянське” Представники першого продовжували підтримувати вже “традиційне” османське зверхництво. Друге - виношувало проекти повернення до польського сюзеренітету або ж планувало для себе інших протекторів - Московську державу чи Габсбургську монархію.

Більш ніж три століття правителі Молдавського князівства, зважаючи на суперництво сильніших держав (Османської імперії, Угорського королівства, Корони Польської та Московської держави), були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від поглинення іншими державними утвореннями.

Крім балканських країн, Волоського і Молдавського князівств, існувала низка держав, які так чи інакше перебували у васальній залежності від Османської імперії. Відомий турецький історик Г. Іналджик відзначав, що протягом XVI ст. були ще такі “християнські васальні (від султана – Т.Ч.) князівства... Трансільванія, Дубровник, Грузія, Черкасія та у XVII ст. козацький гетьман. Нарешті, існували піддані мусульманські князівства - Кримський ханат...”²⁷. Звернімося до короткого висвітлення міждержавних стосунків Трансільванського князівства.

Близько півстоліття, починаючи з останньої чверті XV ст., Трансільванія (угор. “*Erdely*” - Ердей, інша назва князівства – Семиграддя) у статусі воєводства перебувала в складі Угорського королівства. У 1526 р. трансільванський воєвода Я. Заполья програв боротьбу за угорську корону і, закликавши на допомогу турецькі війська, проголосив себе князем Трансільванії. Таким чином Угорщина була поділена між Османами і Габсбургами. Відтоді виборні трансільванські князі стали васалами султана зі щорічною виплатою йому данини (вперше вона була виплачена у 1543 р.) і постачанням у разі необхідності військових підрозділів. Як дослідив чеський історик Й. Блашкович, місцеві князі виплачували

Порті щорічну данину у розмірі 10 000 золотих толарів²⁸. Однак Габсбурги не залишали Трансільванію в спокої – в останній чверті XV ст. вони змогли відновити свою зверхність над її князями в результаті П'ятнадцятилітньої війни (1592-1606) з Османською імперією.

У січні 1595 р. трансільванський князь Сигізмунд Баторій уклав угоду з імператором Рудольфом (той одночасно був і королем Угорщини), в якій зобов'язався брати участь у війні проти Туреччини та визнав підлеглість австро-угорському монархові. Рудольф погодився на те, щоб Баторій володів князівством у колишніх кордонах, але в разі смерті Сигізmunда та відсутності спадкоємця по чоловічій лінії Трансільванія мала перейти під безпосередню владу угорського короля²⁹.

У результаті національно-визвольного повстання проти австрійської влади на чолі зі шляхтичем Іштваном Бочкаї, останнього у 1605 р. проголосили князем Трансільванії й королем Угорщини (хоча від другого титулу він відмовився). За допомогою турецьких військ Бочкаї мав ряд важливих перемог над габсбурзькою армією. Визнаючи сюзеренітет турецького султана, новопроголошений князь одержав від нього монарші інсигнії - меч і корону. У липні наступного року він підписав договір з австрійським імператором Рудольфом про визнання своїх суверенних прав стосовно Трансільванії, до якої ввійшла і територія сучасної Закарпатської України³⁰. 11 листопада того ж року між двома монархами – австрійським цісарем і турецьким султаном, а також залежним від Порти трансільванським князем був укладений Житваторокський мир, який припинив П'ятнадцятилітню війну. Згідно з його положеннями, Габсбурги виплачували Османам 200 тисяч форинтів, а Трансільванія визнавалася васалом Туреччини. Її васалітет полягав у сплаті туркам щорічної данини та наданні у разі потреби війська, а також в обов'язковому затвердженні султанами нових князів, що вибиралися на державних зборах князівства³¹. Разом з тим, угорські князіувільнялися від постачання до Стамбулу податку продовольством.

Коли у квітні 1613 р. князь Габор Баторій відмовився від султанської зверхності й перейшов під цісарський протекторат, Агмед I добився його зміщення й виборів на князівський трон свого ставленика Габора Бетлена. Це обрання відбулося за підтримки 80-тисячної турецької армії, а державні збори Трансільванії були скликані великим візирем. З цього часу князівство стало виплачувати данину в розмірі 10 тисяч золотих. У листі султана Мустафи до польського короля Сигізmunда III за 1623 р. відзначалося: "...Особливо це (стосується. - Т.Ч.) семиградського воеводи Бетлена Габора, найславнішого серед правителів... Він вірний і славний слуга і невольник нашої Порти, а семиградська держава з часів наших предків доблесних і благородних є нашим спадковим володінням"³².

У положеннях Вестфальського миру 1648 р. Трансільванія вперше за

багато десятиліть була названа поряд з іншими “удільними” державами. В окремі періоди це князівство виходило з-під протекторату Османської імперії, змінюючи його на сюзеренітет Габсбургської династії. Перебуваючи між двома імперіями, Трансільванія довгий час визначала свою зовнішню політику як альтернативну: або опираючись на Відень вийти з-під влади Османів, або ж визнати владу австрійців, щоб позбавитися впливу Порти³³. Інколи в Трансільванії правили одночасно два князі – один підтримувався Австрією, другий – Туреччиною. Після того, як коаліція європейських держав у 1683 р. перемогла османську армію під Віднем, Трансільванія остаточно відійшла під зверхність австрійської корони. 4 грудня 1691 р. імператор Леопольд I надав його правителю диплом (“*Magna Charta Diploma Leopoldiani*”), в якому були виписані васальні “права і привілеї” місцевого князя³⁴.

Отже, на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу формується традиція полівасалітетної залежності правителів слабших і менших держав (Трансільванія, Молдавія, Волощина, ряд балканських країн), які, з огляду на неможливість відстояти свою незалежність та бажання утримати владу над підлеглими територіями, шукали для себе серед більш могутніх династичних володарів – надійних захисників-сюзеренів. Подібною до цього міжнародного процесу складалася ситуація у зв’язку з появою в середині XVII ст. на теренах Центрально-Східної Європи Українського гетьманату – нового державно-політичного утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус і, таким чином, вимагало пильної уваги до себе з боку сусідніх монархів.

1648 рік став для козацької корпорації тим справжнім Рубіконом, перейшовши, який вона силою зброї здобула собі не лише внутрішньополітичне визнання та станові привілеї, але й започаткувала якісно новий етап свого міжнародного утвердження. “*Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovien Pr. Electus Belli Servilis autor Rebellium Cosaccorum et Plebis Ukrainen dux* (виділення тут і нижче Авт.)”³⁵, – такий напис латинською мовою залишив 1651 р. під найбільш достовірним портретом гетьмана Війська Запорозького Б.Хмельницького голландський художник В.Гондіус. “*Bohdan Chmielnicki, dux Cohor. Zaporow.*”, – саме так гетьман Б.Хмельницький почав підписувати свої латиномовні листи до шведського короля Карла X Густава з 1655 р. (листи від 29 жовтня 1655 р., 22 березня, 14 і 16 листопада 1656 р., 18 січня і 21 червня 1657 р.)³⁶ та бранденбурзького курфюрста Фрідріха Великого (21 червня 1657 р.)³⁷. У листах до князя Трансільванії Юрія II Ракоці від 16 березня, 10 квітня, 13 травня та 18 липня 1656 р. бачимо підпис “*Bohdan Chmielnicki, dux gener. Exercit. Zapor.*”³⁸, а в посланні до молдавського господаря Стефана від 4 квітня 1656 р. “*Bohdan Chmielniccius, dux Exercitus Zaporoviensis*”³⁹. “*Theodatus Chmielnicki, dux una cum Exercitu Zaporoviensi Moscorum*”⁴⁰, – цю титулатуру зустрічаємо під охо-

ронним універсалом 1657 р. українського гетьмана австрійським послам. “*Bohdan Chmielnicki, dux cum universa Cohorte Zaporoviana*”⁴¹, – читаємо підпис гетьмана у листі від 18 квітня 1657 р. до імператора Священної Римської імперії Фердинанда III. І нарешті - “*Богдан Хмельницький, Божою милістю великий князь Військ Запорозьких (Bohdanus Chmielniczki, clementia divina generalis dux Exercituum Zaporoviensium)*”⁴² – таким титулом йменується гетьман у посланні від 18 червня 1657 р. до валаського воеводи Костянтина Щербана.

Чи мав право Б.Хмельницький на йменування “*dux*”? І чому він вживав його як відповідник усталеному в Україні протягом першої половини - середини XVII ст. титулу “гетьман”? Адже це латинське слово в європейських країнах означало “володар”, “князь”, “герцог” тощо. Українськими вченими вже було відзначено, що легітимація гетьманської влади під час урядування Б.Хмельницького відбувалася через посилання останнього на *jus occupationis* (С.Величенко)⁴³ та формування ним концепції *jus divinum* (С.Плохій)⁴⁴. Але і “право захоплення”, і “божественне право”, як правило, застосовувались заради узаконення внутрішньополітичних владних претензій гетьмана Війська Запорозького щодо України й не були переконливим аргументом для володарів сусідніх країн. Саме тому Б.Хмельницький намагається добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина з донькою молдавського господаря В.Лупула Розандою⁴⁵. Але в цьому випадку, зважаючи на тогочасні політико-культурні традиції, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів вважалися б “принцями крові” й могли здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити і суб’єктивні фактори (як-то вбивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що і підтвердилося невдовзі, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Саме тому головним завданням Б.Хмельницького, починаючи з другої половини 1648 р, на нашу думку, було утвердження Українського гетьманату як васальнозалежної держави під протекторатом якогось із монархічних дворів Заходу (Трансільванія), Сходу (Росія), Півдня (Туреччина) чи Півночі (Швеція). Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б.Хмельницький “...я буду триматися того пана (монарха. - Т.Ч.), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй оніці”⁴⁶. Зважаючи на те, що політика на утвердження міжнародної легітимації через прийняття протекторату когось із іноземних монархів відбувалася майже одночасно у всіх вищезазначених геополітичних напрямках й зумовлювалася специфікою *status quo* Війська Запорозького (а воно як до, так і після 1648 р. перебувало у підданстві королів Речі Посполитої), ці зовнішньополітичні заходи поступово трансформуються в концепцію полівасалітетної підлеглості новоутвореного під час революційних подій державного організму.

Безумовно, творцем цієї концепції був ніхто інший, як гетьман Б.Хмельницький. Опираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва, він зумів, як буде висвітлено нижче, не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від турецького султана, московського царя й шведського короля. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої. Зважаючи на те, що вплив конфесійного чинника на зовнішню політику гетьманського уряду Б.Хмельницького вже значною мірою висвітлений в історіографії⁴⁷, цей важливий аспект тогочасних міждержавних відносин (країни регіону поділялися на православні, католицькі, протестантські та мусульманські, що відповідно впливало на дії їхніх урядів) не є предметом нашого дослідження.

Відзначимо, що з початком Української революції (до укладення Зборівського трактату 1649 р.) характер стосунків між Військом Запорозьким та Польською короною майже не змінився. З точки зору сюзеренно-васальних відносин, вони на той час відбувалися ще між суб'єктами одного державно-політичного тіла (Речі Посполитої) – королем, який був для козацтва “дідичним” сюзереном, й “гетьманом з усім Військом Запорозьким” – “колективним васалом”. Саме так, в усвідомленні української сторони, вони розвивалися від часу правління короля Стефана Баторія. Вже в одному з перших листів до короля Владислава IV, що був написаний на початку червня 1648 р., після гучних перемог над коронною армією на Жовтих Водах й під Корсунем, гетьман Б.Хмельницький окреслив своє васальнопіддане становище як “найнижчий підніжок і вірнопідданий” польського монарха й висловив “вірність підданства нашого (Війська Запорозького. - Т. Ч.) з вірною рицарською службою...”⁴⁸. Разом з тим, він нагадав сюзеренові про надані їм раніше “права, привілеї, військові вольності” та про їхнє порушення від “українних старост і державців”, які протягом довгого часу “кривдять і ображають” козацький загаль. Це й стало причиною збройного виступу Війська Запорозького, але не проти короля, а проти річпосполитських урядовців, які, на думку гетьмана, не “могли бути добрими приятелями В.К.М.-ті, П.н.м. (вашої королівської милості пана нашого милостивого. - Т. Ч.)”, проте були королівськими підданими. А тому Б.Хмельницький просив Владислава IV пробачити йому “гріх” порушення сюзеренно-васальних стосунків (він полягав у самовільному збройному виступі проти інших королівських васалів) та залишити Військо Запорозьке при “давніх правах і вольностях” (“*dawnych prawach i wolnościach*”)⁴⁹.

Однак усі ці звернення творця Українського гетьманату з проханням про підтвердження “давніх прав і привілеїв” так і не знайшли відгуку в цього

козацького сюзерена - невдовзі Б.Хмельницький одержав звістку про смерть польського короля. Зважаючи на це, гетьман відкликає посольство з Польщі та в "цидулі"-додатку до листа Киселю висловлює скорботу щодо "осиротіння" Війська Запорозького⁵⁰. А вже 8 червня гетьман вперше висловлює офіційне бажання бачити на опустілому троні Речі Посполитої московського царя Олексія Михайловича: "Зичили бихмо собі саможержца господаря такого в своїй землі, яко ваша царська вельможність, православний християнський цар..."⁵¹. Якби цей монарх пристав на таку пропозицію, то все козацтво в особі Б.Хмельницького погоджувалося на вірні "услуги" новому сюзерену. "...Щоб він (Олексій Михайлович. - Т.Ч.) ляхам і нам паном і царем був..."⁵² - конкретизувалося в листі гетьмана від 11 липня до російського воєводи Н.Плещеева.

Саме в червні 1648 р. Б.Хмельницький у листах до відомих урядовців Речі Посполитої відмовляється від згадки у своїй титулатурі про підпорядкування Війська Запорозького польському королю. Якщо раніше він підписувався як "гетьман" або "старший" і додавав слова "із Військом його Королівської милості Запорозьким", то відтепер просто "старший з Військом Запорозьким"⁵³. На нашу думку, це є ще одним підтвердженням існування моделі васалітету українського козацтва перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Якщо сюзерен умирав, то необхідно було перекласти домовленості щодо підданства з його наступником на королівському троні, а до часу обрання останнього Військо Запорозьке (як "рицарський люд") залишалося вільним у виборі протектора.

Зрозумівши, що цар Олексій Михайлович, в силу багатьох обставин, не буде висувати свою кандидатуру на королівський трон Речі Посполитої, український гетьман у листопаді 1648 р. звертається з аналогічним проханням до правителя Трансільванського князівства Юрія Ракоці: "...ми одностайно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини" ("*patronum et regem Poloniae patriae nostrae, cupimus*")⁵⁴. Як і у випадку із запрошенням царя, одним з головних чинників, яким керувався Б.Хмельницький стосовно протегування кандидатури Ракоці на польський трон, було велике бажання якнайшвидше одержати військову допомогу для продовження боротьби з коронною армією. Про важливість цього кроку гетьмана свідчило й те, що для укладення договору до Трансільванії відправилося досить представницьке українське посольство на чолі з генеральним писарем І.Виговським⁵⁵.

У період безкоролів'я в Речі Посполитій Б.Хмельницький також відправив посольство до Стамбулу, де, згідно досліджень відомого сходознавця О.Пріцака, влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом укладається угода сюзеренно-васального типу⁵⁶. Однак ряд вчених, серед яких і російський історик Б.Флоря, заперечили факт її існування. Разом з тим, на основі даних

листа польського шляхтича Л.М'яковського, дослідники зробили висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством Ф.Джалалія (восени того ж року) в напрямку отримання турецької протекції⁵⁷. Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б.Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати “рабів” на галери (?), а також передавати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам’янець-Подільський⁵⁸.

Отже, якщо висунення можливих кандидатур московського царя й трансільванського князя на польський трон засвідчували намагання Українського гетьманату вплинути на зміну короля-сюзерена в межах однієї держави, то укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією - ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) поклали початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б.Хмельницького. Не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке набувало собі ще й другого династичного зверхника - монарха в особі султана Османської імперії Мегмеда IV. Згідно з дослідженнями М.Костомарова це відбулося протягом 1649 – 1650 рр.⁵⁹ Сучасні історики О. та Л. Прицаки засвідчують, що підписання “османсько-козацького” договору відбулося у 1650 – 1651 рр.⁶⁰

Одночасно в середині лютого український гетьман приймає послів з Трансільванії й заявляє їм, що не відмовляється від ідеї бачити князя цієї держави як свого протектора. Разом з тим, Б.Хмельницький погоджується скласти присягу трансільванському князю про підданство лише на основі чотирьох з шести присланих пунктів проекту трансільвансько-української угоди. ...Ясновельможний гетьман приймає, не порушуючи християнства, чотири перші умови, начебто цілком скріплені присягою, і обіцяє зберігати їх честю, вірою і сумлінням, сам з усіма своїми військами, а не тільки із старшинами (як вимагається в пунктах)” (“*His positis et ad executionem rei adductis conditiones quatuor primas salva christianitate, in toto tanquam sacrosanctas ilmus campiductor suscipit, easdemque ipse cum universis exercitibus suis, non tantum cum officialibus (ut in punctis desiderantur) sub honore, fide et conscientia servaturum pollicetur*”⁶¹).

Під час прийняття трансільванського посольства українське керівництво проводило переговори про перемир’я з представниками короля на чолі з А.Киселем, які були завершені підписанням (вже після від’їзду угорців) мирної угоди в Переяславі. Перед тим Яну II Казимиру була вручена “Супліка Війська Запорозького”, у котрій викладалися умови, з прийняттям яких українці погоджувалися б визнати свій васалітет щодо короля. На початку цього документу так і було заявлено: “...залишимося вірнопідданими, якщо наведені нижче пункти будуть здійснені”⁶². У першому ж пункті відверто говорилося про те, що з огляду на “криваві образи”, Військо Запорозьке шукало собі “допомоги у

чужих панів” Тут, як вже відзначалося, йшлося про московського царя, турецького султана й трансільванського князя. “Супліка...” яскраво відрізнялася від попередніх вимог козацтва до польського уряду й у правовому відношенні засвідчувала трансформацію козацтва як невизнаного стану в межах Речі Посполитої в провідний стан новоутвореної козаками держави у вигляді гетьманату.

Відтепер, з точки зору уряду Б.Хмельницького, йшла мова вже не про відновлення “дідичних” річпосполитських сюзеренно-васальних стосунків, а про встановлення відносин у рамках “протектор” (Річ Посполита: шляхетський стан на чолі з королем) - “підданий” (Український гетьманат: гетьман, “усе Військо Запорозьке” та “руські” стани). Зрозуміло, що король і “стани Речі Посполитої” не могли погодитися з такою позицією Б.Хмельницького, адже в разі невиконання сюзереном-протектором умов українців, васальнозалежна козацька держава могла цілком законно відмовитися від захисту польського короля й Речі Посполитої на користь більш вигідного для себе монарха-заступника. Це стало однією з причин того, що в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир’ї не було відображено жодної з вимог гетьмана, а лише домовлено про встановлення тимчасового кордону між Польщею та Україною й продовження проведення двосторонніх переговорів. Хоча відтоді Б.Хмельницький, очевидно, з тактичних міркувань, на офіційному рівні вже визнає себе “вірнопідданим” Яна II Казимира, про що свідчила прийнята від короля булава та корогва⁶³.

Але, разом з тим, протягом усього 1649 р. гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції - про це свідчили його листи до московського царя (22 квітня; 13 травня; 26 жовтня 1649), продовження переговорів з послами Османської імперії (лютий), переписка з трансільванським князем (14 травня, 25 вересня) та урядовцями Кримського ханату (10, 11 та 20 квітня). Однак жодна з цих “високих” сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б.Хмельницького. Вона ж у цей час перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

Незважаючи на укладення Зборівського трактату й визнання Яна II Казимира своїм патроном, Б.Хмельницький у вересні 1649 р. у листі до трансільванського князя декларує його номінальне протекторство над Українським гетьманатом: “...і себе з усіма Військами Запорозькими найохотніше віддаю до всіх послуг вашої найяснішої високості і цілую руку вашої найяснішої високості, щоб вона зволила, як і раніше, зберігати і захищати нас своїх підданих у прихильності, ласці, опіці”⁶⁴. Те, що наведене висловлювання було лише дипломатичною декларацією, засвідчив подальший розвиток українсько-трансільванських відносин: обмін черговими посольствами й ненадання Трансільванією необхідної допомоги. Останнє дуже нервувало Б.Хмельницького,

який писав до князя Сигізмунда Ракоці 25 вересня: “Нарешті ж, благаючи бога, ми готові до крайності, більше заради поваги до Вашої найсвітлішої високоності, менше заради нашої безпеки. Прохаємо тільки того, щоб Ваша найсвітліша високоність не позбавила нас своєї ласки, під захистом якої ми будемо вважати себе до самого кінця нашого життя найвірнішими підданими Вашої найсвітлішої високоності”⁶⁵. Але й ці запевнення українського гетьмана не знайшли відгуку в угорському князівстві, а, отже, реального підкріплення сюзеренно-васальних домовленостей з династією Ракоці Хмельницький так і не одержав.

Рухаючись у напрямку визнання підлеглості трансільванському князеві й визнаючи зверхність польського короля, Б.Хмельницький продовжував шукати можливості більш широкої легітимації своєї влади на міжнародній арені. Однак це було важко зробити, не узгодивши до кінця стосунки з королівським урядом Польсько-Литовської держави. Зважаючи на недотримання Яном II Казимиром положень Зборівського трактату, наприкінці листопада 1649 р. гетьман звертається до депутатів варшавського сейму з проханням вплинути на короля у справі повторного підтвердження привілею, наданого українцям під Зборівим - “...на нинішньому сеймі вдруге підтвердити і видати нам з привілейною печаткою...”⁶⁶. Крім того, мали бути підтверджені всі пункти українсько-польського договору 1649 р. Лише після цього Військо Запорозьке погоджувалося “стояти стіною проти нашого ворога і щедро проливати кров за гідність В.Кор.М. (вашої королівської милості – Т.Ч.) і цілість Речі Посполитої”⁶⁷. Отже, й тут проглядалися елементи сюзеренно-васальних відносин - сюзерен в особі короля надавав козакам “привілей”, а ті у відповідь погоджувалися виконувати військові повинності на його користь.

І хоча Зборівський трактат було ратифіковано на сеймі, король, незважаючи на різні обставини, все одно не міг (та й, очевидно, не хотів!) виконувати взяті на себе зобов’язання. У березні 1650 р. Хмельницький вже вкотре відсилає до нього своїх послів, які мали відстоювати перед монархом збереження “прав і привілеїв”, наданих варшавським сеймом й оголосити Яну II Казимиру десять пунктів своїх вимог. “Зволь, В.К.М. (ваша королівська милість – Т.Ч.), виконуючи декларацію (Зборівську. - Т.Ч.) здійснити своє королівське слово...”⁶⁸ – згідно з положеннями наданої гетьманом інструкції повинні були заявити українські дипломати королю Речі Посполитої. Але й прохання щодо виконання однієї з найголовніших чеснот монарха - дотримання даного своєму підданому слова - також не допомогло. Натомість коронні війська готувалися до рішучого наступу на Український гетьманат, адже, згідно тогочасних повідомлень польських урядовців, “Хмельницький робив себе володарем чи князем”

Не відкидаючи перспективу набуття російського протекторату (про що свідчать листи Б.Хмельницького до Олексія Михайловича від 1 липня, 20 жовтня та 11 листопада 1650 р.), українське керівництво з огляду на ненадання Мос-

ковською державою військової підтримки, влітку 1650 р. активізує свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV. У відповідь турецьким володарем було направлено до Чигирини посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.⁶⁹ Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б.Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно яких Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: “проти кожного неприятеля (султана. - Т.Ч.) стояти”; “у держави Вашої цесарської милості не вторгатися”; “у згоді перебувати з татарами... на віки в приятельстві ходити”; з відома султана і кримського хана свої “військові справи чинити”⁷⁰.

Згідно з висновками М.Грушевського, українсько-турецькі переговори завершилися у березні наступного року “формальним признанням України васальною державою Отоманської імперії”⁷¹. Такий висновок відомий вчений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні⁷². Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І.Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були позбавлені від данини султану й мали одне зобов'язання - нести військову службу на користь нового сюзерена⁷³. Мегмед IV також надіслав Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого. Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі.

Впроваджуючи свою концепцію полівасалітетної підлеглості, гетьман Б.Хмельницький ще в листопаді 1650 р. заявляв, начебто “виправдовуючись” перед Яном II Казимиром за стосунки з “сторонніми панами” - московським царем, турецьким султаном, трансільванським князем і кримським ханом - “...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі приятелів (іноземних володарів. - Т.Ч.)”⁷⁴. Під тягарем військових невдач української армії в 1651 р. гетьман Б.Хмельницький та генеральна старшина у вересні того ж року складають присягу на вірність “королеві і Речі Посполитій”⁷⁵, яка скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. Однак одразу ж після акту присяги український гетьман висилає своє посольство до Москви з листом до царя, в якому, зокрема, говорилося: “... прийняли перемир'я з гетьманами коронними і Річчю Посполитою..., і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності”⁷⁶.

Керівництво Війська Запорозького висловило бажання платити данину

(фіксованою грошовою сумою) московському цареві згідно усталених у східно-європейському регіоні традицій і яке концентрувалося у принципі “як збирав турецький султан із **Угорської, Мультянської та Волоської землі**”⁷⁷. Саме так заявляли українські послы під час березневих переговорів у Москві. “Как по иных землях дан вдруг отдаецца, волили бы есьми и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат”,⁷⁸ – говорилося у п.15-му відправлених до Москви “лютневих” статей Б. Хмельницького. Однак цей пункт був затверджений в іншій редакції – з українського населення мав збиратися спеціальний податок з подальшою його передачею російському представникові в Україні.

Після 1654 р. поряд з трьома головними напрямками дипломатії гетьманату – Росія, Швеція, Туреччина (включно з Кримом) – залишалось ще два – Польща і Трансільванія. Незважаючи на відмову від польської протекції, Б.Хмельницький все ж таки остаточно не пориває з Яном II Казимиром. У Чигирині гетьман приймає польські посольства, а у відповідь на прохання-наказ монарха Речі Посполитої надати військову допомогу (лист від 7 березня 1656 р.), хоча й відмовляє у її наданні, але й “обнадіює” колишнього зверхника щодо можливого повернення до “діничного пана” – “...в глибині воєнних подій виявляться, нарешті, наша вірність і покора”⁷⁹. Майже так само протягом 1655 – 1656 рр. український гетьман діяв у напрямку налагодження мирних стосунків з Трансільванією. Коли посольство цього князівства у жовтні 1656 р. прибуло до України для остаточного укладення договору й зажадало від Хмельницького скласти присягу на вірність Юрію II Ракоці, то оточення гетьмана заявило: “Ми не хочемо брати ярма на шию. *Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван і Мультян, ми з доброї волі і по дружбі хочемо мати з ним союз*”⁸⁰. Такий союз був необхідний Хмельницькому, щоб допомогти своєму родичеві В.Лупулу відновити владу в Молдавському князівстві, а також добитися волоського трону для М.Петрашкевича⁸¹. Це дало б змогу реально впливати на політику придунайських князівств та маніпулювати ними проти Польщі. Однак, в силу багатьох обставин ці задуми так і не були втілені в життя.

Таким чином, протягом 1648 – 1657 рр. гетьман Б.Хмельницький за допомогою політики полівасалітетної підлеглості кільком оточуючим монархам намагався утвердити Український гетьманат як повноцінний суб’єкт міжнародних відносин⁸². Але головні події, які розгорнулися навколо міжнародного визнання ранньомодерної Української держави династичними дворами Європи та Азії відбулися трохи згодом.

Після смерті Б.Хмельницького його наступник гетьман І.Виговський у вересні 1657 р. підтвердив існування українсько-трансільванського союзу і в “Декларації Війська Запорозького” до князя Трансільванії й пообіцяв докласти всіх зусиль для утримання Ракоці при владі. Також Український гетьманат брав

на себе зобов'язання допомагати князівству в боротьбі “проти турків, татар та інших ворогів”⁸³.

У той же час у Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Українського гетьманату. У своїй доповіді на раді гетьман Виговський окреслив перспективи міжнародного становища гетьманату: “...прислав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хоче зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?”⁸⁴. Після цього гетьман запропонував присутнім залишатися в підданстві московському цареві. З огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву в своє безпосереднє володіння, рада вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору. Одночасно на Корсунській раді було обговорено положення угоди зі шведським монархом Карлом X Густавом, де українці визнавалися як *liberta gente et nulli subiecta* (“вільний народ і нікому не підлеглий”)⁸⁵.

Отже, у результаті чисельних військово-політичних кампаній, козацька старшина добре ознайомилася з проблемою міжнародного утвердження придунайських князівств – Молдавії, Волощини, а також Трансільванії. Вона полягала в орієнтації місцевих еліт на три потужні сусідні сили - турецького султана, австрійського імператора та польського короля (а в окремі періоди - ще й на угорського короля й московського царя). Проявом зовнішньої політики правителів цих невеликих держав була почергова зміна своїх союзників, а іноді - й прийняття одночасно двох (і навіть – трьох) протекцій задля збереження власної державності. На нашу думку, саме під впливом молдавсько-волосько-трансільванської практики міждержавних стосунків й відбувалося зародження політики полівасалітетної підлеглості Війська Запорозького - Українського гетьманату у досліджуваній період.

Українська національна революція 1648–1676 рр., яку розпочав шляхтич і козацький старшина Богдан Хмельницький, стала своєрідним продовженням загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., адже провідники революції довершували ті завдання, які не змогли вирішити керівники антигабсбургської коаліції в першій половині XVII ст., а саме – протидіяти планам Австрійського дому щодо відновлення та розширення наднаціональної Імперії Габсбургів доби Карла V. Виникнення нової, по суті національної, держави на східних землях Речі Посполитої не лише ослабило цю могутню країну – “неофіційного” католицького союзника Відня, але й зруйнувало габсбургську

концепцію “східного бар’єра” у планах модернізації Священної Римської імперії.

Протягом перших десяти революційних років Український гетьманат, завдяки впровадженню Б.Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості, остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава фактично непідлегла, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону. На території Центрально-Східної Європи з’явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, що їй у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори. Самопроголошений правитель гетьманату Б.Хмельницький був визнаний європейськими та азійськими монархами як васальнозалежний володар, який мав право на йменування титулом “*dux*”

Гетьман України укладає ряд міжнародних угод серед, яких в історіографічній традиції виділяються його домовленості з Московським царством, що з часом під впливом певних чинників набули міфологічного забарвлення щодо “возз’єднання”, “приєднання”, “об’єднання” і т.д. України з Росією. Відомо, що на козацькій раді 1654 р. у Переяславі не приймалася жодна угода. У результаті тогорічних лютнево-березневих переговорів між Українським гетьманом і Московським царством виникли два документи - 23 пункти-“статті”, які послав Б.Хмельницький до Москви і які мали лягти в основу майбутнього договору та 11 пунктів-“статей”, які прислав до Чигирини московський цар Олексій Михайлович. Лише окремі з цих “статей” (їх називають ще “Березневими”) дотримувалися протягом наступних років. За твердженням багатьох істориків, ні українська, ні російська сторони не виконували більшості з досягнутих домовленостей, а отже можна говорити лише про номінальний царський протекторат над ранньомодерною Українською державою. До речі, у цей же час Хмельницький, не соромлячись, намагався отримати захист турецького султана та рухався у напрямку визнання протекції угорського князя та шведського короля. Отже він “лякав” одного монарха іншим та намагався протиставити один одному тогочасних династичних володарів з метою здобуття самостійності для створеної козацької держави. Події, що відбувалися під час січневої Генеральної ради у Переяславі та лютнево-березневих переговорів українських дипломатів у Москві, можна сприймати лише як певний етап у зовнішній політиці гетьманського уряду на шляху до творення незалежної від тогочасної Польщі України.

Політику Б.Хмельницького продовжив його наступник на гетьманській посаді І.Виговський. Однією з причин зміни урядом цього гетьмана своїх протекторів була неможливість забезпечення ним об’єднання України під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представ-

ницькими монархіями європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим з них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави або султаном Османської імперії (а саме у цьому трикутнику, головним чином, відбувалося “баражування” гетьманів від однієї до іншої протекції) кращих “вольностей” для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також “прав та привілеїв” всіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства - тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

В окремі історичні періоди протекторами України погоджувалися виступати кримський хан, трансільванський князь і шведський король. Досить частий перехід гетьманів від одного до іншого монарха, а також їхня політика полівасалітетності (адже інколи вони визнавали себе васалами відразу двох, а то й трьох сюзеренів) могли означати лише те, що такими діями вони намагалися забезпечити *status quo* своєї влади та сприяти руху в напрямку здобуття для себе більшої невідчужуваності.

Дослідивши у контексті міжнародних відносин країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи основні аспекти зовнішньої політики Українського гетьманату, можемо відзначити факт визнання правителями козацької держави підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям. Так гетьман Б.Хмельницький протягом 1654-1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя й турецького султана та хотів здобути трансільванський і шведський сюзеренітет. І.Виговський у 1658 р. спочатку підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора. Витоки такої поведінки основних творців міжнародної політики гетьманату слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного регіону Європи на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу.

Українські правителі, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав (Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Османської імперії, Шведського королівства), були вимушені проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протекторат-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від інкорпорації до інших державних утворень.

Так само діяли і трансільванські князі, які довгий час перебували у вирі геополітичної суперечки між Османами та Габсбургами. Очевидно, що при уважному розгляді зовнішньополітичних моделей Українського гетьманату і Трансільванського князівства у XVII ст. можна відзначити, що володарі обох держав у цей час ставили за мету набуття більшої незалежності від системи

імперської монархічної влади у тогочасній Європі та шукали більш потужних і кращих протекторів задля збереження влади у своїх країнах.

¹ *Медведев И.П.* Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.) - Ленинград, 1990. - С. 9; *Чухліб Т.* Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя та Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К.,2003. - С.151 – 171.

² *Люблинская А.Д.* Государство эпохи Возрождения в Западной Европе // Типология и периодизация культуры Возрождения. - Москва, 1978. - С. 10.

³ *Петров М.Т.* Об исторической модели “мирового Возрождения” в связи с некоторыми политико-культурными характеристиками западноевропейского Ренессанса // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.). - С. 187-188.

⁴ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К.,1999; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К.,Нью-Йорк,2003; *Він же.* Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К.,2003

⁵ *Strayer J.* On the medieval origins of the modern state. - Princeton, 1973. - P. 12.

⁶ *Петров М.Т.* Об исторической модели “мирового Возрождения”... - С. 190.

⁷ *Циватий В.* Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі середньовіччя та раннього нового часу (політико-правові теорії і реальність) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції. – Чернівці, 2000. – С. 61.

⁸ *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – Санкт-Петербург, 1912. - С. 14.

⁹ *Люблинская А.Д.* Государство эпохи Возрождения в Западной Европе... С. 14.

¹⁰ *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. – 2002. - № 8. – С. 9.

¹¹ *Шульгин О.* Нарис з нової історії Європи. – Прага,1925. - С. 142; *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – Москва,1976. – С. 64.

¹² *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война... – С. 59.

¹³ Там же. – С. 59.

¹⁴ Порівн.: *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і

проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – 1994. – С. 99-100.

¹⁵ *Димитров С., Манчев К.* История на балканските народи XV-XIX вв. - София, 1971. - С. 18-19.

¹⁶ *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600. - К., 1998 - С. 116.

¹⁷ *Історія Центрально-Східної Європи.* – Львів, 1996. – С. 197.

¹⁸ *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. - Warszawa, 1994. - S. 13.

¹⁹ *Железнякова А.* Босния под Османской властью в XV-XVII вв. // *Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура.* - Москва, 1990. - С. 170.

²⁰ *Шушарин В.П.* Особенности международной обстановки на Балканах во второй половине XIV - первой половине XV в. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений.* – Москва, 1984. - С. 45.

²¹ *Его же.* Королевство Венгрия и Османская империя (XV- первая четверть XVI в.) // Там же. - С. 105.

²² *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1714). – К., 2004; *Його ж.* Європейські витоки політики “полівасалітету” та її апробація Українським гетьманом // *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців.* Історія: Збірник наукових статей. Частина I. – Чернівці, 2003. - С. 315 – 318; *Його ж.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин.* Зб. наук. праць. – К., 2003. - С. 146-173

²³ *Леп'явко С.* Формування молдавської політики українського козацтва // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* – Вип. 7. – К., 2000. – С. 79–88.

²⁴ *Семенова Л.Е.* Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // *Османская империя и страны... Европы в XV-XVI вв.* - С. 193.

²⁵ Там же. - С. 194.

²⁶ *Nigazi A.* Tarih. 3. - Istanbul, 1963. - P. 55-56.

²⁷ *Иналджик Г.* Османська імперія... - С. 118; Порівн. також: *Kołodziejczyk D.* Ejalet Kamieniecki... - S. 19.

²⁸ *Блашкович Й.* Два турецьких документа к истории Трансильвании // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* – Москва, 1974. – С. 150.

²⁹ *Шушарин В.П.* Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны османов с Габсбургами // *Османская империя и страны Центральной, Восточной*

и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Часть 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва, 1998. – С. 33.

³⁰ *Блашкович Й.* Два турецких документа... – С. 151.

³¹ *Шушарин В.П.* Королевство Венгрия и Трансильвания... – С. 42.

³² Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. – Москва, 1984. – С. 192.

³³ *Медведева К.Т.* Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50-60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – С.188

³⁴ *Вознесенский Н.* Очерки Трансильвании. – Санкт-Петербург, 1849. – С. 22.

³⁵ Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 509.

³⁶ Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / Упор. І.Крип'якевич та І.Бутич. – К.,1961. – С. 459, 479, 513, 595.

³⁷ Там же. – С. 596.

³⁸ Там же. – С.477, 486, 492, 516.

³⁹ Там же. – С.485.

⁴⁰ Там же. – С. 575.

⁴¹ Там же. – С. 578.

⁴² Там же. – С.591; *Прицак Л.* Из досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Статті і матеріали. – Харків,2003. – С.242 - 248

⁴³ *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII-XVIII ст. // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* - Т. 1. - К., 1993. - С. 117–121.

⁴⁴ *Плохий С.* Божественне право гетьманів... – С. 86-110.

⁴⁵ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 317-319; *Прицак Л.* Из досліджень про державу Богдана Хмельницького... – С.166 – 167.

⁴⁶ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. - Т. 1. - Отд. III. – К., 1898. - С. 464.

⁴⁷ *Ploky S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, New York, 2001; *Плохий С.* Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // Переяслав 1654 року (Історіографія і дослідження). – К.,2003. – С.775 – 795; *Ченцова В.Г.* Восточная церков и Россия после Переяславской рады. 1654 – 1658. Документы. – Москва,2004

⁴⁸ Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т. 1. - Отд. III. - С. 118-125; Документи Богдана Хмельницького... - С. 33-36.

⁴⁹ Документи Богдана Хмельницького... - С. 33-36.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - Т. III. – Санкт-

Петербург, 1861. - С. 207-208.

⁵²Воссоединение Украины с Россией. Сборник документов - Т. 2. – Москва, 1953. - С. 55 - 56.

⁵³Документи Богдана Хмельницького... - С. 52-53.

⁵⁴*Шевченко Ф.П.* Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. - Вип. 1. - К., 1964. - С. 93-94; Документи Богдана Хмельницького... - С. 84, 85.

⁵⁵*Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656) // Архіви України. – 1966. - № 3 – С. 62-66; *Кордуба М.* Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 133. - Львів, 1922. – – С. 39–56.

⁵⁶*Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. - Вип. 2. - К., 1993. - С. 177-192.

⁵⁷*Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. - 2001. - № 3. - С. 92.

⁵⁸Там же.

⁵⁹*Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницький данник Османской Порты // *Он же.* Исторические монографии и исследования. – Кн.5. – Санкт-Петербург, 1905. - С.606.

⁶⁰*Пріцак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. – Харків, 2003. – С.127 – 141.

⁶¹Документи Богдана Хмельницького... – С. 101, 102.

⁶²Архів Інституту історії України НАН України. - Записки М. Голінського, № 4184, арк. 216-217, 234-235.

⁶³Там же. – Арк. 217-219.

⁶⁴Документи Богдана Хмельницького... - С. 136, 137.

⁶⁵Там же. - С. 137, 138.

⁶⁶Архів ІУ. - Записки М. Голінського, № 4184, арк. 332-334.

⁶⁷Там же.

⁶⁸Там же.

⁶⁹*Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. - S. 554-555; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 93.

⁷⁰Акты ЮЗР. - Т. VIII. - Санкт-Петербург, 1875. - С. 354.

⁷¹*Грушевський М.* Історія України-Русі. - Т. IX. - Ч. I. - К., 1996. - С. 54.

⁷²*Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrachamowicz.* - Warszawa, 1959. - S. 331.

⁷³Жерела до історії України-Русі. - Т. XII. – Львів, 1911. - С. 164.

⁷⁴Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1998. - С. 63.

⁷⁵*Грушевський М.* Історія України-Русі. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 365-367.

⁷⁶Цит. за: *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький... – С. 296.

⁷⁷Акты ЮЗР. – Т.Х. – Санкт-Петербург, 1878. – С.441

⁷⁸Документи Б. Хмельницького. – С.324.

⁷⁹Там же. – С. 475-476.

⁸⁰Цит. за: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 192.

⁸¹*Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648 – 1656) // Архіви України. – 1966. – №3. – С.66

⁸²*Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С.47

⁸³*Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 238-239.

⁸⁴Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 44.

⁸⁵Цит. за: Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. VI. – К., 1908. – С. 332–333; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. X. – Ч. I. – К., 1998. – С. 65; *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowożytnej (Wyd.3). – Warszawa, 1996. – S.428.

Мандрик Іван
(Ужгород, Україна)

УГОРСЬКА ПОЛІТИКА НА ТЕРИТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХст.

Революція 1848–1849 років в Угорщині заклала основи демократизації суспільства, росту національної самосвідомості усіх її народів, знищила кріпосництво. Незважаючи на поразку національно-визвольної війни, наступний період відкривав простір для розвитку товарно-грошових відносин в економіці. Ці процеси ще більше прискорилися після укладення у 1867 році дуалістичної угоди, яка привела до стабілізації політичної ситуації в Угорщині.

Чотири комітати – Ужанський, Березький, Угочанський та Марамороський склали основу території сучасного Закарпаття, а їх загальна площа досягала 18 323 квадратних кілометрів [26, с. 24–25]. У наш час третина цієї території є складовою частиною сучасних Румунії, Угорщини і Словаччини. У чотирьох адміністративних областях у 1869 році проживало 577 483 чоловік [26, с. 24–25]. На 1910 рік загальна чисельність населення досягла 848 160 чоловік, тобто за 40 років зросла на 270 тисяч. За національним складом переважали укра-

їнци, яких статистика визначає у 405 994 чоловік. Угорців – 153 492, євреїв – 128 791, румунів – 94 260, словаків – 37 990, німців – 24 100, інших – 3 533 чоловік [20, с. 40–43]. Природній приріст населення Закарпаття, незважаючи на високу смертність і значну еміграцію, був одним з найвищих в усій Угорщині.

У статті ставиться завдання розкрити основні напрямки державної політики угорських урядів на території сучасного Закарпаття в національній, політичній, економічній сферах. Тут можна говорити як про деякі здобутки, так і про значні прорахунки об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Політичні зміни середини XIX ст. наклали свій відбиток на всю наступну епоху. Так, дуалістична угода 1867 року забезпечувала правлячим колам Угорщини верховенство над національними меншинами, котрі складали більше половини населення країни. Стало однозначно зрозумілим, що угорці домоглися збільшення своєї влади над словаками, румунами, сербами, хорватами, українцями та іншими менш чисельними етнічними групами. Сили націоналізму зміцніли, перед ними відкривався новий простір. Середне та дрібне дворянство намагалось за рахунок інтересів національних меншин посилити свій вплив в усій Угорщині.

Столичні керівники сліdkували за політичною благодійністю підпорядкованих місцевих урядовців, їхньою поведінкою під час виборів, навіть за лояльністю до правлячої ліберальної партії. Про це у 70–80-х роках неодноразово нагадував їм міністр внутрішніх справ, одночасно і голова уряду Калман Тіса. У свою чергу, наджупани надсилали з місць вичерпну інформацію, у тому числі про успіхи урядової партії на чергових парламентських виборах. Так, у 1876 році наджупан Березького комітату І. Горват повідомляв К. Тісу, що в усіх чотирьох виборчих округах обрані лише представники ліберальної партії, люди віддані угорській державницькій ідеї. Всі парламентські депутати були угорцями [3, с. 15].

У 1867–1868 роках з'явилися чисельні програми місцевих політичних та просвітницьких діячів з вимогами надати територіальну і культурну автономію русинам Угорщини. У будапештських архівах угорська дослідниця М. Маєр віднайшла і частково опублікувала їхній текст [36, с. 1142–1175].

Під час обговорення закону 1868 року “Про національне рівноправ'я” в загальній дискусії виступив і представник угорських русинів Адольф Добрянський, котрий відхилив звинувачення проти лідерів національних меншин у намірах розколу Угорщини. Признаючи добру основу, закладену у проєкті Ф. Деака, вдалі доповнення Й. Етвеша та інших, він підтримав законопроєкт меншості, який відповідає конституційним правам усіх громадян країни. А. Добрянський не погоджувався з тезою, яка не признавала наявність у країні інших націй, а лише єдину угорську націю.

Угорські політики оцінювали всю діяльність А. Добрянського як таку,

що спрямована проти єдності земель святостефанської корони, тому фактично змусили його залишити активну громадську діяльність, а пізніше і сам край. Правда полягала і в тому, що зазнала невдачі попередня політика віденської орієнтації А. Добрянського. Російські дослідники добре знали про його діяльність на політичних теренах Угорщини та Закарпаття, посилалися на його праці. Н. Попов у праці, опублікованій у Києві у 1878 році, писав, що А. Добрянський завжди стояв на ґрунті державного права Угорщини і виступав як представник однієї з непануючих слов'янських народностей [30, с. 14].

Греко-католицькі священики Угочанського та Марамороського комітетів, хоча й писали про свою підтримку дій уряду, відзначали у 1868 році, що у країні проживає біля 750 000 русинів, але з поміж них жоден не обіймає посаду наджупана. Ніхто з русинів не зайнятий і в центральних міністерствах, окрім Шандора Негребецького, і це в той час, коли серед них є висококваліфіковані особистості [6, с. 47].

Прохання про розширення чиновничого апарату з представників місцевого населення так і не були враховані. У державному управлінні, як у центрі, так і на місцях, повністю переважали угорці, в основному вихідці з дрібного і середнього дворянства. Дженстрі захопили державні установи, витіснили звідти нечисленних представників національних меншин. Упродовж останньої третини ХІХ ст. жодну найвищу державну посаду на території Закарпаття не обіймав представник місцевого населення, а з-поміж русинів не було обрано жупана чи піджупана. Начальниками районів були призначені два русини [23]. Аналізуючи неприкриту мадяризаторську політику уряду в підборі чиновницьких кадрів, російський генеральний консул у Будапешті писав у 1869 році: “Навіть у краях з майже суцільним неугорським населенням, приміром, в словацькій землі і в Угорській Русі (Закарпаття – І. М.), усі виборні посади розподіляються між прийшлими угорцями. Місцевий зі слов'ян може бути обраним лише, якщо зречеться своєї народності і заслужить покровительство верховного жупана або якого-небудь із впливових магнатів” [1, с. 402].

Закон 1868 року “Про національне рівноправ'я” в своїй основі був ліберальним. Так, кожний громадянин мав право на рідній мові звертатися до державних установ, будь-якою мовою могла користуватися церква, батьки вільно обирали мову навчання своїх дітей у школах. Регламентувалися умови для створення національних, культурних та наукових товариств. Біда полягала в тому, що у зв'язку з ростом націоналізму, а потім і угорського шовінізму, на практиці основні положення закону не виконувалися.

Більша частина шкільної системи не була державною, знаходилася в руках церковних громад і в певних рамках користувалася автономною свободою. На території Закарпаття народна школа не стала інститутом, який сприяв національному розвитку меншин. Навпаки, по відношенню до них її намагалися

перетворити в механізм денационалізації. Угорська вища й середня школа не сприяла нормальному розвитку місцевої інтелігенції, без чого неможливий увесь культурний процес. Усе ж, об'єктивно оцінюючи характер школи на Закарпатті, треба констатувати, що нова організація освіти була краще пристосована для виконання своїх безпосередніх завдань у порівнянні з попередньою. Так, приміром, ширше була охоплена освітою молодь шкільного віку.

Угорська мова як обов'язковий предмет була запроваджена в усіх народних школах. Це не викликало особливе заперечення з боку вчителів Закарпаття, однак угорськими урядовцями розглядалося як важливий засіб мадяризації місцевого населення. У населених пунктах, де проживали угорці і неугорці, з 1883 р. могли працювати лише такі вчителі, які вільно володіли державною мовою [35, с. 178]. Міністр культів і освіти А. Трефорт на засіданні уряду повідомив, що греко-католицькі і римо-католицькі єпископи північних комітатів підтримують введення у всіх школах обов'язкового вивчення угорської мови [34, с. 89]. Керівні політичні сили держави, не рахуючись із застереженнями, поспішали з проведенням своєї, на рідкість невдалої, наївної і до того ж – невміло здійснюваної політики “мадяризації”, котра у більшості випадків не вела до очікуваних результатів, але завжди завдавала чималу шкоду. На території сучасного Закарпаття, де більшість населення складала національні меншини, асиміляція мала природні межі. Це бачили і деякі реально мислячі угорські політики, як Л. Мочарі, що виступали проти будь-якого насильства у цій справі. Однак вони опинилися в меншості. Для мадяризації створювалися спеціальні товариства. Так, у цьому напрямку в Словаччині і на Закарпатті розгорнув свою роботу “Угорський загальноосвітній союз Верхнього краю” [27, с. 275].

Чисельні архівні джерела, зокрема ті, що містяться в Угорському державному архіві у Будапешті, у значній мірі розкривають напрямки й характер національної політики урядів на території Закарпаття. Маса документів стосується політичних процесів. Особливе занепокоєння уряду викликали вибори до парламенту, тому майже завжди для забезпечення їх проведення присилалися війська. Приміром, у 1875 р. військові частини були направлені до Хуста, Міжгір'я. Представники місцевої влади побоюючись ускладнень, у тому числі й на національній основі, просили військову підтримку [8]. Таке повторилося і на наступних парламентських виборах у 1878 році. Сюди додалися і побоювання перед антидержавними настроями у Марамороському, Ужанському комітатах серед місцевого слов'янського населення у зв'язку з розповсюдженням російських листівок [16]. Дійсно, така агітація мала місце. У другій половині XIX ст. на Закарпатті ще не завершився процес національного самоусвідомлення більшістю корінного населення. Причин цього можна назвати кілька: економічна відсталість краю, малочисельність українського населення, брак свідомої інтелігенції та вузькість її національно-політичної програми.

Найменші ознаки національного пробудження серед українського населення привертала увагу найвищих урядових кіл. Про це свідчить лист прем'єр-міністра К. Тіса від 15 квітня 1875 року до наджупана Березького комітату І. Горвата. За його даними, планувався початок нових “рутенських рухів”. Російські та чеські панславістські газети писали про “рутенський сепаратизм”. К. Тіса зобов'язав наджупана інформувати уряд про будь-які прояви антидержавних дій “стосовно рутенського питання”, не допустити розповсюдження подібних газет. Вся ця справа пов'язувалася з діяльністю А. Добрянського і слов'янською пропагандою [2, с. 1].

Наджупан зібрав дані з усіх районів, своєчасно доповів у столицю про національну й політичну ситуацію. З його погляду, у цілому вона була спокійна, не викликала тривоги. Власті добре знали про всі газети, які з'являлися у регіоні. Так, начальник Верховинського району повідомляв, що тут розповсюджуються лише газета “Слово”, яка виходить у Львові, та “Листок” – з Коломиї. Названо 8 передплатників. У Мукачівському районі один-два священики відкрито висловлювалися за відкриття в Ужгороді руської академії [2, с. 3, 9].

Львівська газета “Дело” відзначала, що угорські русини цілком позбавлені політичних прав, про що свідчать парламентські вибори 1881 року. З них витравляють національні почуття, і тут цілком доречні слова Т. Шевченка: “не живуть, а доживають” [22, с. 3]. Угорська влада всіма засобами намагалася обмежити ідейний вплив галицьких і буковинських культурних діячів на своїх закарпатських одноплемінників.

У 1889 році Ужанський наджупан повідомляв міністра внутрішніх справ графа Г. Телекі про вилучення на пошті в Ужку двох примірників львівської газети “Дело”, які адресувалися на прізвище Грабар. Під приводом проведення відпочинку, сюди прибувають підозрілі особи, котрі пропагують свої газети. Жодних особливих матеріалів у газеті “Дело” від 7 серпня 1889 року не було видруковано, якщо не рахувати повідомлення про ув'язнення у Львові Івана Франка [19, с. 48].

Для утвердження урядової політики на місцях з центру надавалася значна матеріальна підтримка. Наджупан Ужанського комітату Н. Терек, оцінюючи політичну ситуацію напередодні чергових парламентських виборів 1873 р., для забезпечення перемоги представника урядової партії Деака просив 12 тисяч корон. У разі відмови надати таку підтримку “можна очікувати надзвичайні заворушення, від яких наперед треба побоюватися”, – залякував він уряд. Кошти були надані, правда, лише у розмірі 6 000 корон [7].

У 1882 році Ужанський наджупан обгрунтовує необхідність і доцільність видання проурядової газети, яка могла б сприяти розповсюдженню національних ідей та угорської мови, тобто мадяризації у цьому багатонаціональному краї. В Ужгороді уже виходили дві газети – “Унгварі Кезлень”, яка мала, на

думку наджупана, сильне ліве спрямування, а також “Унг” – орган опозиційних політичних сил, яка сильно агітувала проти російської (руської) національної ідеї. Для рівноваги, піднесення культури, мадяризації та збереження миру між різними місцевими політичними силами є потреба у виданні окремої газети [10]. Такий друкований орган невдовзі з’явився під назвою “Карпат” На перший квартал 1882 року через наджупана графа Н. Терека газета одержала від центрального уряду 350 форинтів. Річна допомога складала 1 400 форинтів [9].

Центральні та місцеві урядовці пильно стежили за благонадійністю нечисленної місцевої інтелігенції Закарпаття, що складалася переважно з учительства та священників. Вони особливу чутливість проявляли до агітації, що йшла зі Сходу, небезпідставно вбачаючи у ній загрозу територіальній цілісності Угорщини, загалом – державній незалежності. Відразу після формування відповідального угорського уряду у 1867 році, міністерство внутрішніх справ розповсюдило список книг іноземного походження, які заборонялося завозити і розповсюджувати на всій території країни. У цьому спискові видання як російською, так і іншими іноземними мовами [11].

Саме зовнішнім впливом, особливо з боку русофілів і слов’янофілів, пояснювалася урядом активізація національного життя на території Закарпаття. За будь-якими проявами росту національних почуттів мали слідкувати органи державної влади, приймати адекватні рішення, карати активістів, доповідати центральному урядові [15, с. 71]. Місцеві чиновники проявляли особливу активність, інколи і в простих культурних починаннях вбачали антидержавну діяльність. Наджупан Ужанського комітату у 1870 р. направив до столиці матеріали про чергові збори “Товариства Святого Василя”, де була прийнята спеціальна відозва про доцільність створення “Руського національного фонду” [12]. З документу не дізнаємося про характер і програму діяльності такого фонду, його практичну реалізацію, але вже у самій спробі його створення воліли бачити лише панславістський вплив. Комітатські власті стежили за викладачами Ужгородської гімназії, які в її стінах проводили “панславістське підбурювання”, обговорювали і розповсюджували російські видання [13].

Чи не найбільшою заслугою діячів нашої культури є те, що вони почали досліджувати історію, культуру, життя і побут власного народу. Орієнтація на вивчення побутової культури, національних традицій українців Закарпаття і Словаччини простежується у працях усіх учених та культурно-освітніх подвижників краю.

Серед документів угорського міністерства внутрішніх справ зберігаються матеріали, котрі засвідчують зв’язки відомого українського історика та громадського діяча Михайла Драгоманова із Закарпаттям. 28 вересня 1876 року він направив великий лист Павлові Жатковичу, жителю Ужгорода, 1852 року

народження. У зв'язку з цим адресат був допитаний, а сам лист вилучений і направлений до Будапешта. Поліція кваліфікувала М. Драгоманова як “панславистського підбурювача”, який у цьому краї розповсюджував велику кількість книг антидержавного спрямування. П. Жатковичу книги були передані через учителя Дюлу Кіша [14, с. 168]. З листа дізнаємося про намір надіслати П. Жатковичу та його братові ще книги “з Росії по історії, етнографії і літературі великої малоруській” [14, с. 172]. Український учений цікавився народним життям русинів Закарпаття, їх економічним становищем, народними піснями та казками, шукав місцевих помічників та кореспондентів. М. Драгоманов пише: “Ще з прошлого року і не один раз я посилав книги українські і великоруські Анатолію Кралицькому. Скажіть мені, чи хто окрім монастирських читателів чита ці книги, – чи єсть з них яка користь. Там вже зібралась доволі товстенька бібліотека” [14, с. 174]. Подібна інформація вченого була використана місцевими органами влади, які пильно слідували за подібними книгами. Матеріали розстеження відправлені до міністерства внутрішніх справ, вони викликали велику переписку, яка свідчить про серйозний підхід до цієї справи не лише місцевих урядовців [14, с. 174].

З міністерства внутрішніх справ повідомляли, що за одержаними даними, нитка від російських агітаторів на угорсько-галицькому кордоні знаходиться в руках священиків Раковського та Романця [14, с. 39]. З такими агітаторами треба поступати відповідно до діючого законодавства, арештувати їх. Передбачалось навіть прийняти спеціальний закон, який заборонив би пересилання і завезення газет та листівок антидержавного та антинаціонального змісту.

У 1882 р. у Львові проходив судовий процес проти Ольги Грабар, Адольфа Добрянського та їхніх однодумців за звинуваченням у антидержавній діяльності. Слідство виявило, що підсудні були зв'язані із священиком села Іза І. Раковським. Зібрані матеріали не давали можливості для його арешту, лише були конфісковані наявні у нього друковані твори на слов'янських мовах [17, с. 17]. Перераховані й інші прізвища людей, які спілкувалися із арештованими політичними діячами Закарпаття. За І. Раковським було встановлено пильний нагляд. До Будапешта надіслали детальну інформацію про його поїздку по Закарпатті, зустрічі з людьми, навіть прізвища осіб, у яких зупинявся на нічліг. Під поліційний нагляд потрапив цілий ряд місцевих греко-католицьких священиків [17, с. 52]. Після політичного процесу 1882 року, в якому А. Добрянського звинувачували в панславистських зв'язках із Росією та в державній зраді, оправданий судом, він змушений був довгі роки, аж до смерті, жити в Австрії.

Серед документів є зашифрована доповідна записка з 1882 р. угорця, який об'їздив усю Росію. Автор детально пише про діяльність слов'янофілів, про росіян, про політику Росії стосовно Угорщини. Далі невідомий інформатор зазначає: “Наш рутенський народ та його священики у своїй переважній біль-

шості щодо нашої державницької ідеї є бездоганним. Національні та етнічні почуття у цього народу є такими ж слабкими, як і в їхніх червоноруських або київських родичів” [17, с. 204].

У зв’язку з обранням Анатолія Кралицького настоятелем Мукачівського монастиря, у 1885 році в міністерство внутрішніх справ на нього поступив анонімний донос. Як до монаха до нього не може бути претензій. Інша справа – у політичному плані, бо його “діяльність викликає занепокоєння, а єпископ не зумів своєчасно втрутитися і вирішити наслідки цих виборів. Проти нього, пише невідомий автор, потрібно діяти як церковними, так і політичними методами [18, с. 7]. З симпатією до східних братів, діяльністю таких, як А. Кралицький, пов’язувалося і використання у деяких греко-католицьких храмах Марамороського комітату православних символів. Усе це матиме шкідливі наслідки як для релігії, так і батьківщини. Міністерство внутрішніх справ доручило уважно слідкувати за подіями і перевірити достовірність наведених фактів.

13 червня 1867 р. на Закарпатті з’явилася перша газета для місцевого населення – “Свет” Одним із засновників був А. Добрянський. Основне своє завдання її видавці вбачали у розвитку літературного та суспільного життя краю. Газета мала біля 400 передплатників [32, с. 25]. За роки видання газети “Свет” (1867–1870) на її сторінках публікувалися літературні твори Євгена Фенцика, Уріїла Сільвая та інших місцевих письменників. У 1867 р. міністерство внутрішніх справ дозволило видання в Ужгороді щотижневої угорськомовної газети. Для її підтримки виділялася щорічна державна допомога у 1 200 форинтів [11].

У 1866 році мукачівським єпископом був призначений С. Панкович. Першим його ділом була зміна керівництва “Общества св. Василя Великого” Про церковну автономію, яку бажала інтелігенція і народ, він заявив: “Вірники Мукачівської єпархії не хочуть автономію і заперечують усіякий паславізм” [28, с. 36]. Єпископ заборонив духовенству передплачувати газету “Свет”, мав намір завести новий календар і замінити кирилицю латинськими буквами. Коли газета “Свет” виступала з критикою запеклого мадярона, він звинуватив її в антипатріотизмі та в інших “гріхах” і заборонив видання. У 1871–1872 рр. виходила газета “Новый свет” [29, с. 349].

Справі мадяризації сприяли й керівники Мукачівської та Пряшівської греко-католицької єпархії. У листопаді 1893 року мукачівський єпископ Юлій Фірцак звернувся до всіх священників з вимогою про необхідність поширення сфери вживання угорської мови. Для нього “рутеньський народ Угорщини є частиною політично неподільної єдиної угорської нації...” [33, с. 62]. Посилаючись на шкільний закон 1879 р., зокрема на положення про обов’язкове викладання угорської мови, єпископ закликав докласти всі зусилля задля його цілковитого виконання. Наприкінці листа висловлювалася впевненість, що у найближче десятиліття “сотні тисяч представників молоді генерации будуть

примножувати контингент угорськомовних громадян” [33, с. 63]. Подібна позиція цілком відображала увесь спектр державної політики, а ревно підтримка з боку вищого церковного керівництва сприяла її втіленню. Мадяронство закоренилось у психології деякої частини інтелігенції, здебільшого греко-католицького духовенства й чиновництва. Зате в народних низах мадяризація викликала протест, виявом чого було збереження рідної мови, звичаїв, перехід на православ'я.

В останній третині XIX – на початку XX ст. під впливом розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві Закарпаття прискорюється процес диференціації і розорення основної маси населення – селянства. Безземелля, низькі заробітки, високі податки, велика іпотечна заборгованість, високі орендні ціни на землю – все це штовхало людей до пошуків шляхів виходу з вкрай важкого економічного та соціального становища. Порятунком від злиднів селяни вбачали в еміграції в зарубіжні країни, зокрема за океан. Великий наплив емігрантів до США, Канади, Аргентини та в інші заокеанські країни був обумовлений і пропагандою агітаторів, які обіцяли великі заробітки. Завербованих переправляли різними шляхами, переважно через порти Фіуме (Спліт) і Гамбурга. Для виїзду потрібні були кошти, які виїжджаючі добували або шляхом лихварської позички, або закладу майна чи його розпродажу.

За статистичними даними, у 1900 р. з усієї території Угорщини емігрували 3 116 українців, а у 1905 р. – вже 7 287. На 1907 р. їх чисельність зменшилася до 5 088 чоловік [21, с. 53]. Дослідниця Ю. Пушкаш наводить такі дані: з 1899 до 1910 р. емігрантів-українців нараховувалося 128 460 чоловік [37, с. 462]. Правда, ця цифра аж ніяк не означає чисту втрату населення, бо частина реемігрувала, або повернулись додому, з часом виїжджала вдруге, а інколи і втретє. Тобто одні і ті ж особи потрапляли до статичних звітів по декілька разів.

Масова еміграція населення негативно вплинула на економічну ситуацію на Закарпатті. Великі землевласники та інші роботодавці втрачали значну кількість робочої сили, що вело до її подорожчання. Процес досяг таких розмірів, що вже і в гірських районах не вистачало робочої сили. Окружний начальник Велико-Березнянського району у 1907 році офіційно повідомляв, що переважна більшість працездатного населення вже виїхала до Америки, тому нестача робочих рук постійне явище. Виходячи з цього, власті були проти відправки 2 000 робітників на сільськогосподарські роботи в райони Альфельда [5, с. 42]. Великі землевласники Угочанського комітату також звертали увагу піджупана на наслідки масової еміграції [4, с. 146]. Весною 1909 р. піджупан Березького комітату І. Гулачі з тривогою писав, що еміграція веде до “нестачі робітників”, оскільки лише за січень–лютий 1 289 чоловік звернулись з проханням видати їм дозвіл на виїзд [24, с. 4]. Побоювання землевласників та урядовців дійсно були не безпідставні, але в їх основі все ж лежав страх перед

зростанням вартості робочої сили, а не її відсутністю як такої.

Занепокоєний масштабами явища по всій країні, угорський уряд у 1903 р. розробив, а парламент прийняв закон про еміграцію, покликаний обмежити її. Головні положення закону стосувалися діяльності агентів, регулювання розмірів і напрямків еміграції. Міністерство внутрішніх справ щорічно звертало увагу місцевих органів влади на діяльність різних посередників, закликала здійснювати заходи проти агітаторів. Адміністративні обмеження на практиці виявилися малоефективними. Про це свідчить той факт, що й після прийняття антиеміграційних законів темпи виїзду за кордон не зменшились, а навіть різко зросли. Це стосується і військовозобов'язаних призовників [37, с. 135]. Так, саме на 1905–1907 рр. припали найвищі темпи еміграції.

Політика угорського уряду викликала критичні зауваження з боку громадськості, а також у пресі, поскільки вона стимулювала, а не обмежувала подальший виїзд населення за океан. Газети повідомляли про зловживання місцевих чиновників, в цілому урядових властей при видачі виїздних документів, бо вимагали додаткової плати у розмірі 10–20 корон [25, с. 420].

В кінці 1905 р. для боротьби з нелегальною еміграцією угорський уряд організував на Закарпатті нові прикордонні жандармські пости, які були встановлені у Ясінях, Міжгір'ї, Нижніх Воротах, Великому Березному та інших. Вищою інстанцією цих жандармських постів були капітани, чії резиденції знаходилися у Мараморш-Сігеті, Мукачевому, Ужгороді [31, с. 78]. Проте ні закони, ні покарання не могли спинити еміграційний потік українців та інших мешканців Закарпаття.

Щоб запобігти можливим економічним та політичним виступам, угорський уряд вжив ряд заходів, серед яких головною була “Верховинська господарська акція”. Нею займалася експозитура для гірських районів з центром у Мукачеві, яка була створена 15 лютого 1897 року і перебувала у підпорядкуванні міністерства землеробства Угорщини. На пропозицію міністра землеробства Ігнаца Дорані експозитуру очолив Едмунд Еган. Одним із ініціаторів “Верховинської господарської акції” був також мукачівський єпископ Юліан Фірцак. Еган погодився очолити цю справу, хоча одержував і більш заманливі пропозиції. Його посада не була постійною, не забезпечувала майбутнє. Звичайно, він при цьому керувався і намаганням засвідчити свій угорський патріотизм, намагання зміцнити на Закарпатті устої угорської державності, тобто політичними мотивами. Разом з тим, не можна скидати з рахунку і чисто людське, гуманне бажання Егана зробити щось для покращення становища місцевого населення. Це він засвідчив своєю конкретною діяльністю.

З початку передбачалося розповсюдити “акцію” лише на Свалявський район, який входив до Березького комітату, але через 2 роки діяльності і перших успіхів, ставилося завдання щодо розширення її на всі гірські райони цього та

інших комітетів краю. Перед тим як скласти свій план здійснення заходів, Еган провів тут місяці, пішки обходив багато полонин та гірських вершин. Від села до села, розмовляючи з місцевими русинськими жителями, збирав дані, досліджував економічні відносини та життя людей. Це дало йому можливість визначити основні причини страшною бідності місцевого селянства. Еган склав свою доповідну записку угорському урядові, у першій частині якої аналізує економічне та моральне становище українського населення і причини його злиднів. У другій частині він вносить пропозиції щодо вирішення проблем. В значній мірі саме завдяки зусиллям Егана та його конкретним планам, уряд прийняв рішення про організацію “Верховинської господарської акції”

З середини 1897 року розпочалося здійснення заходів над “поправкою економічного стану угорських русинів”. На допомогу міністерському комісару Егану, який очолив усю експозитуру гірських районів, було дано до 20 священників і ряд урядовців. Еган об’єктивно і зі знанням справи описав причини тяжкого економічного становища селянства краю. Він вказав на те, що держава та її уряд не дбають про матеріальне існування селян, які “зійшли на жебрака” Місцевій адміністрації економічне становище жителів байдуже. “Тут не дбає ніхто про контроль адміністрації, – пише Еган, – про школу, дорогу і взагалі про публічні справи. Селянський пролетаріат відданий божій ласці і опіці” [26, с. 50]. З його погляду виправити становище може лише державна політика допомоги закарпатському селянству. Він з боєм пише: “Розпука бере дивитися на сей умираючий народ. Досі не знайшлося одначе бодай двох-трьох людей, які занялись би покращенням долі цих пролетарів” [26, с. 52]. З праці Егана “Економічне положення руських селян в Угорщині” видно, що її автор не був прихильником радикальних рішень, а бажав лише еволюційних економічних змін під керівництвом державних органів.

Угіддя, видані експозитурою в оренду, не задовольняли наявні селянські потреби. До того ж вона не розповсюджувалася на більшість районів Закарпаття. Для поліпшення продуктивності тваринництва було імпортовано і розподілено серед селян племінну худобу. Експозитура робила спроби розвивати кролівництво, птахівництво, бджолярство, а також допоміжні домашні промисли. За її допомогою виникали кооперативні кредитні спілки, виробничі кооперативи. Всі ці новації, якщо і не вели до докорінних змін, все ж таки справляли позитивний вплив, вели до деякого зменшення соціального напруження, підносили культуру землеробства.

Важливим завданням експозитури її керівник Еган визначив контракцію сезонних робітників із Закарпаття на літні сільськогосподарські роботи у великі поміщицькі маєтки Альфельду. Їхньому відхідництву був наданий бодай якийсь організований характер. На початку ХХ століття щороку таким шляхом знаходили роботу 5-10 тисяч чоловік. Хоча всі ці заходи носили лише превентивний

характер, часто були половинчастими, бо не змінювали ситуацію в цілому, але не можна применшувати їхнього значення, чи вважати суто лише проявом колоніальної політики угорського уряду на Закарпатті. Література радянських років саме так кваліфікувала “Верховинську акцію”, як і діяльність Егана. Все це спрощена й однобічна оцінка.

Звичайно, Еган припускався неточностей, особливо щодо визначення причин важкого становища селянства. Він все звів, головним чином, до засилля лихварів-євреїв, які переселилися на Закарпаття з Галичини і Росії. На його думку, саме вони здеморалізували народ, стимулюючи пияцтво у багаточисельних своїх корчмах, займалися безконтрольним лихварством. Насправді причини були і ширшими і складнішими.

Таким чином, архівні матеріали дозволяють краще визначити характер і напрями політики державної влади на території Закарпаття. Із самого початку дуалізму офіційною урядовою програмою стала політика “твердої руки”, підпорядкована більш далекій меті – створенню унітарної угорської національної держави. Ліберальний закон 1868 року “Про національне рівноправ’я” не був задіяний сповна, часто залишався на папері. Закон вів до дальшого відчуження національних меншин, а для угорців ускладнив розуміння ними свого справжнього становища. Урядова політика на Закарпатті проявилася у формуванні вищого державного апарату переважно з угорців, в ігноруванні місцевих національних вимог в освіті, культурі, намаганні контролювати погляди політичних та культурних діячів. Докладалися зусилля для гальмування росту національної самосвідомості більшості корінного населення краю – українців, для їх ізоляції від різного роду національних впливів, особливо панславізму. В останній третині ХІХ ст. політика мадяризації ще не набула розмаху, офіційно не стала державною справою, а те, що проводилося, не справило значного впливу на народні низи, торкнулося лише нечисленного прошарку місцевої інтелігенції.

-
1. АВПРИ.- Ф. 133 Канцелярия МИД- Оп. 469, 1889.- Д. 92.
 2. ДАЗО. - Ф. 10. - Оп. 15. - Од. зб. 345.
 3. ДАЗО. - Ф. 10. - Оп. 15. - Од. зб. 346.
 4. ДАЗО. - Ф. 245. - Оп.3. - Од. зб. 791.
 5. ДАЗО. - Ф. 772. - Оп. 2. - Од. зб. 191.
 6. OL ME K – 26-1867-156 /5 csomy/.
 7. OL ME Iratok K – 26-1873-220.
 8. OL BM Elnöki Iratok K – 148-1875-1426.
 9. OL ME K – 26-1882-7 (3340).

10. OL ME K – 26-1882-4141.
11. OL BM Elnöki Iratok K – 148-1867-1443 (42, 97).
12. OL BM Elnöki K – 148-1870-2202.
13. OL BM Elnöki K – 148-1870-2968.
14. OL BM K – 149-1877-2 tétel.
15. OL BM K – 149-1878-2 tétel.
16. OL BM Elnöki Iratok K – 148-1878-2651.
17. OL BM K – 149-1882-2 tétel.
18. OL BM K – 149-1885-1 tétel.
19. OL BM E– 149-1889- 3 tétel.
20. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. 2 rész. - Bp., 1904.
21. Magyar Statisztikai Évkönyv. Évfolyam XVIII. 1910. - Bp., 1911.
22. Дело. - 1881. - (21) мая.
23. “Месяцеслов” на 1882 год. - Унгвар, 1882.
24. Bereg vármegye hivatalos lapja. - 1912 – január 4, 1 szám.
25. Községi Közlöny. - 1910 – augusztus 28 – 35 szám.
26. Е.Еган. Економічне положення руських селян в Угорщині. - Прага, 1922.
27. История Венгрии в трех томах. - Т. II. - М., 1972.
28. Кондратович И.М. История Подкарпатской Руси для народа. - Ужгород, 1924.
29. Нариси історії Закарпаття. В III тт. - Т.І. - Ужгород, 1993.
30. Попов Н.А. Австрийская публицистика перед введением дуализма (1865-1866). - К., 1878.
31. Сміян П.К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця ХІХ – початку ХХ ст. - Львів, 1968.
32. Böör György. A magyarországi ruszin időszaki sajtó a ХІХ. Században. - Kolozsvár, 1943.
33. Emlék – album az ungvári kir. gör. kath. óneklész – tanítóképezde 100 éves fennállásának jubileumára. - Ungvárott, 1894.
34. Hamar Mária. A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvenyről // Századok. - 1876. - № 1.
35. Magyarok a Kárpát-medencében. 2 kiadás. - Bp., 1989.
36. Mayer Mária. A ruszinok (kárpátukránok) és az 1865. évi képviselőválasztás // Századok. - 1974 - № 5-6.
37. Puskás Juliánna. Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. 1880-1940. - Bp., 1982.

Леся Мушкетик
(Київ, Україна)

УГОРСЬКІ ІСТОРИЧНІ ГЕРОЇ У НАРОДНІЙ ПРОЗІ ЗАКАРПАТТЯ

Багатовікове перебування Закарпаття в одній державі з Угорщиною не могло не відобразитися на народних поглядах, уявленнях, уснопоетичній творчості. Особливо продуктивною фольклорна творчість була в час великих історичних подій.

Народнопоетичні твори мають свою специфіку, обумовлену їх усністю, варіативністю, колективністю тощо, тож в них годі шукати точних дат чи перебігу подій, як у писемній історії, та вони відображають народні уявлення, народне ставлення до тих чи інших ситуацій чи героїв, характерні погляди великих мас народу певної епохи.

Легенди та перекази є прозовими жанрами, оповідь тут ведеться від третьої особи, в її основі лежить якийсь реальний факт, часто історичний, подія, явище, дійсне чи вигадане, персонаж тощо, разом з тим сюжет чи мотив передається у кожному випадку у формі довільної імпровізації, інформативно. Привносячи значну долю вигадки, домислу, народні оповідачі по-своєму орієнтуються на критерій правдивості й достовірності легенд та переказів, дбають про ідеальну, а не реальну правду. Форма викладу у цих жанрах вільна, мова є розмовною.

У закарпатській народній прозі відбилися події, починаючи з найдавніших. Відомий збирач та дослідник закарпатського фольклору П.Лінтур виділяє наступні цикли історичних творів:

- “– легенди та перекази про виникнення сіл, селищ, міст, замків, урочищ;
- легенди й перекази про татато-монгольську навалу;
- легенди й перекази про турецькі напади;
- легенди й перекази про антигабсбургські повстання;
- легенди й перекази нового часу” [Лінтур 1968, с.287].

Видатною подією в житті Угорщини було антигабсбургське визвольне повстання під проводом князя Ракоці у 1703-1711 рр. Під знамена Ракоці крім угорців ставали й інші пригноблені народи – словаки, “русини”, останніх він називав *gens fidelissima* – своїм найвірнішим народом, Мукачівський замок був резиденцією Ракоці у час війни, на Закарпатті збереглися згадки про його перебування там. Угорський фольклор про Ракоці є дуже багатим, значну його частину було зібрано на Закарпатті [Rakócsi virágai 1992]. Цікаво, що деякі українські твори – “На Лемацькім”, “Ракоці” та ін. повністю узгоджуються з

однойменними угорськими переказами.

Збереглися перекази про події часів куруцької війни, перемоги та поразки, хід воєнних подій, втечу Ракоці, надії на визволення та ін. У творі “Про князя Ракоція” розповідається про найдраматичніші епізоди життя Ференца Ракоці II – ув’язнення його габсбурзькими властями, перебування у віденській в’язниці, втеча в Польщу, де він організував збройний загін, з яким у 1703 р. переходить через Карпати й піднімає закарпатських українців та угорців на національно-визвольну війну.

Перекази про Ракоці зберігають основні моменти визвольної війни, які служать основою, а вже на неї нашаровуються інші події, переплітаються між собою, війна може служити фоном для висловлення народом своїх поглядів на певні моральні проблеми, обумовлювати географічну назву тощо. Так, у переказі “На Лемацкім” розповідається, звідки взялася назва поля поблизу річки Боржави. У творі розповідається про бій між *лемаками* – лемками та *лабанцями* /лабанцями називали прихильників Габсбургів/. Там пролилося багато крові, бо вояки цісаря були добре озброєні, а русини “мали дух, та не мали зброї”. Відтоді поле назвалося Лемацьке. Переказ передає визвольні прагнення “русинів”, їх силу духу, певну ідеалізацію образу Ракоці. Зустрічаються тут й історизми, такі як *жупа* – угорська область, *куруци* – воїни-повстанці, ім’я Ракоці передається як *Раковці*, тобто довге угорське о звучить тут як ов, що в цілому характерно для традиції краю. Варіантом переказу є твір “Про *шоромнів*”

Є переказ про втечу Ракоці після поразки /“Про Шаланецьку гору”/. Утікав він від австрійців через село Шаланки, та вони вже його наздоганяли, тож Ракоці звелів перекувати підкови коневі задом наперед і втік через гору. Цим він обманув австрійців, які не зрозуміли, куди він подався. На Шаланецькій горі на знак цього покладено камінь.

У народних переказах постать Ракоці ідеалізується, він є чесним, справедливим, не цурається простого народу. Свою непричетність до обкрадання народу Ракоці підтверджує наочно: бесідуючи із солдатами, які скаржаться на життя, він бере жменю піску і передає його одному з вояків, а той далі. У кінці піску майже не лишається. Ракоці пояснює, мовляв, ви бачите, що то не моя вина /”Як Ракоці говорив із вояками”/.

Події інших антигабсбурзьких повстань, зокрема куруцьких воєн під керівництвом Імре Текелі /1678-1685 рр./, зображуються в переказі “Куруци в замку” /Підступне співчуття/. Основною ідеєю твору є показ мужності, винахідливості повстанців, які хоча й не мають військової переваги перед лабанцями, не здаються, а перемагають з допомогою хитрості. *Емерик Текель* /так передається ім’я вождя/ хоче повернути Хустський замок, у якому засіли лабанці і просить про це полковника Рославецького. Щодо історичних подій, то в Хустському замку якийсь час справді перебували повстанці Ракоці, а Імре Текелі

кілька разів здобував Ужгородський замок. Зрозуміло, що про точне відтворення подій важко говорити, та й це не є метою переказу. Рославецький не міг силою взяти замок, тож зробив це з допомогою хитрощів, нібито лікуючи від хвороби коменданта Таллоша. Очевидні перебільшення, надмірна наївність коменданта, схематичність подій є привнесеними, надуманими, однак цей домисел відповідає критерієві можливого.

У закарпатському фольклорі збереглося й чимало творів про угорську революцію 1848 р. під проводом Лайоша Кошута. Про нього записано особливо багато пісень [Kriz 2003]. У переказі “Закарпатці і малярська революція” лаконічно, інформативно подаються короткі відомості про ці події. Реальні події тут змішуються, часто дається їх суб’єктивне тлумачення. Так, спершу розповідається, як офіцери “з бандою” ходили по селах і вербували хлопців. Обіцяли ліквідувати панщину, податки, запровадити руську мову в уряді. Насправді ж вербування з музиками – *бандою*, здійснювалося при наборі в австрійську армію, про що багато розповідається в українських народних піснях, в тому числі *піснях-вербункошах*. Музиками і напоями заманювали хлопців до вербунку. Далі у переказі йдеться про те, що австрійський цісар запросив на поміч російського царя, революцію придушили, однак простому народу де в чому стало краще. Почали учити в школах “по-русинськи”, у церквах правити теж, однак то не довго тривало, скоро знову все стало як раніше. У творі зустрічаються угорські та діалектні слова – *нямеш /дворянин/, банда – оркестр, маляр, товмач – перекладач, айбо, лем, кміті*.

Кошутова революція називається “Кошутовою риберією”, про неї йдеться у однойменному творі, де кошутівці билися із студентами /від назви Студений/.

В угорському фольклорі є оповіді про поразку визвольної війни та втечу Кошута та його соратників, на Закарпатті це пов’язується з місцевими умовами. Так, тут існує багато легенд про замкові колодязі, які грали велику роль у час облог. У переказі “Про колодязь Мукачівського замку” розповідається, як угорське повстання проти швабів було придушене з допомогою російського царя, й шваби заточили повсталих до глибоких темниць у замках-фортецях. Нікому не вдавалося звідтіля втекти. Лише одному красуню-брюнету Ерне, який приручив качечку й пустив її до глибокого, 90-то метрового колодязя, який, як виявилось, витікав до р. Латориці.

Ім’я Кошута пов’язується у народі з відміною панщини. В “Легенді про Кошута” розповідається, як Кошут обманув панів, пропонуючи замінити змучених роботою волів на тих, що ще не працювали. Пани згодилися на пропозицію, підписали листа, а вже потім зрозуміли, що під першими волами він розумів народ, а під другими – самих панів. Заплутана придворна історія про Кошута – сина Франці Йожефа, у народній фантазії теж закінчується ска-

суванням панщини /“Кошутова війна”/.

У народній пам’яті збереглися й селянські війни, зокрема повстання під проводом Дьордя Дожі у 1614 р., придушене з нечуваною жорстокістю. Про ці події розповідається у напівавторському переказі “Про селянські війни”, записаному від А.Борисевич [ІМФЕ Ф 14-3 – Од.зб. 453]. Переказ є довгим, детальним, вражає натуралізмом оповіді. Доведені до відчаю селяни беруть кілки, ножі та сокири і повстають під проводом *Юрія Довжі* /так на свій лад перероблено ім’я ватажка/. Далі детально розповідається про хід постання, об’єднання в його рядах різних народів – угорців, русинів, румун, словаків, про вирішальний бій. Все закінчується поразкою повсталих, жахливими тортурами. Дожа, який справді був спалений живцем, у переказі мужньо тримається перед смертю на вогнищі, не скоряється, терплячи страшні муки. Переказ добре відтворює народну пам’ять про повстання, взаємну ненависть селян до панів, прагнення свободи за будь-яку ціну, гротескно описує події.

Процес збереження і відтворення у народній пам’яті історичних подій і героїв не є простим і однозначним. Відомий збирач і дослідник народної прози Закарпаття І.Сенько називає чотири основні закономірності цього процесу [Сенько 2003, с. 5]. По-перше, на народну пам’ять впливає час. По-друге, на неї впливає і просторова віддаленість. Як приклад цього автор називає поширення фольклору про короля Матяша по всьому Закарпаттю. Третьою закономірністю Сенько вважає те, що час актуалізує одне і відкидає у небуття інше – в залежності від того, як змінюються суспільні відносини та світоглядно-моральні орієнтири. І четверта – в оповідях важко розмежовувати міфологічні і історичні елементи, вони здебільшого є багатофункціональними.

У зв’язку з цим важко говорити про історизм більш віддалених у часі подій та героїв, у таких творах вони здебільшого служать фоном якоїсь любовної чи іншої історії. Тут можуть діяти персонажі різних епох, як дійсні, так і вигадані, побутові ситуації змішуватися з міжнародними мандрівними сюжетами, місцеві назви з запозиченими. Часто у центрі сюжету – любовна історія, а самі оповіді мають дидактичне, повчальне спрямування. Таким твором є “Жорнинський злодій – лицар”, де розповідається про історію гори Жорнина, у якій нібито зберігаються скарби. У переказі йдеться про угорського короля Ладислава Святого з Арпадовичів /1077-1095/ та його васала у Мукачівському замку – грека Мануїла, що був жорстоким і страшним тираном. Образ короля Ладислава тут дається у руслі народної традиції про справедливого короля, у сюжет вплітаються мандрівні історії про закопані скарби, які охороняє дух Мануїла.

Далекі часи, перехід угорців через Карпати в пошуках батьківщини згадуються в переказі “Князь Лаборець”. З історичних джерел відомо, що угорці, які йшли через Закарпаття, або вели бої із слов’янами, які проживали тут, або

ж вступали у переговори, зв'язки. Так згадується про це в угорському літописі XII-XIII ст. "Діяння угорців": "...Тоді вождь Алмош і його знать билися біля фортеці Гунг, щоб її зайняти, і вони розташувалися табором навколо мура, князь тої фортеці на ім'я Лаборець, який їхньою мовою називався Дуна, вислизнувши, поспішав до фортеці Земплум. Воїни вождя, переслідуючи його, біля якоїсь річки схопивши, повісили на тому ж місці, і від того дня ту річку назвали на його ім'я Лаборець".

Руський князь Лаборець описується у переказах як славний князь, який дуже любив свій край і людей, і люди його теж любили. Та Верецьким переходом прийшли мадяри і напали на його військо, і перебили всіх людей. У кінці зазначається – "кажуть люди, що се було дуже давно". І справді, роком здобуття батьківщини угорцями вважається т. зв. гонфоглалаш 896 р., та саме утвердження угорців у регіоні відбувалося протягом тривалого часу. У переказі "Про Лаборця і білого коня" розповідається, як у князя був слуга на ім'я Мадяр, який спершу попросив у нього землю, потім поселив тут родичів, далі він завів білого коня, військо, й кінчилося все оголошенням війни Лаборцю. Лаборець кинувся тікати, та не встиг, загинув. Відтоді річка на цьому місці називається Лабориця, а зараз Латориця.

Про давноминулі події йдеться і в переказі "Про Мукачівський замок", у якому відчувається сильне авторське начало. Власне цей об'ємний твір складається з кількох переказів, які мають свої окремі варіанти. Щодо самого замку, т. зв. "Паланку", то він належить до найбільш оригінальних споруд середньовіччя у центральній Європі. Забудова замку проводилася протягом десятиліть і навіть століть, він пережив багато володарів, і непогано зберігся до нашого часу. У переказі є немало достовірних історичних фактів. На початку розповідається про легендарного Аттілу, верховного вождя мадярів князя Алмоша та сім його племен, які справді згадуються у літописах. У романтичних тонах йдеться про вимріяну угорцями батьківщину, яку вони мали відвоювати у слов'ян, і за яку пожертвували білого жеребця – відомо про культ білого коня у древніх угрів. Тож вони вирішили створити опорний пункт на Закарпатті, звідки просувалися б далі. Алмош почав завоювання з перемоги над князем Латорцем, який був уже старий, і завоював Ужгородський замок. Тут Алмош передав свої повноваження старшому сину Арпаду "На честь свого свята оголосив Арпад чотириденний відпочинок із великими торжествами. І здобутий Ужгород, перейменований на *Унгвар*, став із того часу осідком *мадярів*, яких, за назвою міста, західні народи почали називати *унгвари*, *гунгари*, *унгари*, *угри*. Ці назви у мовах декотрих народів збереглися і досі" [Легенди нашого краю 1972, с.77].

Далі почалося спорудження Мукачівського замку, у переказі дається опис архітектурних та фортифікаційних особливостей споруди. Назва замку виво-

диться від слова “мука”, з яким робітники-слов’яни носили на спинах величезні брили, знемагали від непосильної роботи. Є й угорська версія походження назви міста Мукачева – нібито угорці під час свого переходу із азійських степів до Угорщини зустріли найбільший опір біля Мукачева, а тому це місце назвали *Мункачом /мунка – робота, праця/,* тобто з трудом завойованим містом. Згадуються тут і відома легенди про замковий колодязь, про чорта, якого обхитрував князь Корятович, та про засудженого, який потрапив через замковий колодязь до самого пекла. Переказ відзначається дуже багатим фактичним матеріалом, тут згадується багато імен та історичних назв, детально описується вигляд замку у різні історичні епохи, контамінуються різні перекази.

Угорці під час просування у бік Карпат, не лише воювали, а й вступали у союзи зі слов’янами. Ці події служать тлом для трагічної історії про кохання у переказі “Загибель Боржавського замку”

У поетичну історію про кохання у переказі “Зміївка” теж вплітаються давні історичні події, деталі яких вже давно витерлися з народної пам’яті, а лишилися лише їх обриси, які надають основній події таємничості і служать канвою оповіді.

Про більш близькі події, а саме визволення Закарпаття від угорських військ часів другої світової війни, йдеться у переказі “Печера під Прислопом” [ІМФЕ Ф 14-3 – Од. зб. 966, с.7-8]. Традиційний переказ пов’язує з нею скарби Довбуша. У творі пізнішого часу йдеться про те, що тут переховувалися партизани, які вночі виходили з печери й вивчали, які укріплення будуються на “лінії Арпада”, яка мала захищати війська союзників від Червоної Армії. Дані про це партизани по радіо повідомляли у Москву. Коли ж наблизився фронт, то катюші вже знали куди стріляти. “Лінія Арпада” не зупинила наступ, й партизан повиходили з печери й не дали мадярам спалити село.

Та найбільше творів збереглося про угорського короля Матяша, який був одним з найвизначніших правителів у Центральній Європі часів пізнього середньовіччя /1458-1490/. Він багато зробив у зміцненні імперії, її економічному, культурному піднесенні, законотворчості. У пам’яті народу він залишився як добрий, справедливий король, переможець турків. Про це говорить відоме угорське прислів’я – “Помер Матяш, а з ним і справедливість”. Багатий фольклор про Матяша існує не лише в угорців, а й у народів, які проживали з ними в одній державі – словаків, румун, “русинів”, хорватів, словенців, румун, німців.

Усні перекази й казки про короля Матяша у закарпатській традиції здавна привертали увагу багатьох дослідників [Гнатюк 1896, 1898], [Кузеля 1906], [Лінтур 1940/41], [Кріза 1998] та ін.

Розглядаючи закарпатський фольклор про короля Матяша, слід зауважити, що сюди увійшли народні перекази та соціально-побутові казки, у яких Матяш

діє згідно з законами цих жанрів. У творах відобразилися народні уявлення про справжні реальні події, реальну історичну постать, хоча вони переважно служать фоном для передачі основної ідеї твору. Матяш та його батько Янош Гуняді вели переможні війни проти турків, про що згадується у творах “Як пани знущалися з солдатів-героїв”, “Павло Киниж”, “Шандровський соляний колодязь” та ін. Матяш допомагає відновити справедливість солдату-інваліду, який воював у військах його батька, приймає на службу до Чорної Армії героїв – богатирів, виставляє богатиря на бій проти турецького султана Сулеймана тощо. Янош Гуняді тут, як і Матяш, є сміливим, простим у поведженні, цінує власних солдат, особисто тисне руку герою-ветерану. Він дає грамоту про безплатне користування ропою соляного колодязя у Шандрові /Олександрівка/.

Із турецькими війнам пов’язується і відомий твір про короля Матяша і Поган-дівча / “Замок у Невицькім та король Матяш”/. Поган-дівча є, очевидно, з одного боку, втіленням жорстокого правителя-чужоземця /погана/, з іншого, язичницьких сил /“погань” з угорської – язичник, язичницький/, і цим усім є ворожою місцевим мешканцям. На боротьбу з завойовницею, яка осіла в Невицькому замку, стає король Матяша. Деякі варіанти включають у себе й сюжет про вибрання Матяша королем з допомогою чарівної літаючої корони, Матяш тут є слугою, і корона служить виявом волі вищої сили, бо вельможі виступають проти нього. Далі Матяш вступає у двобій з Поган-дівчам, яка тікає від нього на чарівному коні – *tatowi*, вбиває її, а далі їде до Туреччини і там бере у полон султана. Потому повертається до Угорщини, закладає там кілька замків на території сучасного Закарпаття і захищає місцевих жителів: “Та як забрався Матяш-король з війском до Угорщини, та й королював, доки жив. Розбив замок у Хусті, замок у Кіральгелменцу, розбив замок у Середнім, розбив замок у Невицькім і тепер пусткою стоять. І хто би не вірував, то очима міг би увидіти, бо так воно й є. Він тримав руську віру, тримав з народом благочестивим, боронив Угорщину” [Легенди Карпат 1968, с. 123].

У творах про Матяша зустрічаються і міжнародні мандрівні сюжети, зокрема про короля Соломона – Матяш блукає країною, перевдягнувшись у простий одяг /“Як Матяша били в Коложварі”, “Як Матяш король з Юрою зійшовся”/. З апокрифів запозичений сюжет про попа, якому набрид білий хліб. Мандрівний сюжет про закопані скарби, що зустрічається у багатьох народів, увійшов до переказу “Матяшівка”, де під час боїв із турками король закопує скарби, які згодом відшукав вівчар.

Образ Матяша ідеалізується в устах народу, він є “своїм”, русином за походженням, або ж їх захисником, та перш за все він симпатичний народу тим, що веде себе як проста людина, завжди стає на бік простого люду, захищає його. І таких творів про Матяша, як мудрого, справедливого, простого і чесного короля є найбільше. У цьому образі втілилися мрії людей про доброго і спра-

ведливого короля, надії на захист від панів, їх моральні уявлення, тут простежується чітке соціальне розмежування на селі, в основі цих казок – соціальні конфлікти.

Матяш у цих казках нічим не відрізняється від простого селянина – він розуміється на худобі /“Як Матяш гостив простаків і панів”/, займається фізичною працею, є фізично витривалим /“Як Матяш обробляв панами винищу”/. Часто зустрічається сюжет про праведну помсту, справедливе покарання Матяшем панів за причинену йому чи простим людям кривду. Він не просто карає винуватців, а вчить їх, наочно показуючи помилку, ставить їх у такі ж умови, які вони створили для когось /“Як Матяша у колибі гостили”/. При цьому він демонструє винахідливість, дотепність, казки про Матяша сповнені гумором, веселими пригодами. Матяш завжди чинить мудро і обережно, аби не скривдити невинного. Так, у казці “Псячий торг у Будапешті” вівчар, у якого пропали вівці, проситься у вояки до Матяша. Та той, розуміючи, чим має займатися вівчар, і знаючи, що він не візьме грошей просто так, продає його собак у Будапешті, й дає йому гроші на нове стадо. Про це існує приказка “Раз був у Буді пісій /псячий торг” – удача, яка не повториться.

Матяш, який “усе говорив, що прості люди розумніші і спритніші за панів” доводить це з допомогою селянина, який ставить панам складні запитання, й ті не можуть знайти на них відповідей. Згодом він дає їм відповіді, виманюючи за це багато грошей, тобто “доючи цапів”. /Л.Кріза вважає вираз запозиченням з угорської традиції/. Твір динамічний, пересипаний жартівливими зворотами /“Похнюпилися “подоєні цапи” і помацалися там, де їх не свербіло”/. Про вплив угорської традиції свідчить і те, що порівнюючи казку “Як селянин доїв цапів” з угорською “Матяш і пани-радники” /МНК 921/ бачимо, що діалог Матяша з селянином майже дослівно збігається в обох казках.

Місцевий колорит і реалії пронизують всі твори про Матяша, він діє в місцевих умовах, тут зустрічаються місцеві географічні назви. Кілька топонімічних переказів пов’язані з Матяшем /“Матяшівка”, “Матієво” та ін./.

Багатовікове перебування в одній державі з угорцями наклало відбиток на усну оповідальну традицію Закарпаття. Перекази і казки – хоча й опосередковано – зберегли пам’ять про визначні в історії Угорщини події та їх героїв, передаючи не точні їх описи, а їх народне сприймання, народне ставлення до них. Зрозуміло, що з часом деталі тьмяніли, забувалися в людській пам’яті, дати та діючі особи плуталися, змішувалися, та вони й надалі лишалися виразниками народних моральних поглядів, героїчної пам’яті народу. З угорськими назвами та реаліями пов’язані й місцеві географічні назви, які прив’язуються до якоїсь події, явища, імені, тут поряд живуть угорські й українські назви та імена.

1. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської русі // Етнографічний збірник Ш. Наукове товариство ім.Т.Шевченка. – Львів, 1896; ІУ, 1898; УІ, 1911. 191-194.
2. Дарунок короля Матяша. Угорські народні казки. Переклад Д. Меденця. – Ужгород, 1997.
3. Закарпатські замки. Упор., вст. ст., прим. І.Хланти. – Ужгород, Закарпаття, 1995. – 172.
4. Кузеля З. Угорський король Матвій Корвін у слов'янській усній словесності // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. тт. LXXII – LXX. – Львів, 1905-1906.
5. Легенди Карпат. Упор. Г.Ігнатовича. – Ужгород: Карпати, 1968. –304с.
6. Легенди нашого краю. Ред.-упорядник П.Скунць. – Ужгород: Карпати, 1972. –216. Зачаровані казкою. Українські народні казки. Зібр. Лінтур П.– Ужгород, 1984.
7. Лінтур П.В. Легенди Українських Карпат // Легенди Карпат.– Ужгород: Карпати, 1968. – С.283-294.
8. Лінтур П. Франц Ракоці II в угро-руської народної традиції // Народна школа. – 1940/41. – н.9.
9. Мельник В. М.Історія Закарпаття в усних переказах та історичних піснях. – Львів: вид-во Львівськ ун-ту, 1970. – 226 с.
10. Сенко І.М. Ходили опришки. Передм., упор., прим. та словн. І.Сенька. – Ужгород: Карпати, 1983. – 384 с.
11. Сенько І.М. Як то давно було: легенди, перекази, бувальщини, билиці та притчі Закарпаття у зап. І. Сенька. Запис. та підг. текстів, упор., прим., передм. та словн. І. Сенька. – Ужгород: ВАТ “Закарпаття”, 2003 . – 463 с.
12. Три золоті слова. Ред П.Лінтур. – Ужгород: Карпати, 1962.
13. Kriza I. Magyar szabadságharc a ruszin népköltészetben // Tanulmányok a hazai bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzáról 3, 2000, II, 136-163.
14. Kriza I. Ruszin-magyar folklorkapcsolatok (A kárpátaljai néphagyomány Mátyás királyról) // Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzáról 2. Budapest, 1998, 130-140.
15. Rákóczi virágai. Kárpátalja történeti és helyi mondák (össeáll. Keresztyén B.). Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó, 1992, 136.
16. Szemán I. Mátyás király a magyarországi ruthén népmondában // Ethnographia, 1911, 21, 236-239.
17. Vrabel M. Ruthén népmondák Matyás királyról // Ethnographia, 1893, 3, 160.

Ференц Поллман
(*Будапешт, Угорщина*)

ВІЙСЬКОВІ ЦІЛІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ ТА УКРАЇНА У 1914 р.

“Протягом останніх десятиріч перш за все русинське, а згодом ще більш гостро постале польське питання стали саме тією причиною, яка унеможливила тривалу співпрацю між Росією та Австро-Угорською монархією, а зрештою змусила сторони вдатись до збройного вирішення суперечностей. Балканські справи лише за видимістю були причиною австро-руської війни або ж відігравали при цьому дуже другорядну роль.”¹ - писав у своїх недатованих спогадах, ймовірно написаних приблизно наприкінці лютого 1917 року, барон Леопольд фон Андріан-Вербург, молодий (1875 року народження) та талановитий австро-угорський дипломат. Завдяки власному досвіду та знанням, набутим ним за роки служби, що пройшла, зокрема, в Санкт-Петербурзі та Варшаві, Андріан вважався фахівцем зі слав'янських справ, отже, хоча б із цих міркувань варто до нього прислухатись. Не дивлячись на це, його оцінка суттєво розбігається із загальновідомою громадською думкою та висновками, до яких можна дійти, вивчаючи матеріали більшої частини історичної літератури, де стверджується, що саме суперечливість інтересів Австро-Угорської монархії та її потужного північного сусіда, Російської імперії, яка в основі своїй проявлялась у питанні здобуття домінуючої ролі над Балканським півостровом, врешті-решт і стала прямою та опосередкованою причиною розв'язання першої світової війни. Згідно з цим вирішальною причиною вступу Росії у війну стало оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії, оскільки царська імперія не бажала бездіяльно терпіти, щоб її найважливішого балканського союзника, Савське королівство, зазнало військової поразки від Монархії. За спогадами ж Андріана та за його ранніми повідомленнями виходить, що вирішальним фактором у розвитку відносин двох монархій були не стільки південно-східно-європейські справи, як радше стан польського та русинського питань.

Зосередження австро-угорської зовнішньої політики навколо Балкан у будь-якому випадку була фактом, що однаково логічно впливав, як із геополітичних даних, так і з особливостей історичного розвитку імперії. Після утворення італійської та німецької національних держав, для породженої в результаті широкомасштабних внутрішніх реформ дуалістичної монархії розташований на південь від її кордонів півострів непевного значення та із ще менш чітко визначеним майбутнім саме і являв собою конче потрібне їй місце присутності для активізації зовнішньополітичної діяльності. Спочатку, останньої

третини 19 століття, для країни Габсбургів, яка залишилась осторонь змагання за колонії, це поле дії скоріше дозволяло розширити рамки свого впливу, проте невдовзі воно ставало джерелом все серйознішої небезпеки. Дунайська імперія не виявилась досить міцною для того, щоб без суперників, самостійно залучити до своєї владної сфери інтересів увесь південно-східно-європейський регіон. Інтереси Росії, що стосувались головним чином східної половини Балкан, вона, можна сказати за традицією - якої дотримувалась, вже починаючи з 18 століття, - змушена була взяти до уваги, а з восьмидесятих років 19 століття їй довелося рахуватися також із бажаннями Італії. Внаслідок зміцнення та швидкого успіху балканських національних рухів невдовзі нависла також реальна загроза того, що замість витіснюваної з континента Туреччини "європейським хворим" стане Монархія. Сили, що протидіяли Габсбургам, на межі двох століть очолила Сербія, яка користувалась все активнішою російською підтримкою. Після того, як невеличке Савське королівство, що зашкоджало Австро-Угорщині діяти з позицій своїх балканських інтересів, остання мирним шляхом чи під силовим тиском намагалася його будь-що схилити на поступки і ця проблема невдовзі набула масштабу найважливішого зовнішньополітичного випробування для Монархії, успішне проходження якого ускладнювала підтримка королівства з боку царської імперії. Як наслідок кризи, що виникла через анексію Боснії-Герцоговини, серйозно - і як виявилось остаточно - зіпсовані австро-угорсько-російські відносини в той же час суттєво зменшили шанси щодо укладення мирної угоди. А збройне "вирішення" сербського питання з австро-угорської сторони (яке Франц Конрад фон Хьотценборг, що заступив на посаду начальника генерального штабу Монархії у 1906 році, проголосив єдиним справді дієвим методом, послідовно прискорюючи його втілення в життя) зробило ймовірним російське втручання. Дуалістична держава наодинці була неспроможна розпочати війну на два фронти водночас: і проти Росії, і проти Сербії; для цього їй конче була потрібна підтримка з боку Німеччини. Через існування федерального устрою в той же час німецька допомога, за очікуваннями, призводила до вступу у боротьбу французів, що загрожувало вибуху загальноконтинентальної війни. Разом з цим Монархія була змушена інтереси власних вояків підпорядкувати інтересам міцнішої німецької союзницької армії і погодитись на умову, що в разі розв'язання загальноєвропейської війни, свої головні сили спрямує проти Росії. У даній ситуації це означало, що Австро-Угорщина, оскільки вона бажала розквитатись із Сербією, повинна була також - звісно за допомогою Німеччини - отримати перемогу і над російською імперією. Однак Конрад - а в цьому він мав фактичну підтримку і з боку свого німецького колеги Хельмута фон Мольтке - по суті лише під тиском погодився на участь у війні проти царських збройних сил. Австро-угорський начальник генерального штабу дійсним ворогом вважав сербів і, звичайно, хоч і брав до уваги велику ймовірність війни на два фронти,

його увага до самого кінця була прикута до балканської розплати. Окремі військові історики саме цим фактом пояснюють ту фатальну легковажність, якої Конрад допустився після вступу в російську війну, у справі розробки вимушеного великомасштабного перегруповання військових частин. Як відомо, згодом це призвело до катастрофічних наслідків.

Динамічні балканські події, що мали місце на початку 20. століття, - анексійна криза, дві Балканські війни - звісно, привернули до цього регіону також пильну увагу преси, внаслідок чого і широкій громадськості саме тутешні події стали відомі в першу чергу. Значно менша увага зверталась на русинське та польське питання, про які згадував Андріан-Вербург. У дипломатичних, а також політичних колах у всякому разі проблема, очевидно, не була невідома і, можна сказати, що тривожні сигнали, які надсилав дипломат, котрий з 1916 року перебував на посаді у варшавського головного консула, отримали певний відгук. Та все-таки держава Габсбургів, яка й сама колись брала участь у поділі Польщі, зі свого боку послідовно дотримувалась того неписаного правила, що виникаючі національні рухи - ні польський, ані український, що виник пізніше, - вона не використовуватиме як зовнішньополітичний засіб для порушення статусу-кво. До цього не дійшло навіть тоді, коли - наприклад, під час російської революції 1905 року - очевидним був серйозний шанс для того, щоб скористатись цією ситуацією. Австро-угорська дипломатія національний важіль в крайньому випадку завжди використовувала в дефензивному порядку, щоб таким чином протидіяти впливу російської пропаганди щодо переходу східно-галицьких греко-католиків в іншу віру. З поміж іншого із повідомлень Андріана випливає, що в даному випадку йшлося не лише про перехід на ортодоксію, але і про акцію, яка ставила за мету приєднання Східної Галичини до руської метрополії. Проте відкриті чи завуальовані заяви щодо територіальних вимог підкріпили у Відні намір щодо спроби перешкодити пропагандистській діяльності російського друга, шляхом впливу на польський та український національні рухи в австрофільному напрямку та зближенням їх цілей.

Разом з тим, австро-угорська зовнішня політика по суті до самого вибуху світової війни вбачала можливість у тому, щоб розпочати з Росією переговори з наміром офіційного з'ясування існуючих польсько-українських спірних питань за тієї умови, про всяк випадок, що царська імперія триматиме свої війська осторонь від австро-угорсько-сербського конфлікту. Переговори могли проводитись у формі взаємообміну однотипними угодами, оскільки Відень під приводом подавлення діяльності об'єднань Пілсудського, звернувся б із проханням щодо припинення російської пропаганди серед українських русинів. Однак для другої сторони важливішим за все було б припинення з австро-угорського боку підтримки українського національного руху. Про важливість питання в той же час свідчило й те, що новопризначений російський посол у Відні восени

1913 року назвав справу галицьких та буковинських русинів найбільш делікатним після врегулювання балканських проблем. Дуже ймовірно, що заплановані в майбутньому з'ясування з російською стороною стали також причиною того, що пунктом майбутньої діяльності Андріана в якості посольського радника віденське Міністерство іноземних справ обрало саме Санкт-Петербург. Думка про переговори не покидала і російську сторону. Свідченням цього є те, що Шебеко, віденський представник царської імперії, 28 липня 1914 року, в день, коли Австро-Угорщина об'явила війну Сербії, у присутності міністра іноземних справ Берхтольда вважав за можливе, що розпочаті між віденським та петербургським кабінетами перемовини з сербського питання можуть переключитись на обговорення справ, які безпосередньо стосуються взаємин Росії та Австро-Угорщини. Очевидно йшлося про коло польсько-українських питань.

Які саме військові цілі Монархія мала щодо України напередодні розв'язання світової війни, зараз сказати конкретно ми не можемо. Відомо, що австро-угорська спільна рада міністрів одночасно із винесенням рішення про збройний виступ проти Сербії - на вимогу угорського прем'єр-міністра графа Іштвана Тіси - проголосила, що навіть до свого південного сусіда не пред'являтиме територіальних претензій. Проте після вибуху війни ця позиція зазнала суттєвої зміни. Адже Монархія до літа 1914 року українське питання вважала радше тією основою переговорів, завдяки якій можна досягти бажаного зближення із Росією. Відень вважав, що взаємна відмова сторін від підтримки агітації один проти одного не матиме жодних негативних наслідків для Монархії, адже - як висловився з цього приводу Сапарія, новий австро-угорський посол у Санкт-Петербурзі, - "ми б не хотіли та й ніколи не змогли б досягти Києва", тобто Монархія не мала територіальних розрахунків щодо України. Між іншим, схожа точка зору простежується також у щоденнику та приватному листуванні іншого впливового австро-угорського політика, угорського аристократа Іштвана Буріана. Барон Буріан у березні 1914 року заявляв Іштвану Тіси, що "в українському питанні наші дійсні інтереси не суперечать російським, вони аналогічні, бо для нас автономна Малоросія більш небезпечна, аніж велика Росія, з якою ми досягли домовленості. На 40 мільйонів своїх етнічних родичів, русинів, малороси в політичному сенсі становили б більш привабливу силу, ніж великороси, які здатні лише на проведення у нас примітивної пропаганди, щоб зрівноважити наше уявне збудження."²

Одного разу, у серпні 1914 року - коли вже кілька днів йшла війна - у своєму письмовому меморандумі Андріан також наголошував на тому, що "для мене, хто вже протягом років уважно стежить за українськими проблемами, не здається привабливим чи можливим ані існування самостійної України, ані

приєднання цієї величезної території до Монархії.”³ А далі продовжив так: “отже моя пропозиція була б направлена на те, що навіть при умові повної перемоги над російською імперією Україна повинна власне потрапити до складу Росії, а з русинських регіонів окремі території подільської та волинської губернії до нас перейшли б лише для того та в тій мірі, щоб забезпечити нам перед Росією стратегічно кращі умови, ніж ми маємо зараз, та щоб досягти збільшення чисельності свого населення за рахунок трьох-чотирьох мільйонів русинів разом з численними губерніями, на анексіюванні яких ми повинні наполягати.”⁴

В основі своєї вважаючи український націоналізм бажаним, Андріан не переставав наголошувати при цьому, що “появу подекуди у пресі думок, мовляв, ніби-то з початком австро-російської війни може вибухнути українське збройне повстання, слід сприймати лише як казку.”⁵ Це означає, що австро-угорський дипломат і сам у військовому розумінні недооцінював український рух, який був здатний принаймні значною мірою послабити російську обороноздатність. Досить двозначну українську політику віденської дипломатії (лише тому і настільки підтримуємо українців, щоб у випадку позбавлення їх нашої підтримки, ми мали б підстави розраховувати на краще ставлення до себе з боку царської імперії, але в жодному разі не настільки, щоб з нашою допомогою сприяти досягненню українцями політичної незалежності) зрештою можна зрозуміти. У всякому разі офензивні міркування у цій політиці не мали місця.

¹ John Leslie: Österreich-Ungarn vor dem Kriegsausbruch. Der Bauhausplatz in Wien im juli 1914 aus der Sicht eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. In Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag. (Hrsg. Von Ralph Melville, Claus Scharf, Martin Vogt und Ulrich Wengenroth). Stuttgart 1988., 670. oop.

² Báró Burián István naplói 1907-1922, Báró Burián István távirati könyvei 1913-1915 a Magyarországi Református Egyház Zsináti Levéltárában. Budapest, 1999., 92. o.

³ Wolfdieter Biehl: Zu den österreichisch-ungarischen Kriegszielen 1914. Jahrbuch für Geschichte Osteuropas, 1968., 517. o.

⁴ Уо. 518. о.

⁵ Leslie 673. o.

*Ірина Матяш,
(Київ, Україна)*

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР В УГОРЩИНІ: “УКРАЇНСЬКИЙ” КОМПЛЕКС

Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (далі – НДМ) належить до недостатньо вивчених сторінок історії української дипломатії. Актуальність її дослідження зумовлена передусім тим, що засноване в січні 1919 р. дипломатичне представництво УНР в щойно створеній після розпаду Австро-Угорської імперії Угорщині фактично заклало підвалини українсько-угорських стосунків під час одного з найскладніших періодів історії наших держав. Наукова реконструкція діяльності НДМ дозволить заповнити лакуни та виправити неточності в сучасній історіографії (оскільки за радянської доби ця проблема зі зрозумілих причин взагалі не вивчалася, а сучасні науковці торкалися її лише побіжно¹). При цьому об’єктивність висновків прямо залежить від репрезентативності джерельної бази.

В структурі джерельної бази дослідження діяльності НДМ можна виокремити 3 групи джерел: а) опубліковані автокомунікативні джерела; б) архівні документи; в) періодика.

До першої групи джерел слід віднести спогади керівників місії – Миколи Галагана та Володимира Сікевича², члена торговельної місії ЗУНР в Австрії, Чехословаччині та Угорщині – Володимира Дутки³, українського історика, державного і громадського діяча Дмитра Дорошенка⁴ та ін. Досить різні за формою, ступенем деталізації та логікою викладу ці автокомунікативні джерела висвітлюють різні аспекти діяльності та побуту місії. Ймовірно, вони стали відповіддю на заклик керівництва Українського національного музею-архіву в Празі щодо написання спогадів про події визвольної боротьби та передачі їх до музею. Є підстави вважати, що до ідеї створення таких спогадів долучився Микола Галаган, який впродовж 1925 – 1927 рр. очолював Український національний музей-архів. Можна лише зараз оцінити важливість цієї акції, коли “усна історія” набуває щодалі більшої популярності як форма “незалежної фіксації” подій, а архівні комплекси мають значні штучні прогалини.

Тривалий час лише спогади М. Галагана залишалися більш-менш доступним джерелом дослідження діяльності НДМ, хоч і перебували на зберіганні в бібліотечних спецфондах. Вони охоплюють період з січня 1919 р. (коли було засновано місію) до вересня 1920 р. (коли М. Галаган склав повноваження і

залишив Будапешт) й акумулювали інформацію про труднощі становлення НДМ як дипломатичного представництва УНР, кадрові та матеріальні проблеми, формування стосунків з офіційними особами Угорщини та громадськістю, містять авторське тлумачення подій і фактів історії, відтворюють міжособистісні взаємини репрезентантів УНР і ЗОУНР. Характерна риса спогадів – фактографічність, використання численних текстів документів, прагнення до об'єктивності оцінок.

Вперше 4 томи “З моїх споминів” надруковано у Львові, в друкарні “Червоної калини” 1930 року. Вдруге розділ спогадів, присвячений діяльності НДМ, опубліковано 2005 р. в археографічному щорічнику УНДІАСД “Пам’ятки” з відповідними коментарями⁵. Сучасну публікацію здійснено в комплексі з текстами архівних документів, які дозволяють абстрагуватися від суб’єктивної оцінки подій, підтвердити або спростувати окремі факти. Фактична критика джерела переконує в об’єктивності відтвореної у спогадах інформації.

Більша емоційність та фрагментарність порівняно зі спогадами Миколи Галагана притаманна запискам Володимира Сікевича. Видані в другій половині 1940-х рр. у Канаді “Сторінки із записної книжки” становлять собою швидше ессе-рефлексії, ніж мемуари (*Contemporari Histori*). Це 7 книг (томів), у яких без хронологічної послідовності викладено події, учасником чи свідком яких був автор. З точки зору досліджуваного питання інтерес мають згадки автора про прийняття для дипломатичного корпусу адміралом Миклошем Хорті. Важливість цієї імпрези, як стверджує посол, для українців полягала передусім у тому, що “це перший раз в історії, щоб українську місію нарівні з різними державами запросили”⁶. Генералу Сікевичу вдалося привернути увагу до своєї уніформи української армії, що він особисто розглядав як “нашу пропаганду”⁷. Спогади другого керівника НДМ торкаються також останніх днів роботи місії, причин його виїзду до Канади. Однак детального висвітлення діяльності НДМ В.Сікевич не залишив.

Додаткову інформацію про розвиток українсько-угорських стосунків у 1919 р., зокрема про завдання торговельної місії ЗУНР, недостатньо висвітлені у мемуарах Миколи Галагана, містять спогади Володимира Дутки. Окремі штрихи до умов виїзду дипломатичних місій на місце призначення та побуту НДМ подає у своїх спогадах Дмитро Дорошенко. Однак через яскраво виражену суб’єктивність, іманентно притаманну цьому виду джерел, спогади вимагають аналізу додаткової інформації, акумульованої в архівних документах.

“Архівний” компонент джерельної бази дослідження, зосереджений в українських та зарубіжних архівах, є його вагомою складовою і дозволяє завершити наукову реконструкцію діяльності місії. Найповнішу інформацію про діяльність НДМ та персоналії її керівників акумульовано в “українському” комплексі джерельної бази – у фондах ЦДАВО України (ф. 1065 “Рада Народних

Міністрів УНР, мм. Вінниця, Київ, Рівне, Кам'янець-Подільський”, ф. 3696 “Міністерство іноземних справ УНР”, ф.3518 “Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині”, ф. 4018 “Український національний музей у Празі“, ф. 3809 С. Петлюри, ф. 3933 І. Мазепи, ф. 3803 Ю. Тищенко-Сірого та ін.); ЦДАГО України (ф. 263 “Колекція позасудових справ реабілітованих”, ф. 269 “Колекція документів “Український музей в Празі”), Державного архіву м. Києва (ф. 16 “Університет св. Володимира“, ф. 112 “Володимирський київський кадетський корпус”, ф. 108 “1-ша Київська чоловіча гімназія”), Державного галузевого архіву СБУ (спр. 69840 “Галаган М.М. та ін.”).

За номінальною ознакою це організаційно-розпорядча (розпорядження, накази МЗС УНР та НДМ) та планово-звітна (звіти місії до МЗС про внутрішнє та міжнародне становище Угорщини, звіти військового відділу місії) документація; діловодні документи місії; стенограми конференції послів та голів дипломатичних місій; офіційне листування (з МЗС УНР, міністрами закордонних справ, послами і головами інших місій УНР, банківськими установами тощо); листування приватного характеру; фінансові документи з питань організації діяльності місії та виплат членів місії; списки членів НДМ та емігрантів, документи особового походження дипломатів та службовців місії (особисті документи, відомості про членів та службовців місії, рапорти та доповідні записки співробітників місії, заяви українських емігрантів про видачу паспортів); архівно-слідчі справи, інформаційні матеріали (обіжники і політичні огляди преси для МЗС тощо).

Оснoву джерельної бази дослідження діяльності НДМ складають документи колекції Празького українського архіву, переданого 30 серпня 1945 р. урядом Чехословаччини Українській РСР⁸. Саме тут зберігається ф.3518 “Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині”. Документи, пов’язані з діяльністю НДМ, відклалися в архіві Українського історичного кабінету⁹. Їх передав сотник В. Звіздоський до Українського національного музею-архіву при Українському громадському комітеті в Празі в липні 1927 р. Майже через два десятиліття 1868 документів, у тому числі 558 – консульського відділу потрапили до Києва. До березня 1947 р. 8 кг (33 од. зб.) отриманих документів було систематизовано, сформовано в 104 справи й описано. Тривалий час фонд знаходився на таємному зберіганні спочатку в ЦДАК УРСР (нині ЦДАК України), а з 1951 р. – в ЦДАЖР УРСР (нині ЦДАВО України). Під час чергової перевірки наявності в червні 1969 р. було виокремлено додатково одну справу – 36а “Інформаційні бюлетені від посольства УНР у Німеччині та листування з представниками Речі Посполитої в Будапешті про видачу віз та паспортів”. А в березні 1992 р. фонд було передано на загальне зберігання.

Опис № 1 фонду включає 105 справ (1 – 104 та 36а). Архівна інформація, зафіксована в документах фонду, складає надійне підґрунтя для реконструкції

діяльності НДМ впродовж всього терміну її повноважень. Зокрема книга наказів (спр. 7) дозволяє з'ясувати дату початку діяльності НДМ – 24 січня 1919 р., коли її перший керівник Микола Галаган видав наказ про те, що він “згідно з телефонограмою Директорії УНР під № 139” “приступив до виконання обов’язків Голови Надзвичайної Дипломатичної Місії в Угорщині”. Водночас документи справи уможливають з’ясування складу співробітників НДМ: крім голови місії, тут працювали на першому етапі радник М.Шраг та урядовець О.Клор¹⁰. Нетривалий час (24 січня – 1 квітня) у складі НДМ перебував О.Кандиба¹¹. 5 травня на посаду аташе прийнято Івана Стасіва, а серпня 1919 р. по 2 листопада секретарем НДМ перебував Микита Шаповал. Лише 30 листопада 1919 р. на посаду секретаря місії було призначено Володимира Суховецького¹². Документи свідчать, що частина співробітників НДМ призначалася передусім з метою легалізації їх становища в Угорщині та матеріальної підтримки українських діячів, а не для виконання прямих обов’язків, пов’язаних із дипломатичною діяльністю.

Водночас документи фонду дають підстави для відтворення основних напрямів діяльності НДМ. Відповідно до наказу № 3, 10 лютого місія прибула до Будапешта. 22 лютого М. Галагана прийняв “тимчасовий президент” Угорської Республіки, лідер партії лібералів, граф Міхай Карої. “З того часу, – констатує Посол – почалися дипломатичні зносини її з угорським Урядом”¹³. Орієнтований у зовнішній політиці на країни Антанти та США кабінет прем’єра Карої не міг недооцінювати встановлення стосунків з сусідніми країнами.

У документах міститься також інформація про адреси перебування місії. Вперше після приїзду 10 лютого 1919 р. до місця призначення співробітників місії розташували в готелі “Dunapalota” на вулиці Марії-Валерії, 14. Представництво ЗО УНР містилося на вул. Академічній, 17. Друга адреса місії – Margitrakpart, 53 залишалася з весни 1921 р. до кінця її діяльності.

Досить детально відтворено в документах фонду (українською та німецькою мовами) події, пов’язані зі становленням Угорської Радянської Республіки. Протокол про події 24 березня 1919 р. у готелі “Дунапалота”, коли було здійснено спробу арешту й пограбування голови місії та представника ЗОУНР Я. Біберовича.

Збереглися у фонді також тексти урочистих обітниць, складених українськими дипломатами 15 листопада 1919 р. у Будапешті¹⁴, та інші документи, що містять персональні відомості. Це посвідчення, видані першому голові НДМ Миколі Галагану¹⁵, раднику місії Люцію Кобилянському¹⁶, формулярний список Володимира Суховецького¹⁷, анкета Дмитра Лалкова, написана на бланку місії і скріплена печаткою. Конкретні біографічні відомості про Миколу Галагана, точний склад місії: радник – Микола Шраг, секретар – Микита Шаповал, аташе – Іван Флюнт, другий аташе – Володимир Суховецький, урядовець – Іван Стасів,

збереглися в чернетці звіту голови НДМ¹⁸.

Цінним джерелом є заява В.Суховерхого до М.Галагана щодо передання Міністру закордонних справ УНР прохання про припинення його повноважень, оскільки він не бажає “залишатися за Вашим від’їздом в складі місії”¹⁹. Однак саме йому, як свідчать документи, що стосуються звільнення М. Галагана, довелося приймати справи²⁰. Зберігся рапорт В. Суховерхого від 10 вересня 1920 р., в якому він повідомляє М. Галагана про завершення процедури приймання – передавання справ НДМ²¹.

З 1 по 9 грудня 1920 р. обов’язки голови Місії виконував Люцій Кобилянський, а 9 грудня на цю посаду було призначено полковника Володимира Сікевича. Згідно зі звітом до МЗС, на 14 лютого 1921 р. до штату місії входили: Голова – полковник Володимир Сікевич, радник – д-р Люцій Кобилянський, в. о. Секретаря д-р Данило Лалков, урядовець Іван Стасів²². За звітом можна також відтворити склад Відділу Українського Червоного Хреста в Угорщині: командир збірної станиці при відділі – поручник Остап Гамерський, канцеляристка – Наталя Сікевич, урядовець – Микола Огородник. Об’єднання відомостей у звіті зумовлене тим, що згідно з рішенням Ради Міністрів УНР від 11 серпня 1920 р., копія з копії якого збереглася у фонді, справа допомоги полоненим українцям покладалася на МЗС, а замість військово-санітарних місій та їхніх філій, що діяли в Центральній і Східній Європі, було створено нові інституції. В Будапешті 1 липня 1920 р. розпочав діяльність Відділ Українського Червоного Хреста в такому складі: голова – полковник В. Сікевич, урядовець – отаман Л. Кобилянський, комендант перехідного пункту – поручник О. Гамерський, канцеляристка Н. Сікевич, бунчужний – хорунжий М. Огородник²³. Отже, фактично увесь склад НДМ після звільнення М. М. Галагана був заміщений співробітниками Відділу Українського Червоного Хреста, що й визначило основні напрями його діяльності надалі.

В окрему справу сформовано звіти урядовців місії про виконання доручень. Так, звіт Данила Лалкова містить інформацію про його участь у засіданні Комітету інтернаціонального Червоного Хреста в Будапешті 17 січня 1921 р. Під час обговорення проблеми опікування “бездомними жінками і дітьми різних націй, а також інтернованими”²⁴ було відзначено, що лише українська місія “енергійно і регулярно”²⁵ звільняє і відправляє своїх співвітчизників на батьківщину. Збереглися у фонді й копії паспортів, виданих інтернованим, їхні звернення та листи до місії.

Звіти полковника Сікевича до МЗС УНР 1921 р. відтворюють стосунки з Посольством Речі Посполитої в Будапешті, охарактеризовані як “добрі й дружні”²⁶, повідомляють про подання до МЗС Угорщини ноти протесту проти “наміру уряду Врангеля передати кораблі чорноморської фльоти”²⁷ та ін. Інформація з грифом “таємно” містить повідомлення про діяльність більшо-

вицьких агентів та взаємодію місії з питання протидії більшовицькій агітації з МЗС Угорщини.

Загалом підготовлені для МЗС звіти місії висвітлюють її основні напрями й форми діяльності. Так, 1922 р. почався для Голови місії полковника Сікевича взаємними візитами до “Голови Держави” адмірала Горті, папського нунція, президента Ради Міністрів, всіх членів кабінету, голови Національного Зібрання п. Галля Гастона, представників іноземних держав в Угорщині та представників інтернаціонального і угорського Червоного Хреста²⁸. 27 січня В. Сікевич та Л.Кобилянський були запрошені визначним політичним діячем Угорщини Карлом Гусаром на “великий парадний бал”, в якому брали участь Голова держави Миклош Хорті, ерцгерцог Йосип, міністр-президент Іштван Бетлен та ін²⁹. 28 січня голова і члени дипломатичної місії на запрошення кардинала-примаса Угорщини брали участь в урочистій службі Божій та панахиді на спокій душі Папи Бенедикта XV, що відбулася в коронаційній церкві св. Матяша³⁰. Обов’язкові запрошення членів НДМ на урядові заходи свідчили про визнання її офіційності та перспективу українсько-угорських стосунків на найближчий час.

Привертають увагу і привітання з Новим 1922-м роком Міністра закордонних справ УНР³¹, посла у Відні Григорія Сидоренка³², Голови Директорії Симона Петлюри³³, які демонструють оцінку діяльності місії як “тяжкої і відповідальної справи на користь Батьківщини”

Значна кількість документів містить інформацію про матеріальне становище місії та її фінансові операції (спр. 18, 32, 72, 75, 79, 82). Зберігся, зокрема, “Акт поділу грошей, які були одержані Українським посольством в Будапешті, яко канцелярний дохід і майна, на них придбаного при розділі межі Посольством УНР і Уповноваженим заступництвом ЗОУНР в Будапешті”³⁴, підписаний Миколою Галаганом та Ярославом Біберовичем. Виокремлення первісно включеного до складу НДМ Уповноваженого заступництва ЗОУНР зменшило бюджет місії на 2211 крон³⁵. Красномовно характеризує фінансове становище НДМ рапорт її співробітників Володимира Суховецького, Івана Стасіва та службовця при місії Івана Курчака від 30 квітня 1920 р., який свідчить про матеріальну скруту дипломатів³⁶. Вихід із такого становища співробітники місії вбачали в запровадженні розрахунку в швейцарській валюті або тимчасових дотаціях. На середину 1923 р. матеріальне становище співробітників Місії дещо поліпшилося. Місячне утримання Голови місії складало 12 000 крон (та 7 400 додатково), радника 10000 крон (та 5000 додатково), аташе – 9450 крон, канцеляристики 2800³⁷.

Офіційне листування місії не обмежене постійними повідомленнями до МЗС, серед адресатів – голови інших місій УНР, офіційні особи Угорщини та ін. Так, листом з грифом “таємно” Володимир Сікевич повідомляв Посла УНР

в Румунії проф. Костя Мацієвича про можливість прибуття до Бухаресту Дмитра Мороза, який справляє враження “непевної людини” й “наробив бешкету” в Будапешті³⁸. Лист призначеного в січні 1922 р. послом УНР в Австрії Гр. Сидоренка містить прохання (яке, втім, спирається на розпорядження МЗС) щодо поладження консульських справ щодо українців, які перебувають в Австрії³⁹. З аналогічною пропозицією у вересні 1922 р. звернулося до В. Сікевича Консульство УНР у Данцигу, зважаючи на “гарне становище Дипломатичної місії на Угорщині, прихильне відношення угорського Уряду, а також до де-якої міри не дуже добрий матеріальний стан Місії”, видавати паспорти, тим самим маючи певний економічний зиск (650 німецьких марок за паспорт)⁴⁰. Перебрання консульських обов’язків українських представництв у Австрії й Німеччині, попри обіцяне поліпшення матеріального становища НДМ, лише ускладнило його. Прохання НДМ до українського посольства в Німеччині про надання 100 паспортних бланків було переадресовано до Австрії, а Посольство УНР у Відні спромоглося надати лише 20 бланків через “брак грошових засобів”⁴¹. Однак незабаром до обов’язків НДМ у зв’язку зі скасуванням Посольства УНР в Берліні додалася допомога в оформленні паспортів українським біженцям у Німеччині⁴². Ставлення до роботи місії як до “надзвичайно важливої і корисної”⁴³ засвідчує лист Надзвичайного Посла і Уповноваженого Міністра УНР Миколи Василька від 25 липня 1922 р., у якому погоджується намір Володимира Сікевича скоротити склад Місії. Лист В. Сікевича до міністра М. Василька від 27 жовтня 1922 р. містить інформацію про підвищення голови місії до рангу генерал-хорунжого, проведення 20-23 жовтня в Будапешті зборів Генеральної Ради Союзу Товариства Ліги Націй⁴⁴. Важливу інформацію містить лист представника місії в Австрії О. Семеніва до аташе місії в Угорщині Івана Стасіва щодо підготовки святкування 5-ї річниці проголошення самостійності України, яке “підніме троха духа і дасть можливість зійтися нам разом тут у Відні”⁴⁵ та “Універсал Правительства УНР до Народу Українського”⁴⁶.

Збереглися у фонді й листи приватного характеру. Прихильне ставлення М. Василька до В. Сікевича визначило довірочну тональність їхнього листування. Так, у листі від 17 червня 1923 р. М. Василько дозволив собі “зовсім неофіційні” характеристики: “Подорож Ваша до Праги (до Міністра-Президента) і до Відня (до Мінстра Фінансів) цілком непотрібна, бо перший вже можливо поїхав назад, а другий – старий осел! ...Прошу Вас посилати Ваші місячні звіти не тільки нашому Міністрові Закордонних справ Токаржевському, у якого в голові не більше, ніж у Міністра Фінансів, але також другу – до Пана Головного Отамана”⁴⁷. Можна припустити й іншу причину висловленої довіри до українського посла в Угорщині, який свого часу служив старшиною створеного С. Петлюрою Коша Слобідської України, – необхідність створення коридору через Угорщину для С.Петлюри. Виявлені у фонді листи Головного Отамана за

підписом “Професор” до В. Сікевича та листи М. Василька (листопад 1923 р. – січень 1924 р.) відтворюють деталі підготовки в’їзду С. Петлюри до Угорщини. Вони мають сенсаційне значення як не залучені до наукового обігу й дають ключ до прочитання епістолярію С. Петлюри у його фонді (ф. 3809) у ЦДАВО України.

У спр. 79 відклалися документи, пов’язані з завершенням діяльності НДМ. 2 квітня 1924 р. генерала Сікевича було повідомлено про Угорський уряд “на підставі політичних поглядів” припинив діяльність Української дипломатичної місії в Будапешті. Наступного дня розпочалися ліквідаційні заходи й підготовка документів для архіву. 23 травня 1924 р. згідно з рішенням уряду Директорії в екзилі збереження архівів закордонних місій УНР було доручено послу Олександрю Шульгіну⁴⁸. Однак, документи НДМ генерал В. Сікевич передав на зберігання сотникові В.Звіздовському, а згодом доручив тому передати їх до УНМА⁴⁹. Доручення було виконано лише 22 липня 1927 р⁵⁰.

Загалом огляд документів фонду НДМ дає підстави як для об’єктивної оцінки її діяльності, дослідження персонального внеску співробітників Місії в започаткування та розвиток українсько-угорських відносин, так і для з’ясування маловідомих фактів з історії української дипломатії періоду Директорії УНР у цілому.

Додаткову інформацію про шляхи міграції фонду НДМ та діяльність її керівників містять інші фонди ЦДАВО України. Зокрема, у ф. 4018 “Український національний архів-музей у Празі” збереглися відомості про точну дату передання архіву НДМ сотником В. Звіздовським до архіву-музею – 22 липня 1927 р. Тут відклалися також листи М. Галагана до Українського інституту громадознавства з вимогою повернути передані ним документи⁵¹.

У ф. 1065 “Рада Народних Міністрів УНР, мм. Вінниця, Київ, Рівне, Кам’янець-Подільський” зберігся журнал засідань Ради Народних Міністрів, у якому зафіксовано процес обговорення проекту штатів надзвичайних дипломатичних місій УНР. 2 січня 1919 р. голова РНМ і одночасно міністр закордонних справ Володимир Чеховський вніс на розгляд РНМ проект, у якому поряд із іншими претендентами на посольські посади пропонувалося затвердити головою “надзвичайної дипломатичної місії до Венгрії” галицького громадського і політичного діяча, лікаря за освітою, посла в австрійському парламенті Романа Ярославича⁵². Всі кандидатури було ухвалено. Кілька днями пізніше, 10 січня 1919 р., РНМ розглядала кандидатуру Миколи Галагана на посаду заступника міністра закордонних справ, ухваливши рішення перенести розгляд на наступне засідання⁵³. Вірогідно, таке рішення зумовило небажання претендента обійняти посаду. Однак, його дипломатичний досвід (М.Галаган очолював офіційну делегацію УНР в Катеринодарі під час переговорів з керівництвом кубанського крайового уряду щодо встановлення постійних відносин Кубані з Україною⁵⁴,

був “первым посланником независимой Украины в Румынии”⁵⁵) дав підстави для рішення про призначення його новоствореної НДМ.

У “Списі посольств та дипломатичних місій за кордоном УНР” серед 17 місій згадано місію в Угорщині, очолювану М.М.Галаганом⁵⁶. Цей документ зберігся у ф. 3696 “Міністерство іноземних справ УНР”. Тут відклалася також заяви, листування, накази з кадрових питань, які засвідчують складність формування штату НДМ та наявність “разногласий” між представника УНР та ЗУНР. Збереглися заяви Миколи Галагана про звільнення з посади голови НДМ та лист міністра закордонних справ Андрія Ніковського з висловленням щирої подяки “від імені уряду Української Народної Республіки за цю велику працю, яку ви поклали в так надзвичайно тяжких часах на користь і добро нашої Батьківщини”⁵⁷. Як згадував Микола Галаган, після серпневої наради послів у Відні 1920 р., де він не підтримав українсько-польського договору, така оцінка була лише дипломатичною риторикою. Однак про повну довіру українському послу свідчить лист Андрія Ніковського із Тарнова, в якому повідомляється про створення ревізійної комісії для перевірки всіх дипломатичних представництв УНР за кордоном та наголошується, що міністерство “повсякчас готове спростувати всякі наклепи чи закиди, котрі могли б виникнути щодо Угорської Місії за час Вашого керування нею”⁵⁸.

Фотодокументи та свідчення про діяльність НДМ збереглися в архівно-слідчій справі Миколи Галагана в Державному архіві СБУ (спр. 69840). Оскільки серед звинувачень Миколи Галагана фігурувала його діяльність як керівника дипломатичної місії в Угорщині, на допитах слідчий постійно повертався до цього питання. Відтак у відповідях дипломата містяться окремі нові факти діяльності НДМ, цінність яких не зменшується навіть у зв’язку зі специфікою архівно-слідчої справи як історичного джерела.

У документах ф. 16 (Університет св. Володимира), ф. 112 (Володимирський київський кадетський корпус), ф. 108 (1-ша Київська чоловіча гімназія) Державного архіву м. Києва відклалася відомості про навчання Миколи Галагана, Володимира Сікевича, Люція Кобилянського. Розрізнені листи Миколи Галагана до українських діячів збереглися у фондах ЦДАГО України. Однак прямого відношення до історії НДМ вони не мають, доповнюючи лише інформацію персонального рівня про цих українських дипломатів.

Загалом документи, які збереглися в українських архівах, мають істотний інформаційний потенціал і дають підстави для з’ясування завдань, основних функцій та напрямків діяльності НДМ. Фактично, основний комплекс інформації з проблеми зосереджено в Україні.

Офіційну інформацію про призначення Миколи Галагана головою НДМ, спогади про окремі епізоди діяльності місії зафіксовано в періодичних виданнях (зокрема, “Вісник УНР”, Історичний календар-альманах “Червоної калини”).

Однак “український” комплекс джерельної бази дослідження не надто широко репрезентовано в періодиці. Значно інформативніші з точки зору дослідження австрійські (“*Neur Winner Zeitung*”), польські (“*Reczpospolita*”), угорські (“*Orai- ujsag*”) видання. Важливим евристичним завданням є виявлення примірників періодичного видання пресового бюро НДМ “*Die Ukraine*”, яких, як відомо з архівних документів, вийшло 4 числа.

Водночас потребує дослідження “зарубіжний” комплекс джерельної бази, розпорошений в архівах Угорщини, Канади, Чехії, Польщі, що дасть додаткову інформацію для реконструкції діяльності НДМ, прояснення віх життя та діяльності її керівників та дозволить заповнити ще одну прогалину в історії української дипломатії.

¹ Нариси з історії дипломатії України/ О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін./ За ред. В.А.Смоля. – К.: Видавн. дім “Альтернативи”, 2001. – 736 с.; *Веденєєв Д.В.* Зовнішня політика Директорії УНР: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 17 с.; *Заруда Т. В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 р.: Дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – 15 с.; *Варгатюк С. В.* Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917 – 1920: Дис. канд. іст. наук. – К., 1996. – 26 с.; *Соловійова В. В.* Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918 – 1920 рр.) Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 18 с. та ін.

² Див.: *Галаган Микола.* З моїх споминів. – Львів: Вид-во кооп. “Червона калина”, 1930. – Т. 4. —... с.; *Сікевич В.* Сторінки із записної книжки. – Вінніпег: Накладом Української стрілецької громади, 1944. – Т. 2. – С. 73; Т. 5. – С. 60 -62.

³ Дутка Володимир. Спомини з торговельної місії до Австрії, Чехословаччини Угорщини в р. 1919// Історичний календар-альманах “Червоної калини” за 1939 р.. – Львів, 1938. – С. 169-173.

⁴ Дорошенко Дмитро. Мої спогади про недавнє минуле. – Т. 4: Під Директорією. На чужині (1919 - 1920). – Львів, 1924. – С. 3-5, 77-79.

⁵ *Матяш Ірина, Мушка Юрій.* “З обов’язку громадянина мусите це виконати” (з історії української дипломатії)// Пам’ятки: археографічний щорічник. - 2005. Т. 5. - С.143-249.

⁶ *Сікевич В.* Сторінки записної книжки. – 1944. – Т. 5. – С. 61.

⁷ Там само.

⁸ Архів було передано на підставі “Акту про передачу в дарунок УРСР українських документальних матеріалів, які знаходяться в Українському архіві при Міністерстві внутрішніх справ у Празі” з умовою, що він повинен “зберігатися в Києві в українському центральному архіві як самостійний відділ, поіменованний

“Празький український архів”, і що чеській стороні повинні бути надані фотокопії тих документів, що передаються” (Див.. *Лозенко Л.І.* Празький український архів: історія і сьогодення // *Архіви України.* – 1996. – № 1 – 6. – С. 24).

⁹ УІК було створено 1930 р. за матеріального сприяння МЗС ЧСР (директор – М.Обідний). До складу кабінету входили відділ преси, бібліотека, архів. Фонди архіву включали колекцію документів УНР, Українського національного архіву-музею та Українського соціологічного інституту, особові архіви та приватні бібліотеки визначних громадсько-політичних діячів В.Липинського, М.Шаповала, С.Шелухіна, вищих навчальних закладів (Української господарської академії в Подєбрадах, Українського високого педагогічного інституту), рукописи творів, спогади, листування видатних українців: М.Грушевського, С.Петлюри, М.Шаповала та ін. На зберігання документи надходили як шляхом дарування, так і шляхом придбання на певних, погоджених з власником, умовах, або згідно з заповітом; здійснювався обмін з іншими архівними й бібліотечними установами.

¹⁰ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр.7, арк.2.

¹¹Там само, арк.. 4.

¹²Там само, спр. 7, арк. 9 зв.

¹³Там само, спр. 23, арк. 5.

¹⁴ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр.7, арк.6.

¹⁵ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр.95, арк.4.

¹⁶Там само, арк. 7 – 7 зв. ; 13.

¹⁷Там само, арк. 25.

¹⁸Там само, арк. 23, арк. 5.

¹⁹ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр. 95, арк. 26.

²⁰Там само, спр. 7, арк. 14 зв.

²¹Там само, спр. 32, арк. 5.

²²Там само, спр. 53, арк. 14.

²³Там само, спр. 40, арк. 19.

²⁴Там сам, спр. 49, арк. 2.

²⁵Там само, арк. 3.

²⁶Там само, спр. 53, арк. 17.

²⁷Там само, арк.21.

²⁸Там само, спр. 68, арк. 3.

²⁹Там само, арк. 11.

³⁰Там само, арк. 10.

³¹Там само, арк. 4.

³²Там само, спр. 72, арк. 1.

³³Там само, спр. 84, арк. 3.

³⁴Там само, спр. 18, арк.5.

³⁵Там само.

³⁶Там само, спр. 32, арк. 2.

³⁷Там само, спр. 82, арк. 1 зв.

³⁸Там само, спр. 72, арк. 16.

³⁹Там само, арк. 28.

⁴⁰Там само, спр. 74, арк. 13-зв.

⁴¹Там само, спр. 75, арк. 71.

⁴²Там само, спр. 83, арк.7.

⁴³Там само, арк. 73, арк. 36.

⁴⁴Там само, спр. 72, арк. 63.

⁴⁵Там само, арк. 66.

⁴⁶Там само, спр. 84, арк. 4 – 8.

⁴⁷Там само, спр. 83, арк. 6 зв.

⁴⁸ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 171, арк. 85.

⁴⁹ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр. 67, арк. 52.

⁵⁰ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 5, арк. 75

⁵¹ЦДАВО України, ф. 4016, оп. 1, спр. 6, арк. 91.

⁵²ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 15, арк. 39 зв.

⁵³Там само, арк. 56.

⁵⁴Див.: *Веденєєв Дмитро*. Нашадок славного роду: дипломат Микола Галаган // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – К., 2004. – Вип. IV. – С.674.

⁵⁵*Галаган Микола*. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч. III. – С. 171; Ч. IV. – С. 18.

⁵⁶ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 5, арк. 3.

⁵⁷Там само, оп. 2, спр. 356, арк. 12.

⁵⁸Там само, спр. 260, арк. 13 зв.

Іштван Равас
(*Будапешт, Угорщина*)

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ВІДНОСИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Наша країна першою відкрила посольство в Україні після здобуття нею незалежності. Зараз постає завдання у найближчій перспективі створити нову, багатогранну систему взаємовідносин з цією новою європейською державою, яка за своєю територією, чисельністю населення та наявними ресурсами має неабиякі потенційні можливості. У багатьох аспектах добросусідські відносини належало розпочинати спочатку. Проте широка громадськість недостатньо знає про те, що в історичному минулому зі своїм східним сусідом ми мали неодноразові контакти.

Перша спроба створення незалежної України

Перша східно-слав'янська держава, Київська Русь, була утворена на території сучасної України у Х столітті, завдяки об'єднанню значної частини східно-слав'янських племен новгородським князем Олегом та його знатними прибічниками, що походили з вікінгів. Християнська (ортодоксальна візантійського походження) віра, як одна із передумов держаності набула розповсюдження за часів правління Ярослава Мудрого (1019-1054). Проте після його смерті князівство розпалося на менші володіння. Колишню територію Київської Русі у 1240-му році захопили татари, а згодом підкорило собі Велике князівство Литовське.

Пізніше, в середні віки, територія належала Польщі, а далі перейшла до Росії, не маючи навіть точно визначених кордонів. Україна була утворена у XVI-XVII сторіччі під час тривалих антипольських та антиросійських козацьких повстань. Повсталих козаків, що пішли проти польських правителів, очолював гетьман Богдан Хмельницький, ватажком повстанців проти російських гнобителів був Степан Разін, а згодом - Іван Мазепа. Здобуту у важких боях часткову автономію України скасувала цариця Катерина II.

У 1914-му році Україну було розділено надвоє: в межах Росії на п'ять губерній (Київ, Харків, Чернігів, Новгород-Сіверськ, Єкатеринославськ із загальною чисельністю українського населення 30 млн. чоловік), а у складі Австро-Угорської Монархії на дві провінції (східна частина Галичини та північна частина Буковини із загальною чисельністю українців 4,3 млн. чоловік). Початок світової війни активізував український визвольний рух другої половини

XIX століття. У серпні 1914 року у місті Львові було створено Українську Національну Раду, яка на час галицького відколу розташувалась у Відні і лише після повторного зайняття Львова 22 червня 1915 року повернулася на попереднє місце.

У 1916-му році в якості напіврегулярного військового підрозділу австрійського імператорського Ландверу було створено Український Легіон (інша назва: "Гвардія січових стрільців"), першочерговим завданням якої було забезпечення внутрішнього порядку в державі. Створену Україну Рада уявляла собі як державу, що входить до складу Австро-Угорської Монархії на умовах федерації. Прикладом мав слугувати факт приєднання до Австрії Угорщини за принципами реальної унії.

Після російської Лютневої революції 1917 року, 17 березня у Києві було створено Центральну Українську Національну Раду. 9 квітня, під час проведення у Києві засідання Українського Національного Конгресу, на якому були присутні 2000 делегатів, дві Ради об'єдналися в одну. Нова мета полягала у створенні в рамках Росії української федеративної держави, що Рада 9 липня задекларувала, а 20 листопада проголосила Українську Народну Республіку. На Брест-Литовських мирних переговорах Центральні держави налагодили контакти з Радою, а 12 січня 1918 року визнали її як уряд України. 22 числа у місті Житомирі Рада визнала двомісячну незалежність Української Народної Республіки, поки що у складі Російської імперії, оскільки Центральні держави 9 лютого уклали окремих мирний договір.

На скликаному 19 листопада 1917 року Всеукраїнському Конгресі Рад, який проходив у зайнятому радянсько-російськими військами Харкові, (що до 1934 року був столицею України), 100 делегатів визнали Раду поза законом, заявили про створення Радянської України та звернулись по військову допомогу до Радянської Росії. 20 листопада в місті Києві було сформовано радянський український уряд, яким 6 січня 1919 року було проголошено Українську Радянську Республіку. Остання 28 грудня 1920 року уклала союз із Радянською Росією. Протягом 1918 року радянсько-російські війська зайняли центральні території України, а 6 лютого також і місто Київ. Хоч Центральні держави 1 березня й витіснили радянсько-російські війська із тимчасової столиці, проте Рада 28 квітня припинила своє існування.

18 жовтня 1918 року у місті Львові Рада, залишивши Київ, знову відновила свою роботу. 13 листопада нею було проголошено назалежну Західно-Українську Республіку. Її президентом став Євген Петрушевич. 1 грудня його визнали країни Антанти. 14 грудня, в день, коли німецькі війська звільнили місто Київ, у Білій Церкві (на радянсько-українській території) Сімон Петлюра створив антирадянський Директоріум України, якого не було визнано львівською Радою, хоч Петлюра й намагався досягнення цього.

Утворена в умовах безвладдя Західно-Українська Республіка вела смертельну боротьбу проти Петлюри, утвореної Польщі, румунів, що окупували Буковину, а також радянських військ та монархічних білогвардійців. 22 листопада польські війська зайняли місто Львів, уряд Західно-Української Республіки було евакуйовано до Станіслава. 22 січня 1919 року Західно-Українська Республіка та Директоріум уклали союз. Їх об'єднані збройні сили весною Червоною Армією були відтіснені на Поділля, а влітку вони увірвались до т.з. Лівобережної України (стосовно Дністра), звідки були витіснені білогвардійськими військами на чолі з генералом Денікіним, якого згодом вигнали сили Червоної Армії.

Петлюра 23 квітня 1920 року заключив союз із Польщею і відмовився на користь останньої від Східної Галичини. Укладений 18 березня 1921 року у Ризі польсько-радянський мир цей факт визнав недійсним. Українська армія чисельністю 35 тисяч чоловік 10 листопада 1920 року на Волині зазнала нищівної поразки від Червоної Армії, проте її вцілілі загони ще упродовж 5-6 років вели партизанські дії на території Радянського Союзу та Польщі. Таким чином, Українська Радянська Соціалістична Республіка увійшла до складу утвореного в 1922 році Радянського Союзу як одна із його засновниць. Її територія у 1922 році становила 460 000 км², загальна чисельність населення складала 29 мільйонів чоловік, з яких 82% (23,78 млн. чол.) були українцями, 13,5% (3,915 млн. чол.) - росіянами, 5,86% (1,7 млн. чол.) - євреями, 1,35% (390 тис. чол.) - німцями, 0,71% (270 тис. чол.) - поляками. До Польщі потрапило 4 мільйони українців. Столицею України до 1934 року було місто Харків, після чого нею став Київ.

Друга спроба створення незалежної України

Та не будемо надто занурюватись у глибини історії, розглянено радше не дуже далеке минуле, пережите нашими батьками. Після двох десятиліть сталінського терору вже також існував такий рух, який мав за мету відродження суверенітету країни. Двох найвизначніших представників з посеред зачинателів цього руху, а саме: Степана Бандеру (Партія Українських Націоналістів) та Андрія Мельника (Українська Національна Партія) влітку 1941 року наступними німецькими загонами було звільнено зі львівської тюрми.

Невдовзі за цим у Львові, під німецьким протекторатом, було створено український національний уряд (Українська Національна Рада). Дві партії - дотримуючись власної організаційної незалежності - з метою об'єднання національного руху створили Організацію Українських Націоналістів (ОУН). "Головним захисником" (протектором) українського уряду був Еріх Кох, німецький верховний комісар Імперського Комісаріату (Рейхскомісаріату) Ук-

раїни, під керівництвом якого 30 червня 1941 року було створено Українське Територіальне Управління. Проте вищезгаданий український уряд проіснував лише дуже короткий час.

Українське населення, яке влітку 1941 року ще в багатьох випадках вважало присутніх німців визволителями, швидко змінило власну думку про них. Нацистську расову теорію вони почали втілювати в практику і в Україні, на території якої також діяли зловісні Зондеркоманди. Українські керівники також незабаром відвернулись від німців, хоч і не одночасно, внаслідок чого загони Бандери та Мельника деякий час воювали навіть один проти одного, керуючись стосунками з німцями та залежністю від них. Такачі Елек у своїх спогадах наводить факт, коли один з українців наступним чином висловився про німців: "...люди з Вермахту були цілком пристойними солдатами, але всі ті, хто прийшов після них, так звана військова адміністрація, були огидними, вони все знищували, а ми сприймали їх чи не за своїх визволителів."

У березні 1944 року Раду було поновлено на чолі з Миколою Лебедем. На той час вже була досягнута єдність у антинімецькій збройній боротьбі. Восени 1944 року вся територія України перебувала під контролем Червоної Армії. Збройні сили Ради продовжували свою боротьбу за незалежність України проти радянської армії та радянської адміністрації аж до кінця 1940-го та 1950-го років, в основному партизанськими методами. Колишні учасники та симпатки цих дій у 1988 році, завдяки Горбачову, були амністовані і мали змогу повернутись додому із місць ув'язнення в Сибірі та на Далекому Сході. Звичайно, якщо вони на той час були ще серед живих...

Заради справедливості слід сказати, що в Україні також було й чимало таких осіб, які Червону Армію сприймали як свою визволительку. Проте такі факти мали місце не стільки за часів угорської, як радше за часів німецької та румунської окупації. Адже у спогадах очевидців минулого існує багато доказів того, що між угорськими солдатами та галичанами, враховуючи тодішні обставини, були досить добрі стосунки.

Українська Рада та окремі керівники її збройних сил - хоч це ще й остаточно не доведено, проте з досить великою вірогідністю допускається - здійснили втечу через зону військових дій угорської І. армії, яка на той час простягалась через Карпати, а пізніше, безперешкодно перетнувши Угорщину, попрямували на Захід. Там, в еміграції, вони створювали свої організації. Їх центр розмістився у місті Мюнхені, а окремі організаційні структури існували також у США та Канаді. У баварській столиці в 1946 році саме військові ватажки Ради були тими, хто відновив Блок Антибільшовицьких Націй (див. нижче).

НКВС, а згодом КДБ не належало до кола ні всепрощаючих, ні сором'язливих організацій. Бандеру у 1959 році в Мюнхені застрелив один із агентів,

а через кілька років інший агент за допомогою отруєної сигари позбавив життя Мельника.

Українсько-угорські військові відносини в розпалі Другої світової війни

У другій половині 1941 року угорські війська під час перетину ними території України не мали жодних контактів із українським національним рухом. Українці вбачали в угорцях тих, хто брав участь у витісненні з їх Батьківщини армії Сталіна, а відтак і його впливу. У багатьох випадках угорських солдатів, які діставалися українських сіл, вітали як своїх визволителів.

Проте в останні два роки Другої світової війни у них склалися відносно добрі стосунки також із силами, які вели боротьбу за національну та державну незалежність України. В Угорщині є чимало осіб, які з власного досвіду пам'ятають про минулі події, таких людей можна також зустріти серед мешканців Західної України. Згадки про тодішні добрі відносини (в обох державах) можуть стати цінними ланками-клітинками у створюваній мозаїці українсько-угорських відносин.

6 січня 1944 року угорська І. армія, задіяна в обороні Північно-Східних Карпат, після окупації Угорщини німцями була перекинута на східний фронт у складі німецької Північно-Української групи військ. В середині квітня угорська І. армія брала участь у військових діях біля населених пунктів Надвірна, Деятин, Коломия, розташованих на території Галичини.

Однак угорським воякам прийшлося не лише віч-на-віч стикатися із противником. На територіях, що були за лінією фронту, проводились масштабні партизанські акції, отже угорські солдати піддавались нападу як з боку радянських, так і в національно-патріотичному дусі налаштованих українських партизанів. Напади становили настільки серйозну загрозу лініям зв'язку, що довелось виділити цілий військовий корпус (тоді цей підрозділ називався саме корпусом, а не військовим з'єднанням, як нині), зокрема 201. легку дивізію, для забезпечення відбиття партизан. Застосування партизанського способу бойових дій поблизу фронту стало можливим також завдяки існуючим, виходячи із наявної чисельності угорських військ та особливостей розміщення їх загонів, безлічі інтервалів, які виникали, наприклад, при розміщенні мережі постів на відносно великій відстані один від одного уздовж смуги забезпечення, що проходила через гори.

Угорські вояки ледь-ледь стали звикати до незвичних умов, зокрема, частих атак, як раптом наприкінці весни - початку літа звернули увагу на "непоследовність" у діях партизанів. Все частіше мали місце факти, коли всупереч очевидній "ситуації", жодних нападів не було і хоч нерідко траплялось навіть натикатися на сліди партизанів, все ж з їх боку ніхто не чіпав угорців.

Сусід угорців зліва - німецька І. бронетанкова армія та підтримуюча її справа румунська 3. армія не стикалися з цією “непоследовністю” партизан, навпаки, останні атакували своїх противників будь-коли та будь-де.

Для місцевого населення такий стан речей був зрозумілим із самого початку, проте угорським солдатам знадобився певний час для усвідомлення того, що існували різні групи партизан. Зокрема, як і повсюдно в Радянському Союзі, були партизани, які діяли за вказівкою та підтримкою з Москви, особисто були комуністами або працювали під керівництвом комуністів, проте була й інша частина партизанів, що представляла виключно українців та діяла лише на території України, в першу чергу в її західних регіонах. Останні були причетні до діяльності УПА (Українська Повстанська Армія). Зустрічалась також назва: “Українська Партизанська Армія”, однак справжньою вважається її перший варіант. Слід зазначити, що особовий склад УПА був представлений не лише українцями, значною була серед її вояків також чисельність поляків з Галичини та Поділля, зустрічались також карпатські русини та буковинські румуни.

Звичайно, на величезних територіях Радянського Союзу діяли партизанські загони не лише двох, наведених вище, категорій. Зустрічались також антикомуністичні російсько-кавказькі, націоналістично налаштовані білоруські, балтійські та козацькі, а також анархістські, троцькістські (і все це за часів диктатури Сталіна!), за деякими даними існували навіть зелені партизани. Більше того: в Галичині діяли також польські національні (Армія Крайова) та комуністичні (Армія Людова) партизанські угруповання. За винятком анархістів, троцькістів та поляків, діяльність партизанів вдалося незначною мірою згуртувати у єдиному цілеспрямованому напрямку, звичайно ж під німецькою опікою, в рамках діяльності АБН (Антибільшовицький Блок Націй). Не можуть бути віднесені до кола партизанських угруповань повсюдно розповсюджені банди грабіжників і перш за все діючі в районах чорноморського та каспійського узбережжя вільні загони під приводом місцевих воєначальників або вождів племен.

Достоменно невідомі точне місце та дата створення АБН, проте є дані, які свідчать про його діяльність ще у першому півріччі 1942 року. Центральний орган Блоку створено не було, як і не було надано дійсного суверенітету ні окремим засновникам організації, ні самому АБН. Членами АБН були РОА (Русская Освободительная Армия, відома в народі як армія Власова), діючі під німецькою опікою т.з. “органи самоврядування” трьох балтійських держав (Естонії, Латвії, Литви), а також численні невеличкі племена кавказької національності. У 1946 році в Мюнхені уцілілими представниками української ОУН, що втекли на Захід, діяльність АБН було відновлено, у 1947 році до нього приєдналися емігрантські організації дунайських та балтійських держав, а також албанські біженці. З 1947 року членом АБН став також Угорський Рух за свободу

(Magyar Szabadság Mozgalom) та, на нетривалий час, - угорський Клуб “Дунай” (Duna Club). Його керівним органом на той час була офіційна газета *Politische Träume* (“Політичні мрії”) Центрального Комітету.

Членство в АБН мала також створена 30 червня 1941 року під німецькою опікою, одночасно із Українським Територіальним Управлінням, УПА. Її військовий командувач Дмитро Клячівський був генерал-полковником УПА, а начальник генерального штабу Богдан Зубенко - генерал-майором УПА. Спочатку УПА надавала силову підтримку німецьким окупаційним властям, але з 1943 року воювала проти німців, а з 1944 року також і проти вступивших в Україну радянських військ та румунів. У 1944 році чисельність бійців УПА досягла 50 тисяч. Восени 1944 року вся Україна перебувала під контролем Червоної Армії. УПА воювала проти комуністів, але по суті та в основному її боротьба за незалежність України тривала аж до 1940-1950-х років.

В Західній Україні, де воювала угорська I. армія, діяли “лише” партизани з числа по-комуністичному налаштованих росіян та українців, українських націоналістів (УПА), а також польських націоналістів та комуністів. Комуністи, до якої б національності вони не належали, воювали проти всіх окупаційних армій, а відтак і проти угорців, до самого приходу Червоної Армії, до якої згодом приєдналися. З польськими партизанами-націоналістами угорське військове та політичне керівництво з 1939 року мали виключно добрі відносини, які залишались такими і в 1944 році, отже з їх боку жодні напади на угорські підрозділи не простежувались.

Перша спроба щодо налагодження українсько-угорських контактів мала місце на Волині. На місце розташування командування місцевого батальйону Угорської Окупаційної Армії (Magyar Megszálló Erők) в пункті Конюшки прибув капітан УПА Андрій Дольницький, який виконував доручення командувача південним військовим округом УПА, генерала УПА, Петра Олійника. Не маємо відомостей про предмет та результат переговорів, які відбулися влітку 1943 року, однак, знаючи їх продовження, вони не могли закінчитись поразкою. У налагодженні двосторонніх відносин значну роль відіграв львівський греко-католицький єпископ граф Андрій Шептицький, який до самої весни 1944 року, коли Львів було захоплено противником, намагався чесно виконувати місію посередника між угорською військовою владою та політичними і військовими органами, які боролись за незалежність України.

У період між жовтнем та груднем 1943 року підполковник Падані Йозеф, який обіймав посаду начальника генерального штабу угорського VIII. корпусу, що в Україні виконував певні окупаційні завдання, організував візит в Угорщину представників ОУН. Делегацію з трьох осіб було доставлено зі Львова до Будапешта літаком. Членами делегації були: Остап Луцький, Євген Вретшона та Іван Гриньо (за іншими джерелами керівником делегації був Мирон Луцький,

а її третім членом - Василь Мудрий). В Будапешті делегацію приймали: генерал-полковник Ференц Сомбатхеї, що обіймав посаду начальника Генерального Штабу Вітчизни, а також др. Дежо Шалі, який був радником Міністерства закордонних справ.

Українська делегація привезла з собою письмові директиви Миколи Лебеда, одного з політичних лідерів національного руху. У загальних рисах директиви містили в собі наступне:

- делегація представляє всю Україну, яка бореться за свою незалежність;
- делегації домогтися підтримки угорського уряду в боротьбі України за незалежність;
- Україна одночасно перебуває у стані війни з комуністичною Росією (*так записано в оригіналі!*) та з гітлерівською Німеччиною;
- Україна не бажає воювати з Угорщиною та її збройними силами, що перебувають на українській території;
- делегації умовити угорський уряд розірвати стосунки з гітлерівською Німеччиною;
- Україна просить допомогу Угорщини щодо створення єдиного фронту малих націй проти двох тоталітарних (*так записано в оригіналі!*) режимів;
- делегації домогтися підписання угоди щодо наступних основних питань:
 - зупинення будь-яких угорських військових акцій проти українського населення;
 - зупинення з боку УПА будь-яких військових акцій проти угорських військових;
 - проведення спільних воєнних дій проти німецьких та радянських збройних сил;
 - взаємодія між Угорською Королівською Армією та УПА з питань озброєння, військового забезпечення та охорони здоров'я, а також комунікації;
 - для координації спільних дій обмінюватися зв'язковими штабними офіцерами;
 - угорські навчання офіцерів УПА;
 - Угорщина тимчасово надасть притулок цивільному населенню, яке втекло із зайнятих Червоною Армією українських територій.

Угода повинна була триматися в таємниці до закінчення війни. Заключна стаття документа передбачала відстрочення до кінця війни розгляду питання щодо визначення спільного кордону та вирішення статусу національних меншин в обох країнах.

Хоч на зворотному шляху разом із делегацією ОУН до Львова приїхав також підполковник Андраш Мартон, який від імені начальника угорського Генерального Штабу Вітчизни зустрічався з військовим головнокомандувачем

УПА Дмитром Клячівським, генерал-полковником УПА, налагоджений у 1943 році контакт не завершився підписанням конкретної угоди, а сам факт цієї події також залишився секретом для угорських військових кіл та солдатів УПА. З угорського боку причиною тимчасового призупинення переговорів послужило те, що українська сторона наполягала на якомога швидшому розриві угорсько-німецьких стосунків, а також той факт, що серед українських територіальних претензій йшлося про Закарпаття (Карпатська Україна), яке у 1939 році було знову приєднане до Угорщини. Як на заключення угоди, так і на розголос серед військовиків факту налагодження двосторонніх контактів залишалося чекати ще півроку.

Українсько-угорські військові відносини в доленосному 1944 році

Українські загони партизанів-націоналістів та комуністів одночасно воювали не лише проти німців та румунів, але й з не меншою рішучістю також і поміж собою. Угорців УПА лише спочатку вважала об'єктом нападу. Її керівництво та партизанські загони, які перебували в ізоляції також і у відношенні один від одного, після проведення розвідувальних дій (та наступальних операцій) щодо прибулих до Галичини угорських військових частин переосмислили свою точку зору. Хоч на початку в особі прибулої навесні 1944 року в Україну угорської королівської I. армії вони вбачали лише нового неприятеля, проте поступово визнали, що на відміну від німців та румунів угорці не мають за мету на тривалий час облаштуватися на окупованих ними територіях. Ніби сама по собі з'явилась слушна нагода для того, щоб угорська армія, яка перебувала в досить боязкому стані, хоча б з одного боку полегшила свій стан, приєднавшись до національно-свідомих українських партизанів, які однаково боролись як проти німецьких, радянських та румунських військ, так і проти партизанів в особі поляків та комуністів. Врешті-решт вони усвідомили, що не були противниками один одного.

Керівники Української Ради та УПА зробили дві суттєві поступки на користь Угорщини. З одного боку, вони відмовились від своїх попередніх територіальних домагань щодо Закарпаття, а з іншого - вже не наполягали на розірванні Угорщиною стосунків із Німеччиною. Однак протягом наступних півроку військова доля звернула в інший бік: радянська Червоня Армія вже наблизилась до Північно-Східних Карпат.

Для наступного контакту нагода з'явилась після того, як наприкінці травня 1944 року з боку Північно-Східних Карпат, в долині річки Бистриця, досить численний партизанський загін УПА капітулював перед угорцями. Переговори закінчились результативно. 27 червня 1944 року кішбарнакський генерал-лейтенант Ференц Фаркаш, командувач VI. корпусом угорської I. армії, та

генерал-майор УПА Богдан Зубенко, за дорученням військового головнокомандувача УПА, генерал-полковника УПА Дмитра Клячівського, письмово оформили двосторонню домовленість, яка (в загальних рисах) стосувалась наступного:

- УПА та Угорська Армія негайно припиняють протистояння;
- УПА відряджає зв'язкових у загони забезпечення угорських військ з метою гарантування їх безпеки;
- Угорська Армія забезпечить догляд за пораненими та хворими УПА.

Повсякденна практика невдовзі перевершила пункти письмової угоди і чинність домовленості, що в принципі стосувалась оперативного району VI корпусу, перейшла розмежувальну лінію. Траплялось, коли інформацію про рух військ за радянською лінією фронту угорському командуванню надавала УПА. Знаємо й про такий випадок, коли українські партизани-націоналісти звільнили угорських солдатів, які щойно опинились в радянському полоні, але ще не встигли потрапити до концентраційного табору. (Випадок стався на ст. Надвірна, де угорських солдатів у першу ніч їх полону зачинили в одному з спортивних залів). Бувало, що внаслідок зміни бойових умов одночасно слід було змінювати позицію як угорському, так і на той час у сусідньому лісі непримітно прихованому батальйону УПА. Двоє командирів - через українських посланців, які з'являлись несподіванно - з'ясовували між собою подальші маршрути та похідний стан, що давало змогу обом військовим частинам водночас вирішувати оперативні завдання, не стикаючись та не порушучи бойовий порядок одне одного. (Про наведений випадок більш докладно можна довідатись з публікації, що з'явилася в Ужгороді, у номері 1993/4 часопису "Kárpátalja").

У німецькомовних документах, що зберігаються у Військово-історичному архіві, годі шукати слідів того, що висока німецька військова влада де-небудь доповідала б про добрі стосунки, які склались між угорськими солдатами та українськими партизанами-націоналістами. У вже згадуваних споминах наводиться також факт, коли німецький офіцер зв'язку, враховуючи, що йому доведеться перетинати значну лісову територію, попросив, щоб до його автомобіля було прикріплено угорський прапор та номерні знаки.

На початку серпня, як нам стало відомо із тверджень лейтенанта запасу Лайоша Хідвігі, ад'ютанта командувача 24. піхотної дивізії, підпорядкованої німецькому XI. корпусу, у долині р. Бистриця на Галичині, де в пункті Рафаїлово розмістився керівний пункт командувача дивізії, її командувача генерал-майора Яноша Маркоці відвідав сільський староста як вищий цивільний представник УПА. (А це вже заради цікавості варто розповісти: похилого віку українець, ставши перед угорським генералом в позицію "струнко", бездоганною німецькою мовою відрекомендувався, як колишній "k. und k." старший сержант.)

Згідно досягнутої ними двосторонньої домовленості, яка виходила за межі положень угоди Фаркаша-Зубенка від 27 червня, УПА отримала ще й угорську зброю та боєприпаси, в обмін за визволення вищеописаним чином солдатів, які належали до угорської 24. піхотної дивізії. Звичайно, цей факт віднесли до категорії поодиноких. Організації акції сприяло те, що після зустрічі угорського генерала з українським старостою біля угорського командувача дивізії оселився зв'язковий УПА. Лайош Хідвигі володіє фотографією, на якій генерал-майор Маркоці ловить рибу на р. Бистриці разом з українським зв'язковим, одягненим у національну уніформу (!).

У липні-серпні, коли угорська І. армія відійшла до створеної у Північно-Східних Карпатах системи укріплень, до т.з. "лінії Арпада", східне (галицьке) сходження Татарського перевалу від атакуючих радянських угруповань угорські солдати утримували разом із партизанами УПА до тих самих пір, поки угорським головним силам не вдалося повернутись до безпечної лінії укріплень. Під час відступу з угорцями змішались і німецькі частини, відтак солдати УПА, які пліч-о-пліч воювали зі своїми угорськими товаришами по зброї, - не відаючи того - прикривали від ударів також і німців.

На угорську суверенну територію потрапила відносно незначна кількість українських партизанів-націоналістів, більшість членів УПА залишилась в межах України, проте нам відомо, що їх невеличка група все ж разом з угорськими солдатами перейшла в Угорщину і опинившись у кільці, брала участь у захисті м. Будапешта.

Це події далекого минулого. Та згадка про них все ж викликає цікавість, адже нині, коли чимало людей згуртовується і воює один проти одного на чисто етнічній основі, важливо зрозуміти, що два багатостраждальних народи, при бажанні, навіть за військових умов здатні на створення добрих людських взаємин.

На закінчення, дозвольте зачитати осінній 1944 року наказ за номером 896. генерал-майора Богдана Зубенка, одного з військових командувачів українських національно-свідомих партизанів:

“ШТАБ-КВАРТИРА УПА

Україна перш за все!

11.789/44. Д.З.Др.Н.:П:Д:

Смерть окупантам!

Наказ номер 896

Радянська орда знову стала нападати на нашу країну. Одночасно й німецька армія проривається вперед, щоб знищити свого ворога. Наші героїчні солдати вже неодноразово і без німецької допомоги також - завдавали значних втрат у рядах противника. В той же час окремі наші групування з власної ініціативи обеззброювали також німецьких та угорських вояків.

Солдати угорської армії надають нам велику допомогу у анти-радянській боротьбі. Можемо сміливо сказати, що нині ми вже досягли того порозуміння, до якого раніше нам з угорцями не вдавалося дійти ні на військовій, ні на політичній ниві. Отже ми не можемо боротись за жменьку землі (Закарпаття) і в той же час своєю найкращою батьківщиною - територія якої більша навіть за Францію - поступитися Москві. Ми негайно повинні звернути увагу наших солдатів на можливості співпраці Великої України та Угорщини. Хто цього не знає, чи не бажає зрозуміти, не годиться для того, щоб бути учасником нашої визвольної акції. Ми повинні плекати добросусідські відносини з Угорщиною. У нас нема жодних територіальних претензій до Угорщини, тому й бажаємо бути з нею у добросусідських стосунках. Угорці пізнали ціну нашої зброї і на випадок потреби готові стати нам на допомогу. Того, хто намагається зашкодити цим нашим добрим стосункам, ми повинні виключити зі своїх лав. Такого солдата слід засудити на смерть, бо не може перебувати у наших лавах така особа, яка не виконує накази Генерального штабу нашої армії-визволительки. Не робіть того, що завдає нам шкоду.

Хай живе взаєморозуміння із сусідами! Смерть імперіалістам!

Головнокомандувач бойової групи Української повстанської армії:

Генерал БОГДАН ЗУБЕНКО власноруч.”

*Дьордь Дунка
(Ужгород, Україна)*

СТАЛІНСЬКІ ДЕПОРТАЦІЇ УГОРЦІВ

Виявлені останнім часом документальні матеріали про радянський табір військовополонених та інтернованих осіб у Сваляві на Закарпатті дозволяють повніше розкрити одну з багатьох трагедій, обумовлених сталінським тоталітарним режимом і обставинами воєнного часу, коли радянські війська вступали в Європу і наближався кінець другої світової війни.

У листопаді 2004 року виповнилося 60 років від початку трагічних подій в житті угорців та німців Закарпаття, коли під приводом короточасного збору для відбудованих робіт та по очистці тилу вищим командуванням 4-ого Українського фронту із залученням військ НКВС і за безпосередньою участю місцевих органів влади були затримані та ізольовані в табори для військовополонених всі чоловіки-угорці і німці віком від 18 до 50 років.

Радянський табір військовополонених та інтернованих, який входив у систему шести інших таборів і базового в м. Старий Самбір, особлива сторінка в радянській практиці ізоляції й знищення існуючим режимом своїх противників. Своєрідність цього табору (офіційно значився як ЗПВ-2, тобто збірний пункт військовополонених № 2) полягав тому, що в'язнями його бараків - могил, обладнаних на одночасне перебування в них 12 тисяч чоловіків стали поряд з військовополоненими, цивільні особи, чоловіки, ізольовані як "військово-возобов'язані", віком від 18 до 50 років згідно з Постановою Військової ради четвертого Українського фронту під номером 0036 від 13 листопада 1944 року і широко відомого для населення Закарпаття наказу військового коменданта № 2 від 14 листопада того ж року, які передбачали їх виявлення, реєстрацію і збір на території нинішньої Закарпатської області і прилеглих до неї територій Угорщини, Румунії та Чехословаччини під приводом використання на триденних відбудовчих роботах.

Підсумкова довідка начальника військ НКВС по охороні тилу 4 Українського фронту підтверджує, що за період з 18 листопада по 16 грудня 1944 року військами НКВС було затримано і направлено на збірні пункти військовополонених (ЗПВ) 22951 чоловік. З них 14202 солдати, сержанти і офіцери, які "проживали в тилових населених пунктах", і 8564 чоловік угорської і німецької національностей, "військово-возобов'язаних", віком від 18 до 50 років.

Як вид окремої військової акції, 13-14 грудня війська НКВС провели на Закарпатті додаткову "операцію по вилученню німців-мужчин віком від 18 до 50 років по округах Свалява, Мукачево, Іршава, Виноградово, Хуст, Рахів", у

результаті якої “вилучено і направлено на пункти військовополонених 299 чол.”.

Поки що не в'яяснено, чому цивільні особи, хай і “військовозобов'язані”, інтерновані у вказаний період, поміщалися разом з військовополоненими. Але архівні матеріали – анкети тих, хто рахувався як військовополонений, їхні листи і спогади дають право зробити попередній висновок, що більшість із цих військовополонених, уродженців Закарпаття, насправді були тими ж цивільними особами, які спішно призивалися до складу відступаючих угорських і німецьких армій і в міру віддалення лінії фронту від місць постійного проживання залишали солдатські ряди і поверталися додому..

Прямим підтвердженням цього є й той факт, що ізоляція у Свалявський табір як “військовополонених”, так й “інтернованих” почалася 18 листопада 1944 року, практично через місяць після вступу радянських військ на Закарпаття. Причому процес ізоляції цих осіб, як видно з документів, не був пов'язаний з якимись ворожими проявами з їхнього боку по відношенню до радянського військового й адміністративного режиму. Практично всі вони і не ховалися, відкрито жили в своїх сім'ях, добровільно з'являлися на проміжні збірні пункти, не намагалися втекти при їх конвоюванні у Сваляву.

Багато залишається ще нерозкритих сторінок в історії Свалявського табору. Перш за все, не в'яяснено причини інтернування.

Якщо це не прямий прояв геноциду до угорського й німецького населення, що не раз практикувалося радянським режимом у відношенні до військово-службовців та інших категорій населення супротивної країни, яка воювала з ним, і груп свого населення, запідозрених як їхні союзники.

Не вивчено всі обставини, які призвели до загибелі тисяч ув'язнених у таборі військовополонених та інтернованих цивільних осіб. Неясно, зокрема, чому більше половини мешканців табору, як про це говорять архівні матеріали, вже до середини грудня 1944 року не мали взуття чи верхнього одягу (і це в умовах зими, практично в неопалюваних бараках).

Чому в піших переходах і в поїздах із Свалявського табору відправлялися етапи зовсім хворих в'язнів, явно приречених на смерть. Чому при наявності необхідних продовольчих запасів, що підтверджувалося при перевірці в той час відомчими комісіями НКВС, військовополонені та інтерновані днями залишалися без їжі. Чому навіть відомий сталінський підручний генерал-полковник Л. Мехліс (в той час член Військової ради 4 Українського фронту) який не приховував свого нещадного ставлення до противників, у січні 1945 року після масової загибелі від епідемічних хвороб і голоду військовополонених та інтернованих проявляє інтерес до їх національного складу і сприяє визволенню багатьох з них?

Чому досі окремі чиновники обласного масштабу, які нині живі і здорові, з такою гарячністю продовжують доводити, - що не було інтернованих як таких,

а були лише військовополонені і пособники пануючого угорського режиму.

Чому їх не бентежать знайдені архівні матеріали, які підтверджують цей факт?

Ми глибоко шануємо пам'ять безвинних жертв угорського населення краю, які загинули у 1944 - 45 і наступних роках в радянських таборах, висловлюємо своє щире співчуття і прихильність до в'язнів, які залишились живими, та сімей загиблих.

І, разом з тим, знову ставимо питання перед керівництвом держави та Верховною Радою України прийняти закон про "Реабілітацію жертв політичних репресій в Україні", тобто врегулювати на законодавчому рівні питання, пов'язані з реабілітацією угорських та німецьких національних менших Закарпаття, які зазнали тортур у 1944–1945-х роках.

В тому числі надати всі пільги ветеранів Великої Вітчизняної Війни.

З цього приводу ми всебічно підтримуємо законодавчі ініціативи Іштвана Гайдоша (депутата Верховної Ради України, секретаря комітету ВРУ з питань прав людини, національних меншин та міжнародних відносин) у вищезгаданих питаннях.

Першим кроком до здійснення цих пропозицій є збір підписів у справі захисту прав національних меншин.

*Дмитро Ткач
(Київ, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

З перших кроків розбудови демократичного суспільства Угорщина надзвичайно велике значення надає добросусідським відносинам. І це цілком природно, оскільки прикордонні країни формують найближче зовнішньополітичне середовище, від ефективної взаємодії з яким безпосередньо залежать мир і стабільність по всій периферії кордонів будь-якої держави, її прогресивний внутрішній розвиток, безперешкодне й різноманітне спілкування із зовнішнім світом. Для України з перших кроків становлення незалежної держави надзвичайно важливо було встановити дружні, добросусідські відносини з усіма без винятку прикордонними країнами. Найбільше готовими до такої співпраці на той час виявилися угорці. І на це впливали такі фактори.

Угорщина тривалий час потерпала від свого східного сусіда. Імперія –

чи то Російська, чи то Радянська – була завжди загрозою для державності Угорщини. З історичної пам'яті угорців ніхто не викреслить ролі Росії у придушенні революції 1848 р. та СРСР – у розгромі революції 1956 р. Тому, коли з'явилася надія на те, що на східному кордоні імперія може поступитися місцем Україні, державі, яка обирає демократичний, європейський шлях розвитку, то, певна річ, угорці доклали всіх зусиль для того, щоб сприяти цьому перетворенню.

Більшість угорських політиків і населення розуміють, що в реаліях сьогоденної Європи не варто розраховувати на повернення Угорщині територій, втрачених в результаті підписання Тріанонського мирного договору. Тому шлях до об'єднання угорської нації один, а саме – мовне, культурологічне єднання, що ґрунтується на збереженні національних традицій. Отже, Україна, на території якої проживає понад 160 тис. угорців, була визначена як країна, де існують найсприятливіші умови для духовного об'єднання угорців. Не випадково саме з Україною угорці першими підписали Декларацію про забезпечення прав національних меншин та створили Змішану українсько-угорську комісію з питань забезпечення прав національних меншин, яка успішно діє майже чотирнадцять років.

Як Україна, так і Угорщина є постсоціалістичними країнами, які магістральним шляхом розвитку визначили побудову демократичного суспільства на засадах ринкової економіки. Звичайно, спільна мета є доброю основою для взаємодії.

Обидві країни задекларували свої наміри щодо інтеграції в європейські та євроатлантичні структури. Угорщина вже досягла на цьому шляху досить вагомих результатів і надає постійну допомогу Україні в її євроатлантичних прагненнях.

Геополітичний фактор. Сусідні Україна та Угорщина належать до регіону країн Центральної та Східної Європи. Вони тісно пов'язані спільними інтересами в сфері безпеки у широкому розумінні цього поняття – від військової до екологічної. У розвитку економіки обох країн значне місце відводиться включенню їх у європейську мережу транспортних коридорів – автомобільних, залізничних і водних.

Економіка обох країн за соціалістичної доби була досить взаємопов'язана. І хоча після розпаду РЕВ Угорщина переорієнтувалася на економічне співробітництво із західними країнами, Україна для угорців залишилася досить привабливим партнером. Традиційно розвивається співробітництво прикордонних територій.

Відносини обох країн в історичному минулому не обтяжені конфліктами та проблематичними питаннями. Досить безхмарно розвиваються взаємовідносини і на сучасному етапі.

З більшості гострих міжнародних питань позиції України та Угорщини практично збігаються або дуже близькі. Це дає можливість з зовнішньополітичним відомствам обох країн проводити узгоджену лінію як у міжнародних, так і в регіональних організаціях.

Завдяки цим та іншим факторам, виваженим, скоординованим і цілеспрямованим спільним зовнішньополітичним діям обох країн України та Угорщині впродовж 90-х років вдалося заснувати цілісну систему взаємовигідного партнерства та добросусідських відносин. Вона охоплює весь комплекс українсько-угорського співробітництва в усіх без винятку сферах, а для її реалізації розроблено дієвий механізм координації діяльності двох держав як на двосторонньому рівні, так і на міжнародній арені¹.

Становлення новітньої історії українсько-угорських відносин пов'язане з докорінною перебудовою системи міжнародних відносин, визначальним геостратегічним чинником якої став розпад СРСР. Загалом, на нашу думку, становлення та розвиток зв'язків між обома державами залежало від комплексу тих завдань, які на тому чи іншому етапі ставило життя перед Україною та Угорщиною. За цими критеріями можна виокремити такі етапи сучасної історії розвитку українсько-угорських відносин.

Перший – середина 1989 р. – 24 березня 1992 р. Він був пов'язаний із надзвичайно великою зацікавленістю Угорщини щодо набуття Україною державного суверенітету. Історія становлення українсько-угорських відносин бере свій початок з кінця 1989 р., коли в Угорщину прибула українська делегація на чолі з міністром культури УРСР Ю. Олененком. Під час цього візиту вперше в сучасній історії України було підписано протокол про співробітництво двох країн у сфері культури. Цікаво, що посольство СРСР, яке в той період очолював І. Абоїмов, не звернуло уваги на цей знаковий, як засвідчило майбутнє, угорський крок. Деяко пильніше радянські дипломати відстежили візит у серпні 1990 р. до Будапешта делегації МЗС України на чолі з міністром А. Зленком. Українську делегацію в Угорщині прийняли на вищому рівні. Відбулися зустрічі з Президентом А. Гьонцом, прем'єр-міністром Й. Анталлом, міністром закордонних справ Г. Єсенскі. Угорці вже тоді засвідчили, що вони підтримують прагнення України стати суверенною державою, готові надати їй всіляку допомогу на цьому шляху.

У вересні 1990 р. Україну з офіційним візитом відвідав Президент Угорщини А. Гьонц. Це був цільовий візит глави сусідньої держави до України. Переговори з керівництвом України, парламентаріями відбувалися в теплій, конструктивній атмосфері.

Проривом у двосторонніх відносинах України з Угорщиною став візит Голови Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука до Угорщини (30 травня – 1 червня 1991 р.), під час якого було підписано дев'ять двосторонніх документів, які стали

підвалинами договірної-правової бази українсько-угорського співробітництва. Це, зокрема, Декларація про основи відносин між Україною та Угорською Республікою, Консульська конвенція, Декларація про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин. Перші два документи практично де-юре визнавали Україну як незалежну державу.

Першому в історії новітньої України офіційному візиту Голови Верховної Ради передувала складний переговорний процес. Проблема полягала в тому, що хоч УРСР, згідно з Конституцією, мала право на ведення зовнішньополітичної діяльності, але більшості ознак суверенної держави – а саме міжнародно визнаних кордонів, громадянства, власного паспорта, дипломатичних представництв, армії тощо – не мала.

Це надзвичайно ускладнювало хід переговорів, особливо коли йшлося про Консульську конвенцію та Декларацію про основи відносин між Україною та Угорською Республікою. Окрім того, несамоовито тиснув на українську делегацію тодішній посол СРСР в УР І. Абоїмов. Цей досить відомий своєю жорсткістю як до радянських дипломатів, так і до угорців керівник дипломатичної місії робив усе для того, щоб у жодному з прийнятих документів не було зафіксовано хоча б найменших ознак визнання України де-факто незалежною державою.

Але всі спроби перешкодити започаткуванню українсько-угорських відносин були марними. Саме факт візиту в Угорщину делегації на найвищому рівні з України, переговори з Президентом, прем'єр-міністром, головою державних зборів, підписані документи засвідчили визнання де-факто угорцями незалежності нашої держави ще за часів існування Радянського Союзу.

На початку грудня 1991 р. відбулася подія, яка також стала визначальною у становленні молодшої української дипломатії. Одразу після оголошення результатів Всенародного референдуму Будапешт встановлює дипломатичні відносини з Україною, а 6 грудня Київ відвідала делегація Угорської Республіки на чолі з прем'єр-міністром І. Анталлом. В урочистій обстановці в Марійському палаці було підписано Договір про основи добросусідства та співробітництва. Це був перший документ такого рівня, який підписала Україна. В той же день в Києві було відкрито Посольство Угорщини, знову ж таки перше серед іноземних дипломатичних представництв.

Повертаючись до базового Договору, потрібно відмітити, що в цьому документі було зафіксовано надзвичайно важливе положення про те, що Сторони не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної. В подальшому саме цей розділ Договору три дні дебатувався у Державних Зборах УР під час процедури ратифікації. Незважаючи на сильний опір опозиції, насамперед Незалежної партії дрібних господарів, парламент ратифікував цей документ.

Головна причина суперечок полягала в тому, що цей пункт, на думку опонентів, назавжди позбавляв угорців надії на повернення територій, які їм належали до прийняття Тріанонської мирної угоди. Правих особливо дратувало те, що в Договорі було записано "...не будуть мати в майбутньому". Основним їхнім аргументом було те, що в міжнародно-правових документах немає майбутнього часу. Але завдяки здоровому глузду більшості депутатів Договір дістав путівку у життя².

Принагідно зауважимо, що хоча візит високої угорської делегації, підписані документи створили умови для подальшого розвитку українсько-угорських відносин, однак відсутність Посольства України в Будапешті, українських дипломатів робило марними надії на активізацію співробітництва обох країн. Розуміючи це, Київ у січні 1992 р. призначає тимчасово повіреного у справах України в Угорщині. 24 березня 1992 р. урочисто було відкрите Посольство України в Угорщині, яке стало першим дипломатичним представництвом України за кордоном. Через десять років у вітальній телеграмі колективу Посольства Президент України Л. Д. Кучма писав: "Щиро вітаю із знаменною для української дипломатії ювілейною датою – 10 річницею відкриття першого Посольства незалежної України за кордоном. Переконали, що Посольство, яким напрацьовано великий досвід забезпечення національних інтересів України, і надалі гідно представлятиме нашу державу на міжнародній арені"³.

Другий етап тривав з квітня 1992 р. до березня 1999 р. Він характеризується динамічним розвитком українсько-угорських відносин у всіх сферах, наповненням їх конкретним змістом. Термін закінчення цього етапу, на наш погляд, пов'язаний зі вступом Угорщини в НАТО і виникненням нової геополітичної ситуації в регіоні ЦСЄ.

У 90-ті роки українсько-угорські відносини у політичній сфері розвивалися досить активно. У лютому 1993 р. відбувся офіційний візит Президента України Л. М. Кравчука до Угорщини, під час якого було підписано новий пакет угод, що визначили пріоритетні напрями подальшого розвитку співробітництва двох держав. Серед них: Угоди про економічне, науково-технічне та виробниче співробітництво, про передачу-приймання осіб через державний кордон, про пункти пропуску через державний кордон, про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях⁴.

У травні 1995 р. відбувся офіційний візит в Україну прем'єр-міністра Угорщини Дюли Хорна, у листопаді 1996 р. Президента УР А. Гьонца в Україну, у листопаді 1997 р. прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка до Угорської Республіки, у процесі якого були накреслені плани подальшого розвитку політичного та економічного співробітництва між Україною та Угорщиною⁵. У жовтня 1998 р. відбувся офіційний візит Президента України Л. Кучми до Угорської Республіки.

Регулярними були також і міжпарламентські зв'язки. У вересні 1994 р. під час перебування в Угорщині делегації Верховної Ради України на чолі з О. Морозом була підписана Угода про співробітництво між Верховною Радою України та Державними Зборами Угорської Республіки. Завдяки цій угоді відносини між Верховною Радою України та Державними Зборами Угорщини набули регулярного характеру. У кожному з парламентів були створені групи депутатів відповідно Україна – Угорщина та Угорщина – Україна, українсько-угорські парламентські групи із захисту прав нацменшин, економічного співробітництва. На постійній основі здійснювався обмін текстами законодавчих актів, угорська сторона подарувала Верховній Раді комп'ютерну техніку⁶.

Плідно розвивалися на другому етапі і відносини між міністерствами закордонних справ. Ще у вересні 1991 р. було підписано Протокол про консультації між міністерствами закордонних справ. Цей документ створив надійну основу для взаємодії зовнішньополітичних відомств обох країн. Щорічно відбуваються обміни візитами на рівні міністрів, заступників міністрів, начальників управлінь.

Третій етап українсько-угорського співробітництва розпочався в березні 1999 р. і закінчився у травні 2004 р. Його початок пов'язаний зі вступом Угорщини до НАТО, а кінець – зі вступом країни в Європейський Союз. Його характерними рисами є насамперед спроба угорців переглянути стан українсько-угорських відносин з позиції членства країни в Альянсі та в Союзі.

У 1999 р. українсько-угорські відносини в політичній сфері порівняно з попередніми роками розвивалися дещо уповільнено. У травні 1999 р. Президент УР взяв участь у роботі шостої неформальної зустрічі глав держав Центральної Європи у Львові, під час якої відбулася розмова й обмін думками угорського Президента А.Гьонца з Президентом України Л. Кучмою. У вересні 1999 р. в Ялті Президент УР А. Гьонц взяв участь у роботі міжнародної конференції: “Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи ХХІ століття без розподільних ліній”.

У лютому 2000 р. відбувся офіційний візит в Україну прем'єр-міністра Угорської Республіки В. Орбана, якого прийняв Президент України Л. Кучма. Під час переговорів з прем'єр-міністром України В. Ющенком йшлося про розширення торговельно-економічного співробітництва між двома країнами. Були досягнуті домовленості щодо активізації роботи українсько-угорської Комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва, проведення зустрічей ділових кіл, бізнес-форумів⁷.

9 квітня 2001 р. відбулася робоча зустріч прем'єр-міністрів України та Угорщини в м. Ужгороді з метою ознайомлення з наслідками повені, що сталася в березні у Закарпатті. Враховуючи необхідність здійснення ефективних заходів по боротьбі з повенями, за результатами зустрічі було підписано Спільну заяву

і Протокол робочої зустрічі.

У серпні 2001 р. Будапешт з офіційним візитом відвідав прем'єр-міністр України А. Кінах, у лютому 2002 р. Україну – Президент Угорщини Ф. Мадл. Під час зустрічі з Президентом України Л. Кучмою було обговорено весь спектр двосторонніх відносин. Особливий акцент у процесі переговорів глава угорської держави зробив на становищі національних меншин, що проживають у двох країнах. За результатами візиту були підписані: спільна українсько-угорська концепція із захисту від повеней, міждержавні угоди про спрощений порядок перетинання українсько-угорського кордону, а також відбувся обмін ратифікаційними грамотами щодо угоди про взаємну правову допомогу. Під час саміту ЄС в Афінах у квітні 2003 р. відбулася зустріч Президента України Л. Кучми з прем'єр-міністром УР П. Меддеші.

У травні 2003 р. відбувся офіційний візит в Україну делегації Державних Зборів Угорщини на чолі з головою Державних Зборів УР К. Сілі, який надав поштовху парламентському виміру двосторонньої співпраці. Сторони дійшли згоди щодо необхідності активізації контактів на рівні парламентських комітетів і, зокрема, стосовно питань європейської інтеграції та міжнародної проблематики. К. Сілі запропонувала підготувати довгострокову стратегію взаємовідносин, яка містила б аспекти двостороннього співробітництва в усіх сферах*.

У квітні 2000 р. Угорську Республіку з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ України Б. Тарасюк, який на місці повені на р. Тиса мав зустріч з прем'єр-міністром В. Орбаном. У рамках цього візиту відбулися консультації на рівні експертів з метою підготовки чергового засідання Змішаної комісії з питання торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва.

У квітні 2001 р. відбувся офіційний візит в Україну міністра закордонних справ Угорської Республіки Я. Мартоні, за результатами якого було підписано Протокол про співробітництво між міністерствами закордонних справ України та Угорщини. Під час переговорів особлива увага була приділена економічній складовій двостороннього співробітництва з акцентом на необхідності активізації прикордонного та регіонального співробітництва. У лютому 2003 р. відбувся робочий візит міністра закордонних справ України А. Зленка в Угорщину, під час якого він взяв участь у засіданні Ради Карпатського євро регіону і провів переговори з міністром закордонних справ УР Л. Ковачем. Під час зустрічі угорська сторона вперше висунула пропозицію створення Консультативної ради з питань європейської інтеграції за участю України і країн Вишеградської четвірки. Реалізація цієї ініціативи дала змогу створити механізм

* *Інтерв'ю* Голови Державних Зборів Угорщини К. Сілі // *Голос України*. -2003.- 07 травня.

досвідом до здійснення практичних заходів щодо запобігання, розкриття та розслідування злочинів. Активізувалося співробітництво в питаннях надання правової допомоги у кримінальних справах, ефективно працює механізм сприяння та надання взаємної допомоги в разі надходження звертань від органів прокуратури обох країн.

Відповідно до Угоди (04.04.1995 р.) та домовленостей про співробітництво у сфері культури, освіти і науки на постійній основі здійснюється обмін викладачами та студентами для наукового стажування в рамках співробітництва між вузами двох країн. У Будапештському університеті ім. Е. Лоранда створено кафедру української літератури, готують українців і в Сегедському університеті.

Угорщина є традиційним економічним і торговельним партнером України. Щорічно близько двох тисяч угорських підприємств укладають торговельні контракти з українськими партнерами. Майже 280 угорських фірм працюють на українському ринку понад чотири роки. За обсягом товарообігу України з іноземними державами Угорщина посідає 10 місце серед усіх країн світу і 7 місце серед країн Європи.

Підводячи історичний підсумок українсько-угорських відносин новітньої доби наголосимо на тому, що двостороннє співробітництво справді наблизилося до можливого за цих історичних обставин рівня добросусідства, дружби та взаємовигідної співпраці. До беззаперечних позитивів і досягнень співпраці України та Угорщини, розпочинаючи з 90-го року, належить те, що створено стійку систему міждержавних відносин на всіх рівнях. Це, зокрема, регулярні візити, переговори, консультації президентів, глав урядів, парламентів, міністерств, відомств, це зустрічі керівників органів місцевого самоврядування, представників громадських організацій, інтелігенції тощо.

Найважливішими завданнями щодо реалізації інтересів України у відносинах з УР є подальше підтримання високої динаміки українсько-угорського діалогу на найвищому і вищому рівнях; активне продовження консультацій з питань європейської інтеграції, забезпечення послідовної і дієвої підтримки Угорщиною євроінтеграційних і євроатлантичних прагнень України; проведення переговорної та експертної роботи зі перегляду договірно-правової бази двосторонніх відносин з метою приведення її у відповідність до норм і вимог ЄС; активний розвиток міжрегіонального і транскордонного співробітництва, зокрема в рамках Карпатського євро регіону; забезпечення послідовного збільшення товарообігу між Україною і Угорщиною, збереження позитивних тенденцій у його формуванні, врегулювання механізму торговельних обмежень між двома країнами; активізація співробітництва у сфері забезпечення прав національних меншин – української в Угорщині та угорської в Україні; посилення інформаційної роботи та забезпечення подальшого формування позитивного

іміджу України в Угорщині.

¹ *Стан та перспективи розвитку українсько-угорських стосунків. Аналітична довідка. Поточний архів МЗС України. - 15.05.2000 р. - 6.5/3 - 1198 - '13. - 6 с.*

² *Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) –К., Альтернативи, 2001.-704 с.*

³ *Вітальний лист Президента України Л. Д. Кучми із нагоди десятиріччя створення Посольства України в УР. // Поточний архів МЗС України. - 1.03.2002 р.-613/6ШІ-147-757-1с*

⁴ *Будапешт: наближається весна // Голос України. – 1993. – 02 берез.*

⁵ *Головна тема - економічне співробітництво // Урядовий кур'єр. – 1997. – 13 листоп.*

⁶ *Україна - стратегічний партнер. // Голос України. – 1994. – 01 жовтня.*

⁷ *Nepszabadsag – 2000. – Februar, 26.*

Юрій Мушка
(Київ, Україна)

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ

У минулому та поточному роках в Україні та Угорщині відбулись суттєві зміни, які в основі своїй визначають розвиток цих країн у найближчій та подальшій перспективах, а також впливають на напрямки співпраці двох країн.

Перша з них - приєднання Угорщини до Європейського Союзу, що поряд з іншим означає домінування європейського правопорядку в українсько-угорських двосторонніх відносинах, а також те, що дільниця українсько-угорського кордону одночасно стає також зовнішнім кордоном ЄС, а також, звичайно, і те, що Україна стала межуючою з ЄС країною.

Друга подія - пов'язане із внутрішньою політикою України, зокрема, проголошенням новим керівництвом держави однозначного євроінтеграційного наміру, що стало результатом президентських виборів у листопаді-грудні 2004-го року.

Як відомо, з огляду на останнє набув свого остаточного вигляду і був підписаний спільний План дій ЄС та України, а також прийняті нові директиви ЄС, визначальні для її політики сусідства, які на наступні роки визначатимуть також межу та напрямки співпраці сторін. Цими документами, зокрема, передбачається поступова оптимізація торгівлі між сторонами та залучення України до численних програм ЄС з питань розвитку.

Слід зазначити, що сприятливими обставинами для України та Угорщини є не лише їх вигідне географічне розташування поруч, існування між ними прекрасних політичних, культурних та економічних двосторонніх стосунків, що склалися історично та традиційно продовжують розвиватися, ці дві країни мають також неабиякі підстави для того, щоб їх відносини стали позитивним фактором подальшого розвитку системи зв'язків України з ЄС. Оскільки мета розширення цих зв'язків з позицій зовнішньополітичної стратегії України цілком прозора та однозначна - домогтися повноправного членства в ЄС, є всі підстави для того, щоб у дзеркалі вищезгаданих подій можна було б говорити також про зростання значущості, а також існування безлічі нових можливостей подальшого розвитку двосторонніх відносин.

Можемо нині назвати численні напрямки реалізації цих можливостей, як на політичній, так і на економічній ниві. Зокрема, підготовлено та представлено до підписання міжурядову угоду, яка повинна регулювати економічні відносини двох країн, вдалося досягти домовленості щодо тексту документа, який передбачає спільну розбудову V. Трансевропейського транспортного коридора, підготовлено та передано на затвердження спільну концепцію щодо розвитку прикордонних територій. Значних зусиль затрачується на вирішення питань розбудови організаційної структури двосторонньої системи зв'язків.

Сучасною відповіддю на проблеми нових часів можна вважати діяльність існуючого в галузі угорської металургії та сталевиробництва Консорціуму "Промислова спілка Донбас-DUFERCO", який втілює в собі також і українські інтереси і був створений завдяки взаємних інвестицій та виробничої кооперації партнерів. Безперечним є і той факт, що більшість із багатотисячної кількості підприємств, діяльність яких охоплює сферу зустрічної торгівлі та двосторонніх економічних відносин, також успішно долають проблеми, створювані новими умовами господарювання. Принаймні до таких висновків можна дійти, керуючись тим фактом, що за останні 5 років обсяг товарообміну між двома країнами зріс більш, ніж удвоє і за офіційними статистичними даними України разом із вартістю надаваних платних послуг у 2004 році досяг рівня в 1,3 млн. американських доларів.

Разом з тим, до проблеми, яка торкнулася двосторонньої торгівлі, можна віднести той факт, що на відміну від гармонічного зростання товарообороту, яке мало місце упродовж попередніх років, статистика першого кварталу

поточного року засвідчує, що поряд із значним зростанням угорського експорту простежується тенденція, хоч і незначного, та все ж зменшення українського вивозу.

Окрім іншого, це свідчить і про те, що поряд із реалізацією створюваних новими умовами можливостей, слід рахуватися також із новими проблемами. Подолання системних розбіжностей, що існують між економіками двох країн, а також якомога скоріше вирішення поставлених у зв'язку з цим завдань, могли б найкращим чином посприяти інтересам євроінтеграції України, а разом з цим - і справі її економічного зростання.

Економічні відносини, які склалися між двома країнами, нині вже становлять складну розгалужену систему. Складовими цієї системи, поряд із продажем товарів та послуг є також співпраця, що стосується таких важливих галузей як енергетика, водне господарство, транспорт, вантажоперевезення, охорона навколишнього середовища тощо. Особливо важливого значення набули питання, які пов'язані із подальшим розширенням регіональної співпраці, яка простягається поза межі кордонів.

Разом з тим, нема такої галузі у співробітництві двох країн, якої б не торкнулись окреслені вище зміни. Бажання подолати обумовлені цими змінами негативні явища вимагатиме вжиття певних управлінських заходів щодо максимального використання всіх прихованих потенційних можливостей.

Єва Кіш
(Ужгород, Україна)

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА УГОРЩИНИ У ХХІ ст.

1 травня 2004 року в центральноевропейському регіоні відбулась подія, наслідки та значущість якої мало хто зміг осягнути. Насамперед, докорінно змінилася геополітична ситуація, наслідки зміни якої мають "безпосередній" вплив на Україну. Так, одним з наслідків "східного" розширення ЄС є чітка фрагментація регіону Центральної та Східної Європи. І саме в цьому контексті на сьогодні *феномен транскордонного співробітництва європейського за характером рівня набуває особливої ваги для України.*

Місце і роль транскордонного співробітництва у сучасній системі міжнародних відносин доцільно розглядати в контексті стратегічних національно-

державних інтересів та зовнішньополітичних дій, спрямованих на забезпечення і реалізацію цих інтересів. На початку XXI століття пріоритетним для зовнішньої політики України є європейський вимір, отже першочергового наукового вивчення і обґрунтування потребують **проблеми транскордонного співробітництва нашої держави із сусідніми державами, країнами “першого порядку” - Центральної Європи, зокрема з Угорщиною в контексті поширення європейської інтеграції.**

На сьогодні питанням транскордонного співробітництва України та Угорщини приділяється чимало уваги як угорськими, так і вітчизняними вченими, фахівцями в галузі міжнародних відносин. Зокрема це наукові розвідки вчених Інституту регіональних досліджень Угорської Академії Наук, Інституту світової економіки та Дебреценського Університету, де вже створено наукову школу з регіоналістичного студювання¹. В цьому зв'язку слід відзначити наукові розвідки в Україні, а саме видання львівської академічної школи регіоналістичних студій Інституту регіональних досліджень НАН України, наукові публікації Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, стосовно аналізу широкої палітри проблемних питань транскордонного співробітництва України, і що важливо - розробки концепцій спільного розвитку прикордонних територій².

Втім, сучасний динамічний розвиток європейської інтеграції потребує виокремлення **нових пріоритетів розвитку транскордонного співробітництва двох сусідніх держав.** Більше того, геополітичні зміни, зокрема в регіоні Центральної Європи, внаслідок розширення ЄС на схід, також вимагають формування транскордонних відносин за європейськими стандартами. При цьому, слід звернути особливу увагу на той факт, що з 2004 року транскордонне співробітництво між Україною (не-членом ЄС) та Угорщиною (членом ЄС) має здійснюватися згідно європейських норм і принципів, згідно науково-обґрунтованих спільних Концепцій розвитку прикордонних територій двох сусідніх держав за нових геополітичних умов на континенті.

Складовою частиною **організаційно-правового механізму регулювання системи українсько-угорського транскордонного співробітництва** є дві підсистеми: міжнародно-правова та цивільно-правова. Основою розвитку міжнародних відносин транскордонного співробітництва України із Угорщиною є насамперед, **загальноєвропейські норми і принципи**, закріплені в документах Ради Європи. Головним документом, який легалізує ці відносини, а також сприяє децентралізації прийняття рішень владними структурами регіонів є **Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями** (ETS No106) – Мадрид, 21 травня 1980 р., а також і два додаткових протоколи, що надають більших компетенцій регіонам у зовнішньоекономічних та політичних питаннях, сприяють як міжна-

родній активізації регіонів, так і позитивній дискримінації периферійних прикордонних територій³.

Внаслідок *ратифікації Мадридській Конвенції (21 травня 1980 р.)* Верховною Радою України у 1993 році, його положення (міжнародно-правові норми стосовно транскордонного співробітництва, закріплені у Конвенції) стали частиною національного законодавства України і *мають пріоритет над внутрішнім правом, згідно зі статтею 27 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів 1969 року.*

Згідно із Статтею 2 Конвенції: “Для цілей цієї конвенції “**транскордонне співробітництво**” означає *будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних сторін, та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей*”.⁴

Додатковий протокол (ETS No159) до Європейської рамкової конвенції, який набув чинності 1 грудня 1998 р. посилює Рамкову конвенцію чітко визначаючи право територіальних общин за певних умов укладати угоди про транскордонне співробітництво, визначаючи чинність для національного законодавства актів та рішень, які ухвалюються в рамках угод про транскордонне співробітництво, а також визначаючи правову дієздатність (статус “юридичної особи”) будь-якого органу, який буде створено згідно такої угоди. ругий протокол до Європейської рамкової конвенції стосовно між-територіального співробітництва (ETS No169) підписаний 5 травня 1998 р., спрямований встановити правові рамки для розвитку взаємовідносин транскордонного співробітництва властей через надання можливості укладати угоди про співробітництво з територіальними общинами або властями інших держав в контексті розвитку між-територіального співробітництва (mutatis mutandis).

Таким чином, **Рамкова Конвенція** разом із двома додатковими протоколами становить загальні правові засади транскордонного співробітництва регіонів держав Європи, в тому числі України і Угорщини.

Правові засади формування та розвитку транскордонного співробітництва між Україною та Угорщиною визначаються також і *низкою двохсторонніх документів, міждержавних угод*, де співпраця на регіональному рівні чи транскордонне співробітництво, виокремлюються як важливі напрями співпраці.⁵ Особливе значення в контексті розвитку транскордонного співробітництва між Україною та Угорщиною, має *Угода про транскордонне співробітництво*, підписана в Будапешті 11 листопада 1997 року.

Про уявні позитиви транскордонного співробітництва України вже стільки написано, що можна щиро повірити в його ефективність чи прагматизм, але тоді цілком логічно постають наступні питання – а чому саме західні прикор-

донні регіони України одні з найдепресивніших, чому рівень безробіття та рівень трудової (точніше нелегальної трудової) міграції одні з найвищих по Україні, чому попри наявні декларативного характеру “позитиви” не створено міжнародні прикордонні регіони з ефективно діючою системою економічного співробітництва? Власне чому і кому потрібно розвивати саме європейського рівня транскордонне співробітництво з Україною, яке не тільки має реально підвищувати добробут населення у прикордонних регіонах, але також має сприяти миру і згоді між народами та державами саме у мультикультурному середовищі західного прикордоння України.

Занадто спрощене розуміння та відповідно і неефективна формальна реалізація транскордонного співробітництва *в Україні не призвели до створення цілісної системи транскордонного співробітництва* з чітко визначеними на дво- та багатосторонньому рівнях головними напрямками, формами, видами і науково розробленими для спільної реалізації взаємовигідними конкретними транскордонними програмами і проектами. Хоча у системному вимірі, українсько-польське та українсько-угорське – як одні з найактивніших європейського рівня форми співпраці (станом на 2004 р. наявні перші спільно розроблені проекти комплексного розвитку прикордонних регіонів, погоджені концепції соціально-економічного розвитку прикордонних територій держав), українсько-словацьке та українсько-румунське транскордонне співробітництво суттєво відрізняються між собою за масштабами, динамікою, ефективністю, змістом.

На сьогодні формування транскордонного співробітництва в Україні за нових геополітичних умов на континенті згідно європейських принципів, форм і методів (не копіювання наявного європейського досвіду, а чітке втілення головних чинників системного характеру) створить можливість для комплексного розвитку межуючих прикордонних регіонів України та Центральної Європи шляхом розширення торговельно-економічних, наукових, культурних та інших зв'язків прикордонних регіонів в контексті реалізації спільних інвестиційних проектів, програм з охорони довкілля, запобігання природних і техногенних катастроф, розбудови прикордонної інфраструктури та поглиблення контактів у гуманітарній сфері на міжрегіональному рівні.

Виклик у розвитку транскордонного співробітництва між Україною та Угорщиною у XXI столітті вбачаємо у формуванні транскордонного співробітництва в Україні як динамічної та ефективно діючої системи через комплексний розвиток регіонів та поглиблення їх участі в міжнародних інтеграційних процесах.

Серед пріоритетів та напрямів нової політики ЄС, оприлюднених у Повідомленні Європейської Комісії для Ради та Європейського Парламенту “*Розширена Європа – Сусідні країни. Нова структура відносин з нашими*

східними та південними сусідами” (11 березня 2003 р.) зокрема, вказано, що “складовою частиною інтересів ЄС є співробітництво як на двосторонньому, так і на регіональному рівні”..., вельми амбіційною метою якого є “подолання докорінних причин політичної нестабільності, економічної уразливості... бідності і соціальної ізоляції”

У Посланні Європейської Комісії “*Підготовка до впровадження нового інструмента для сусідства*” (1 липня 2003 р.) визначено, що **основним завданням оновленого транскордонного співробітництва повинно стати досягнення цілей сприяння сталому економічному та соціальному розвитку прикордоння Європи**, зокрема шляхом залучення економіки прикордонних регіонів “сусідів” до європейських ринків; спільне вирішення проблем довкілля, охорони здоров’я, організованої злочинності; забезпечення ефективності та безпеки кордонів, включно боротьби проти нелегальної міграції; сприяння людським контактам у прикордонні. Досягти ці стратегічні завдання заплановано у два етапи:

1. *2004-2006 рр.* – засобом координації спрямування та фінансових ресурсів традиційних програм TACIS, PHARE, INTERREG (на кордонах центральноєвропейських держав та України, Молдови, Білорусі та Росії), для чого започатковані “Програми добросусідства” на кордонах, які готуватимуться і подаватимуться на розгляд Єврокомісії спільно партнерами по обидві сторони кордону ЄС. Ці документи розроблені в рамках існуючих фінансових інструментів мають статус програм ІНТЕРРЕГ III А/ програми транскордонного співробітництва TACIS;

2. *після 2006 р.* – формування окремого та автономного від інших програм “інструменту добросусідства”, який дозволить партнерам пропонувати на розгляд Єврокомісії ініціативи, які об’єднуюватимуть елементи транскордонної співпраці та регіонального розвитку прикордоння, з метою зближення рівнів розвитку територій, розділених кордонами⁶.

Не абсолютизуючи роль і значення положень програми сусідства, зазначимо, що у зв’язку з приєднанням держав Центральної Європи до ЄС, Євросоюз певна річ підключив неофітів до програм ІНТЕРРЕГ та інших, які здійснюються між державами-членами ЄС. Але Україні запропонована нова конкретна можливість створення нового Інструмента регулювання відносин із країнами-сусідами, “який ґрунтуватиметься на позитивному досвіді розвитку транскордонного співробітництва в рамках програм ФАРЕ, Тасіс та ІНТЕРРЕГ”. Європейською Комісією визначені три програми та фінансування на період 2004-2006 роки для кожної з програм, де участь прийматимуть і західні прикордонні регіони України: Програма 1. Угорщина-Словаччина-Україна = 4.0 млн. Євро, Польща-Україна-Білорусь = 8.0 млн. Євро, Румунія-Україна = 6,5 млн.Євро.

Під цим кутом зору фінансово обмежені сусідські програми (у порів-

няльному загальноєвропейському масштабі та сучасного досвіду держав Центральної Європи) знов виглядають досить мізерними для реалізації занадто амбіційних цілей ЄС стосовно “сприяння сталому соціально-економічному розвитку прикордонних регіонів і налагодженню регіонального та транскордонного співробітництва”. **Які ж висновки має зробити для себе Україна з даного status quo?**

По-перше, це завдання якомога **ефективно використати нові наявні можливості транскордонного співробітництва ЄС**, позаяк співпрацювати згідно європейських стандартів вже можна безпосередньо з країнами сусідами “першого порядку” України, які більше зацікавлені у розвитку транскордонного співробітництва з Україною, ніж ЄС.

По-друге, в цьому контексті вкрай важливим є формування в Україні згідно європейських стандартів **транскордонного співробітництва як цілісної системи** з чітко визначеними на дво - та багатосторонньому рівнях головними напрямками, формами, видами і науково розробленими для спільної реалізації взаємовигідними конкретними транскордонними програмами і проектами.

По-третє, виходячи з багаторічного досвіду єврорегіональної співпраці регіонів Західної Європи, негативів та позитивів регіональної та транскордонної політики ЄС, для прикордонних регіонів України за нових геополітичних умов, важливим є нейтралізація негативного впливу на соціально-економічний розвиток прикордонного регіону периферійного розташування щодо території Європейського Союзу та національних центрів і важливим є **створення потужної економічної основи транскордонного співробітництва нашої країни**.

У розвитку *транскордонного співробітництва між Україною та Угорщиною* особливе місце відводиться межуючим прикордонним регіонам: *Закарпатській області та області Саболч-Сатмар-Берег*. Закарпатська область є одним із західних прикордонних регіонів України, знаходиться на перетині державного українського кордону з 4-ма європейськими державами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією; сусідня Закарпаттю - область Саболч-Сатмар-Берег (північно-східний регіон Угорщини), межує з адміністративно-територіальними одиницями 3-х держав: Словаччини, України й Румунії, що дозволяє їм формувати і ефективно здійснювати на міжрегіональному рівні багатостороннє транскордонне і єврорегіональне співробітництво.

Показовим прикладом реальної стратегічно виваженої транскордонної співпраці прикордонного регіону України – а саме Закарпаття з прикордонним регіоном Саболч-Сатмар-Берег (Угорщина), слугує (єдиний по периметру західного кордону України) документ - Концепція спільного розвитку прикордонних територій України та Угорщини.⁷

З метою всебічного соціально-економічного розвитку прикордонних

регіонів України та Угорщини, за *сприяння органів місцевого самоврядування України та Угорщини*, була розроблена комплексна, науково-обґрунтована та прагматична *Концепція спільного розвитку прикордонних регіонів та транскордонного співробітництва України та Угорщини (Закарпатської та Саболч-Сатмар-Берег областей)*.

В цьому контексті, слід відзначити *основні напрями розвитку українсько-угорського прикордонного співробітництва*:

- **розбудова спільного кордону** для Угорщини і України, що є пріоритетним напрямком співпраці на українсько-угорському кордоні;
- **облаштування зони міжнародних транспортних коридорів**, зокрема, участь у розвитку європейських транспортних коридорів – а саме, п'ятого транспортного коридору Трієст-Любляна-Будапешт-Львів-Київ, який є важливим елементом на шляху Європа-Кавказ-Азія;
- **охорона навколишнього середовища**, попередження транскордонного забруднення, захист екосистем та водних ресурсів від забруднення, поступова імплементація норм Європейського Союзу (Water Framework Directive) для раціонального водокористування у басейні р.Тиса;
- **співробітництво у розвитку туристично-рекреаційного комплексу**, розвиток різних форм туризму, а саме: лікувально-оздоровчого, маршрутно-пізнавального (високогірний екотуризм, сільський), спортивного (гірсько-лижний) та необхідної для цього інфраструктури;
- **створення умов, стимулювання розвитку малого підприємництва** у прикордонних регіонах, запровадження інформаційної мережі, банку даних для пошуку партнерів, сприяння розвитку виробничої інтеграції та кооперації в харчовій та переробній промисловості.

Основні принципи та цілі розвитку українсько-угорської прикордонної території

Враховуючи внутрішні ресурси, національні концепції територіального розвитку України та Угорщини, була сформульована наступна загальна мета, яка визначає засади стратегії розвитку прикордонного регіону. Загальну мету українсько-угорського прикордонного регіону можливо сформулювати наступним чином: **економічний розвиток українсько-угорської прикордонної території, сприяння суспільному згуртуванню, підвищення якості життя проживаючого там населення за умов максимального використання наявних можливостей транскордонного співробітництва.**

Загальна мета визначає, що кінцевою метою розвитку є стимулювання транскордонного співробітництва, а також забезпечення умов для співробіт-

ництва. Покращення відповідної якості життя населення є основною умовою для конкурентоспроможного господарства, яке, враховуючи вступ Угорщини до Європейського Союзу, в економічній політиці, може стати найголовнішим базисом прикордонного регіону, з врахуванням сприятливого геополітичного положення регіону та його ролі в якості міжнародного мосту між Сходом та Заходом, за умов збереження традиційних, природних та культурних цінностей прикордонного регіону.

Згідно Концепції спільного розвитку прикордонних регіонів, можна визначити наступні довгострокові цілі, які обґрунтовують пріоритети та заходи щодо забезпечення розвитку прикордонного регіону. Це наступні цілі:

- створення чітко визначеного в соціальному та економічному відношеннях регіону, посилення та прискорення вже діючих в регіоні процесів, спрямованих на досягнення даної мети;

- зміцнення транскордонних економічних та суспільних зв'язків, надання дієвої системності та узгодження локальних та центральних ініціатив в контексті інституціоналізації транскордонних кооперацій;

- поширення позитивних пріоритетів, характерних лише для однієї сторони кордону на весь регіон, а також забезпечення кращих позицій у макроекономічному просторі економічних та соціальних мереж; підготовка до використання переваг, у зв'язку з майбутнім вступом до ЄС, а також регулювання наслідків неодноразовості вступу України й Угорщини до ЄС.

Спираючись на загальні та довгострокові цілі, були сформульовані наступні 5 *стратегічних цілей*:

- Створення конкурентоспроможної економічної системи
- Розвиток людських ресурсів та сфери послуг
- Покращення доступу до прикордонного регіону
- Збереження природних та культурних цінностей, створення здорового та привабливого середовища

- Успішне використання можливостей у зв'язку з вступом в ЄС

Для досягнення вищезазначених стратегічних цілей було визначено **п'ять пріоритетів розвитку**:

- Розвиток економічного співробітництва
- Розвиток людських ресурсів, культурне, інноваційне та науково-дослідницьке співробітництво
- Розвиток транспорту та інфраструктури, розбудова пунктів перетину кордону
- Охорона природи та навколишнього середовища
- інституційні завдання

На нашу думку, саме за нових геополітичних умов в Європі внаслідок

розширення ЄС, визначимо, **концептуальні висновки** щодо сучасного стану та майбутнього розвитку транскордонного співробітництва між Україною та Угорщиною.

1. На сьогодні сформовано *розвинену міжнародно-правову, договірну базу українсько-угорського транскордонного співробітництва*, яка відповідає загальноєвропейським стандартам транскордонної взаємодії, створює чіткі правові рамки і засади двосторонніх транскордонних стосунків і відкриває можливість для ефективного співробітництва прикордонних адміністративно-територіальних одиниць України і Угорщини. Більше того, принципи, закріплені в чинних двох- і багатосторонніх міжнародно-правових актах активно впроваджуються в практику українсько-угорських транскордонних стосунків.

2. Транскордонне співробітництво України з Угорщиною спрямоване на комплексний розвиток регіонів з обох боків кордону. Стратегічною метою транскордонної співпраці є створення у майбутньому (у Західній Європі цей процес відбувався протягом десятиліть) прикордонного регіону. Досягнення вищезазначеної стратегічної мети здійснюватиметься згідно визначених вище пріоритетів розвитку.

3. Як позитивний приклад євроінтеграційного, транскордонного співробітництва прикордонних регіонів України та Угорщини, слід відзначити розробку комплексної, науково-обґрунтованої *Концепції спільного розвитку прикордонних регіонів та транскордонного співробітництва України та Угорщини (Закарпатської та Саболч-Сатмар-Берег областей)*.

4. Сучасна тенденція сегментації євро регіонів на прикордонних територіях держав ЦЄ відбувається створення двох- чи максимум трьохлатеральних невеликих, але динамічних та прагматичних стосовно мети та характеру розвитку, євро регіонів з **чітко визначеними економічними цілями**. І викремлюючи в даному випадку досвід Угорщини, відзначимо, що на прикордонних територіях Угорщини вже створені переважно двох-латеральні євро регіони, які дійсно створюються задля покращення добробуту людей та економічного розвитку прикордонних регіонів. І в цьому випадку у подальшому відзначимо як позитивний приклад прикордонних регіонів України та Угорщини – у створенні саме на міжрегіональному рівні нового об'єднання “Інтеррегіо”.

5. За нових геополітичних умов та введення Шенгенського візового режиму з 2006-2007 років прикордонні регіони двох держав, **будуть “поділені” досить жорсткою системою кордонів**. Але в цьому, не слід вбачати тільки негативи, позаяк доступ до Структурних Фондів ЄС, в даному випадку Угорщини, а також і інших держав ЦЄ, свідчить про те, що **Україні вже сьогодні слід активно навчатися та готуватися для партнерської співпраці у спільних проектах та програмах, як Інтеррег – III та інші**.

Своєрідною проекцією геополітичних змін на континенті на регіональному рівні є зміна характеру транскордонного співробітництва України, точніше – *бажаним є якнайшвидше формування транскордонного співробітництва України як ефективно діючої системи єврорегіонального співробітництва*. Радикальна зміна ситуації у транскордонному співробітництві вкрай важливою є і для Європейського Союзу, позаяк це вже безпосередня проблема і для ЄС в контексті реалізації східної стратегії.

Вкрай актуальним є створення реально діючого міжнародного транскордонного регіону між Україною та Угорщиною. Отже, головним аргументом вирішення проблеми формування транскордонного співробітництва України та Угорщини за європейськими стандартами вбачаємо у **формуванні економічно детермінованого співробітництва прикордонних регіонів України та ЄС**.

¹ Horváth Gyula. Európai regionális politika. Dialog Campus, Budapest-Pécs, 1998.; Ludvig Zsuzsa. Együttműködés és felzárkózás a Kárpátok Eurórégióban. - Budapest: Stádium, 2002.; Süli-Zakar István. A Kárpátok Eurórégió interregionális szövetség tíz éve. Debrecen, 2003.

² Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика: досвід Європейського Союзу та його адаптація до умов України. Вип.5. (XLIII).В 3-х ч. / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Редкол.: Відповідальний редактор академік НАН України М.І.Долішній. - Львів, 2003. Мікула Н. Єврорегіони: досвід та перспективи. Інститут регіональних досліджень. - Львів, 2003.; Динис Г., Дербак В., Сюсько І. Транскордонне співробітництво України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 10. – Київ, 2001.- С.110-127.; Кіш Є. За стандартами транскордонної взаємодії. Перше десятиліття єврорегіональної співпраці // Політика і час - №10, 2003. – С.79-84.; Кіш Є. Концептуальні засади єврорегіональної політики України // Трибуна - №11-12, 2003. – С.30-32.; Кіш Єва. Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості та пріоритети у XXI столітті. Az ukrán-magyar határmenti együttműködés: lehetőségek és prioritások a XXI. században. – Ужгород: “Ліра”, 2003. – 124 с.

³ Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (ETS No106) – Мадрид, 21 травня 1980 р. European Outline Convention on trans-frontier co-operation between territorial communities or authorities from Madrid, 21.05.1980.

⁴ Там же.

⁵ Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів (1991-1995 рр.) У двох книгах. Київ: Юрінком Інтер, 1998; www.rada.kiev.ua/laws/pravo/new/country.html

⁶ Повідомлення Європейської Комісії. “Прокладаючи шлях для запровадження нового Інструмента відносин з країнами-сусідами” - Brussels, 1 липня 2003 р. COM(2003) 393 final.

⁷ Концепція спільного розвитку прикордонних територій України та Угорщини. Ніредьгаза: ТОВ “GFB”, 2003.

*Іванна Бабинець
(Ужгород, Україна)*

ЗАКАРПАТТЯ В СИСТЕМІ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ І УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1991-2004 рр.)

Українсько-угорське співробітництво має сталу історичну традицію міждержавних зв'язків, яка сягає часів Київської Русі та Угорського королівства, спільну історію, активні міжлюдські контакти, що засвідчує їх важливість як для розвитку двосторонніх відносин, так і для загальноєвропейського історичного процесу. Обумовлено це тим, що Закарпаття впродовж багатьох століть входило до складу Угорської держави, що не могло не відобразитися на подальшій долі двох країн. У силу багатьох історичних чинників та з огляду географічного розташування, Закарпатська область й надалі продовжує відігравати важливу роль у взаєминах України та Угорської Республіки. На початку 90-х рр. ХХ ст. значним був вклад Закарпаття у становлення та розвиток нової системи міжнародних взаємин України з сусідніми постсоціалістичними країнами Центральної та Східної Європи, насамперед з Угорщиною.

Нині актуальність українсько-угорського співробітництва посилюється ще й тим, що відбулося розширення європейської спільноти, членом якої недавно стала й Угорська Республіка. Таким чином, державний кордон між Україною і Угорщиною став “східними воротами” Європейського Союзу (ЄС), а Закарпатська область – його ключовою ланкою.

Метою нашої наукової розвідки є з'ясування місця і значення Закарпатської області у системі міждержавних зв'язків незалежної України й Угорщини впродовж 1991–2004 рр.

Джерельною базою дослідження насамперед є справи описів Відомчого архіву Закарпатської обласної державної адміністрації. Зокрема, фонди № 1 “Закарпатська обласна державна адміністрація” та № 195 “Закарпатська обласна рада народних депутатів”, описи 14-й – “Діловодство” та 23-й “Канцелярія”

Крім того, важливими є матеріали поточного архіву управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації, архіву управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності Закарпатської облдержадміністрації, відділу зовнішніх зв'язків при Закарпатській облдержадміністрації.

Надзвичайно важливим джерелом є стенограми засідань Державних Зборів Угорської Республіки за 1990–2002 рр., які знаходяться у Парламентській бібліотеці м. Будапешта. Цінність їх полягає в тому, що вони безпосередньо відображають позицію угорських парламентарів, уряду та Президента Угорщини до України. Потрібно сказати, що парламент активно обговорює всі без винятку проблеми, які стосуються українсько-угорського співробітництва, однак, будь-яке питання аналізується з врахуванням того, як воно вплине на становище угорців Закарпаття.

Щодо історіографії питання, то, слід відзначити, що вивченню співробітництва між країнами Центральної та Східної Європи присвятили свої роботи такі українські дослідники, як С.Віднянський, І.Мельникова, А.Мартинів [2; 54; 55], Д.Держалюк [20], І.Вовканич [3], С.Мітряєва [37], М.Сорока [49]. Конкретні аспекти політичного, економічного й культурного українсько-угорського співробітництва на сучасному етапі висвітлені в монографії народного депутата України О.Задорожного [27], працях першого Посла незалежної України в Угорській Республіці Д.Ткача [50], координатора Українського товариства зовнішньої політики В.Білана [1] та дослідженні Голови Верховної Ради України В.Литвина [36]. Тематиці українсько-угорського транскордонного співробітництва присвятили свої роботи Г.Шманько [58; 76], Є.Кіш [35], І.Сюсько, О.Дікарев, П.Гаврилко [22], О.Жулканич [26], Г.Москаль, А.Попок [38].

Особливої уваги заслуговує угорськомовна історіографія Закарпаття (Д.Дупко, І.Орос, А.Берегсасі, І.Черничко), якій властиве висвітлення українсько-угорських відносин крізь призму становища угорської національної меншини у Закарпатській області [61; 62; 64].

Доводиться констатувати, що в угорській історіографії об'єктивно бракує достатньої кількості історичних досліджень з комплексним аналізом українсько-угорських зв'язків на сучасному етапі. Політичні, економічні та культурні зв'язки між Україною й Угорщиною в 1991–2004 рр. переважно розглядаються у контексті суспільно-політичного і духовно-культурного розвитку угорців Закарпаття. Однак, на увагу заслуговують праці першого Посла Угорської Республіки у незалежній Україні А.Палді, у яких йдеться про становлення українсько-угорських міждержавних зв'язків на початку 1990-х рр. та розглядається питання щодо спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини [72].

Перспективи розвитку українсько-угорського транскордонного співробітництва, після входження Угорщини до складу ЄС та запровадження візового режиму для громадян України, аналізують у своїх публікаціях консул Угорської Республіки у м. Ужгороді А.Варга, угорські дослідники Б.Майорне Ласло, Я.Шолої та Л.Донч [63; 70; 75; 79].

Вагомим є дослідження про закордонних угорців “Magyarok a világban. Kárpát-medence (Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról)” – “Угорці у світі. Карпатський басейн (Довідник про угорців Карпатського басейну, які проживають за межами Угорщини)”, що вийшло в 2000 р. у м. Будапешті за редакцією д-ра Ш.Косо [67]. У розділі, присвяченому угорцям Закарпаття, описується процес становлення українсько-угорських політичних зв’язків на початку 90-х рр. ХХ ст., економічне співробітництво, надходження матеріальної допомоги з Угорської Республіки угорськомовним навчальним закладам, бібліотекам, видавництвам, засобам масової інформації. Варто відмітити і працю голови Товариства української інтелігенції Угорщини – О.Русина “Magyarok a Kárpátalján. A félmúlt üzenete” (“Угорці на Закарпатті. Повідомлення з недавнього минулого”) [74]. Щоправда, матеріал охоплює період від 1918 р. по 1991 р.

Документи та публікації, присвячені характеристиці як українсько-угорського міждержавного, так і транскордонного співробітництва, представлені на сторінках наукових часописів таких, як “Політика і час”, “Людина і політика”, “Нова політика” тощо. Важливим інформаційним джерелом з історії розвитку українсько-угорських відносин у 1991–2004 рр. є проаналізована нами вітчизняна та угорська преса, зокрема: “Новини Закарпаття”, “Закарпатська Правда”, “Kárpáti Igaz Szó” (“Карпатське слово правди”), “Срібна Земля”, “Срібна Земля – Фест”, “Magyar Nemzet” (“Угорська Нація”), “Magyar Hírlap” (“Угорська Газета”), “Népszava” (“Народне Слово”), “Népszabadság” (“Воля Народу”), “Magyar Fórum” (“Угорський Форум”), “Pesti Hírlap” (“Пештська Газета”).

Варто відзначити, що ще до проголошення незалежності України, Угорська Республіка виявляла неабияку зацікавленість у налагодженні добросусідських відносин з нею. Так, у вересні 1990 р. Президент Угорщини А.Гьонц на запрошення Верховної Ради УРСР відвідав Україну, і Закарпаття зокрема [6, 2]. 8-11 серпня 1991 р. відбувся наступний візит високопосадових осіб Угорщини в Україну (і Закарпатську область), зокрема керівника угорського зовнішньополітичного відомства Г.Єсенські [16, 1].

Посилений інтерес Угорської Республіки до Закарпаття, насамперед до угорської національної меншини краю, пояснюється тим, що саме на території області проживає 151, 5 тис. угорців з-поміж 156, 6 тис. у межах усієї України [36, 4].]. Для порівняння, в Угорській Республіці – значно менше українців.

Так, за переписом населення 2001 р. в Угорщині проживає 5070 українців і 1098 русинів [60]. Активним є культурно-національне та громадсько-політичне життя угорців Закарпатської області. В Україні функціонує 22 угорські культурні товариства, з них 17 - на Закарпатті, 2 – у м. Львові, по одному в містах Київ, Івано-Франківськ та Кримське угорське товариство [64, 152-159]. Відомо, що Угорщина захист прав угорців, які проживають за кордоном, визначає як один з трьох головних пріоритетів своєї зовнішньої політики. Цей факт проявився і під час такої важливої для обох країн події, як ратифікація парламентом Угорщини українсько-угорського договору про основи добросусідства та співробітництва від 6 грудня 1991 р. Адже, проти ратифікації виступали деякі представники радикального напрямку урядової партії Угорський демократичний форум та представники Незалежної партії дрібних господарів. Суперечки викликав пункт 2-й, у якому зазначалося, що сторони не мають і не матимуть територіальних претензій одна до одної [25, 24]. Зокрема, Й.Тордян – голова Незалежної партії дрібних господарів, виступаючи в парламенті Угорщини, запропонував відкласти ратифікацію до тих пір, поки влада України не надасть автономію угорцям Закарпаття [81, 23392]. Однак, ратифікацію підтримав голова Угорської соціалістичної партії Л.Ковач, зокрема, він зазначив: “Договір потрібно ратифікувати, як його підписав Й.Антал, щоб не погіршити українсько-угорські відносини” [69, 1, 3; 73, 1]. Міністр закордонних справ Угорської Республіки Ґ.Єсенські заявив, що якщо не ратифікують договір, то це призведе до погіршення становища угорців у Закарпатській області [71, 7].

Стосовно Угорщини, на нашу думку, найкраще проявляється принцип ефективності у співробітництві між країнами. Без голосливних намірів здійснюється конструктивне співробітництво на всіх рівнях і у всіх сферах. Прикладом цього є те, що найбільший обсяг товарообігу між Україною та західними сусідами у 2003 р. припав саме на Угорську Республіку. Це понад 1 млрд. дол. [36, 4], а форма українсько-угорського співробітництва в галузі забезпечення прав національних меншини була взята як приклад і наслідується багатьма урядами країн Центральної та Східної Європи.

Що стосується Закарпатської області у системі українсько-угорського співробітництва, то на сучасному етапі, насамперед, актуальним є розгляд таких питань як:

- 1) перспективи розвитку транскордонного співробітництва між Україною та Угорщиною;
- 2) суспільно-політичний та духовно-культурний розвиток угорської національної меншини на Закарпатті.

Слід відзначити, що особливими були і є підходи України та Угорщини до взаємної гарантії прав національних меншин. Ці права зафіксовано у таких документах, як Декларація про принципи співробітництва по забезпеченню прав

національних меншин, яка була підписана між Українською РСР і Угорською Республікою 31 травня 1991 р. у м. Будапешті, Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорщиною від 6 грудня 1991 р., а також Закон Угорської Республіки № LXII про угорців, які проживають у сусідніх країнах від 19 червня 2001 р. [19; 29] Спільного вирішення потребувало питання щодо спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі (Закарпатська область) на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини, а також спроба створення у складі Закарпаття адміністративно-територіальної одиниці – Притисянського району, з метою більш повної реалізації прав та збереження традиційного національного середовища громадян України угорської національності.

Позитивно вплинула на українсько-угорські відносини позиція України щодо ухвалення парламентом Угорщини 19 червня 2001 р. Закону Угорської Республіки № LXII про угорців, які проживають у сусідніх країнах, що набув чинності з 1 січня 2002 р. [30, 1]. Державні Збори Угорщини, приймаючи згаданий закон, керувалися метою сприяння збереженню мовної та культурної самобутності етнічних угорців сусідніх країн на території держави їх проживання [30, 6, 7, 11]. Як наголосив політичний Держсекретар Міністерства закордонних справ Угорської Республіки Ж.Немет: “Дуже важливо, що Україна не вважає дискримінацією підготовку Угорщиною такого закону” [12, 132]. Відповідно, позицію офіційного Києва у м. Будапешті виразив Посол України в Угорській Республіці О.Климуш, зазначивши, що закон № LXII набуде чинності на території України, якщо це буде у рамках державного законодавства і не ображатиме національні права громадян України [78, 2].

Тут потрібно зауважити, що проблематика цього Закону з юридичної точки зору є дуже чутливою, оскільки закони, прийняті державою, можуть поширюватися і виконуватися тільки на її території. Адже закон однієї країни не може порушувати суверенітет іншої. Більшість із країн-сусідів висловили свої серйозні застереження щодо цього Закону, а Венеціанська комісія по демократії у жовтні 2001 р. рекомендувала Угорщині внести зміни до Закону, тому його впровадження протягом 2002 р. постійно супроводжувалося підвищеною увагою сусідніх країн та міжнародних організацій [38, 15]. Насторожено сприйняли Закон і в Європейському Союзі, бо таким чином Угорська Республіка відкриває кордони для осіб угорської національності із сусідніх країн, а це не відповідає вимогам Шенгенської угоди. Із входженням Угорщини до складу ЄС, Закон Угорської Республіки № LXII про угорців, які проживають у сусідніх країнах, залишиться чинним тільки для України, Румунії, Хорватії, Сербії і Чорногорії.

Впровадження Закону “Про угорців, які проживають в сусідніх з Угорщиною країнах” принесло певні результати. Так, за угорськими даними, про-

тягом 2002 р. на отримання “угорських посвідчень” поступило понад 400000 тис. заяв від угорців, які проживають у сусідніх з Угорщиною країнах [66, 2].

Для підтримки зв'язків Угорської Республіки з угорцями, які проживають за кордоном, за розпорядженням уряду у 1992 р. на базі ліквідованого Секретаріату адміністрації Прем'єр-міністра УР у справах угорців, що проживають за кордоном, було створено самостійний державний орган – Відомство угорців, що проживають за кордоном [47, 20]. 30 осіб із 100-та цього Відомства займаються питаннями впровадження Закону УР “Про угорців, які проживають у сусідніх з Угорщиною країнах”. Безпосередньо питаннями угорців Закарпаття у Відомстві опікується 3 особи [38, 16].

У ході реалізації в Закарпатській області Закону Угорської Республіки “Про угорців, які проживають в сусідніх країнах” розширюються можливості для підтримання зв'язків угорської меншини краю з етнічною батьківщиною. Станом на 1 грудня 2002 р. для оформлення посвідчення закордонного угорця від громадян угорської національності області відповідними організаціями було прийнято на розгляд понад 100 тис. заяв [44, 1].

Про важливе місце Закарпатської області у взаєминах двох країн свідчить і той факт, що в 1991 р. Угорська Республіка відкрила своє дипломатичне представництво у м. Ужгороді у ранзі консульства. У зв'язку з розширенням консульського округу, у 1992 р. установа була підвищена до рангу Генерального консульства зі сферою діяльності у Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській і Чернівецькій областях [32, 67; 42, 2]. Це дало можливість безпосередньо обговорювати і швидко розв'язувати проблеми, пов'язані з українсько-угорськими контактами. На урочистій церемонії відкриття Генерального консульства (липень 1993 р.) в обласній державній адміністрації відбулася зустріч Представника Президента України на Закарпатті М.Країла з делегацією Міністерства закордонних справ Угорщини на чолі із заступником Державного секретаря цього Міністерства І.Баба. Значно пізніше, 22 жовтня 2002 р., бюро Генерального консульства Угорської Республіки було відкрито у м. Берегові [51, 2].

Варто відзначити, що під час відкриття консульства Угорської Республіки у м. Ужгороді на державному рівні обговорювалося питання щодо створення Генерального консульства України в м. Ніредьгазі – адміністративному центрі прикордонної з Україною Саболч–Сатмар–Березької області Угорщини [40, 4]. Ініційовано воно було комітетом місцевого самоврядування м. Ніредьгаза і підтримано рішенням сесії Ужгородської міськради в 1992 р. [7, 229]. Однак, відкрито воно було тільки 20 лютого 2003 р. [4, 5].

Щодо співробітництва у сфері економіки, то уже в першій половині 90-х рр. ХХ ст. угорська сторона піднімала питання про створення вільної економічної зони на території Закарпатської області [77, 3; 18, 1] Детально воно

обговорювалося під час зустрічі Президента України Л.Кравчука з Прем'єр-міністром Угорської Республіки Й.Анталом ще наприкінці травня 1993 р. у м. Ужгороді [80, 4; 48, 1].

Вирішення потребує і питання про повернення Угорщині боргу в 1 млн. дол. США, наданого урядом Угорської Республіки на будівництво Берегівської центральної районної лікарні. Зауважимо, що під час офіційного візиту Прем'єр-міністра Угорщини В.Орбана в Україну, в тому числі і на Закарпаття (25–26 лютого 2000 р.), угорський прем'єр запропонував свій шлях погашення боргу: уряд Угорщини погодився списати 50 % кредиту в разі використання коштів на потреби громадян угорської національної меншини [14, 47]. У результаті переговорів, угорська сторона передала українським партнерам текст договору про відпущення половини боргу Україні перед Угорською Республікою в сумі 0,5 млн. дол. США з умовою використання цих коштів на реконструкцію та ремонт будинків культурно-освітніх закладів угорців у Закарпатській області [9, 62]. Під час переговорів із цих питань йшлося, зокрема, і про можливість відпущення урядом Угорщини решти боргу в разі ефективного використання українською стороною першої його половини [9, 62].

Починаючи з кінця 90-х рр., актуальності набула проблема введення в'їзного режиму між Україною та Угорщиною, яка завершилася підписанням 9 жовтня 2003 р. Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про умови поїздок громадян [84]. Згідно з Угодою, угорська сторона погодилася працювати за так званою “польською моделлю” під час перетину кордону українцями. Так само, як і з Польщею, з Угорщиною впроваджено транскордонне асиметричне співробітництво, яке полягає у наданні громадянам України безкоштовних віз в обмін на безвізові поїздки для громадян Угорської Республіки в Україну.

Важливе місце в українсько-угорських відносинах займає транскордонне співробітництво. Саме у цій галузі найкраще проявляється роль Закарпаття у двосторонніх відносинах. Ще на початку 50-х рр. ХХ ст. були закладені міцні прикордонні стосунки між Закарпатською та Саболч–Сатмар–Березькою областями [26, 46, 81–93]. У 1972 р. був підписаний перший договір на прикордонний товарообіг між Закарпатською облспоживспількою і кооператорами Саболч–Сатмар–Березької області у м. Ніредьгазі [23, 6; 41, 241]. Поступово прикордонне співробітництво еволюціонувало до транскордонного, побудованого за загальноєвропейськими стандартами, що юридично закріплено українсько-угорською міжурядовою угодою про транскордонне співробітництво (1997 р.) [24, 3] та рядом інших документів, що стосуються двосторонньої прикордонної співпраці, зокрема, схвалена Міністерством закордонних справ Угорщини Стратегія активізації відносин УР з Україною (1999 р.) [15, 5] та схвалена Закарпатською обласною радою і Загальними Зборами області Саболч–

Сатмар–Берег спільна Стратегія розвитку прикордонних територій (2003 р.) [36, 4], що передбачають залучення України до процесів європейської інтеграції, насамперед у сфері поглиблення українсько-угорського транскордонного співробітництва. Конкретним внеском Угорщини до східноєвропейської політики ЄС та проектів, пов'язаних із транскордонним співробітництвом, стала Ніредьгазька Ініціатива [39, 116]. Для України важливо те, що Ніредьгазька Ініціатива, головним чином, спрямована на східноєвропейський регіон. Основною її метою є зміцнення зв'язків із місцевими регіональними органами влади та суб'єктами господарювання уздовж нових кордонів Європейського Союзу на сході, а також розвиток та сприяння утворенню партнерських стосунків між ними.

Значним був вклад обох країн у розбудову мережі пунктів пропуску через українсько-угорський державний кордон і відповідної сервісної інфраструктури та створення умов для вільного спілкування місцевого населення прикордонних регіонів України й Угорщини із метою збереження історичних, етнічних, соціальних, культурних і родинних зв'язків громадян. Треба сказати, що транспортна і прикордонна інфраструктури відповідають сучасним вимогам перетину кордону, що особливо важливо з огляду на входження Угорської Республіки до ЄС.

Вагомим напрямком українсько-угорського транскордонного співробітництва в останні роки стала боротьба із загрозою і наслідками екологічних катастроф. Прикордонні регіони Угорської Республіки одні з перших надали практичну допомогу населенню Закарпатської області під час руйнівних повеней 1993 р., 1998 р. та 2001 р. Про умови спільних заходів захисту від стихійних повеней на р. Тиси йшлося на зустрічі Прем'єр-міністра України В.Ющенка з Прем'єр-міністром Угорщини В.Орбаном у м. Ужгороді 9 квітня 2001 р. [82, 30113]. Міністри дійшли висновку, що лише спільними зусиллями Карпатського регіону та за підтримки Європейського Союзу вдасться створити надійний протиповиневий захист у басейні р. Тиси й уникнути можливих катастрофічних руйнувань у майбутньому.

Українсько-угорське транскордонне співробітництво також здійснюється в рамках Карпатського Євро регіону (КЄ). Показовим прикладом реальної, стратегічно вираженої транскордонної співпраці стало підписання Угоди про Інтеррегіо (трилатеральне співробітництво Закарпатської області (Україна), Сату–Марського повіту (Румунія) та області Саболч–Сатмар–Берег (Угорщина)) 6 жовтня 2000 р. у м. Ніредьгазі [63, 82].

Розбудовується і облаштовується міжнародний транспортний коридор № 5 – Трієст–Любляна–Будапешт–Київ. Станом на сьогодні дане питання залишається актуальним, оскільки потребує підписання угоди між Міністерством транспорту України та Міністерством економіки і транспорту Угор-

ської Республіки про визначення місця з'єднання автомагістралей, проєктованих у межах П'ятого європейського транспортного коридору на українсько-угорському державному кордоні.

Економічна співпраця здійснюється через механізм функціонування спільних українсько-угорських підприємств на території Закарпатської області та спеціальної (вільної) економічної зони “Закарпаття” (СЕЗ). При аналізі динаміки експорту-імпорту між Закарпаттям і областями Угорщини, можна відзначити, що з-поміж регіонів України чимало коштів Угорська Республіка вкладає саме в економіку Закарпатської області. Крім того, на території Закарпаття функціонує значна кількість спільних підприємств, які розпочали свою діяльність ще в 1991 р. Угорщина протягом 1991–2003 рр. займала провідну позицію в сфері інвестиційної діяльності області. Прямі іноземні інвестиції на Закарпаття із Угорської Республіки протягом 1990–1994 рр. склали 1429,1 тис. дол. США [28, 207], а кількість суб'єктів в області, які отримали інвестиції від угорських партнерів у 1994 р., склала 40 [31, 15]. У 2000 р. Угорщина продовжувала займати провідну позицію в сфері інвестиційної діяльності Закарпаття. З участю угорського капіталу у Закарпатській області було зареєстровано 136 суб'єктів, сума вкладених іноземних інвестицій яких становила 32,5 млн. дол. США [10, 81; 11, 113]. Частка ж Закарпаття у зовнішній торгівлі України з Угорською Республікою стабільно зростала і в 2000 р. склала 16,4 % [31, 2]. Станом на грудень 2003 р. за обсягом інвестицій в економіку Закарпатської області, Угорщина посіла друге після США місце (25 млн. дол. США), а щодо загального обсягу зовнішньоторговельного обігу – перше. Із 280 угорських фірм, які були присутні на українському ринку наприкінці 2003 р., 60 % спільних підприємств функціонувало на Закарпатті. Сюди було направлено 30 % угорських капіталовкладень, що надходили в Україну [56, 8; 33, 1; 57, 2].

Координація економічних відносин між Україною й Угорщиною також здійснюється через діяльність міждержавної українсько-угорської комісії з питань торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва та функціонування торгово-промислових палат (ТПП) двох країн. Зокрема, у квітні 2001 р. було утворено Угорсько-українську секцію торгово-промислової палати, яка діє при ТПП Саболч–Сатмар–Березької області, а у вересні того ж року на виконання угоди про співпрацю між торгово-промисловими палатами України та Угорської Республіки на базі Закарпатської ТПП розпочала роботу Українсько-угорська секція ТПП України [83; 46, 9; 17, 9]. Завдання їх полягає в активізації підприємницьких і торговельно-економічних зв'язків між прикордонними областями України та Угорщини.

Тісними є культурні та науково-освітні контакти Закарпатської області з областями Угорської Республіки. Особливо це стосується науково-освітніх

зв'язків навчальних закладів Закарпаття з навчальними закладами Угорщини. Наприклад, Ужгородський національний університет підтримує добрі зв'язки із навчальними закладами Угорщини, зокрема: Дебреценським університетом ім. Л.Кошута, Ніредьгазьким педінститутом ім. Д.Бешенеї, Будапештським університетом ім. Л.Етвеша, Міжнародним технологічним інститутом, Будапештським конституційним і правовим інститутом політики, Сегедським педінститутом ім. Д.Югаса, Мішкольцьським університетом, Ніредьгазьким сільськогосподарським інститутом, Університетом національної оборони м. Будапешт [34, 2]. Згідно з договорами про співробітництво, проводиться обмін циклами лекцій, аспірантами, дисертантами, студентами, виступами колективів художньої самодіяльності, спортивними зустрічами та ін. Про тісні зв'язки з вузами-партнерами говорять такі факти, що кожного року 45 студентів різних факультетів, які добре володіють угорською мовою, один семестр навчаються у вузах Угорщини [59, 2]. Багато угорців із Закарпаття, починаючи з кінця 80-х рр. ХХ ст., мають змогу навчатися в сусідній країні. За даними, які наводять О.Берегсасі, І.Черничко, І.Орос – автори праці “Мова, освіта, політика” – станом на 1991 р. у вищих навчальних закладах Угорщини навчалось 27 закарпатських юнаків і дівчат, а в 1995 р. – до 88 [61, 53].

Відчутним був вплив та матеріальна допомога угорської держави щодо відкриття угорського театру в м. Берегові. Рішенням Закарпатської обласної ради народних депутатів № 2 від 08.02.1992 р. “Про відкриття угорського національного театру в м. Берегове” і за погодженням з Кабінетом Міністрів України було започатковано становлення угорського театрального мистецтва [5, 16]. Ідею створення театру підтримав фонд ім. Д.Ййеша (Угорщина), і тому, починаючи з 1992 р., у м. Берегові Закарпатської області здійснювалася реконструкція будівлі угорського драматичного театру [45, 3].

Важливим для розвитку науково-освітніх відносин між Україною і Угорщиною було підписання українсько-угорської Угоди про співробітництво в галузі культури, освіти і науки (1995 р.) [68, 1] та Угоди про співробітництво у сфері науки і технології (1995 р.) [53], які передбачають не лише широкі двосторонні контакти в галузі театру, кіно, образотворчого мистецтва, музики, а й заохочують обмін викладачами та науковцями, проведення спільних наукових досліджень, підготовку нових посібників та наукових публікацій. Важливою у даному напрямку співпраці є Угода про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і наукові ступені (1998 р.) [27, 33]. Обидві сторони домовилися про повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію інших країн (1995 р.) [52].

Позитивно на двосторонні зв'язки впливає діяльність змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, яка була створена у травні 1991 р. [19]. На основі аналізу протоколів комісії

простежується те, що великою є зацікавленість і наполегливість угорської сторони у відстоюванні національних інтересів угорців у Закарпатській області, зокрема, у сфері освіти та культурно-духовного розвитку.

У галузі культури Угорська Республіка намагається максимально сприяти заходам, які б покращили становище угорців на Закарпатті. Разом із тим треба відзначити, що розвитку культурної співпраці закладів культури і мистецтва Закарпатської області із областями Угорщини заважають фінансові проблеми. Відсутність належного бюджетного фінансування зробила проблематичним поїздки обласних художніх колективів до сусідньої країни.

Вагомою є матеріальна допомога, що надходить з Угорщини угорськомовним бібліотекам Закарпаття, книговидавництвам, навчальним закладам тощо. Відчутною була матеріальна, насамперед фінансова, підтримка Угорської Республіки у відкриті Закарпатського угорського педагогічного інституту (м. Берегово), реставрації приміщення для Угорського національного театру ім. Д.Йєша (м. Берегово), побудові лікарняного комплексу (м. Берегово).

Відомо, що згідно з протоколом IV засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (12–13 квітня 1994 р., (п.6)), комісія підтримала ідею створення у м. Берегові вищого навчального закладу з угорською мовою викладання за умови приватного фінансування. Дане питання розглядалося і на V засіданні цієї комісії [8, 19; 65, 3]. Розпорядженням голови Берегівської районної державної адміністрації за № 97 від 12 травня 1994 р. було зареєстровано статут Закарпатського угорського педагогічного інституту [62, 113].

У 2000 р. між директором Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) та Генеральним консулом Угорської Республіки З.Сокачем обговорювалося питання про можливість надання Угорщиною певної допомоги у поліпшенні умов зберігання документів національного архівного фонду України, що знаходяться у сховищах Берегівського підрозділу ДАЗО, а також дальшого співробітництва архівних установ України та Угорської Республіки, насамперед на регіональному рівні [12, 1]. З.Сокач проінформував про готовність угорської сторони виділити у 2001 р. матеріальні і грошові ресурси для здійснення реконструкції сховищ Державного архіву Закарпатської області. У результаті зустрічі було прийнято “Спільну заяву про робочу зустріч Генерального консула Угорської Республіки в м. Ужгороді Золтана Сокача з директором Державного архіву Закарпатської області Михайлом Делеганом щодо участі угорської сторони у збереженні архівних документів” [13, 115] та підписано “Протокол про наміри між Генеральним консульством Угорської Республіки в Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській і Чернівецькій областях, м. Ужгород та Державним архівом Закарпатської області України” [13, 116]. Однак, дирекція обласного архіву настоювала на концентрації зусиль у

справі реконструкції виділеного ДАЗО приміщення у м. Ужгороді, але дана пропозиція була категорично відхилена Генеральним консульством Угорської Республіки. Допомога угорської сторони, на думку консульства, могла бути надана тільки у тому разі, якщо б проводився ремонт саме Берегівського підрозділу архіву. Головним аргументом такого підходу було те, що дана установа знаходиться в центрі території компактного проживання угорського населення області [13, 131].

У вересні 2001 р. була підписана українсько-угорська міждержавна Угода про співробітництва в галузі архівної справи [44, 5]. Внаслідок цього, Державний архів Закарпатської області активно сприяє науково-дослідній діяльності українських і угорських науковців та задоволенню відповідних запитів громадян Угорської Республіки.

Угорщина постійно надавала допомогу в укомплектуванні закарпатських бібліотек угорськомовними виданнями. У 2002 р до Обласної універсальної наукової бібліотеки від Національної бібліотеки ім. Сейчені надходило 10 назв журналів. Центральні районні бібліотеки Берегівського, Виноградівського, Тячівського. Хустського та Мукачівського районів отримували 5 назв газет, які завозилися з Угорщини через особисті канали [44, 3]. Від Міністерства національної культурної спадщини Угорської Республіки та Національної бібліотеки ім. Сейчені до бібліотек області, які обслуговують угорське населення, надійшло 214 примірників книг [44, 4]. У свою чергу, закарпатська Обласна універсальна наукова бібліотека надіслала 69 примірників книг українською мовою для викладачів кафедри української мови університету в м. Егер [44, 5].

На завершення варто зауважити, що угорці Закарпаття, в порівнянні з іншими національними меншинами краю, мають чи не найкращі умови для задоволення своїх науково-освітніх та культурно-духовних потреб. Зокрема, через діяльність національно-культурних товариств, функціонування національних навчальних закладів різних рівнів, засобів масової інформації рідною мовою, клубів і гуртків, через проведення культурно-пропагандистських акцій, свят і фестивалів угорської культури.

Таким чином, невеликий за історичними мірками досвід двосторонніх взаємин дає можливість зробити висновок, що Україна та Угорська Республіка впродовж 90-х рр. ХХ ст. заклали міцні підвалини добросусідських відносин. Нині, незважаючи на геополітичні зміни на європейському континенті, обидві країни повинні бути глибоко зацікавлені в тому, щоб у нових умовах підтримати і надалі розвинути досягнутий в українсько-угорських зв'язках рівень та діапазон, поступальний рух на всіх напрямках політичного, економічного, культурного та транскордонного співробітництва. Частина території України, яка межує з Угорщиною, тобто Закарпатська область, є дуже важливою прикордонною територією не тільки між двома державами, але і між Євросоюзом

і країнами Східної Європи. Угорське ж населення Закарпаття є вагомим показником стану і змін українсько-угорських відносин. На основі цього та інших проаналізованих нами чинників, можна говорити про важливу роль так званого “закарпатського фактору” у взаєминах України та Угорської Республіки.

1. Білан В. Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках. Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет ім. І.Франка. – Львів, 2004. – 20 с.

2. Віднянський С., Вовканич І. Україна і Центрально-Східна Європа у ХХ столітті: уроки минулого і сучасність // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи (Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю І.М.Гранчака 7 жовтня 1997 року) / Відп. ред. М.А.Лендел. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 66–72.

3. Вовканич І. Постсоціалістична трансформація в Угорщині: історіографічний аспект // Carpathica–Карпатика. Політологічні студії: історія, теорія, практика. – Ужгород, 2003. – Вип. 21. – С. 211–225.

4. Ваш С. Василь Дурдинець: Нові виклики в українсько-угорських відносинах долатимуться добросусідською волею двох народів // Новини Закарпаття. – 2003. – 8 квітня. – С. 5.

5. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації (далі – Закарпатської ОДА). - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Рішення від 8.01.92. № 2 “Про відкриття угорського національного театру в м. Берегове”. – Арк. 16.

6. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Листування з міністерствами, відомствами УРСР, союзними відомствами про розвиток відповідних галузей. 15 січня 1991 р. – 06 грудня 1991 р. На 101 аркуші.

7. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Т. II. Листування з Кабінетом Міністрів України. 03 липня 1992 – 17 грудня 1992 р. На 229 аркушах.

8. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Листування з міністерствами, відомствами України про розвиток відповідних галузей. 31 січня – 12 липня 1995 р. На 182 аркушах.

9. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 63. Т. III. Листування з міністерствами, посольствами України з питань зовнішньоекономічних зв'язків. 08 серпня – 26 грудня 2000 р. На 152 аркушах.

10. Відомчий архів Закарпатської Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 18. Т. ІХ. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань економічного і соціального розвитку області. 21 листопада – 29 грудня 2000 р. На 217 аркушах.

11. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 74. Т. VII. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, обласних установ і організацій. 13 січня – 25 лютого 2000 р. На 139 аркушах.

12. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 76. Т. ІХ. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, відділів та управлінь облдержадміністрації, обласних установ і організацій. 01 червня – 26 липня 2000 р. На 159 аркушах.

13. Відомчий архів Закарпатської Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 77. Т. X. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, обласних установ та організацій. 03 серпня – 29 грудня 2000 р. На 166 аркушах.

14. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 3. Т. III. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 21 березня 2000 р. – 29 травня 2000 р. На 140 аркушах.

15. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 50. Т. X. Листування з міністерствами, відомствами України про розвиток відповідних галузей. 13 листопада – 25 грудня 2000 р. На 145 аркушах.

16. Гейза Єсенський на Закарпатті // Закарпатська Правда. – 1991. – 13 серпня. – С. 1.

17. Гецько Ю. Українсько-угорська секція ТПП України: практичне втілення конструктивного діалогу триває // Діловий вісник. – 2003. – № 1–2. – С. 9.

18. Данина пам'яті нащадків // Громада. – 1998. – № 3–4. – С. 1–2. (Hromáda – 1998. – 3–3. évfolyam. – 3–4 szám. P. 1–2.)

19. Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – Т.1. – К., 2001. – С. 269–274.

20. Держалюк М. Україна в концепціях і доктринах Угорщини. Угорська політика щодо України на сучасному етапі // Українська державність у ХХ столітті. – К.: Політична думка, 1996. – С. 174–176.

21. Динис Г.Г., Дербак В.І., Сюсько І.М. Транскордонне співробітництво України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий

збірник наукових праць / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 10. – С. 110–115.

22. Дікарев О., Гаврилко П. Транскордонне співробітництво: Аспекти міжнародних відносин, права, економіки. – Ужгород, 1999. – 180 с.

23. Довідка про зовнішньоекономічні зв'язки підприємств та організацій області з Угорщиною за 1996 рік // Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків при Закарпатській обласній державній адміністрації. – 1996. – На 7 аркушах.

24. Довідка про стан регіонального співробітництва Закарпатської області з Угорщиною за 1999 рік // Поточний архів управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності Закарпатської обласної державної адміністрації. – 1999. – На 4 аркушах.

25. Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 24–27.

26. Жулканич О. Регіони в системі зовнішньоекономічних відносин (На прикладі Закарпатської області). – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 199 с.

27. Задорожній О. Україна-Угорщина: міст до наступного тисячоліття. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 336 с.

28. Закарпатська область. (Статистичний щорічник за 1997 рік) / Відп. ред. Ільтьо І.В. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – 294 с.

29. Закон про угорців, які проживають у сусідніх країнах: інтереси та цілі // Факти про Угорщину. – 2002. – № 1. С. 1–12.

30. Закон Угорської Республіки № LXII 2001 року про угорців, які проживають у сусідніх країнах // Угорщина на шляху до Шенгену: Виклики Україні (Матеріали міжнародного “круглого столу” експертів (м.Ужгород, 1–3 листопада 2001 р.)). – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2001. – С. 165–189.

31. Закарпаття – Угорщина. (Економічне партнерство) / За ред. Гурзан Т.В. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2001. – 19 с.

32. Закарпаття. Хто є хто. Міжнародне довідково-біографічне видання. Випуск перший. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 254 с.

33. Інвестиційна привабливість Закарпаття для Угорщини зростає // Новини Закарпаття. – 2003. – 4 грудня. – С. 1.

34. Інформація про міжнародне співробітництво Ужгородського національного університету за 2001 р. // Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків Ужгородського національного університету. – 2001. – На 3 аркушах.

35. Кіш Є. Транскордонне співробітництво та регіональна політика Європейського Союзу // На шляху до Європи. Український досвід Єврорегіонів / За ред. С.Максименка, І.Студеннікова. Київський центр Інституту Схід–Захід. – К.: Логос, 2000. – С. 13–34.; Щодо питання введення візового режиму між Україною та Угорщиною // Угорщина на шляху до Шенгену: Виклики Україні (Матеріали

міжнародного “круглого столу” експертів (м. Ужгород, 1–3 листопада 2001 р.)). – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2001. – С. 110–113.; Політико-правові засади українсько-угорського кордону в контексті розширення ЄС // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 15–21.; За стандартами транскордонної взаємодії. Перше десятиліття євро регіональної співпраці // Політика і час. – 2003. – № 10. – С. 79–84.; Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості та пріоритети у XXI столітті = Az ukrán–magyar határmenti együttműködés: lehetőségek és prioritások XXI. században / Є.Б.Кіш; Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, Закарпатський регіональний центр. – Ужгород: Ліра, 2003. – 124 с.

36. Литвин В. Українсько-угорські відносини: історичні традиції та нові обрії співробітництва // Голос України. – 2004. – 29 травня. – С. 1, 4.

37. Мітряєва С. Культура як фактор зближення народів: досвід культурного співробітництва країн Центральної та Південно-Східної Європи // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи (Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю І.М.Гранчака 7 жовтня 1997 року) / Відп. ред. М.А.Лендел. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 92–98.; Національно-культурні товариства Закарпатської області = National cultural associations of Transcarpatian regional / Національний інститут стратегічних досліджень. Закарпатський філіал. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. – 164 с.; Роль Карпатського євро регіону в зміцненні безпеки та стабільності в Центрально-Східній Європі // Регіональні студії: Збірник наукових праць. – Випуск 1 / Укл.: М.Лендъел. – Ужгород: Ліра, 2001. – С. 69–73.

38. Москаль Г., Попок А. Досвід організації співпраці деяких європейських країн зі співвітчизниками за кордоном. – К., 2003. – 78 с.

39. Мункачі Й. Коментар // Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: Можливості для України. Аналітичні оцінки. – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. – С. 115–120.

40. На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 5 лютого 1999 р. № 2377/34 щодо реалізації Протоколу VIII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин та на запит Держкомнацміграції № 14-154/11 від 04.08.99 р. // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – 1999 р. На 6 аркушах.

41. Нариси історії Закарпаття. Т. III. (1946-1991). – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – С. 232–279.

42. Попович І. Генконсульство інформує...// Новини Закарпаття. – 1994. – 22 грудня. – С. 2.

43. Протокол до Декларації про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпе-

ченню прав національних меншостей // Політика і час. – 1992. – №11–12. – С. 28.

44. Про хід виконання плану заходів щодо реалізації Протоколу XI засідання українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – 2002 р. На 10 аркушах.

45. Рішко М. З Днем народження, Берегівський театре! // Новини Закарпаття. – 1994. – 24 березня. – С. 3.

46. Секції ТПП Угорщини й України налаштовані на подальшу співпрацю // Діловий вісник. – 2003. – № 5–6. – С. 9.

47. Создано новое Управление... // Венгерское обозрение. – 1996. – № 2. – С. 20–21

48. Україна–Угорщина: крок до поглиблення співробітництва // Закарпатська Правда. – 1993. – 1 травня. – С. 1.

49. Сорока М. Світ відкриває Україну: Про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ століття. Статті. Документи. Коментарі. – К.: Вид-во “Київська правда”, 2001. – 782 с.

50. Ткач Д. Перші серед перших (до десятиріччя встановлення українсько-угорських стосунків) // Науковий вісник дипломатичної Академії України. – 2001. – № 5. – С. 213–224.; Співвітчизники за кордоном: Захист прав угорської національної меншини в сусідніх державах – один із головних пріоритетів зовнішньої політики Угорщини // Політика і час. – 2003. – № 12. – С. 78–87.; Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 504 с.

51. Умови угоди переглянуть // Срібна земля. – 2003. – 11 жовтня. – С. 2.

52. Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни // Задорожній О. Назв. праця. – С. 232–234.

53. Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у сфері науки і технології від 19 травня 1995 р. ст. 2 // Задорожній О. Назв. праця. – С. 259–262.

54. Україна в європейських міжнародних відносинах: Науковий збірник / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 526 с.

55. Україна і Європа (1990–2000 рр.). Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка // Мельникова І.М., Євсєнко І.В., Знаменська М.В., Мартинов А.Ю., Нікіфоров Д.І. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 308 с.

56. Чейпеш Ю. Надійний партнер // Діловий вісник. – 2003. – № 9–10. – С. 8–9.

57. Черепаня В. Зовнішньоекономічний вимір року // Новини Закарпаття. – 2003. – 23 грудня. – С. 2.
58. Шманько Г. ...І кордони не в заваді // Політика і час. – 1995. – № 11. – С. 51–53.
59. Які контакти має УжНУ з вузами інших країн? Міжнародні зв'язки з вузами Угорщини (2001 р.) // Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків Ужгородського національного університету. – 2001. – На 5 аркушах.
60. A hazai kisebbségekhez tartozók létszáma, 2001 // www.ukrajinci.hu/arhiv_index.htm.
61. Beregszászi A., Csernicskó I., Orosz I. Nyelv, oktatás, politika. – Ужгород: СП ТОВ “ПоліПрінт”, 2001. – 143 p.
62. Csernicskó I. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). – Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, 1998.– 309 p.
63. Dancs L. A határforgalom és a határmenti lakossági kapcsolatok jellegzetességei a magyar-ukrán határ mentén a rendszerváltástól az uniós csatlakozásig // A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. – Nyiregyháza–Ungvár, 2004. – P. 74–83.
64. Dupka Gy. Kárpátalja magyarsága. – Budapest: Markó és Kiss Nyomda Kft, 2000. – 211 p.
65. Jegyzőkönyv a Nemzeti Kisebbségek Jogainak Biztosításával Foglalkozó Ukrán–Magyar Vegyes Bizottság 5 üléséről // Kárpáti Igaz Szó. – 1995.– április 4. – P. 3.
66. Kovács E. A nagykövet búcsúlátogatása Kárpátalján // Bereginformáció. – 2002. – 11 október. – P. 2.
67. Magyarok a világban. Kárpát-medence (Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról) / Sorozatfőszerkesztő dr. Kasza Sándor.– Budapest: Ceba Kiadó, 2000. – 803 p.
68. Magyar–ukrán kulturális és oktatási egyezmények // Kárpáti Igaz Szó. – 1995. – április 6. – P. 1.
69. Medgyesi Cs. Magyar-ukrán szerződés: nem tárgyalják. Nemzetközi okmány nem módosítható // Magyar Hírlap.– 1993. – március 11. – P. 1, 3.
70. Majorné László B. Kárpátok Eurórégió // A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. – Nyiregyháza–Ungvár, 2004. – P. 48–57.
71. Nem döntöttek az ukrán alapszerződésről // Magyar Hírlap.– 1993. – május 5. – P. 7.
72. Páldy A. Egyre távolabb Moszkvától. Egy diplomata kievi emlékei 1986–1992. – Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1996. – 402 f.; Páldy A. Csak a Vereckei-hágón érthetlenség? // Népszabadság. – 2000. – január 19. – P. 3.; Még egyszer a Vereckei-hágóról // Népszabadság. – 2000. – április 4. – P. 2.
73. Ratifikálás előtt, vita alatt // Pesti Hírlap.– 1993. – március 11. – P. 1.

74. Ruszin E. Magyarok a Kárpátalján. A félmúlt üzenete. – Budapest, 1991. – 137 p.

75. Sallai J. Ukrán-magyar határkapcsolat a schengeni vizum tükrében, és a Magyar Köztársaság EU tagsága jegyében // A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. – Nyíregyháza–Ungvár, 2004. – P. 36–47.

76. Smányko G. “Ukrajna kárpátaljai területe és magyarországi Szabolcs-Szatmár-Bereg megye önkormányzati szerveinek nemzetközi együttműködése: a mai reáliák és perspektívák” // Acta Hungarica. 1995, VI-й рік видання. – Ужгород–Ungvár, 1997. – P. 191–195.

77. Székely G. A parlament a héten ratifikálja az ukrán-magyar alapszerződést / Magyar Nemzet.– 1993.– május 3. – P. 3

78. Tízéves a magyar-ukrán alapszerződés // Magyar Nemzet.– 2001. – december 3.– P. 2.

79. Varga A. Az ukrán-magyar határmenti együttműködés feltételei Schengen után // A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. – Nyíregyháza–Ungvár, 2004. – P. 28–35.

80. Vita a magyar-ukrán alapszerződésről // Népszabadság.– 1993.– május 4. – P. 4.

81. 1994–1998. Országgyűlési jegyzőkönyv. Nyári rendkívüli ülészak. 1996. június 17 – július 3. 190–197. Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve 1996. szeptember – 3-ai rendkívüli ülés. 197 szám.

82. 1998–2002 Országgyűlési jegyzőkönyv. Tavasz ülészak. III. 2001. március 26–30. 195–199. Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve 2001. évi tavasz ülészak március 26–27–28–29–30-ai ülésének negyedik ülésnapja. 198 szám.

83. www.indexkelet.hu

84. www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2003/09/030915_ukraine_hungary_visas.shtml

АТТИЛА ПОК,
заступник директора Інституту історії
Угорської Академії Наук

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Українські та угорські історики з більш широким світоглядом у минулому столітті знали одне про одного, обопільно стежили за тими публікаціями, які стосувались їх національної історії, висвітлюваної з більш тісно взаємопов'язаних прозицій. З угорського боку можу навести, наприклад, нині вже не так часто згадуваного Антала Годінку.¹ Завдячуючи дружнім стосункам, у період між 1949-1990 рр в рамках діяльності змішаної радянсько-угорської комісії з питань історії хоч нерідко і траплялась нагода для особистих зустрічей та спілкування між собою фахівців двох держав, проте лише зараз, весною 2005 року настала черга проведенню першої двосторонньої наукової конференції, присвяченої розгляду ключових моментів історії двох народів та їх держав.

Ми всі, хто брав участь у підготовці цієї конференції, чітко усвідомлюємо, що для того, аби такий репрезентативний та мобілізуючий дослідників багатьох епох захід зміг відбутися, потрібне дуже сприятливе розташування зірок. А на переміщення зірок, як відомо, впливають не лише наукові точки зору, але також політичні та фінансові чинники. Проте навіть за цілковитого сприяння усіх вищезгаданих факторів разом узятих, не можна забувати і про ту обов'язкову умову, що повинно знайтись бодай кілька таких людей, а також з обох сторін існувати таке інтелектуальне середовище та відповідні установи, які б залюбки погодились виконати це завдання. Саме через це від імені своїх угорських колег, перш за все, я б хотів персонально подякувати Тібору Вашу, Степану Віднянському, панові директору Валерію Смолю та панові послу Яношу Тоту, а також ДСУУ, Інституту історії України НАН України, Міністерству закордонних справ Угорської Республіки, та Посольству Угорської Республіки в Україні за їх надзвичайно чуйну і самовіддану допомогу та широке сприяння.

Відомий англійський дослідник, знавець новітньої історії англійської політичної думки свого часу, Й.Г.А. Покок, в одній зі своїх праць, що вийшла в світ у 1957 році, писав: "Історія історіографії являє собою не лише історію виникнення та вдосконалення своєрідного способу мислення... але також

історію всіх тих шляхів та методів, завдяки яким люди прив'язуються до минулого та намагаються довідатись, що саме відбувалось".²

У розвитку та формуванні суспільно-національної свідомості українського і угорського народів, як у 19-му столітті, так і у щойно завершеному двадцятому, визначальну роль відігравала бурхлива історія регіону між німецькими та російськими державоутвореннями. Точніше, та колективна пам'ять, яка із суперечливим гнівом та пристрасною історичного кредо конструює своє минуле. Із зрозумілих причин у цих конструкціях домінує не зважена, аналітична критика історичних джерел, а здебільшого присутні чисто патріотичні та націоналістичні емоції, які мобілізують, надихають або ж навіть здатні викликати зненависть.

Ці конструкції нині вже стали не менш важливими предметом досліджень з історії політичної думки, ніж ключові питання історії політики, економіки та суспільства, адже своєрідний, самостійний характер їх існування може сприяти як розбудові, так і значним руйнаціям у системі взаємин двох народів. Угорсько-українська система взаємин не обтяжена такими конструкціями, адже кризові роки пекла двох світових воєн, які торкнулися також стосунків двох народів, більшість наших вчених розглядає в світлі найновіших досліджень.

У минулому та сьогодні нашого регіону історія кожного народу переплітається з політичними аспіраціями, суспільною системою та історією культури національних меншин. Становище та доля національної більшості чи меншини не є заздалегідь визначеною, будь-який народ навіть протягом короткого часу може пережити обидва стани. За останні півтора десятиріч можна навести чимало прикладів щодо цього: ми, як небайдужі до сьогодні історики, з нагоди цієї рідкісної урочистої події не можемо не нагадати про те, що своїх угорських колег, які мешкають і працюють з нами, являючись українськими громадянами, ми вважаємо такими ж рівнозначними членами угорської професійної громади істориків, як і трансильванських, північноугорських, воеводинських та всіх інших колег, які працюють на інших територіях чи країнах та є нашими друзями. Як наукові співробітники ми повинні належним чином оцінити також ті зусилля політиків (представників як національної більшості, так і меншини), завдяки яким нам надається ця можливість для вільного обміну думками та дискусування. Нині, на щастя, такий стан речей нами сприймається як належне, проте не варто забувати: поки нас не позбавляють повітря ми не цінимо свою можливість дихати. Свобода наукових досліджень, мислення та висловлювання власних думок є саме такою ж цінністю: її ми по-справжньому цінимо лише тоді, коли не причетні до неї.

Щиро сподіваюсь, що у такому "киснезбагаченому" середовищі, ми шляхом подальшого систематичного проведення наукових конференцій та працюючи над спільними дослідницькими проектами, матимемо можливість

для плідного продовження започаткованої нині співпраці угорських та українських істориків.

¹ Hodinka Antalról (1864-1946) ld.: Steven Bela Vardy: Antal Hodinka: Pioneer of Slavic Historical Studies in Hungary. In: Steven Bela Vardy: Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America. East European Monographs, distributed by Columbia University Press, 1985, 121-128. Для ознайомлення з більш докладним списком: Steven Bela Vardy: The Development of East European Historical Studies in Hungary prior to 1945. In: Steven Bela Vardy: Clio's Art...75-119.

² J.G.A. Pocock: The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. Cambridge, 1957. 251.

Р І Ш Е Н Н Я
міжнародної наукової конференції
про створення Комісії істориків України та Угорщини

Учасники міжнародної наукової конференції “Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодні” (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) ухвалили рішення про створення спільної Комісії істориків України та Угорщини та рекомендують керівництву НАН України та Угорської Академії Наук затвердити її у складі:

Українська частина:

1. **Віднянський Степан**, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України (Київ) – голова;

2. **Матяш Ірина**, доктор історичних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ) – заступник голови;

3. **Кіш Єва**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Ужгородського відділу Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України (Ужгород) – відповідальний секретар;

4. **Івакін Гліб**, доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України (Київ);

5. **Котляр Микола**, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ);

6. **Мандрик Іван**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського національного університету (Ужгород);

7. **Ткач Дмитро**, доктор політичних наук, професор, Посол з особливих доручень Міністерства закордонних справ України (Київ).

Угорська частина:

1. **Іштван Фодор**, професор, директор Угорського Національного музею Угорської Республіки (Будапешт) – голова;

2. **Аттила Пок**, професор, заступник директора Інституту історії Угорської Академії Наук (Будапешт) – заступник голови;

3. **Андор Біро**, завідувач відділу Інституту воєнної історії Міністерства оборони Угорської Республіки (Будапешт) – відповідальний секретар.

4. **Марта Фонт**, професор, завідувач кафедри Печьського університету;

5. **Іштван Удварі**, професор, завідувач кафедри Ніредьхазського педінституту;

6. **Шандор Гебеї**, професор, директор Інституту історії Егерського університету;

7. **Дюла Сваг**, професор, директор Інституту славістики Будапештського університету.

ДОГОВІР
про наукове співробітництво між Інститутом історії України
Національної академії наук України та
Інститутом історії Угорської Академії Наук

Інститут історії України Національної академії наук України (ІУ НАНУ) в Києві та Інститут історії Угорської Академії Наук (ІУ АН) в Будапешті, відповідно до Договору про наукове співробітництво між Національною академією наук України та Угорською Академією Наук, уклали цей Договір про співробітництво наступного змісту:

Мета наукового співробітництва:

Спільна науково-дослідна діяльність з проблем історії, історіографії та методології історичної науки, що здійснюватиметься у формі двостороннього співробітництва на основі взаємної зацікавленості та еквівалентності.

Основні напрями співробітництва:

Наукове співробітництво здійснюватиметься шляхом спільної розробки актуальних дослідницьких проєктів з наступних тематичних розділів і проблем історичної науки:

- з проблем історії українсько-угорських зв'язків;
 з історії національних меншин, міжнародних відносин й розвитку транскордонного співробітництва;
- з питань зовнішньої та національної політики в умовах трансформації суспільств обох країн.

Форми співробітництва:

1. Сторони домовилися про підтримку дослідницьких проєктів з вищезазначених проблем і створення спільних робочих груп для їх реалізації.

2. Сторони передбачають можливість організації спільних наукових конференцій, симпозіумів, семінарів.

3. Договірні сторони домовилися про розвиток наукових контактів і робочих зустрічей через взаємообмін науковими співробітниками. Головні засади такого обміну ґрунтуються на таких принципах:

3.1. Кількість днів зарубіжних відряджень уточнюється щороку в рамках квоти, що надається відділами міжнародних зв'язків академії наук на основі угод між Національною академією наук України та Угорською Академією Наук.

3.2. Добір кандидатів є прерогативою сторони, яка їх направляє. Разом з тим, Договірні сторони залишають за собою право запрошувати наукових співробітників іншої сторони як гостей поза усталеними нормами еквівалентного обміну.

3.3. Транспортні витрати забезпечує сторона, яка направляє.

3.4. Сторона, яка приймає, забезпечує гостя житлом, відповідними коштами на харчування і культурно-побутові потреби. Розмір коштів обумовлюється Договором про наукове співробітництво між Національною академією наук України та Угорською Академією Наук. Їх збільшення можливе залежно від економічної ситуації у країнах.

4. Сторони сприятимуть роботі українських істориків у межах спільних проєктів в архівах і бібліотеках Угорської Республіки і роботі угорських науковців в архівах і бібліотеках України.

5. Сторони сприятимуть діяльності Комісії істориків України та Угорщини.

2.

6. Сторони сприятимуть роботі новоствореної кафедри угорської історії та європейської інтеграції Ужгородського національного університету.

7. Сторони зобов'язуються інформувати одна одну про новини наукового життя обох сторін, обмінюватися історичною літературою.

8. Договірні сторони забезпечують співробітникам партнерського інституту можливість публікації у своїх фахових журналах і збірниках.

9. Сторони домовилися про підготовку та видання спільних наукових праць, публікацію матеріалів та документів з актуальних проблем історії тощо.

Заключні положення:

1. Реалізація домовленостей і спільних проектів залежить від бюджетних коштів, що надаються обом Сторонам, а також від чинного законодавства і правових норм України та Угорської Республіки.

2. Договірні Сторони братимуть участь у вітчизняних та міжнародних конкурсах з метою здобуття грантів для реалізації спільних проектів.

3. Договірні Сторони, в разі необхідності, надаватимуть одна одній допомогу в організації перебування вчених іншої сторони в країні, що приймає.

4. Дана Угода в подальшому може бути змінена за взаємною згодою обох Сторін.

5. Дана Угода діє упродовж п'яти років і надалі щорічно поновлюється, якщо одна із Сторін за шість місяців до закінчення цього терміну в письмовому вигляді не повідомить про свої наміри припинити її дію.

6. Дана Угода укладена 15 квітня 2005 року у Києві у двох примірниках, кожний українською та угорською мовами, при цьому обидва тексти аутентичні і мають однакову силу.

Юридичні адреси Сторін:

Угорщина

Будапешт 1, Вул. Урі,

53, Інститут історії

УАН

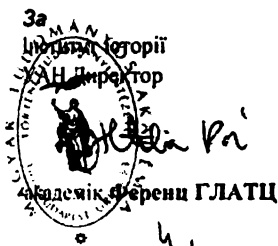
Україна

01001 Київ,

вул. М. Грушевського 4,

Інститут історії України НАН України

За
Інститут історії
України Директор
Академік Ференц ГЛАТЦ

За
Інститут історії України НАН
України Директор
ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
вул. Грушевського 4, Київ 01001
телефон: 05416991
факс: 05416991
e-mail: iuh@iuh.gov.ua

Підписано до друку 15.05. 2006 р. Формат 60x84 1/8
Ум. друк. арк. 62,77 Обл. від. арк.41,58.
Наклад 250. Зам 36 2006 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського. 4

AZ UKRÁN NEMZETI TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

MAGYAR – UKRÁN
KÖZÖS MÚLT ÉS JELEN

**Nemzetközi
tudományos konferencia anyagai
(2005. április 14-16.)**

Kijev – 2006

Magyar-ukrán közös múlt és jelen. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai
(Kijev, 2005. április 14-16.)

Felelős szerkesztő: Szmolij V.A.

Kiadó: az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 2006.
– 265 o.

Fordította: Husztej László (ukrán), Vass Tibor (magyar), Zubánics László (magyar),
Rudnyik Ibolya (magyar)

A kiadványt jóváhagyta:

*az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos
tanácsa (2005. november 29., 10 sz. jegyzőkönyv)*

S z e r k e s z t ő b i z o t t s á g:

Szmolij V.A. – a történelemtudományok doktora, professzor, az Ukrán Nemzeti
Tudományos Akadémia tagja (*felelős szerkesztő*)

Vidnyánszki István – a történelemtudományok doktora, professzor (*felelős
szerkesztő-helyettes*)

Kotljár M.F. – a történelemtudományok doktora, professzor, az Ukrán Nemzeti
Tudományos Akadémia levelező tagja

Mandrik I.O. – a történelemtudományok doktora, professzor

Matyas I.B. – a történelemtudományok doktora, professzor

Gajdos István – parlamenti képviselő, az Ukrajnai Magyar Demokrata
Szövetség elnöke

Vass Tibor – felelős titkár

dr. Pók Attila – professzor (Magyarország)

dr. Fodor István – professzor (Magyarország)

A kiadvány az Ukrán Kisebbségügyi és Migrációs Állami Bizottság, a Határon
Túli Magyarok Hivatala és az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség támogatásával
készült.

T a r t a l o m

Valerij Szmolij, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója, az UNTA tagja (Ukrajna). Bevezető	5
Szabó Vilmos, a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára (Magyarország). Köszöntő	7
Gajdos István, az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség elnöke, parlamenti képviselő (Ukrajna). Köszöntő	9
Tóth János, a Magyar Köztársaság Ukrajnai Rendkívüli és Meghatalmazott Nagykövete, (Magyarország). Köszöntő	11
Vidnyánszki István (Kijev, Ukrajna). A magyar-ukrán történelmi kapcsolatok főbb szakaszai és problémái	13
Fodor István (Budapest, Magyarország). Magyarok és keleti szlávok a IX–XI. században (A legújabb régészeti kutatások eredményeiről és időszerű feladatairól)	18
Alekszandr Majorov (Szentpétervár, Oroszország). A IX. század második felének óorosz-magyar kapcsolatai és Halics megalapításának problematikája	24
Andrij Plahonyin (Kijev, Ukrajna). Volodimir Jaroszlavics utódai és Volhínia, rusz-magyarország XI. századi kapcsolatainak tükrében	39
Zubánics László (Beregász, Ukrajna). Dinasztikus kapcsolatok a Rurik- és az Árpád-ház között	55
Font Márta (Pécs, Magyarország). Magyar – keleti szláv kapcsolatok a 12. század közepén	60
Mikola Kotljar (Kijev, Ukrajna). Rusz és Magyarország a XII. században	72
Miroszlav Voloscsuk (Ivano-Frankivszk, Ukrajna). Danyilo Romanovics IV. Bélától való hűbéri függősége (1235–1245): források, történetírás és a probléma rövid felvetése	83
Okszana Ferkov (Ungvár, Ukrajna). Középkori ukrán-magyar kapcsolatok a magyar történelemkutatásban a XIX. század második felében – XX. század elején	93
Gebei Sándor (Eger, Magyarország). Az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had diplomáciai kapcsolatai 1648-ban	102

Viktor Horobec (<i>Kijev, Ukrajna</i>). Vilna vagy Radnót? Ukrán-erdélyi katonai együttműködés 1657-ben a Protestáns Liga kialakulásának tükrében	117
Andrij Hurbik (<i>Kijev, Ukrajna</i>). Ukrajna és az Erdélyi Fejedelemség a radnóti koalíció feltételei közepette (1656–1657)	129
Tarasz Csuhib (<i>Kijev, Ukrajna</i>). Ukrán Hetmanság –Erdélyi Fejedelemség: nemzetközi elismertetés a polivazallusi politika révén (XVII. század)	150
Iván Mandrik (<i>Ungvár, Ukrajna</i>). Magyar politika Kárpátalján a XIX. század végén – XX. század elején	172
Leszja Musketik (<i>Kijev, Ukrajna</i>). Magyar történelmi hősök a kárpátaljai néprózában	184
Pollmann Ferenc (<i>Budapest, Magyarország</i>). Az Osztrák-Magyar Monarchia hadicéljai és Ukrajna 1914-ben	194
Irina Matyas (<i>Kijev, Ukrajna</i>). Az Ukrán Népköztársaság (UNK) magyarországi Rendkívüli Diplomáciai Missziója tevékenységének forrásbázisa: az „ukrán” gyűjtemény	198
Ravasz István (<i>Budapest, Magyarország</i>). Az ukrán–magyar katonai kapcsolatok a XX. század első felében	211
Dupka György (<i>Ungvár, Ukrajna</i>). A magyarok sztálini deportációja	221
Dmitro Tkacs (<i>Kijev, Ukrajna</i>). Az ukrán-magyar államközi kapcsolatok kialakulásának sajátosságai	223
Yurii Mushka (<i>Kijev, Ukrajna</i>). Eurointegrációs kihívások az ukrán-magyar gazdasági kapcsolatokban	232
Kiss Éva (<i>Ungvár, Ukrajna</i>). Ukrajna és Magyarország határ menti együttműködése a XXI. században	234
Ivanna Babinec (<i>Ungvár, Ukrajna</i>). Kárpátalja Ukrajna és a Magyar Köztársaság államközi kapcsolatrendszerében (1991-2004)	243
dr.Pók Attila , a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgató-helyettese (<i>Magyarország</i>)	261
A tudományos történelmi konferencia HATÁROZATA a Magyar-ukrán Történész Vegyes Bizottság megalakításáról	263
Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete közötti tudományos együttműködésről szóló ZERZÖDÉS	264

VALERIJ SZMOLIJ,
az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi
Intézetének igazgatója, az UNTA tagja (Ukrajna)

BEVEZETŐ

Ukrajna európai útválasztása ma már nem lehet politikai vitatéma, ugyanis az Európába való visszatérés gondolata összetartó erő az ukrán politikum majdnem mindegyik kulcsszereplője számára, és ami a legfontosabb – az európai integrációt támogatja az ukránok döntő többsége is. Ma már ennek a - Ukrajna számára elsőbbséget élvező - külpolitikai feladatnak nem a stratégiai célszerűsége körül folyik a vita, hanem a megvalósítás mikéntje, szakaszai és időpontja a téma. Ugyanakkor, a függetlenség éveit feltárták Ukrajnának a virágzó, és az ukránok többsége számára vonzó, Európába való útépítéssel járó hatalmas nehézségeket is. Gyorsítani és könnyebbé tenni ezt a folyamatot csak a nemzetközi valamint a saját történelmi tapasztalat figyelembe vételével lehetséges.

A történelem tanúsítja, hogy Ukrajna Európába való törekvése nem az európai nagyhatalmakkal történő párbeszédre alapszik, hanem az ukrán földeknek a szomszédos európai országok állami szerkezetein belül kialakult kapcsolatrendszerének köszönhető. A történelmi tapasztalat bizonyítja, hogy Ukrajna számára az egyik legfontosabb külpolitikai orientáció – a nyugat-európai vektor, mint a Nagy-Európához vezető út kötelező alkotóeleme, - csak a közép-európai országokkal kialakított kapcsolatok fejlődése útján valósítható meg. Itt mindenekelőtt azokról az országokról van szó, melyek az ukrán földeket foglalták magukba és ahol még most is sok ukrán él. Nem kevésbé fontos nyugati szomszédaink sikeres poszt-szocialista transzformációs kísérletének figyelembe vétele sem, amely lehetővé tette számukra, hogy példátlanul rövid idő alatt megvalósítsák elérhetetlennek látszó céljukat – az európai közösségbe való visszatérést.

Ilyen országnak számít a Magyar Köztársaság, az Európai Unió teljes jogú új tagja, amely annak idején, még a Szovjetunió felbomlása előtt kezdett felső szintű tárgyalásokat Ukrajnával (abban az időben még USZSZK), amire jól emlékeznek még és hálával gondolnak Kijevben. Először, 1990. augusztusában Anatolij Zlenko miniszter vezetésével utazott külügyi delegáció Budapestre, melyet Magyarországon a legfelső szinten fogadtak. Majd 1990. szeptemberében a Magyar Köztársaság elnöke, Göncz Árpád tett hivatalos látogatást Ukrajnába, ahol a magyarok támogatásáról

biztosította Ukrajnát függetlenségi törekvéseiben és mindenfajta segítség megadását ígérte, valamint kilátásba helyezte a magyar-ukrán kapcsolatok kölcsönösen előnyös fejlesztését a nemzetközi normáknak megfelelően.

Ez nem utolsó sorban a kialakult történelmi hagyományoknak köszönhető, melyek jelen vannak úgy az államközi, mint a társadalmi-politikai vagy a kulturális ukrán-magyar kapcsolatokban, különösen a kárpáti régióban, amely évszázadok óta vonzási központja a két szomszéd nép együttműködésének.

Mai nemzetközi tudományos konferenciánk, melyre az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének közös szervezésében, valamint az Ukrán Kisebbségügyi és Migrációs Állami Bizottság, a Határon Túli Magyarok Hivatalának és a Magyar Köztársaság Ukrajnai Nagykövetségének támogatásával került sor, az ukrán-magyar kapcsolatok történelmi múltjával és jelenlegi fejlődésével kapcsolatos aktuális kérdések megvitatásának szenteli munkáját. A két ország vezető történészei által megvitatásra kerülő kérdések között különös figyelmet érdemelnek olyan sarkalatos problémák megvilágítása az ukrán és a magyar nép történelmi kapcsolatrendszerében, mint a IX – XIII. századi orosz-magyar kapcsolatok jellege és fejlődése, az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had, később a XVII. században – Ukrán Hetmanság közötti diplomáciai kapcsolat és katona-politikai együttműködés, Magyarország nemzetiségi politikája Kárpátalja területén és annak változása az évszázadok folyamán, mikor ez az ukrán vidék a szomszédos ország része volt, bonyolult ukrán-magyar kapcsolatok az első és a második világháború idején, a független Ukrajna és a Magyar Köztársaság közötti együttműködés kialakulása és annak távlatai az európai integrációs folyamatok kibontakozásának körülményei között, valamint egyéb aktuális kérdések megvitatása.

A konferencia szervezői remélik, hogy a rendezvény anyagaiból készülő kiadvány, amely először jelenik majd meg ukrán és magyar nyelven, az-az kétnyelvű lesz, jelentősen hozzájárul majd a két ország történészei közötti együttműködés elmélyítéséhez, többek között a magyar-ukrán történelmi kapcsolatok vitás és kevésbé tanulmányozott kérdéseinek közös tisztázásával, valamint elősegíti a kétoldalú kapcsolatok további fejlődését.

SZABÓ VILMOS

a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára
(Magyarország)

K Ö S Z Ö N T Ő

**Tisztelt Igazgató Úr, Igazgató-helyettes Úr, Képviselő Úr, Nagykövet Úr!
Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Ukrán és Magyar Barátaim!**

A magyar kormány és a magam nevében őszinte tisztelettel és szeretettel köszöntöm Önöket *a Magyar-ukrán közös múlt és jelen* elnevezésű nemzetközi tudományos konferencián. Mindenekelőtt szeretném megköszönni a meghívást, amely az ukrán-magyar kapcsolatok tovább erősítését szolgálja. Úgy gondolom, hogy a két nép történelmének kutatása és a tapasztalatok eme fórumon való közkincsé tétele fontos feladatot jelent mindkét országban. Hiszem, hogy a közös, bennünket összekötő pontokat együtt kell keresnünk. Bízom benne, hogy a konferencia során a két fél is erre helyezi majd a hangsúlyt, és nem annak a keresésére, ami elválaszt bennünket.

Örömkre szolgál, hogy az *Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia történettudományi intézetei* közti közvetlen együttműködés alapján ennyire nívós és nagyszabású konferenciát sikerült szervezni, és szeretném elismerésemet kifejezni az *Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetségnek* is, különösen *Gajdos István* elnök, és *Vass Tibor* alelnök uraknak, hogy felkarolták és támogatták e nemes kezdeményezést. A konferenciához vezető hosszú utat végig olyan fáradtságot nem ismerő emberek egyengették, akik munkájukat valódi elkötelezettséggel és elhivatottsággal végezték. Jó példa erre **Fettich Nándor** „*Kijevi Napló*” c. könyvének megjelentetése is. Bízom benne, hogy a konferencia után még inkább felélénkül a tudományos együttműködés, és Ukrajnában a **levéltári kutatások**, az elsődleges forrásokhoz való hozzáférés is könnyebbé válik majd.

Mi a magyar kormány részéről olyan lépéseket keresünk, amelyek kivitelezhetőek: Példa erre a magyar költségvetésben 2004 óta elkülönülő tételként szereplő **Kárpátaljai Alap** is, amely forrás segítségével a jelenlegi konferencia is megvalósíthatóvá vált. A magyar kormány lehetőségeihez mérten erkölcsileg és anyagiilag is támogat olyan kezdeményezéseket, amelyek a határon túli - így a kárpátaljai - magyarság szülőföldön való maradását, a többségi nemzettel való együttműködését

szolgálják. Fontos megjegyeznünk, hogy az ukrán fél is mindvégig partner volt ezen célok megvalósításában. Reményeink szerint nem lesz akadálya az **Ungvári Nemzeti Egyetemen idén ősszel beinduló magyar történelem szakos képzésnek**, ill. a magyar történelem és európai integrációs tanszék működésének sem.

Különleges időben kerül sor a mostani konferenciára. A közelmúltban igen nagy horderejű történések zajlottak Ukrajnában, amelyek minden bizonnyal hatással lesznek az ukrainai magyarság jövőbeni helyzetére is. Az ukrainai magyarság felelősséget érez az ország jövőjéért, részt kíván venni annak alakításában, és erősen érdekelt Ukrajna demokratikus fejlődésében, nemzetközi elismertségének növelésében. A magyar kormány – a kárpátaljai magyarság érdekeit is szem előtt tartva – igen gyorsan, magas szintű találkozó kezdeményezésével reagált az ukrainai változásokra, egyértelműen kinyilvánítva együttműködési szándékát az új ukrainai vezetéssel. A magyar-ukrán kapcsolatok erőteljes fejlesztése összhangban van Magyarország azon szándékával, hogy az Európai Unió szomszédság-politikájának megfelelően erősítse együttműködését szomszédjaival és a térség más államaival, megkülönböztetett figyelmet fordítva Ukrajnára. Az új európai realitások arra ösztönzik a magyar kormányt és ez egyben nemzeti kötelessége is, hogy - a lehetőségek és az eszközök fényében – támogassa a maradéktalan kapcsolattartást. Magyarországnak a jelentős lélekszámú magyar kisebbséget is állampolgárai között tudó **Ukrajna független, demokratikus fejlődéséhez, reformjai sikeréhez, és európai integrációs célkitűzésének megvalósításához kötődnek érdekei**. Hiszem, hogy a mostani konferencia jó példájává válik ezen célkitűzések megvalósíthatóságának.

Ma mérlegre tesszük a múltat, a jövőre vonatkozóan pedig elképzeléseket, feladatokat és reményeket fogalmazunk meg. E remények és elgondolások megvalósításához adjon erőt mindnyájunknak az a szilárd meggyőződés, hogy a rengeteg tapasztalat, valamint a szükséges szakmai tudás és érettség egyaránt rendelkezésre áll. Azt kívánom az itt jelenlévő történész hölgyeknek és uraknak, de mindnyájunknak is, hogy soha ne felejtjük el a legfontosabbat, ami talán a történettudományon is túlmutat: az emberi kapcsolatok tisztaságát, az egymás iránti őszinte tiszteletet, a jóakaratot és a szellemi nyitottságot, frissességet.

Kívánok önöknek hasznos tanácskozást és a konferencia után termékeny alkotómunkát.

Kijev, 2005. április 14.

GAJDOS ISTVÁN

az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség elnöke,
parlamenti képviselő (Ukrajna)

K Ö S Z Ö N T Ő

Tisztelt hölgyeim és uraim!
Tisztelt konferencia!

Történelmi esemény résztvevői vagyunk a mai napon, hiszen a független Ukrajna fennállásának 14. esztendejében most első alkalommal kerül sor ilyen magas szintű szakmai tanácskozásra a történelem tárgykörében. Juhász Gyula, a XIX. századi magyar irodalom egyik kiemelkedő alakja szerint „könnyebb történelmet csinálni, mint írni!”. Az elmúlt hónapok történései mintha megerősítenék ezt a gondolatot, hiszen 2004. novemberében-decemberében országunkban valóban történelmet „csináltak” a polgárok.

Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség már a 90-es évek derekától szorgalmazta egy olyan ukrán-magyar történész bizottság létrehozását, amely feladatául a felek a közös történelmi múlt fehér foltjainak tisztázását tűznék ki. Erőfeszítéseinket 2003-ban koronázta siker, amikor a XII. kisebbségi vegyes bizottság ajánlásai közé felvette az adott kérdést, majd később pedig a két kormány határozatot fogadott el az ajánlások végrehajtására.

Az ukrán és a magyar nép közös történelme több mint ezer esztendőre tekint vissza. Ennek egyik fontos jelképe a kijevei Magyar dombon álló honfoglalási emlékmű, amelyet reményeink szerint továbbiak is követnek majd Ukrajnában. Számos párhuzamot is vonhatnánk az államiság létrehozásában Nagy(Szent) Volodimir és I.(Szent) István személyében, akik munkásságukkal, a kereszténység felvételével megalapozták az ukrán, illetve a magyar nép jövőjét.

Nemrég, a már említett kisebbségi vegyes bizottság ajánlásai alapján határozat született, hogy megalakul az Ungvári Nemzeti Egyetem magyar történelem és európai integrációs tanszéke, amely működtetésének feltételével, anyagi-műszaki bázisa megteremtésével kapcsolatban hétfőn szerződést írtunk alá az egyetem rektorával. A Kárpát-medencében egyedülálló esemény a tanszék létrejötte, amely ékes bizonyítéka annak, hogy az ukrán állam támogatja a nemzeti kisebbségek önazonosságának megőrzését.

Véleményem szerint a jelen konferencia egyik legfontosabb feladata a közös történelem megírása. Nehéz feladat vár a tudósokra, hiszen közelíteni kell az álláspontokat, tisztázni a félreértéseket, közös, mindenki számára elfogadható döntéseket kell hozni. Ez a feladat a tanácskozás végén létrejövő ukrán-magyar történelmi vegyes bizottságra vár, amely munkájának eredményességére a benne helyet foglaló neves kutatók személye a garancia.

Engedjék meg, hogy az UMDSZ elnöksége nevében köszönetet mondjak mindazoknak, akik tevőlegesen hozzájárultak ahhoz, hogy a mai konferencia létrejöhessen. A magam és a szövetségünk nevében eredményes tanácskozást kívánunk valamennyiüknek!

TÓTH JÁNOS

**a Magyar Köztársaság Ukrajnai Rendkívüli és Meghatalmazott
Nagykövete (Magyarország)**

K Ö S Z Ö N T Ő

**Tisztelt Szmolij akadémikus úr, Szabó Vilmos államtitkár úr, Csilacsava
alelnök úr, Gajdos István képviselő úr!**

**Tisztelt akadémikusok, tudományos kutatók, egyetemi tanárok, a történész
konferencia résztvevői!**

Tisztelt újságírók, kedves barátaink, hölgyeim és uraim!

Megtiszteltetés számomra, hogy egy ilyen – bátran mondhatjuk, - történelmi eseményen üdvözölhetem Önöket! Külön öröm, hogy itt Kijevben, Ukrajna fővárosában kerühet sor az első ukrán-magyar történész konferenciára, ahol szeretettel, tisztelettel és szimpátiával viseltetnek irántunk, magyarok iránt.

Magyarország és Ukrajna hagyományosan jó, baráti viszonya komoly lehetőségeket kínál a szoros együttműködésre, egymás segítésére, gazdasági-politikai kapcsolataink fejlesztésére. Különösen fontos számunkra, hogy Ukrajna, - amely az európai integráció útját választotta – egyértelműen hitet tett a demokrácia, a szabadságjogok érvényesítése, erősítése mellett. A mi feladatunk az, hogy minden lehetőségünkkel, tapasztalataink átadásával segítsük Ukrainát az európai útválasztás sikeres megvalósításában.

Meggyőződésem, hogy a ma kezdődő tanácskozás jól fogja szolgálni országaink, a tudományos élet képviselői és a tudományos intézmények közötti kapcsolatok erősítését.

Úgy gondolom, hogy a ma kezdődő találkozót igen kedvező időpontban rendezzük, hiszen az elmúlt időszak ukrán politikai eseményei, az európai uniós orientációra irányuló hangsúlyos törekvések tovább javították kapcsolataink baráti és jószomszédi jellegét. Ebben a légkörben a közösen vallott értékek és a követett elvek újabb közeledése alapján jóval könnyebb eleget tenni annak a feladatnak, hogy szakembereink együttesen vizsgálják és értékeljék történelmi múltunk közös eseményeit. Az együttes vizsgálat és értékelés elengedhetetlen ahhoz, hogy ne csupán a múlt felhőtlen szakaszaira emlékezzünk, de szembenézzünk azokkal az eseményekkel is, amelyeknek nem azonos a megítélése népeink történelmi tudatában.

Meggyőződésem, ha a következő két nap közös munkájának és gondolkodásának eredményei nem maradnak a szakmai keretek között, hanem utat találnak a szélesebb közönséghez is, akkor a mai rendezvény igen hatékonyan járul hozzá egymás jobb megismeréséhez, a kölcsönös megértés és tisztelet kölcsönös elmélyítéséhez, hagyományos barátságunk erősítéséhez.

Szeretném egyúttal örömmel megemlíteni, hogy a Kárpátalján élő magyarság jelen képviselői is részt vesznek a mai konferencián, akik tudásuk legjavát adva ismertetik majd Önökkel kutatásaik eredményeit.

Kívánom, hogy ezen a tanácskozáson új ismeretekkel és élményekkel gazdagodjanak, hasznos eszmecseréket, adott esetben akár még vitákat is folytassanak mindannyiunk épülésére.

Végezetül engedjék meg, hogy kifejezzem köszönetemet a konferencia szervezésében hatalmas munkát végző Ukrán Nemzeti Akadémia Történettudományi Intézetének, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének, az Ukrán Kisebbségügyi és Migrációs Állami Bizottságnak, a Határon Túli Magyarok Hivatalának, nem utolsósorban az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetségnek.

Tisztelt Konferencia! Kedves hölgyeim és uraim! A napokban emlékeztünk meg szerte Magyarországon nagy költőnk, József Attila születésének 100. évfordulójáról. Egyik gyönyörű költeményének ismert szavait azt hiszem jogosan idézhetem fel mai tanácskozásunk megnyitóján:

„Борьбу, в которой наши предки бились,
в мир претворяет память, чтобы тут
мы все же, наконец, объединились –
вот в чем наш труд, весьма нелегкий труд!”

(Leonyid Martinov fordítása)

„A harcot, mit őseink vívtak
Békévé oldja az emlékezés
Rendezni végre közös dolgainkat
Ez a mi dolgunk, s nem is kevés.”

Köszönöm figyelmüket, eredményes tanácskozást és kellemes időöltést kívánok Kijevben.

Kijev, 2005. április 14.

Vidnyánszki István
(Kijev, Ukrajna)

A MAGYAR-UKRÁN TÖRTÉNELMI KAPCSOLATOK FŐBB SZAKASZAI ÉS PROBLÉMÁI

Ukrajna, függetlenné válásának kezdetétől, elsődleges külpolitikai feladatként kezelte a jószomszédi kapcsolatok kialakítását a határai mentén elterülő országokkal. Kijelenthetjük, hogy ilyen szempontból a legalkalmasabb partnernek Magyarország bizonyult, amely már 1990-ben hivatalos politikai kapcsolat kiépítését kezdeményezte Ukrajnával. Magyarország az elsők között ismerte el Ukrajna állami függetlenségét és létesített vele diplomáciai kapcsolatot 1991. december 3-án. Magyarország volt az első állam, amely 1991. december 6-án jószomszédi és együttműködési Alapszerződést írt alá Ukrajnával. Ez különböző tényezők és körülmények hatására valósulhatott meg, melyek között nem utolsó helyen említendő a történelmi hagyományok megléte a két ország államközi, valamint az ukrán és a magyar nép társadalmi-politikai és kulturális kapcsolatrendszerében.

Ezek a kapcsolatok a honfoglaló magyar törzseknek az Ural vidékéről a Duna-Tisza közébe való IX. századi kora-középkori áttelepülésével veszik kezdetüket. Az új terület birtokbavétele, az ún. honfoglalás, valamint a letelepedés időszakának kezdete és a korai államiság kialakulása képezik a X. századi magyar történelem lényegét. Innen kezdődik a magyarok és az európai népek kapcsolatának új szakasza, amely egyrészt komoly konfrontációkkal és rabló hadjáratokkal jellemezhető, másfelől a magyarok fokozatos bevonását eredményezte az európai politikába, diplomáciába, valamint a gazdasági és kulturális életbe.

Az európai civilizációba való bekapcsolódás szempontjából a magyarok számára különös jelentőséggel bírt a kereszténység térhódítása. A Géza nagyfejedelem (970-997) idejében felvett új vallás biztosította a központi hatalom megszilárdulását, lehetővé tette előnyös szerződések megkötését a szomszédos országokkal és általa sikerült bevinni a köztudatba a magyar királyok egyenrangú voltát a keresztény uralkodók családjában. Ennek eredményeként a X. század 70-90-es éveiben az Árpád-házi dinasztia irányításával (1000-ben jön létre a Magyar Királyság) kezd kialakulni a középkori magyar állam, amely igényt formál a Duna-menti síkság és a Kárpátok övezte, többségében szlávok lakta régió fölötti befolyásra.

Ugyanakkor, a vidék szlávok alkotta társadalmában befejező szakaszához érkezett az ősközösségi rend felbomlása és a törzsek etnopolitikai konszolidációja, ami különböző politikai formációk, kora-középkori államalakulatok ún. Szlaviniák létrejöttét eredményezte. Egyes tudósok szerint az egyik ilyen formáció a Kárpátokban alakult ki, Fehér- vagy más néven Nagy-Horvátország elnevezéssel, amely szoros

kapcsolatban lévén a többi keleti szlávok által létre hozott politikai közösséggel, a IX. században az Óorosz (Kijevi) állam részét alkotta.

Eltekintve attól, hogy ez a tudományos feltevés további alapos tanulmányozást és alátámasztást követel, pontosan ettől az időtől kezdve beszélhetünk a magyar-szláv, és ezen belül a magyar-ószláv kapcsolatok első szakaszának kezdetéről. A történelmi források tanúsága szerint a helyi szláv lakosság, amely a szociális és politikai érettség magasabb fokán volt mint a nomád magyarok, jelentősen hozzájárult a feudális magyar társadalom kialakulásához valamint a kora-feudális magyar állam létrejöttéhez és évszázadokon keresztül fontos szerepet játszott Magyarország történelmében. A szláv, ill. a keleti szláv örökség kérdése a magyar történelemben szerintünk a tudományos kutatások egyik legígéretesebb irányát képezi.

Ami a magyarok és az óorosz törzsek közötti közvetlen kapcsolatokat illeti, azok már jóval a magyar állam megalapítása előtt léteztek. Anonymus, a XII. században élt magyar krónikás például, amikor a szláv törzsekkel kapcsolatban ír, melyeknek vezérei a XI. században a Tisza-Duna közén és az Elő-Kárpátokban levő „váraikat” védik a rájuk törő magyaroktól, említést tesz egy bizonyos „hungvári” Laborc fejedelemről, akinek sikerült elmenekülnie várából és a Szvirzsava nevű folyónál (ma Laborc Kelet-Szlovákiában) lelte halálát. Annak ellenére, hogy ezt az állítást sem támasztják alá megbízható történelmi források, vannak bizonyítékok azt illetően, hogy a Kárpátokban levő várak szláv és oláh védői ellenálltak a magyar támadásoknak. Az-az a történészek számára a mai napig véglegesen nem tisztázott a Kárpátok őslakosságának kérdése, ill. annak hovatartozása és függősége a XII. századig, pontosabban addig, mielőtt Kárpát-Oroszország (jelenleg Kárpátalja) egész területe meghódított a magyarok által és nem vált a Magyar Királyság részévé. Ez azt eredményezte, hogy a magyar királyok közvetlen kapcsolatba kerültek a Halicsi Fejedelemséggel, részt vettek a belső ellentétek rendezésében, beleértve a Kijevi Nagyfejedelemség trónjáért vívott harcokat is.

Különösen szoros kapcsolat alakult ki a XI.-XII. században a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz, e két jelentős szomszédos keresztény állam között, majd a XII. századtól - az Óorosz állam szétdarabolódása után - Magyarország, amely ekkor Közép-Kelet-Európa meghatározó államává vált, és a különböző orosz fejedelemségek, elsősorban a Halicsi és a Volhíniai, később a XIII. században – a Halicsi-Volinyi Fejedelemség kapcsolatai említhetők meg. A két nép dinasztikus, diplomáciai, katonai-politikai, kereskedelmi-gazdasági kapcsolatairól azokból a dicső történelmi időkben nagyon sokat írtak már és remélem, hogy a mai konferencia résztvevői további érdekes adatokkal szolgálnak majd ebben a témában. Érdemes megjegyezni, hogy a jövőben a kutatás tárgyát képezhetik ennek a kapcsolatrendszernek olyan kevésbé tanulmányozott aspektusai, mint például a magyar-orosz kapcsolatok közvetlenül az Európára zúduló tatár horda támadásai előtt és alatt, avagy népeink szellemi-kulturális értékeinek kölcsönös átvétele valamint néhány más téma. Például rendkívül

érdekes, ugyanakkor bizonyos értelemben tragikus, politikai és hadi eseményekkel zsúfolt korszaka a magyar-orosz kapcsolatoknak a XIII. század 20-50-es éveinek eseményei, melyek hiányosan vannak feltárva a történetírásban és Danilo Romanovics küzdelmeit elevenítik fel a Halicsi-Volinyi Nagyfejedelemség újjászervezéséért.

Fontos leszögezni, hogy a magyar-orosz kapcsolatok nem szakadtak meg a XIII. században Oroszország mongol-tatórok által való leigázása, valamint az Árpád-ház kihalása és az Anjouk magyarországi trónra kerülése után, a XIV. század kezdetén sem. Ismert történelmi tény például Korjatovics Tódor podoli fejedelem esete, aki, miután 1393-ban vereséget szenvedett Vitold lengyel-litván nagyfejedelemtől, embereivel Magyarországra menekült, ahol Zsigmond király pártfogásába vette és ajándékba adta neki Munkács várát és környékét. Korjatovics orosz fejedelem Kárpátaljára érkezésével hozzák összefüggésbe a történészek a régió szociális-gazdasági fejlődésének élénkülését (megnőtt Munkács és Beregszász lakossága, a két város környékén újabb települések létesültek, megépült a Munkácsi vár, megalapították a csernekhegyi bazilika monostort) valamint az őshonos rutén lakosság helyzetének megszilárdulását, többek között a fejedelem határozott kiállásának köszönhetően az elnyomás, latinosítás, magyarosítás ellen.

Ezzel együtt fontos kihangsúlyozni, hogy a magyar-ukrán kapcsolatok fenntartásában és elmélyítésében jelentős szerepet játszott az a tény, hogy bizonyos történelmi körülmények folytán annak idején mind a két nép egy államalakulat kötelékébe tartozott. Elsősorban itt a kárpátaljai ruszin-ukránokról van szó, akik magyar alattvalóként osztoztak a magyar nép történelmi sorsában, együtt harcoltak a közös belső és külső ellenséggel.

A magyar-ukrán kapcsolatok egészét illetően, annak második történelmi szakaszát a török hódoltság és a Habsburg-elnyomás elleni közös harc jelképezi és amely majdnem ötszáz évig tartott. Példaként megemlíthető az 1444. évi vereséggel végződő várnai csata, ahol az ukrán egységek a magyarokkal és más közép-európai népek harcosaival közösen küzdöttek a törökök ellen. A kárpátaljai ukránok aktívan kivették részüket az 1514-es Dózsa György vezette parasztháborúban, részesei voltak sok más magyarországi parasztfelkelésnek a XVII. és XVIII. században.

1703. és 1711. között, mint ismeretes, a magyar nép II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem (1676-1735) vezetésével nemzeti-felszabadító harcot vívott a Habsburg-elnyomás ellen. A szabadságharc Kárpátaljáról indult, ahol 1703-ban a Beregvármegyei Váriban a falu lakossága felkelést kezdeményezett és június 7-én a kárpátaljai Dolha határában lezajlott az első ütközet a kurucok és a nemesi hadak között. Hamarosan ennek az ukránok lakta vidéknek több ezer lakosa csatlakozott a népfelkelőkhöz. Többek között ők adták a Nagyságos Fejedelem testőrségének zömét. Emlékirataiban Rákóczi nem véletlenül nevezi a ruszinokat „leghűségesebb népének”.

Másrésről az ukrán nép 1648-1654. évek Bohdan Hmelnyickij vezette nemzeti-felszabadító hadjárataiban szintén számos magyar részvételéről tudunk. Az

ismert ukrán történész F.P. Sevcsenko a Zaporozsjei Had 1649. évi jegyzékében több tucat olyan nevet talált, mint például Iliás Venger, Joszip Vengrin, Homa Ferenc, Márk Ugrin, István Vengrin, Koman Sztarij és mások, melyek a tudós szerint magyar származásról tanúskodnak. Köztudott tény Bohdan Hmelyickij katonai együttműködése II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, mely külön témája konferenciánknak. A XVIII. században több száz, Magyarországról származó személy szolgált orosz katonai alakulatoknál, főképpen huszár ezredeknél, akiknek volt alkalmuk megismerkedni az ukrán nép életével. Ezek az ezredek aktív részesei voltak az orosz-török háborúknak és részt vettek Dél-Ukrajna visszafoglalásában a török-tatár hódítóktól.

Az ukrán-magyar kölcsönös segítségnyújtás és szolidaritás számos példáját lehetne megemlíteni a XIX-XX. század nemzeti-felszabadító mozgalmainak történetéből, amely korszak szintén kiemelhető mint az ukrán-magyar kapcsolatok külön szakasza. Az 1848-1849-es forradalom idején, a magyar nemzeti-felszabadító mozgalom csúcspontján Nyugat-Ukrajna lakossága, amely ekkor a Habsburg-birodalomhoz tartozott, aktívan támogatta a magyar nép harcát az abszolutizmussal szemben, csatlakozva a forradalom magyar demokrata költőjének, Petőfi Sándornak a felhívásához és fegyverrel a kezében védelmezte a „Szabadságot, Egyenlőséget és Testvériséget”. A magyarországi események hatással voltak a Lukján Kobilica vezette bukovinai parasztmozgalomra. Valószínűleg nem véletlen, hogy azoknak az eseményeknek a szemtanúja, a lázadó bukovinai parasztok vágyainak és törekvéseinek jó ismerője Jurij Fegykovics demokrata költő Lukján Kobilica címmel írt költeményében a főhős a magyar szabadságharc győzelmétől várja saját népe sorsának jobbra fordulását. A forradalom alatt szorosabbá váltak a kapcsolatok a kárpátaljai, bukovinai, galíciai politikusok és közéleti személyiségek, valamint a magyarországi demokratikus erők között, erősödtek a haladó törekvések a nemzeti kultúra és társadalmi gondolkodás fejlődésének terén ezeken az ukrán vidékeken. Köztudott, hogy milyen tisztelettel viseltettek a magyar nép iránt olyan ismert ukrán írók és közéleti személyiségek mint Ivan Franko, Jurij Fegykovics, Panasz Mirnij, Tarasz Sevcsenko, Leszja Ukrainka, Pavlo Grabovszkij, Ivan Szilvai, Andrij Desko és mások.

Az ukrán-magyar társadalmi-kulturális kapcsolatokat illetően érdemes hangsúlyozni, hogy azok léteztek a két nép több mint ezer éves egymás mellett élése folyamán, és különböző területeken éreztették hatásukat, melyek többek között az irodalomban, a művészetben, a zenében tapasztalható kölcsönös átvételek útján váltak nyilvánossá és ezek a kölcsönhatások további alapos tanulmányozást érdemelnek. A világhírű magyar zeneszerző Liszt Ferenc alkotói munkásságának és magánéletének például egy nagyon érdekes, részben relytélyes epizódokkal tarkított szakasza kapcsolódik Kijevhez. A kiemelkedő ukrán filozófus, költő és népművelő Hrihirij Szkovoroda a XVIII. században több mint két évet töltött Magyarországon, ahol életrajzírója M. Kovalinszkij szavaival élve „érdeklődő természete folytán igyekezett olyan

emberekkel ismerkedni, kik tudományokban és tudásban jeleskedtek akkor... és „...végre kellő tudással gazdagítva értelmét, lektüzdhetetlen vágya támadt, hogy visszatérjen Ukrajnába”.

Az ukrán-magyar kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok, különösen a XVIII. századtól kezdve szintén meglehetősen intenzív fejlődésnek indultak. A magyar kereskedők által Ukrajnába szállított legfontosabb árunak például a szőlőből készített bor számított, melyet a galíciai Brodi, az ún. Jobbparti Ukrajnában található Berdicsev, valamint a Zaporozsjei Szics és Balparti Ukrajna számos városának piacán próbáltak értékesíteni. Többek között, az ismert ukrán történész I.G. Sulga eredeti források alapján közölt adatai szerint 1763-ban Balparti Ukrajna területére több mint 3 ezer rubel értékben szállítottak be magyar borokat. Ezenkívül Magyarországról Ukrajnába szállítottak még selymet, édességet, versenylovakat és egyéb árut is. Az ukrán kereskedők, a nizensiek például, engedélyt kaptak a magyarországi kereskedelemre, ahová különböző prémeket és textilárut szállítottak.

Bonyolultan alakultak a magyar-ukrán kapcsolatok a viharos XX. században, melynek kezdete új fejezetet nyitott közös történelmükben. A múlt század elején ezek a kapcsolatok háborús viszonyokkal és forradalmi eseményekkel terhelték, melyek következtében a két nép a II. világháború barikádjainak különböző oldalain találta magát, utána pedig a Szovjetunió kommunista vezetésének irányításával folytatott „szocialista kísérlet” alanyává vált. Végül a XX. század utolsó éveiben a Szovjetunió széthullása után a független Ukrajna és a Magyar Köztársaság, szerkezetében új kapcsolatrendszer kiépítését kezdeményezi a két ország között, melyet a jószomszédi, egyenlőségi és kölcsönösségi viszony jellemez és amely a nemzetközi jog általános elvein valamint a magyar-ukrán kapcsolatok történelmi hagyományain és tapasztalatain alapul.

Az ukrán-magyar kapcsolatoknak ez a fontos szakasza nagyon sok érdekes téma felvetését és probléma tanulmányozását kínálja a két ország történezeinek. Például további elmélyült elemzést igényel az ukrán-magyar kapcsolatok alakulása az I. világháború alatt. Gondolok itt nemcsak az Osztrák-Magyar Monarchia katonapolitikai céljaira és terveire a Nagy Háborúban Ukrajnát illetően, de a fiatal Ukrán Népköztársaság és Ausztria-Magyarország diplomáciai együttműködésére is az 1918-as breszti és az 1919-es párizsi béketárgyalásokon, melyekről mai konferenciánkon külön előadások formájában van lehetőségünk hallani. Nézetünk szerint nem kevésbé fontosak azok a kérdések, melyek a különböző magyar politikai erők viszonyát tanulmányozzák az ukrán nép nemzeti-felszabadító mozgalmához, méghozzá Ukrajna különböző történelmi területein, valamint a magyar katonák és a helyi ukrán lakosság háború alatti kapcsolatait, ill. a különböző ukrán politikai erők hozzáállását Ausztria-Magyarország felbomlásához és az 1918-1919. forradalmi eseményekhez Magyarországon.

A II. világháború még több kevésbé tanulmányozott bonyolult kérdést hagyott

a kutatóknak az ukrán-magyar kapcsolatok történetéből. Mint például a magyar csapatok 1939-es behatolása Kárpát-Ukrajnába, Kárpátalja helyzete a magyar állam kötelékében 1939-1944-ben, a magyar hadsereg szerepe a katonai akciókban Ukrajnában, a szovjet megtorlások Kárpátalja magyar férfilakosságával szemben (kb. 30 ezer embert érintett) 1944-45-ben valamint a magyar hadifoglyok sorsa a Szovjetunióban.

A háború utáni időszakkal kapcsolatban elmondható, hogy ma már meg van a lehetőség a múlt eseményeinek objektív feltárására, mint például abban a kérdésben, hogy hogyan reagált és viszonyult az ukrán társadalom az 1956-os magyarországi eseményekre, avagy az ukrán-magyar együttműködés elemzése a KGST-én belül, illetve a testvérvárosi és régiók közötti kapcsolatok alakulása.

Befejezésül, szeretném megemlíteni, hogy az utóbbi időben többek között az ukrán kutatók is aktívan bekapcsolódtak a jelenkori magyar-ukrán kapcsolatok kialakulásával és fejlődésével kapcsolatos aktuális kérdések tanulmányozásába, mint például a határ menti együttműködés és a nemzeti kisebbségek szerepe a kapcsolatok elmélyítésében valamint Ukrajna és Magyarország kapcsolata nemzetközi téren az eurointegrációs törekvések fényében. Az ukrán történészek ez irányú tudományos kutatásainak néhány eredményéről hallunk majd beszámolót konferenciánkon is.

Ezt figyelembe véve számíthatunk rá, hogy mai nemzetközi konferenciánk, annak eredményei hozzájárulnak majd nemcsak a magyar-ukrán kapcsolatok kevésbé tanulmányozott kérdéseinek mélyebb megértéséhez, de a magyar és az ukrán történészek közötti kapcsolatok szorosabbá tételéhez is.

Fodor István
(Budapest, Magyarország)

MAGYAROK ÉS KELETI SZLÁVOK A IX–XI. SZÁZADBAN (A legújabb régészeti kutatások eredményeiről és időszerű feladatairól)

A Szovjetunió felbomlása és az önálló Ukrajna megalakulása új helyzetet teremtett a tudományos együttműködés terén is. Korábban az előre meghatározott együttműködési tervek szabtak keretet a munkálatoknak, míg az utóbbi közel másfél évtizedben az intézmények közötti közvetlen kapcsolatok, vagy éppenséggel személyi kapcsolatok kaptak fontosabb szerepet. A korábbi időszakban a felső politikai és tudományos vezetés szabta meg elsősorban a tennivalókat, s a felülről kijelölt együttműködési feladatok gyakran nem a valós szakmai igényeket tükrözték, míg

az utóbbi években a két ország kutatóit valóban érdeklő kutatási témák kerültek előtérbe. Ugyanakkor azonban – a kutatás szabadságának és az utazási lehetőségek kiszélesedésének korában – ma már elsősorban az anyagi lehetőségeink korlátozottsága szab határt terveinknek.

E köztudomású tények hosszas taglalása aligha szükséges. Ehelyett néhány olyan kutatási eredményre szeretnék utalni, amelyek zömmel már a szóban forgó korszakban születtek, majd pedig azokra a tennivalókra hívom fel a szakemberek figyelmét, amelyeket jelenleg célul tűzhetünk magunk elé.

1. A magyar régészeti kutatás számára természetesen a múltban s a jelenben is különös szereppel bírt Kárpátalja IX–XI. századi története és régészete. Elsősorban azok a régészeti emlékek tartanak számot különös érdeklődésre, amelyek fényt vetnek a magyarság itteni megjelenésére, megtelepedésére, valamint az itt talált lakossággal való viszonyára. Nem a tudomány, hanem a politika játszott abban elsőrendű szerepet, hogy Kárpátalján a honfoglaló magyarság X. századi régészeti emlékei zömmel még a XIX. században kerültek elő (Szolyva – 1870, Beregszász – 1890, Salamon – 1875), s ezt követően csak az 1933-ban napvilágot látott második beregszászi sír mellékletei kerültek múzeumba. Természetesnek tarthatjuk, hogy az egyaránt nacionalista csehszlovák és szovjet hivatalos történettudománynak nem állt érdekében, hogy a magyarság X. századi kárpátaljai jelenlétét igazoló régészeti emlékek után kutasson.¹ Mindkét állam történészei és régészei azt igyekeztek beigazolni, hogy a 895-ben a Kárpát-medencében új hazát szerzett magyarság e területen nem telepedett meg, a korábban előkerült magyar sírok a honszerző hadjáratban elesett harcosok emlékei, akik csak átvonultak itt, ahol a „békés” szláv lakosság élt. A szovjet korszakban a kárpátaljai történészek és régészek jelentős része nem csupán kiszolgálta a hatalom ideológiai érdekeit, hanem néha még „túl is teljesítette” azokat. Így például – szemben a moszkvai hivatalos történetírással – azt bizonygatták, hogy Kárpátalja, ez az „ösi szláv” föld a XIII. századig egészen Tokajig a Kijevi Rusz része volt. Ennek megfelelően aztán a magyar államalapítás korában (X–XII. században) épült földvárakat szinte kivétel nélkül mind a IX. századra keltezték, létrehozóikban pedig helyi szláv nemzetség- vagy törzsfőket, esetleg fejedelmeket láttak.² (Ugyanezt tette egyébként a szlovák és román történetírás is, csak ez utóbbi országban a várurak természetesen román kenézek lettek.³)

Szerencsére azóta megszűntek a kutatás útjába állított akadályok. Így válhatott lehetővé Kárpátalján az első honfoglalás kori (X. századi) magyar temető feltárása a Beregszász melletti Tiszacsomán. Itt a falu szélén lévő Szipaháton 1986-ban Viktor Bobkov kemeroवी régész kezdte meg az ásatásokat, de a következő esztendőben felhagyott velük. A feltárásokat 1993-ban folytatta az Ungvári Egyetem V. Kotigorosko és Balaguri Eduárd vezetésével, s később a munkálatokba a Magyar Nemzeti Múzeum is bekapcsolódott e sorok írójának részvételével. Az anyagi nehézségek miatt a munkálatok rendkívül lassan haladtak, 2003-ig összesen 79 sír került elő, ami

valószínűleg majdnem a teljes sírszám lehet, csupán egy ellenőrző szelvény feltárása maradt hátra.⁴ A temető mellett és részben annak területén egy XI–XII. századi település van, amelynek egy objektuma (egy házon kívüli kemence) került elő 2003-ban. Megállapítható, hogy egy határvédő X. századi közösség pogány temetője és faluja volt itt, akik a kereszténység felvétele után a templom köré temetkeztek, de településük a régi helyen maradt.

A Kárpátalja alföldi régióiban végzett leletmentések során igen sok Árpád-kori (XI–XIII. századi) település maradványai kerültek elő, az itt napvilágot látott leletanyag tökéletesen megegyezik az északkelet-magyarországi hasonló korú települések leletanyagával. Sajnos, megfelelő színvonalú feldolgozásukra és közzlésükre mindaddig még nem került sor. Igen érdekes Árpád-kori leletanyagot szolgáltatott V. Kotigorosko folyamatban lévő ásatása is Alsóveresmarton (Mala Kopanya). Itt a dák földvár sáncait a magyar államalapítás időszakában megerősítették és határvédő földvárat alakítottak ki belőle.

Igen figyelemre méltó leletek kerültek elő az Északkeleti Kárpátok keleti-északkeleti oldalán is. Ukrajnában a Ivovi területen, a San folyó mellékága, a Visnya patak partján fekvő Szudova Visnya falu határában gazdag X. századi magyar női sír került elő, leletei tökéletesen egyeznek a Kárpát-medencei gazdag női temetkezések mellékleteivel. A lengyelországi Przemyslben pedig 16 síros X. századi magyar temetőt tártak fel lengyel kollégáink. E vidéken egyébként számos más szórványlelet is előkerült, amelyek kétségkívül X. századi magyar készítmények. Kétségtelen tehát, hogy a X. században ezen a vidéken magyar népesség telepedett meg. Valószínűnek tűnik az a történeti magyarázat, amelyet Györffy György fejtett ki: a X. század közepe után a fehér horvátok galíciai területeinek ezt a részét a X. század végéig a magyarok szállták meg, aminek Bátor Boleszló vetett véget.⁵

A Kárpátoktól keletre a romániai Moldva, Moldávia területén, a Dnyeszter-vidéken szintén számos olyan sír került elő, amelyek talán magyar temetkezések lehetnek. Mivel e temetkezések pontos keltezése az esetek többségében nehézségekbe ütközik, nem dönthető el minden esetben, hogy IX. vagy X. századiak-e. Feltehető ugyanis, hogy a magyar védelmi rendszer a X. században itt is a Kárpátok külső (keleti) oldalán volt, így e temetők és temetkezések a magyar határvédők emlékei lennének. Nem kétséges azonban az sem, hogy e sírok egy része a IX. századi etelközi magyarok hagyatékaik.⁶

A magyar szakembereket és a közvéleményt is – érthető módon – az a kérdés foglalkoztatja leginkább, hogy melyek azok a temetkezések, amelyek a még keleten lakó magyarok sírjai lehetnek. Igaz ugyan, hogy az utóbbi időben is kerültek elő Ukrajna területén nagy valószínűséggel magyar hagyatéknak ítéltető sírok (például az Ingul folyó mellett, Manvelovkán, Antonovkán, Korobcsinoban vagy a Tverdohlebi nevű településen⁷), ezek száma meglepően kevés. Ennek az oka természetesen nem az, hogy a magyarok nem, vagy csak nagyon rövid ideig éltek ezeken a vidékeken,

hiszen e feltevésnek az írott kútfők ellene szólnak. A magyarság keleti nyomainak felkutatásakor nézetem szerint korábban gyakran figyelmen kívül hagytak egy igen lényeges szempontot, nevezetesen azt, hogy a magyarság anyagi és szellemi műveltsége igen jelentős mértékben változott a VIII–IX. század folyamán. Helytelen úton járunk tehát, ha keleten ugyanolyan magyar sírokat keresünk, ugyanolyan mellékletekkel, mint amilyeneket a Kárpát-medencében ismerünk. Igaz, korábban még Fettich Nándor úgy vélte, hogy a X. századi magyar ötvöstárgyak szinte mindegyike még keleten, a kijevei, harkovi és poltavai kormányzóság területén készült, ez a feltevés teljességgel hibásnak bizonyult a későbbiekben.⁸ A X. századi magyar ötvösművészetnek és általában anyagi kultúrájának csupán egyes elemeit lelhetjük fel keleten, nem pedig annak egészét.⁹ Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a keleti emlékanyagot, akkor egyáltalában nem reménytelen a kutatás helyzete. A magyarság VIII–IX. századi emlékanyaga kétségkívül része a Kazár Kaganátus anyagi kultúráját magába foglaló szaltovói régészeti műveltségnek.¹⁰ Ebben a tekintetben az is rendkívül lényeges, hogy a kárpát-medencei legkorábbi, X–XI. századi magyar települések legközelebbi párhuzamait is a szaltovói kultúra területén találjuk.¹¹

A magyarság korai története szempontjából továbbra is igen fontos szerepük van a Kijev és Csernyigov környéki régészeti feltárásoknak. Az itteni és a magyarországi régészeti leletanyag közt számos hasonlóságot találunk. Így például a X. századi magyar leletek alapján sikerült helyesen rekonstruálni a csernyigovi és a sesztovici veretekkel díszített tarsolyt.¹² A Bécsben őrzött ún. Nagy-Károly-kard újabb vizsgálata alapján is arra a következtetésre jutottunk, hogy e kiváló fegyvert olyan mesterek készítették, akik jól ismerték mind a magyar, mind a kijevei–csernyigovi ötvöshagyományokat.¹³ Véleményem szerint az újabb régészeti leletek is megerősítik a IX–XI. századi magyarság erős kijevei kapcsolatait, amire az írott források alapján is következtethetünk.

A középkori magyar történeti források említést tesznek Szent István magyar király (1000–038) rusz zsoldosairól, akik bizonyára a testőrségében szolgáltak. Eddig Magyarországon két helyen került elő olyan bronz balta-amulett, amely minden bizonnyal e XI. századi orosz földi zsoldosok sírjaiból származnak.¹⁴

2. A fentebb röviden említett újabb kutatási eredmények is jelzik, hogy e kutatási területen igen sok tennivaló van. A magyar kutatók gyakran hangsúlyozzák, hogy a keleti magyarság honfoglalás előtti régészeti emlékanyaga eleddig rendkívül kis számban került napvilágra. E felvetésen azonban joggal csodálkozhat a külföldi kutató, aki objektíven szemléli a helyzetet. Egyrészt a magyar kutatók többsége nem veszi tekintetbe a fentebb említett módszertani elvet, tehát a VIII–X. századi magyar anyagi és szellemi kultúrát állóképpnek véli s nem fejlődésében igyekszik megragadni. Másrészt viszont az is sajnálatos tény, hogy az eredmények elsősorban azért ily szerények, mert a magyar kutatók az említett leletanyagot nem is keresték, azokra a szomszédos országok kutatói bukkantak rá, akiknek eredendően más volt a kutatási

feladatuk. A magyar régészek nem bűvárolták végig az ukrainai és oroszországi gyűjteményeket – tiszteletet érdemel a kevés kivétel –, messzemenően nem használták ki a lehetőségeket. Mert Ukrajnában például régóta dolgoznak német, francia és más országokból érkezett régészek – méghozzá rendszeresen és módszeresen – de magyarok nem. A korábbi magyar–szovjet régészeti együttműködést néhány, e feladatra többnyire alkalmatlan kutató sajátította ki. Az eredmények igencsak szájalmasak voltak. A magyar tudományirányítóknak most is kisebb dolguk is nagyobb annál, minthogy e kérdéssel komolyan foglalkozzanak. Mítől várunk akkor eredményt?

Nem véletlenszerű, hanem tervszerű tudományos együttműködést kell tehát kialakítani a két ország között. Aligha szükséges ehelyütt bizonygatni, hogy ez mindkét fél számára gyümölcsöző lesz. A magyar kutatók elsősorban Kárpátalján nyújthatnak hasznos segítséget az ottani kollégáknak, de talán másutt is haszonnal jár majd az együttműködés. Például mindeddig szinte egyetlen régészeti nyoma sincs az írott forrásokkal jól dokumentált magyar–halicsi történeti kapcsolatoknak. Igen fontos lenne továbbá, hogy a magyar kutatók alaposan megismerkedjenek az ukrainai múzeumok gyűjteményeivel, összehasonlító vizsgálatokat végezzenek a X. századi magyar és kijevei ötvöstárgyakon. Természetes, hogy a szakmai együttműködésnek meg kell majd teremteni az intézményi háttérét is. S talán mondanom sem kell, hogy gondoskodni kell a közös munkálatok anyagi fedezetéről is.

A kívánatos tudományos együttműködés lehetőségeit és feladatait még hosszasan lehetne sorolni. Remélhetően ezek kimunkálásában szerepet kap és vállal majd az ukrán és magyar történészek most megalakult bizottsága is. A szovjet rendszer összeomlása után a ránk köszöntött szabadság (tudományos és kutatói szabadság) első időszakában mindkét ország kutatói a nyugat felé fordultak, az ottani kutatókkal való együttműködésben látták az előrehaladás biztosítékát. Talán eljött az idő, hogy ráébredjünk: nekünk, szomszédoknak volt közös a történelmi sorsunk, történelmünk – sokszor máig ható – vitás vagy tisztázatlan kérdéseit csak egymással összefogva oldhatjuk meg.

¹ Jankovich J.: A munkácsi Lehoczky-múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. - *Археологические выкопы мукачевского музея имени Легоцкого во время чешского господства. "Зоря"-* *Нajnal*. II:3-4. (1942) 290-303.

² Немет П.: Образование пограничной области Боржавы. In: *Проблеми археологии и древней истории угров*. Ред. Смирнов А.П. и др. Москва 1972, 206-220. Ld: Borsova határvármegye kialakulása. Kisvárda 1975.

³ Fodor I.: Őstörténeti tévutak és történeti tudatunk torzulásai. *Мúзеуми Közlemények* 1982/1. 128-131. Vona I.: *Az Árpádok korai várairól*. 2. kiad. Debrecen 1995.

⁴ Балагури Э.А. - Фодор И.: Раскопки могильника периода приобретения

венграми новой отчизны в с. Чома Береговского района Закарпатской области. Carpatica - Карпатика, вып. 5. Ужгород 1998, 166-196.

⁵ A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor I. Budapest 1996, 437-448. The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Ed. Fodor I. Budapest 1996, 437-448.

⁶ Fodor I.: Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. (Archeological Finds of Hungárián Character in Moldavia). In: Tanulmányok Domokos Pál Péter Emlékére. Szerk. Halász P. Budapest 1993, 17-38.

⁷ Приймак В.В. - Супруненко А.Б.: Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелянского района. In: Супруненко А.Б.: Курганы Нижнего Поворкся. Москва-Пенза 1994, приложение, 81-85. Толочко П.П.: Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев 1999, 25-33. Давня історія України, том 3. Ред. Толочко П.П. и др. Киев 2000, 211-213. Плетнёва С.А.: Кочевники южно-русских степей в эпоху средневековья. Воронеж 2003, 103-115. Prihodnuk O.M. - Čurilova L.N.: The Korobčino Find (Ukraine) and some Problems of the Hungarian Ethnogenesis. Acta ArchHung 53 (2002) 183-193.

⁸ Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészége. - Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. ArchHung XXI. Budapest 1937, 93, 246-247. László Gy.: A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Budapest 1970, 64. Ld.: Steppenvöhlker und Germanen. Kunst der Völkerwabderungszeit. Budapest 1970, 70. Ld.: The Art of the Migration Period. Budapest 1974, 66.

⁹ Fodor I.: Leletek Magna Hungaricatól Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Györffy Gy. - Kovács L. Budapest 1994, 47-65.

¹⁰ Толочко П.П.: ук. соч. 33.

¹¹ Фодор И.: Некоторые общие черты славянских и венгерских поселений раннего средневековья. In: Труды V Международного конгресса славянской археологии, том I., вып. 26. Москва 1987, 109. Ld.: Changes in the Hungarian Economy during the Tenth Century. In: The First Millennium of Hungary in Europe. Ed. Papp K. - Barta J. Debrecen 2002, 23-29.

¹² Fodor I.: Altungarn, Bulgarotürken und Ostbawen in Südrussland. (Acta Antiqua et Archeologica, XX.) Szeged 1977, 87-101, Taf. XII-XV.

¹³ Fodor I.: A bécsi szablya és a prágai kard. Szeged 2000, 18-18.

¹⁴ A honfoglaló magyarság, 172-173. The Ancient Hungarians, 172-173.

Alekszandr Majorov
(*Szentpétervár, Oroszország*)

A IX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK ÓOROSZ-MAGYAR KAPCSOLATAI ÉS HALICS MEGALAPÍTÁSÁNAK PROBLEMATIKÁJA

A IX. század második fele óoroszmagyar kapcsolataival foglalkozó legfontosabb írásos forrás a „A magyarok cselekedeteiről” című, ismeretlen szerző által összeállított krónika (Anonymi Gesta Hungarorum), amely III. Béla király udvarában született meg, s amely többek között a magyar honfoglalás korával, illetve a magyar törzseknek az óroszföldön való vándorlásával is foglalkozik. Az egyetlen épségben fennmaradt példány a XIII. század második felében készült, az eredeti szöveget latin nyelven fogalmazták a XII–XIII. század fordulóján. A szerző valószínűleg egy hasonló című, a XI. század második feléből származó krónikát használt fel, ez utóbbinak némiképpen feldolgozott változatát megtaláljuk a későbbi történelmi feldolgozásokban¹.

„A magyarok cselekedeteiről” 11. fejezete „Vlagyimir és Halics városairól” címet viseli, s adatokat tartalmaz a magyaroknak az adott városok szomszédságában, illetve a helyi fejedelmeknek alárendelt területeken való átvonulásáról². Itt arról olvashatunk, hogy Álmos vezér Kijev alól Ladomériának (Volodimir-Volinszk) vezette övéit, ahol a helyi fejedelem ajándékokkal fogadta és túsokat is adott a magyaroknak. A magyarok három hétig táboroztak a város falai alatt.

„A negyedik héten – olvassuk tovább – Álmos vezér övéivel együtt Halicsba jött (in Galiciam), s ott pihenőhelyet választott magának és övéinek. Midőn ezt Halics vezére meghallotta, minden hozzátartozójával mezítláb elébe ment Álmos vezérnek, és különféle ajándékokat nyújtott át Álmos vezér használatára (ad usum): majd Halics városának a kapuját megnyitván, mint a saját urát, úgy látta vendégül, egyetlen fiát az ország főembereinek a fiaival együtt túsul adta, azonfelül tíz kitűnő arab paripát (farisii) meg háromszáz más lovat nyergestül, fékestül, továbbá háromezer márka ezüstöt meg kétszáz márka aranyat és gyönyörű ruhákat ajándékozott a vezérnek, sőt minden katonájának is. Mikor aztán Álmos vezér egy hónapja tartott pihenőt Halicsban, akkor Halics vezére és többi társai, akiknek a fiai kezességben voltak, azzal a kérelemmel folyamodtak Álmos vezérhez és nemeseihez (nobiles), hogy a Havason (erdőn) túl nyugat felé, Pannónia földjére szálljanak le. Ugyanis azt mondták nekik, hogy az a föld szerfölött jó, és rajta igen nevezetes források ömlenek egybe, melyeknek - amint fentebb említettük - a neve: Duna, Tisza, Vág, Maros, Körös, Temes és több más; [...]”³

Az elbeszélés befejezését a krónika tizenkettedik fejezete tartalmazza: címe – Miképpen jöttek be Pannóniába? Itt arról olvashatunk, hogy „Álmos vezér és főemberei pedig elfogadván az oroszok tanácsát, igen biztos békét kötöttek velük, minthogy az orosz vezérek, hogy a székükből el ne kergessék őket, kezesül adták fiaikat, mint fentebb mondtuk, számtalan ajándékkal együtt. Akkor Halics vezére elrendelte, hogy kétezer nyilas és háromezer paraszt (III-a milia rusticorum) járjon előttük (mármint a magyarok előtt) s a Havas-erdőn át a hungi határig (ad confinium Hung) utat készítsen nekik. Egyszermind összes barmaikat (iumemta) megrakatta élelemmel meg más szükségessel, s enni való szarvasmarhát szintén igen sokat adott ajándékba. Akkor a hét fejedelmi személy, akit hétmagyarnek mondanak, és az a hét kun vezér, kinek a nevét fentebb soroltuk el, rokonságukkal meg férfi- és nőcselédeikkel egyetemben az oroszok tanácsára és segítségével útra keltek Pannónia földjére. S így a Havas-erdőn áthaladva, a hungi részekre (ad partes Hung) szálltak...”⁴

Megfontolásra méltó tény, hogy Anonymus egyik alapvető célja a magyar királyok Halics és Volhíniai iránti igényének történelmi alátámasztása volt, éppen ezért érthetővé válik az események tudatos átírása, illetve jóval későbbi események korábbiakként való bemutatása⁵. Itt elsősorban arra gondolunk, hogy 1189-től kezdődően a magyar királyok több alkalommal saját fiaikat próbálták meg Halicsban trónra ültetni. Ezek közül néhányan rövid időre az ország uralkodóivá is váltak (András, a későbbiekben II. Endre király (1205–1235), Kálmán, az ifj. András)⁶. Ennek nyomán címezték magukat a „halicsi föld királyainak”, „Ladoméria királyainak”, vagy „Halics és Ladoméria királyainak”, amint azt az 1189-es, 1205-ös, illetve 1206-os oklevelek is alátámasztják⁷.

Az ehhez hasonló politika megfelelő történelmi precedenseket is megkövetelt, amelyeket elsősorban a múltban kerestek, s eközben igen komoly sérüléseket szenvedett a történelmi igazság. Elég megemlíteni, hogy az Anonymus által emlegetett Vlagyimirt csupán a X. század végén alapították⁸. Azaz a leírt események idején a város nem létezett, felemlítése egy későbbi kitaláció eredménye. Ez pedig teljes mértékben megkérdőjelezi az egész krónika hitelességét. Ugyanakkor nem szabad elvetnünk mindent abból, amit Anonymus ír.

Anonymus munkája ismeretlen maradt azon XIII. századi krónikáirók előtt, akik, miként III. Béla jegyzője is, egy, a XI. század közepéből vagy végéből származó kéziratot dolgoztak fel. Az egyéb források (Kézai Simon munkája, vagy a Képes Krónika), amelyek Anonymustól függetlenül dolgozták fel az említett XI. század közélből (végéről) származó anyagot, lehetőséget adnak arra, hogy megismerjük a magyaroknak a szláv földeken való átkelése és Pannóniában való letelepedésének eredeti történetét. Ezt a feladatot annak idején igen sikeresen megoldották a magyar történészek, illetve V. Susarin, a középkori Magyarország történelmének neves orosz kutatója.

A XI. század közepei (végei) őskrónika nem beszél az orosz földek meghó-

dításáról, mindössze megemlíti a ruszok ellenállását (a magyar törzsszövetség a helyi népek akarata ellenére kelt át azok földjein). Nem szerepelnek a leírásokban sem Halics, illetve Volodimir-Volinszk városok, sem a helyi fejedelmek, akik túszokat, váltságdíjat, igásjóságot és vezetőket adtak volna a magyaroknak. Ugyanakkor az őskronika szerzője megemlíti, hogy a magyarok Halics környékén keltek át az Északi-Kárpátokon, pedig az őskronika összeállítója ismert egy másik délebbi, az erdélyi szorosokon át vezető utat is⁹.

Némely kutatók véleménye szerint Anonymus tudósításának alapjául egy régi népmonda szolgált, amely a magyaroknak a ruszok földjén való átkeléséről szólt, s „leírta a magyarok és az óorosz seregek összecsapását, amelyben az előbbiek arattak győzelmet”. A monda többek között kitért a békekötés feltételeire is: „Azonban kérték Álmos vezért, hogy Halics földjét elhagyva, a Havas-erdőn túl nyugat felé, Pannónia földjére vonuljanak”, az utóbbiak viszont adnak nekik „élelmiszert, ruhát és más szükségeset.”¹⁰

Bár valószínűleg Anonymus a magyarok és a ruszok Kijev alatti konfliktusának részleteit az őskronika helyett a népi folklórból merítette, azonban az a leírás, miszerint a magyarok elfoglalták a ruszok földjeit és a helyi fejedelmek vagyont, majd előbb a volhíniai, majd később a halicsi fejedelem is önkéntesen meghódolt, inkább az „irodalmi fantázia”, mintsem a történelmi valóság terméke. Valószínűleg a történetet a népmondák tárgyköréből merítette a szerző, amely a magyarok és a ruszok békekötéséről, az előbbiek elvándorlásáról, illetve túszok adásáról szólt (az utóbbi mindkét oldalról történt)¹¹.

Ugyanakkor, ami Halics meghódítását érinti, nem szabad azt hinnünk, hogy III. Béla király jegyzője egyszerűen kitalálta az eseményeket. A történet alátámasztása már jóval korábbi lehet. Erről tanúskodnak II. István király (1116–1131) 1124-ben kelt oklevelei, amelyben „Halics királyának” címezi magát¹². Abból kiindulva, hogy 1099-ben Kálmán király hadai Przemysl alatt megsemmisítő vereséget szenvedtek az óorosz-kun seregektől¹³, a Halics iránti igények jóval korábbi időkben gyökereztek. Azonban az oklevélben alkalmazott királyi címzés túlzóan pompás volta, amely hatalmas politikai igényeket is kifejezett („Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Gallitiae, Bulgariae rex” Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Halics és Bulgária királya), a címzést kicsit gyanússá is teszi.

A Halics meghódításáról szóló népmonda, illetve az azokat megcáfoló írásos dokumentumok valószínűleg megmaradtak volna a maguk történelmi valójában, mint egy figyelemre sem méltó tény, ha nem bukkannak fel bizonyos régészeti tárgyak, amelyek összekapcsolhatók az eseményekkel. 1935-ben Krilosz környékén – Halics legrégebbi területiális magjában – a régi városfalaktól közel 1 kilométernyire a Gyibrova erdőben J. Paszternak két régi temetkezést tárt fel. Külsőleg két, 14 és 16 méter átmérőjű, a talajszinttel majdnem egyenlővé tett dombocskáról van szó, amelyet sűrű, fiatal erdő fedett. Mindkét temetkezés tájolása egyforma, északnyugat-délkelet

irányú volt, a sírokban az emberi csontok mellett lókoponyákat, illetve vastárgyakat találtak. Az első sír igen gazdag mellékletekkel bírt. Az emberi csontvázat, amelyből mindössze néhány csontocska maradt fenn, nagy mennyiségű arany és ezüst díszek borították. Közülük is kiemelkedik 17 arany és közel 20 ezüst vert fémrátét, amelyek az elhunyt ruházatát díszítették, két hosszú, aranyból vékonyra hengerelt, díszítetlen fémrátét, illetve egy köves arany pecsétgyűrű¹⁴. A második sír kb. 500 méternyire feküdt az elsőtől. A figyelmet felkeltette az itt eltemetett ember magassága, amely eléri a 190 centimétert. A sír mellékletei jóval szegényebbek az előzőnél. A sírban két gyenge minőségű ezüstdrótból készült fülbevalót és vaskést találtak¹⁵.

A számos hasonló analógia alapján J. Paszternák arra a következtetésre jutott, hogy a Krilosz környékén lévő sírokban talált emberek a honfoglaló magyarok közül kerültek ki. A kutató szerint a leletek a X. század elejéről származnak, s a legkorábbi leletnek számítanak abból a korból, amikor a magyarok Pannónia elfoglalása céljából átkeltek a kárpát-melléki területeken¹⁶. J. Paszternák lelete, akárhogy is vesszük, tárgyilag is alátámasztja Anonymus krónikájának tudósítását arról, hogy a magyarok egy ideig Halics környékén tartózkodtak.

A régészeti leletekkel is alátámasztott Anonymus-feltevés nagy vitát váltott ki a történettudományban. Az ukrán és az orosz történészek többsége csupán azokat a tudósításokat fogadja el, amelyeket a „Régmúlt idők krónikája” is alátámaszt, azaz a magyarok Kijev alatti tartózkodását, s mindemellett figyelmen kívül hagyják a következőt, amely arról szól, hogy nyugat felé, Halics irányába vonultak tovább¹⁷. Főleg ezzel magyarázható az Anonymus tudósításai iránti nagyfokú bizalmatlanság. P. Tolocsko szerint „Halics és Volodimir felemlegetése a szövegben arról tanúskodik, hogy a IX. századi óorosz-magyar kapcsolatok történetét jóval későbbi, Anonymus korából származó eseményekkel egészítették ki.”¹⁸

A honfoglalás kori óorosz-magyar kapcsolatok kérdésében igen széleskörű nézetek uralkodnak. A kutatók egy része úgy véli, hogy a magyarok békésen viselkedtek a ruszok földjein és szövetségi viszonyban voltak fejedelmeikkel¹⁹. Ezzel ellentétes vélemény is létezik, azaz a magyarok meghódították a ruszokat és éves adót²⁰ vetettek ki rájuk. Kompromisszumos változat is létezik, amely nem zárja ki, hogy a „Rusz egyszeri adó, pénzügyi hozzájárulással támogatta a magyarok mihamarabbi átkelését a területein”²¹, vagy megváltották magukat, mint tették azt Kijev alatt, ez azonban inkább „jóvátételnek, mintsem éves adónak kell tekinteni”²².

Kicsit más a helyzet a magyar és a lengyel történettudományban. Itt elsősorban a magyar és más európai írásos forrásokra támaszkodnak, amelyeket összehasonlítanak azokkal az újkori régészeti feltárásokkal, amelyek a honfoglaló magyarság anyagi kultúrájához tartoznak. Figyelmen kívül hagyva azokat az akadályokat, amelyek miatt kevesen fogadják el Anonymus tudósítását a magyaroknak a Kárpát-melléken való tartózkodásával kapcsolatban, éppen ezek a tudósítások kerülnek az érdeklődés homlokterébe.

Az újkori kutatások szerint a magyarok nem csupán átvonuló vendégek voltak a középső Dnyeper-mentén: egy időre hatalmuk alá hajtották a régió szláv lakosságát, a dnyeper-menti városokba és erődökbe magyar helyőrségek kerültek. Ezen állítás alátámasztásának az 1970–80-as években magyar és lengyel tudósok által folytatott feltárások szolgáltak. Többek között A. Koperszkij és M. Parcsevszkij Przemyslben²³ tárták fel egy honfoglaló harcos sírját; Szudova Visnyaban egy női temetkezést, a Prut melletti Probotban, illetve Budestban²⁴ pedig két, lovas temetkezésre bukkantak.

Ezen anyagokat az ismert írásos forrásokkal összevetve E. Dombrovszka arra a következtetésre jutott, hogy nem lehet teljesen elvetni azt a feltevést, hogy „az etelközi magyarok rövid időre meghódították a velük szomszédos szlávokat, s adófizetésre kényszerítették őket, mivel ez teljes mértékben megegyezik a következő időkben folytatott politikájukkal, illetve alátámasztja Ibn-Rusta is, aki egy ismeretlen szerzőjű IX. századi tudósítást közölt”²⁵. Ennél kategorikusabban fogalmaz M. Parcsevszkij, aki a Halics környékén (mint más hasonló temetkezéseket) talált honfoglaló magyarokat azon magyar helyőrség tagjainak tekinti, akik a „Dnyeszter-mellék ideiglenes magyar megszállása idején a városban tartózkodtak.”²⁶

Ezzel az állásponttal szögesen ellentétes V. Aulih véleménye. A régi Halics történelmének ezen szaktekintélye szerint a városban semmilyen olyan tárgyi emlék, anyagi kultúra nem maradt fenn, ami a magyar helyőrség jelenlétére utalna. Véleményét arra a közel 20 éves régészeti kutatómunkájára alapozza, amely során feltárta az ősi Halics emlékeit²⁷.

A kérdés végérvényes eldöntésekor a körülmények jóval szélesebb körét kell megvizsgálni, különösképpen a magyarok és a helyi szláv törzsek kapcsolataira való tekintettel a IX. század második felében, amikor a magyar törzsek a Dnyeper és a Dnyeszter között területen éltek. Az ilyen hozzáállás megköveteli, hogy alaposan megvizsgáljunk minden olyan írásos emléket, amely a honfoglaló magyarokról tudósít, illetve azokat a kelet-európai sztyeppéken végbemenő geopolitikai változásokat, amelyek közvetlen hatást gyakoroltak a magyarokra, illetve azok kapcsolatára szláv szomszédaikkal.

A IX. század utolsó évtizedeinek meghatározó eseménye a Fekete-tenger menti sztyeppéken a besenyők megjelenése volt, akik a következő évszázadok során a régió félelmetes uraivá váltak. Az esemény kiváltó oka az a népvándorlási hullám volt, amelyet az oguzok (torkok) és a karlukok indítottak el, amikor kiszorították a besenyő törzseket a Volga és a Ural környéki sztyeppékről és nyugati irányú vándorlásra kényszerítették azokat²⁸. A besenyőknek a Fekete-tenger mellékén való megjelenése váltotta ki a magyarok újabb vereségét, illetve Pannóniába való költözését²⁹.

Az erős ellenfél közeledésre készítette a magyarokat és a szlávokat, amelyek jószomszédi, de lehet, hogy szövetségi viszony kialakulásához vezetett. Ezek az események valószínűleg a IX. század második feléhez köthetők, amikor a magyarság az Etelközben élt. Az Etelköz magyar megnevezése folyamkört is jelent. A tudósok

véleménye szerint a terület Levédiától, az addigi szállásterülettől nyugatra feküdhettek, a Dnyeper és a Dnyeszter, szélesebb elképzelés szerint a Dnyeper és a Szeret között terült el. Az etelközi tartózkodás igen rövid idejű volt. A besenyők újabb nyomása hatására a magyar törzsek nyugatra indultak, átkeltek a Kárpátokon és a X. század elejére elfoglalták a Duna-menti síkságot³⁰.

Még G. Vernadszkij vetette fel a mai történészek által is támogatott elképzelést, hogy a magyarok, a tyivercek és az ulicsok között valamiféle katonai szövetség is létrejött. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy az adott régióban (a Dnyeszter és az Déli Bug között) békésen megfértek egymás mellett a magyarok, illetve az említett szláv törzsek, illetve közös hadjáratokat is folytatattak: nem véletlen, hogy éppen a tyivercek és az ulicsok ellenállása szakította meg a kijevi Oleg fejedelem hódító politikáját³¹.

Ezenkívül etelközi tartózkodásuk idején a magyarok igen aktív külpolitikát folytattak, bekapcsolódva a Közép-Európában zajló katonai eseményekbe. Ginkmar reimsi püspök (a Bertini Krónika harmadik része), illetve a Alleman évkönyv arról tudósít, hogy 862-ben a magyarok először jutottak el Európa szívébe, amikor támogatták Karlman ausztriai örgróf felkelését apja, Német Lajos keleti frank király ellen³². 881-ben a magyarok és szövetségeik, a kabarok (a kazárok egy része ismeretlen, valószínűleg vallási okokból elszakadt a kaganátustól és a magyar törzsszövetség nyolcadik tagja lett) ismét hadjáratban vettek részt. A Nagy Salzburgi évkönyv tudósítása szerint a magyarok már Bécs³³ falai alatt álltak. A Fuldai évkönyv 892-ből arról tudósít, hogy a magyarok Arnulf német király oldalán harcoltak I. Svatopluk nagymorva fejedelem ellen³⁴.

Kétségszembonthatatlan az a tény, hogy a hasonló hadjáratok, amelyek jelentős katonai erők huzamos ideig tartó távollétét feltételezik, megkövetelik a hátszág biztosítását, amelynek megteremtése érdekében a magyaroknak békés kapcsolatokat kellett kialakítaniuk keleti és északi szomszédaikkal, a keleti szláv törzsekkel, közöttük azokkal, amelyek a középső Dnyeszter-mentén éltek.

Néhány írásos forrás is arról tanúskodik, hogy a magyarok és a ruszok fejedelmi szövetségi kapcsolatokkal rendelkeztek a honfoglalást megelőző időkben³⁵. Ilyen szövetségre mutatnak azok az óorosz-magyar kereskedelmi kapcsolatok is, amelyek a kijevi Oleg fejedelemsége³⁶ idején veszik kezdetüket. Nem véletlen tehát, hogy a magyarok átvonulása a ruszok földjén, többek között Kijev közelében nyomot hagyott a „Régmúlt idők krónikájában”, amely a magyarok eredetéről szóló tudósítások mellett számos adatot tartalmaz a magyar állam korai történelméről³⁷.

Valószínűleg inkább békés és jószomszédi kapcsolatokról, mintsem ellenséges érzületekről beszélhetünk, ezzel magyarázható a kijevi és a magyar ötvösművészet egymásra való hatása, amelynek emlékeit a mai kor magyar régészei gyakran feltárják³⁸.

Ezeknek a következtetéseknek részben ellentmondanak a korabeli arab és perzsa

források. Ibn-Rusta, az arab történetíró enciklopédiájában, amelyet 903–913 vagy 923 után vetett papírra, a magyar-szláv kapcsolatokról is ír, eképpen: „(Állandóan) legyőzik azokat a szlávokat, akik közel lagnak hozzájuk. Súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket mint foglyaikat.”³⁹

A XI. századi perzsa történetíró, Gardizi munkájában a magyarokkal kapcsolatban arról ír, hogy „meg-megrohanják a szlávokat (és oroszokat), és addig mennek a parton, amíg a bizánciak országának egy kikötőjéhez nem érnek.... mikor a magyarok ...érnek, az elébük menő bizánciakkal vásárt tartanak. Azok (a magyarok) eladják nekik a rabszolgákat és vesznek bizánci brokátot, gyapjúszőnyegetek és más bizánci árukat.”⁴⁰

Az orosz orientalisták arra a következtetésre jutottak, hogy a magyarokkal kapcsolatos tudósításokat Ibn-Rusta és Gardizi is egyazon forrásból merítette. Valószínűleg ez a forrás a Keleten ismert ibn Hordad(z)beh⁴¹ munkája lehetett. Ismeretes, hogy a fent említett szerző munkája első változatát 846-ban, míg a másodikat 855-ben írta meg⁴². Érthető, hogy az általa közölt események a IX. század első felében zajlottak, s nem érinthették a jóval későbbieket.

Gardizi tudósításai is kronológiai pontosításra szorulnak. Bár munkája tartalmaz olyan információkat, amelyeket ibn Hordad(z)beh írásából vett át, s a IX. századra vonatkoznak, M. Kmosko neves magyar orientalista szerint, amikor Gardizi a magyarok és a szlávok kapcsolatait írja le, akkor a X–XI. század eleji magyarokra gondol. Tehát a tudósítások a magyar honfoglalást követő időszakra vonatkoznak, s a pannonszlávokkal kapcsolatosak. Ezt a következtetést elfogadják más kutatók is⁴³.

Mint láthatjuk, a IX–X. századi keleti szerzők tudósításait azzal kapcsolatban, hogy a kelet-európai szlávoknak a magyarok általi meghódítása során az utóbbiak elsősorban, mint könnyű zsákmányt tekintették azokat (állandó támadásokkal zaklatva őket, foglyokat ejtettek és adót vetettek ki), csupán a IX. század közepéig szabad helytállónak tekinteni. Ez az az időszak, amikor a magyarok Levédiában, a Don és a Dnyeper közötti sztyeppén éltek. A magyarságnak ez a lakhelye jóval hosszabb ideig volt használatos, mint az etelközi, s némely kutató szerint a levédiai jelenlét a VIII. század elején kezdődött⁴⁴. A magyarság számára a levédiai tartózkodás viszonylag stabil időszakknak tekinthető, jóval kedvezőbb, mint a későbbi évtizedek, amikor összeütközésbe kerültek a besenyőkkel, jelentős veszteségeket szenvedtek el, amelyek majdnem az egész nép pusztulásához vezettek.

A magyar törzsszövetség levédiai korszaka meghatározó külpolitikai irányvonalát a Kazár kaganátussal folytatott szoros együttműködés jellemezte, amelynek fennhatóságát kénytelenek voltak elismerni. Ez a kapcsolat visszatükrözésre talált az óorosz krónikákban is. A Régmúlt idők krónikája egyetlen fogalmat, népvétet használ velük kapcsolatban: ugorok. Különbséget csak a „féhér” (kazárok) és a „fekete” (magyar) ugorok között tesz⁴⁵. Mindez arra mutat, hogy a keleti szlávok a magyarokat és a kazárokat egy egész részének tekintették, ha nem is etnikai, hanem

politikai értelemben. A kazár-magyar szoros együttműködésről ír Biborbanszületett Konstantin is: a magyarok „mint a kazárok szövetségesei harcoltak azok minden háborújában”⁴⁶. P. Tolocsko igen találóan jegyzi meg, hogy „a Kazár kaganátusnak alárendelt magyarok adószedői teendőket láttak el a szláv törzseknél”⁴⁷. Ezért lehetett az, hogy a keleti szlávok szemében a magyarok egyet jelentettek a kazárokkal.

Régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy a magyar hadjáratokra válaszul a szláv törzsek erősségeket hoztak létre. Ez elsősorban a Don középső folyása melletti területekre jellemző, ahol a kutatók szerint éppen a magyar veszély váltotta ki a IX. században Titcsiha erősség (földvár) megépítését⁴⁸. Érthető, hogy ezek a megelőző cselekedetek, akárcsak a magyarveszély akkor volt aktuális, amikor azok még nem keltek át a Donon, azaz közvetlen kazár befolyás alatt álltak.

Miután a besenyők megjelenése elvágta őket korábbi szövetségeseiktől, illetve hatalmas veszteségeket szenvedtek ettől a harcias és erős néptől, a magyarok, átkelve a Dnyeperen, az új etelközi hazában kénytelenek voltak változtatni eddig politikájukon a helyi szláv lakossággal kapcsolatban. A IX. század második felének eseményei úgy alakultak, hogy a továbbiakban nem a szlávok meghódításáról kellett elgondolkodniuk, hanem, hogy szövetségeseikre találjanak bennük a besenyők elleni harcaikban. Azonban ezen elgondolás végrehajtására a magyaroknak nem maradt idejük: etelközi tartózkodásuk igen rövid, szinte átutazó jellegű volt.

A folyamatos vándorlás, illetve a további sorsuk iránti bizonytalanság volt az oka, hogy nem hódították meg a szomszédos népeket még akkor sem, ha megvolt hozzá a szükséges hadierőjük. Erre a következtetésre jutott I. Frojanov történész, aki a keleti szlávok adózásának kérdését kutatta. Véleménye szerint az órosz krónikákban leírt kijevi tartózkodást követően, a magyarok nyugati vándorlása során „nem rendelkeztek szállásterülettel, ami a további bázisául szolgálhatott volna az útjukba kerülő népek megadóztatásához”⁴⁹.

Hasonló következtetéseket vonnak le mások is a magyarság pannoniai honfoglalása, illetve a kalandozások korát megelőző időszak politikai helyzete, illetve katonai lehetőségei vizsgálatával kapcsolatban. L. Musse ezzel kapcsolatban megjegyzi: „a magyar sereg, amely a legjobban felkészült volt a kalandozásokra, a zsákmányszerző hadjáratokra, egyáltalán nem volt felkészülve a letelepedett életmódot folytatott törzsek elleni harcra.” Ahhoz, hogy sikeres hódító politikát folytassanak, a magyaroknak nemcsak politikai és ideológiai eszközökre volt szükségük, hanem azok megteremtésének igényére is. A magyarok akkor még „nem rendelkeztek semmilyen politikai szervezettel, illetve egységesítő ideológiával, hogy azokat rákényszerítsék szomszédaikra”⁵⁰.

A fenti tényeket összegezve az alábbi következtetést vonhatjuk le: ahhoz, hogy megszerezzék a Dnyepertől nyugatra, többek között a középső Dnyeszter-mentén lévő szláv területek fölötti politikai főhatalmat, a magyaroknak sem idejük, sem lehetőségük (a honfoglalás folyamata, a besenyők állandó nyomása, a külföldi

kalandozások) nem volt. De hiányoztak a belső politikai és ideológiai alapok is. Éppen ezért a magyarság tartózkodása a Dnyeszter-mentén igen rövid korszakra tekint vissza, s kimerül néhány, a helyi lakossággal folytatott összecsapásban, illetve az utóbbiak egyszeri megsarcolásában. A Krilosz környéki temetkezés valószínűleg egy ilyen összecsapásban elesett magyar vezérnek, illetve harcosnak tulajdonítható. Erre mutat az a tény is, hogy az első sírban nem volt a halott koponyája; annak helyén egy jól konzerválódott agyagedény feküdt⁵¹.

Az óorosz krónika szerint a magyarok 898-ban vonultak el Kijev mellett, „azon a helyen, amelyet ma is magyarnak neveznek”⁵². Honnan ered ez az időpont és mennyire tekinthető helytállóknak? O. Sahmatov szerint a 6406. (898.) esztendő kapcsolatban lehet a “Сказанням про переложення книг слов’янською мовою” című nyugati szláv írásművel, amelyet a legnagyobb valószínűség szerint Morvaországban állítottak össze és más morva emlékekkel együtt a XI. században jutott el a Ruszba. Ugyanakkor, mint a kutató megjegyzi, „a 6406. (898) esztendőt a “Сказанням про переложення книг слов’янською мовою” szerzője úgy mutatja be, mint Pannónia magyarok általi megszállásának, illetve a szomszédos szláv népek meghódításának évét. Természetes, hogy a “Régmúlt idők krónikája”-nak szerzője a “Сказанням”-ban talált dátumot írta be a magyarok keleti megjelenése, illetve Kijev melletti átvonulása időpontjaként. Ehhez az általa ismert földrajzi terminológiát is felhasználta.”⁵³

A következtetéseket más kutatók is támogatták⁵⁴. A “Сказання” részeként külön krónikát tüntetnek fel a szlávoknak a Duna mentén való letelepedéséről, illetve a magyar hódításról a X. századi cseh-morva hagyomány szellemében. A krónikát egy ideig egy kolostorban rejtették, majd a XI–XII. század fordulóján a Ruszba került, ahol Nesztor más nyugati szláv emlékekkel együtt felhasználta saját munkájában⁵⁵.

Bár a 898-as dátumot a krónikaíró egy régebbi forrásból vette át, az nincs kapcsolatban a magyarságnak a kijevi dombok mellett való elvonulásával, illetve kelet-európai tartózkodásával.

Tehát a krónikában szereplő időpontnak semmi köze sincs sem a magyarok kijevi tartózkodása, sem pedig a Kárpátokon való átkelése eseményeihez. Ahogy arról a nyugat-európai források tanúskodnak, 898-ban a magyarok már Itáliában kalandoztak. Megostromolták a Brenta folyó mentén lévő erősségeket, a következő évben ismét visszatértek, s elérték Páviát. A Brenta gázlóinál Padua mellett megverték Berengár király seregeit. Az egyik sereg elérte Piemontot és Valle-d’ Aostát, a másik Emiliát, Modenát és Velencét⁵⁶.

Azonban éppen a Régmúlt idők krónikájában szereplő időpontot, 898-at tekintik Halics alapítása esztendejének, s 1998-ban ünnepelték a város alapításának 1100. évfordulóját. A rendezvénysorozat államilag elismert státusra emelkedett⁵⁷. Minde mellett, teljesen világos, hogy a legrégebbi évkönyvben szereplő időpontok, illetve események többsége csak feltételes módon, jelentős szkepticizmussal fogadható el.

Mint köztudott, a magyarok már jó évtizeddel korábban elhagyták a Dnyeszter-mente területét, hogy a fekete-tengeri sztyeppe legnyugatibb szögletében, a Duna mellett, Bulgária szomszédságában találjanak menedékre. Minderre Regino prümi apát "A világtörténelem krónikája" szerint 889-ben, a besenyőktől elszenvedett megsemmisítő vereség után került sor⁵⁸.

A 890-es évek közepén került sor az eseményre. A magyarok Árpád és Kurszán vezetésével VI. (Bölcs) Leó bizánci császár szövetségeseként harcoltak Simeon bolgár cár ellen. A csata döntő pillanatában a bolgárok és a bizánciak a magyarok ellen fordították fegyvereiket, vereséget mérve rájuk, sőt a védelem nélküli szállásterületekre is lecsaptak⁵⁹.

Egy másik változat szerint a magyarok, miután 895-ben vereséget mértek a bolgárokra, nem tudtak idejében hazaérni, hogy szállásaikat megvédjék a besenyőkkel szemben. A védtelen embereket a besenyők legyilkolták, a jószágállományt elhajtották. A megmenekült magyarok átkeltek a Kárpátokon és a dunai síkságon telepedtek le, ahol már fegyveres előőrseik "kitaposták" számukra az utat. Árpád nagyfejedelem a fősereggel együtt 894 őszén – 895 tavaszán ereszkedett le az Alföldre⁶⁰.

A magyarság egy része már jóval korábban megtelepedett a dunai síkságon. 892-ben a Nagy-Morvaország elleni katonai segítség fejében Arnulf német király engedélyezte megtelepedésüket azokon a földeken, amelyeket kalandozásaik során hódítottak meg. Így 895–896-ban került sor a magyarok soron következő, immár utolsó nagy vándorlására. Az egész magyar nemzet (etnosz) vándorlásáról van szó, amely a különböző számítások szerint 200–500 ezer főt számlált⁶¹. A középső Duna-mente különböző szláv népeinek ellenállását letörve a magyarok minden nehézség nélkül hódították meg a belső és külső konfliktusok által egyaránt megosztott Nagy-Morvaország területét.

Éppen ezért a magyaroknak a keleti szlávok által lakott területeken, köztük Kijev, illetve Halics városa mellett való átvonulását jóval korábbi időpontban kell keresni. Erre nem kerülhetett a IX. század 80-as éveinél később sor, hiszen a 90-es években, a viszonylag pontos források szerint a középső Dnyeszter-mentén már nem található meghatározó magyar katonai jelenlét.

Tehát a "Régmúlt idők krónikájá"-ban szereplő, a magyarok Pannóniába való átkelését jelző esztendő nem lehet a város alapításának időpontja. Erre egyetlen tény sem mutat. Ez az időpont nemcsak kronológiailag nincs kapcsolatban a korabeli eseményekkel, de nincs benne a legfontosabb, Halics említése sem (az óorosz városok közül mindössze Kijevet említi). Azaz, amikor elfogadták ezt az időpontot, mint a város alapításának dátumát, megsértették azt az elvet, amely a települések "életkorának" megállapítását az első írásos említéshez köti. Ilyen pedig nincs sem a 898-as említésben, sem pedig a "Régmúlt idők krónikája" egészében. Bár a 898-as időpontot, mint Halics alapításának időpontját széles körben használják, a tudomány számára ez elfogadhatatlan.

Halics első hiteles említése az a IX. század végéből származó forrás, amelyet Anonymus is felhasznált. Minden tendenciózussága ellenére azt, hogy a forrás leírja a magyarok elvonulását Halics mellett, nem lehet kitalációnak minősíteni, mivel a IX. századi régészeti leletek alátámasztják, hogy Kriloszon szláv település létezett, a szomszdságában pedig két, a honfoglalás korában elhunyt előkelő személyt temettek el. Azt, hogy a Krilosz települése a Halics nevet viselhette, összeköthető a Halics sírja nevet viselő temetkezéssel, amellyel a hagyomány a település alapítóját hozza kapcsolatba. A temetkezés maradványai a X. század első feléből származnak, azaz a magyarság halicsi tartózkodása egy időre tehető a város legendás alapítójának tevékenységével⁶². Ezt úgy tekintik, mint Halics IX. század végi kialakulásának dátumot.

Még egy akadály vár leküzdésre. A magyar forrás Halics említésével kapcsolatban nem tartalmaz időpontot. Pontosabban, a magyaroknak a város környékén való tartózkodása nem datált. Azonban Anonymus krónikájában van egy másik dátum amely kompenzálja ezt a hiányosságot. Amikor a magyarok Pannóniába való bevonulását említi (a keleti szlávok földjein való átkelést Kijev és Halics érintésével), a királyi jegyző megjegyzi, hogy ez 884-ben történt.

A dátum a "Kiköltözésük" című hetedik fejezetben található, ahol ezt olvashatjuk: "Az Úr megtestesülésének nyolcszáznyolcvanegyedik esztendejében, amint az év szerint jegyzett krónikákban írva vagyon (in annalibus... cronicis), a hét fejedelmi személy (principales persone), akit hétmagyarnak hívnak, kijött Szcítia földjéről nyugat felé."⁶³

A fenti tudósítás a magyarok őshazájukból való kiköltözésével, a vándorlást megelőző korszakkal foglalkozik, míg a következő állomásukról, azaz Kelet-Európába való érkezésükről már a következő fejezet ír. Az „év szerint jegyzett krónikák”-ra való hivatkozása arra enged következtetni, hogy a 884-es dátum egy korábbi, a szerző által felhasznált forrásra való hivatkozás.

Egyes tudósok az Anonymus által említett dátumot hibásnak tartják: kihagyta a „V” számot, amely a „XXX”, illetve a „IIII” között foglalt helyet és más dátumot – CCCCCCCLXXXVIII (889) állapít meg, ami Regino krónikájában is szerepel, mint a magyaroknak a besenyőktől elszenvedett vereségének időpontja⁶⁴. Azonban mindez csak feltételezés. Ha ez nincs, az Anonymus által jelölt 884-es időpont megfelel az elvárásainknak. Tehát ez az első olyan írásos dátum, amely említi a város nevét, tehát minden lehetőségünk megvan arra, hogy a város alapításának dátumaként tekintsük.

Ez a választás a leginkább logikus, hiszen Anonymus krónikáját egyre több történész úgy tekinti, mint azon forrást, amely elsőként tudósít a város fennállásáról. Azonban néhány modern kori kutató hibásan továbbra is 898-ra helyezi ennek időpontját. „Az ősi Halics első írásos említése – olvassuk például V. Barannál – 898-hoz kötődik, amelynek szerzője Béla magyar király ismeretlen jegyzője, s amely

az Álmos nagyfejedelem vezette magyaroknak Pannóniába való útján Halics alatt való megpihenését említi.”⁶⁵ A V. Baran által említett időpont Anonymusnál nem szerepel. Forrása a „Régmúlt idők krónikája”, amelyben azonban említés sem esik Halicsról.

Feltételezhetjük, hogy a magyarok jelentősebb szerepet játszottak Halics sorsának alakulásában, mint ahogy az Anonymus krónikájából kitűnik. Ahogy gyakran megesik, éppen a külső veszedelem hatására jönnek létre megerősített helyek, illetve már meglévőket erősítenek meg védelem céljából. A letelepedett európai lakosság számára a magyarok hasonló veszedelmet jelentettek. Például hadjárataik ellen emelték a középső Don-mente földvárait. Hasonló állapotok uralkodtak akkor is, amikor a magyarok Közép-Európába kerültek. L. Musse szavai szerint „A magyar kalandozások voltak az alapvető okai a megerősített városok és várak kialakításának Dél-Németországban és Észak-Itáliában”⁶⁶.

Valószínűleg nem az események véletlen egybeesése, hogy a magyarok halicsi tartózkodása időben egybeesik a város legendás alapítójának tevékenységével, akinek a tiszteletére a Halics-sír épült, már ha hihetünk abban, hogy a közelmúltban feltárt temetkezés éppen a névadóhoz kapcsolódik.

¹ Дьерффи Д. Время составления Анонимом “Деяний венгров” и степень достоверности этого сочинения // Летописи и хроники. 1973 год. М., 1974; Королук В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. М., 1985. С. 186-204.

² *Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum / Praef. est et textum rec.* Ae. Jakobovich. Cap. XI-XII // *Scriptores rerum Hungaricarum / Ed. E. Szentpétery.* Bp., 1937. Vol. I.

³ *Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum.* P. 48-50. – Ми також використовували російський переклад В. П. Шушаріна (*Шушарин В. П.* Русско-венгерские отношения в IX в. // *Международные связи России до XVII в.* М., 1961. С. 142-145).

⁴ *Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum.* P. 50-51.

⁵ Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // *Древнерусское государство и его международное значение.* М., 1965. С. 441-442.

⁶ Див.: Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. СПб., 2001. С. 281-294, 352-353, 356-357, 442-443, 527-559 и др.

⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejér* (далі – CDH). Budaе, 1829. T. 2. P. 247; Budaе, 1831. T. 3. Vol. 1. P. 31-32; Budaе, 1841. T. 7. Vol. 5. P. 166.

- ⁸ *Кучинко М. М.* Древний город Владимир на Волыни // Древнерусский город. Мат-лы Всесоюзн. научн. конф-ции, посвящ. 1500-летию города Киева. К., 1984; *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. К., 1989. С. 64.
- ⁹ *Шушарин В. П.* Русско-венгерские отношения в IX в. С. 148-149.
- ¹⁰ Там само. С. 170-171.
- ¹¹ Там само. С. 169-170.
- ¹² CDH. Т. 2. Р. 67.
- ¹³ *Повесть временных лет* / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. 2-е изд. СПб., 1996 (далі – ПВЛ). С. 115, 116.
- ¹⁴ *Pasternak J.* Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten // *Archeologia Hungarica*. Budapest, 1937. Vol. 21. S. 297.
- ¹⁵ Ibid. S. 298.
- ¹⁶ Ibid. S. 302.
- ¹⁷ *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. М., 1980. С. 97; *Толочко П. П.* Древняя Русь. К., 1987. С. 24-25; *Фроянов И. Я.* Рабство и данничество у восточных славян (VI–X вв.). СПб., 1996. С. 306-307; *Івакін Г. Ю.* Формування міжнародних зв'язків на ранньофеодальному етапі розвитку Русі // *Давня історія України: У 3-х тт.* К., 2000. Т. 3. С. 528.
- ¹⁸ *Толочко П. П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. К., 1999. С. 29.
- ¹⁹ *Павлушкова М. П.* Русско-венгерские отношения до начала XIII века // *История СССР*. 1959. № 6. С. 151-153; *Паушто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 49-50.
- ²⁰ *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси. С. 97
- ²¹ *Толочко П. П.* Древняя Русь. С. 25.
- ²² *Фроянов И. Я.* Рабство и данничество... С. 308
- ²³ *Koperski A., Parczewski M.* Wczesnosredniowieczny grób Węgra-kozcownika z Przemyśla // *Acta Archaeologica Carpathica*. 1978. Т. 18.
- ²⁴ *Dąbrowska E.* Węgrzy // *Szymański W, Dąbrowska E.* Awarzy. Węgrzy. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. S. 163.
- ²⁵ Ibid.
- ²⁶ *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. Kraków, 1991. S. 40-41.
- ²⁷ *Ауліх В.* Княжий Галич // *Галичина та Волинь у добу середньовіччя*. Львів, 2001. С. 141.
- ²⁸ *Майоров А. В.* Древняя Русь и кочевники в X – XIII вв.: печенегы, торки, половцы // *Мир истории: Россия и Восток*. СПб., 2002. С. 38-39, 51.
- ²⁹ *Györffy Gy.* The Original Landtaking of the Hungarians. Вр., 1975. Р. 12-14.
- ³⁰ *Майоров А. В.* Восточные славяне и народы Причерноморья, Кавказа и Поволжья в раннем средневековье // *Мир истории: Россия и Восток*. С. 29.

- ³¹ Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь; М., 1996. С. 33. – Див. також: Юрасов М. К. Внешнеполитические акции венгров в Центральной Европе во второй половине IX века // Славяне и их соседи. Средние века – раннее новое время. М., 1999. Вып. 9. С. 50.
- ³² Annales Bertiniani / Ed. F. Grat, J. Vielliard, S. Clémencet. P., 1964. P. 93; Annales Alamaniци (703 – 926) / Ed. G. H. Pertz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum (дали – MGH). 1826. Т. 1. P. 50.
- ³³ Annales Juvavensis Maximi / Ed. H. Bresslau // MGH. Lipsiae, 1926. Т. 30. Pars. 2. F. 1. P. 742.
- ³⁴ Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte / Neu bearb. von R. Rau. Berlin, 1957. Bd. 1. S. 132.
- ³⁵ Перени Й. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // Studia slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Вр., 1956. Т. 2; Пашуто В. Т. Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. М., 1968. С. 346.
- ³⁶ Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси // История СССР. 1967. № 3. С. 85-87. – Див. також: Петегрич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X – XIII вв. (по археологическим данным) // Славянские древности. К., 1980.
- ³⁷ Див.: Иглоу Э. Повесть временных лет о венграх // Slavia. Debrecen, 1963. Т. III.
- ³⁸ Див.: Dąbrowska E. Węgrzy. S. 163.
- ³⁹ Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах. СПб., 1869. С. 27.
- ⁴⁰ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 389-390.
- ⁴¹ Бартольд В. В. “Худуд ал-‘алем”, рукопись Туманского. Л., 1930. С. 25; Новосельцев А. П. Восточные источники... С. 377.
- ⁴² Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. М.; Л., 1957. Т. 4. С. 148
- ⁴³ Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. С. 178-179.
- ⁴⁴ Перени Й. Угры в “Повести временных лет” // Летописи и хроники. 1973 год. М., 1974.
- ⁴⁵ ПВЛ. С. 10. – Див. також: Лихачев Л. С. Комментарий // ПВЛ. С. 392; Swoboda W. Węgrzy Biali; Węgrzy Czarni // Słownik starożytności sławiańskich. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1980. Т. 6. Cz. 2. S. 401-403.
- ⁴⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. М., 1989. С. 159.
- ⁴⁷ Толочко П. П. Кочевые народы степей... С. 29. – Див. також: Перени Й. Угры в “Повести временных лет”. С. 102.

- ⁴⁸ Москаленко А. Н. Городище Титчиха. Воронеж, 1965. С. 130 и след.
- ⁴⁹ Фроянов И. Я. Рабство и данничество... С. 308.
- ⁵⁰ Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. Вторая волна. СПб, 2001. С. 276.
- ⁵¹ Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde... S. 297.
- ⁵² ПВЛ. С. 15.
- ⁵³ Шахматов А. А. "Повесть временных лет" и ее источники // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. 1940. Т. 4. С. 83.
- ⁵⁴ Лихачев Д. С. Комментарий. С. 411; Насонов А. Н. Знания и просвещение // Очерки истории СССР. Период феодализма. IX – XV вв. М., 1953. Ч. 1. С. 464.
- ⁵⁵ Свердлов М. Б. К изучению моравских исторических произведений в составе "Повести временных лет" // Феодальная Россия: Новые исследования. СПб., 1993.
- ⁵⁶ Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. С. 31-32
- ⁵⁷ Толочко П. П. Галичу – 1100 років // Галич і Галицька земля. К.; Галич, 1998; Баран В. Д. Галичу 1100 років // Археологія. 1999. № 1.
- ⁵⁸ Gombos F. A. Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Budapest, 1937. Т. 3. P. 2039.
- ⁵⁹ Артамонов М. И. История хазар. СПб., 2001. С. 464-465; Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. М., 1997. С. 171-172; Юрасов М. К. Внешнеполитические акции венгров... С. 53; Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. С. 30; Dąbrowska E. Węgrzy. S. 160-161.
- ⁶⁰ Марсина Р. Славяне и мадьяры в конце IX – X в. // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI – XII вв.). М., 1991. С. 108.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Баран В., Томенчук Б. Галичина могила // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Львів, 1993. С. 50-52; Вони ж. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991 – 1996 рр. // Галич і Галицька земля. К.; Галич, 1998. С. 11-15.
- ⁶³ Анонимі Belae regis Notarii de gestis Hungarorum. P. 42.
- ⁶⁴ Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. С. 135, прим. 23.
- ⁶⁵ Баран В. Д. Галичу 1100 років.
- ⁶⁶ Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. С. 35.

Andrij Plahonyin
(Kijev, Ukrajna)

VOLODIMIR JAROSZLAVICS UTÓDAI ÉS VOLHÍNIA, RUSZ-MAGYARORSZÁG XI. SZÁZADI KAPCSOLATAINAK TÜKRÉBEN

Nem valószínű, hogy a mai történészek teljes bizonyossággal fel tudnák idézni a Dél-nyugat Ruszban a XII. század közepén bekövetkezett történelmi eseményeket. M. F. Kotljár említést tett arról, hogy „az országhatárok kialakulásának folyamata során, az új földek (fejedelemségek) a korábban kialakult területeken jöttek létre, mint ahogy az Volhínia és Halics esetében is történt; nem csupán összetett és sokoldalú folyamatokról van szó, de azok nagymértékben rejtve is maradnak a történészek szemei elől”¹. Amikor az I. Kázmér és Bölcs Jaroszlav között létrejött szövetség révén rendeződtek az úgynevezett „Cservenszka Rusz” földjei körül kialakult viták, a krónikaíró, a „Régmúlt idők krónikája” szerzőjének figyelme elfordult az óoroszlav állam nyugati határaitól. A történetíró csak felületesen említi Szvjatoszlav, Jaroszlav fia volhíniai uralkodásának, illetve Igor Jaroszlavics röviddel apja halála utáni Volodimirben való uralkodásának eseményeit². A XI. század 50-es éveit követően azonban egyetlen hiteles adattal sem rendelkezünk Volhínia hovatartozására vonatkozóan.

Már a XIX. században felkeltette a tudósok figyelmét V. M. Taticsev tudósítása Rosztiszlav Volodimirovics, Jaroszlav unokájának Vlagyimirben való uralkodásáról. A XVIII. századi történész ismeretlen forrása szerint Igor Jaroszlavics halála után (1060) Rosztiszlavot Volhínia fővárosába küldték³. A. Andrijasev sem cáfolta ezt a feltevést⁴. A mai kor történészei azonban nem osztják véleményét. M. F. Kotljár véleménye szerint Rosztiszlav fiai Halics leendő területeiből szerettek volna részesülni⁵. Ezzel együtt véleménye M. Sz. Hrusevszkij állításával egyezik, aki úgy vélte, hogy Jaroszlav halálát követően Rosztiszlavnak adták Przemyszl⁶. Ennek ellenére O. M. Rapov más szemszögből közelíti meg az adott kérdést. A történész V. M. Taticsev előző bejelentését elemzi, amely szerint 1052-ben Rosztiszlavnak adták a rosztov-szuzdali földeket⁷, összehasonlítva azt a Jaroszlav „rjadjának” szövegével, amelynek megfelelően a rosztov-szuzdali földeket Vszevolod Jaroszlavics kapta meg. Emellett számára érthetetlen, miért csak 1060-ban, Igor halála után foglalta el Rosztiszlav a volhíniai fejedelmi széket, hiszen Igor 1057-től Szmolenszkben, és nem Volodimirben uralkodott⁸.

O. M. Rapov kritikai érvelése számunkra sem meggyőző. Vszevolod nem 1052-ben kapta meg apai örökségét (már említettük, hogy apja halálának pillanatában

Vszevolod valószínűleg még nem rendelkezett birtokokkal), hanem 1054-ben, tehát Rosztiszlav Északelet-Ruszban uralkodhatott. Emellett, a többi történetíróval ellentétben, a „Régmúlt idők krónikája” csak Perejaszlavot nevezi Vszevolod örökségének⁹, a rosztov-szuzdali fejedelemséget később kaphatta meg, amikor Rosztiszlavot Volhíniába küldték¹⁰. Érthetetlen az is, miért nem tudta megtartani Volodimirt Igor Jaroszlavics, miután megkapta Szmolenszket. Csak abban értünk egyet O. M. Rapovval, hogy V. M. Taticsev adatai szigorú felülvizsgálatra szorulnak, a történész az adott munkában az óoroszlav időknek az észak-európai történelemre vonatkozó forrásbázis alapos tanulmányozására kell hogy támaszkodjon, mert így nem tévedhet a feltételezések ingoványos talajára. Tehát, az adott gondolatból kiindulva azt a kérdést próbáljuk megválaszolni, hogy lehetett-e Rosztiszlav Volodimirovics Volodimir-Volinszk uralkodója?

* * *

V. M. Taticsev az „Oroszlav történelem” című művében található, Rosztiszlav Volodimirovicsról szóló teljes adatkomplexumában figyelmünket elsősorban az uralkodó magyar házasságára való utalások keltették fel, hiszen a „Régmúlt idők krónikája” nem tudott erről. Jelenleg csak „Az magyarok régmúlt és új cselekedeteinek krónikája” (az úgynevezett Képes Krónika) tartalmaz erre való utalásokat, amelynek összeállítása Kálti Márk, I. Lajos király káplánja nevéhez fűződik 1358-ban; a kiadványhoz csatolták „Az magyarok cselekedetei” ismeretlen szerzőtől származó részleteit, illetve annak a XI. század és a XII¹¹ század eleje között összeállított folytatásait. A krónika ismeretlen volt V. M. Taticsev számára. Tehát eme tény első látásra lehetőséget ad arra, hogy nagyobb bizalommal viseltessünk a XVII. századi orosz történész feltételezései iránt, továbbá feltételezzük Rosztiszlav Volodimirovics volhíniai tartózkodásának lehetőségét a XI. század közepén és második felében végbement ruszlav-magyar kapcsolatok tükrében.

A kijevi uralkodók még a IX. században kapcsolatba kerültek a magyarokkal. A „Régmúlt idők krónikája” szerint a magyarok 898-ban a Duna-Tisza közébe való áttelepülésük során megálltak Kijev mellett¹². Bár a kapcsolat nem szakadt meg, nem valószínű, hogy a továbbiakban ez rendszeres kapcsolat formájában működött volna. Bizánci források említést tesznek a magyar segédhadakról Szvjatoszlav Igorevics seregében a balkáni hadjárata során¹³. Nem sokkal később, a 973. évi quedlinburgi császári tanácskozás küldöttei között megemlítik a magyar és az óoroszlav követeket is¹⁴. 996-ban a Volodimirral békében élő szomszédok között többek között István magyar királyt is említik¹⁵.

A két ország közötti politikai kapcsolatok I. István halálát (1038.) követően élnkültek fel, amikor a királyi dinasztia két tagja – Endre és Levente Ruszlavba menekültek. Kézai Simon, XIII. századi krónikáiról és egy XIV. századi feldolgozás tanúsága szerint, miután testvérüket, Bélát Lengyelországban hagyták (aki házasságot

kötött I. Kázmér hűgával) Endre és Levente Ruszba, Volodimir fejedelméhez indult. Orseolo Péter király azonban megakadályozta a száműzöttek és az óorosz uralkodó közötti megállapodás létrejöttét, így a fivérek a kunokhoz mentek, ahonnan hamarosan újra visszatértek Ruszba¹⁶.

Volodimir nevén nem nevezett fejedelme – Szvjatoszlav Jaroszlavics lehetett, aki apja életében uralkodott Volhíniában¹⁷. Véleményünk szerint, az uralkodó 1043 és 1047 között kapta meg Volhíniát¹⁸. Ebből kifolyólag arra a következtetésre jutunk, hogy a két Árpád-házi herceg volodimir-volinszki tartózkodása Orseolo Péter második trónra lépésével (1044-1046) esik egybe, hiszen kevés az esély arra, hogy Volhíniában korábban uralkodhatott egy Volodimirovics vagy egy Jaroszlavics. A magyar, német, cseh és lengyel források elemzése alapján hasonló következtetésekre jutott M. K. Juraszov is¹⁹.

Számunkra ebben a történetben az a lényeges, hogy a két magyar száműzött útja nem egyenesen Kijevbe, hanem Volhíniába vezetett. Ez azonban nem egyedi eset, derül ki a Dél-nyugat Rusz és a Magyar Királyság közötti kapcsolatok elemzéséből. A Rurikovicsok és az Árpád-ház között a XI. század és a XII. század első negyede során létrejött öt frigyből kettő a kijevi (I. Endre és Jaroszlav lányának, illetve Kálmán (1095–1114) és Eufémia, Volodimir Monomach lányának házassága (1112)²⁰), három pedig a volhíniai uralkodóházhoz kapcsolódik. Így I. László lánya Jaroszlav Szvjatopolszics volhíniai fejedelem felesége lett²¹, Álmos, Kálmán öccse Peredszlavával²², Szvjatopolk Izjaszlavics volhíniai uralkodó lányával kelt egybe. Így Rosztiszlav Volodimirovics magyar házasságát is arra az időre tehetjük, amikor az 1060 és 1064 között Volodimirben uralkodott.

M. A. Baumgarten az 1064. esztendőre teszi a házasságkötés időpontját²³. Ellenben mi nem érthetünk egyet ezen állításával, mivel halálának időpontjára (1066) Rosztiszlavnak már három fia – Rurik, Volodar és Vaszilko²⁴ – volt. Tehát, a házasságot 1060–1061-re tehetjük, amikor Rosztiszlav Volodimirovics véleményünk szerint megszerezte Igor Jaroszlavics birtokait.

A szóban forgó házasság nem egyszerűen a politikai tiszteletadás jele volt a két legközelebbi szomszéd között. Időrendben a frigy létrejötté egybeesik a magyar trónért vívott harc újabb „felvonásával”, amelyben a főszerepet Béla herceg, Rosztiszlav leendő apósa – a magyar királyság keleti részének uralkodója játszotta.

A XI. század 50-es éveinek végén I. Endre lemondott az előző években gyakorolt németellenes politikájáról és szövetségre lépett III. Henrik császárral, akinek lányát 1058-ban jegyezte el I. Endre fia, Salamon. Még 1057-ben, miután a várkonyi találkozó során Béla herceg „lemondott” a koronához való jogáról, I. Endre megkoronázta Salamont. Béla azonban nem nyugodott bele vereségébe és fegyverhez nyúlt²⁵. Lehet, hogy éppen ezért volt kénytelen Endre a császárhoz fordulni segítségért. A belső viszályokban Endrén nem segített a német segédhad, sem a zsoldos sereg. A Tisza mentén, majd a mosoni várnál elszenvedett vereség után 1060-ban fogságba

esett, majd hamarosan meghalt. Felesége, Bölcs Jaroszlav lánya, fiával Salamonnal együtt már egy évvel korábban Németországban keresett menedéket²⁶.

Túláságosan merészek lennének azon feltételezések, miszerint Rosztiszlav az 1060 karácsonyán megkoronázott I. Béla oldalán részt vett ezekben a harcokban. Az uralkodástól elesett herceg lánya, illetve a kijevi trón egykori örökösének egyetlen fia – aki szeretné visszahódítani apja birtokait – közötti frigy sem tűnik rangon aluli házasságnak. A házasság előnyös volt Rosztiszlav számára, hiszen I. Béla és Izjaszlav Jaroszlavics kijevi nagyfejedelem egy testvérpár, II. Mesko lengyel fejedelem lányainak, illetve I. Kázmér nővéreinek férjei voltak. Így Rosztiszlav megfelelő kapcsolatokkal rendelkezhetett a volt kijevi uralkodóháznál is.

Azonban nem szükséges eltúlozni Rosztiszlav apósának a Rusz politikai életére gyakorolt lehetséges politikai befolyását, mivel Izjaszlav Jaroszlavovics számára kiemelkedő fontossággal bírt a fékezhetetlen unokaöccs Novgorodból való eltávolítása, ahol az széleskörű támogatásra számíthatott. Így az északi várostól maximálisan távol lévő Volhínia tűnt a legmegfelelőbbnek a kijevi uralkodó számára a probléma megoldására.

Nem valószínű, hogy Rosztiszlav elégedett volt a számára kijelölt fejedelemséggel, mivel Volhíniában teljes mértékben Izjaszlavtól függött, körül volt véve a kijevi nagyfejedelem birtokaival, illetve annak magyar és lengyel szövetségeseivel, míg Novgorodban saját territóriális dinasztiát hozhatott volna létre, mint a poloci Izjaszlavicsok²⁷. Rosztiszlav 1060 utáni novgorodi kapcsolatairól a „Tverszkij Zbirnik” című munka is tartalmaz tudósításokat²⁸. D. Sz. Lihacsov véleménye szerint, a „Tveri Gyűjtemény” 1074 előtti időszakot felölelő része tartalmazza a „Pocsatkovij Zvod” egyes részleteit²⁹. A mű szerzője, Nikon Rosztiszlav uralkodásának idején több alkalommal is ellátogatott Tmutorokanyba. A Tverszkij gyűjtemény, illetve Nikon krónikájának ezen utalásaihoz csatolhatjuk a 1064. sz. részt kiegészítő megjegyzést: “Бѣжа изъ Новагорода Ростиславъ во Тмуторакань” (“Elmenekült Novgorodból Rosztiszlav Tmutorokanyba”)³⁰. D. A. Macsinszkij és O. V. Hadlo úgy vélik, hogy 1064-ben Rosztiszlav kísérletet tett apja trónjának elfoglalására³¹. Vajon mi készíthette erre az elkeseredett lépésre a volhíniai uralkodót?

Véleményünk szerint ezen történések kapcsolatba hozhatók a magyarországi eseményekkel. Az 1063. év végén – szeptember 11-én – elhunyt I. Béla, Rosztiszlav apósa. IV. Henrik császár támogatásával a magyar trónt I. Endre fia, Izjaszlav unokaöccse, Salamon foglalta el. Béla fiai – Géza, Lampert és László Lengyelországba menekültek. Annak ellenére, hogy 1064 karácsonyáig Géza visszatért Magyarországra és részt vett a koronázáson³², helyzete elég ingatag maradt. Tehát a támogatás nélkül maradt Rosztiszlav elveszítette minden esélyét a félig független volhíniai uralkodásra. Éppen ezért folyamodott a novgorodi “kalandra”, és menekült a távoli Tmutorokanyba amikor az sikertelennek bizonyult.

Rosztiszlav további kapcsolataira vonatkozóan Dél-nyugat Russzal nem

találunk utalásokat a forrásokban. V. M. Taticsev számunkra ismeretlen forrásának megfelelően Rosztiszlav felesége és gyermekei Izjaszlav kezébe kerültek³³. Számos adat arra enged következtetni, hogy legalább névlegesen Volhínia egy bizonyos része Rosztiszlav fiainál maradt. Ugyanakkor a “Régmúlt idők krónikája” sehol nem utal a halicsi földek Rosztiszlav fiainak való átadásának időpontjára. Valószínű, hogy a przemysli fejedelemség egy kisebb részét szánták nekik, a XI. század 80-s éveiből maradtak is fenn adatok Rurik Rosztiszlavicsnak az adott területen való uralkodásáról. Volodart és Vaszilkot csak az apai Volodimir sikertelen elfoglalási kísérlete kényszerítette arra, hogy megelégedjenek Zvenigoroddal és Terebovval. M. Sz. Hrusevszkij valamilyen okból kifolyólag nem vette számításba a Rosztiszlavicsok volhíniai meggyökeresedési kísérletét, amikor teljes meggyőződéssel állította, hogy a Rosztiszlavicsok a leendő Halics földjei után sóvárogtak³⁴.

Számos magyar forrás is megerősít minket abban, hogy a Rosztiszlavicsok megőrizték fejedelemségeiket Dél-nyugat Ruszban. 1072-ben Béla egyik fia, László a Ruszra indult “segítségért kéri barátaitól”³⁵. A jelen utalás értéke abban rejlik, hogy azt a “Gesta Hungarorum” tartalmazza, amelyet Géza fiának kancelláriája állított össze a XI. század végén. Ki lehetett Béla szövetségese Ruszban? Biztosan nem Izjaszlav kijevi uralkodó, mivel az ő unokaöccsének fejére került a magyar korona. És biztosan nem sorolhatjuk Szvjatoszlav csernyigovi fejedelmet sem a szövetségeseik közé, hiszen ellenséges érzelmeket táplált Rosztiszlav irányában, aki egyszer már elfoglalta tőle Tmutorokanyt. És nem valószínű, hogy László megkerülhette volna a kijevi uralkodó birtokait, hogy eljusson a fiatal Jaroszlavicsokhoz. De nem valószínű az sem, hogy az ő segítségükre számíthatott volna, hiszen éppen 1072-ben újult ki a konfliktus Jaroszlav három fia között.

Tehát I. Béla fiainak egyetlen szövetségesei Rosztiszlav fiai lehettek, akik Przemylben uralkodtak. Ellenben valószínűtlen, hogy az ő erejük elegendő lett volna a segítségnyújtáshoz, mivel a magyar források szerint László küldetése kudarcba fulladt³⁶. A Rosztiszlavicsok segítségével, vagy anélkül Gézának és Lászlónak 1074. március 14-én sikerült megverniük Salamont a Mogyoród melletti csatában – Géza Magyarország királya lett.

* * *

Még egy kérdésre kell választ adnunk – V. M. Taticsev Rosztiszlav Volodimirovicsról szóló adatainak forrásáról.

Még O.O. Sahmatov idejétől kezdve az orosz krónikák kutatói a „Pocatkovij Zvod” tmutorokanyi tudósítás-gyűjteményt Nikon nevével hozzák kapcsolatba³⁷. Izjaszlav Jaroszlavics kijevi uralkodóval szemben táplált ellenséges érzelmei, a Tmutorokanyban való számos hosszabb tartózkodása, és végül egy olyan krónikaíró központtal fenntartott kapcsolatok, mint a Pecserszki kolostor, minden lehetséges kételyt eloszlatnak. Nikon a XI. század 60-as éveiben tartózkodott Tmutorokanyban,

személyesen találkozott Rosztiszlav Volodimiroviccsal, Visati vajdával, a találkozókról szóló adatok és maga a szerzetes feljegyzései az 1073-as gyűjtemény tmutorokanyi részének forrásaivá váltak³⁸. D. Sz. Lihacsov megjegyzéseinek megfelelően éppen 1064-ben, Rosztiszlav és Visati Tmutorokanyba szökésének évében szakadtak meg a “Régmúlt idők krónikája” novgorodi adatai³⁹. M. N. Tyihomirov véleménye szerint a novgorodi gyűjtemény szóbeli eredetű, és nem a mítikus 1050. évi novgorodi gyűjteményből kölcsönözték⁴⁰.

Másrésről, a “Régmúlt idők krónikája” részét képező Rosztiszlav Volodimiroviccsalról szóló forrásgyűjtemény számunkra nem tűnik teljesnek. A Nikon által kreált Rosztiszlav-kép nem hasonlít arra a uralkodórf, aki csak azért vált ismerté Ruszban, hogy ismeretlen okokból Izjaszlav elől elmenekült a távoli északi városba, kiűzve onnan a csernyihovi fejedelem fiát, illetve arra a túl hiszékeny politikusra, aki nem ismerte fel a ravasz bizánci diplomata mesterkedéseit, ami az életébe került. Rosztiszlav Volodimirovics alakját a krónikában mintha összehasonlítanák Szvjatoszlav Igoreviccsel és Olgával, akik sikeresen feltárták a görögök mesterkedéseit.

Tehát felmerül a kérdés: a „Pocsatkovij Zvod” összeállítása során felhasználták-e Nikon valamennyi adatát Rosztiszlav Volodimiroviccsalról? Hiszen éppen Visati elbeszéléseiből értesülhetett Nikon Rosztiszlav rosztov-szuzdali uralkodásáról is. Izjaszlav Jaroszlavics további bírálataként hangzik el Rosztiszlav családjának kijevi elfogásáról szóló történet is. Nem zárjuk ki, hogy Nikon részvételével egy teljes elbeszélés készült a harcos uralkodó sorsáról, aki becsapta a Pecserszkij kolostorban népszerűtlen idősebb Jaroszlavicsokat, illetve harci szellemével elijesztette az álnok görögöket. Az elbeszélés egy részét Nikon felhasználta az 1073-as gyűjtemény elkészítése során, amit átszerkesztettek az 1093-as „Pocsatkovij Zvod”-ba. Már említettük a Rosztiszlavról szóló utalásokat a “Tverszkij Zbirnik”-ben (a Tverszkij Gyűjteményben), amely az 1074-es évről szóló részben fejezetet tartalmaz a XI. század második feléig összeállított gyűjteményekből. Ugyanígy, O. O. Sahmatov véleménye szerint, az “Elbeszélés Vaszilko Terebovlszkij megvakításáról” szerzője, Vaszil a terebovli vagy a przemysli fejedelmek megrendelésére, a “Régmúlt idők krónikája” alapján külön krónikát alkotott meg, amelyhez nemcsak a terebovli Vaszilko megvakításáról szóló elbeszélést, hanem más helyi eredetű anyagokat is csatolhatott⁴¹, amelyek között kiemelkedő szerep jutott a Vaszilko Rosztiszlavics apjáról szóló történetnek is. Az adott elbeszéléssel párhuzamosan létrehozhatták a Rosztiszlavicsról szóló katonai elbeszélést is, amely nemcsak Tmutorokanyban, ahol Volodar, Rosztiszlav fia⁴² uralkodott 1081-ben, terjedhetett el, hanem a leendő Halicsban is, ahol pedig Rosztiszlav Volodimirovics utódai a XII. század végéig voltak hatalmon. A Rosztiszlavicsok dinasztiájának megalapítójáról szóló heroikus elbeszélés létrehozása számunkra teljesen logikusnak tűnik. M. F. Kotljar észrevételeinek megfelelően a Halics-Volhíniai Ruszban a XII. században nem ismerték a történetírást,

itt inkább a helyi uralkodók tevékenységének szentelt történelmi-irodalmi elbeszéléseket alkottak⁴³. A Jaroszlav Oszmomiszlról és a halicsi Volodimirkóról hasonló jellegű elbeszéléseket csatolták a Polikarp (a XII. század 60-as éveiben), illetve a Rurik Rosztiszlavovics (1189–1190) idejében készült Kijevi évkönyvhöz⁴⁴. Így, ha az “Elbeszélés Vaszilko megvakításáról”-t felhasználták a “Régmúlt idők krónikájában”, a Volodarról, Jaroszlavról és Volodimirról szóló hasonló elbeszélések a Kijevi évkönyvben maradtak fenn⁴⁵, a Roman Msztyiszlavicsról és családjáról szóló elbeszélések pedig az úgynevezett Halics-Volhíniai évkönyvben. Jogos tehát az a feltételezés, hogy a Rosztiszlavics-dinasztia létrehozójáról szóló elbeszélést egy számunkra ismeretlen gyűjtemény tartalmazza, amely feltételezhetően V. M. Taticsev forrásaként szolgált.

Az említett gyűjtemény eredetére vonatkozóan a tudósok véleménye megoszlik. O. V. Hadlo például úgy véli, hogy V. M. Taticsev forrásai a XV. század 30-as éveiből való Novgorod-Szofiai Gyűjteményből származnak, amely számos olyan anyagot tartalmazott, amelyet nem csatoltak a “Régmúlt idők krónikájához”⁴⁶. M. N. Tihomirov az úgynevezett “Rozkoljnicsij Krónika” című gyűjteményt véli Taticsev forrásanyagának, amelyből a történész többek között Rosztiszlav Volodimirovics magyarszági házasságáról is értesült⁴⁷.

Hajlamosak vagyunk támogatni M. N. Tihomirov gondolatát, mivel a történész minden más elvesztett XVIII. századi adatával ellentétben a “Rozkoljnicsij Krónika” jellegét tekintve arra utal, hogy származása azonos az Ipatyevi évkönyv hlebnyikovszki gyűjteményével. Ahogyan azt már előzőleg megállapítottuk, a Rosztiszlav Volodimirovicsról szóló elbeszélésnek a halicsi Rosztiszlavicsok családi elbeszélései ciklusának részét kellett képeznie, amelynek egyes részeit megtalálhatjuk a Kijevi évkönyvben, amely az 1199. évi résszel ér véget. A hozzá közel álló “Rozkoljnicsij Krónika” az 1197. évi résszel ér véget, tehát tartalmazhatta a Kijevi évkönyv átfogalmazott külön változatát; valószínűbbnek tűnik, hogy ezen krónika tartalmazhatta a Rosztiszlavicsok családi elbeszéléseit.

Emellett Taticsev a golicini és rozkoljnicsiji évkönyvekből való idézeteinek (amelyeket az utóbbi évtizedekben a XVII. századi késői változat részének vélnek⁴⁸, ezt támasztják alá a lengyel eredetű szavak alkalmazása, főként a golicini “kéziratban”, illetve a Pantelejmon Kohanivszkij⁴⁹ Kronográfjából átvett közvetlen idézetek) elemzése alapján teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az említett XVII. századi késői kiadás tartalmazhat részleteket mind a számunkra ismeretlen órosz krónikákból, és ami még valószínűbb – mind a XIV–XVII. századi magyar és lengyel történetírási művekből.

Azonban az “Orosz Történelem” második része szövegeinek összehasonlítása teljesen más következtetésekre utal. Az órosz krónika szövegére stilizált, az elsősorban a történeti forrásokból való idézetekre épülő második rész első szerkesztésében a Rosztiszlav Volodimirovicsról szóló elbeszélések maximálisan

hasonlítanak a “Régmúlt idők krónikájához”: „Зая Ростислав, сын Володимиров, внук Ярославъ, Тмutorокань, а Глеба, сына Святославова, выгна; с ним бе Порей и Вмшата, сын Стромилы Новгородского” (“Elfoglalta Rosztiszlav, Volodimir fia, Jaroszlav unokája, Tmutorokanyt, és elkergette Glebet, Szjatoszslav fiát; vele volt Porej és Visata, a novgorodi Sztromila fia”)⁵⁰. A Rosztiszlav volhíniai urakodásáról szóló elbeszélések itt még hiányoznak. A második rész első változatában az nem magában a szövegben, amely, még egyszer kihangsúlyozzuk, a forrásokból átvett idézetekből állt, hanem annak magyarázatában található: “Ростислав, сын Владимирова, внук Ярославъ, по смерти отца был на княжении новгородском, для которого Ярослав при разделении детям Новаграда не упоминал (jól látható, hogy Taticsev itt nem a leírt, hanem elhallgatott adatokra alapozza véleményét. – A. P.).., но потом видно, что его дядья из Новаграда, по переводе Игоря в Смоленск, перевели в Ростов или Суздаль, а Новгород остался к Киеву Ростиславу ж последи, отдан Владимир со всею Червонною усью, которых род довольно был знатен (itt Taticsev abból indul ki, hogy a későbbiekben Rosztiszlav utódainak itt voltak birtokai, – a forrásokra való utalás pedig itt is hiányzik. – Mennyire hasonlítanak egymásra a XVII. és a XX. századi tudósok gondolatmenetei! – A. P.)” („Rosztiszlav, Volodimir fia, Jaroszlav unokája, apja halálát követően Novgorodban uralkodott, akiről Jaroszlav Novgorod a gyerekeinek való elosztása során nem tett említést ..., aztán kitűnt, hogy a nagybátyja Novgorodból, Igor Szmolenszkbe való elküldése után, elküldte Rosztovba és Szuzdalba, és Novgorod Kijevnél maradt ... Rosztiszlavnak pedig a későbbiekben odaadták Volodimirt egész Cservonij Russzal együtt, amely igen előkelő volt”)⁵¹. A második rész második változata pedig a kommentárok, amelyek az első változatban Taticsev saját véleményeként szerepeltek, közvetlenül az „Orosz Történelem” szövegébe kerültek.

Kizárólag az „Orosz Történelem” voroncovi gyűjteményében maradtak fenn az utalások arra a tényre, hogy az egyik krónika szövege Rosztiszlavot Volodimir uralkodójának mondja: „Здесь по одному летописцу положено Ростислав во Владимире, а в прочих во всех в Тмutorокани, но обстоятельства греческого соседства Тмutorокани не согласуют. Косогов же, с которых Ростислав владимирский дань брал, на границах греческих и владимирских быть утверждает, яко и выше, оно положены с ясами вместе. А Рубрик, гл. 1, ассаки имянует, в Молдавии или Валахии, и для того греки Ростислава опасались и корсуняном поблизости смерть Ростислава мстить была причина, и, может, оное обстоятельство было да небрежением писцов утрачено”⁵². A voroncovi gyűjtemény jelen részének fő különlegessége abban a tényben rejlik, hogy egy olyan utalást találhatunk benne, amely megemlíti Rosztiszlav volidimiri uralkodását. Mi is lehet ez a forrás? A fentebb említett részlet egy 1773–1774-ben megjelent nyomtatott kiadványban egy másik kommentár helyét foglalta el, amely Sz. N. Valk “Orosz Történelme” összeállításának, illetve második kiadásának alapjául szolgált: “Здесь

касогов не инде, как в Валахии... О сем же Ростиславе в нескольких списках положено, якобы он из Тмутаракани; но оное явно погрешено, ибо выше показано, что Святослав у него Тмутаракань отнял, и дети Святослави остались наследственно в Тмутаракани, Резани и Муроме, а Ростислави в Червенской Руси имели владение по Днестру и Дунаю. О княгине его в одном древнейшем манускрипте Раскольничьем сказано, что венгерская, но чья дочь не показано, а в других пропущено...” (“Itt vannak a koszogok és nem máshol, mint Valahiában... Ugyan erről némely Rosztiszlav-gyűjtemény azt mondja, hogy mintha Tmutarakanyban lenne; ez azonban nyilván tévedés, mivel fentebb mondva van, hogy Szvjatoszlav elvette tőle Tmutarakanyt, és Szvjatoszlav gyermekei örökségül Tmutarakanyban, Rjazanyban és Muromban maradtak, Rosztiszlavéknak pedig Cservenszkij Ruszban a Dnyeszter és a Duna mentén voltak birtokai. A feleségéről pedig az egyik ősi, a Raszkoljnicsij Gyűjteményben az van mondva, hogy magyar, de az, hogy ki lánya, nincs mondva, a többiben pedig ki van hagyva...”)⁵³. Tehát, ebben a kommentárban szintén jelen van azon összehasonlítás, amely a voroncovi gyűjteményben is megtalálható: a legtöbb gyűjteményben az nem szerepel, csak egyetlen egyben (amelyet esetenként „Raszkoljnicsij”-nak neveznek). Feltételezhetjük, hogy éppen erre a „kéziratra” utalt Taticsev a voroncovi gyűjtemény kommentárjában, mint olyan forrásra, amely Rosztiszlav Volodimirben való uralkodását említi⁵⁴.

Tehát az „Orosz Történelem” adatait nem alkalmazhatjuk a Rosztiszlav volhíniai uralkodásáról tanúskodó forrásbizonyítékként. Másrésről viszont Taticsev gondolatmenetében szinte ugyan azon anyagokra támaszkodhatott, amelyekre egy mai tudós is támaszkodhat, tehát érthető, miért vont le ugyanolyan következtetéseket. Emellett, amennyiben ebben a kérdésben csak abból a feltételezésből indult volna ki, hogy a Rosztiszlavicok a későbbiekben a leendő Halicsban uralkodtak tovább, akkor miért bizonygatta, hogy Rosztiszlav éppen Volodimirt kapta, és nem mondjuk Przemysl-t, vagy Halicsot (a város IX.–XI. századi létéről Taticsev a viszonylag késői magyar Anonymus, illetve kortársainak hibás adatiból értesülhetett)?

Annak ellenére, hogy V. M. Taticsev kutatónak fentebb említett észrevételei, illetve a mi saját észrevételeink az “Orosz Történelem” esetleg elveszett magyar anyagairól teljesen logikusnak tűnnek, nem érthetünk egyet M. N. Tihomirov és O. V. Hadlo optimista álláspontjával. Sajnos az “Orosz Történelem” szövegével való véletlenszerű megismerkedés, az adott mű minden magyar anyagához való komplex hozzáállás ahhoz vezetett, hogy elkerülte a nagy számú kommentátorok figyelmét a V. M. Taticsev által felhasznált munkák között Wilhelm Dilich “A magyarok történelme” című műve. Itt a Morice Wilhelm Scheffer (1575–1655)⁵⁵, a hesseni grófság krónikásának “Hesseni Krónikájá”-ról van szó. A könyv forrásai között említésre méltó Johannes Thúróczy⁵⁶, a XV. század végén alkotó magyar történész “Magyar Króniká”-ja, amely Németországban látta meg a napvilágot, ahol a XVIII. század végéig többször is kiadták, Henrici de Mügelin „A magyarok krónikája”⁵⁷ című

kiadványa (a XVI. század közepe), illetve számos egyéb forrás. Tehát annak ellenére, hogy Taticsev nem ismerte közvetlenül a magyar forrásanyagokat, Wilhelm Dilich révén azonban mégis megismerkedett azokkal. Számos, a hazai források számára ismeretlen «magyar» anyagot T. Dluhos és M. Kromer Krónikái is tartalmaznak, amelyekre V. M. Taticsev gyakran utal.

Bizonyos mértékben magyarázatot ad a V. M. Taticsev magyar forrásaira vonatkozó kérdésre az I. Endre magyar király és Premislava Volodimirivna házasságára való utalása. „Lengyel Boleszlav” követségeit ábrázolva, akikkel 1014-ben „együtt voltak a cseh és a magyar követek is”, Taticsev említést tesz Volodimir ígéretéről, miszerint a magyar királyhoz adja kisebbik lányát⁵⁸. A szöveghez készült kommentárban említést téve I. Boleszlav Kijevből való visszavonulásáról, feltárja az adott információ forrását is: “Что же Кроме о Болеславе сущую ложь и враки внес: ... 3) что до Владимировых дочерей касается, то оный поляк непристойное безумство на короля своего клеветает, ибо инья чрез его посредство зговорены были за королей богемского и венгерского, за которых и выданы” („Miért hazudik és rágalmazza Boleszlavot Kromer...3) ami pedig Volodimir lányait illeti, ez a lengyel illetlen örültséggel rágalmazza saját királyát, hiszen azok az ő közvetítésével a cseh és a magyar királyokkal voltak eljegyezve, akikhez férjhez is adták őket”)⁵⁹. Az említett részre utalva M. K. Juraszov hibásan úgy értelmezte a szöveget, hogy ezen a helyen Tatyiscsev M. Sztrijkovszkijra utal⁶⁰, azonban a szövegben éppen ellenkezőleg, – azon van a hangsúly, hogy nála nem található meg ez a rész: “в чем Стрыйковский правильно сумнение наносит тем, что русские о том не пишут, а польские зачали писать поздно и брали из русских летописцов” („amivel Sztrijkovszkij helyén való kételyeket vált ki az az, hogy az oroszok nem írnak erről, a lengyelek pedig későn tették és azt is az orosz krónikákból vették át”⁶¹), emellett ez a megjegyzés a 4. pontra, vagyis Kromer I. Boleszlav két kijevi hadjáratól szóló tévedéseinek felsorolására irányul. Tatyiscsev szövegében fellelhető még egy utalás Kromerre, mint a jelen tény egyetlen forrására: „У Владимира ж 1-го было 3 дочери, большая, Предислава, за Болеславом III Богемским, другая, Пряμισлава, за Ладиславом венгерским Калвом, от которой дети Андрей и Алевен в Руси воспитаны, как Кроме показывает” („I. Volodimirnek pedig három lány volt, a legidősebb, Predszlava, a cseh III. Boleszlav, a második, Premislava pedig a magyar Vazul felesége volt, akitől született gyermekei András és Levente Ruszban nevelkedtek, ahogyan azt Kromer mutatja”)⁶².

Számunkra lehetségesnek tűnik Kromer ezen állítása forrásának megállapítása, – ez a XIV. századi Budai Krónika, vagy Henrich de Mülden Krónikája lehetett, amelyek éppen arról tesznek említést, hogy Szár László (Tar Vazul, Tar László) Ruthéniából hozott magának feleséget, aki három fiút szült neki, név szerint – Endrét, Bélát és Leventét⁶³. A két XIV. századi forrás különlegessége abban rejlik, miként azt Kristó Gyula magyar történész kutatásai is mutatják, hogy azokban, csak úgy,

mint más ebből az időszakból származó forrásokban, Vazul három fiát – Endrét, Bélát és Leventét – Szár László fiaiként mutatták be, mivel ez jobban megfelelt az országnak a kereszténységre való áttérése során az Árpád-ház különböző ágai által a trónért vívott harcok hivatalos verziójának⁶⁴. A XII. században Szent Gellért munkája még Vazul fiainak mondja a három fivért⁶⁵. Szár László, még akkor, is ha valóban Volodimir egyik lányát is vette volna el feleségül, ebből a frigyből csak egy fia született, mégpedig Bonuzlo⁶⁶.

Tatyiscsevnek mindössze össze kellett hasonlítania Kromernek a ruszi-magyar dinasztia házasságairól szóló anyagát a 996. évi történetírónak a fentebb említett Volodimir és a lengyel Boleszlav, illetve a magyar István és a cseh Andronik közötti békéről szóló feljegyzéseivel. Arra a gondolatra hagyatkozva, hogy meg kell cáfolni Kromer állítását, miszerint Volodimir lányát I. Boleszlavhoz adta férjhez („онный поляк непристойное безумство на короля своего клеветает” („ez a lengyel illetlen őrülséggel rágalmazza saját királyát”), az alábbi tartalmú állítást fabrikálta össze: „Тогда же пришли ко Владимиру послы Болеслава ляцкого, с ними же быша послы чешские и угорские, о мире и любви, просиша каждо дщери его. Он же обеща Болеславу (?! – А. П.) дать за чешского болшую, а за угорского другую, которую велми любил, и обещал весною съехаться во Владимире граде на Воыни» („és ekkor eljöttek Volodimirhez Boleszlav követei, akikkel együtt voltak a cseh és a magyar követek is, békével és szeretettel, megkérték minden lányának kezét. Ő pedig megígérte Boleszlavnak (?! – А. П.), hogy a csehnek adja a nagyobbikat, a magyarnak pedig a másodikat, akit nagyon szeretett, és megígérte, hogy tavasszal találkoznak Volodimir városában Volhíniában”)⁶⁷. Mint azt láthatjuk, annak ellenére, hogy ellent akar mondani Kromernek, Tatyiscsev nem nagyban tér el a szövegétől, – érthetetlen, miért ígérte meg Volodimir Boleszlavnak, hogy férjhez adja lányait a cseh és a magyar királyokhoz.

Emellett V. M. Tatyiscsev még egy kérdésben tévedett, – Volodimir lánya férjének nem Szár Lászlót, hanem I. Endrét nevezi: „Дочери: Предислава, супруга Болеслава III короля богемского; Прямыслава – Андрея I- короля венгерского” (Lányai: Predszlava III. Boleszlav cseh király felesége; Premiszlava – I. András magyar királyé)⁶⁸. Itt Tatyiscsev eltér Kromertől, hiszen a munkájára való utalás így szól: „другая, Прямыслава, за Ладиславом венгерским Калвом, от которой дети Андрей и Алевен в Руси воспитаны, как Кромер показывает” („a második, Premiszlava pedig a magyar Vazul felesége volt, akitől született gyermekei András és Levente Ruszban nevelkedtek, ahogyan azt Kromer mutatja”)⁶⁹. Valószínű, hogy ebben az esetben Tatyiscsev összetévesztette Volodimir lányát az unokájával, Bölcs Jaroszlav lányával, Anasztáziával, aki, mint azt már említettük, tényleg hozzáment I. Endréhez.

Tatyiscsev tévedése szimptomatikus, hiszen ha követjük a XIV. századi magyar krónikák családfáit, I. Endre és Anasztázia házassága lehetetlennek tűnik:

Volodimir

Jaroszlav

Prjamislava = Szár László

Anasztázia = I. Endre

Érthető, hogy a negyedik fokú vérrokonok házassága kizárható. Valószínű, hogy amikor Tatyiscsev találkozott ezzel az ellentmondással, össze kellett vonnia a két házasságot, – Prjamislava I. Endre felesége lett (I. Dluhos azonban Anasztáziát nevezte I. Endre feleségének).

Azonban, ha figyelembe vesszük Kristó Gyula már említett kutatását, a Rurikovicsok és az Árpádok közötti házasságok más képet mutatnak:

Volodimir	Mihály, Taksony fia	
Jaroszlav	Prjamislava = Szár László	Vazul
	Bonuzlo	
Anasztázia = I. Endre	I. Béla	Levente

Ahogy az az ábrából is kitűnik, I. Endre és Anasztázia házassága a nyolcadik nemzedékhez tartozó rokonok közötti házasság volt, emellett nem vérszerinti rokonoké, ami megfelelt a házasságjog legszigorúbb követelményeinek is, hiszen tiltott volt a hatodik nemzedékhez tartozó rokonok közötti házasságkötés (a gyakorlatban azonban nem ilyen házasságok is megkötöttek).

Azonban, ahogyan azt már említettük, a Kromertől való eltérés Tatyiscsevnel nem rendszeres, – csak az „Orosz Történelem” első részében találkozunk ilyen esettel, Rusz uralkodóinak időrendi felsorolásában. A jelen részleg, amely még nem szerepel az Akadémiai Gyűjteményben, a voroncovi csoport minden későbbi gyűjteményében megtalálható⁷⁰. Tehát az „Orosz Történelem” elkészítésének utolsó fázisában jelent meg, amiről az „Orosz Történelem” első kiadású második része kéziratának Sz. M. Valk által végzett elemzése tanúskodik, amely stádiumban „Rusz nagy uralkodóinak rövid krónikája” bekerült a második részbe. – Megjegyzéseinek megfelelően az adott részt 1746 körül állították össze (és nem 1741-ben, mint a szöveg más részeit)⁷¹, amellett, hogy az „Orosz Történelem” megfelelő részei 1741-ből származnak. Tehát, levonhatjuk azt a következtetést, hogy V. M. Tatyiscsev az „Orosz Történelem” elkészítésének utolsó szakaszában, Rusz uralkodói listájának összeállításánál találkozott a Szár László és I. Endre óoroszlai házasságára utaló adatok közötti

eltérésekkel, és ekkor volt kénytelen javítást eszközölni, amelyet végül nem használt fel az „Orosz Történelem” alapszövegében.

Tehát az „Orosz Történelem” szövegében megtalálható magyar vonatkozású anyagok összetett eredetűek. Jelentős részüket Martin Kromer „De origine gestis polonium”, illetve Wilhelm Scheffer (Dilich) „Hesseni Krónika” című alkotásából, továbbá I. Dluhos és M. Sztrijkovszkij műveiből vették át, ami nem cáfolja, amint azt már bizonyítottuk, hogy más források is felhasználásra kerültek. Igaz ugyan, hogy anyagaink nem bizonyítják Rosztiszlav Volodimirovics Volodimirban való uralkodásának tagadhatatlan tényét, de nem adnak lehetőséget annak megcáfolására sem.

¹ *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. – К.,1998. – С.115.

² Ипат. – Стб.150–151; Лавр. – Стб.161–163.

³ *Татищев В.Н.* История Российская. – Т.2. – М.,– Л.,1963. – С.83.

⁴ *Андріяшев А.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV века. – К.,1887. – С.107.

⁵ *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII веков. – К.,1985. – С.45.

⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.,1992. – Т. 2. – С.46, 53.

⁷ *Татищев В. Н.* История Российская. – Т2. – М.,– Л., 1963. – С.81. Az 1057. május 12-i Osztromirovi Evangélium kimenő felirata számos információval tanúskodik arról, hogy Volodimir halálát követően Izjaszlav, mint örökös lépett közvetlenül hatalomra (Столярова Л. В. Свод записей)

⁸ *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М.,1977. – С.68.

⁹ Ипат. – Стб.150–151; Лавр. – Стб.161–162.

¹⁰ V. A. Kucsin legalábbis az óvatos „lehetséges” szót alkalmazza, azokat (Kurszkot és Rosztovot – A.P.) arja végrendelete után kapta meg” (Кучкин В. А. „Слово о полку Игореве” и междукняжеские отношения 60-х годов XI века // Вопросы истории. – 1985 – № 11. – С. 24. Hiszen Vszevolod Rosztovban való uralkodásáról szóló első utalást Volodimir Monomach „Povcsannya” c. alkotásában találhatjuk, amelynek első „utja” „сквозь вятич” 1068-ban keletkezett (Лавр. – Стб. 247.).

¹¹ *Chronici Hungarici compositio saeculi 14 / Ed. A. Domanovszky // Scriptores Rerum Hungaricum tempore ducum regumgue stirpos Arpadianae gestarum / E. E. Szentpetery. – Budapestini, 1937. – Vol. 1. – P. 423.*

¹² Ипат. – Стб. 18; Лавр. – Стб. 25; bővebben lásd: Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в XI веке // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 131–180.

¹³ Lásd: *Jochannis Scylitzae Synopsis Historiarum / Rec. J. Thurn. – Berolini;*

Novi Eboraci, 1973. – P. 276–277; az orosz nyelvű fordítást lásd: О войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия... – С. 121–124.

¹⁴Lamperti monachi Hersfeldensis opera ... – P.32.

¹⁵Ипат. – Стб. 111; Лавр. – Стб. 126.

¹⁶Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. – Chronici Hungarici compositio saeculi 14 / Ed. A.Domanovszky // Scriptores Rerum Hungaricum tempore ducum regumgue stirpos Arpadianae gestarum / Ed. E.Szentepetery. – Budapestini, 1937. – Vol.1. –P.177; Ibid. – Cap. 80. – P.336.

¹⁷Ипат. – Стб. 150; Лавр. – Стб. 161.

¹⁸Bövebben lásd.: Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // УДЖ. – 2000. – № 4. – С.127-144.

¹⁹Юрасов М.К. Русско-венгерские отношения ... Про це ж, за словами М.К. Юрасова, писав Дюла Паулер: Pauler Gyula. A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. 2. kiadás. – Budapest, 1899. – I. Köt. 86.1.

²⁰Ипат. – Стб. 273; Ottonis episcopi Frisingensis Chronicon // Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters / Herausgegeben von R.Buchner. – Darmstadt – Berlin, 1960. – Bd.XVI. – Lib.VII. – Cap. 21-536; Canonicus Wissegrandensis. Continuatio Cosmae / Ed. I.Emler // Fontes rerum Bohemicarum. – Praha, 1874. – T.I. – Cap.138; *Iohannes de Thurocz*. Chronica Hungarorum. – Vol 1. (Textus) / Ed. E.Galántai et J.Kristó. – Bp.,1985. – Cap.61-170 // Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevi. NS. – T.7. – Cap.61-170 ...

²¹Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G.Wenzel // Monumenta Hungariae Historica. – Budapest. – T.1. – P.469; Баумгартен Н.А. Ярослав Святополкович, князь владими́ро-волинский // Известия русского генеалогического общества. – СПб.,1911. – Вып. IV. – С.38-40.

²²Лавр. – Стб. 280; Ипат. – Стб. 256; *Iohannes de Thurocz*. Chronica Hungarorum ... – Cap. 63-175.

²³Baumgarten N. De. Gēnēalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle. – Roma,1927. – Table III. – №.15.

²⁴D. Donszkij öt fiú- és egy lánygyermekre utal (Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. – Ч. 1. (Середина IX – начало XIV вв.) – Ренн, 1991. – С. 31.), az információja azonban téves, mivel hibásan értelmezi a krónika szövegét.

²⁵Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. – М.,1997. – С.301.

²⁶Chronici Hungarici ... – P.346-359.

²⁷Ilyen véleményvel volt D. A. Macsinszkij (*Мачинский Д.А.* Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси // Русский север: Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. – Л.,1986. – С.29). Ebben a kérdésben támogatja őt O. V. Hadlo (*Гадло А.В.* Тмутороканские этюды. IV. Старшие Ярославичи и Ростислав // Вестник Ленинградского университета. – Серия 2. –

1990 – Вып.4 (23). – С.6).

²⁸Твер. – Стб. 154.

²⁹Лихачев Д.С. Археографический обзор списков Повести временных лет // Повесть временных лет. – М.,1999. – С.373.

³⁰Никон. – Т. 9. – С.92; Твер. – Стб. 154.

³¹Мачинский Д.А. Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси ...; Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа X – XIII вв. – СПб., 1994. – С.98-101.

³²Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории ... – С.304-305; *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum* ... – P.177

³³Татищев В.Н. История Российская ... – Т. 2. – С.83-84.

³⁴Грушевський М. Історія України-Руси ... – Т. 2. – С.46, 53.

³⁵Шушарин В.П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI–середина XIII вв.) // История Венгрии. – в 3-х тт. – Т. 1. – М.,1971. – С.124.

³⁶*Chronici Hungarici* ... – P.381.

³⁷Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / Летопись занятий Археографической комиссии. – Вып. XX. – СПб.,1908. – С.420-459.

³⁸Лихачев Д.С. Устные летописи в Повести временных лет // Исторические записки. – 1945. – Т. 17. – С.420-459.

³⁹Лихачев Д.С. Устные летописи в Повести временных лет ... – С.208.

⁴⁰Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. – М.,1940. – Т.1. – С.55.

⁴¹Шахматов А.А. Повесть временных лет. Т. 1.: Вводная часть, и примечания. – Петроград, 1916. – СXXXIV. A későbbiekben, a terebovli Vaszilko és a Mihajlivszkij Vidubeckij kolostor közötti szoros kapcsolat révén ezt a külön kiadást felhasználhatta Szilveszter a Régmúlt idők krónikája külön szilveszteri kiadásának összeállításán.

⁴²Ипат. – Стб. 196; Лавр. – Стб. 204.

⁴³Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К.,1993. – С.151.

⁴⁴Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”. – М.,1972. – С.156-159; Франчук В.Ю. Киевская летопись. – К.,1986. – С.6.

⁴⁵Itt a „Halicsi” eredetű adatokról van szó a Kijevi évkönyvben, amely utalásokat tartalmaz arra, hogy a mű szóbeli jelleggel bírt. (Шахматов А. А. Нестор летописец // Шахматов А. А. Из истории русского летописания. – Т. 1. Кн. 2. – СПб., 2003). Többek között két elbeszélés részletei Volodar Rosztiszlavics a lengyel uralkodó, Petro Vlosztovics általi elrablásáról, amely, J. Perfeckij véleménye szerint a Przemysli krónika révén Dluhos művének oldalaira került (bővebben lásd: 2.3. Fejezet) (Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. CXLVII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1927. – С.1. – 54; Львів, 1928. – Т. CXLIX. – С. 31-

81; Львів, 1931. – Т. CLI. – С. 19-56.).

⁴⁶Гадло А. В. Тмутороканские этюды. IV. Старшие Ярославичи и Ростислав... – С. 5.

⁴⁷Тихомиров М. Н. О русских источниках „Истории Русской” // Татищев В. Н. История Российская... – Т. 1. – С. 78.

⁴⁸Шахматов А. А. Повесть временных лет. Т.1. – С. XVIII; Толочко О. П. “Нестор-Літописець”: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – № 4/5. – К., 1996. – С. 27.

⁴⁹Кучкин В. А. К спорам о В. Н. Татищеве // Проблемы истории общественного движения и историографии. 1971. – М., 1971. – С. 246-262.

⁵⁰Татищев В. Н. История Российская... – Т. 4. – С. 153.

⁵¹Татищев В. Н. История Российская... – Т. 4. – С. 424.

⁵²Татищев В. Н. История Российская... – Т. 2. – С. 313.

⁵³Татищев В. Н. История Российская... – Т. 2. – Прим. 274. – С. 153.

⁵⁴Érdekes, hogy a magyar eredetű adatokat a XV. századi északruszi krónikák tartalmazzák- Többek között a XV. század utolsó harmadában keletkezett Moszkvai gyűjtemények részét képező „О убиении злочестиваго Батыя во Угрхъхъ”, a Jermolinszki, Tipografi és a Pahomij Szerb szerkesztésében megjelent Mihail cserniho-vi életrajza. A kutatók véleménye szerint, ebben a mítikus elbeszélésben tükröződnek I. Szent László uralkodásának reáliái, vagy, ami valószínűbb, IV. László 1285. évi mongólokkal folytatott harcainak körülményei (Розанов С. П. „Полесье об убиении Батыя” // ИОРЯС. – Т.21. Кн.1. – Пг., 1916; Перени Й. Легенда о святом Владиславе – а России // Studai slavica. – Budapest, 1955. – Т- 1- Fasc- 1-3; Горский А. А. “Повесть об убиении Батыя” и русская литература 70-х годов XV века // Средневековая Русь. – Вып. 3. – М., 2001).

⁵⁵Dilich (Scheffer, Schäffer) Wilhelm. Hessische Chronik. – Kassel, 1605. P. P. Pe-karszkij adatai szerint V. M. Taticsev könyvtárában Dilich egy másik könyve is megtalálható volt: „Wilhelmi Dilichy Krieges Schule” (Пекарський П. П. Новые сведения о В. Н. Татищеве. – СП., 1864. – С. 63.).

⁵⁶A magyar történetírásban ez az alak olyan szinten van, mint I. Dluhos a lengyelben. Az utolsó kiadást lásd: Iohannes de Thurocz- Chronica Hungarorum. ...

⁵⁷Chronicon Henrici de Mülgen Germanice sonsriptum. – Vol. 2. – Вр., 1938 // Scriptores Rerum Hungaricium ... – Vol. 2. – P. 254-255.

⁵⁸Татищев В. Н. История Российская... – Т. 2. – С. 70. – Т. 4. – С. 142.

⁵⁹Татищев В. Н. История Российская... – Т. 2. – С. 70. – Т. 4. – С. 142.

⁶⁰Юрасов М. К. Отражение перемен в политической ситуации в Венгрии эпохи Арпадов в генеалогии Ласло Сара // Восточная Европа в древности и средневековье. Генеалогия как форма исторической памяти / XIII Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Патушо. Москва, 11-13 апреля 2001 . Материалы конференции. – М., 2001. – С. 208-209.

⁶¹ Татищев В. Н. История Российская... – Т. 2. – С. 239. – Т. 4. – С. 417.

⁶² Татищев В. Н. История Российская... – Т. 2. – С. 242. – Т. 4. – С. 421.

⁶³ Chronicon Zagrabiense cum textu chronici Varadiensis collatum // Scriptores rerum Hugariracum tempore ducum regumsque stirpis Arpadianae gestarum / Praef. R. Szentpétery. – Budapestini, 1937. – Vol. 1. – P. 344; Chronicon rhythmicum de Mugeln // Scriptores Rerum Hungaricum... – Vol. II. – P. 168.

⁶⁴ Kristó Gy. J. István és családja Árpád-kori történetírásunkban... – S. 51-74.1. Idézet: Юрасов М. К. Отражение перемен ... – С. 204-210.

⁶⁵ Legenda S. Gerhardi episcopi / E. Madzar // Scriptores Rerum Hungaricum ... – Vol. II. – P. 471-560.

⁶⁶ Chronicon Zagrabiense ... – Vol. 1. – S. 206.

⁶⁷ Татищев В. Н. История Российская... – Т. 2. – С. 70.

⁶⁸ Татищев В. Н. История Российская... – Т. 2. – С. 373. – Т. 4. – С. 103.

⁶⁹ Татищев В. Н. История Российская... – Т. 2. – С. 242.

⁷⁰ Татищев В. Н. История Российская... – Т. 1. – С. 69-75, 441.

⁷¹ Валк С. Н. О рукописях первой редакции второй части „Истории Российской” В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская... – Т. 4. – С. 21-23.

Zubánics László
(Beregszász, Ukrajna)

DINASZTIKUS KAPCSOLATOK A RURIK- ÉS AZ ÁRPÁD-HÁZ KÖZÖTT

Az Árpád-ház házasságkötései között első helyen a Rurik-dinasztia szerepel, 15 házassággal. A korábban egyenrangúnak tartott uralkodókról már IV. Béla fanyalogna emlékezik és királyi méltóságának megalázásának tekinti, hogy két lányát (Annát és Konstanciát) rutén hercegekhez kellett feleségül adnia.

Az első házasságot a Rurik-ház leszármazottaival Taksony nagyfejedelem ismeretlen nevű lánya kötötte, akit a bolgárok ellen kötött szövetség zálogaként vett feleségül Szvjatoszlav nagyfejedelem (+972). A források szerint ebből a házasságból Jaropolk és Oleg született. A nagyfejedelem második házasságából származik I. (Nagy) Volodimir (+1015), a Kijevi Rusz megkeresztelője.

A dinasztikus kapocs második láncszeme I. Volodimir nagyfejedelem és Rogneda polocki hercegnő lánya, Predszlava, aki István király unokaöccse, Vazul

herceg (egyres források Szár Lászlónak említik) felesége lett. Vazul így sógorságba került Bölcs Jaroszlav nagyfejedelemmel. Az István király ellen elkövetett sikertelen merénylet megtorlásaként Vazult megvakították, fülébe forró ólmot öntöttek. Hasonló sors várt fiaira is, akiknek menekülniük kellett. A történészek sokszor feltették a kérdést: miért éppen Kijevbe? A válasz egyszerű: nagybátyjuk, az Európa-szerte elismert uralkodó védelmet biztosíthatott számukra. Valószínűleg itt hajtotta keresztvíz alá fejét Endre, aki a Kijevi Rusz védőszentjéről, András (Pervozvannij –Elsőként Elhívott) apostorlól kapta nevét. Font Márta pécsi történész véleménye szerint a kijevi keresztelkedés mellett szól a magyar nyelv névhasználata is: az András mellett az Endre forma is meggyökeresedett. A középkorban még felváltva alkalmazták, mára önálló keresztnévvé vált mindkettő. Az Endre változat levezethető a szláv Andrej hangalakból: a szóvégi „j” lekopott, a szókezdő szláv „a” pedig ajakréses képzésű hang, így közelebb áll a magyar „e”, mint a magyar „a” képzéséhez, emellett érvényesülhetett a magyar nyelv illeszkedési hangtörvénye is.

Tovább erősítendő a családi kapcsolatot Endre a keresztelkedést követően meg is házasodott, feleségül vette első fokú unokahúgát, **Anasztáziát**, Bölcs Jaroszlav és Ingegard svéd hercegnő gyermekét. I. Endre (1046–1061) és Anasztázia házasságából született Salamon király, Dávid herceg és Adelhaid hercegnő. A királyné jelentős szerepet játszott a magyar udvarban, része volt abban is, hogy sógora helyett kiskorú fia örökölje a trónt. A gyilkos testvérharcot követően gyermekeivel együtt a német-római birodalomba, IV. Henrik császár védelme alá menekült (a korábban megkötött béke zálogaként Salamon eljegyezte a császár Judit nevű nővérét). I. Béla halálos kimenetelű balesetét követően (a dömösi országgyűlésen a királyra „rászakadt” a trónmennyezet) Anasztázia német csapatokkal tért vissza Magyarországra, ahol egy ideig fia nevében is uralkodott. Jóvoltából került külföldre a kincstár egyik féltett kincse, az Attila-kard, a királyné hálából fia támogatásáért Nordeim Ottó bajor hercegnek ajándékozta (jelenleg a kard a német-római császári koronázási ékszerek egyik darabja).

A magyar krónikákból Salamon trónra kerülését követően teljes egészében hiányzik Anasztázia anyakirályné személye. Igen meglepő az a tény is, hogy a fiatal király családtagjai helyett inkább tanácsosaira, közülük is leginkább kegyencére, a Gutkeled nembeli Vid bácsi ispánra. Pedig valószínűleg édesanyja, nővéréhez, Anna francia királynéhez hasonlóan magas szintű kolostori oktatásban részesült. Így eshetett meg, hogy Salamon nem elégedett meg királyi hatalmával és haddal támadt az ország harmadrészén uralkodó unokatestvérei ellen. Sajnos a hadiszerecse nem pártolt mellé. Lengyel és morva segítséggel a hercegek Mogyoródnál megverik a király seregét. Salamon családjával együtt a nyugati határszélen, Moson várában húzza meg magát. Sógora, IV. Henrik császár egy ideig még támogatja, de később ő maga is harcolni kényszerül koronája védelmében VII. Gergely pápával.

A Képes Krónika itt emlékezik meg utoljára Anasztázia királynéről. A történet

szerint Salamon egyszerű páncélban gyakran vívott párviadalokat a vár alatt állomásozó hercegi sereg katonáival. Egy alkalommal az ugyancsak "inkognitóban" járó László herceggel került szembe és megfutamodott. A dühét családján próbálta levezetni, s amikor is édesanyja felvetette, hogy sorsát magának és tanácsadóinak köszönheti, kezét emelt rá, csak felesége, Judit közbelépése mentette meg attól, hogy megüsse.

Salamon bukását követően valószínűleg Magyarországon maradt és valamelyik általa alapított görög keleti bazilita kolostorban élte le utolsó éveit.

Bölcs Jaroszlav halála után a Kijevi Rusz elindult a feldarabolódás és az anarchia útján. A tanulmány további részében számos kijevi nagyfejedelemmel találkozunk majd, többségük testvérek, illetve unokatestvérek. Ennek az az oka, hogy Bölc Jaroszláv a Rurik-ház szokásaihoz híven felosztotta az országot hat fia között. Mindegyik saját országrészt kapott és lényegében független volt. Az ország egységét a nagyfejedelmi cím és az ehhez kapcsolódó Kijevi székhelyű fejedelemség hivatott jelképezni, amelyet mindig az idősebb testvér birtokolt. Az öröklés rendje szerint a legidősebb halála után az őt követő testvér, unokatestvér került a nagyfejedelmi trónra, míg korábbi, rangban következő fejedelemségben ifjabb testvére követte. Így egy-egy Rurik-házi nagyfejedelem halálát követően megindult a "nagy népvándorlás". A káoszon egy ideig II. Volodimir (Monomach) nagyfejedelemnek sikerült erőt vennie, de halálát követően a Kijevi Rusz elsüllyedt a káosz mocsarában. Mivel az öröklődés szabálya változatlan maradt, a további nemzedékek még apróbb részfejedelemségekre aprózták fel az országot. Mindössze a halicsi és a volhíniai fejedelemségben sikerült központosított uralmat bevezetni, bár az előbbieket hatalmát alaposan próbára tette a hatalmas bojárság.

A hatalmas keleti szomszédal kötött dinasztikus kapcsolat következő láncszemét Salamon kijevi kapcsolatait ellensúlyozandó még valószínűleg maga I. Béla király alakította ki, amikor Ilona nevű lányát feleségül adta Rosztyiszlav fejedelemhez, Bölc Jaroszlav unokájához, a halicsi fejedelmek első dinasztijájának megalapítójához. Rosztyiszlav a magyarországi belharcokban sógorait támogatta, amit nagybátyja, Izjaszlav nagyfejedelem meg is torolt, kiűzte a volhíniai fejedelemségből.

A házassági diplomácia nagy mesterének Könyves Kálmán bizonyult, aki nagybátyja, László lányait adta feleségül. Piroska, a későbbi Szent Eiréné I. Alexiosz bizánci császár felesége lett, míg a fent említett Izjaszlav unokája, Jaroszlav volhíniai fejedelem a szent király ismeretlen nevű lányát (+1106) vette el. Jaroszlav a későbbiekben, miután a kijevi nagyfejedelmek elűzték birtokáról, magyar és lengyel segítséggel visszatért, azonban Vlagyimir városának ostroma alatt halálosan megsebesült.

Könyves Kálmán idejében veszi kezdetét az Árpád-házi királyok beavatkozása a Kijevi Rusz belviszályaiba. Ennek egyik oka az volt, hogy öccse Álmos herceg feleségül vette Szvjatopolk nagyfejedelem lányát Predszlavát, a már fent említett

Jaroszlav volhíniai fejedelem testvérét. Ezt ellensúlyozandó a korán megözvegyült Kálmán is a Kijevi Ruszban nézett körül ara után. Választotta Vlagyimir Monomach nagyfejedelem és Gitta angol hercegnő (apja, az utolsó angolszász uralkodó a hastingsi csatában esett el) lánya, Eufémia (+1139). A magyar udvarban a királynét házasságtöréssel vádolták és elűzték. Eufémia apja udvarában hozta világra fiát, Boriszt, aki mint trónkövetelő a 12. század folyamán több alkalommal is kísérletezett a trónra kerüléssel. Az Álmos-ági uralkodók korában írott krónikák rendre törvénytelennek említik Boriszt, ugyanakkor sem a Német-Római Birodalomban, sem pedig Bizáncban nem adtak hitelt ennek, hiszen II. (Komnenosz) Ioannesz császár még unokahúgát is feleségül adta a trónkövetelőhöz, azaz elismerte jogos trónigényét.

Kálmán normann házasságából született ismeretlen nevű lányát a Rosztyiszláv-ágból származó Volodimirko halicsi fejedelem vette feleségül. A fejedelem sikeresen egyesítette a halicsi földeket, ebben gyakran sógora, II. István király segítségét is igénybe vette. A későbbiekben II. Géza idején ismét konfliktusba került a magyarokkal. A krónikák szerint halálát az okozta, hogy hamisan esküdött meg Szent István ereklyekeresztjére.

Volodimirko és a magyar hercegnő házasságából született Jaroszlav (Oszmomszl) halicsi fejedelem.

Az Álmos-ágból származó II. Géza a kijevi nagyfejedelmi családot kiengesztelendő, illetve, hogy elejét vegye a trónkövetelő Borisz támogatásának, 1146-ban feleségül vette Msztyiszlav nagyfejedelem lányát Eufrozínát, Eufémia unokahúgát. Eufrozina Anasztázia mellett a magyar történelem másik meghatározó kijevi származású királynéja. A királyné Nagy Msztyiszlav Harald (1076–1132) kijevi nagyfejedelem és Krisztina svéd hercegnő gyermeke 1130 körül született. II. Géza magyar királlyal kötött házasságából született III. István és III. Béla király, illetve Géza herceg. A házasság révén a magyar uralkodó több skandináv uralkodóval, a bizánci császár unokaöccsével, illetve a grúz cárral került sógorságba.

Az ambiciózus királynének nagy része volt a magyar király és Komnenosz Andronikosz szövetségének megkötésében rokonuk Mánuel bizánci császár ellen. Miután a császár fegyverrel nem tudta térdre kényszeríteni Magyarországot, szerződéssel próbálkozott. Annak fejében, hogy Mánuel elismerte királyságát, a nem sokkal korábban trónra került III. István édesanyja és Lukács esztergomi érsek tanácsára beleegyezett, hogy öccse, Béla, Dalmácia és Horvátország hercege Konstantinápolyba kerüljön, mint a császár veje és trónörököse. Bizáncban Béla herceget Alexiosznak keresztelték és deszpotészi rangra emelték.

Mivel időközben a császárnak fia született, megvonta Bélától trónörökös rangját és lánya helyett sógornőjét, Chatillon Ágnes adta hozzá feleségül. A magasan képzett Bélával a bizánci birodalom az egyik legjobb lehetséges császárát veszítette el, aki elejét vehette volna a későbbi összeomlásnak.

1172-ben III. István utódok nélkül halt meg (ő is, mint nagybátyjai, IV. István

és II. László Lukács érsek “átkának” esett áldozatul), így a magyar trón örököse Béla lett. De sem édesanyja, Eufrozina királyné, sem Lukács érsek nem látták szívesen a trónon. Az előbbi fiát, Gézátkívánta uralkodónak, míg az utóbbi a görög neveltetésű Bélában az ortodox egyház hatalomra juttatóját látta. Béla a magyar előkelőkre és bizánci segédcsapatokra támaszkodva érkezett Magyarországra. Mivel Lukács érsek nem volt hajlandó megkoronázni, III. Sándor pápa utasítására a kalocsai érsek végezte el a szertartást (a király diplomáciai érzékét mutatja, hogy a koronázás után oklevelet adott ki, amelyben kijelenti, hogy a királykoronázás joga továbbra is az esztergomi érseket illeti meg). A felkelést szító testvérét és édesanyját tisztes fogságba veti, majd mikor ismét szervezkedésbe kezdenek, Eufrozínára a barancsi bazilita kolostor cellája várt. Itt halt meg 1175 táján.

A következő, s egyben utolsó dinasztikus kapcsolat IV. Béla két lánya, illetve a Rurik-ház csernyigovi és halicsi ágai között alakul ki.

A csernyigovi ág Bölcs Jaroszlav Oleg nevű unokájától veszi kezdetét. A család ötödik nemzedékéből származott Rosztjiszlav novgorodi, halicsi, illetve lucki fejedelem, aki 1244 körül feleségül vette IV. Béla magyar király Anna nevű lányát. A tatárjárást követően apósa ismét hozzá szerette volna segíteni Halics trónjához, viszont 1245-ben Jaroszlav alatt vereséget szenvedtek. IV. Béla más módon kívánta kárpótolni vejét. 1245–1251 között a beregi és a zempléni ispáni, 1251-től pedig haláláig a macsói és a boszniai báni tisztséget töltötte be. Közigazgatásilag az ország Száván túli területei tartoztak hozzá, sőt a nevéhez fűződik a kucsói, a sói és az ozorai bánságok létrehozása is. Az Anna hercegnővel kötött házasságából több gyerek is született: Mihály macsói és boszniai bán (+1269), Béla macsói bán és stájer herceg, Kunigunda, II. Premysl Ottokár cseh király felesége, Agrippina, Lesko lengyel herceg felesége, Margit apáca. Anna hercegnő beírta nevét a magyar történelembe. 1270-ben, apja IV. Béla halála után a királyi kincstárral együtt Prágába, vejéhez menekült. II. Ottokár a hosszas tárgyalások ellenére sem szolgáltatta vissza a királyi kincseket, közöttük számos ereklyét, így István király kardját sem.

A halicsi kapcsolatot, s ezáltal a magyar országhatár védelmét IV. Béla király úgy próbálta megoldani, hogy lányát, Konstanciát feleségül adta a korábban általa elismert Danyilo halicsi fejedelem fiához Leóhoz. Amíg Danyilo élt, a szövetség fennállt, viszont fia több alkalommal is szövetséget kötött a tatárokkal, sőt lengyelországi hadjárataikra még segédcsapatokat is biztosított. A halicsi fejedelmek házassági kapcsolataik révén jogot formáltak a litván nagyfejedelmi trónra, Danyilo fia Svarn Mingvod litván nagyfejedelem lányát vette feleségül. Sógora, Voyselk 1264-ben átengedte neki a nagyfejedelmi trónt. Danyilo másik fia, Roman feleségül vette Babenberg Gertrúd hercegnőt, a dinasztia egyik utolsó tagját, így az osztrák hercegség örököse lett. Az örökösödési háborúban vereséget szenvedett II. Ottokár cseh királytól és visszatért Halicsba.

Leó és Konstancia fiát, Jurijt az Árpád-ház kihalása után a magyarországi

előkelők, így az Amadék trónkövetelőként léptették fel, csapatai azonban vereséget szenvedtek Károly Róberttől.

Az Árpád-háznak 1301-ben III. Endre királlyal egyenes ágon magva szakadt. A Rurik-ház galíciai ága 1340-ben, az utolsó, moszkvai ága pedig 1598-ban halt ki utódok nélkül.

Font Márta
(Pécs, Magyarország)

MAGYAR – KELETI SZLÁV KAPCSOLATOK A 12. SZÁZAD KÖZEPÉN

Ha a 12. századi magyar – keleti szláv kapcsolatokat röviden kellene jellemezni, úgy foglalhatnánk össze, hogy a „Kijev és Halics érdekelletéinek szövevényében”. A 12. századi magyar – keleti szláv események a következő szakaszokra bonthatók:

1. Kálmán és a kijevi nagyfejedelem
2. A halicsi–magyar szövetség létrejötte: II. István és II. Béla idején
3. II. Géza és az európai szövetségi rendszer
4. III. Béla expanziós kísérlete.

Ezek közül most a harmadikként említett kapcsolatokról fogok szólni.

3. A halicsi-magyar szövetség jegyében küldött 1144-ben katonai segítséget a halicsi Vlagyimirkónak a fiatal magyar király, II. Géza (1141–1162). Az Ipatyjev krónikában részletesen leírt hadjáratot Berezs kov 1144 őszére helyezi.¹

Vszevolod Olgovics nagyfejedelem (1139–1146) és a halicsi Vlagyimirko összecsapásának előzményeit vizsgálva kitűnik: nem csak arról van szó, hogy a nagyfejedelem Vlagyimirkótól hatalmának elismerését követelte. Ezt bizonyára megtette már 1139-ben is. Vlagyimirko számára ekkor Vszevolod vált veszélyes ellenfélle, illetve Vszevolod számára ekkor vált lehetővé Vlagyimirko hódoltatása. Vszevolod ugyanis a Monomah nemzetségtől kompromisszumok árán 1142-ben megszerezte Volhiniát. A kompromisszum eredményeként a korábban Volhiniát birtokló Izjaszlav Msztyiszlavics Perejaszlav-Russzkij élére került, és így a nagyfejedelmi trón „várományosa” lett.² Volhinia és Kijev összekapcsolásán kívül veszélyessé váltak Vlagyimirko számára Vszevolod Olgovics lengyel kapcsolatai is. A senioratus elve alapján 1138 óta a krakkói főhatalmat II. Wladisław birtokolta, akinek fia 1141-ben Vszevolod leányát, Zvenyiszláávt vette feleségül. E szövetség értelmében Wladisław orosz segítséget kapott fivéreivel szemben, ezt viszonzta Vszevolodnak 1144-ben Halics ellenében.³ E túlerővel szemben hívta a magyarokat

Vlagyimirko. Összecsapásra azonban nem került sor, ezért mondja az Ipatyjev krónika, hogy a magyarok „nem voltak hasznára” Vlagyimirkónak. A csata csak részben az alkalmatlan csatahely miatt maradt el. Ennél lényegesebbnek tartjuk, hogy Vlagyimirko saját emberei szorgalmazták a harc elkerülését, attól való félelmükben, hogy Vszevolod a védelem nélkül maradt Halicsot elfoglalja. A békekötés Vlagyimirko ügyes diplomáciájának köszönhető (Vszevolod táborát megosztotta), valamint az 1400 grivna ezüstnek. A halicsiak (jelen esetben csak a kimondottan Halicsba valókról van szó!) és Vlagyimirko 1144-ben kezdődött konfliktusa a következő évben odáig jutott, hogy a Rosztiszlavics nemzetség egy másik tagját, Ivan Berladnyikot trónkövetelőként léptették fel ellene.⁴

1144-ben a magyar csapatokat Belos bán vezette, aki II. Géza anyai nagybátyja volt. Belos II. Béla idején került Magyarországra, II. Géza kiskorúsága idején a magyar politikai élet legfőbb irányítója volt. Joggal látja a szakirodalom, hogy nevéhez kapcsolható a II. Béla idején megkezdett politikai kurzus folytatása, annál is inkább, mert ennek nemcsak a halicsi jelenlét, hanem egyéb mutatói is vannak.⁵

II. Géza házassága Eufrozina Msztyiszlavnával, Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi nagyfejedelem (1146–1154) testvérével a következmények ismeretében (ld. II. Géza 1148-1152 közötti hadjáratait) a halicsi kapcsolatok megromlásának jele lehet. A házasságról csak az 1149. évi események sorában tudósít a kijevi évkönyv olyan formában, hogy II. Géza Izjaszlav sógora volt.⁶ A házasságkötés idejét ennél mindenképpen korábbra kell tenni, hiszen II. Géza 1148. évi sereggel küldése is már e frigy következménye lehetett. Adatunk van arra, hogy amikor a második kereszteshadjárat résztvevői VII. Lajos vezetésével átvonultak Magyarországon, a francia király és II. Géza komaságba került. Mivel VII. Lajos 1147 júliusában tartózkodott magyar földön, és lett II. Géza gyermekének keresztapja, Géza és Eufrozina házassága nagy valószínűséggel 1146 második felére tehető.⁷

1146 folyamán változásokat figyelhetünk meg a magyar külpolitikában. E változások hátterében Borisz állt, akinek hollétéről 1135-1145 között semmit sem tudunk, 1145-46 fordulóján viszont megjelent a cseh uralkodónál, aki Magyarországgal 1140 óta hűvös viszonyban volt.⁸ Innét Konrád német-római király udvarába került. Magyarország és III. Konrád szövetsége felbomlott, miután a Konrád fiával eljegyzett Zsófia (Géza testvére) kolostorba vonult.⁹ III. Konrád és Babenberg (vagy: Jasomirgott) Henrik osztrák őrgórf és bajor herceg szabad kezet adott Borisznak zsoldosok toborzásához, akikkel 1146 áprilisában elfoglalta Pozsonyt.¹⁰ II. Géza a támadás gyors visszaverésével az uralkodó elit egységét is demonstrálta; megtorlásként pedig 1146 nyarán kapcsolatba lépett VI. Welf herceggel, III. Konrád ellenfelével és rendszeres évpénzzel támogatta.¹¹ Jasomirgott Henriket 1146. szeptember 11-én a Lajta menti csatában¹² legyőzte. II. Géza házasságkötésére is ebben az időszakban került sor, amikor politikájának homlokterében a Borisz-kérdés állt. A magyar király egyrészt bosszút állt Borisz egykori pártfogóin, másrészt meg akarta

akadályozni, hogy Borisz ismét támogatókra találjon. Mivel Borisz unokatestvére volt mind Eufrozinának, mind a kijevi Izjaszlavnak, nagyon is valószínű, hogy a kijevi kapcsolat is Borisz ügyének esetleges felkarolását akarta megakadályozni.¹³ 1146-ban úgy tűnt, hogy Izjaszlav Msztyiszlavics szilárdan ül kijevi trónján. Ennek mutatója lehet, hogy saját hívének (a szokásokkal ellentétben egy orosz püspöknek) metropolitává emelésére is vállalkozott. (1147. június 27.) Úgy véljük, az 1146-os politikai helyzet nem vetítette előre a halicsi Vlagyimirkóval való konfrontációk sorozatát. Ezért II. Géza házasságkötése nem tekinthető Halics-ellenesnek – legfeljebb potenciálisan –, sem pedig fordulópontnak az orosz politikában.¹⁴

Izjaszlav és II. Géza érdekei 1147 folyamán egy újabb ponton találkoztak: a metropolita-választással Izjaszlav nyíltan szembehelyezkedett Bizánccal. A magyar uralkodó és Bizánc elhidegülését pedig az eredményezhette, hogy az átvonuló keresztésekkel együtt Borisz ismét megjelent Magyarországon, majd VII. Lajos seregével Bizáncba távozott. Boriszt ekkor néhány előkelő hívta az országba,¹⁵ a hatalom megragadására semmi reális esélye nem volt. A kialakuló magyar-bizánci és Kijev-bizánci ellentét felerősödéséhez azonban már az európai helyzet járult döntő módon hozzá.

1148-49-ben a jelentősebb európai hatalmak közötti ellentétek és a hatásukra kialakuló szövetségi szálak két szembenálló táborra osztották az európai államok nagy részét, és éveken keresztül éreztették hatásukat. Ekkor jött létre az első, szinte az egész kontinenst behálózó szövetségi rendszer.¹⁶ Alapjait az ún. „két császár szövetsége” teremtette meg, amelynek kiindulópontjául Mánuel bizánci császár és Berta Sulzbach német hercegnő 1146-ban kötött házassága szolgált. A kereszties hadjárat idején Bizáncban tartózkodó III. Konrád és Mánuel között 1148 őszén Thesszalonikében jött létre egyezség egy közös itáliai, normann-ellenes hadjárat kérdésében. Ezzel csaknem egy időben, ugyancsak a keresztieshadjáratból hazatérő VI. Welf herceg a szicíliai uralkodóval, II. Rogerrel lépett szövetségre III. Konrád, illetve Mánuel ellen. Ehhez a két „paktumhoz” csatlakozott a többi állam meglevő érdekezéseik, illetve érdekellentéteik alapján. A két császár szövetségének tagja lett Velence a normannokkal való adriai rivalizálás miatt. 1149 nyarán Rogerrel kötött szövetséget VII. Lajos francia király, aki Bizáncot okolta a keresztieshadjárat sikertelenségéért, ugyanis Bizánc tizenkét évre békét kötött a törökökkel. Ebben a táborban találjuk a pápát, Szerbiát és Magyarországot is.¹⁷ A szövetségi rendszer hatása megmutatkozott az orosz belső viszonyokban is.

A széttagolódás folyamatában a 12. század közepi Ruszban a kijevi trónért vívott harcok során ún. „fejedelmi koalíciók” jöttek létre. Az egyik oldalon Vlagyimir-Szuzdal és Halics; a másikon Volhinia és Szmolenszk vezetésével. A két csoport között ingadozó álláspontot foglalt el Csernyigov. A két szövetséges csoport ellentétes külpolitikai irányvonalat képviselt, ezt bizonyítja Bizánchoz való viszonyuk is. Élesen Bizánc-ellenes álláspontra helyezkedett a Volhinia-Szmolenszk csoport, erről ta-

núskodik a metropolita megválasztása a bizánci patriarcha kikapcsolásával. Ellenfeleiket ugyanakkor szoros szálak kötötték Bizánchoz.¹⁸

Szólnunk kell a szövetségi rendszerben csak mellékszereplőként előforduló lengyel fejedelmekről és az orosz földön ugyancsak előforduló cseh segítségről. Lengyelország politikai fejlődése III. (Ferdeszájú) Boleslaw testamentuma értelmében és objektív tényezők hatására szintén a széttagolódás irányába mozdult el. Az 1138 óta Krakkót uraló II. Wladislaw ellen 1146-ban egy lázadás tört ki, amelyben az oppozícióba került előkelők vettek részt. II. Wladislaw ellenében a mazóviai Boleslawot léptették fel, őt támogatta a nagy-lengyelországi Mieszko és a gnieznoi érsek is. Velük szemben Wladislaw III. Konrád német-római király segítségéhez folyamodott. Konrád még ugyanebben az évben Lengyelországra támadt, de az ugyancsak meghódoló - és az adót is megfizető - fejedelmek maradtak hatalmon: ld. IV. (Kędzierzawy, Göndörhajú) Boleslaw (1146–1173).¹⁹ Az 1146. évi kijevei uralkodóváltás Mieszko és IV. Boleslaw számára kedvező volt, hiszen mindkettőjük Izjaszlav családjából hozott feleséget: Boleslawé Verhuszlava, Vszevolod Msztyiszlavics leánya, Mieszkóé Jevdokija, Izjaszlav Msztyiszlavics leánya.²⁰ Ennek köszönhető, hogy 1149-ben mindketten Izjaszlav segítségére siettek.²¹ Ugyanekkor a cseh II. Vratislavhoz is segítségért fordult Izjaszlav, ám Florovszkij ennél gyakoribb cseh részvételt feltételez.²² A segítségkérés alapja Vszevolod Msztyiszlavics házassága (1143) lehetett egy „moráviai”(?) származású hercegnővel, ám a cseh uralkodó helye a szövetségi rendszerben inkább a bizánci-halicsi oldalon volt.²³

II. Géza házasságával létrejött dinasztikus, és az erre épülő szövetségi kapcsolat igen intenzív érintkezéseket eredményezett: II. Géza nem kevesebb mint hat alkalommal támogatta sógorát, Izjaszlavot a fejedelmek közti belháborúkban.²⁴ A hadjáratok eseményeiről igen részletesen tudósítanak az orosz évkönyvek,²⁵ közülük is elsősorban a kijevei évkönyv. A magyar krónikakompozíció csak röviden említi Géza orosz hadjáratait, csupán kettőről van tudomása, az egyik, amelyben a király személyesen is részt vett.²⁶ További adatokkal szolgálnak a kor bizánci krónikaírói – Niketasz és Kinnamosz –, valamint a Mügeln krónika.²⁷

A Rusz földjén való hadakozással párhuzamosan a déli határ mentén bizánci háborúk is folytak:²⁸

Fenti táblázatunk adatai szerint a két hadszíntéren zajló eseményeket csak egymással kölcsönhatásban célszerű vizsgálni. Szempontjaink a következők:

- milyen szerepet játszottak a magyar csapatok Izjaszlav oldalán;
- adnak-e támpontot a Rusz földjén zajló események a hadjáratok kronológiájának közelebbi meghatározásához;
- mely ponton mutatható ki a (korábban már áttekintett) nemzetközi kapcsolatszerkezet hatása.

1148 tavaszán Izjaszlav Msztyiszlavics Csernyigov ellen gyűjtött sereget, amelyhez „Magyarországról is hozott csapatokat segítségül”.²⁹ Izjaszlav Csernyigov

kijevi – halicsi hadakozás	bizánci háborúk
1148 kora tavasz (Csernyigov elleni hadjárat)	1149 második fele
1149 karácsonya (sereg küldése, királyi csapatok „készenléte” a határon)	
1150 ősz (Géza személyesen vezetett hadjárata)	1150 ősz / <i>szeptember</i> (Tara menti csata)
1151 február – március (magyarok részvétele Kijev elfoglalásában)	1150 legvége / <i>október</i> (Szirmium ostroma, Duna menti béke)
1151 június (Vlagyimirko rajtaüt a magyar seregen)	1151 <i>április</i> (Géza a Dunánál békét köt)
1152 első fele (Vlagyimirko hódoltatása)	1153 <i>tavasz</i> (lázadás, majd béke Szófiában)
	1154 vége / <i>ősz</i> (Géza csapatai Braničevoban)
	1155 tavasz (Mánuel ellenhadjárata, békekötés)

alá érkezvén három napig a vár alatt állt, ahová e terület fejedelmei (Izjaszlav Olgovics, Vlagyimir és Izjaszlav Davidovics) bezárkóztak. Mivel három nap elteltével sem támadták meg a nagyfejedelem csapatait, Izjaszlav Msztyiszlavics Ljubecs alá vonult, ahová a csernyigoviaiak is követték. A készülő összecsapást a folyók olvadása akadályozta meg. A magyarok közül többen rámentek a Dnyeper megolvadt jegére és odavesztek. A hadjárat közelebbi időpontjának meghatározására ez az egyetlen fogódzónk van, így a szakirodalom általában ennek megfelelően értékeli.³⁰ Izjaszlav nagyfejedelem és a csernyigovi Olgovicsok ellentéte akkor mérgesedett el, midőn az Olgovics nemzetség egyik tagját, Igort Kijevben meggyilkolták. Ennek dátuma ismeretes: 1147. szeptember 19.³¹ Ezt követően készítette elő Izjaszlav a csernyigoviaiak

hódoltatását. Döntő katonai összecsapás nem történt, a magyar segítség mégis eredménnyel járt Izjaszlav számára: ha rövid időre is, de újból maga mellé állította az Olgovicsokat.

1149-ben már a segítségkérés szövegét is tartalmazza a kijevi évkönyv. II. Géza válaszában a következőket mondja: „háborúm van a császárral, ha szabad leszek, magam megyek, ha nem, csapataimat küldöm”.³² Az első segítségkérés azzal egy időben történt, amikor II. Géza csapatot küldött a Bizánc ellen lázadó szerbeknek.³³ Ezután érkezett Izjaszlav újabb követe a „karácsonykor üljetek lóra” üzenettel. II. Géza egyrészt egy tízezres sereget küldött, másrészt pedig felvonult a Kárpátok mentén a halicsi Vlagyimirkót sakkban tartani. Ehhez az eseményhez kötjük a halicsi-magyar szövetség felbomlását.³⁴ Hasonló üzenetváltás történt Izjaszlav és a lengyel fejedelmek (a nagy-lengyelországi Mieszko, a krakkói-mazóviai Boleslaw és a sandomierzi Henrik), valamint a cseh II. Vratislav között is. Nagy sereg gyűlt egybe, de a külföldiek Izjaszlavval egyetértésben jobbnak tartották követeket küldeni Vjacseszlavhoz és Jurij Dolgorukijhoz. Elfogadták Jurij békefeltételeit, azt, hogy az idegen csapatok távozása után hajlandó lesz Izjaszlavval tárgyalásokba bocsátkozni. Ennek alapján a csapatok hazatértek. A magyarok 1149 legvégén, az évkönyv szövegének megfelelően karácsonykor indultak útnak Kijev felé. Jurij Dolgorukij hadba vonulását Berezskov 1150. január közepére helyezi.³⁵ Azt is tudjuk, hogy a magyarok február 8-án már nincsenek orosz földön, mert ekkor Jurij a korábbi megállapodást felrúgva az Izjaszlavot uraló Luckot ostromolja.³⁶

1150 őszén a volhiniai Vlagyimirből fordult Izjaszlav a magyar királyhoz.³⁷ Ekkor a halicsi Vlagyimirko támadásától tartva küldte Magyarországra Izjaszlav a testvérét, Vlagyimir Msztyiszlavicsot. Géza rövidesen útnak indult, és Szanok elfoglalásával, valamint Peremisl környékének feldúlásával kezdte meg hadműveleteit Vlagyimirko ellen. Vlagyimirko fejedelem a magyar előkelők között támogatókra lelt, akiket nyilván az általa küldött arany is befolyásolt, és rávették Gézát a hazatérésre.³⁸ A gyors visszafordulásban a Magyarországot ért bizánci támadás híre is szerepet játszott.³⁹ Ez alkalommal kérte Izjaszlav a magyar király segítségét a legreménytelenebb helyzetből. Nemcsak nagyfejedelmi trónjától fosztotta meg őt Jurij Dolgorukij (1150 augusztusában), hanem volhiniai fejedelemségét is veszély fenyegette Vlagyimirko részéről. A magyar király győzelme Vlagyimirko felett megerősítette Izjaszlav helyzetét Volhiniában, erre utal, hogy már 1150 végén Kijev visszaszerzésének tervét fontolgatta.⁴⁰ A magyarokkal távozott Vlagyimir Msztyiszlavics, aki a magyar bán, Belos leányát készült feleségül venni. E házasság a Bizánc-ellenes magyar-szerb-volhiniai szövetség újabb megerősítésének tekinthető. Pasuto feltételezi, hogy Vlagyimir Msztyiszlavics ekkor harcolt a magyar király oldalán Bizánc⁴¹ ellen. Erre építi azt a tételét, hogy Izjaszlav és II. Géza között kölcsönös segítségnyújtás létezett.⁴²

Vlagyimir 1150 október végén érkezett Magyarországra II. Gézával együtt.

Rövidesen távozott, de hamarosan ismét a magyar király közelében találjuk. A bizánci támadással elfoglalt Géza Vlagyimir vezetésével küldött sereget Izjaszlavnak 1151 kora tavaszán (február-március tájékán).⁴³ A magyarok Izjaszlav hadinépéhez csatlakozva részt vettek Kijev meglepetésszerű visszafoglalásában. Az évkönyv részletesen leírja a győzelmet követő lakomát, lovagi tornát, végül hírt ad a magyarok távozásáról is. A pontos datálást nehezíti, hogy a kijevi évkönyv megduplázva ír le bizonyos eseményeket, pl. Izjaszlav csapatainak bevonulását Kijevbe, Jurij Dolgorukij menekülését, a győzelmet követő lakomát és lovagi tornát.⁴⁴ Berezkov az Ipatyjev és Lavrentyjev kódexbeli adatokat összevetve arra a megállapításra jutott, hogy Izjaszlav 1151. március 20-a körül foglalhatta el Kijevet, és legkorábban február végén indult el Volhíniából.⁴⁵ Izjaszlav ezzel ismét nagyfejedelem lett. Sikerült megnyernie nagybátyját, Vjacseszlavot, aki a senioratus rendje szerint megelőzte Jurij Dolgorukijt. Vjacseszlav és Izjaszlav megállapodása értelmében ketten együttesen birtokolták Kijevet és vele együtt a nagyfejedelemi címet.⁴⁶

1151 áprilisában II. Géza csapataival az Al-Dunánál tartózkodott.⁴⁷ Hogy meddig tartózkodott ott, azt nem tudjuk, de bizonyára ez volt az ok, ami mitt ismét nem személyesen indult, amikor Izjaszlav újabb csapatkérését fia, Msztyiszlav Izjaszlavics közvetítette 1151 júniusában.⁴⁸ Msztyiszlav vezetésével útra kelt sereg azonban nem érkezett meg céljához, mivel a halicsi Vlagyimirko éjszakai támadásának áldozatul esett. Forrásunk szerint az este pihenőre tért és lerészegedett magyarokat rajtaütésszerűen támadta meg a halicsi fejedelem. Csak Msztyiszlav Izjaszlavicsnak sikerült egy kisebb kísérettel elmenekülnie. A kijevi évkönyv 1151 első felében is több eseményt megismételve ír le, ezek közé tartozik az 1151 áprilisát követő segítségkérés is.⁴⁹ Ez idő tájt Izjaszlav és Jurij Dolgorukij között két jelentősebb összecsapás is történt. Az első alkalommal Izjaszlav sikeresen megszervezett védekezéssel meghátrálásra kényszerítette Jurijt Kijev alatt, majd a Perejaszlavl melletti csatában fegyveresen is legyőzte. Az előbbi Berezkov 1151. május 19-26. közé helyezi, az utóbbiról pedig megállapítja, hogy 1151. július 17-én történt.⁵⁰ E két időpont között került sor a magyarok halicsi vereségére, legvalószínűbben júniusban. Végző soron Izjaszlav a Jurij feletti döntő győzelmet a magyarok nélkül aratta, majd 1151 szeptember elején Izjaszlav újabb győzelmet mondhatott magáénak. Ez volt az utolsó összecsapása Jurijjal.

II. Géza utolsó alkalommal 1152-ben támogatta Izjaszlavot, ezúttal a halicsi Vlagyimirko hódoltatása volt a tét.⁵¹ Az üzenetváltás után Izjaszlav hada a magyarok elé indult, akiket ismét személyesen a király vezetett. A Szan folyónál Peremisl alatt találkozott a két sereg. Ezután megismétlődtek az 1150 őszi események: a megfutamított Vlagyimirko bezárkózott Peremisl várába, ahonnan a magyar érsekhez és hadvezérekhez küldött üzenettel emlékeztette Gézát arra, hogy milyen szolgálatot tett annak idején - 1135-ben - apjának, II. Béla királynak. Ajándékaival sikerült a magyar tábornok megosztania, így Géza elállt a győzelem kiaknázásától. Izjaszlav és

orosz szövetségesei el akarták venni Vlagyimirko birtokait, de a király és a magyar főemberek tanácsára megelégedtek esküjével, amit Vlagyimirko később „természetesen” nem tartott be. Géza azzal az ígérettel távozott, hogy ha kell, ismét Vlagyimirko ellen vonul, erre azonban már nem került sor. Az események leírása különböző az Ipatyjev és a Lavrentyjev kódexbeli szövegekben, állapította meg Berezskov. Korrekciója szerint a szövetségesek közül először Géza érkezett a Szan folyóhoz, Vlagyimirko megfutamodott előle és békét kért. Ezt követően egyesült a magyar király és Izjaszlav serege, akiktől Vlagyimirko vereséget szenvedett, bezárkózott Peremisl várába és ismét békét kért. Berezskov szerint Vlagyimirko kétszeri megfutamodását és békekötési kísérleteit az Ipatyjev évkönyv özszemossa.⁵²

A pontosabb datálást nehezíti, hogy Izjaszlav Jurij Dolgorukij felett aratott győzelme (1151 július) és Vlagyimirko elleni hadjárata (1152) közötti időben nem ismerjük a Rusz-beli eseményeket. E hadjáratot Pauler 1152 nyarára, Susarin 1152 tavaszára helyezi.⁵³ Úgy véljük, relatív kronológia alapján, a békekötés utáni események ismeretében elfogadhatjuk a hadjárat 1152 első felére datálását. Vlagyimirko 1153 legelején meghalt, de előtte még ismét Izjaszlav ellen vonult; illetve összecsapások voltak Izjaszlav és Jurij Dolgorukij valamint Izjaszlav és a csernyigovi fejedelmek között.⁵⁴

Az 1151-52-es években az intenzívebb északkeleti hadakozást lehetővé tette, hogy a bizánci hadszíntéren 1151 elején fegyverszünet megkötésére került sor, és a hadműveletek csak 1153-ban folytatódtak. Ekkorra viszont az orosz viszonyok változtak meg: két főszereplő is távozott az élők sorából - Vlagyimirko 1153-ban, Izjaszlav 1154 elején.

Az 1148-1152 közötti hadjáratok kronológiáját módosítanunk nem, csupán néhány esetben pontosítanunk sikerült. Korábban a hadjáratok idejének tartott néhány dátumról belátható volt, hogy a hadi eseményeknek csupán egyik fázisára értendő, illetve a segítségkérés idejét tartalmazza. A kronológia finomítására tett javaslatainkat az alábbi táblázatban foglaljuk össze:

II. Géza orosz hadakozásának értékelésekor többféle nézettel találkozhatunk a történeti irodalomban. Pauler a „családi érzelmek politikájaként” értékeli,⁵⁵ Deér szerint „e háborúból minden magasabb politikai cél hiányzik, annál határozottabban lép előtérbe a dinasztikus, familiáris jelleg.”⁵⁶ Az 1960-as évek történeti összegzései⁵⁷ egyértelműen hódító célzatúaknak minősítik. Makk álláspontjával lehet egyetérteni, aki vitatja az előzőeket és úgy véli, hogy „az egyik esetben a dinasztikus szempont felesleges túlhangsúlyozása, a másik esetben a nem igazolható „hódító” minősítés zavarja a II. Géza-féle orosz politika megítélését.”⁵⁸ Helyes értékelést akkor kaphatunk, ha e hadjáratokat nem elszigetelve, hanem a nemzetközi összefüggéseibe ágyazva próbáljuk meg értékelni. Ezt tette a szovjet történészek közül Pasuto és hozzá csatlakozva Susarin, magyar részről pedig Makk és Kristó.⁵⁹ Csak halicsi szempontból foglalkozik az eseményekkel Hrusevszkij.⁶⁰ Hódításról már csak azért sem lehet

Segítségkérés ideje	a hadjáratok kezdete	vége
1. 1147 ősztél	?	1148 kora tavasz
2.a. 1149 szeptember b. 1149 késő őszt	1149 karácsony	1150 január 2. fele
3. 1150 augusztus/szeptember	?	1150 október vége
4. 1150 december / 1151 január	1151 február / március	1151 április eleje
5. 1151 május vége	1151 június	
6. ?	1152 első fele	

szó, mert a status quo nem változott meg. A hat hadjáratból két alkalommal biztosan (1150/51 fordulóján és 1151. júniusában), két alkalommal pedig valószínűleg (1148 kora tavaszán és 1149/50 fordulóján) a magyarok nem önállóan, hanem orosz csapatok kontingenseként vettek részt a hadműveletekben. A két király vezette akció is (1150. októberben és 1152 első felében) orosz szövetséggel együttműködésben bonyolódott le. A magyar csapatok önálló és sikeres katonai akcióban csak két alkalommal vettek részt - 1150-ben és 1152-ben -, amikor a király is jelen volt. A többi esetben a magyarok jelenléte Izjaszlav katonai fölényét volt hivatott demonstrálni ellenfeleivel szemben. A nagyfejedelem biztonságérzetét növelhette magyar szövetségese, aki kérésére minden alkalommal rendelkezésre állt. II. Géza részéről viszont Izjaszlav ügyének felkarolása a Halics-Bizánc vonallal való szembe-helyezkedést fejezte ki.

Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy II. Géza csupán egy rövid időre kötelezte el magát Izjaszlav mellett úgy, hogy szakított emiatt régebbi szövetségeseivel, Haliccsal - akit 1144-ben még katonailag támogatott. 1152-t követően nem vezetett újabb hadjáratot, noha erre ígéretet tett.⁶¹ Izjaszlav halála (1154) után, 1155-ben még pénzzel támogatta Magyarországra érkező anyósát,⁶² de az 1156-ban segítségért Gézához látogató Vlagyimir Msztyiszlavics – adataink szerint – üres kézzel távozott.⁶³ A visszafogottabb orosz politikának oka lehet, hogy Magyarország a kétfrontos harc vállalására ekkor már nem volt képes, hiszen a bizánci háborúk az 1153-55-ös években folytatódtak.⁶⁴

II. Géza részéről a halicsi szövetség feladása és Izjaszlav támogatása egybeesik a szerbek ügyének felkarolásával és a Bizánccal való konfrontáció vállalásával. A volt szövetséggel való szakítás azonban ekkor sem egyértelmű, hiszen 1150-ben és 1152-ben imponáló győzelmek után is „futni hagyták” Vlagyimirkót. A magyar tábor megosztottsága pedig arra utal, hogy a korábbi szövetséggel a magyar

uralkodó elit is csak a „megleckéztetés” erejéig volt hajlandó szembefordulni.⁶⁵ Ez annál is inkább valószínű, mert néhány évvel később, amikor Géza politikájában változás állt be, ismét visszatért a halicsi szövetséghez.

1156-tól, mikorra a magyar-bizánci háborúk is befejeződtek, felszínre kerültek a magyar belpolitika feszültségei, olyan ellentétek, amelyeket a hosszantartó háborúk tovább éleztek. A belpolitikai változást jelzik II. Géza testvéreinek, Lászlónak és Istvánnak, illetve támogatóik körének, igényei. Emiatt rendelt számukra Géza hercegi tartást,⁶⁶ ám teljes szembefordulásuknak (ld. Bizáncba emigrálás) így sem tudta elejét venni. Időközben felbomlott a két császár szövetsége is, és a tartós bizánci-magyar ellentétek eredményezték a magyar király közeledését Barbarossa Frigyeshez (1152–1190), illetve a kapcsolatok javulását a korábban is a német-római császárt pártoló Jasomirgott Henrikkel és II. Vratislawal. 1158-ban ott vannak Géza követei a regensburgi birodalmi gyűlésen (Gervasius győri püspök és Héder udvarbíró), és csapatai Milánóban, Jasomirgott Henrik seregének kontingenseként. Ekkoriban távozhatott Magyarországról Belos bán is, aki e fordulattal elégedetlen lehetett.⁶⁷

Ekkortájt közeledhetett II. Géza Jaroszlav Vlagyimirovics, halicsi fejedelemhez. Oka nemcsak a személyi változás (korábban nem ellene háborúzott Géza), hanem Jaroszlav Bizánc ellenes magatartása is. Jaroszlavot Bizánc ellen hangolta Ivan Rosztiszlavics újbóli felbukkanása: ugyanis hiába kérte kiadatását Izjaszlav Davidovics nagyfejedelemtől. Ivan Kijevből Bizáncba vette útját, és egészen 1162-ben bekövetkezett haláláig ott is maradt.⁶⁸ A magyar-halicsi közeledést jelzi, hogy Géza emberei is ott vannak a Kijevbe küldött követek között.⁶⁹

Ezek után nem lehet csodálni, hogy a Gézát követő III. István (1162–1172), amikor sereget gyűjt szövetségesei közt a bizánci segítséggel érkező IV. István támadását kivédendő, halicsiakat is tudhat maga mellett.⁷⁰ Az esetről, valamint III. István és Jaroszlav leánya közt tervezett házasságról sem magyar, sem orosz forrás nincs, a bizánci kútfő pedig – e számára „mellékes” ügyben – szűkszavúnak bizonyul.⁷¹ A magyar-halicsi szövetség küszöbönálló megerősítését (azaz a házasságkötést) meghiúsították Mánuel ellenlépései, ugyanis Halicsot sikerült a maga pártjára visszatéríteni.⁷²

¹ PSZRL I/2. 311.; II. 315-316.; XXV. 36.; Letopiszec 56.; Berezskov 1963. 146.; Font 1991c. 76.

² Szolovjov 1959. 434-435.; Rapov 1977. 146.; Ribakov 1982. 510.; Kotljár 1985. 82-83.; Tolocsko 1987. 122.; Korinnij 1992. 65.

³ PSZRL II. 308., 315.; XXV. 36.; Dtugosz V. 26.; MPH III. 360. (Kadlubek); Rho-de 1965. 42.; Hellmann 1982. 27.; HDP I. 139.; Jasienica 1985. 92-105.; Snoch 1987. 60-83.

- ⁴ PSZRL II. 316-317.; Mavrogyin 1939. 3-15.; Kotljár 1985. 81.
- ⁵ Grot 1889. 74-75.; Hrusevszkij 1905. 427.; Pasuto 1968. 168.; Urbansky 1968. 49.; Font 1979. 67-69.; Uő 1980. 33-39. ; Makk 1986. 117.; Kosztoľnyik 1987. 141-159.
- ⁶ PSZRL II. 384.
- ⁷ SRH I. 458.; Wertner 1892. 311-315.; Grot 1889. 95-97.; Pauler 1899. I. 269.; Pasuto 1968. 168.; Makk 1986. 122-123.; MT I. 1984. 1197.
- ⁸ Hodinka 1889. 430.; MT I. 1984. 1195-1196.; Makk 1987. 64.
- ⁹ Deér 1928. 122.; Makk 1986. 122-124.
- ¹⁰ SRH I. 453.
- ¹¹ Schneidmüller 2000. 183.
- ¹² G III. 1768.
- ¹³ Grot 1889. 94.; Font 1980. 35.
- ¹⁴ Font 1980. 36.
- ¹⁵ SHR I. 459.
- ¹⁶ Grot 1889. 181. 3. sz. jegyzet; Deér 1928. 123.; Vasziljevskij 1930. 434.; Heilig 1973.; Ostrogorsky 2001. 332-334.
- ¹⁷ Pauler 1890. 1-19, 273-285.; Vasziljevskij 1930. 43-44.; Urbansky 1968. 60-66.; Makk 1986. 125-127.; Kristó 1986. 81.; Angold 1984. 164-169.
- ¹⁸ Jurij Dolgorukijra id.: PSZRL II. 521.; Makai 1991. 38-46.; Vlagyimirkóra: Pasuto 1968. 422.; mindkettőjükre: Frances 1959. 50-62.
- ¹⁹ Rhode 1965. 42.; Rüss 1981. 377.; HDP I. 139.; Wyrozumski 1984. 143-149.; Jasienica 1985. 92-105.; Hellmann 1982. 27-28.; Giertych 1986. 80-82.; Snoch 1987. 60-83.
- ²⁰ Długosz V. 49.
- ²¹ PSZRL II. 1962. 384.
- ²² Florovszkij 1935. 76.
- ²³ Florovszkij 1935. 62.; Grot 1889. 81-82., 152.
- ²⁴ Izjaszlavra ld. Rapov 1977. 145-146.; Tolocsko 1972.; a háborúra: Grot 1889. 149-209.; Szolovjov 1959. 443-156.; Kripjakevics 1984. 75-76.; Kotljár 1985. 84.; Makk 1986. 128-131.; Kristó 1986. 81-86. Font 1980.; uő: 1989. 147-156.
- ²⁵ PSZRL I/2.; II.; XXV.; Letopiszec; a magyarok említése nélkül: NPL 28-29.
- ²⁶ SRH I. 460.
- ²⁷ Moravcsik 1988. 199-209., 269-171.; SRH II. 198.
- ²⁸ Az Ruszbeli háborúk datálására ld.: Hodinka 1916. 88.; Berezkov 1963. 147-149.; a bizánciakra: Moravcsik 1953. 78-87.; Makk 1980b. 53.; Makk 1996. 188.; Stephenson 2000. 229-234.; Litavrin 2001. 509-510.; mindkettőre: Pauler 1890.–Stephenson a bizánci háborúk datálásában pontosabb kurzívval jelöljük a tőle átvett adatokat. Az vitatható, hogy 1149-t nem sorolja ide, ld. Uő 223-224.
- ²⁹ PSZRL II. 1962. 361-362.

- ³⁰Grot 1889. 138-139.; Pauler 1890.; Berezskov 1963. 147.; Pasuto 1968. 169.; Makk 1986. 129.; Makk 1993. 160-161.; Kristó 1986. 81.
- ³¹PSZRL II. 1962. 353.; Berezskov 1963. 147.; Rapov 1977. 107.
- ³²PSZRL II. 1962. 384-385.; Letopiszec 61.; a bizánci háborúval való összevetésre ld. Makk 1980b.
- ³³Makk 1981. 9-13.; Makk 1986. 132.; Makk 1993. 160-161.
- ³⁴Font 1980.; Uő 1981. 14-20.; Uő 1983. 33-40.
- ³⁵Berezskov 1963. 149.
- ³⁶Font 1989. 149.
- ³⁷PSZRL II. 1962. 405-406.; I/2. 337.; XXV. 49.; Letopiszec 63.
- ³⁸PSZRL II. 407.
- ³⁹Makk 1980b.; Makk 1986. 132-133.
- ⁴⁰Font 1989. 150.
- ⁴¹Stephenson 2000. 233. Azt állítja, hogy a bizánciak seregében harcolt Borisz, mint Bosznia bánja. A szerző Borisz nevének írását a régebbi magyar szakirodalom alapján Boric'-nak írja. A báni cím használatát nem adatolja.
- ⁴²PSZRL II. 1962. 407.; Pasuto 1968. 171.
- ⁴³PSZRL II. 1962. 408-410., 413., 415-416., 420.; XXV. 50-54.; Letopiszec 65.
- ⁴⁴ez utóbbira ld. PSZRL II. 1962. 415-416., 419-420.
- ⁴⁵Berezskov 1963. 151.
- ⁴⁶Tolocsko 1972. 92-93.; Font 1989. 151.
- ⁴⁷Stephenson 2000. 230.
- ⁴⁸PSZRL II. 1962. 420-421.; 425., 434., 441-442.; XXV. 50-54.; Letopiszec 67.
- ⁴⁹PSZRL II. 1962. 420-421., 425.
- ⁵⁰Berezskov 1963. 154-155.
- ⁵¹PSZRL II. 1962. 446-454.; I/2. 336-338.; XXV. 54-56.; Letopiszec 67-68.; MPH II. 517.; SRH II. 199.
- ⁵²Berezskov 1963. 155-156.
- ⁵³Pauler 1899. I. 362.; Susarin 1971. 142.; Uő 1991. 30.
- ⁵⁴Rapov 1977. 74.; Tolocsko 1972. 108-110.
- ⁵⁵Pauler 1899. I. 349.
- ⁵⁶Deér 1928. 125.
- ⁵⁷MT I. 1961.; MT I. 1967.
- ⁵⁸Makk 1989. 48.
- ⁵⁹Pasuto 1968. 163-183.; Susarin 1971. 142-144.; Makk 1986. 128-131.; Kristó 1986. 81—86. ld. még Kosztolnyik 1987. 141-144.
- ⁶⁰Hrusevszkij 1905. 429-432.
- ⁶¹PSZRL II. 1962. 452.

⁶²PSZRL II.1962. 482-483.

⁶³PSZRL II. 1962. 483-485.

⁶⁴Makk 1986. 131.; Makk 1993. 161.; Kristó 1986. 86.; Kristó 1993. 164-165. Itt lelte halálát az állhatatos trónkövetelő Borisz, Id. erre: G III. 1770.; Moravcsik 1988. 271.; Kerbl 1979. 99.; Urbansky 1968. 70-75.

⁶⁵Font 1980. 38.; Uő 1982. 79-87.

⁶⁶SRH I. 460.

⁶⁷Pasuto 1899. 179.; MT I. 1984. 1207.; Font 1989. 156.

⁶⁸PSZRL II. 1962. 519.; Frances 1959. 55-57.

⁶⁹PSZRL II. 1962. 496-497.; a kronológiára Id. Berezkov 1963. 161.; a politikai viszonyokra: Kripjakevics 1985. 78.; Kotljár 1985. 85.

⁷⁰Grot 1889. 273-291.; Hruszevszkij 1905. 438-441.; Pasuto 1968. 179.; Makk 1986. 170.; Makk 1984. 452.; Kristó 1986. 88-90.

⁷¹Moravcsik 1988. 217.

⁷²MT I. 1984. 1227.; Urbansky 1968. 93-94., 96.; Kerbl 1979. 129.; Makk 1993. 161.

Mikola Kotljár
(Kijev, Ukrajna)

RUSZ ÉS MAGYARORSZÁG A XII. SZÁZADBAN

Ebben a korszakban voltak a legszorosabbak a halicsi, volhíniai fejedelmek kapcsolatai Magyarországgal, amely uralkodói a 40-es évektől kezdődően aktívan beavatkoztak a nyugati óorosz fejedelemségek ügyeibe. Amikor 1146-ban Izjaszlav Msztyiszlavics volhíniai fejedelem elfoglalta a kijevi nagyfejedelmi trónt, megkerülve nagybátyjait, Vjacseszlavot és Jurijt, akik ebben az időben a Monomach-ág legidősebb tagjai voltak és a szeniorátusi jog szerint megelőzték őt, a nagyfejedelem kénytelen volt külső szövetségesek után nézni, amelyek segítették volna megerősödését. Volhínia megmaradt saját kormányzása alatt, mivel a fejedelemség ekkor már a Monomach-ágból származó kijevi nagyfejedelmek örökbirtoka volt. Ekkor, vagy néhány esztendővel korábban (1145-ben) kötött szövetséget Izjaszlav II. Géza magyar királlyal, amelyre a kor egyik legerősebb pecsétjét, a dinasztikus házasságot ütötték: a magyar uralkodó feleségül vette Izjaszlav húgát Eufrozinát¹.

Mint Mihajlo Hruszevszkij találóan megjegyezte, Izjaszlav szövetsége II. Gézával összekapcsolta az óorosz fejedelmeknek a kijevi trónért folytatott harcát Közép-

Európa politikai életével. A történész itt a magyar királynak és I. Mánuel bizánci császárnak a szerb földek megszerzéséért indított küzdelmére gondolt, amely az 1140-es évek végén kezdődött. Ebben a nyílt szembenállásban Bizánc támogatói között III. Konrád német császárt és Vlagyiszlav cseh herceget tarthatta számon, míg II. Géza szövetségesei a szicíliai Roger, illetve a németországi Welf-család volt. Ruszban Mánuel táborát Volodimirko halicsi és Jurij Dolgorukij szuzdali fejedelem erősítette. Közvetve erre a kapcsolatra utal a Kijevi évkönyv egyik feljegyzése, amely arról tudósít, hogy Jurij halála után özvegye és kiskorú gyermekei a Bizánci birodalomban találtak menedékre, ahol Msztyiszlav és Vaszilko Volodimirovics a Duna mentén kaptak birtokokat².

V. Pasuto úgy vélte, hogy Izjaszlav Msztyiszlavics elsősorban a csernyigovi fejedelmek, illetve a vele ellenséges, Bizánccal viszont szövetségben lévő rosztovszudali és halicsi fejedelmek elleni harcban számíthatott a magyar segítségre³. Ugyanakkor, véleményem szerint a kijevi nagyfejedelem (s egyben volhíniai fejedelem) a magyarországi szövetséggel elsősorban legnagyobb és legveszedelmesebb ellenfelével, a halicsi Volodimir Volodareviccsel akart leszámolni, aki a maga részéről igencsak tartott erős szomszédjától, aki fejedelemségét be akarta kebelezni. Érthető, hogy Izjaszlav magyar szövetségésére akart támaszkodni a Jurij Dolgorukijjal Kijevért folytatott hosszú és kimerítő háborúban is. A szuzdali fejedelem pedig Halics egyik fontos szövetségese volt.

Az Izjaszlav és a II. Géza közötti diplomáciai levelezés igen intenzívnek mondható. A Kijevi évkönyv 6 olyan levélről tud, amelyet a magyar király küldött Izjaszlavnak, ötöt a kijevi uralkodó indított útnak szövetségéséhez, míg egyet Volodimir Msztyiszlavics, Izjaszlav öccse küldött Magyarországról⁴.

Az eredeti levelek sorsáról mit sem tud a tudomány. Éppen ezért óhatatlanul is felmerül a kérdés: mennyiben felelnek meg az évkönyvbe átmásolt levelek az eredeti küldemények tartalmának? O. Juraszovszkij összehasonlította a Kijevi évkönyv magyar „okleveleit” a korszak magyar és latin nyelvű okmányaival és arra a következtetésre jutott, hogy „(a krónikaíró általi – M. K.) idézéskor az okmányok bevezető részét kihagyták, s csupán a szövegtörzset rögzítették”⁵.

Mindemellett, nem lehet nem osztani a kutató szkepticizmusát azzal kapcsolatban, hogy számos nemzetközi szerződés mindössze töredékesen került be az évkönyvekbe⁶. Ugyanezt mondhatjuk el az évkönyvekben szereplő „okmányok” csoportosításának célszerűségéről: maguk a szerződések szövegeire, a szövetségések ajánlataira, a szövetségésekkel kapcsolatos levelekre stb. Efféle csoportosítás feltételesnek és formálisnak tűnik. Meg kell azonban jegyezni, hogy az Izjaszlav és a II. Géza közötti diplomáciai levelezés (amely a továbbiakban vizsgálatunk tárgyát képezi) rendkívüli jellegű, hiszen az óorosz évkönyvekben sehol nem találkozunk ilyen mennyiségű és értékes nemzetközi szerződésekkel és diplomáciai jellegű levelezéssel, mint itt, különös tekintettel egy ilyen rövid történelmi időszakra (1148–

1152). V. Pasuto úgy véli, hogy a kijevei krónikásnak a magyar királlyal folytatott levelezés leírásakor rendelkezésére állhatott Izjaszlav személyi archívuma⁷. Ez az elgondolás helytállóan tűnik.

Izjaszlav Msztyiszlavics és II. Géza szövetsége 1148 tavaszán szökkent szárba, amikor a kijevei és volhíniai fejedelem “из Угор приведе полки в помощь себе⁸” (a magyaroktól ezredeket hozott a maga megsegítésére) a csernyihovi Olgovics és Davidovics fejedelmek ellen, akikre Dolgorukij kívánt támaszkodni. A következő esztendőben a Jurij Dolgorukijjal Kijev birtokáért folytatott harc egyik állomásaként Izjaszlav úgy döntött, hogy nem csupán Magyarországot, de Lengyelországot, sőt mi több, Csehországot is, amellyel nem rendelkezett ugyan közeli kapcsolatokkal, a maga oldalára állítja: “Изяслав же пришед во Володимир, ся слати в Угры к зятю своему королеве и в Ляхы к свату своему Болеславу и Межце и Индрихове, и к чешскому князю, свату своему Володиславу⁹, прося у них помочи”¹⁰. (Izjaszlav Volodimirbe érkezve segítségért küldetett a Magyarokhoz, vejéhez, a királyhoz, a Lengyelekhez, sógoraihoz, Boleszlavhoz, Meskoho és Henrikhez, és Volodislávhoz, a csehek fejedelméhez) Azt feltételezhetjük, hogy a kijevei nagyfejedelem – volhíniai fejedelem valamennyi fentebb felsorolt uralkodóval szerződéses viszonyban állt, hiszen azok valamennyien pozitívan álltak kérésének teljesítéséhez.

II. Géza a mag részéről rögtön reagált Izjaszlav Msztyiszlavics felhívására, megjegyezve: „Ратен есмь с царем (a bizánci császárral – М. К.),... а полкы своя пуцю”¹¹ (Hadban állok a cárral /a bizánci császárral, de az ezredeket elküldöm!). Valószínűleg a király az Izjaszlavval kötött szerződésnek megfelelően legfeljebb ellenfelére, Volodimirko Volodarevicsre összpontosította. Következő levelében így ír Izjaszlavnak Volodimir Volinszkba: “Се ти пуцаю полкы своя, а сам хочю подступити под горы галичскаго князя, не дати же ся ему двигнути”¹² (én is elindítom az ezredeimet, magam pedig a halicsi fejedelem hegyei alá szállok, s nem engedem, hogy útnak induljon) – azaz, a közöttük létrejött szövetség katonapolitikai jelentőséggel bírt. A II. Géza és az Izjaszlav közötti szoros szövetséget a magyar források is alátámasztják¹³.

A magyar király és a lengyel fejedelmek 1150-ben megpróbálták összebékíteni Vjacseszlav és Jurij Volodimirovicsot, illetve Izjaszlav Msztyiszlavicsot. Levelet küldtek a volhíniai Pereszopnic városában, ahol a két fejedelem tartózkodott, azzal a javaslattal, hogy adják vissza az elvett novgorodi adókat, ennek fejében Izjaszlav megelégszik Volhíniával és nem szorítja ki őket Kijevből (“абы Бог дал вы быста уладилася с своим братом и сыном Изяславом; а быста вы седеле в Киеве, сама ся ведаюча, кому вама приходить, а Изяславу осе его Володимирь готов, а се его Луческ...”)¹⁴. Előttünk egy szerződés tervezete, amelyet a külföldi fejedelmek közvetítőként és garanciaként is szerepeltek egyidejűleg. Azonban Vjacseszlav és Jurij azt javasolták Boleszlav és Indrih lengyel fejedelmeknek és a magyar vajdának, akik ekkor Volhíniában tartózkodtak, hogy ne avatkozzanak bele a Rusz belső ügyeibe,

hagyják el az országot, mondván, maguk is rendbe hozzák kapcsolataikat Izjaszlavval¹⁵. Emiatt a háborúskodás Izjaszlav és nagybátyjai között tovább folytatódott.

Az 1150-es esztendő igen intenzív a kijevi-volhíniai fejedelem és a magyar király közötti kapcsolat szempontjából. Maga Kijev 1148–1151 között több alkalommal került Izjaszlav kezéből Jurijéba, illetve fordítva. Miként már korábban is, a halicsi fejedelem Dolgorukijt támogatta, ezért Izjaszlav ismét segítséget kért ellene II. Gézától: “Ты ми еси сам рекл, акоже Володимер не смееть головы склонити; яз же есмь Гюргя (Юрья.–М.К.) ис Киева выгнал, ... и Володимер, пришед, свечався со Олговичи и погнал мя ис Киева; ныне же, брате, а коле ми еси сам върекл, полези же на коне”¹⁶. Az általam kijelölt mondatrészek arra mutatnak, hogy a magyar-volhíniai szövetség Halics ellenében továbbra is érvényben maradt.

Valószínűleg a szerződés végrehajtásáról, azaz hadba szállásáról tájékoztatta szövetségését II. Géza Volodimir városába küldött levelében, amelyben így ír: “А ты поиди оттоле скупяся весь; а ведал ся будеть Володимер кого заем”¹⁷. A levélben a halicsi fejedelem elleni összehangolt katonai intézkedésekről volt szó. Valószínűleg nem sokkal később Izjaszlav Msztyiszlavics Magyarországon járt, ahol öccsét Volodimirt összeházasította a királyhoz közel álló Belos bán lányával¹⁸. Ez a házasság arra volt hivatott, hogy tovább erősítse a kapcsolatokat Izjaszlav és II. Géza között.

Azonban Izjaszlav nem tudta huzamosabb ideig bevonni a magyar királyt a Jurij Dolgorukijjal a kijevi nagyfejedelmi trón elnyeréséért folytatott elhúzódozó küzdelmébe. A Kijevi évkönyv szerint a magyar királynak a fejedelemhez intézett levelében szerepel, hogy “царь на мя грецкый (I. Mánuel császár – M. K.) въставает ратью, и сее ми зимы и весны (1151-ben – M. K.) нелзе на конь к тобе всести”¹⁹, mindemellett 10 ezer harcost ígért segítségül. 1150/1151 telén Izjaszlav Volodimir-Volinszkból tájékoztatta a királyt, hogy tudomással bír nehézségeiről, ennek ellenére Volodimir, a Magyarországra küldött testvére révén kéri, hogy az ígért segélyhadat küldje el az ellenséges fejedelmek koalíciója elleni harchoz: “На Гюргя (Dolgorukij ellen – M. K.), и на Олговиче, и на галичкого князя”²⁰.

V. Pasuto Izjaszlavnak II. Gézához írt leveléből az alábbi részletre hívta fel a figyelmet: “Оже, брате, твоя обида, то не твоя, но моя обида, паки ли моя обида, то твоя”²¹. (Testvérem! A te” Amennyiben ezek a szavak nemcsak üres frázisok – írta a kutató – feltételezhetjük, hogy a volhíniai hadakat bevonták a bizánciak elleni háborúba is²². Hiszen a magyar-volhíniai szerződés kölcsönösségi alapon is működhetett. Izjaszlav katonapolitikai-stratégiai helyzete igen nehéz volt, erről tanúskodik a királlyal folytatott levelezése, illetve az 1150/1151 telén a Dolgorukijjal és szövetségeseivel folytatott harc kimenetele. Nem valószínű, hogy a fejedelem, aki továbbra is magyar szövetségese segítségére szorult, amiről egyik

következő levele is tanúskodik, akár egy kisebb katonai kontingenst is tudott volna küldeni Magyarországra a készülő bizánci háborúhoz. Mindemellett az Izjaszlav és II. Géza között megkötött szerződés kétoldalú volt, és a felek kölcsönös megsegítéséről szólt.

A Rusznak a szomszédaival kötött államközi szerződésesei abszolút többségéhez hasonlóan, Izjaszlavnak a magyar királlyal kötött szerződése (vagy szerződések sorozata) katonapolitikai-stratégiai jelleggel bírt, annak résztvevői közös stratégiai célt, az események során pedig saját közvetlen taktikai célokat és érdekeket követtek.

1151 márciusában Izjaszlav – Dolgorukij legitimációs követeléseinek ellehetetlenítésére kijevi társuralkodóként maga mellé vette nagybátyját, Vjacseszlavot, a Monomach-ág legidősebb képviselőjét – levelet küldött II. Gézának, amelyben megköszönte a számára nyújtott katonai segítséget (“*нама еси тако учинил, якоже можеть так брат роженный брату своему или сын отцю...*”), s újból támogatásáért folyamodott: “*Пусти нам помочь, любо таку же (азаз 10 000 harcост – М. К.) паку а сильнейшую того,... занеже Гюргий есть силен, а Давыдовичи и Олговичи (чернігівські князі.–М.К.) с ним суть*”. A továbbiakban Izjaszlav és Vjacseszlav kinyilvánították hogy a jövőben is segíteni fogják II. Gézát: “*А ве будеве (ми будемо.–М.К.) с своими полкы тебе в помочь*”²³.

Nehéz lenne megállapítani, hogy a magyar király komolyan vette-e a társuralkodók ígértét a neki nyújtandó katonai segítségről. A leginkább helytállónak az az elképzelés tűnik, miszerint politikai és katonai előnyöket attól szeretett volna elérni, ha szövetségese megerősödik a kijevi nagyfejedelmi trónon. Hogy, hogy nem, a király ismét segítséget küldött. Izjaszlav fiának elmondása szerint a király által küldött sereg népesebb volt a korábbiaknál is. A Jurijjal folytatott harc során “*посол пригна из Угор к Изяславу от сына его Мьстислава и рече: “Сын ти кланяеть и тако молвить: “Се ти являю, король, зять твой, пустил ти помочь, ака же николи же не бывала, многое множество*”²⁴.

Amíg Msztyiszlav az apja megsegítésére érkező magyar sereget vezette, 1151 májusának végén Izjaszlav Msztyiszlavics döntő csatában megütközött Dolgorukijjal és szövetségeseivel, az Olgovicsokkal és a Davidovicsokkal. Az ütközetre a perepetovi mezőn került sor a Ruty folyó mellett, nem messze a Sztunga folyó mentén a nomádok ellen felépített sántól. A csata Izjaszlav fölényes győzelmével végződött és végérvényesen megerősítette helyzetét Kijevben²⁵. Ezután Dolgorukijnak még csak egy kis időre sem sikerült elfoglalni a fővárost.

Izjaszlav győzelmében jelentős szerepet játszott a magyar segítség is. Azonban a döntő ütközetben a magyar ezredek nem vehettek részt: Volhíniában, nem messze Dorogobuzs városától a Msztyiszlav Izjaszlovics vezette sereget szétverte Volodimirko halicsi fejedelem. A Kijevi évkönyv a szövetségesek vereségét azzal magyarázza, hogy “*угре же лежахуть пьяни яко мертви*”, váratlanul támadták meg őket, s majdnem egy szálig odavesztek. Csupán Msztyiszlav és kísérte menekült meg, akik

Luck városának falai mögött találtak menedékre²⁶. Azonban a magyarok veresége már nem segítette Dolgorukij helyzetén.

Miután Izjaszlav Msztyiszlavics megsziládította helyzetét a nagyfejedelmi trónon, továbbra is igénybe vette a magyar király támogatását. Azonban a kijevi, s egyben volhíniai uralkodó figyelme a továbbiakban egyetlen célpontra, a halicsi fejedelemre összpontosult. Izjaszlav krónikása különös alapossággal használta fel azt a diplomácia levelezést, amely a hatodik, ezúttal Halics elleni (1152) volhíniai-magyar közös hadjáratot előzte meg.²⁷ S valóban a továbbiakban Izjaszlav és II. Géza szövetsége immár egyetlen személy, Volodimirko Volodarevics ellen irányult.

1151 őszén, Izjaszlav Msztyiszlavics úgy döntött, hogy kihasználja a magyar király haragját a halicsi fejedelemre, aki megtámadta seregeit (amelyek a kijevi és volhíniai fejedelem segítségére siettek). II. Gézához címzett levelében így írt: “Се Володимир галичський дружину мою и твою избил есть; ныне же, брате, гадай о семь, ... дай Бог мьстити того и своей дружины, а ти, брате, *доспевай у себе, а яз zde*, а како нам с ним Бог дасть”²⁸. A levélben, igaz csupán általánosan, de körvonalazódott a közös hadjárat terve Volodimirko ellen.

1152 tavaszán II. Géza kedvező választ adott a kijevi nagyfejedelem levelére: “Кланяюся, прислал еси ко мне про обиду галичкого князя, а яз ти доспеваю, а ты поспевай же”²⁹. A nem sokkal később elküldött második levelében a király bejelentette a Halics ellen indítandó hadjáratát: “Аз ти на коня уже вседаю и сына (твоего.—М.К.) Мьстислава с собою поймаю, а ты полези уже на коне”³⁰. Meg kell jegyezni, hogy 1148–1152 között állandóan a magyar királyi udvarban tartózkodott hol Volodimir, Izjaszlav öccse, hol pedig fia, Msztyiszlav, akiket állandó és meghatalmazott diplomáciai képviselőknek is tekinthetünk. A Peremyzl alatti csatában a magyar király és Izjaszlav seregei döntő fölényük mellett győzelmet arattak Volodimirko Volodarevics hadai fölött, majd őt magát is beszorították a városba. Az elvtelen halicsi fejedelem ravasz húzást tett: a királyhoz, az érsekhez és magyar főurakhoz küldetett, békéért esedezve azt kérte, hogy mivel megsebesült a csatában, ne adják ki a kijevi-volhíniai fejedelemnek: “Не выдай мене Изяславу, ... да аще мя Бог пойметь, а сына моего прими к себе...”³¹ Az utóbbi szavakat akár szövetségi felajánlkozásnak is tekinthetjük, amelynek éle elsősorban Izjaszlav Msztyiszlavics ellen irányult volna.

V. Pasuto véleménye szerint „az egy előre megtervezett lépés volt, amely Magyarországnak az erős Halics-Kijev-Volodimir szövetséggel szembeni félelmeire alapozódott; ugyanakkor a Volodimirral kötendő szövetség előrevetítette annak Bizánccal való szerződésének felbontását, ami jelentős előnyökkel járt a király számára is”³². Úgy vélem, bár ekkor a „Halics-Kijev-Volodimir szövetség” távoli vágyálomnak tűnhetett, hiszen túl erősek és áthidalhatatlanok voltak az ellentétek a Halicsot megszerezni vágyó Izjaszlav, illetve a függetlensége fölött éberben őrködő, ugyanakkor Volhíniai meghódításáról ábrándozó Volodimirko között. Leginkább az

a valószínű, hogy a halicsi fejedelem így próbált meg éket verni a szövetségesek közé. De nem ért el sikereket...

A kor lovagi eszményeit nagyra tartó II. Géza már az Izjaszlavval folytatott tárgyalások során szükségesnek tartotta értesíteni szövetségeseit Volodimirko leveléről, illetve az abban foglalt javaslatokról. Valószínűleg megmutatta a kijevi nagyfejedelemnek magát az oklevelet is (vagy okleveleket), amiről a következő mondat tanúskodik: *А яз ти, отце, являю (певно, грамоту.–М.К.), а ты тому что оттолвиши?*³³

Tehát II. Géza nem fogadta el Volodimirko Volodarevics ajánlatait, s követelni kezdte, hogy az utóbbi ismerje el vazallusi függőségét a kijevi nagyfejedelemtől, és szolgáltatssa vissza az elfoglalt kijevi földeket: *“На том ти целовати хрест, яко что руских городов³⁴, то ти все възворотити, и с Изяславом быти и его ся не отлучити ни /в/ добре ни в лице, но всегда с ним быти*³⁵.

Nemsokkal később a Premysl alatt táborozó II. Géza és Izjaszlav az alábbi békefeltételeket szabták a legyőzött Volodimirkonak: *“Волости под тобою не отъимаеве; но на том целовати ти хрест, што Руской земли волости, то ти възворотили все, и Изяслава ти ся не отлучити, но на всех местех с ним быти*³⁶. Ezen szavak arról a kőkemény feltételről tanúskodnak, hogy Volodimirkonak el kellett ismerni Izjaszlav Msztyiszlavics hűbéri főségét.

A téma egyik legismertebb kutatója ekképpen magyarázta az ultimátum lényegét: „Volodimirko köteles volt visszaszolgáltatni Izjaszlav birtokait: Buzsszk, Sumszk, Tyiholmly, Vigosiv, Gnijnica városokat; ezáltal a halicsi uralkodó kiesett volna azon fejedelmek köréből, amelyek meghatározták Kijev sorsát, s Izjaszlav hatalmas, ugyanakkor közrendű vazallusává vált volna.”³⁷. A V. Pasuto, a fenti gondolatok szerzője által kidolgozott Rusz hűbéri (részfejedelemi)/ széttagoltság kori állami berendezkedése eredeti, történelmi szempontból kiegyensúlyozott koncepciója szerint a XII. század 30–40-es éveiben az ország egy központosított és egységes államból föderatív monarchiává alakult át. Az állam fővárosa és a hozzá tartozó déli országrész átalakult az ismertebb és erősebb Jaroszlavicsok közös birtokává, akik az Órosz föld kollektív tulajdonosainak tekintették magukat, s abban saját részeket, földtulajdonokat követeltek maguknak³⁸.

A Jaroszlavicsok Rusz felletti „kollektív főségének” koncepcióját L. Cserepnynin is támogatta. Az elképzelés jelentős alátámasztásra talált a forrásművekben, s azt a mai kor számos történésze is osztja. A Kijevi krónikából arra a következtetésre juthatunk, hogy a fentebbi földeket Volodimirko Jurij Dolgorukijtól kapta annak rövid kijevi nagyfejedelemsége idején³⁹. Természetes, hogy Izjaszlav, aki nem kívánta elismerni az ellenfele által Volodimirkonak juttatott adomány jogosságát, a király segítségével megpróbálta visszaszerezni a városokat.

Végül II. Géza és Izjaszlav elkészítették a végleges békeszerződést, amely értelmében Volodimirko köteles volt visszaadni a kijevi és a volhíniai fejedelemnek a határ menti területeket és elismerni Izjaszlav, mint kijevi nagyfejedelem hűbéri

főségét. A szerződés a korábbi tervezetektől azon feltételek aprólékos kidolgozottságával különbözik, amelyben a halicsi fejedelem elismeri saját felelősségét, illetve betoldásként az „élete végéig” szavak kerültek be a hűbéri alárendeltség elismeréséről szóló szakaszba. A krónikáiról levélként a szerződési oklevelet közli, amely valószínűleg a rendelkezésére is állt: “Прислался еси к нама и своєя вины каєшися, тобе ти того всего отдаваєє и волости под тобою не взимаєє; на том целуй хрест честный, что за тобою городов Руских, то ти все възворотити, а Изяслава ти ся не отлучати до живота своєго, доколеже еси жив, но с ним быти на всих местех”. A sarokba szorított Volodimirko “на всем на том целова хрест”⁴⁰.

Azonban alig távozott a király Magyarországra, Izjaszlav pedig Kijevbe, a halicsi fejedelem megszegte a szerződést és nem engedte be a kijevi nagyfejedelem és volhíniai fejedelem helytartóit Buzsszkba, Sumszkba, Tyiholmlyba, Vigosivba, Gnijnicaba. A felháborodott Izjaszlav 1152 nyarárt levelet küldött II. Gézának – egyébként ez a utolsó, amelyet a Kijevi krónika közöl –, amelyben tájékoztatta a királyt, hogy Volodimirko megsértette a szerződés legfontosabb pontját: “Тобе ся уже не ворочати, ни мне, но толико являю ти, оже єсть съступил Володимер хрестного целования; но ты *толико не забывай своєго слова*, еже еси рекл”⁴¹.

Ezzel a krónikában befejeződik az Izjaszlav és a II. Géza közötti diplomáciai levelezés. Valószínűleg a király választ is adott az elküldött levélre, azonban a továbbiakban nem kapcsolódott be a halicsi fejedelemmel folytatott konfliktusba. II. Géza úgy vélhette: teljesítette Izjaszlavval szembeni kötelezettségeit, s a továbbiakban a Kijev, Volodimir-Volinszk és Halics közötti további kapcsolatok Rusz belügyévé váltak.

Mindemellett, volt még egy oka a Kijev és Buda közötti kapcsolatok elhidegülésének. 1151 őszén Magyarország hadban állt a Bizánci birodalommal. Ugyancsak küszöbön állt az I. (Barbarossa) Frigyes német császárral való konfliktus. Ezen, számára kedvezőtlen nemzetközi körülmények között a magyar király már nem tudott beavatkozni az órosz ügyekbe. Mindemellett Magyarország és Volhínia kapcsolatai továbbra is barátiak maradtak⁴².

Az energikus Izjaszlav Msztyiszlavics halála után (1154) a volhíniai-magyar kapcsolatok fokozatosan elhalnak. Izjaszlav öccsét, Volodimirt, utódát a volhíniai fejedelemségben 1157-ben tulajdon testvérének fia Msztyiszlav üldözte el az országból. Jurij Dolgorukij az akkori kijevi nagyfejedelem apósával, a halicsi Jaroszlavval együtt sem volt képes kiűzni Msztyiszlavot Volodimirből, ahogy maga Volodimir Msztyiszlavics sem, aki szintén magyar segítséget kapott⁴³.

Valószínűleg ekkor alakult ki Magyarország és Halics közötti barátság⁴⁴. Erre mutat az a tény is, hogy amikor 1159-ben a halicsi Jaroszlav Volodimirovics azt követelte Izjaszlav Davidovics kijevi nagyfejedelemtől, hogy adja ki ellenségét, Ivan Berladnik condottiere-fejedelmet, követelését alátámasztotta II. Géza is, aki követet

küldött e célból Kijevbe⁴⁵.

Fokozatos, ugyanakkor gyökeres változás állt be Magyarország és a Halics-Volhíniai Rusz közötti kapcsolatok rendszerében. Jaroszlav Volodimirovics fia, Volodimir, aki 1188-ban váltotta fel apját a halicsi trónon már nem vett részt az orosz politikai életben, nem tartott igényt sem Kijevre, sem pedig a kijevi nagyfejedelmi trón sorsának meghatározására. Figyelmét a Volhíniai fejedelemség belügyei, illetve a lázadó Msztyiszlav Izjaszlavics fia, Roman kötötték le, aki 1170-től Volodimir-Volinszkban székelt. Mind Volodimir, mind pedig Roman másodrangú, mondhatni részfejedelmek lettek. Éppen ezért II. Géza utóda, III. Béla már fennhájázóan tekintett le rájuk, s nem látott bennük egyenlő partnert, vagy erős szövetséget.

Ennek ellenére a magyar király szövetségi szerződést kötött Volodimir Jaroszlavicsal. Erről tanúskodik a Kijevi krónika, amikor 1188-ban Volodimirnak a halicsi bojárok általi kiűzetéséről, illetve Magyarországra való meneküléséről tudósít. Halicsban Roman Msztyiszlavics volhíniai fejedelem rendezkedett be, azonban III. Béla Volodimir Jaroszlavics támogatására sietett, és kiverte azt az országból. Azonban a király nem adta vissza a száműzött országát, hanem saját fiát, Andrást ültette trónra, Volodimirt pedig magával vitte Magyarországra, ahol „feleségével együtt egy bástyába zárták”. Ezzel kapcsolatban a kijevi krónika felhőborodottan ír: : “Король же бе велик грех створил, *крест целовал* к Володимиру”⁴⁶ (A király pedig nagy bűnt vett magára, mivel a keresztet is megcsókolta Volodimirnek), ami arról tanúskodik, hogy a magyar király megsértette a halicsi fejedelemmel kötött szövetségi szerződést. A III. Béla részéről tanúsított azt mutatja, hogy a király már egyáltalán nem számolt Volodimir Jaroszlavicsal, mint független fejedelemmel és tiszteltre méltó diplomáciai partnerrel”.

1189-ben a halicsi Volodimir megszökött börtönéből. A Barbarossa Frigyes német császárnál töltött rövid időszakot követően Volodimir Lengyelországba ment. Lengyel segítséggel sikerült kiűzni a magyar királyfit Halicsból⁴⁷. Mivel nem számíthatott sem nyugati szövetségeseire, sem pedig a szomszédos orosz fejedelmekre Volodimir Vszevolod Bolsoje Gnyezdo, a hatalmas volodimir-szuzdali fejedelem segítségét és támogatását kérte: : “Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а яз *Божий* и твой есмь со всем Галичемъ, а во твоей воле есмь всегда”⁴⁸.

Vszevolod Jurijovics új vazallusa halicsi fejedelmi státusát egy sokoldalú nemzetközi szerződéssel kívánta megerősíteni. “Присла ко всем княземъ и ко королевѣ, в Ляхы, и води я ко кресту, на своемъ сестричиче (Володимири.– М.К.) Галича не искати николиже под нимъ. Володимер же утвердився в Галиче, и оттоле не бысть на нь никогоже”⁴⁹. Ezután békésen uralkodott Halicsban egészen 1199-ben bekövetkezett haláláig.

¹ Baumgarten N. Op. cit. Tabl.V, №29. Див.: Грот К.Я. Из истории Угрии и славянства в XII в. Варшава, 1889. С.94.

² Летопись по Ипатскому списку. Спб., 1871.С.357; *Sinn.* V, 12. Ed. Bonn. P.236. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Льв., 1905. Т.2. С.152-153.

³ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.С.169.

⁴ Юрасовский А.В. К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. 1981. М., 1983. С.183.

⁵ Юрасовский В.А. Грамоты XI – середины XIV вв....С.143-144.

⁶ Там же. С.145.

⁷ Пашуто В.Т. Внешняя политика...С.169.

⁸ Летопись по Ипатскому списку. С.254.

⁹ Згідно свідчення новгородського літописця, 1143 р. брат Ізяслава Святополк, що княжив у Новгороді Великому, “приведе жену из Моравы” (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.;Л., 1950. С.27). На думку В.Т.Пашута, то була донька оломоуцького князя Оттона II Євфимія, родичка князя Володислава (Внешняя политика... С.183). Д.Донської слідом за М.Баумгартеном називає Євфимію дочкою моравського герцога Оттона II (*Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч.1. Ренн, 1991. №176. С.75).

¹⁰ Летопись по Ипатскому списку. С.268.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку. С.269. Див.: Пашуто В.Т. Внешняя политика... С.168-169.

¹² Летопись по Ипатскому списку. С.269.

¹³ Див.: Грот К.Я. Указ. соч. С.94.

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. С.270.

¹⁵ Там же. С.271.

¹⁶ Там же. С.282.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. С.288. Див.: Пашуто В.Т. Внешняя политика...С.171.

¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. С.283.

²⁰ Там же. С.283-284.

²¹ Там же. С.284.

²² Пашуто В.Т. Внешняя политика...С.171-172.

²³ Летопись по Ипатскому списку. С.291-292.

²⁴ Там же. С.300.

²⁵ Там же. С.301-305.

²⁶ Там же. С.305.

²⁷*Пашуто В.Т.* Внешняя политика... С.174.

²⁸Летопись по Ипатскому списку. С.307.

²⁹Там же. С.308.

³⁰Там же.

³¹Там же. С.310.

³²*Пашуто В.Т.* Внешняя политика... С.175.

³³Летопись по Ипатскому списку. С. 311.

³⁴У південній Руській землі, що тоді по суті дорівнювала Київській.

³⁵Летопись по Ипатскому списку. С.311-312.

³⁶Летопись по Ипатскому списку. С.312.

³⁷*Пашуто В.Т.* Внешняя политика...С.176.

³⁸Див.: *Пашуто В.Т.* Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С.11, а також інші праці вченого.

³⁹Ізяслав Мстиславич говорив Андрію Боголюбському, що “Володимерь галичської по его (Юрія. – М.К.) велению волость мою взял, а опять к Володимерю моему хочеть прити на мя” (Летопись по Ипатскому списку. С.282). З контексту цього повідомлення ясно, що йшлося про волості в Руській землі, верховним сюзереном якої вважав себе Ізяслав навіть тоді, коли сидів у самому лише Володимирі Волинському.

⁴⁰Летопись по Ипатскому списку. С.313.

⁴¹Там же. С.313..

⁴²*Пашуто В.Т.* Внешняя политика...С.177-178.

⁴³Летопись по Ипатскому списку. С.334-335.

⁴⁴*Пашуто В.Т.* Внешняя политика... С.178-179.

⁴⁵Летопись по Ипатскому списку. С.341.

⁴⁶Летопись по Ипатскому списку. С.445.

⁴⁷Там же. С.448.

⁴⁸Летопись по Ипатскому списку. С.448.

⁴⁹Там же. С.448-449.

Miroslav Voloscsuk
(Ivano-Frankivszk, Ukrajna)

DANYILO ROMANOVICS IV. BÉLÁTÓL VALÓ HŰBÉRI FÜGGŐSÉGE (1235–1245): FORRÁSOK, TÖRTÉNETÍRÁS ÉS A PROBLÉMA RÖVID FELVETÉSE

A magyar királyok által a IX–XIII. századi keleti szláv uralkodókkal fenntartott katonai-politikai és diplomáciai kapcsolatok történelme e bonyolult és gyakran ellentmondásos viszony számos epizódja révén vált ismertté. A forráskutatók, a tájkatatók, a régészek, a geneológusok és a történészek a XIX. század végén – a XXI. század elején jelentős mennyiségű tényanyagot gyűjtötték össze, számos, széles spektrumú magyarázatot és koncepciót fogalmaztak meg a fentebb említett kapcsolatok vonatkozásában. Egészében véve a mai történetírás számára ismertté váltak az óoroszmagyar kapcsolatok fejlődésének kulcselméletei, s amennyiben csak felületesen érintjük a problémát, az a benyomás alakulhat ki, hogy azt teljes egészében kiaknázták a további tanulmányozás szempontjából.

Ugyanakkor, miután elemeztük a meglévő, vizsgálatnak alávetett kiadványokat, illetve azon krónikák eredeti példányait, amelyek a Ruszban és a nyugat-európai országokban (mindenekelőtt Magyarországon és Németországban) láttak napvilágot, nyilvánvalóvá válik, hogy a kutatás témáját képező kapcsolatokat tükröző epizódok jelentős része nemcsak hogy nincs teljes egészében feldolgozva, hanem soha nem került kutatásra akár egy-egy szakdolgozat vagy kisebb kiadvány megírásának szintjén sem.

Az egyik ilyen téma Danyilo Romanovics volhíniai fejedelemnek (1238–1264 között mint halicsi-volhíniai fejedelem, 1253-tól pedig “az egész Rusz” királya uralkodott) IV. Béla magyar királytól (1235–1270) való hűbéri függése. Eltekintve a meglévő dokumentális tudósítások (krónikák, feljegyzések, bullák stb.) igen jelentős mennyiségétől, illetve az adott problémának a különböző korszakok és történelmi iskolák tudósai általi epizodikus felvetéseitől, a téma soha nem képezte fokozott érdeklődés tárgyát. Éppen ez késztetett minket arra, hogy hangot adjunk az Árpád-házi uralkodóknak a keleti szláv fejedelmekkel fenntartott kapcsolatai eme epizódja saját meglátásának.

Az adott kérdéssel kapcsolatos történelmi források szükségessé teszik, hogy figyelmünket elsősorban Danyilonak a IV. Béla koronázási ceremóniájában való részvételével kapcsolatos tudósításra koncentráljuk. A koronázásra 1235. október 14-én került sor Székesfehérvárott, amely két kötelező feltétel betartását tette szükségessé: a szertartást az esztergomi érsek végezte el, illetve a királyt a Szent

Koronával koronázzák meg. Danyiló a szertartás során a király lovának gyeplőjét tartotta.

Kálti Márk székesfehérvári szerzetes Képes Krónikája ezzel kapcsolatban többek között így ír: “Rex Bela post eum filius eius coronatus est pridie Idus Octobris feria prima qua cantatur: Da pacem domine! In cathedrali ecclesia beati Petri Albe, quam ipse consecrari fecit, Colomano duce fratre eiusdem ensem regalem ad latus ipsius honorifice tenete, Daniele uero duce Rutenorum equum summ ante ipsum summa cum reuerencia ducente”¹.

Kálti Márk munkája számos kutatás tárgyát képezte, többek között 1959-ben, amikor is negyedik alkalommal fordították le magyar nyelvre; a minket foglalkoztató idézet pedig a következőképpen hangzott: “Utána fiát, Béla királyt október tizenegyedikén, vasárnap, amikor ezt éneklük: Adj, Uram, békét! – megkoronázták Szent Péter fehérvári egyházában, melyet ő maga szentelt fel: öccse Kálmán herceg vitte mellette tisztességgel a királyi kardot, Dániel rutén herceg pedig igen nagy tisztelettel járt előtte és lovát vezette”².

Béla koronázásának eseményei helyt kaptak a müchelni Henrich krónikájában is (a krónika megírására, amelyben a legősibb idők és az 1333³ közötti események lettek megörökítve, 1358–1361-ben került sor): “In des selben kronung stund herczog Coloman, sein pruder, und heit im das kunclich swert czu der rechten hant, und der herczog Daniel von Reussen furt das ros vor dem kunge. Der selb kunig Bela was gewalding funf und dreyssig jar”⁴.

A magyar rendi monarchiának Hunyadi Mátyás (1458–1490) korában tapasztalható megszilárdulásának korszakaszában IV. Béla koronázásának epizódja helyt kapott a Turóczi János (1435–1488/89) “Chronica Hungarorum” című művében is. A szerző papírra vetette Magyarország történelmét a legősibb időktől egészen 1487-ig⁵. Az 1978. évi magyar fordítás a következőképpen hangzott: “Utána fiát, Bélát koronázták meg, október tizenegyedikén azon a vasárnap, amikor ezt éneklük: Adj, Uram, békét! Fehérvárott tették Szent Péter székesegyházában, amelyet ő szentelt fel: Kálmán herceg, testvére, vitte oldala mellett a királyi kardot, tiszteletteljesen, és Dániel a ruténok fejedelme, vezette a lovat nagy tisztelettel”⁶.

A XIX. századbeli magyar krónikák összeállítói is megemlítették a magyar-ország kapcsolatok eme momentumát, ám némileg lerövidítették Béla koronázásának elbeszélését: “Post paucos a patris obitu dies, ne, simora longinor intercenderet, rerum novarum studiosi aliquid molirentur, Albam contendens, consueto more, Colomanno fratre ensem praeferente a) & Daniele Russorum Duce equum ducente b) coronatus est”⁷.

A kutatás szempontjából igen nagy fontossággal bírnak II. Endre király (1205–1235) Aranybulláinak 1222-vel és 1231-gyel⁸ kapcsolatos cikkei, amelyek szabályozták a társadalmi kapcsolatokat az országon belül, így az uralkodó dinasztia és az alattvalók között. Az adott kontextusban igen fontosak azok az információk,

amelyek az Árpádoknak a külföldi uralkodókkal és a főnemességgel fenntartott kapcsolatait tükrözik.

Azaz a nyugat-európai forrásokban a Kálti Márk munkájában fellelhető, Danyilónak a Béla koronázási ceremóniájában való részvételéről szóló tudósítás számít a legkorábbinak. A krónikásnak a kutatás témáját képező kérdésekkel kapcsolatos hitelessége bizonyos mértékig vitatható. Ez azzal kapcsolatos, hogy a szerző 1358-ban, Nagy Lajos (1342–1382) uralkodása idején látott hozzá művének megírásához, és belefoglalta abba a magyarokra vonatkozó többi történelmi ismereteket is a legősibb kortól 1330-ig. Figyelembe véve, hogy a krónikában helyt kaptak még a XI–XII. századbeli korai események is⁹, maga Kálti pedig arról a településről származott, amely a XI. század második felétől kezdve otthont adott a magyar királyok koronázási ceremóniájának, a krónikás által felhozott információ aktualitással bír a tudományos elemzés szempontjából.

Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az adott mű a XIV. századbeli, a Halicsra és a Volhíniára gyakorolt magyar és a lengyel hatás aktivizálásának idején látott napvilágot. Éppen ezért feltételezhetjük, hogy ez tudatos hamisítvány, amely az uralkodó dinasztia megrendelésére jött létre és az a célja, hogy pótlólagosan megindokolja az Árpádok idején (895–1301) az adott földekre való jogosultságot, valamint a “Képes krónikából” származó, Béla koronázását bemutató információt, illetve Danyilónak a ceremóniában nem teljesen tisztázott szerepét más szerzők később átírták.

Ugyanakkor rendelkezésünkre áll az orosz (mindenekelőtt az Ipatyijivszki) krónikák egész ciklusa, ahol a kutatás témáját képező problematika közvetve került megvilágításra és jelentős mértékben megmagyarázza Danyilo Romanovics és IV. Béla 1235. október 14-i kölcsönös viszonyát, amely nem tükröződik a nyugati forrásokban.

Így, például, M. F. Kotljar meggyőződésére, (akinek tollából látott napvilágot többek között a Halicsi-Volhíniai Krónika utolsó kommentált kiadása is¹⁰), 1236 vége –1237 első fele között “Danyilo ...testvérevel a Magyar honba ment a királyhoz: tiszteletadásra szólította ugyanis őket. Ugyanabban az időben Frigyes császár háborúval indult a herceg ellen, és Danyilo testvérevel a herceg segítségére sietett”¹¹ (a kiemelés itt és a továbbiakban – M. V.).

Az adott esetben a “tiszteletadásra szólította őket” szókapcsolat érdekel minket. A “tisztelet” fogalommal még egyszer találkozhatunk a krónikában – abban az epizódban, amikor a Danyilo Romanovics 1245 decemberében – 1246 januárjában Batu kánnál Szarajban tett látogatása következményeiről esik szó. A krónikás elkeseredve szögezi le, hogy “igen rossz a Tatárok tisztessége”¹², fentebb leírva azt a megaláztatást, amelyet a halicsi-volhínia herceg a mongoloktól szenvedett el.

A történészek összességében nem foglalkoztak Danyilónak a IV. Bélával szembeni hűbéri függése problematikájával, vagy legalábbis az ilyen aktus valószí-

nűségével. Csak a tudósok munkáiból származó kivonatok állnak rendelkezésünkre, amelyekben közvetlenül, vagy általában közvetve kommentálják az Árpádok és a Romanovicsok kapcsolatait az 1235–1238 közötti időszakban.

V. Taticsevs, a Rusz és az Oroszország történelmével foglalkozó első alapvető, speciális és ugyanakkor ellentmondásos mű szerzője nem érintette a volhíniai hercegnek a Béla koronázásában betöltött szerepét, bár 6741-as (1233) dátum alatt arról tájékoztatott, hogy “Danyilo Romanovics, súlyos háborút vívva a magyar királlyal Halicsban és a hegyekben legyőzve a magyarokat, békét kötött vele. A király lemondott Halicsról”¹³. Ez lényegében egyenes utalás a II. Endrével való kapcsolatok normalizációjára, de nem fiával, aki 1235 októberében örökölte a magyar koronát.

Ezzel párhuzamosan M. Karamzin, értékelve az 1235. október 14-i eseményeket, világosan megfogalmazta a Danyilónak Béla királytól való hűbéri függésével kapcsolatos véleményét. Az előbbi, szavai szerint, a királyi lovat vezette, ami “azokban az időkben az alárendeltség jele volt”¹⁴.

Az ukrán történelemtudomány A. Petruszevics és I. Saranevics halicsi tájku-tató-történészek munkáinak személyében foglalkozott ugyan a Romanovicsok, a csernyihovi hercegek és Ausztria hercege közötti kapcsolatokkal 1235–1237 folyamán, konstataulta, hogy Béla király nem kívánta “erős hatalom”-ként elismerni Halicsot, de a hűbéri függésről vagy annak hiányáról nem esett szó¹⁵.

Így, többek között, I. Saranevics úgy vélte, hogy 1235-ben Danyilo “a Magyar honban keresett segítséget” a Halicsért vívott harcban. De az ilyen keresések részletes elemzésébe a kutató nem bocsátkozott¹⁶.

Sarkalatosan más véleményt képviselt ebben a kérdésben M. Daskevics. “A Halicsi Daniil uralkodása az orosz és külföldi tudósítások szerint” c. művében azt a gondolatot fejti ki, miszerint Danyilónak a Béla király koronázási ceremóniájában való részvétele hűbérességnek tekinthető. A kutató úgy véli, hogy az ünnepek alatt a Romanovicsokkal nem kötöttek egyetlen szerződést sem, ugyanis IV. Béla Rosztiszlavot támogatta a Halicsért vívott harcban¹⁷.

M. Hruszevszkij¹⁸ is említést tesz a Halics visszaszerzésének 1235-ben tett kísérletéről. Nem vettete el Danyilónak a koronázásban való részvétele lehetőségét, ami, az ő meggyőződése szerint Bélának a volhíniai herceggel szembeni bizonyos fölényéről tanúskodik. Romanovics jószomszédi kapcsolatok teremtésének szándékával valószínűsítette meg utazását, és azzal állt rá a király protekciójára, “hogy véget vessen Magyarországnak a halicsi ügyekbe való beleavatkozásának”¹⁹.

M. Hruszevszkij véleményét támogatta N. Polonszka-Vaszilenko is, konstataálva, hogy “az új király, IV. Béla nem tanúsított érdeklődést Halics iránt, Danyilo pedig, békére törekedve, ráállt annak protekciójára. De a király Mihajlo Vszevolodovics jelöltségét támogatta a halicsi trónért vívott harcban”²⁰.

A szovjet történelemtudományban a hűbéri függés problémája I. Kolomijec figyelmének tárgyát képezte, aki rámutatott, hogy “az 1234–1235. esztendők a

Romanovicsok és a csernyihivi hercegek feszült harcával teltek el, akiket “egyezmény alapján” támogatót Béla”²¹. Ugyanakkor a szerző nem bocsátkozik a szóban forgó szerződés részletesebb taglalásába, ahogyan nem hozta nyilvánosságra Danyilónak és Bélának 1235 utáni kapcsolataira vonatkozó nézeteit sem.

Jóval mélyrehatóbban elemezte az adott témát V. Pasuto. Így, például, “Fejezetek a Halics-Volhíniai Rusz történelméből” c. művében leszögezi, hogy 1235-ben Danyilo azzal a céllal jár Béla királynál, hogy az ne avatkozzon a halicsi ügyekbe. A szerző úgy véli, hogy csak Danyilónak az osztrák herceg oldalán a magyarok ellen vívott háborúban való lehetséges szereplését követően javasolt a király a Romanovicsoknak valamilyen egyezményt, aminek következtében az elzárkózott Babenberg Frigyes (1230–1246) támogatásától és 1238-ban megszállta Halicsot²².

A történész baráti gesztusként értékelte a IV. Béla székesfehérvári koronázásában való részvételt. Ehelyett V. Pasuto a magyarokhoz tett “tisztelettel” látogatást a Romanovicsok diplomáciai aktivitásaként értékeli, amely elejét vette, hogy a magyarok beleavatkozzanak Halics belügyeibe a tatárjárást megelőzően²³.

A modern kori ukrán történetírás szintén nem tekinti aktuális kérdésnek Danyilo Romanovics hűbéri függése kérdésének tanulmányozását. Valószínű, éppen ez az oka annak, hogy csak elenyésző mennyiségben találkozhatunk a kutatás témáját képező események értékelésével. I. Lihtej ungvári történész, Babenberg Frigyes és a volhíniai herceg szövetségének a XIII. század 30-éveiben történő kialakulásának körülményeit tanulmányozva, konstatálta az utóbbinak a Béla koronázási ceremóniájában való részvételét. Igaz, nem hozta fel az adott problémával kapcsolatos saját meglátását, hanem osztotta M. Hrusevszkij véleményét²⁴.

Sokkal mélyebben világította meg az adott kérdést M. Kotljár. A Halicsi-Volhíniai Krónika tanulmányozásának szentelt egyik első munkájában (1993.) leszögezi, hogy Danyilo azok után kapott meghívást “tiszteletadásra”, hogy kiépítette kapcsolatait az osztrák Frigyesel. A történész véleménye szerint Danyilo úgy döntött, hogy az osztrák herceggel kötött szövetséget állítja a magyar királlyal szembe. Ez a IV. Béla felett aratott diplomáciai győzelem volt, amely, a szerző szavai szerint “valamilyen oknál fogva nem került bele Danyilónak a halicsi trón visszahódításáról szóló leírásba. Az a benyomás alakul ki, hogy Magyarország királyának jelentős árat kellett fizetnie azért, hogy Danyilo elutasította az Ausztriával való szövetséget... Valószínű, hogy amikor Danyilo Magyarországra látogatott, közte és a király között valamilyen megállapodás aláírására került sor, amely szerint IV. Béla arra kötelezte magát, hogy nem avatkozik bele a volhíniai és a halicsi ügyekbe”²⁵.

M. Kotljár figyelemre méltó véleményeknek adott hangot Danyilo herceg személyiségének kutatása során is (2001.). Úgy véli, hogy miután 1235-ben Halics a csernyihivi uralkodók kezére jutott, “az idősebb Romanovicsnak ott kellett hagynia a halicsi trónt és ... Magyarországra kellett utaznia.” A szerző ezt Béla hatalomra jutásával indokolja, akihez Danyilót gyermekkori barátság kötötte. Gyermekkorában

ugyanis a magyar királyi udvarban nevelkedett. M. Kotljár úgy véli, hogy Béla kevésbé volt érdekelt Halics kisajátításában. A szerző, nem tudni, milyen forrásokra támaszkodva, azt írja, hogy “Béla szívesen emlékezett vissza gyermekkori játszadozásaira”, viszont a döntő pillanatban Mihajlo Vszevolodovics támogatására kelt. Erre válaszul Danyiló úgy döntött, hogy a Babenbergekkal lép szövetségre. Így Béla mindkét Romanovicsot meghívta “tiszteletadásra” és valószínűleg valamilyen egyezményt kötött velük, valószínűleg az orosz földekkel kapcsolatos semlegességről. A szerzőt az a tény készítette ilyen eszmefuttatásra, hogy a király hosszú időn át nem avatkozott bele a halicsi és a volhíniai ügyekbe²⁶.

A Halicsi-Volhíniai Krónika utolsó kommentált kiadásában (2002.) M. Kotljár rámutat, hogy Danyilónak 1235 őszén Magyarországon tett diplomáciai intézkedései nem jártak sikerrel, ugyanis a király ellensége, a csernyihivi Mihajlo támogatására kelt²⁷. Az azonban, a történész véleménye szerint, nem rendelkezett halicsi gyökerekkel és nem volt népszerű a kisebb hűbérurak és a nép körében. Éppen ezért összehasonlíthatatlanul könnyebb lett volna megszerezni a halicsi földeket Mihajlo vagy fia uralma alatt, mintsem Danyiló uralma mellett. Hangot adva az 1235–1238. évi eseményekkel és az azokban említett személyekkel kapcsolatos különböző történetírási véleményeknek, a tudós úgy véli, hogy “...Bélának jelentős árat kellett fizetnie azért, hogy Danyilo lemondjon az Ausztriával való szövetségről. Valószínűleg magyarországi tartózkodása idején a király és a volhíniai herceg között valamilyen megállapodás született, amelynek értelmében Béla arra kötelezte magát, hogy beszünteti Mihajlo és Rosztiszlav támogatását és egyáltalán nem avatkozik bele a halicsi ügyekbe”²⁸.

A kutatás témáját képező kérdésekkel kapcsolatban érdekes megfigyeléseket hozott nyilvánosságra a külföldön diaszpórában élő ukrán kutató V. Idzjo, aki annak a feltevésnek adott hangot, miszerint Béla 1235 után azért nem támogatta Danyilót, mert még életben volt Kálmán – “a halicsi király”. 1236-ban, amikor Danyiló “tiszteletadásra” Magyarországra érkezett, közte és Béla között szerződéskötésre került sor, amely szerint Béla köteles volt felbontani a csernyihivi hercegekkel kötött szövetségét. Ugyanakkor a szerző úgy véli, hogy a király ideiglenes jelenséggént kezelte ezt a szerződést²⁹.

O. Majorovnak, napjaink egyik orosz tudósának munkáiban az a meggyőződés fogalmazódott meg, hogy Danyiló mégiscsak hűbéri függésben állt Bélával, elfogadva ezt a státust a királyi segítségért cserébe a Halicsért vívott harcban. Azonban Mihajlo Vszevolodovics, hamarabb elfoglalva a fővárost, meggátolta e tervek megvalósítását³⁰.

A kutató úgy véli, hogy “az idősebb Romanovics, akár édesapja, formálisan teljes joggal az új magyar király hűbéresének tekinthette önmagát.” O. Majorov tisztázta a volhíniai hercegnek a Bélánál tett látogatása célját, amely, az ő véleménye szerint, abban rejlett, hogy magyar katonai segítségre tegyenek szert a csernyihivi uralkodókkal szemben. A tudós határozottan elutasítja azt a nézetet, miszerint Danyilo

garanciákat kapott volna a Halics belügyekbe való be nem avatkozásra vonatkozóan³¹.

A külföldi, mindenekelőtt a magyar történetírás is a XIX. században ugyancsak támogatta a volhíniai hercegnek a magyar királlyal szembeni kétségtelen hűbéri függésére vonatkozó véleményét. Ugyanakkor a tudósok nem foglalkoztak az adott probléma komplex meglátása megvilágításával. A javasolt nézetek Szalay Lajos és Pauler Gyula munkáiban kaptak helyet³².

Napjainkban a magyar tudósok áttekintik a középkori orosz-magyar kapcsolatok azon tendenciózus értékeléseit, amelyek a XIX–XX. századbeli egyes művekben voltak megfigyelhetők. Különösen produktív tevékenységet fejt ki ezirányban Font Márta. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a tudós egyes munkáiban csak konstatálja Danyilónak a IV. Béla koronázási ceremóniájában való részvétele tényét, nem vetve alá az adott történelmi epizódot különösebb elemzésnek. Az Ipatyijivszki krónika tanulmányozása alapján Font Márta rámutat a Romanovicsoknak a Béla udvarában való jelenlétére, de nem szolgáltat információt a látogatás céljára vonatkozóan³³.

B. Vlodarszkij egyike azon kevés lengyel tudósoknak, aki lengyel történetírásban a “Lengyelország és Oroszország (1194–1340)” c. művében érinti a kutatás tárgyát képező témát. Ő azon a véleményen volt, hogy Danyiló a Halicsért vívott harcban igyekezett “IV. Béla személyében új királyra lelteni, éppen ezért odautazott és részt vett a megkoronázás ceremóniájában”³⁴. Halicsban volt az a jelentős magyar erő is, amelynek biztosítania kellett volna nemcsak Rosztyiszlav Mihajlovics hatalmát, hanem a magyar befolyást is. Éppen ezért, a szerző szavai szerint, Danyilónak a IV. Béla megkoronázásában való részvétele nem járt sikerrel³⁵.

A meglévő források és a Danyiló Romanovicsnak a IV. Béla királlyal szembeni hűbéri függésével kapcsolatos tudományos kutatások figyelembe vételével úgy véljük, hogy az adott téma nem lelt teljes mértékű tükröződésre és pótlólagos speciális kidolgozást igényel. Meggyőződésünkre továbbra sem világos a volhíniai hercegnek az Árpád-házi király megkoronázásában való részvételének motivációja, illetve az utóbbinak XIII. század 30-as éveit ausztria-galíciai viszonyaiban elfoglalt pozíciója. Egyáltalán nem tekintették át az adott függőség kronológiáját; a függés feltételei, valamint annak a mindkét uralkodóra gyakorolt következményei – különösen a XIII. század 40-es éveiben bekövetkezett tatárjárásra kivetítve – mélyebb tisztázása érdekében nem vonták be a Magyar királyság okmányait.

Éppen ezek az ellentmondásos és gyakorta meg nem értett kérdések képezhetik a majdani kutatások témáját.

Véleményünk szerint Danyilónak a IV. Béla királlyal szembeni hűbéri függése mégis helytálló tény volt, ugyanakkor feltételes jelleggel bírt, ámbar magának Romanovicsnak teljesítenie kellett a szükséges feltételeket. Erről tanúskodnak akár a Magyar Koronához tett 1235–1241. évi látogatásai is, amelyeket a források részletesebb elemzése során igen problematikus lenne pusztán diplomáciai vagy külpolitikai tevékenységgel magyarázni.

Nézetünk szerint az adott függés kronológiai keretei 1235. október 14-e és 1245. augusztus 17-e közötti időszakra terjednek ki, ahol az alsó időhatár a volhíniai herceg Bélával szembeni alárendeltesége az utóbbi koronázása idején. A felső időhatárt a Roman-utódok és azok szövetségesei (a litván és a kun törzsek), illetve Attila magyar bán, Rosztyiszlav (Mihajlo Vszevolodovics, a kijevi és csernyihivi herceg fia), valamint Szemérmes Boleszláv lengyel uralkodó seregei közötti, Jaroszlav alatt vívott csata jelenti.

A kampány szervezésének okai nem egyszerűen abban rejlettek, hogy Béla szerette volna visszahódítani magának a Dnyeszterentúli területeket és vejét, Rosztyiszlavot juttatni Halics trónjára, hanem abban, hogy maga Danyiló nem tartotta be a hűbéri szerződést, ugyanis amikor a mongol seregek megtámadták az Árpádok birtokait (1241–1242), nem nyújtott fegyveres támogatást hűbérurának a külső ellenséggel szemben. Hasonló feltételeket irányzott elő és követelt meg az 1231. évi Aranybulla is.

A Romanovicsok győzelme, véleményünk szerint, véget vetett Danyiló hűbéri függésének és megalapozta azokat, a két uralkodó közötti teljes egészében paritásos viszonyokat az 1248–1264. közötti időszakban, amelyeket a dinasztiák közötti szövetség szilárdított meg.

Egészében véve az adott rövid kutatás, amelynek célja csak a főbb problémás témák felvázolása volt, az első lépés az orosz-magyar kapcsolatok mélyrehatóbb tanulmányozása útján a tatárjárást megelőző időszakban. Éppen ezért a szerző írása nem célozta meg az aktuális kérdések mély és teljes értékű megvilágítását, amire a közeljövőben kerül sor alaposabb tanulmányok keretein belül.

¹ Chronikon Pictum Vindobonense // Historiae Hungaricae Fontes domestici / Ed. M. Florianus. – Lipsiae, 1883. – S.223.

² Kálti Márk. Képes krónika. – Budapest: Akademia kiadó, 1959. – 254 old.

³ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.379.

⁴ Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum // Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / Ed. E. Szentpétery. – Budapestini, 1938. – V.2. – S.207.

⁵ Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. – С.379.

⁶ Thuróczy J. A magyarok krónikája. – Budapest, 1978. – Old.210.

⁷ Historia Regum Hungariae cum notiis praeviis. – Budaë, 1801. – S.234.

⁸ Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000 – 1526. – Budapest: Akademia kiadó, 2000. – O.268-278.

⁹ Шушарин В.П. Древнерусское государство в западно и восточно-евро-

пейских памятниках // Древнерусское государство и его международное значение / Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. – М.: Наука, 1965. – С.430.

¹⁰Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – 396 с.

¹¹Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – Т.2. – Стб.776; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. – С.228.

¹²Ипатьевская летопись. – Стб.805.

¹³Татищев В.Н. История Российская: В 3 т. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – Т.2. – С.541.

¹⁴Карамзин Н.М. История Государства Российского: В 3 кн. – М.: Книга, 1988. – Кн.1. – Т.4. – С.163.

¹⁵Петрушевич А. Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII века // Литературный сборник издаваемый обществом Галицко-русской матицы. – Львовъ, 1854. – Вып.2. – С.31.

¹⁶Шараневич І. Історія Галицко-Володимирської Русьї отъ найдавнішихъ времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.84. Його ж. Изслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи // Литературный Сборникъ издаваемый Обществомъ Галицко-Русской Матицы. – Львовъ: Въ печатнѣ Ставропигійского Института подъ зарядомъ Стефана Гучковского, 1869. – Вып.1-4. – С.90.

¹⁷Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкаго по русским и иностранным известиям. – К., 1843. – С.8.

¹⁸Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т.41. – С.25-26.

¹⁹Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 10 т., 11 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.3. – С.52-53.

²⁰Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т.1. – С.197.

²¹Коломієць І.Г. Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI – XIII ст. ст. // Наукові записки УжДУ. – Історично-філологічна серія. – Ужгород, 1949. – Т.2. – С.22.

²²Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – С.217.

²³Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968. – С.257-258.

²⁴Ліхтей І. Австро-угорсько-чеське протистояння 30 – 50-х рр. XIII ст. // Carpatica – Карпатика. – Вип.21. – Політичні студії: історія, теорія, практика. – Ужгород: УжНУ, Науково-дослідний інститут Карпатознавства, 2003. – С.119-120; Його ж. Боротьба Данила Романовича й Пршемисла Отакара II за австрійську спадщину

// Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила. Ред-колегія Я. Дашкевич та ін. – Львів: ВМС, 2003. – С.76.

²⁵Котляр М. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К: Інститут історії України АН України, 1993. – С.68.

²⁶Котляр М. Данило Галицький. – К.: Інститут Історії України НАНУ, 2001. – С.84-85.

²⁷Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. – С.220.

²⁸Там само. – С.228.

²⁹Ідзьо В.С. Українська держава в XIII столітті. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – С.194.

³⁰Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Автореферат диссертации ...доктора исторических наук 07.00.02 – Отечественная история. Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2004. – С.36.

³¹Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / Под ред. И.Я. Фроянова. – СПб.: Университетская книга, 2001. – С.588.

³²Szalay L. Geschichte Ungarns: In 2 t. – Pest, 1866. – Т.2. – С.33; Pauler Gy. A magyar nemzet története Árpád-házi királyok alatt: 2-ban. – Budapest, 1893. – К.2. – Old.189.

³³Font M. Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jh. // *Studia Slavica Hungariae*. – 1993. – №1-2. – С.36.

³⁴Wlodarski B. Polska i Rus (1194 – 1340). – Warszawa, 1966. – S.108.

³⁵Ibidem. – S.112.

Okszana Ferkov
(Ungvár, Ukrajna)

KÖZÉPKORI UKRÁN-MAGYAR KAPCSOLATOK A MAGYAR TÖRTÉNELEMKUTATÁSBAN A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN – XX. SZÁZAD ELEJÉN

Ukrajna, mint állam, azzal egyedi, hogy egy olyan különleges történelmi-kulturális régiót alkot Nyugat és Kelet között, ahol évezredek át zajlott a különböző civilizációk, vallások, kultúrák és népek párbeszéde.

Több mint 1000 éve él közvetlen szomszédságban az ukrán és a magyar nép. A „Повісті минулих літ”-ben (Régmúlt idők krónikája) a krónikás 898-as dátummal említi először az ugorokat. A történelem lapjai azóta is országunk és Magyarország népei politikai, gazdasági és vallási kapcsolatairól, közös törekvéseiről számolnak be.

A magyar nép, amely keletről érkezett, a Duna-menti síkságon, Európa közepén, a kereskedelmi-kulturális és politikai jelentőségű útvonalak metszéspontjában találta meg új hazáját. E területeket már jócskán a magyarok bejövetele előtt igyekeztek elfoglalni különböző népek, birodalmi ambíciók ütközési területe volt. Pannónia évezredek át a különböző politikai törekvésű, különböző szellemi és kulturális orientációjú népek hazája volt. Ebben a körforgásban született a magyar nép történelme.

A magyarok történelmük folyamán Nyugat felé tendáltak mind politikai, mind gazdasági értelemben. Mindig arra törekedtek, hogy teljes jogú európai néppé váljanak. Ám mindez nem jelenti azt, hogy nem tartottak fenn élénk és sokoldalú kapcsolatokat keleti szomszédaikkal, így a szlávokkal, ruszicsokkal, ukránokkal. A politikailag nagy jelentőséggel bíró útvonalak kereszteződésében élve a magyarok előtt sokszor felvetődött a létfontosságú kérdés: milyen politikai erőkhöz is húzzanak, milyen vallást vegyenek fel, hogyan rendezzék kapcsolataikat a közelebbi és távolabbi népekkel, ezen belül a Kijevi Russzal, a keleti szlávokkal. A magyar törzseknek ugyanis még Keletről való vándorlásuk során kapcsolatba kellett kerülniük a dél-ukrajnai sztyeppék lakosaival, közöttük a szlávokkal.

A teljes középkor folyamán a magyarok hagyományosan fontos helyet foglaltak el az orosz-ukrán etnikai közösség és a nyugat-európai országok kapcsolatrendszerében.

Magyarország és a Kijevi Rusz kapcsolatai a kereskedelem és a politika mellett a dinasztiai közötti kapcsolatokra is kiterjedtek. A Rusz és Magyarország kapcsolataiban külön fejezet kezdődött akkor, amikor a történelmi szintéren megjelent a Halicsi

és a Halics-Volhíniai fejedelemség.

A Magyar királyság és a Kijevi Rusz, később a Halics-Volhíniai fejedelemség katonai-politikai és diplomáciai kapcsolatait a XIX. és a XX. században tanulmányozták a hazai és külföldi tudósok.

Az ukrainai történészek közül olyanokat foglalkoztattak e kapcsolatok különböző aspektusai, mint D. Zubrickij, A. Petrusevics, I. Saranevics, M. Kordoba, M. Hrusevszkij, M. Daskevics, a szovjet tudósok közül pedig V. Pasuto és mások.

Olyan orosz tudósok vizsgálták Magyarországot és a Halicsi, illetve a Halics-Volhíniai fejedelemség kapcsolatait az általános orosz történelem viszonylatában, mint V. Tatyiscsev, M. Karmazin, Sz. Szolovjov, O. Majorov.

Az ukrán-magyar kapcsolatrendszer középkori aspektusait olyan magyarországi tudósok vizsgálták, mint Fessler I., Wertner M., Hodinka A., Léderer E.

Annak ellenére, hogy az ukrán-magyar kapcsolatok történelmében vannak vitás kérdések, e témakört nem tárták fel kellőképpen, s az ismert kutatások gyakran csak egy-egy epizódra korlátozódtak.

Az Önök figyelmébe ajánlott munkával nem törekszünk arra, hogy kimerítően megvilágítsuk az ukrán-magyar kapcsolatokat a középkor időszakában a magyar történetírás tükrében, mivel ez egy nagy, alaposabb tudományos kutatás tárgyát képezheti. Mi a magyarországi tudósok által a XIX. század második felében – a XX. elején elvégzett egyes kutatások elemzésével foglalkozunk. Ezen időszak roppant fontos, mivel ekkor alakult ki a hivatalos magyar történelemtudomány, a magyarországi szlavisztika, tömegesen kerültek elő a magyar történelemben a szláv források stb. Az, hogy a XIX. század második felében – a XX. század elején gyors fejlődésnek indult a szlavisztika, elősegítette, hogy mélyrehatóbban tanulmányozzák a magyar nyelv elemeit, illetve napirendre tűzött egy fontos kérdést: a magyarok és a keleti szlávok kapcsolatát. Lényeges előrelépés történt a történelemtudományban, ezen belül a magyarok őstörténetének kutatásában. A tudósok egyöntetű következtetésre jutottak arra vonatkozóan, hogy a magyar-keleti szláv kapcsolatok kezdete még a „honfoglalás előttre” tehető [5,5]. Elsőként Márki Sándor mutatott rá erre, aki arab forrásokat használt, illetve Anonymus beszámolóira hivatkozott [6].

Megállapíthatjuk, hogy az említett időszakban alakultak ki a magyar tudományban a magyar-ukrán kapcsolatok tanulmányozásának alapjai.

Annak ellenére, hogy nem akármilyen fontossággal bír Magyarország és a szomszédos népek kapcsolatainak történelme – különösen a középkort tekintve –, a történelmi kutatások eme láncszemének mindig voltak bizonyos mulasztásai. A Magyar-orosz történelmi kapcsolatok című tudományos válogatásban például olyan megjegyzéssel találkozhatunk, miszerint a világi történetírás nem volt képes kidolgozni a mi [azaz magyar – a szerző. megjegyz.] általános történelmünkben a kölcsönös befolyás stabil koncepcióját. A külfölddel való kapcsolatok kutatásai nem produkáltak megfelelő műveket [5,5]. Nyilvánvaló, hogy az említett válogatásban a

XX. század közepéig elvégzett kutatásokat összegezték. Élesen merült fel a történelemtudományban a kétoldalú magyar-szláv kapcsolatok tanulmányozásának szükségessége a XX. század végén is. Helyesen mutat rá Font Márta pécsi kutató, hogy mindezidáig nem alakult ki a szomszédos népekkel való kapcsolatok általánosító történelme [1,151]. Ennek ellenére Magyarországon a XX. század második felében már történtek bizonyos lépések a magyar-szláv kapcsolatok egyes aspektusainak tanulmányozása érdekében. Tudományos munkák láttak napvilágot, cikkgyűjteményeket adtak ki a magyar-cseh, a magyar-lengyel, a magyar-bolgár, magyar-serb, a magyar-orosz stb. kapcsolatokról. Ezek azonban csak útmutatóul szolgáltak a további kutatások számára. Emellett ki kell hangsúlyozni azt is, hogy a XX. század utolsó éveiben a magyar történelemtudományban a középkorkutatásban bizonyos fokú hanyatlás következett be, ami befolyással volt az adott problematika fejlődésére is. Az utóbbi években azonban némileg aktívabban folyik a középkori magyar-szláv, ezen belül a magyar-ukrán kapcsolatok feltárása a hazai és a magyarországi kutatók körében. Ezért véleményünk szerint nagyon fontos volna az alapvető tendenciák meghatározása a XIX. század második fele – XX. század eleje magyar szlavisztikájának fejlődésében, kiemelve a kutatások legfőbb tematikáját, bemutatva ezek helyét a középkori ukrán-magyar kapcsolatokban.

Közismert, hogy a XIX. század közepére Magyarországon teljes egészében kialakultak a feltételei a társadalomtudományoktól elkülönült történettudomány hivatalos elismerésének. Megtörtént (ha lassan is) az átmenet az amatőrségtől a történelem hivatásszerű tanulmányozásáig. A történelem, mint tudományág hivatalos elismerése megkövetelte az elméleti alapok megteremtését is. 1867-ben kezdett működni a Magyar Történelmi Társaság, amelynek kezdeményezésére minőségileg magasabb módszertani szinten kezdődött el az ország történelmének tanulmányozása, egy sor fontos forrást tártak fel és publikáltak, kiadták a Századok című tudományos folyóiratot. Megkezdődött a magyar történelem forrásalapjainak kialakítása, ennek dokumentálása és rendszerezése. E folyamat során fontos lépést jelentett az, hogy 1847-ben Budapesten megalapították az Országos Levéltárat.

A magyar történelemtudomány fejlődésére befolyást gyakoroltak mindazon általános folyamatok, amelyek más európai országok történetírását is jellemezték. A tudósok tevékenységére befolyást gyakorolt a hivatalos ideológia. A tárgyalt időszak legjelentősebb tudósai közé tartozott Marczali Henrik, Acsády Ignác, Ágoston Péter, Thaly Kálmán, Sárki, Pauler Gyula, Hodinka Antal stb.

A XIX. és a XX. század fordulópontja nem csupán a történelmi kutatások minőségi javulását hozta el, hanem tematikájának bővülését, a földrajz fejlődését, azt is, hogy nagyobb figyelmet fordítottak a szomszédos népekkel kialakult kapcsolatokra. Az ezirányú kutatások példaként említhető Wertner Mór mélyreható munkája, amelynek során az Árpád-dinasztia családi történetét vizsgálta. Ebben bizonyos mértékben szó esik a Magyarországgal szomszédos országok, ezen belül a

Rusz dinasztiaival való kapcsolatfelvételtől. Igaz – s ezt alá szeretnénk húzni, hogy a magyarországi tudósok tudományos érdeklődésének oroszánrészt a nyugat-európai országokkal való kapcsolatok vizsgálata teszi ki.

Wertner Mór 1982-ben publikálta munkáját „Az Árpádok családi története” címmel [8,629]. Ebben szó van az Árpádok családfájáról, a különböző európai országok királyi családjaival fenntartott dinasztikus kapcsolatokról. Sok információt tartalmaz arról is, hogy az Árpádoknak milyen kapcsolataik voltak az orosz fejedelmi családokkal. Sajnos, arról nem esik szó, hogy egy-egy adott király milyen tevékenységet fejtett ki keleti irányban, ezért e munka szűk genealógiai kutatásnak tekinthető.

Hodinka Antal, ezen időszak másik neves magyar történésze sokoldalú kutatásaiban szánt bizonyos teret a középkori magyar-szláv kapcsolatok kérdéskörének. Széleskörű ismeretanyaggal rendelkezett, jól beszélt ukránul, oroszul, szerbül, németül, latinul, magyarul és ruszinul, ismerte a középkori egyházi szláv nyelvet. Emiatt már kezdő kutatóként felhívta magára a szaktekintélyek figyelmét. Bécsi tanulmányai során Hodinka Antal az akkori legtekintélyesebb szlaviszta, Jagić Vatroslav tanítványa lett, részt vett abban a hatalmas munkában, amit a szlaviszták folytattak Magyarország östörténete forrásainak összegyűjtése és elemzése érdekében. A szláv források tömegének feldolgozását követően Hodinka Antal 1891-ben „*A szerb történet forrásai és első kora*” címmel megvédte doktori disszertációját [1,151-158]. Ezekben az években ismerkedett meg Thallóczy Lajos ismert szláv-kutatóval, a Közös Osztrák-Magyar Állami Pénzügyminisztérium Levéltárának igazgatójával és csatlakozott a középkori magyar-szláv kapcsolatok kutatásához. Ez utóbbi sajátossága a pontosan behatárolt déli irány volt, azaz nagyobb figyelmet fordítottak a délszlávokkal fenntartott kapcsolatokra, a magyar királyok által az állam déli határain folytatott expanziós politikájára stb. Maga Hodinka Antal feltárta és közzétette a szláv krónikákat – a magyarok Pannóniába való letelepedésének első forrásait –, összeállította a horvát határ menti erődítmények archívumát. 1905-ben a „*Magyar és szláv érintkezések története 1526-ig*” című munkájáért elnyerte a Budapesti Egyetem filozófiai karának docensi címét. Újítónak számított ebben a szférában, hiszen korábban nem tárták fel az adott problematikát. Ezirányú kutatása befejezetlennek tűnhet az olvasó számára, mivel a szerző aránytalanul világította meg benne a magyarok kapcsolatait a különböző szláv népekkel. Egyesek 1526-ig, míg másokat csak a XIV. századig vezet. A Halicsi-Volhíniai fejedelemséggel fenntartott kapcsolatokat a dinasztiai kapcsolatait, illetve a diplomáciai és katonai kapcsolatok révén mutatja be. Hodinka Antal értelmezésében a középkori Magyarország által a szláv országokkal szemben folytatott politika meghatározó tényezőit az államérdekek, ezen belül a terjeszkedés képezte. A történész éppen az államérdekekkel magyarázta a Halics és Volhínia, illetve a Balkán felé történő terjeszkedésre vonatkozó terveket.

Hodinka két szakaszra bontotta Magyarország és Halics kapcsolatait: III. Béla

király uralkodásáig és azt követőre. Nem véletlenül, hiszen a XIII. század közepére alakult ki a Halicsi fejedelemség, III. Béla pedig a kezdeményezője volt a keleti terjeszkedésnek [1,156].

A magyar tudós egyértelműen elismerte azt a tényt, hogy a korai középkortól kezdődően aktív kapcsolatok alakultak ki a magyarok és a ruszicsok (oroszok) között.

Hodinka Antal műveiben többször érintette a magyar-ukrán kapcsolatokat is Magyarország, illetve a görög katolikus egyház történetével összefüggésében. Ezekben például értékes adatokat találunk az Árpád-házi királyok és a ruszicsok kapcsolatairól. Az Árpádok és a Rurikovicsek dinasztiái közötti kapcsolatok az egész korai középkorban kialakultak. Ismeretes például, hogy I. Endre király felesége egy orosz nagyfejedelem lánya volt. A magyar történettudomány lehetségesnek tartotta, hogy I. Endre király felesége hatására alapított pravoszláv apátságot Visegrádon. Hodinka Antal egyetértett ezekkel a feltételezésekkel, ennek alátámasztására Karácsonyi János tekintélyes tudóst idézte, aki szerint lehetséges, hogy I. Endre orosz feleségének köszönhetően gyakorolhatott befolyást a magyar népre a görög-szláv egyház [2,14]. A visegrádi apátságba a király csak a Kijevi Lavrából hívhatott papokat (apátokat), mivel Hodinka Antal szerint „csak ez az apátság volt a Rusz területén” [2,14]. Annál is inkább, mivel Anasztázia a kijevi nagyfejedelem lánya volt.

Hodinka Antal meg is találta azt a forrást, amely alátámasztotta a magyarok és a ruszicsok egyházi kapcsolatait. A Nesztor-krónikában 1015-ös dátummal olyan feljegyzésre bukkant, amely szerint Kijevben Borisz és Gleb környezetében egy Gergely nevű magyarról is említést tesznek, akit a fejedelmekkel együtt megöltek. A magyar történész véleménye szerint ez közvetlen bizonyítéka a Kijevi Lavra és a magyarok kapcsolatainak.

Hodinka Antal tudott azokról a forrásokról is, amelyekben említés történik II. Géza és III. Béla keleti irányban kifejtett külpolitikai tevékenységéről [2,63]. III. Béla felújította a kapcsolatokat Haliccsal. Még az is ismert, hogy a Volodimirko-dinasztiába tartozó utolsó halicsi fejedelmet fogságban tartotta, talán Visegrádon.

Az Anjou-dinasztia uralkodása alatt Magyarország nem szakította meg kapcsolatait a nyugat-ukrajnai területekkel. A magyar történész felhívta a figyelmet arra, hogy a XIV. század elején Lev halicsi fejedelem és Gergely beregi főispán idejében (az előbbi V. István magyar király sógora, míg az utóbbi a „*Rutheronum ducis officialis*” címet viseltek) különösen élénkek voltak a két állam kapcsolatai [2,87].

Hodinka Antal igyekezett információkat gyűjteni arról, milyen jellegű tevékenységet folytatott Anjou Lajos király Galícia viszonylatában. Tudott például arról, hogy Nagy Lajos Lembergben és Przemyslben létrehozta a latin egyház püspökségeit, a pravoszláv templomokat, püspöki hivatalokat átadta a katolikusoknak stb. A történész bővebb információkért Pór Antal ismert magyar tudós írásához továbbítja az olvasót. Ez utóbbi a Katolikus Szemlében (1900 évf. 109. l.) azt írja, hogy Nagy Lajos alapította a halicsi érsekséget. Hodinka Antal véleménye szerint Lajos király eme lépései

vezettek a pravoszláv egyház hanyatlásához, mégpedig olyan mértékben, hogy Kázmér lengyel király 1340-ben Philotheosz pátriárkához fordult azzal a kéréssel, hogy szervezze újjá ezen egyházat. Ám ez Kázmér halála miatt nem valósult meg. Ezt követően Nagy Lajos került a lengyel trónra, aki magyar főurakra bízta Halics irányítását. A XX. század elején tevékenykedő magyar történész elemezte Lajos király 1366-os rendeletét, rámutatva, hogy a tartományok pravoszláv hívői nem várhattak megértést tőle, s maguk is ugyanolyan gyűlölettel és intoleranciával viseltettek a latinok iránt. Ezért politikailag javarészt megbízhatatlanok voltak [2,81].

Hodinka Antal foglalkozik Korjatovics Tódor podóliai fejedelemnek a történelmi Kárpátalja területére való bejöveteleivel. Ez is jelentőséggel bír számunkra, hiszen az adott esemény Lajos király nyugat-ukrajnai ténykedésének eredménye, s bizonyítéka bizonyos ukrán-magyar kapcsolatoknak. A tudós a források alapján igyekezett megvilágítani e kérdést, kutatásaiban a fő hangsúlyt arra helyezte, hogy bebizonyítsa: meghamisították azt az oklevelet, amellyel úgymond, Korjatovics Tódor megalapította a munkácsi kolostort. Korjatovics fejedelem Kárpátaljára való érkezése, itteni tevékenysége vitát váltott ki a tudományos körökben az egész XIX. században, illetve a XX. század elején, s ebben nem csupán a helyi, kárpátaljai tudósok vettek részt, hanem magyarországiak is. Hodinka Antal azon a véleményen volt, hogy Korjatovics Tódor nem érkezhetett 1398 előtt Magyarországra, illetve, hogy politikai menekült volt [2,144].

A Magyarország és az ukrán földek lakossága közötti tartós, élénk kapcsolatokat bizonyították az egyházi-vallási kapcsolatok. E kérdések sajátos megvilágítást kaptak az általunk elemzett magyar tudós hagyatékában. Hodinka Antal például dokumentumokkal támasztotta alá, hogy a munkácsi püspökök kapcsolatokat tartottak fenn a holmi és a przemysli püspökökkel a középkorban és később is. A tudós ennek alátámasztására magára a holmi püspökre hivatkozik, aki arról tanúskodott, hogy aktív kapcsolatok voltak „a magyar és a ruténok lengyel püspökei között még azelőtt, hogy ez utóbbiak 1595-ben csatlakoztak volna az unióhoz” [2,259]. A történész műveiben tovább fejlesztette e gondolatot. Azon a véleményen volt, hogy a helyi (magyar, kárpátaljai – a szerző megjegyzi.) papok alacsony képzettsége és nem megfelelő felkészítése miatt szükség volt arra, hogy Galíciából hívjanak görögkeleti papokat és püspököket [2,261]. Ennek tudományos alátámasztására Hodinka Antal XVI-XVIII. századi forrásokat idézett. Magyarország felvidéki megyéinek ruszin (ukrán) lakosságának hosszú időn át máshonnan érkezett, nem helyi születésű – főleg Galíciái – püspökei voltak. Onnan érkeztek az apátok és papok is. A tudós dokumentumok alapján rögzített olyan eseteket, amikor a Munkácsi kolostor apátjai Galíciába mentek, hogy felszenteljék őket [2,236].

Tehát annak ellenére, hogy különböző államokban éltek, a magyar és az ukrán papság aktív kapcsolatokat tartott fenn – erre a következtetésre jut a történész. E kapcsolatok tovább bővültek azt követően, hogy V. Taraszovics lett a munkácsi

püspökség püspöke [2,264]. Említésre méltó, hogy Hodinka Antal részletesen is foglalkozott e püspök tevékenységével.

Magyarország és Galícia lakosságának hosszú távú kapcsolatairól tanúskodnak a magyar kutató jelentései arról, hogy széles körben használták a szláv nyelvű egyházi szertartáskönyveket is.

A történész aláhúzta, hogy a szertartáskönyvek története lényegesen fontosabb és érdekesebb annál, mint ahogy az első látásra tűnhet. [2,877]. Hangsúlyosan szólt ezek értékéről a szlavisztika és a bibliográfia tekintetében. Ebből kiindulva azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy felkutassa: honnan, milyen úton jutottak a templomok szláv nyelvű szertartáskönyvekhez, beleértve a kézzel írtakat is.

A szláv nyelvű liturgiás könyvek Magyarország területén történő megjelenését Hodinka Antal a magyar királyok galíciai tevékenységével hozta összefüggésbe, azzal az időszakkal, amikor „államunkba kezdtek bejutni a rutének” [2,791]. Ezek a betelepültek görögkeleti hitűek voltak és általában papjaikat is magukkal hozták. Ez utóbbiakkal kerültek az országba az egyházi könyvek. A történész ezzel magyarázza, hogy Magyarországon megtalálhatók a ritka nyugat-orosz és dél-orosz nyelven íródott könyvek is.

Az egyházi könyvek később is eljutottak Galíciából és más ukrán földekről a magyar területekre, így a kárpátaljai megyékbe. A nyomtatás feltalálásával még inkább felélénkült ez a folyamat. A szláv nyelvű, nyomtatott egyházi könyvek java része az „orosz” területekről került Magyarországra.

Az ukrán és magyar területek középkori kapcsolatait jól példázza az a tény is, hogy különböző évszázadokban (a XIII. századtól kezdődően) tömegesen települtek át Magyarországra a nyugat-ukrajnai területekről (Galíciából, Volhíniából) a parasztok.

Az adott problematika megfelelő súllyal van jelen Hodinka Antal életművében. A tudós IV. Béla uralkodásának kezdetével hozza összefüggésbe, aki a tartárjárást követően új erődítményeket kezdett építeni, s betelepítette a környező területeket [2,13]. Csernyihovi Rosztiszlav, a király veje ajándékba kapta a Zemplén megyei Füzér várát, s a közeli Csemernye és Leszna településeket említik a dokumentumokban, mint ruszinok temetkezési helyeit („sepulchra ruthenorum”). A kutatónak szilárd meggyőződése volt, hogy a történelmi Kárpátalja földjeivel kapcsolatban egyáltalán nem lehet beszélni egyik vagy másik etnosz tösgyökeres voltáról, ehelyett inkább betelepültekről van szó, akiket a magyar források „hospeseknek” (vendégeknek) neveznek [2,13]. A magyar királyok e lakosság eme kategóriáinak általában bizonyos előjogokat adtak, ez utóbbiak pedig „jobb sorsot reméltek, mint őshazájukban”. A magyar történész kiemelte a betelepülés jellegzetes vonásait, a XIII. század közepétől a XVII. század elejéig téve azt az időben. Arra a kérdésre, honnan jöttek a ruszinok, egyértelmű választ adott – a Kárpátokon túlról, a bojkóktól és a lemákóktól.

A történész meghatározta azokat az okokat is, amelyek miatt a galíciai parasztek tömegesen települtek át Kárpátalja területére. A következőképpen magyarázta ezt a folyamatot: „Nem valamilyen nagy események készíthették erre őket, hanem maguk azok a viszonyok, amelyek a XIII. század második felétől kezdődően a XVII. századig uralkodtak.” [2,20]. A kutató az orosz krónikák (Ipatyevi lajstrom) elemzése alapján jutott e következtetésre.

A magyar történész tehát kiemelte a magyar-ukrán kapcsolatok olyan formáját, mint az ukrán parasztek áttelepülését Galíciából és Volhíniából Magyarországra.

Eközben a tudomány számára fontos maga a koncepció, amit Hodinka Antal alkotott meg Kárpátalja történelméről, amely szerint e földeket a XI. századig lakatlannak tartotta. Az orosz lakosságot nem tekintette autochtonnak. Ám ez már egy másik kutatás témája.

Hodinka Antal örökségében bizonyos mértékben helyet kapott a középkori magyar-ukrán kapcsolatok megvilágítása is. Ám ő nem tette ezt külön kutatás témájává, ezt az anyagot a magyar történelemmel, illetve a munkácsi püspökség történelmével összefüggésben adta elő. Meg kell jegyezni, hogy a tudós következtései tudományos jelentőséggel bírnak, különösen fontosak az általa felhasznált és idézett dokumentumok, amelyek mára szinte elérhetetlenek.

Hodinka Antal tevékenysége arról tanúskodik, hogy Magyarországon magas tudományos szintet ért el a forráskutatás, minőségi előrelépés történt a szlavisztikában stb. Hodinka Antal helye ezért a legkiemelkedőbb pozitivisták sorában van, akik kiemelkedő eredményeket mutattak fel Magyarország középkori történelmének forráskutatásában. A magyar-ukrán kapcsolatok kérdése nem vált a tudós kutatásainak központi témájává, ám komoly megvilágítást kapott legfontosabb publikált és kéziratban maradt munkáiban.

Hodinka Antal tudományos munkásságát értékelve, ezen belül azt vizsgálva, milyen helyet foglal ebben el a magyar-ukrán kapcsolatok problematikája, célszerű rámutatni arra, hogy a tudós érdeklődött a korabeli orosz történelemtudomány eredményei iránt. Ez Hodinka Antal magyar kutatók által feldolgozott kéziratok hagyatékából ismeretes [7,187].

A magyar tudós jól ismerte az orosz történelmet és történetírást. Mindez több tényezővel magyarázható. A tudóst az motiválta, hogy nagy szükség volt a középkori Magyarország és az akkori „orosz” államképződmények (Kijevi Rusz, egyes fejedelemségek) kapcsolatainak kutatására. A déli szlávok történelmének kutatásakor Hodinka Antal előtt felmerült az „orosz” befolyás meghatározásának szükségessége. Hasonló volt a helyzet a ruszinok történelmének kutatásakor is, amelyre ugyancsak rányomták bélyegüket a középkori magyar-ukrán kapcsolatok általános tendenciái.

Hodinka Antal aláhúzta, hogy Magyarország tudósai passzívok voltak a környező országok történelemtudománya – ukrán, orosz stb. – vívmányainak megismerését illetően. Ezzel kapcsolatosan a kiemelte a következőket: „Magyarországon nem

tapasztalható kellő figyelem nem csupán az orosz, hanem általában véve a világtörténelem irodalma iránt, még a hazai történetírás eredményei iránt sem” [7,188]. A továbbiakban hangsúlyosan említette annak szükségességét, hogy legalább azon külföldi tudományos vívmányokra figyeljenek fel, amelyeknek közül van a magyar történelemhez. Különös figyelmet érdemeltek volna legalább azok a publikációk, feltárások leírásai, amelyek a lengyel és a lett történelemmel, Volhínia és a Délnyugati Rusz régmúltjával kapcsolatosak.

Hodinka Antal felhívta tehát a figyelmet arra, hogy a magyar történészek a XIX. század végén – a XX. század elején nem fordítottak kellő figyelmet a középkori magyar-ukrán kapcsolatok tanulmányozására. Ezzel kapcsolatos észrevételei nagyon fontosak és hasznosak, arról tanúskodnak, milyen volt a történelemtudományok állapota Magyarországon az említett időszakban.

Arról, hogy mennyire voltak ismertek a magyar-ukrán kapcsolatok eredményei, konkrétabb információt a bibliográfiai mellékletből, Hóman Bálint és Szekfű Gyula, a magyar történetírás kiemelkedő alakjainak összefoglaló munkájából kaphatunk. Művük, a *Magyar történet*, amely 1935-ben jelent meg, összegezte a magyar történelemtudomány előző évtizedeinek vívmányait [3,686]. A Magyar Királyság Árpád-házi királyok-korabeli külkapcsolatainak bibliográfiáját a szerzők Horvát Jenő 1931-ben kiadott munkája alapján közlik [4]. A munkák felsorolása eléggé rövid, nincs közöttük olyan, amelyik kifejezetten a kétoldalú ukrán-magyar kapcsolatokkal foglalkozna. Hasonló jellegű a magyar történelem későbbi időszakával, az Anjou-korral, illetve az 1525-ig terjedő időszakokkal foglalkozó tudományos és kisegítő irodalom is.

Így tehát, levonhatjuk a következtetést, hogy a középkori magyar-ukrán kapcsolatok problémájának a magyar történetírásban való kifejtése szinte egy időben történt a történelemtudomány hivatalos elismerésével. A XX. század kezdetéig nem fordítottak kellő figyelmet a téma tanulmányozására, annak ellenére, hogy komoly szükség lett volna erre.

A középkori magyar-ukrán kapcsolatok egyes kérdései megvilágításra kerültek az általunk vizsgált időszak kiemelkedő tudósainak, közöttük Hodinka Antal munkásságában. Mint hivatásos forráskutató, ő hívta fel a figyelmet azon szláv dokumentumok jelentőségére, amelyek a magyar történelemmel kapcsolatosak, elismerte, hogy aktív kapcsolatok álltak fenn a magyar királyok és a Kijevi Rusz, a Halicsi és a Halics-Volhíniai fejedelemségek uralkodói között, amelyeknek gazdasági, politikai és dinasztikus vonatkozásai voltak. A ruszin-ukránok és a munkácsi püspökség történelmének kutatásakor Hodinka Antal hangsúlyosan említette Magyarországot, illetve Galícia és Volhínia lakosságának kapcsolatait még a XIII. századra visszamenően. Ezt bizonyítják az „orosz” eredetű szláv nyelvű liturgia-könyvek, amelyeket Kárpátalján használtak.

1. Font Márta A korai magyar-szláv kapcsolatok Hodinka Antal értelmezésében // Hodinka Antal emlékkönyv. Emlékezés Hodinka Antalról. – Nyiregyháza, 1993. – 115-158 old.
2. Hodinka Antal A munkácsi görögkatolikus püspökség története. – Bp.: MTA, 1909. – VIII+856 old.
3. Hómán Bálint, Szekfü Gyula Magyar történet. I. köt. (Hómán B.) – Bp.: Királyi Magyar egyetemi nyomda, 1935. – 686 old.
4. Horvát Jenő Az Árpádok diplomáciája. 1001-1250.– Bp., 1931.
5. Magyar-orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács E. – Bp.: 1956.
6. Márki Sándor Az oroszok és magyarok első érintkezései. A Bp. VII. ker. M. Kir. Állami gimnázium nyolcadik évi értesítője az 1888 – 1889 iskolai évről.– Bp., 1889. – 3-24 old.
7. Menyhárt Lajos Hodinka Antal a századelő orosz történetírásról (kéziratos hagyatéka alapján) // Hodinka Antal emlékkönyv. Emlékezés Hodinka Antalra. – Nyiregyháza, 1993. – 187 -189old.
8. Wertner Mór Az Árpádok családi története. – Nagy-Becskeren, Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1892. – 629 old.

Gebei Sándor
(*Eger, Magyarország*)

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG ÉS A ZAPOROZSJEI HAD DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATAI 1648-ban*

Rövid írásunkkal mindössze arra vállalkozunk, hogy néhány plusz információt adjunk az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi életben játszott szerepéről a 17. század derekán. Tesszük ezt azért, mert ez a problematika a lengyel, az ukrán és az orosz historiográfiában érintőlegesen bukkan fel. Az Erdélyi Fejedelemség – lényegében – csak kétszer, 1648-ban és 1657-ben kapott nagyobb lehetőséget a nemzetközi szinten, akkor, amikor a lengyel korona megszerzésére nyílt alkalma. Ezekben

* - Ennek a cikknek az orosz nyelvű változata az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Történetének Intézete által kiadott „Ukrajna v Central-no-Szhydrij Jevropi” folyóirat 2005/4. számában is megjelenik.

az években az erdélyi fejedelmek igen szoros diplomáciai kapcsolatban álltak a Zaporozsjei Haddal.

A Rzeczpospolita (a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság) sokszor emlegetett szabadságának sarkköve, a szabad királyválasztás (*electio libera regis*) jogának a gyakorlása 1648-ban aktuálisra vált, akárcsak Ukrajna lecsendesítése. Az 1648. május 10/20-án 56 éves korában, 16 évi uralkodás után elhalálozott IV. Władysław (IV. Ulászló) király – a lengyel mellett a svéd királyi titulust is viselte – helyére két testvéröccse pályázott: Jan Kazimierz (János Kázmér) és Karol Ferdinand (Károly Ferdinánd). De esélyesnek számított Philipp Wilhelm (Fülöp Vilmos) neuburgi herceg, III. Zsigmond lengyel király lányának a férje, továbbá „az ausztriai házból Leopold (Lipót)” Az erdélyi fejedelem tanácsosának, Kemény Jánosnak az emlékirata trónjelöltként említi „magát a római császárt” (=III. Ferdinándot), „a moszkvai cárt” (=Alekszej Mihajlovicsot), „a svéd királyt” (=X. Károly Gusztávot), „a brandenburgit” (=Friedrich Wilhelmet, Frigyes Vilmost), „de biztatják vala az fejedelmet” (=I. Rákóczi Györgyöt) is.¹ A lengyelországi Rákóczi-hívek élén az a Janusz Radziwiłł állt, aki a lengyel disszidenseknek (=nem katolikusoknak, lutheránusoknak, kálvinistáknak, unitáriusoknak) a vezetője volt, sőt, hívei között nagy számban „az görög valláson lévők is” találhatóak voltak.² Kemény János ide sorolta a kozákságot is: azok „igen addictusok voltak Radcivilhez.”³ – állította Kemény. (I. Rákóczi György erdélyi fejedelem lengyel királysággal kapcsolatos elképzeléseiről és törekvéseiről a 20. század elején a neves magyar történész, Lukinich Imre egy teljes monográfiát írt, ám a nagyszerűen felépített és megjelenített munka – a források hiánya miatt – ezeket a terveket nem kötötte össze az Ukrajnában zajló eseményekkel.⁴)

A lengyel korona megszerzésének gondolata Báthori István lengyel királysága óta nem volt új jelenség az erdélyi külpolitikában, de a korona megszerzésére tett, 17. század közepén tapasztalt lépések merőben mások és szokatlanok voltak a korábbi időszakhoz képest. Meggyőződéssel kijelenthetjük, hogy az erdélyi politikusok Radziwiłł és a vallási disszidensek katolikus lengyel-litván államban játszott igazi szerepével tisztában voltak, ám nem mondhattak le erről a közvetítő kapocsról, amelynek révén a kozáksághoz eljuthattak. Ahhoz a kozáksághoz, amelynek a néhai IV. Ulászló lengyel király az általa vezetendő törökellenes háborúban kulcsfeladatot szánt. Ez a Zaporozsjei Had viszont most, 1648-ban a magával a Rzeczpospolitával keveredett háborúságba és okozott súlyos veszteségeket a lengyel-litván államnak.

A Dnyeper vidékéről érkező hírek alaposan összezavarták a gondosan megtervezett, törökellenes politikai kombinációkat, hiszen a Zaporozsjei Had a leendő ellenséggel, a tatárokkal szövetségre lépett. Milyen céllal szövetkeztek? Újabb és újabb kérdések: a kozák – tatár együttműködés megghiúsítja vagy nem, a törökellenes háborút? Erdély háborús készülődése folytatódjon-e, vagy hiábavalónak bizonyulnak a már eddigi erőfeszítések? Vajon, a kozákság katonai győzelmeit ki lehet-e aknázni Erdély számára a lengyel királyválasztási küzdelemben?

I. Rákóczi György fejedelem hogy az őt izgató és az erdélyi politika irányát befolyásoló kérdésekre választ kapjon 1648. június 3-án Munkácsról Bencser (?) Pál (talán Bender-i Pál?) nevű követét a kozákokhoz küldte a „Zkolia” (Szkole) – „Ztrij” (Sztrij) – „Neszter” (Dnyeszter) – Bar – „a hetman jószága” (értsd: a hetman „országá”) útvonalon. Utasításának megfelelően ki kellett puhatolnia a kozák – tatár viszony lényegét: a kozákoknak „van-e correspondentiájok az tegzesekkel”? Milyen feltételekkel jött létre közöttük egyezség, azt írásosan megerősítették-e? (Érdekességként jegyezzük meg, hogy a fejedelem két olyan személyt is megnevezett, akik sikerre vihették az erdélyi kívánalmakat. Egyikük a hetmannál szolgáló „Rác György nevű” ember, „akit a tegzesek (hajdan) elfogták volt” s onnan került a kozákokhoz, a másikuk pedig „Gyuricza kapitán”, aki már többször megfordult a Krimben, a tatároknál.⁵

Sajnos, adatok hiányában nem tudunk beszámolni az általunk ismert legkorábbi erdélyi – kozák kapcsolatfelvétel részleteiről. Azt viszont tudjuk, hogy a gyulafehérvári udvar komolyan nekilátott a megkezdett kapcsolat elmélyítéséhez. Az öreg fejedelem idősebb fia, A későbbi II. Rákóczi György 1648 szeptemberében saját követét, Sebesi Miklóst indította útba, Moldván keresztül a kozákokhoz. A útvonal kiválasztása kényszerűségből történt, s ezért a moldvai vajdát, Vasile Luput – bizonyos mértékig – be kellett avatni az erdélyi tervekbe. A fiatal Rákóczi arra kérte a vajdát, hogy „a maga emberét is adván az mi emberünk mellé, mehessen emberünk igen titkosképpen szintén az kozákok táborában, oda az holott a fő hetmanjok találtatik”, hogy onnan pontos információkkal térhessen vissza Erdélybe és Moldvába. A fejedelemnek mindenképpen kapcsolatba kell lépnie a hetmannal – hangoztatta a fejedelmi trón várományosa -, mert „mind külső szabadságokban s mind peniglen vallásokban megbántódott (lengyel – G.S.) rendek” segítségért fordultak Erdélyhez, valamint azért is, hogy a hetman a „a pápistákon kívüli” rendekkel értsen egyet és együttes erővel állítsák helyre „a megbántódott szabadságokat”. Az erők egyesítésére fennáll a lehetőség, hiszen „egyenlő tetszésből” cselekednek – emeli ki a disszidensek (Radziwiłł) és a kozákok vallási alapú érdekazonosságát a fiatal Rákóczi György.⁶

Ez az elképzelés, hogy a vallási disszidensek és a kozákok egy táborba kerüljenek és segítségükkel az erdélyi fejedelem kisebbik fia, Rákóczi Zsigmond a megüresedett lengyel trónra jusson, realisnak tűnt a fejedelem környezetében. Moldva megnyerése pedig kézenfekvőnek látszott a Lupu – Radziwiłł (após – vő) kapcsolat miatt.

Sebesi Miklósnak biztosítania kellett Hmelnickijt arról, hogy Erdély fejedelme „igaz jóakarója” a kozákságnak, szívesen fogadná követeit az udvarában. Szándékának igazolására, a követnek el kellett mondania a pápisták szörnyű fogadalmát: „gyüke-restől s nemzetségestől igyekszik őket (a kozákokat – G.S.) kitörteni”, mert papjaik úgyis feloldozzák bűneik alól. Ezért „a görög vallásúaknak” ki kell egyezniük a nem katolikusokkal, hiszen azok nem a kozákok ellenségei. Végül, „nem kárukra”, inkább

hasznokra” szeretne volna fejedelem ő nagysága azt is tudni: milyen választ adott a kozákság a Rzeczpospolitának? „...mint való kötelességek vagyon az tatárral”? A Porta tiltó parancsa ellenére kitartanak-e a tatárok a kozákok mellett?⁷

A Radziwiłł-vonalat, az ekkor még fontosabbat, maga a fejedelem tartotta kezében. Göcs Pál megbízatása úgy szólt, hogy keresse fel a litván herceget és a kálvinista Jerzy Niemyriczet, majd az ottani körülményektől függően, találkozzon Adam Kisiel kijevei vajdával és a kozák hetmannel. I. Rákóczi György Litvániába küldött üzenetének a lényege két pontba sűrítendő.

1. A herceg (Radziwiłł) „tovább is azon állapotot promoveálja”, vagyis, a litván főúr Rákóczi Zsigmond trónigényét továbbra is támogassa és annak érdekében cselekedjen.

2. „Köld pízt urunk az hadak gyütisire”, hogy a Rákóczi-párt kellő erőt vonulathasson fel szükség esetén. Niemyriczet közvetítésre kérte fel az erdélyi uralkodó és általa Kisielnek „becsületes” ajándékot helyezett kilátásba. A kozákok anyagi támogatását az „Öreg” fejedelem magára vállalta.⁸ (A kozákoknak írt levél, minden valószínűség szerint, a majdnem egy hétig tartó piljavci ütközet után érkezett meg Hmelnickij táborába.)⁹

A Piljavka és Sztarij-Konsztantynov (Stary Konstantynow) közötti hatalmas összecsapás (100 ezer kozák és tatár, ugyanannyi lengyel a másik oldalon) 1648. szeptember 13(23)-án a Rzeczpospolita szégyenteljes vereségével zárult. A csata egyik lengyel résztvevője a vereség kizárólagos okának Zasławski nagyhetman gyáva, áruló magatartását vélte, aki seregeit hátrahagyva, elsőként futott el a csataterőről.¹⁰ Zasławski, hogy önmagát tisztázza és a felelősséget másokra hárítsa, a szenátusban ekképpen védekezett: „az átkozott hiúság megszegyenítően becsapott (bennünket – G.S.), mivel minden katona rotmiszter akart lenni, minden rotmiszter ezeres, az ezeres pedig hetman.”¹¹ A kozákok 100 ezer élelemmel, lőporral, munícióval és nemesi vagyontárgyakkal megrakott társzekeret, továbbá 80 ágyút, rengeteg puskát, hidegfe-gyvert zsákmányoltak. Még a nagyhetmani buzogány is hadi trófea lett. „veszteségünk több mint 7 millió – vonta meg a piljavci mérleget egy közkatona -, de a szégyen ezer millió, mert jó irányítással, istenfélő parancsnokokkal, szerencsés győzelem születhetett volna.”¹²

Ukrajna életében az 1648. év első kilenc hónapja óriási változást eredményezett. Mindössze háromnegyed év kellett ahhoz, hogy Lengyelország és Ukrajna évszázados kapcsolata szétszakadjon. A kozákság, amely 1648. előtt a fennmaradásáért, hol a lengyel feudális urakkal, hol a rablóportyákra induló tatárokkal élet-halál küzdelmet vívott, a Rzeczpospolita ukrán végekre csoportosított haderejét három jelentős csatában megsemmisítette. Ezeknek a sikereknek egyik okát vitathatatlanul a kozák – tatár szövetségben lelhetjük fel, de a lakosság tömeges elkozákosodása újabb és újabb területeken – Belorussziában, Volhíniában, Podóliában -, fenyegette a még mindig interregnumát élő Rzeczpospolitát.

Hmelnickij a győzelmeket maximálisan kiaknázta, diplomáciai mozgásterét kiszélesítette. Követei Konstantinápolyban és Iasiban is előfordultak. A Krím – Zaporozsei had szövetségét megerősítette a török Portával, a török katonai segítségével fejében a Lengyel Királyság jelentős, „a Dunától egészen Lublinig” terjedő részét ígérte. Elképzelése szerint „Ukrajna maga külön Rzeczpospolita lesz”.¹³

Moldvában Lupu vajda nagy tisztességgel fogadta Hmelnickij követeit és beleegyezett a hetmani követelések teljesítésébe. Megígérte, hogy Moldva – Oroszországhoz hasonlóan – az Ukrajnából menekülő slachtának menedéket nem nyújt.¹⁴ A moldvai vajda, aki eddig a lengyel és a török barátság között lavírozott, kényes helyzetének javítása céljából magához kérte Kemény Jánost, a befolyásos erdélyi tanácsurat és bizalmasan felajánlotta a szolgálatait Erdélynek: „kész leszen ő is (Lupu – G.S.) cooperálni dolgának promotiójában mind lengyelországi nagy ember jóakarói által s mind egyéb utakon, csak az fejedelem is viselje hozzája jó affectust és tartson vele jó correspondentiát etc.”¹⁵ Lupu ajánlkozását és engedékenységét a Rzeczpospolita belpolitikai életének gyökeres változásai motiválták. A lengyel hadak megsemmisülése Ukrajnában reális közelségbe hozta azt, hogy az erdélyi fejedelem, illetve valamelyik fia elnyerje a lengyel trónt. Lupu taktikai érzékére vall, hogy a Keménnyel folytatott megbeszélései során beleegyezett az erdélyi hadak szabad elvonulásába Moldván keresztül Lengyelországba. Sőt, moldvai zsoldosok toborzásától sem zárkózott el. A lengyelországi bevonulás támogatására 100 ezer arany kölcsönt ígért Erdélynek, és azt is megfogadta, hogy az erdélyi ügy előmozdítására minden befolyását latba veti a Portán. A Rákóczi-orientáció megpecsételésére egy házassági terv kínálkozott: „igen alkalmas volna az vajdának kisebb lányát, Rákóczi Zsigmondnak elvenni”.¹⁶

A nagy egyetértés és látványos együttműködés jele volt az is, hogy Kemény János innen Moldvából indította útnak „jó szóval tudó, látott, hallott udvari katona és nemes ember” Mósa Gergelyt és Rác Györgyöt, „ki nyelveket is tudott és görög valláson is vala” a fejedelem és saját leveleivel Hmelnickijhez.¹⁷ Annak ellenére, hogy a levél tartalma ismeretlen előttük, a későbbi eseményekből mégis rekonstruálható. I. Rákóczi György Zsigmond fiának a királlyá választásának támogatását kérte a hetmantól, és katonai szövetséget ajánlott Lengyelország ellen.¹⁸ Miron Korduba ukrán történész még azt is említi, hogy Rákóczi Krakó elfoglalására tett javaslatot, mert a fejedelem – állítja Korduba – az ősi fővárosban elrejtett koronát így szerette volna megkaparintani.¹⁹

Mósa és Rác az időközben Lvov városáig előrenyomult kozák táborban találkozott Hmelnickijjal, ahonnan a hetman egyáltalán nem sietett visszabocsátani az erdélyi követeket. Húsznapos ostrom után. 100 ezer arany lefizetése és 500 ezer arany értékű posztó kiszolgáltatása fejében beszüntette a kereskedőváros elleni rohamokat.²⁰ Seregével a lengyel határon fekvő Zamość alá vonult, s ide vitte magával az erdélyi követeket is.

Nehéz megmagyarázni, pontosabban többféleképpen is magyarázhatjuk Hmelnickij lengyel-ukrán határra való érkezését. Az egyik lehetséges indoklást magától Hmelnickijtől idézhetjük. „Nekem sikerült elérni azt, amire nem is gondoltam, majd megmutatom azt is, amit kigondoltam. Az egész orosz (értsd: ukrán - G.S.) népet kiszabadítom a lengyel rabságból. Először csak saját sérelmemért harcoltam, most a pravoszláv vallásunkért fogok küzdeni. Az egész cserny (plebs – G. S.) Lublinig és Krakkóig segít nekem ebben, ám a parasztságtól el nem állok, mert az a mi jobb kezünk. **A határon túl háborúval nem megyek** (kiemelés tőlem - G.S.), kardot a törökre és a tatárra nem rántok. Ukrajnában, Podóliában, Volhíniában lévő, Lvovig – Halicsig – Chelmig húzódó fejedelemségünkben a javaink elegendőek számunkra.”²¹

Tulajdonképpen az ukrán nép felszabadítása, Ukrajna nyugati, északnyugati határainak kijelölése, a kozák – paraszt társadalmi szövetség zavartalan funkcionálása, a török-tatár külpolitikai háttér biztosítása a Zamoščhoz való felvonulással megvalósult. De hogyan tovább? Hmelnickij válasza nem az elszakadás, nem egy önálló, szuverén állam kialakítása, megszervezése volt – ahogyan azt Szilágyi Sándor nagy jelentőségű, 1890-91-ben publikált munkájában vélte²² -, hanem egy erődemonstrációval kicsikart megegyezés a lengyel királlyal. Hangsúlyozzuk, hogy a királlyal és nem a panokkal és a slachticsokkal való kiegyezésről van itt szó. Kétségtelen, hogy a győztes hetman mindezek ellenére alattvalónak érezte magát, de olyan alattvalónak, aki minden királyi alattvalóval egyenlő. 1648 végén célja egy nemesi befolyástól szabad, centralizált monarchia volt. Hmelnickij arra számított, hogy egy erőskezű uralkodó képes lesz a kozákokat és a parasztságot ért sérelmeket orvosolni, és a kozákság korábbi privilégiumait biztosítani. IV. Ulászló halála utáni viszont nem volt király, nem volt kihez fordulni, nem volt kivel érdemben tárgyalni! Hamarosan bebizonyosodott, hogy a Rzeczpospolita azért küldte Kisiel Hmelnickijhez, hogy „a véres szivárvány” megsemmisítéséhez szükséges hadakat a tárgyalások ideje alatt összegyűjthesse. A lengyel nemesség, mint politikai tényező a piljavci ütközet után végérvényesen hitelét veszítette Hmelnickij előtt, még sürgetőbbé vált a király személyének kiválasztása.

A Rákócziak királyi aspirációiról a hetman már szeptemberben értesült Radziwiłł embere, Niemyricz révén. Lvovnál ez a kombináció újra előtérbe került. Hmelnickij nem tanúsított antipátiát az erdélyiekkel szemben, de számára a litván herceg részvétele a Hmelnickij – Rákóczi kapcsolatban kozák részről nem volt kívánatos. A katolicizmus elleni közös fellépés ugyanis nem lehetett olyan kohéziós erő, mint a kozákság és a parasztság egymásra utaltsága az antifeudális harcban. (Radziwiłł birtokai sem kerülték el a belorusz parasztfelkelések pusztításait és a parasztok támogatására sietett kozákok portyáit.) Ezért a Rákóczi-javaslat óvatosságra intette, és talán éppen ezért, a Zamoščhoz való jövetellel akarta megsürgetni az október 24-én megnyílt királyválasztó szejm döntését. (A kozákság képviselői a szejm idején

Varsóban tartózkodtak.) Általánosan hangoztatott az a nézet, hogy Hmelyickij idegen származású királyra eleve nem gondolt. IV. Ulászló öccseit tette mérlegre és János Kázmér megválasztást szorgalmazta. Károly Ferdinándot mindenki „fanatikus katolikusnak, minden más vallású esküdt ellenségének” ismerte, ráadásul az ukrán nagybirtokosok pártfogását élvezte, ami Hmelyickij magatartását alapvetően meghatározta. De befolyásolhatta Hmelyickij álláspontját János Kázmér még trónörökösként hozzá írott levele, amelyben az áll: „Ha király leszek, a háborút lecsendesítem, a Zaporozsjei Hadon és rajtad bosszút nem állok, kiváltságaitokat, jobbat, mint eddig volt, biztosítom.”²³

A kozákvezér mindenestre a szenátoroknak címzett levelében kijelentette, amennyiben János Kázmért választják meg királyuknak, akkor engedelmeskedik, ellenben „ha valaki mást választanak, akkor ő, Bogdan, a Zaporozsjei Haddal és a tatárokkal nagy háborút visz rájuk.”²⁴ A nyílt fenyegetésen túl a szenátorok megismerkedhettek a többi kozák követeléssel is: általános amnesztia, 12 ezer fős Zaporozsjei Had, amely csak a királytól és nem a Rzeczpospolitától függ, vallásszabadság az unituson (görög katolikuson) kívül, a kozák szabadságok visszaállítása stb.

A szenátus engedett is, meg nem is. Elfogadta az általános amnesztia, nem 12 ezres, de 15 ezres kozák had, a pravoszláv vallás szabadsága javaslatokat, ám annál határozottabban követelte a tatárokkal kötött szövetség felbontását, a kozákok jobbágyoktól való elhatárolódását, a parasztság földesuraikhoz való visszatérését. Mielőtt az alkudozások döntő szakaszba jutottak, 1648. november 7(17)-én²⁵ királlyá választották János Kázmért.

A királyválasztás napjának komoly figyelmet kell szentelnünk, mert a november 7. illetve a november 17. julián vagy gregorián naptár szerinti értelmezése hibára adhat okot. A 7. és 17. dátumok közül a 7(17)-i valójában a királyválasztás napját, a 17(27)-i dátum Hmelyickij Zamosóctól Rákóczihoz írt válaszlevelének a dátuma. Hmelyickij ebben a levelében kedvezően reagált Erdély javaslatára, még Báthori Istvánt is említette, aki „multa privilegia et libertates” adományozott a Zaporozsjei Hadnak. A kozákság „teljes szívvel és lélekkel” támogatja „Illustrissimam Celsitudinem” és elfogadja lengyel királynak („patronum et regem Poloniae patriae nostrae cupimus” – Lengyelország, hazánk patrónusává és királyává fogadjuk) – írta a hetman és egyúttal azt is kérte, hogy Erdélyből minél hamarabb seregek induljanak Lengyelországba, ahová ő is küldi saját katonáit (militibus suis quam citissime aggredi iubeat Poloniam, nos quoque cuncti cum toto exercitu nostro).²⁶

Szembesítve a levél tartalmát a hetman János Kázmér érdekében kifejtett tevékenységgel, meghökkentő ellentmondásra bukkanunk. Hmelyickij János Kázmér megválasztását sürgette, nyomást gyakorolt a szenátusra, a szejmre, ugyanakkor ébren tartotta az erdélyi reményeket. Miért és mi célból?

Úgy véljük, hogy egy tehetséges politikus diplomáciai előrelátásából

Hmelnyickij legalább három problémakört átgondolt:

1. János Kázmér királlyá választása ellenére sem dőlt el a király és a Rzeczpospolita mindenható urai között a hatalmi harc. Igaz, hogy Piljavci a háborús frakció átmeneti vereségét jelentette, de naivitás lenne feltételezni azt, hogy Wiśniowiecki, Koniecpolski, Zasławski stb. és az ukrajnai slachta belenyugodott gazdag birtokainak elvesztésébe. Tulajdonképpen a háborúskodás oka fennmaradt, a csend, a fegyvernyugvás ideiglenes, csupán a háborús készülődéseket leplezte.

2. Mivel János Kázmér november 7(17) óta a Rzeczpospolita választott, de nem koronázott királya, egy interregnum és regnum közötti, sajátos időszak keletkezett, amely a kozákhetman bizonytalansági érzetét továbbra is fenntartotta. Egyelőre hallgattak a fegyverek, egyelőre semmiféle fegyverszüneti megállapodás nem született, a háborús készülődés állandósult.

3. A háború békével való felváltásáról a kozákoknak és a lengyeleknek elvileg különbözött az álláspontjuk. Míg a lengyelek mereven ragaszkodtak az 1648 előtti állapotok visszaállításához a kozákszabadság és a pravoszláv vallás tiszteletben tartásával, addig a kozákok számuk gyarapítását, autonómiájuk szélesítését követelték. Az egymással szembeesülő alapelvek konfliktustartalma előbb – utóbb háborúba torkollott.

Érzékelhető, hogy a fenti problémakör bármelyikének a lezárása a háború elkerülhetetlenségét sugallta Ukrajna tényleges urának. Így aztán a körülmények szükségszerűen az egyetlen megoldási lehetőségre, a Rzeczpospolita szomszédállamaival való kapcsolatteremtésre sarkallták.

A tatárookra perspektivikusan nem számíthatott a Zaporozsjei Had, egyfelől azért, mert a keresztények – hitetlenek közötti szerződések bármikor felrúghatóak, másfelől azért, mert a tatárság érdeke csupán a zsákmányszerzéshez, s nem a politikai viszonyok rendezéséhez kapcsolódott.

Hmelnyickij Oroszországot nem tudta diplomáciai szövetségeseül megnyerni, mert a moszkvai kormányzat nem kockáztatta az 1634 óta Lengyelországgal érvényes „örök békéjét”. Hogy szimpatizált „az igazvallásúak” küzdelmével, azt többek között az is bizonyítja, hogy cári ukáz tiltotta meg az orosz – lengyel határmenti, a putyivli, a hotmizsszki vajdáknak a menekülő slachticsok befogadását. Szemet hunytak „az oroszok” kozákokhoz való szökése felett, élelmet és muníciót szállítottak Ukrajnába.²⁷ A hivatalos „jóindulatú semlegesség” ténylegesen a lengyelelles háborút támogatta.

Az Erdélyi Fejedelemség konkrét javaslatait a diplomáciailag elszigetelt Ukrajna nem hagyhatta figyelmen kívül. A közös együttműködéssel kecsegtető ajánlatot meg kellett ragadnia Hmelnyickijnek még azon az áron is, hogy a királyválasztás már végbement. Az Erdélyi Fejedelemség alkalmasnak látszott egy olyan szövetkezésre, amely felváltja a kozák – tatár kényszerű koalíciót. Függetlenül attól, hogy Hmelnyickij nem ismerte a fejedelem rendszeres kapcsolattartásra törekvő diplomáciai mozgásterét, mégis szívesen ment elébe a gyümölcsözőnek ígérkező

erdélyi ajánlatnak. A Rzeczpospolita és Erdély viszonyának kiéleződéséből Ukrajna csak hasznot húzhatott.

A krakkói vajda például, mihelyt értesülést szerzett az első erdélyi – kozák követváltásról, azonnal megkongatta a Rzeczpospolita feletti vészharangot. 1648. december 13-i levelében a vajda Ossoliński kancellárt arról tudósítja, hogy „Rákóczi nagy reményeket fűz Hmelynickijhez”, a koronahetmansággal kecsegteti. Erdély szerte zsoldos toborzás folyik, a fejedelem seregei katonai készenlétkben állnak. „Az istentelen Bethlen Gábor” időszaka fenyegeti az országot Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1613 – 1629 között), az az idő, amikor „Bethlen a mi vidékünkön” volt az úr. Arról is értesült a krakkói főúr, hogy a Hmelynickijtől visszatérő Mósát és Ráczt „3 ezer kozák kísérte egészen Munkácsig”.²⁸

A túlzásokat és a rémhíreket elhanyagolva, a lényeg abban volt, hogy Hmelynickij megbízottai már az új fejedelemmel, II. Rákóczi Györggyel találkoztak. Kozák részről a szószóló a zsoldos vodi csatában kozák fogságba esett egykori slachtics, „az (kozák) hadak nótáriusa, ki az hetmán után elsőbb tekintetbe és mindenek vala, Joannes Vihovszki” volt.²⁹ Az államügyekbe beavatott Kemény János többek között azt állítja, hogy **Vigovszkij társával együtt „aperte invitálták a királyságra az fejedelmet, avagy öccsét, mivel már apjok megholt volna”** és hosszasan tárgyaltak a megvalósításáról módjáról.³⁰ Erdélyben újra feléledt a már elveszettnek hitt lengyel korona megszerzésének reménye.

Nem volt vesztegetésre való idő. Az új fejedelem, II. Rákóczi György haladéktalanul nekifogott az apai örökség valóra váltásához, azaz, a lengyel trón Rákócziaknak való biztosításához. Delegátusa, akit részletes programmal látott el, már 1649 januárjában a perejaszlavli kozák kancellárián az erdélyi elképzelésekről szónokolt. A tárgyalások elmélyítésének a feltétele az volt, hogy Hmelynickij a bekövetkezett változások, tehát János Kázmér megválasztása ellenére sem módosítja a november végi – december eleji ajánlat, vagyis továbbra is kitar a Rákócziak lengyel királysága mellett. Miután az erdélyi követ meggyőződött a hetman változatlan szándékáról, olyan kozák meghatalmazott Erdélybe való indítását sürgette, akinek a megbízó és tárgyalásokra feljogosító levelei II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond neveire lesznek kiállítva, és aki minden részletről felelősséggel tárgyalhat, megállapodhat. Rákóczi Zsigmond a kozákság élén csak akkor képzelhető el – hangsúlyozta az erdélyi diplomata -, ha a Zaporozsjei Had vezetői hűséget és engedelmességet esküsznek neki, mint „szabad akaratból választott és hiútt királyoknak”. Vállalniuk kell, hogy a sikerért „fejek fennállásáig” harcolnak és hogy a megkötendő béke pontjait maradéktalanul elfogadják. Ez esetben a Zaporozsjei Had minden késedelem nélkül nyomuljon be Lengyelországba, a koronázást akadályozza meg, Krakkót zárja ostromgyűrűbe, nehogy a koronát onnan elvigyék („az hetmán ökegyelme impediálja az coronatit, Krakkót lenta obsidioval bátor csak körül vevén és az passusokat obtinealván, koronát el ne vihessék, mert az coronázat igen

fogja nehezíteni az dolgokat”).³¹ Az erdélyi kívánalmaknak ezzel még nem volt vége, mert „a máramarosi passus” katonai biztosítását is, János Kázmér választott királyságának annullálását is a kozákokra testálták. Az electio megtámadásának jogi alapját – erdélyi vélemény szerint – az adta, hogy a szabad királyválasztás feltételei csorbát szenvedtek, „az országnak fegyverben létele alatt” nem alakulhatott ki szabad vetélkedés a trónért, ráadásul tertius competitor (harmadik jelölt) is jelentkezett. (Ha) „Ezek Isten áldásából meglevén, ez alatt itt mi is oly készülletben leszünk, mindjárt expediálhassuk öcsémuramat ő kegyelmek kívánsága szerint” – jelentette ki az idősebb Rákóczi testvér.³²

A Rákóczi testvérek irreálisan sokat kívántak Hmelynyickijtől. Tulajdonképpen az egész vállalkozás lebonyolítását a Zaporozsjei Hadra próbálták áthárítani. Krakkó ostroma, a koronázás megakadályozása, az electio megsemmisítése, mint Rákóczi Zsigmond leendő királyságának feltételei, az Európára szóló diadalok ellenére is a kozákság erejét meghaladták. A diplomáciai kapcsolatok viszont nem szakadtak meg.³³

¹ Kemény János művei (A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája) Budapest, 1980. 295., Az erdélyi követek Bethlen Ferenc és Klobusiczky András Varsó felé tartva Biecz-ből Rákóczi Zsigmondnak többek között ezt írják 1648. október 11-én. - Lengyelországban „totus est Rákóczianus” - Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok (Közzétette: Szilágyi Sándor) t. I. Budapest, 1890. 11., (Szilágyi: Erdély I.)

Ugyanők Rákóczi Zsigmondnak Varsóból 1648. október 21-én. - „Bizonyosan beszíltik ma valami barátok, capellani ducis Visnovecii, hogy az herceg egyetért Razivill herceggel in dando suffragio pro eligendo novo rege s egyedől Nsgodat emlegeti, ...”- Szilágyi: Erdély I. 13.

² Kemény János művei 295-296.

³ Ua. 296.

⁴ Lukinich Imre: I. Rákóczi György és a lengyel királyság. Budapest, 1907.

⁵ Székely oklevéltár. (Szerkesztette: Szádeczky Lajos). t. VI. Kolozsvár, 1897. 182.

⁶ Erdélyi országgyűlési emlékek. t. X. (Szerkesztette: Szilágyi Sándor) Budapest, 1884. 498-499.(EOE)

⁷ EOE 499, 500.

⁸ Ua. 494., Rákóczi Zsigmond herceg levelezése - Történelmi Tár Budapest, 1887. 432.

⁹ Кордуба М.: Боротьба за польский престил по смерти Володислава IV. - Жерела до истории України - Руси. (Материали до истории української козащини) Т. XII. Львів, 1911. 56., Бутич И.: До истории украинского - трансильванських

взаемин (1648 - 1656) "Архив України" 1966/3. 63.

¹⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Выпуск II. (первая половина XVII ст.) Киев, 1896. 432.

¹¹ Документы Богдана Хмельницкого (1648-1657). Киев, 1961. 117 - 119, 140 - 145.

¹² Документы, 117-119., Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. II. Москва, 1953. 67., 78., Rudawski J.: *Historja Polska od śmierci Władysława IV. aż do pokoju oliwskiego*. t. I. Petersburg-Mohylew, 1855. 40-41.

¹³ Костомаров Н. И.: Богдан Хмельницкий. Т. 1. Тернополь, 1888. 173.

¹⁴ Крип'якевич И. П.: Богдан Хмельницький. Київ, 1954. 391 - 392.

¹⁵ Kemény János művei 297-298.

¹⁶ Уа. 298 - 299.

¹⁷ Уа. 299.

¹⁸ Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. t. XXIII. (Szerkesztette: Szilágyi Sándor) Budapest, 1874. 3. (МННД)

¹⁹ Жерела XII. 56 - 57.

²⁰ Документы, 192 - 193.

²¹ Воссоединение Т. II. 108 - 109.

²² Szilágyi: Erdély I. 5.

²³ Уа. 130.

²⁴ Соловьев С. М.: История России с древнейших времен. Книга пятая, том десятый (V/10) Москва, 1961. 541., Бранке Н.: Богдан Михайлович Хмельницкий. Москва, 1877. 25., Голобуцкий В. А.: Запорожское казачество. Киев, 1957. 177., Уо: Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 гг. Киев, 1962. 138 - 139.

Hmelynickij és a kozákok követeléseik ismétlődnek 1649 májusában a varsói információk alapján. Az erdélyi követ leveléből: – „Ipse [Hmelynickij] ducatum petit, sztarosztja [legyen] s imiz-amaz rajtok, mint eddég, ne regnáljon, ne parancsoljon senki nekik az királyon kívül, hanem hadd éljenek ők magok szerint privatis juribus, hiszen mikor az szükség kívánja, ők készen lesznek az közönséges haza szolgálatjára.” – In: Szilágyi: Erdély I. 36.

²⁵ Голобуцкий В. А.: Запорожское казачество 277., Ochmann-Staniszevska, Stefania (Zebrała i opracowała): *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668*. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały. T. I. 1648-1660. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989. 44.

²⁶ Hmelynickij levele Rákóczi Györgyhöz, „1648. november 17/27.” (sic!!!) – In: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok – Közzétette: Szilágyi Sándor): t. I. Budapest, 1890. 6.

„Ilme ac Magn. Dne princeps Ungariae, dne dne nobis clementissime etc.

Libentissimo animo atque benevolo legatos missos a Mgn. tua suscepimus, ex quibus optime intelleximus, quod nobis Magn. tua magnam benevolentiam ostendit, plus et ultra grati animi significatione pollicitus es; quoniam antecessores piae memoriae, Stephanus Batory hac etiam de regione, a quo multa privilegia et libertates tenemus huiusque, et tanquam filios suos benevolentia sua quasi alis textit, sic opinio atque persuasio nostra fert, quod futurus nobis dominus ac patronus tutus, quoniam polona gens nimirum omnis atque universa contra nos inimicitiam et iram excitavit, itaque toto animo atque pectore nostro unanimiter **Ilmam Celsnem habere patronum et regem Poloniae patriae nostrae cupimus** (kiemelés tőlünk – G.S.). Ideo Ilma Cels. tua militibus suis quam citissime aggredi iubeat Poloniam, nos quoque cuncti cum toto exercitu nostro atque potentia Ilmam Cels. tuam sequemur et admovebimus, ob meliorem et clariorem sermonem, qui oretenus Cels. tuae fundamentaliter et explicatius narrabunt legati nostri, quos ad Cels. tuam electos de exercitu nostro mittimus. Expostulamus officiosissime, omnibus in sermonibus adhibeatur plena fides iisdem. Deinde sumus Ilmae Cels. tuae amicissimi et ad obsequia omnia paratissimi.

Datum Zamoysciae die 17. Novembris anno 1648.

Ilmae Celsdinis tuae
famuli obedientissimi
Bohdan Chmielnicki
hetman woyska zaporoskiego

Адрес (кому) Ilmo ac Cels. principi dno dno Georgio Rakocy dei gratia principi Transylvaniae, partium regni Ungariae dno, Siculorum comiti etc. Dno plurime observandissimo.

Ennek a levélnek a dátuma Szmolij V. A. – Sztjepankov V. Sz. munkájában 7(17) **ноября 1648 г.** – Богдан Хмельницький. Хроника, життя та діяльність. Київ, 1994. 75-76. Убк: Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. (2-е видання) Київ, 1995. 175-176.

²⁷ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. Т. III. СПб., 217 - 218., 223 - 225., 226 - 227.

²⁸ Жерела XII. 96 - 97.

²⁹ Kemény János művei 307., Соловьев: История России V/10. 556.

³⁰ Kemény János művei. 307-308. („...emberim [Gergely Mósa, György Rác], kiket Moldvából Chmielnicki kozák hetmánhoz küldöttem vala, elérkeznek, és vélek az egész kozákságnak köbetjei, egyik az hadak notariususa, ki az hetman után elsőbb tekintetbéli és mindenes vala, Joannes Vihovszki, más társával, **az kik aperte invitálták az királyságra az fejedelmet, avagy öccsét, mivelhogy apjok megholt volna** (kiemelés tőlünk – G.S.), kivel illendő tractatusban is indulánk de modalitatibus, bene contentatos elbocsátván őket.”)

³¹ MHHD t. XXIII. 4.

³² MHHD t. XXIII. 4-5.

³³ Herceg Rákóczy Zsigmond levelezése. Levelek és okiratok. In: Történelmi Tár Budapest, 1887. N. 438.

Serenissime Princeps Dne ac Benefactor colendissime.

Paternus amor et favor tum per literas, tum per legatos nostros et serenissimarum celsitudinum suarum patefactus invitat nos, ut a supremo numine petamus et nostras vires intendamus, qua celsitudo sua quam citissime voti sui sit compos. Proptereaque legatos nostros cum legatis serenissimarum celsitudinum suarum cum certo nostri propositi desiderio mittimus, tantum fides ipsis adhibeatur et petitis nostris pareatur, nostrum propositum prout nunc non immutatum, ita inposterum firmatum serenissima celsitudo sua audiet et experietur. Protunc obsequia nostra humillima quam diligentissime serenissimae celsitudinis suae commendamus.

Datum de Pereiaslawia die 20. Februarii anno 1649.

Serenissimae celsitudinis suae dni nostri
humillimus servus
Bohdan Chmielnicky hetman
zwoyskiem zaporoskim Rehajsway (?)

Címe: Serenissimo principi dno dno et benefactori nobis plurimum colendissimo Sigismundo Rakoczy reddentur.

* * *

Herceg Rákóczy Zsigmond levelezése. Levelek és okiratok. In: Történelmi Tár Budapest, 1887. 438.

Serenissime princeps Dne clementissime.

Occasionem non praeterimus, qua possemus ser. celsitudini dno nostro clementissimo protunc literis, inposterum vero facie ad faciem genus flectere. Hoc quoque optando nostros legatos missimus, quibus fides adhibeatur et illorum petitioni satisfiat, humillime petimus. – Nos interim ser. Celsitudini Tuae humillima obsequia nostra commendamus. Datum in Pereasliuia, die 20. Februarii anno 1649.

Serenissimae Celsitudinis Tuae
humillimus servus
Bohdan Chmielnicky
hetman woyska zaporoskie

A cím ugyanaz.

* * *

Perejaszlavl, 1649. február 20.

Chmelniczki Bogdán utasítása a Rákóczy Györgyhöz és Zsigmondhoz küldött követei számára.– In: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok – (Közzétette: Szilágyi Sándor): t. I. Budapest, 1890. 33-35.)

Ilmus campiductor tum ex literis tum ex legatione legatorum suorum, tum et serenissimorum principum Transylvaniae ad illum campiductorem universorum exercituum Zaporoziensium expeditorum satis ardentem voluntatem inflammatumque desiderium fratrem suum promovendi et in nobis dominandi, ac proinde nobis patrocinandi intellexit. Pro quo humillimas quas potest et debet ilmus campiductor cum universis exercitibus Zaporoziensibus agit gratias offertque et modo secundum persuasionem et desiderium sersimorum principum se cum universis exercitibus Zaporoziensibus necnon Scitarum cohortibus esse paratum propositum suum continuendi (?), retus (sic!) sersmos principes hoc desiderio et ad finem arsuros in executioneque propositi inflammaturos.

Interim quod ilmus campiductor cum universis exercitibus Zaporoziensibus et Scitarum omnibus cohortibus aliquatenus a proposito recesserat, ne hoc spei reconciliationis imputetor, sed his potissimum rationibus humillime in sersmos principes rogat.

1. Quod legati ilmi campiductoris non cito absoluti et sersmorum principum intempestive expediti sunt.

2. Ferebantur sersmos principes esse Munkacz (Мукачево - III. Г.), cumque per tam tempus longum nihil de legatis nostris audiebatur, spes de illis extincta aliquo modo fuit.

3. Spargebantur rumores in districtu Maramarosiensi fati aliquibus nostros legatos periisse.

4. Quod ab illis qui reducebant legatos sersmorum principum et ilmi campiductoris habuit certum et indubitatum ilmus campiductor **piae memoriae sersimum principem Transylvaniae mortuum esse, ac proinde legatio et causa abrupta videbatur.** (kiemelés tőlünk – G.S.)

5. Ab iisdem habuit nullum exercitum in Transylvania sperare sibi pro auxilio, cum protuní limites sui principatus custodiunt, tanquam sub interregno.

6. Audiebatur etiam eatenus tantum posse sperare auxilium ex Transylvania, in quantum electio impediretur regis electi et cum electio iam non potuit impediri, spes de auxilio extincta fuit.

Nunc vero ilmus campiductor cum universis exercitibus Zaporoziensibus literis sersmorum principum, maxime vero relatione legatorum sersmorum principum sanctissime assecuratus in proposito suo non deficiendo eodem desiderio ardet sersmorum principum domum promovere et occasionem non praeterit qua possit obsequia sua in notitiam sersmorum principum inducere.

Cumque reconciliationis spes cum rege electo nunc vero et coronato spes in dubio est; quandoquidem magnifici domini legati sersmorum principum firmiter illum campiductorem et universos exercitus Zaporoziensenses assecurarunt et omnes exercitus Transylvaniae paratos esse et illum principem Radzivil cum universa Litvania ac

omnibus dissidentibus esse bonum amicum ilmi campiductoris ac universorum exercituum Zaporoziensium nec non sersmorum principum et conspirasse unacum sersmis principibus id propositum continuendi et praeviis tantum unis literis sersmum principem Sigismundum promovere, et contra rempublicam regemque Poloniae insurgere.

Quocirca ilmus campiductor ad executionem rei procedendae hoc potissimum desiderat:

1. Quoniam ilmus campiductor cum universis exercitibus tam Zaporoziensibus, quam Scitarum, ductus voluntate sersmorum principum, iterum contra Polonos insurgit, humillime rogat, ut quam citissimorum (sic!) (вместо - citissime serenissimorum) principum Transylvaniae et ilmi principis Radzivil Litvanorumque coniuratio ac dissidentium fideiussio in quibus conspirarent, quod unus alterum ad executionem propositi non deseret, ad se transmittatur, quoniam in posterum de omnibus agetur.

2. Licet ilmus campiductor cum universis exercitibus tam Zaporoziensibus quam Scitarum iterum Polonos infestabit, tempus tamen assignari vult, quo ilmus campiductor sersmi principes Transylvaniae et ilmus princeps Radzivil quilibet eorum suo pro interesse insimul et semel cum omnibus suis praesidiis in Poloniam irruant et propositum suum exequantur.

Quam citissime tamen ante omnia literas ad illum principem Radzivil Litvanosque ac dissidentes sersmi principes expediant, in quibus conspirent, ut non Polonis sed nobis in auxilium illi cum suis subsidiis veniant, quia nulla modo concordia erit ad resolutionem celsidinum suarum. (kiemelés tölünk – G.S)

His positis et ad executionem rei adductis conditiones quatuor primas salva christianitate, in toto tanquam sacrosantas ilmus campiductor suscipit, easdemque ipse cum universis exercitibus suis, non tantum cum officialibus (ut in punctis desideratur) sub honore, fide et conscientia servaturum pollicetur.

Quoad sequentes duas: positis praecedentibus et in executionem rei adductis, ipsae omni periculo sublato solvuntur.

Quoad Scitas: licet illi legatos literasque assecutorias non mittunt firmissimum, tamen et uti ita dicam, indubitatissimum, quod ipsi ad executionem rei illum campiductorem et exercitus Zaporoziensis non deserent, quoniam iuramentum invicem intercessit alterutrum servire sibi pro necessitate.

Quod spectat ad nuncios, ut saepius invicem rumores et cointelligentia habeatur, ilmus campiductor cum universis exercitibus suis curabit, ut ipsis liber aditus et reditus fiat.

Adhuc ilmus campiductor cum universis exercitibus Zaporoziensibus hoc unicum rogat, ut legati eius quam citissime expeditionem apud sersmos principes habeant.

Hoc modo faventibus superis et ilmi campiductoris et universorum exercituum Zaporoziensium propositum et sersmorum principum affectatio, felicem effectum quam citissime sorcietur.

Bohdan Chmielnicki
hetman woyska zaporoskiego mp. (Pecsét)

Viktor Horobec
(Kijev, Ukrajna)

VILNA VAGY RADNÓT? Ukrán-erdélyi katonai együttműködés 1657-ben a Protestáns Liga kialakulásának tükrében

Abban a bonyolult diplomáciai játékban, amelyet Bohdan Hmelnickij hetmansága teljes időtartama alatt szeretett volna megvalósítani (az eredeti célokat és feladatokat nem is olyan könnyű megállapítani, nem is annyira a források hiánya, mint inkább a bennük lévő információk egymásnak ellentmondó volta miatt) a magyar-erdélyi vonal hagyományosan fontos, sőt időként meghatározó szerepet játszott. Véleményünk szerint az ukrán vezető érdeklődésének oka elsősorban abban keresendő, hogy felismerte az európai protestáns erők szerepét, mint a Zaporozsjei Had potenciális szövetségését a katolikus Rzeczpospolitával szemben, illetve az Erdélyt irányító Rákóczi-dinasztiának a nemzetközi politikai porondon való aktivitását a XVII. század 40–50-es éveinek fordulóján.

A hetmani kormányzat és az erdélyi uralkodóház közötti együttműködés gyökereit 1648 nyarán-őszén kell keresni, amikor Hmelnickij komolyan elgondolkozott azon, hogy támogassa I. Rákóczi György, vagy valamelyik leszármazottja igényét a IV. Ulászló halálával megüresedett lengyel trónra, hiszen ezáltal – azaz egy nem katolikus uralkodó megkoronázásával – megfelelő vallási toleranciát lehetett volna teremteni a Köztársaságban, amelynek az ukrán kozákság továbbra is alkotórészének érezte magát. Valószínűleg az erdélyi dinasztia iránti rokonszenv kialakulásában nagy szerepet játszott az erdélyi fejedelemségből a lengyel trónra emelkedő Báthori István emléke, akinek személyével hagyományosan összekötötték a Rzeczpospolita kozáksága szabadságjogainak és privilégiumainak megteremtését.

Az, hogy a királyválasztás utolsó szakaszában a Zaporozsjei Had János Kázmér, a megboldogult uralkodó öccse jelöltségét támogatta, illetve, hogy Hmelnickij dinasztikus kapcsolatokat szándékozott kialakítani Vaszil Lupul moldvai fejedellel, hogy az 50-es évek elején beavatkozott a havasalföldi fejedelemség ügyeibe, s így megfelelő hatást gyakorolt a hagyományosan az erdélyi fejedelmek befolyási övezetébe tartozó dunamelléki országokra, feszültté tették kapcsolatát az akkor uralkodó erdélyi fejedellel, II. Rákóczi Györggyel. A krízis jelzéseként az erdélyi hadak 1653-ban részt vettek a zsvaneci hadjáratban, természetesen a Zaporozsjei Had ellensége, a lengyel király oldalán.

A kétoldalú kapcsolatok fejlődéséhez nagymértékben hozzájárult az 1655–1656-ban kialakult fontos geopolitikai változás, amely során a Svéd királyság háborút kezdett a Rzeczpospolita ellen, az Orosz állam hadat üzent Svédországnak, s ennek

következtében új katonapolitikai szövetségek jöttek létre.

Az észak- és közép-európai politikai „klímaváltozás” teljes mértékben kielégítette az ukrán kormány igényeit, hiszen a Zaporozsjei Hadnak még egy (igaz csak politikai) szövetségese lett a Rzeczpospolitával folytatott küzdelemben. Svédország belépése a háborúba, illetve a svéd csapatok ragyogó győzelmei, úgy tűnhetett, megkönnyítették a Zaporozsjei Had protektora, a moszkvai cár feladatát is Varsó térdre kényszerítésében. Azonban a Moszkovia és Svédország közötti rivalizálás, illetve az utóbbinak a katonai konfliktusba való belépésének okai – Lengyelország összeomlása esetén megakadályozza az oroszok térnyerését a Baltikumban – arra indították a moszkvai politikusokat, hogy igen óvatosan kezeljék az északi háború eseményeit. Éppen ez az óvatosság Moszkva hozzáállását ahhoz a tényhez, hogy Hmelnickij kapcsolatba lépett a svéd vezetéssel.

Azonban már a Moszkvával való szövetség első esztendeje megmutatta Csibirin számára, hogy az orosz érdekek nem mindig esnek egybe az ukrán törekvésekkel¹. Igen ékesszólóan illusztrálja a szövetségesek közötti értetlenséget II. Rákóczi György augusztus 19-i, ismeretlen címzetthez intézett levele, amelyben a többi között az alábbi szerepel: „*A Moszkovita keményen szorítja Hmelnickijt, már bánja (ö – V. H.) az esküjét; szabadságot keresett, de nagyobb igát vett a nyakába, mint amilyen Lengyelország alatt volt.*” A moldvai hospodár augusztus 23-án arról értesíti az erdélyi fejedelmet, hogy Hmelnickij „*nem örül a moszkvai szövetségnek, szeretne átmenni a svéd táborba...*”³

Ilyen körülmények között, X. Károly Gusztávnak a lengyel Korona országaiban⁴ aratott győzelmei arra sarkalták Hmelnickijt, hogy ne figyeljen oda a Moszkvából érkező utasításokra, hanem elfogadja a svéd király által felajánlott, a barátságról és a kölcsönös megsegítésről szóló szerződést, amelyet O. Torkvat svéd követ 1655 augusztusának közepén a körülzárt Kamjanec falai alatt adott át az ukrán félnek. Arra való tekintettel, hogy Torkvat átadta Hmelnickijnek királyának kérését, hogy az ukrán fél nyújtson katonai segítséget gróf A. Wittenberg tábornagynak, a hetman azzal bízta a svéd uralkodót, hogy „megerősítve Kamjanec ostromát, sietve Lembergbe megyünk és ott várjuk be királyi felséged utasításait”⁵. S valóban augusztus 24-én Hmelnickij a cári csapatokkal együtt „Lemberg és Glinyani felé vette az irányt” és szeptember közepére hozzálátott a város ostromához⁶.

A svéd királlyal kialakított szövetséggel párhuzamosan Hmelnickij lépéseket tett arra, hogy normalizálja kapcsolatait a Duna-melléki fejedelemségekkel, azok legnagyobbikával, Erdéllyel⁷. Erre azért is szükség volt, mert a nyár folyamán a kozák hadak a dunamenti régió közvetlen szomszédságában tartózkodtak, ami némi feszültséget keltett azon uralkodók körében, akik formálisan a Rzeczpospolita szövetségei maradtak. Különösen Stefan moldvai hospodar aggódott, hiszen még emlékezett Hmelnickijnek az 50-es években a régióban kifejtett szerepére, s attól félt, hogy ismét megpróbálja trónra ültetni Mihály vajdát⁸.

Másrésről az erdélyi fejedelem csalódása a Lengyelországgal kötött szövetségben, s a Havasalföldön tapasztalt belső problémák arra indítják az uralkodókat, hogy megkezdjék az első lépéseket a jószomszédi kapcsolatok kialakítására a kozák Ukrajnával. Többek között 1655 márciusában II. Rákóczi György Stefan Lutz személyében követet küldött Hmelnickijhez⁹. Hasonlóképpen cselekedett a havasalföldi vajda is¹⁰.

Ugyanakkor az erdélyi fél meg volt győződve arról, hogy Bohdan nem feledte el fia, Timos halálát Szucsavánál, vagy a kozákok szétverését Szirka alatt¹¹. A szövetség reális alapjául az ukrán-svéd szimpátia szolgálhatott, hiszen az erdélyi fejedelem udvarában tevékenykedő „cseh testvériség” tagjai, közöttük Jan Amos Komenski, az ismert pedagógus, már 1650-ben azt az álláspontot képviselték, hogy az Erdélyi fejedelemségnek, mint a protestantizmus közép-európai bástyájának, aktív harcot kell kezdenie a pápasággal, amelynek első lépéseként közösen a kozákokkal keletről, a svédekkel pedig északról megsemmisítő csapást kell mérni Lengyelországra¹². A svédek betörése Lengyelországba még inkább aktivizálta Komenski tevékenységét, aki többek között közvetítőként lépett fel a svéd-erdélyi kapcsolatok kialakításában¹³.

Igaz, II. Rákóczi György még a svédekkel és a kozákokkal kialakított kapcsolatok mellett sem siette el a végső döntést, kiváráó álláspontra helyezkedett és megpróbált lavírozni Lengyelország és Svédország között. Mindezt azzal magyarázta, hogy Lengyelországban a hatalmas vereségek nyomán ismét feléledt az a frakció, amely az erdélyi fejedelmet szánta a királyi trónra, amely nem csupán attól kívánta visszatartani az uralkodót, hogy benyomuljon az északi szomszédja területére, de azt el akarta érni, hogy segítséget nyújtson a svéd és az orosz betolakodók kiűzéséhez. Számos lengyel szenátor kidolgozott egy II. Rákóczi Györgyhez írt felhívást, amelyben segítségéért fejében felajánlották, hogy Ferenc nevű fiát elismerik a lengyel trón örökösül. Egy ideig ezt az elképzelést támogatta A. Ljubomirsky érsek is, aki a leendő királytól még a katolikus vallásra való áttérést sem követelte. Aktívan támogatták a tervet a Köztársaság legtekintélyesebb szenátorai, J. Lubomirsky és J. Velepolsky is¹⁴. Valószínűleg ez a körülmény volt a meghatározó abban, hogy Baros János erdélyi követ a Tirgovisteben megtartott négyoldalú megbeszélésén (Ukrajna és Erdély mellett a moldvai és a havasalföldi követek is jelen voltak) nem sietett kijelenteni uralkodója hajlandóságát a Zaporozsjei Haddal kötendő szerződéssel kapcsolatban.

Nem segítette elő a Zaporozsjei Had és az Európa protestáns hatalmaival kötendő lengyelelles liga megerősödését az a könnyedség sem, amellyel Svédország elfoglalta a Korona földjeit. Mint ezzel kapcsolatban M. Hrusevszkij találóan megjegyezte, X. Károly Gusztáv nem annyira meghódította Lengyelországot, inkább azt mondhatjuk, hogy önkéntesen megadta magát. Úgy tűnt, hogy nem is annyira Lengyelországgal, mint inkább János Kázmérral hadakozott. A lengyel városok, a nemesség és a mágánások önként esküdtek fel a svéd királyra, mint a „Lengyel királyság

protektorára”, ami az ország egységének megmaradását hivatott garantálni¹⁵.

Jelentős változásra kerül sor 1655/56 fordulóján, amikor a svédek szervezett ellenállásba ütköznek II. János Kázmér hadai és a nemesi felkelés részéről. Ilyen körülmények közepette a helyzet politikai rendezésének terve egyre inkább a háttérbe szorult, s a svédek katonai szövetségesek után néztek, amelyek közül az ukrán hetman tűnt a legalkalmasabbnak.

X. Károly katonai terveinek változásával egy időben jelentős fordulatra került sor az erdélyi külpolitikában is. Korábban, János Kázmér hatalmának összeomlásakor az erdélyi fejedelem elsősorban politikai módszerekkel, választás útján kívánta megszerezni a lengyel koronát, s ezért mindig elhalasztotta a tárgyalások megkezdését Hmelnickijjel, illetve hivatalosan nem nyilvánította ki véleményét a lengyel Korona országai ellen indított svéd támadással kapcsolatba. Miután decemberben az erdélyi kancellár Lublóban találkozott több befolyásos lengyel politikussal, akiktől értesült János Kázmérnak az erdélyi tervek iránti elutasító magatartásáról, II. Rákóczi Györgyben kétségek támadtak korábbi tervei megvalósíthatóságával kapcsolatban.

Még inkább aggaszthatta az erdélyi fejedelmet az, hogy a lengyel király kapcsolatot keresett a bécsi udvarral, illetve azok az udvari pletykák, amelyek szerint János Kázmér koronáját a Habsburgoknak kívánja átadni. S bár a császár igen óvatosan viselkedett, kerülve minden konfliktust a svédekkel, arra készítette Rákóczi protestáns udvarát, hogy új külpolitikai kombinációkban kezdjen gondolkodni, többek között a Hmelnickijjel való kapcsolatok szorosabbra való fűzésével.

Éppen ezért 1655 végén az erdélyi fejedelem immár sokadik alkalommal küldte Csihirinbe követét Stefan Lutzot, aki a hetmani rezidencián elmondott beszédében a misszió céljának „az örök és megbonthatalan szövetség¹⁶” megkötését jelölte meg. Uralkodója nevében Lutz megesküdt arról, hogy ahogy a hetman és a Zaporozsjei had betartja a szövetséget az erdélyi fejedelemséggel és szövetségesével, a moldvai hospodárral, úgy Rákóczi sem nyújt segítséget egyetlen ellenfelének sem hadakkal, sem pénzzel.

Az ukrán-erdélyi szövetség automatikusan jelentethette volna Hmelnickij baráti kapcsolatait Moldvával és Havasalfölddel is, hiszen ezek a fejedelemségek Erdély „uszályába” tartoztak, azaz biztosították volna a kozák állam délnyugati határait, helyreállítva az 1653 közepén a térségben felborult egyensúlyt. Mindemelllett Hmelnickij, legalább is az okmányok erről tanúskodnak, két okból sem sietett követeket küldeni Erdélybe, mint azt Rákóczi elvárta volna. A fejedelemnek a lengyel korona megszerzésére irányuló diplomácia manőverei 1655 őszén nem hagyták nyugodni Hmelnickijt azon híresztelések, miszerint Rákóczi katonai segítséget ígért János Kázmérnak ellenségei, többek között a kozákok ellen¹⁷. Emellett a Zaporozsjei Had nyílt szövetkezése az erdélyi fejedelemséggel egyet jelentett volna a krími kánnal való kapcsolatok megromlásával.

Még egy leküzdésre váró akadály állt az Erdéllyel, illetve a Svédországgal

kötendő szövetség útjában: valamennyi ukrán terület megszerzésének terve. Azok a területek, ahol orosz nyelvet beszélnek és pravoszláv hitet gyakorolnak. Ezek egy részére II. Rákóczi György is igényt tartott. Május közepén, amikor a lehetséges katonai szövetségről tárgyaltak, a svéd diplomaták a II. János Kázmér felett aratandó győzelem után készek voltak Erdélynek juttatni Halicsot, Lemberg és Pokutyja vidékét, Podóliát, a Szjan vidékét a hozzájuk tartozó területekkel együtt; Svédország megelégedett volna a Szjan-vidék másik felével, Pzemyśl, Belz és Holm birtokával¹⁸.

Ilyen körülmények között Hmelnickij a X. Károly Gusztávnak címzett levelében megköszönte a Grondszkij követ által tolmácsoltt szívélyes jókívánságokat, s kifejtette kívánságát, hogy „a szövetség, amely éppen csak papíron megkötött, mindkét fél számára gyümölcsöt is hoz majd”, ugyanakkor mindenféle akadályokra hivatkozva elhalasztotta követek kiküldését a királyhoz a szövetségi szerződés megkötése végett. Levelét az 1656 elején kedvelt fordulattal zárta – megvárjuk az ügy rendeződését, „amíg kisüt a remélt nyári nap...”¹⁹

A Zaporozsjei Had politikai naptárában a „nyári nap” már Húsvét vasárnap beköszöntött, amely ebben az esztendőben április 6-ra (régii naptár szerint) esett. Ekkor került sor Csihirinben a kozák előljárásság összejövetelére, amelyen a Zaporozsjei Had külpolitikai irányvonalának meghatározása volt a fő téma. Ennek eredményeként április 10-én (20-án) Hmelnickij arról tájékoztatta Rákóczit, hogy Ivan Brjuhoveckijt, „hadunk katonáját” küldi hozzá „követül a köztünk kialakult barátság további folytatása céljából”. A követ feladata volt, hogy tolmácsolja a fejedelem irányába a hetman „változatlan baráti érzéseit”, illetve, hogy tárgyalásokat folytasson „minden szükséges ügyben a már írásba foglalt szerződés alapján²⁰”. Ezzel egy időben Csihirin felszámolja a Krími kánsággal való kapcsolatait (1655 őszén ez még mint alternatíva szerepelt az Erdéllyel és Svédországgal kialakítandó kapcsolatrendszerben), s megtalálva a lengyel diplomácia tetteiben a kapaszkodót megszakítja a béketárgyalásokat a királyi biztosokkal.

A hetmani kormányzat és a Varsó közötti tárgyalásokat első látásra az az információ indította el, hogy megkezdődtek a lengyel-orosz béketárgyalások. A hivatalos Moszkva megegyezést keresett a lengyel királlyal, attól tartva, hogy régi ellensége, a Svéd királyság, amelynek hadai 1655 végére elfoglalták a Rzeczpospolita nagyobb részét, végérvényesen megerősödik. Érthető, hogy ebben Varsó még inkább érdekelt volt, mint Moszkva, hiszen a lengyel hadak képtelenek voltak ellenállni X. Károly Gusztáv seregeinek. Az ukrán fél álláspontja szerint Moszkva és Varsó megbékélése elsősorban az ukrán érdekekben okozhat károkat.

Mindemellett a Zaporozsjei Had vezetése, amikor 1655 őszén megkezdte a Varsóval folytatott diplomácia játékot, a korbéli diplomáciai posta anyagainak elemzése szerint egyensúlyozni akart Varsó és Stockholm, Bahcsisaraj és Moszkva, Varsó és Moszkva között, azzal az elképzeléssel, hogy a körülményekhez képest a legjobb külpolitikai irányvonalat választja ki. Éppen ezért, az Orosz állam és a

Rzeczpospolita közötti megbékélési folyamat nemhogy aktivizálta volna a lengyelekkel folytatott tárgyalásokat, éppen ellenkezőleg, azok megszakadnak.

Bohdan Hmelnickij kormányának 1656 első felében folytatott külpolitikai tevékenysége két markáns vonal körvonalazódására ad következtetni. Az egyik a Rzeczpospolitával kötött politikai kompromisszumot, illetve a Krími kánsággal kötött katonai szövetséget jelentette Svédország törekvéseinek visszaszorítására, míg a másik egy lengyelelles szövetségről szólt, mint az ukrán-lengyel konfliktus radikális megoldása. Ez utóbbi nem zárta ki a moszkvai cár protektorátusának fennmaradását, amely továbbra is aktuális maradt. Igaz, 1656 tavaszán Alekszej Mihajloviics kormánya lépéseket tesz a hetman és a kozák főtisztek tevékenységének ellenőrzés alá vonására. Erről tanúskodik az L. Lopuhin vezette misszió Ukrajnába való érkezése. Az 1656 áprilisában keltezett követi megbízólevelében az állt, hogy a kozák Ukrajnában a vajdai kormányzati rendszer kerül bevezetésre, akik nem csak az adott katonai helyőrségek parancsnokai lettek volna, hanem a cári kormányzat képviselői is²¹. A cári kormány szándékát a vajdák hatáskörének kibővítéséről alátámasztják azok az új instrukciók, amelyeket a kijevi vajdák kaptak Moszkvából 1656. április 19-én (29-én)²².

Ugyanakkor jelentős mértékben mértékben feszültté tette a felek közötti kapcsolatokat azok a hírek, amelyek időről-időre felröppentek a belarusz földeken, s amelyek állandó ismétlődése bizonyos politikai tendenciák kialakulására mutatott²³.

A kozák főtiszti kar igen negatívan reagált arra a hírre, hogy a moszkvai kormány háborúba lép Svédországgal szemben, illetve békét kíván kötni a Rzeczpospolitával. A nyár folyamán Hmelnickij aktív levelezést folytatott Moszkvával, amelyben felhívta a cár és környezete figyelmét a kiválasztott politikai irányvonal hibáira, felhívta a figyelmet arra, hogy „ha a lengyelek sikeresen kiűzik a svédeket”, a király és a nemesség mindenképpen felmondják a béke fenntartásával kapcsolatos kötelezettségeik teljesítését „s a pravoszláv hitre és ő cári felsége birtokaira fognak fenekedni²⁴”.

Moszkvában nem sokat törődtek Hmelnickij figyelmeztetéseivel. Pedig, ahogy az események kibontakozása is mutatta, az ukrán hetman előrejelzései teljes mértékben beigazolódtak. Sőt mi több, a királynak a szenátorokkal folytatott tanácskozása arra mutatott, hogy a lengyel-orosz közeledés nem lesz hosszú életű. A tanácskozás résztvevői ugyan hajlottak a Moszkvával való megegyezésre, azonban azzal a feltétellel, hogy a kozák Ukrajna visszatér a lengyel király fennhatósága alá. Ezenkívül, Holinszkij Moszkvába való elküldésével egyidőben V. Beniewskij vezetésével követség indult Sztambulba, illetve J. Sumovszkij vezetésével Bahcsisarajba. A János Kázmér kormánya által V. Beniewskijnek adott utasítások kötelezték a misszió vezetőjét, hogy a svéd „özönvíz” elleni segítségkérés mellett hívja fel a Magas Porta vezetőinek figyelmét arra a veszedelemre, amely nem csupán Lengyelországot, de Törökországot is fenyegette Ukrajnának az Orosz államhoz való csatlakozása által²⁵.

Varsó oroszellenes külpolitikáját még markánsabban mutatja a fent említett J. Sumovszkij vezetésével Krimbe küldött követség. A követnek adott utasítások szerint mindent meg kellett tenni, hogy a krími kán szakítson ukrán-oroszbarát politikájával. Sumovszkij egyik feladata az volt, hogy meggyőzze a kánt és környezetét arról, hogy az minden tekintélyét latba vetve érje el, hogy a kozákság térjen vissza a lengyel király hatalma alá, ami lehetővé tette volna, hogy „a kán öfelsége valamennyi hordájával, illetve a Zaporozsjei Had valamennyi erejével [...] fellépjen Moszkva ellen, és józanságra intse azt. Ezáltal a Litvániai fejedelemséget is sikerülne felszabadítani, Moszkvát pedig a felséges királlyal és a felséges kánnal való megállapodásra hajlítani. S ha az Úr Isten úgy adná, hogy a király úr öfelsége és a Rzeczpospolita legyőzné a svédeket, a király öfelsége teljes erejével ellenfele, Moszva ellen fordulna.²⁶” (a kiemelés tőlem – V. H.)

A béketárgyalásokkal megbízott királyi biztosok 1656. július 7-én János Kázmér által aláírt instrukciói az alábbiakat tartalmazták: a lengyel fél kész volt a megbékélésre a cárral, a cári uralkodói címek körüli problémák elsimítására (formálisan ezért tört ki a lengyel-orosz háború). Ugyanakkor az elvi kérdésekben, mint a belaruszi területi engedmények, illetve az Ukrajna feletti főhatóság kérdésében a lengyel kormány álláspontja egyértelmű volt. Az utasítások szerint Moszkva területi követeléseinek csupán a sztardubi járás, illetve a szmolenszki fejedelemség némely területei kapcsán engedhettek (ezeket a területeket néhány évtizeddel korábban szerezte a Rzeczpospolita a győztes szmolenszki háborúban). A „kozák problémával” kapcsolatban János Kázmér azzal bízta meg a biztosokat, hogy tolmácsolják a cári követeknek: kész „megbocsátani a kozákok valamennyi vétkét” és a háború előtti helyzet visszaállítását (modus vivendi) a két nemzet között az 1649. évi zborovi szerződésnek megfelelően. Amennyiben a kozákok szilárdan kiálltak volna a Moszkvával kötött perejaszlavi szerződés mellett, a biztosok pótlólagos meghatalmazásokért Varsóhoz kellett, hogy forduljanak. Emellett a király arra utasította a biztosokat, hogy mindent tegyenek meg Hmelnickij ellehetetlenítésére, többek között hívják fel a cár figyelmét annak hűtlenségére, amelyet a moszkvai uralkodó ellenségével, a svéd királlyal folytatott tárgyalások is alátámasztanak²⁷.

Ha összevetjük a királyi utasításokat a Sztambulba és Bahcsiszarajba küldött követek meghatalmazásaival, nem nehéz észrevenni azok közös gondolatmenetét, ami egyértelműen bizonyítja: János Kázmérnak a Moszkvával elkezdett tárgyalásai mindössze egyetlen aspektusát képezik a korabeli lengyel külpolitika általános taktikai feladatainak. A Varsó és Moszkva közötti ellentétek nemhogy megoldódtak volna, csupán egy időre konzerválódtak²⁸.

Ezen körülmények között került sor a tárgyalásokra a Vilna melletti Nemezsben 1656. augusztus 22-én, amelyen két egymásnak homlokegyenest ellentmondó tendencia uralkodott: a felek Svédország pozícióinak megerősödése mellett egymás katonai szövetségére törekedtek, ugyanakkor egyikük sem volt hajlandó engedmé-

nyekre az ukrán és a belarusz földeket érintő területi követelések ügyében, amelyek mindkét tárgyalófél a maga integráns részének tekintett. A két egymásnak ellentmondó tendencia összeütközése tapasztalható a nemezi tárgyalásokon. A lengyel fél a háborúban elveszített valamennyi terület, így Szmolenszk és Ukrajna visszaszolgáltatását követelte, illetve kártérítésre tartott igényt. Az orosz küldöttek a megállapodás alapjául Ukrajna és a Litván nagyfejedelemség az orosz cárok birodalmába való tartozását tekintették.

A kozák fél, amely meghívást kapott Moszkvától a tárgyalásokra azt a feltételt szabta, hogy a kozák Hetman határai terjedjenek ki azokra a területekre, amelyek „a régi orosz fejedelmek birtokában voltak”. A V. Kikin asztalnokkal folytatott szóbeli tárgyalásokon a kozák főtisztek azt magyarázták, hogy a fejedelmi korszakban Ukrajna határai a Visztuláig és a magyar földekig értek. Mint kompromisszumos megoldást az országhatárnak a Déli-Bug mentén való meghúzását is elfogadhatónak találták: „... a Bug folyón túli, a Kisoroszország, Volhíniai és Podólia földjeihez tartozó városokat és járásokat, legyenek azok lakottak, vagy lakatlanok, a Lengyel Korona ne foglalja el, azokba sem saját, sem pedig zsoldos sereget ne küldjön...²⁹”. Arra az esetre, ha nem sikerülne helyreállítani a régi határt, a hetman úgy vélte, hogy megfelelő intézkedéseket kell foganatosítani azon ukránok védelmében, amelyek a lengyel királyok fennhatósága alatt maradnak. Többek között javasolta az egyházi unió felszámolását, a korábban az unitusok által elfoglalt templomok és egyházi vagyon a pravoszláv közösségek tulajdonába való átadását, a pravoszláv papság felszabadítását az adók és a földesúri kötelezettségek alól. Emellett az ukrán kormány követelése a pravoszláv nemesség politikai jogainak garanciáira is kitért: mindenki szabadon választhasson és tölthessen be hivatalt a Rzeczpospolitában, a kiváltságok mindenkire terjedjenek ki³⁰.

Az egymásnak feszülő érdekek ütközése előrevetítette a tárgyalások hiábavalóságát is. A pathhelyzet feloldására az orosz fél javasolta, hogy a cárt válasszák meg a gyermektelen II. János Kázmér utódává. „Elvileg” a javaslatnak nem volt semmi akadálya, azonban a két társadalomban uralkodó politikai kultúra különbözősége eleve kudarcra ítélte az elképzelést.

Az 1656. november 3-án Vilnában megkötött békeszerződésből politikailag a lengyel fél profitált, hiszen a nemezi megállapodás értelmében a két fél között szüneteltek a harci cselekmények, így a lengyelek csapatokat csoportosíthattak át az orosz frontról a svédre. Emellett Varsó számára pozitívumnak tekinthető az Ukrajnáért folytatott küzdelemben az az ukrán-orosz szembenállás, amely 1656 őszétől két esztendeig meghatározta a térség eseményeit. A lengyel kormány már 1657 első felében politikai lépéseket tett az „ukrán probléma” megoldására, az új, ezúttal Ukrajnával kötött szeparatista megállapodások révén.

Hmelnickij, aki a kezdetektől fogva negatívan állt az orosz-lengyel megbékélés, illetve a Svéd királysággal folytatott háború kérdéséhez, nem csupán bírálta Moszkva

ez irányú külpolitikai tevékenységét, de jogot formált arra is, hogy az ukrán kozákság önálló irányvonalat kövessen: „Ilyen körülmények között nem jó, ha magunkra haragítjuk szomszédainkat, akikben inkább barátokat, mint ellenségeket kívánunk látni...³¹”. A Zaporozsjei Had külpolitikai elszigetelődésének veszélye, illetve az a tény, hogy Moszkva teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a hetmani kormányzatnak a külpolitikai irányvonalra vonatkozó tanácsait, arra indította Hmelnickijt, hogy változtatásokat eszközöljön eddigi külpolitikájában és szövetségeseket találjon a Lengyel Koronával ellenséges országokban. Az új irányvonal egyik első állomása az a barátsági szerződés, amelyet 1656 őszén az erdélyi fejedelem követivel kötött. A szerződés a felek egymás kölcsönös megsegítését irányozta elő egy harmadik ország támadása esetén. Ennek értelmében a felek kölcsönösen tájékoztatják, s amennyiben szükséges, meg is védik egymást. (Ennél konkrétabb feltételeket a felek által esküvel megerősített szerződés nem tartalmazott. II. Rákóczi György a legnagyobb hangsúlyt a Zaporozsjei Had feletti fensőbbiségére helyezte, amely ellen az ukrán fél aktívan tiltakozott)³².

Az Erdéllyel való kapcsolatfelvétel előrelépést jelentett a Svédország felé való nyitáshoz is. Meg kell jegyezni, hogy a Moszkvával való katonai szembenállás feltételei közepette a svéd vezetés álláspontja a Zaporozsjei Had nyugat-ukrajnai területi követeléseivel kapcsolatban jelentős mértékben megenyhül, különösen azután, hogy maga is érdekeltté vált a kozákokkal kötendő katonapolitikai szövetségben. Már 1656 májusában X. Károly Gusztáv arról tájékoztatta Hmelnickijt, hogy új körülmények léptek fel: „... megszegve az esküvel megerősített szerződést, minden figyelmeztetés nélkül a nagy moszkvai cár Livónia irányából haddal támadt ránk...” éppen ezért kérte, hogy küldjön a hetman meghatalmazott követeket, hogy a szerződést mihamarabb megköthessék. 1656. július 17-én az államtanácsnak küldött beszámolójában a király kategorikusan kijelentette: „Ami a kozákokat illeti [...], megpróbáljuk őket [...] a moszkovitáktól elszakítani, ami jelentős előny lesz számunkra is...³³”

Igaz, X. Károly Gusztáv a Rzeczpospolitával és Közép-Európa más katolikus államaival folytatott háborújában legfontosabb szövetségesének továbbra is az erdélyi fejedelmet tekintette. Hogy II. Rákóczi Györgyöt bevonja a lengyelelles szövetségbe, a svéd király neki ígerte a belzi és az orosz vajdaságot, valamint a przemysli és szjani földeket, amelyekre a Zaporozsjei Had is igényt tartott. Mivel a király előre látta Hmelnickij negatív reakcióját a svéd-erdélyi viszony ilyentén való alakulására, utasította követét G. Wellinget, hogy szerelje le a kozák főtisztek ellenállását a többségében „görög hitű³⁴” Vörösoroszországnak az erdélyi fejedelemnek való átadásával kapcsolatban.

A svéd-erdélyi tárgyalások a katonai együttműködéssel kapcsolatban 1656. augusztus 21-én kezdődtek, s közel három hónapig tartottak. Eredményükként december 16-án megszületett a radnóti egyezmény. Meg kell jegyezni, hogy a

szerződés túlment egy egyszerű kétoldalú megállapodás keretein, hiszen Közép-Kelet-Európa politikai térképének gyökeres átalakítását tűzte ki feladatául (a lengyel történetírás szerint a szerződés a Rzeczpospolita földjeinek első felosztását célozta meg), illetve a szövetségbe be kívánta vonni a régió minden olyan államát, amelynek vezetése érdekelt volt a vilnai megállapodásban foglalt lengyel-orosz megbékélés mihamarabbi felbomlásában.

A II. Rákóczi György képviselőivel folytatott tárgyalások befejeztével G. Welling, az egyik követ azt az utasítást kapta X. Károly Gusztávtól, hogy utazzon Csihirinbe. A külpolitikai játék lebonyolításának forgatókönyvét a király még október közepén dolgozta ki. Körülbelül ekkor íródhatott Welling ukrainai követi megbízólevele is. A követi utasítás szerint Wellingnek tolmácsolnia kellett a Zaporozsjei Had vezetésének, hogy a svéd király kész elismerni a hetman fennhatóságát a Rzeczpospolita három vajdaságára: a Kijevire, a Csernyihivire és a Braclavira. Ami a nyugat-ukrainai földeket illette, az utasítás diplomatikus elutasítást tartalmazott, az alábbiakat konstatálva: „amennyiben a fényességes hetman azon nagy földeken és birtokokon kívül, amelyekkel rendelkezik, a Rusz további részeit is magához kívánja vonni, ökirályi felségének ez ellen nincs semmi kifogása, sőt mi több, azon földekkel kapcsolatban, amelyeket az erdélyi fejedelem számára engedélyezett megszállni, a király megígéri, hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy barátilag, minden sérelem, illetve esküjének megszegése nélkül az ügyet az erdélyi fejedelemmel rendezze, s a hetman jogos igényeinek eleget tegyen...³⁵”

Moszkva volt az egyike azon kevés európai országnak, amely erélyesen tiltakozott a radnóti megállapodás ellen. Alekszej Mihajlovics követe ura nevében követelte II. Rákóczi Györgytől, hogy vonja ki seregeit Lengyelországból, ellenkező esetben annak védelmében katonai fellépést helyezett kilátásba. Ezzel egyidőben a cári csapatok támadásba mentek át Inflandiában, amivel katonai segítséget nyújtottak Lengyelországnak. B. Hmelnickij a maga részéről Anton Zsdanovics³⁶ megbízott hetman vezetésével 1657. január 10-én egy expedíciós sereget küldött az erdélyiek elé. Ez a cselekedet szöges ellentétben volt a vilnai fegyverszüneti megállapodásokkal, ami arra mutat, hogy a hetmani kormány teljes mértékben figyelmen kívül hagyta az abban foglaltakat.

Ugyanakkor a svéd követekkel folytatott tárgyalásokon a kozák főtiszti kar arról tájékoztatott, hogy „az erdélyi fejedelemmel és a két hospodárral, a moldvaival és a havasalföldivel szövetséget kötöttek”, és Rákóczi megsegítésére A. Zsdanovics megbízott hetman vezetésével hadat is küldtek, „azonban erre nem a vele kötött új szerződés miatt került sor, hanem, mert tudomásukra jutott annak a királlyal kötött szövetsége...³⁷” Ugyanakkor a X. Károly Gusztáv által javasolt szerződést a kozákság nem fogadta el.

Tehát A. Zsdanovics lengyelországi hadjáratát nem tekinthetjük olyannak, amely a radnóti megállapodás keretei között zajlott, illetve jogilag a Hetmansá-

got sem tekinthetjük a radnóti szövetségi rendszer tagjának. Meglátásunk szerint 1657 első felében Közép-Kelet-Európa nemzetközi kapcsolatai az alábbi módon alakultak: az egyik oldalon a Radnóti Koalíció – Svédország, Erdély, Brandenburg, amelynek tevékenységével az Erdéllyel, Moldvával és Havasalfölddel kötött szerződése révén a Zaporozsjei Had is szolidaritást vállalt, a másik oldalon pedig a Rzeczpospolita és az Orosz Állam, illetve kisszámú politikai szövetségeseik (első-sorban Ausztria) álltak.

G. Welling jelentése szerint a Zaporozsjei Hadnak a radnóti szövetségbe való belépése, és a lengyel királlyal kötendő szövetségi szerződés csupán akkor lehetséges, ha a fentiek elismerik az ukrán hetman „...jogát az egész régi Ukrajnára, vagy Roxolániára, ahol a görög hit és a nyelv még létezik – a Visztuláig, hogy megtarthassák mindazt, amit szabljájukkal megszereztek”. A követ meg volt győződve, hogy amennyiben rendelkezésére állna egy ilyen, X. Károly Gusztáv aláírásával és pecsétjével megerősített deklaráció, „... a szövetség kérdését könnyen meg tudnák oldani³⁸⁹”.

¹ Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII-першої чверті XVIII ст. – К., 1995; *його ж.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // *Укр. істор. журн.* – 1995. – № 4. – С. 45–55.

² *Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба.* – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 350.

³ *Transsylvania et bellum boreo-orientale.* – Т. I. – Budapeste, 1910. – P. 439.

⁴ 17 серпня 1655 р. Ян Казимир залишив Варшаву, слідом за цим Велике князівство Литовське визнало своїм протектором шведського короля, на початку вересня гарнізон польської столиці капітулював.

⁵ *Архив Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР).* – Ч. III, т. 6. – К., 1908. – С. 78; *Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 439.

⁶ *Документи Богдана Хмельницького.* – С. 439.

⁷ *Документи Богдана Хмельницького.* – С. 440; *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria.* – Т. 23: *Oktmantar II Racoczy diplomaciai ossrekotte tesihet.* – Budapeste, 1874. – P. 223–226; 236–237.

⁸ *Monumenta Hungariae Historica...* – Т. 23. – P. 223–226

⁹ *Документи Богдана Хмельницького.* – С. 440.

¹⁰ *Документи Богдана Хмельницького.* – С. 437.

¹¹ *Monumenta Hungariae Historica...* – Т. 23. – P. 236–237.

¹²*Kurdybacha L.* Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce. – Warszawa, 1957. – S. 244–245.

¹³*Ibid.* – S. 250–251.

¹⁴*Zarzycki S.* Stosunek księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakozcego II do Rzeczypospolitej Polskiej. Od początku wojny szwedzkiej do wyprawy tegoż na Polskę w r. 1657 // Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Kołomyi za rok szkolny 1889. – Kołomyja, 1889. – S. 41; *Czapliński W.* Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. – T. 1. – Warszawa, 1957. – S. 171, 191; *Тазбир Я.* Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией в XVII в. // России, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 229.

¹⁵Детальніше див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимачії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. - К. 2001. – С.97-102.

¹⁶*Monumenta Hungariae Historica...* – Т. 23. – Р. 313.

¹⁷Принаймні, в розмові з мечником молдавського воєводи Чоголем Богдан звертає увагу посла на цю інформацію, як на вельми тривожний сигнал.

¹⁸Архів ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 50. – С. 117.

¹⁹Документи Богдана Хмельницького. – № 361. – С. 480–481; Архів ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 48. – С. 114–115.

²⁰Документи Богдана Хмельницького. – № 366. – С. 486.

²¹Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – К., 1998. – С. 1205.

²²Акты ЮЗР. – Т. 15. – № 3. – С. 117–133.

²³Див.: *Горобець В.* Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К. 1998.

²⁴Документи Богдана Хмельницького. – № 880. – С. 502; № 888. – С. 511; № 896. – С. 522–523; та ін.

²⁵*Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w... – S. 83; *Wojcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... – S. 347.

²⁶Жерела. – Т. 12. – № 470. – С. 376–379; AGAD. – Lib. leg. 33, vol. 106 v. – 109 v.

²⁷Czart. – 386, Nr. 1. – P. 1–6.

²⁸*Wojcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej... – S. 351.

²⁹Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький... – С. 321–322.

³⁰Там само.

³¹Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – С. 1237.

³²Детальніше див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 9, ч. 2. – С. 1307-1312.

³³Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 56. – С. 129.

³⁴*Олянчин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну... – С. 47.

³⁵Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – С. 201–207.

³⁶Документи Богдана Хмельницького. – № 422. – С. 551

³⁷Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – № 84. – С. 201–207.

³⁸*Олянчин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну... – С. 48.

Andrij Hurbik
(Kijev, Ukrajna)

UKRAJNA ÉS AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG A RADNÓTI KOALÍCIÓ FELTÉTELEI KÖZEPETTE (1656–1657)*

A XVII. század közepén dúló ukrán nemzeti-felszabadító háború különböző aspektusait taglaló problémák széles köre közül külön, mélyreható tanulmányozást igényel a Perejaszlav utáni korszak (azaz az 1654-et követő időszak) katonai-politikai történelme (ezen belül a külpolitikai is). Ezt egyrészt a történetírás objektív helyzete teszi indokolttá. Ugyanis nem titok, hogy a múlt század 90-es éveie elejéig az ukrán történetírásban a szovjet történetírás azon elméletei számítottak konceptuális alapnak, amelyek még az 50-es években kerültek kidolgozásra, és amelyek, a többi hiányosságuk mellett, az 1654-es évvel határolták be az ukrán felszabadító háború kronológiai kereteit. Éppen ezért a kutatók akkortájt teljesen jogosan azon a véleményen voltak, hogy “a hazai történetírás szemszögéből teljes egészében kiesett Ukrajna 1654 utáni politikai történelme”, és nem került “publikálásra egyetlen, a XVII. sz. Ukrán Állam kül- és belpolitikájával foglalkozó munka sem”.¹

A legújabb kori ukrán történetírásban, amikor a komolyabb kutatók közül gyakorlatilag már senki sem határolja be az ukrán felszabadító háború idejét a Perejaszlavi Tanács kereteivel, lényeges haladást értek el mind a felszabadító háború elméleti problémái újraértelmezésében, úgy a felszabadítási küzdelem 1654. utáni

* A cikkben a dátumozás a Juliánus-naptár, azaz az úgynevezett régi stílus szerint történik. Az utóbbi és a Gergely-féle (az úgynevezett új stílusú) naptár közötti eltérés a XVII. században 10 napot tesz ki.

eseményeinek tényszerű, objektív helyreállítása terén. Csupán az utóbbi években számos tudományos cikk, monográfiai munka, brosúra és tudományos kiadvány látott napvilágot, újra kiadásra kerültek az elődök értékes megállapításokat tartalmazó könyvei és elvégezték az első összegző kutatásokat². A fentebb említett hazai történetírás előrelépése a többi aspektus mellett bizonyos mértékben kitolta az ukrán-erdélyi katonai-politikai kapcsolatok problematikáját a Perejaszlav utáni korszakba. Említést érdemel, hogy az előző szakértők nem teljes egészében aknázták ki a kutatási lehetőségeket. Mindmáig nem kellőképpen világították meg Ukrajna szerepét a radnóti szövetség (1656) kialakításában, amelyben az ország Svédország, Erdély, Brandenburg, Moldova és Havasalföld szövetségese lett, illetve az ukrán hadseregnek a koalíciós haderők kötelékében az 1657. évi lengyelországi hadjáratban betöltött szerepét.

Az 1654. évi perejaszlavi-moszkvai egyezmény aláírása jelentős lehetőségeket tárt ki Ukrajna előtt a felszabadító háború fontos feladatai megoldása terén: a Rzeczpospolita elleni győztes katonai kampány befejezését és az Ukrán Állam egysége elvénnek megvalósítását.

Ennek érdekében ki kellett egyenlíteni az Ukrajna számára a Perejaszlav előtti időszak igen bonyolult geopolitikai helyzetét, valamint átszervezni és aktivizálni a Moszkvával való közös katonai műveleteket. Ugyanakkor az orosz fél nem sietett átirányítani a hadi cselekmények fő színterét a Szmolenszk-Belarusz irányból Ukrajna irányába. Erre való tekintettel B. Hmelnickij csak 1655 elején tudott aktív támadásba kezdeni az egyesült lengyel-tatár haderők ellen, amikor segítségére siettek a moszkvai ezredek.

Braclav vidékének felszabadítása (1655 májusa), a Lemberg elleni támadás, a város ostroma és az ukrán csapatoknak Nyugat-Galíciában való megjelenése, valamint az észak-keleten elért sikerek (amikor a kozák államhoz csatolták Sztarodub vidékét, illetve a Kricsevi és a Bihivi járásokat) teljes egészében reálisan körvonalazta Ukrajna egységének elvét.³

Egy másik cél – a Rzeczpospolita hadseregének szétverése – is reális formát öltött, ugyanis 1655-ben a Lengyelország elleni háborúba Svédország is bekapcsolódott. Az utóbbi seregei bevonultak a lengyel területekre és két főbb irányban lendültek támadásba (Kis-Lengyelország irányában – A. Wittenberg tábornagy, Zmudź ellen pedig Magnus Arvid de la Gardier vezetésével). János Kázmér lengyel király, miután elveszített több csatát, Krakkó felé menekült (1655 szeptembere) és a Wawelben rendezkedett be. De Károly Gusztáv seregei gyors előrevonulása miatt kénytelen volt Stefan Czarnieckire hagyni a várost (2200 katonával), a király kíséretével Sziléziában (Glogowban) talált menedékre. Ily módon a Rzeczpospolita a katasztrófa szélére kerül; mi több nemcsak katonai, hanem nemzeti katasztrófa is fenyegette az országot, mivel 1655. július 25-én kapitulál a Nagy-Lengyelország nemessége, október 17-én és 20-án pedig Kiejdaniban (Zmudź) megkötötték azokat

a svéd-litván egyezményeket, amelyek tulajdonképpen annulálták a lengyel-litván uniót. 1655 szeptemberében a svédek megszállták Varsót, október 19-én pedig Krakkó is megadta magát.

Ily módon szinte az egész Lengyelországot és Litvánia egy részét elárasztották a svéd "özönvíz" "hullámai" (a Litván Nagyfejedelemség egy része a moszkvai seregek megszállása alatt állt). Ráadásul Károly Gusztáv 1656 januárjában arra kényszerítette Hohenzollern Frigyes Vilmos porosz választófejedelemet, hogy kössön Svédországgal katonai egyezményt és küldjön Lengyelország ellen egy közel 8 ezer fős hadsereget.⁴

A két – az ukrán-orosz és a svéd-brandenburgi – koalíció elleni egyidejű háború eseményei közepette Lengyelország valósággal a szakadék szélére került. Ugyanakkor a fentebb említett katonai szövetségek (beleértve az 1654. évi perejaszlovi-moszkvai egyezmény megkötése után létrehozottat is) olyan új politikai formációkat hoztak létre, amelyek megbontották az Európa eme szegletében korábban uralkodó egyensúlyt és számos, annak helyreállítására irányuló mechanizmust indítottak be. Törökország feladta elképzeléseit B. Hmelnickij támogatásával kapcsolatban; a Krim, miután egy erőteljes katonai szövetség szomszédságában találta magát, szövetséget kötött Lengyelországgal. Ugyanerre került sor Erdély, Moldova és Havasalföld esetében is, amelyek továbbra is megmaradtak a Rzeczpospolita politikai érdekszférájában. Ily módon a perejaszlovi-moszkvai rendszer nemcsak jelentős perspektívákat tárt ki Ukrajna előtt, hanem bizonyos külpolitikai bonyodalmak is okozott, amelyeket Csihirin kész volt tudatosan vállalni, cserébe Moszkva aktív katonai támogatásáért.

1655–1656-ban Ukrajna számára problémát jelentett, hogy Svédország határozottan követelte B. Hmelnickijtől, hogy vezesse ki seregeit Galíciából (az utóbbival kapcsolatban Károly Gusztávnak saját elképzelései voltak), illetve, hogy Moszkva beszüntette katonai aktivitását és Csihirin számára érthetetlen okból közeledni kezdett a lengyel félhez.

1655 végén – 1656 elején már határozottan megfigyelhető a cári kormány külpolitikai irányvonalának megváltoztatása: a Lengyelország elleni háborútól az utóbbival való, Svédország ellen irányuló szövetség felé. A moszkvai diplomáciai szolgálat aktív párbeszédbe kezdett a lengyel féllel és azokkal a litván politikusokkal, amelyek nem támogatták Janusz Radziwillnek Károly Gusztávval való szövetségét. Ezek közül a legnagyobb tekintéllyel Vincent Corvin Hosiewsky tábori hetman és litván alkincstárnok rendelkezett. 1656. május 17-én Oroszország hadat üzent Svédországnak⁵.

B. Hmelnickij előtt, akinek 1656 nyaráig gyakorlatilag nem volt tudomása a cár külpolitikájában bekövetkezett e sarkalatos változásról, mégsem maradhatott észrevétlen Oroszországnak a Rzeczpospolita elleni háborúban tapasztalható katonai aktivitásának visszaesése. Valószínű, hogy ez a körülmény aggasztotta a hetmant a leginkább, ugyanis ellehetetlenítette a nyugat-ukrajnai földeknek a kozák államhoz

való gyors csatlakozását. Éppen ezért már 1656 elején B. Hmelnickij külpolitikájában a főbb hangsúlyt a szomszédokkal való viszony egyszerű javításáról a lengyelelles koalíció létrehozására helyezte át; az volt a célja, hogy Oroszország segítségével nélkül is szétverje a Rzeczpospolitát. Különösképpen aktivizálódott Ukrajna eme irányvonala 1656 nyarának elején, amikor is egy cári oklevélben B. Hmelnickijt hivatalosan is tájékoztatták az orosz-lengyel béke megkötésének előkészítéséről. Ugyanekkor a királyi biztosok (J. Krasinszkij, K. Zavisza), 1656. június 27-én kézhez kapva a tárgyalások lebonyolítására vontakozó utasításokat, augusztus 12-én Nemezsben, Vilna közelében találkoztak az N. I. Odojevszkij vezette moszkvai küldöttséggel. Mivel nem tudta lebeszélni Moszkvát a Lengyelországgal való szövetség megkötéséről, a hetman igyekezett kihasználni az utolsó lehetőségét – elérni, hogy az ukrán küldöttség is jelen lehessen az orosz-lengyel tárgyalásokon. És, mivel Alekszej Mihajlovics cár kikérte Hmelnickij véleményét azzal kapcsolatban, hogy “mely cserkaszi és lengyel városok között húzódjon majd a határ”, az utóbbi még reménykedett abban, hogy sikerül megvédenie az ukrán álláspontot, miszerint “az Orosz fejedelemség határa a Visztula folyóig, egészen a magyar határig terjedjen”⁶. És, amiként a források elemzése is tanúsítja, a sarokba szorított lengyel fél valóban készen állt jelentős engedményekre, és nem csupán területi jellegűekre. Ukrajnára vonatkozóan a lengyel biztosok Nemezsben azt az utasítást kapták, hogy bármi áron meg kell “nyugtatni” a kozákokat, még ha ehhez el kell ismerni egy külön államot a Dnyeperen túl”⁷.

De az ezt követő események – az ukrán küldöttség nem vehetett részt az orosz-lengyel tárgyalásokon Vlnában; az orosz fél eltitkolta az 1656. október 24-én kötött békeszerződés feltételeit; Oroszország megtiltotta az ukrán seregeknek, hogy átlépjék “Ukrajna vonalát”, – szertefoszlatták B. Hmelnickij utolsó reményeit is arra vonatkozóan, hogy sikerült Oroszország segítségével visszahódítani Ukrajna nyugati területeit.

Így hát az ukrán diplomácia minden erőfeszítése a potenciális szövetségesek felkutatására irányult a Lengyelország elleni további harc folytatása céljából. Ez utóbbit igen óvatosan kellett folytatni, hogy ne idézzék elő a Moszkvával való kapcsolatok kiéleződését.

1656 első felében megélnékültek a diplomáciai kapcsolatok Ukrajna és Moldva, valamint Havasalföld között. Ugyanakkor 1656-ben az ukrán-erdélyi kapcsolatok váltak különösen intenzívvé, ami II. Rákóczi György erdélyi fejedelem Ukrajnával kapcsolatos külpolitikai irányvonalának végleges megváltoztatásáról tanúskodik – a semlegességtől (amelyet az utóbbi 1654-ben és 1655-ben tanúsított) a jószomszédi viszonyokig (aminek első jelei a B. Hmelnickijhez címzett levelekben, illetve az erdélyi fejedelem által 1655 nyarán Stefan Lucz személyében küldött követségben értékelhetők). Ennek magyarázata abban rejlik, hogy – ahogyan M. Sz. Hrusevszkij is rámutat, – II. Rákóczi György katonai támogatásra igyekezett szert tenni a lengyel koronáért vívott harcban és arra törekedett, hogy megfelelő alapot teremtsen a kozákok

számára az Oroszországtól való eltávolodáshoz (ugyanis az ukrán fél cserébe reális szövetségest kapott volna a Lengyelország elleni harchoz). Ellenkező esetben az ukrán-orosz szövetség akár közvetlen veszélyt jelenthetett volna Erdélyre nézve is⁸.

Az ukrán-erdélyi kapcsolatok további fejlődése (levélcsere; Rácz György ukrain missziója; I. Kovalevszkij főszaul és I. Hrusa írrok személyében ukrán küldöttség indítása Erdélybe) előkészítette azon kétoldalú egyezmény megkötését, amelyre B. Hmelnickij – az utóbbi kutatások eredményeinek tanúsága szerint – már 1656 júliusában készen állt⁹. Július végén indult Erdélybe a fentebb említett követtség, amely augusztus 22-én érkezett Gyulafehérvárra. A következő napon a követek átnyújtották a petíciót, amelyben az áll, hogy a hetman készen áll az egyezmény megkötésére, jelentős katonai erőket küld II. Rákóczi Györgyhöz, cserébe a “totam Russian Rubram usque ad Vistulum” (azaz az egész Ruszért, egészen a Visztuláig). Maguk a tárgyalások sikeresen zajlottak és augusztus 28-án az erdélyi fél is az Ukrajnával való szerződés kötés mellett döntött. Dvoreckij és Buturlin Moszkvába címzett jelentéseikben így írtak erről: “Az erdélyi fejedelem és a Zaporozsjei Had hetmanja közötti szövetség örök időkre megkötöttet, amelyhez a havasalföldi és a moldvai fejedelmek is csatlakoztak”¹⁰.

Ugyanakkor továbbra is tisztázatlan, mit ígért a katonai segítségért cserébe az erdélyi fejedelem az ukrán követeknek Úgy vélik, hogy II. Rákóczi György teljes mértékben elfogadta az ukrán fél feltételeit (ezen belül a területi követeléseket), vagy végső esetben nyíltan nem ellenezte azokat. Az ukrán-erdélyi tárgyalásokon egyetlen ellentmondásról nem tájékoztatnak sem a résztvevő felek, sem pedig a külső megfigyelők. Így, például, X. Károly svéd királyt csak a kozákok területi követeléseiről értesítették. Szeptember 2-án, a küldöttség távozásának napján, Sternbach és Welling azt írták a svéd királynak, hogy a kozákok “olyan útravalót kaptak, amelyet ohajtottak”¹¹.

Arról, hogy II. Rákóczi György elfogadta B. Hmelnickij területi követeléseit, tanúskodik az 1657. április 19-i keltezésű, “Fedor Buturlin okolnyicsij /a magasabb bojári rangok egyike/ és Vaszilij Mihajlov íródeák írásgyűjteménye” című tájékoztató is, amelyben többek között az áll, hogy B. Hmelnickij hetman megállapodásra jutott a magyar Rákóczival a következőkkel kapcsolatban: azok, a Visztula folyóig terjedő városok, amelyekben tisztességes orosz emberek éltek és ott templomaik vannak, ő cári felsége zaporozsjei hadához tartozzanak”¹².

Ily módon akár arra a következtetésre is juthatunk, hogy I. Kovalevszkij és I. Hrusa kozák követek előtt II. Rákóczi György és a magasabb rangú erdélyi méltóságok valóban elfogadták az ukrán fél konkrét feltételeit (ezen belül a területieket is), de csak egy általános (azaz a feltételek konkrét feltüntetése nélküli), a jószomszédságot és a kölcsönös segítséget igazoló okiratot adtak át a kozák követeknek. Emellett elérték, hogy az ukrán követek elfogadják az ők feltételeit, amelyeket 1656. október 1-jén. L. Újlaki erdélyi követ Csihirinben nyújtott át Ukrajna hetma-

njának. Azaz II. Rákóczi György diplomáciai játékot folytatott az ukrán féllel, igyekezve ráerőltetni a számára előnytelen feltételeket, ugyanakkor a maga részéről semmilyen írásos ígéretet nem tett. Mindez teljes egészében megegyezett Erdélynek az Ukrajnával kapcsolatos bizonytalan politikai irányvonalával. Egyrészt az elsőnek égetően szüksége volt az ukrán seregekre a lengyel korona megszerzéséhez, másrészt pedig a Zaporozsjei Hadnak tett legkisebb területi engedmények is jelentős mértékben csökkentették volna Rákóczi esélyeit a lengyel nemességnél. Éppen ezért az utóbbi, minden valószínűséggel, tanácsadói javaslata szerint cselekedett, akik a következőképpen kommentálták a kozákokkal való kapcsolatokat: "...annak fognak engedelmessé válni, aki a lengyel királyság ura, addig viszont, méltóságos uram, maga mellett kell tudnia őket, hízog szavakkal traktálva, az idő pedig majd megmutatja, hogyan kell velük bánni, attól függően, a lengyelek győznek, avagy a svédek"¹³.

A valóságban pedig Rákóczinak még csak esze ágában sem volt, hogy a lengyel trónra való jutását követően átadja a nyugat-ukrajnai földeket B. Hmelnickijnek (ugyanis 1656 tavaszán-nyarán már elérte, hogy X. Károly átengedje neki a galíciai, a lemergi, a szjani, a przemysli, a belzi földeket és Podólia egy részét), sőt, a téren is határozatlan volt, milyen magatartást tanúsítson a kozák állam irányában. Éppen ezért 1656 augusztusában megbízta Rác J.-t, a moszkvai cárhoz indított követét, hogy tudakolja meg, miként vélekedik Moszkva a Zaporozsjei Haddal kapcsolatban: mint alattvalókra vagy mint szövetségesekre tekint rájuk? És bár a Csihirinba küldött "oklevélben" Rákóczi az Ukrajnával való szövetséges kapcsolatokról ír, az erdélyi fejedelem fölényes magatartása abban is érezhető, hogy nem adott írásos kötelezettségvállalást a kozákoknak, valamint abbéli törekvésében, hogy elfogadhatatlan feltételeket erőltessen rá az ukrán félre. Ezeket a „hangulatokat” elég pontosan felfogták I. Vihovszkij és P. Teterja, a tárgyalásokon résztvevő ukrán küldöttség vezetői. Éppen ezért a kozák vezetők bejelentették az erdélyieknek: "a fejedelem nem várhat el tőlünk többet, mint amit maga is megtett. Nem kívánunk igát venni nyakunkba! A fejedelem nem szablyával hódított meg minket, mint a moldvaikat vagy a havasalföldieket, mi jószándékból és barátságból kívánunk vele szövetségre lépni"¹⁴. Éppen ezért, a kapcsolatok egyenjogúságát és szövetségi jellegét kihangsúlyozva – L. Újlaki leírása szerint – 1656. október 8-án "a hagyománynak megfelelően, a Bibliára és a keresztre esküdött fel a hetman, a felsőbb vezetők és minden egybegyűlt, majd egy ugyanolyan oklevelet adnak ki"¹⁵, mint amelyet Rákóczi küldött, azonban nem írták alá az utóbbi által erőltetett szerződést. Ily módon az ukrán-erdélyi egyezmény megkötésének már maga a procedúrája is arról tanúskodik, hogy a felek különbözőképpen viszonyulnak egymáshoz. B. Hmelnickij a koalíció teljes jogú résztvevőjeként kívánta látni Ukrajnát a Rzeczpospolita elleni háborúban, éppen ezért, természetesen, győzelem esetében bizonyos területi előnyökre igyekezett szert tenni. Rákóczi pedig a kozák hadseregre úgy tekintett, akár a hűbéri fejedelemségek seregére, ami a továbbiakban a szövetségi erők gyors széthúzását okozta és a II. Rá-

kóczi György 1657-es lengyelországi hadjárata bukásához vezetett. Ugyanakkor Erdély vezetői mégsem hagyhatták figyelmen kívül az ukrán fél egyes területi követeléseit, éppen ezért úgy tervezték, hogy végső esetben egyes belarusz földekkel váltják ki magukat a zaporozsjei seregnél. Ahogyan 1657 januárjában Sternbach tájékoztatott Erdélyből, II. Rákóci György egyes tanácsosai azt állították, hogy "...arra való tekintettel, hogy Hmelnickijnek egy fia van, Vihovszkij és a többi ezredes pedig nem kívánja megszerezni a buzogányt, át kell adni Hmelnickijnek Belarusz egy részét és a fejedelmi titulust, az ezredeseknek bizonyos birtokokat adni az államban, az egyszerű kozákoknak pedig biztosítani kell azok egykori szabadságjogait." Ezek eléggé könnyelmű és irreális előrejelzések voltak az erdélyi fejedelem részéről, amelyek jelentős mértékben alábecsülték Ukrajna és B. Hmelnickijnek az államon belül betöltött szerepét, ugyanis még 1656-ban Stanislavskij lengyel követ egyenesen figyelmeztette Rákóczit: "...képes lesz-e Hmelnickij, aki boldogan erősödött 9 éven át és a ruszin földek birtokosává vált, visszatérni a természetes állapothoz és uralkodóból, monarchából, akinek hívó szavára egy 100 ezres sereg áll ki, szolgává és fejedelmi alattvalóvá válni"¹⁶.

Mi az oka annak, hogy B. Hmelnickij mégsem követelt Rákóczitól pontosan rögzített kötelezettségeket a területi kérdésekkel kapcsolatban? Ugyanis 1657 tavaszáig, azaz a hadjárat megkezdéséhez kedvező idő beálltaig még elegendő idő maradt és semmi sem akadályozta abban, hogy pótlólagosan megtartsanak egy-két tárgyalási fordulót, egyeztetve valamennyi apróságot? De Ukrajna hetmanja számára abban az időben a legfontosabb az volt, hogy elérje az erdélyi vezetők részéről a Lengyelország elleni hadjárat elvi jóváhagyását. A szerződés megkötésének hosszú távú elodázása arra indíthatta volna Rákóczit, hogy teljes egészében lemondjon a Rzeczpospolita elleni hadviselésről.

Egészében véve a katonai cselekmények minden egyes héttel való elhalasztása előnyös volt János Kázmér számára, aki, békét kötve Oroszországgal, saját megerősödésére használta fel ezt az időszakot. Éppen ezért B. Hmelnickij nem róttá meg Kovaljevskij és Hrusa követeket hanyagságukért, és az Erdéllyel való szövetségre eskette fel a vezetőket. A legfontosabb volt a Lengyelország elleni hadjárat elindítása, a katonai cselekmények során pedig már könnyebb elérni a kitűzött célokat.

Ukrajnának a Svédországgal való kapcsolataiban 1656 végére (azaz a koalíciós seregeknek a Rzeczpospolita elleni katonai cselekmények kezdetének időpontjára) a tárgyalási folyamat nem haladt tovább az álláspontok egyeztetésénél és nem testesült meg az országok közötti konkrét szerződés formájában. Az egyezmény aláírásának legfőbb akadályát az képezte, hogy a svéd fél nem engedett az Ukrajna számára legfontosabb területi kérdésben. 1655 őszén Svédország csak Zaporozsjet és a Balparti Ukrainát ismerte el B. Hmelnickij birtokának. 1656-ban G. Welling követsége bár "szabad államnak" nevezte Ukrainát, de csak a Kijevi, a Braclavi és a Csernyihivi vajdaságok határain belül. Még 1657 januárjában is, amikor B. Hmelnickij reálisan

már útnak indított egy több ezres ukrán hadtestet Lengyelország ellen, G. Welling Csihirinben azt jelentette ki, hogy Svédország csak a fentebb említett három vajdaság területén ismeri el a kozák államot, figyelmen kívül hagyva a nyugat-ukrajnai földek sorsát. Nyilvánvaló volt, hogy a svéd követ ebben a kérdésben az 1656. szeptember 25-én kelt királyi utasítás szerint járt el, amelyben előirányozták: "Ha a méltóságos hetman úr azon földeken és területeken kívül, amelyek az ő birtokában vannak, Rusz egyes más részeit is a maga birtokához kívánja csatolni, ő királyi felsége nem emel kifogást ez ellen, még azon földek viszonylatában sem, amelyeket az erdélyi fejedelemlen engedélyezett megszállni, a király ígéretet tesz arra, hogy baráti módon, sérelem és az eskü megszegése nélkül rendezi ezt az ügyet az erdélyi fejedelemmel, és eleget tesz a hetman úr jogos igényeinek"¹⁷.

Az újabb lengyelelles koalíció megalakulásának záró aktusaként Radnót erdélyi városban (ma Jernut, Románia) 1656. november 26-án aláírták a svéd-erdélyi egyezményt. Az utóbbi, a kutatók véleménye szerint, egyenes következménye volt az egy hónappal azelőtt megkötött vilnai szerződésnek. Az ily módon létrehozott radnóti rendszer előirányozta a koalíciós erőknek a Rzeczpospolita elleni közös háborúját, az utóbbi területeinek Svédország, Brandenburg, Erdély és Ukrajna közötti felosztását, Bohuslav Radziwill számára létrehozott perszonális fejedelemség mellett. Károly Gusztáv számára Radnót a Vlnában létrehozott lengyel-moszkvai katonai szövetségre jelentett választ. II. Rákóczi György a lengyel korona megszerzését tűzte ki céljául, Ukrajna és Brandenburg pedig függetlenné kívánt válni ettől a koronától. A koalíció résztvevőinek ezen ellentétes érdekeltsége már a kezdetekkor a széthúzás veszélyét rejtette magában, igaz a radnóti rendszer jogilag rögzítette a kozák állam európai elismerését a Kijevi, a Braclavi és a Csernyihivi vajdaságok keretein belül. Ami pedig Nyugat-Ukrajnát illette, a radnóti rendszer értelmében annak sorsát később kívánták meghatározni, a további svéd-erdélyi-ukrán tanácskozásokot követően¹⁸.

Figyelembe véve, hogy az erdélyi és a svéd fél még a tárgyalásokon sem kívánt engedni, B. Hmelnickij aligha számíthatott az utóbbiak álláspontjának megváltozására a Lengyelország elleni katonai hadjárat során. Ez utóbbi hatással volt arra, hogy Ukrajna hetmanja, bár csatlakozott az újabb lengyelelles koalícióhoz, nem szakított véglegesen Moszkvával. Éppen ezért a II. Rákóczi Györggyel való szövetkezés során igyekezett eltitkolni az ukrán hadtest összetételét és célját, mivel Oroszország, B. Hmelnickij stratégiai terveiben továbbra is a Lengyelország agresszív törekvéseinek fontos ellensúlyozója és az Oszmán Birodalom jelentős féken tartó tényezője szerepét töltötte be¹⁹.

Ily módon, teljes gőzzel haladt a közös erdélyi-ukrán hadjárat előkészítése. Újlaki L., a fentebb említett követ 1656 októberében arról tájékoztatta az erdélyi fejedelmet, hogy Csihirinben tárgyalásokat folytatott a braclavi és az umanyi ezredparancsnokokkal, valamint Rác Ferencsel (akinek minimum 2000 fős zsoldoserege volt) a közös katonai megmozdulásokról. I. Vihovszkij főírnok pedig arról

biztosította, hogy Ukrajna az első értesítésre kész akár egy 15 ezres, ágyukkal és teljes fegyverzettel felszerelt hadsereget küldeni. A szövetséges seregek támadása időpontjának és a hadjárat egyéb részletei egyeztetése céljából Rákóczi, válaszul arra, hogy B. Hmelnickij akár maga is kész az ukrán seregek élére állni, 1656. november 19-én Henter követségét küldte Csihirinbe. A kozák hadtest kivonulásának ellenőrzése céljából Horváth Istvánt küldték Ukrajnába. Az utóbbi feladatai közé – M. Sz. Hrusevszkij szerint – tartozott az is, hogy elérje az ukrán hetmannál a lengyelországi katonai műveleteknek a török-tatár seregektől való fedezését és a Rákóczi lengyel támogatóinak a kozák ezredektől való biztonságának a szavatolását²⁰.

Gyors ütemben zajlott az ukrán kozák hadtest létrehozása. B. Hmelnickij parancsára annak kötelékébe a Zaporozsjei Had három ezredének kozákjait sorolták be. 1656 decemberében Abrahám Lopuhin arról tájékoztatta Moszkvát, hogy abban az időben “a hetmannál jártak a magyar, a moldvai és a havasalföldi követek, a moldvai és a havasalföldi követek hamarosan el is távoztak, míg a magyarok Onton Zsdanovszkij ezredparancsnokkal együtt távoztak Csihirinből, ... Ontonnal pedig az ezred (a kijevei – a szerző), meg a perejaszlovi, meg a belocerkivszi ezred, gyülekeztek pedig Bila Cerkvánál, velük pedig a vadászok is”. A hadtest általános irányítását Anton Zsdanovics megbízott hetmanra, valamint Ivan Bohunra, a szerb származású Rácz Ferencre, Szulimenkóra meg a többi kozák vezérre ruházták. Ráadásul a hadjárat résztvevőinek száma állandóan gyarapodott az önkéntes “vadászok” révén²¹.

Az ukrán kozák hadtest mozgósítása igen operatívan ment végbe. Az utóbbi A. Zsdanovics megbízott hetman irányítása alatt, megkapva B. Hmelnickij utasításait, “a Miklós-nap után” (december 19.) indult el Csihirinből Bila Cerkva felé. Úgy véljük, 1656 decemberének végére a hadtest főbb erői már Bila Cerkva alatt államasoztak. Éppen ezért december 31-én B. Hmelnickij Csihirinben egy speciális univerzálét adott ki, amelyben az áll, hogy “...tájékoztatjuk, hogy küldjük a Zaporozsjei seregeinket, hogy azok csatlakozzanak a nagyságos erdélyi fejedelem seregeihez és oda menjenek, ahova parancsolják nekik”²².

Az erdélyi fejedelem 1656 végére gyakorlatilag befejezte seregének a Lengyelország elleni hadjáratra való felkészítését és igyekezett minél hamarabb elkezdni a katonai kampányt. Rhédey Ferenc és a többi előkelőség, valamint Erdély egész papsága ellenezte a hadjáratot. Rákóczi elutasította az udvar melletti lengyel rezidenseket is, akik azért érkeztek, hogy lebeszéljék a svédekkel való szövetségéről és a Rzeczpospolita elleni hadjáratról. A következőképpen magyarázta a lengyelekkel kapcsolatos álláspontját Lubomirsky Györgyhöz írt egyik levelében: “Főlényesen viselkednek velem, a cárhoz küldtek, azt javasolva, amit korábban nekem ígértek ... most látom, mily lenézőleg viselkedtek velem a lengyelek, éppen ezért kénytelen vagyok megmutatni nekik, hogy nem engedem, hogy gúnyt űzzenek belőlem”²³.

A négyfős ukrán követség, élén a “zaporozsjei sereg bírójával”, amely a hadjárat

előkészítésének idején Rákóczi udvarában tartózkodott, mindenféle módon erősítette az erdélyi fejedelem határozottságát, bátorítva eközben a fejedelemasszonyt is: “Ne bánkódjon, mi az ifjú fejedelemmel megyünk és hamarosan köszöntjük önöket Varsóban, mint a lengyel királynét” – mondták a kozákok²⁴.

II. Rákóczi György, miután 1656. december 29-én arról értesült, hogy A. Zsdanovics nagy létszámú hadtesttel megindította a hadjáratot, feleségét és fiát Szamosújvárra küldte, maga pedig 1657. január 7-én csatlakozott a Máramarosban gyülekező seregéhez. L. Kubalj állítása szerint az erdélyi sereg közel 30 000 főre rúgott és 60–80 ágyút vitt magával.

A hadjárat első napjaitól kezdve Rákóczi előtt számos olyan akadály merült fel, amelyek képesek voltak megingatni az erdélyi fejedelemnek a Rzeczpospolita elleni háború iránti szándékát. Így, például, már január 15-én Viszkin orosz követ, amennyiben Rákóczi a továbbiakban is a magáénak kívánja tudni a cár jóindulatát, a hadjárat beszüntetését követelte. Erre a fejedelem határozottan így válaszolt: “A moszkvai jóindulat igen drága számomra, de nem annyira, hogy azért cserébe odaadjam a királyságot”²⁵. A továbbiakban az időjárási viszonyok is akadályozták a hadjáratot. Januárban nagy esőzések voltak, a hegyekből patakok zúdultak alá, és a víz oly gyorsan terült szét, hogy a seregek alig tudtak találni el nem árasztott magaslatokat táborhelynek. A Tisza folyón való átkelés során beszakadt a jég, sok ember vízbefulladt, az ágyúk egy része is elmerült. Később szokatlanul kemény fagyok álltak be, a Beszkideken nagy mennyiségű hó hullott le, eltorlaszolva az utakat az erdélyi sereg előtt. L. Kubalj igen találóan így vélekedett: “Úgy tűnik, hogy maguk az égiek is összefogtak Lengyelországgal Rákóczi ellen”. Az események így módon való alakulása kételyt keltett az erdélyi seregekben a Rzeczpospolita elleni hadjárat sikerességét illetően. Rákóczi fegyvertársai egyre inkább azt javasolták a fejedelemnek, hogy mondjon le a tervezett hadjáratról. Rhédey Ferenc máramarosi főispán például kétségbe vonta, hogy Ukrajna betartja-e a Erdéllyel kötött szerződéseket: “Hiszel-e a kozákok, a leghitszegebb emberek jóindulatában – kérdezte Rákóczitól –, hagyatkozol-e a hetman ígéreteire, akinek fia a mi seregünkötől esett el Szucsava alatt ... emlékszel-e, miről számolt be Vihovszkij”²⁶.

Ennek ellenére Rákóczi, aki már a Rzeczpospolita protektorának kiáltotta ki magát, ügyet sem vetve semmire, Lengyelország határai felé vezette seregét. Eközben így bátorította hadvezéreit: “Velünk van, uraim a remény és a bátorság ... a bátrakat Mars is támogatja... az Isten látja szívünket ... és így erősen hiszünk segítségében”²⁷. Igaz, az első, a természeti csapás okozta veszteségekkel Rákóczi egyre inkább elveszítette reményét az isteni segítségben. 1657. január 21-én az édesanyjának címzett levelében így ír: “Nem ember a mi ellenfelünk, hanem maga az Isten! Bakos seregei a Beszkidek alatt vesztegelnek, Kemény urat ezer dragonyossal reggel útnak indítjuk... amikor a kozákok ideérnek, s ha nem lesz ott az ellenség, Kemény kapcsolatba lép velük”²⁸.

A szövetséges erők találkozására sor került, igaz, nem azonnal. Az A. Zsdanovics irányította kozák hadtestet szintén az időjárási viszontagságok tartották fel. Erdéllyel ellentétben Ukrajnában januárban nagy hó esett, ami jelentősen megnehezítette az előrehaladást, így a kozákok kénytelenek voltak szánra cserélni a szekereket. Hamarosan enyhülés következett be, a hó elolvadt és esőzések kezdődtek. Zsdanovics táborverésre adott parancsot és ismét szekerekért küldetett. A kozákok rossz, a hadjárat vereségét jósló előjelként értelmezték a rossz időjárási viszonyokat. Ennek ellenére a kozák hadtest folytatta a menetelést, hogy csatlakozzon az erdélyi sereghez.

II. Rákóczi György, valósággal birkózva a természeti körülményekkel, a nagy hóval, január 18-án lépte át a lengyel határt. Január 19-én elfoglalta Tarnawot, 20-án pedig Skoléba érkezett. Innen január 21-én az erdélyi fejedelem eképpen tájékoztat: "Ma Szinyovodszkba indulunk, holnap Sztrij felé, és ha Isten segít, találkozunk a kozákokkal: arról értesítenek bennünket, hogy 3–4 nap múlva ideérnek... Amint a kozákok ideérnek, haladéktalanul Krakó felé vesszük az irányt"²⁹. Január 22-én az erdélyi sereg elfoglalta Konyuhivot, 23-án Sztrijben állomásozott, ahol 11 napig tartózkodott. Ide érkeztek A. Zsdanovics hadtestének első alegységei is. Sztrij alatt az erdélyi fejedelem kiadja "A méltóságos Regimentárius, Ezredparancsnok és Oberstrotmister urak, valamint az egész lengyel nemesség figyelmébe!"³⁰ című felhívását, amelyben tájékoztatja "a Korona valamennyi alattvalóját", hogy "seregei megszállták a Rzeczpospolita területét" és felszólította a lengyel katonákat, hogy csatlakozzanak seregéhez. Az utóbbiakat II. Rákóczi György, "barátilag szólítva meg, további katonai segítségre hívta" és az ígérte, hogy "valamennyien egészében és mindenki külön ...a kondíciónak megfelelően... részesül a tisztességből és a katonai kitüntetésekéből", valamint a pénzbeli kifizetésekéből³¹.

Február 3-án a fejedelem azt a parancsot adta, hogy a seregnek tovább kell haladnia és Rihcsicsi érintésével az erdélyi sereg Szambor felé vette az irányt. Itt került sor a lengyel csapatokkal való első, többé-kevésbé komoly ütközetekre. A néhány napos harcok következtében 1657. február 7-én Szambor kapitulált. A lengyel seregek bizonyos ellenállása ellenére február 8-án Rákóczi tovább indult Miszlicsi felé és február 11-én, átkelve a Szjan folyón, Torki közelében vert táborn. Itt, Przemysl mellett került sor az erdélyi és az ukrán sereg főbb csapatainak egyesülésére. Később, a X. Károly Gusztávhoz intézett levelében Rákóczi így ír: "Várva a kozákokat, kénytelen voltam egy bizonyos ideig Sztrijben vesztegelni, most egyesítettünk csapatainkat egy mérföldre Przemysltől, ide érkeztem és minél hamarabb Lengyelország belsejébe megyek – közös érdekeinkben kívánok cselekedni"³². Ugyanitt, Przemysl környékén ütközött meg az egyesített erdélyi-ukrán csapat a lengyel hadsereg első nagy alegységeivel. A kutatók megállapítása szerint A. Zsdanovics hadteste 20 000, mordállal felfegyverzett kozákból áll, míg az erdélyi sereg 18 000 lovas és 5000 gyalogos katonát, valamint 6 000 havasalföldit számlált³³.

Ezzel párhuzamosan Kemény János aleggységei (vele együtt volt Koszakivszkij, Hrondszkij és Sztanyiszlavszkij) Sztrijból Lemberg felé vették az irányt, és január 24-én Szokolnyiki elővárosban államosozva tárgyalásokat folytattak a város lakosságával, hogy esküdjenek hűséget Rákócziaknak. Január 25-én M. Sztanyiszlavszkij levelet intézett Lemberg város nemességéhez és magisztrátusához, amelyben – a Rákóczi ügynevezett megszállási univerzáléjára hivatkozva – felajánlotta a koalíciós seregekhez való csatlakozást. A P. Pruskovszkij és a nemesség többi tagjához címzett privát levelezésében Sztanyiszlavszkij arra hívta fel az utóbbiakat, hogy csatlakozzanak a “svéd, kozák, moldvai, havasalföldi erőfeszítésekhez” és küldjenek embereket az erdélyi fejedelemhez, amihez pénze is volt elegendő “több ezer emberre”³⁴.

De a lembergieknek – legalábbis túlnyomó többségüknek – nem állt szándékában átadni a várost a megszállóknak, bár, ahogyan csak tudták, késleltették a koalíciós csapatok támadását. Éppen ezért hosszadalmas tárgyalásokat folytattak az erdélyiekkel. Annál is inkább, hogy az utóbbiaknak nem volt tudomásuk arról, hogy az Orosz vajdaságot az akkori körülmények közepette felmentették az általános nemesi felkelésben való részvételtől, és a helyi nemesség felesküdt, hogy fegyverrel a kezében fogja védelmezni a galíciai városokat. Január második felében pedig Lembergbe kellett érkezniük a lembergi és a zsidacsevi járások nemesi felkelése hadainak³⁵.

A. Zsdanovics, amint tudomást szerzett az erdélyi fél törekvéseiről azonnal tájékoztatta B. Hmelnickijt. Erre való válaszul Ukrajna hetmanja 1657. március 9-én két univerzálét adott ki. Az egyikben, amely Lemberg magisztrátusának volt címezve, B. Hmelnickij igyekezett megnyugtatni a városlakókat a szövetségi csapatok közeledésével kapcsolatban, valamint azt tanácsolta a lembergieknek, hogy kerüljék el, hogy Erdély vagy Svédország alattvalói legyenek³⁶.

Amikor Kemény János azon aleggységeinek, amelyek a lembergiekkel folytattak tárgyalásokat, nem sikerült rávenniük azokat, hogy felesküdjenek Rákóczi hűségére, kénytelenek voltak megelégedni azzal, hogy hálát mondtak a lembergi magisztrátusnak, amiért féken tartotta a csapatokat. Ez a semlegesség elismerésével volt egyenlő, s így – mivel nem volt ideje Lemberg hosszabb távú ostromára – Rákóczi seregeivel Krakkó felé vette az irányt. Hasonló megfontolásokból nem ostromolták Szambort és Przemyslt sem, még annak ellenére sem, hogy Szambor falainál, egy, a tárgyalások idején kilőtt golyó kioltotta Kemény János fivérének az életét. Kemény János megelégedett a fentebb említett városok semlegességi ígéretével és, begyűjtve a váltságdíjat (a przemysliek 16 530 zlotyt gyűjtöttek össze) tovább küldte seregeit³⁷. Mindamellet, bár Rákóczi seregei nem vettek részt nagyobb városok ostromában, a fentebb említett régió jelentős rombolást szenvedett. Lerombolták Visnya és Sztara Szilj nevű településeket. Mosztiszkában, ahol éjszakára megszállt a magyar csapat, az utóbbi “sok kárt okozott”. Jelentős károk keletkeztek Nyizsankovicsiben, Krako-

vecben és Sztarij Szamborban³⁸.

Az erdélyi-ukrán sereg főbb erői, miután néhány napot töltöttek a Szjan folyó partján lévő Torki községben, február 13-án tovább indultak Lengyelország mélyébe – Krakkó felé vették az irányt.

A stratégiai terv szerint a Krakkó elleni támadást az ukrán-erdélyi seregek széles fronton folytatták Lezsajszk és Szanok között. Jelentős károkat okozva a lengyel városokban és falvakban, 1657 márciusának közepén a szövetséges csapatok Lengyelország egykori fővárosához érkeztek. Március 18-án Rákóczi ünnepélyesen, ágyú- és puskalövések kíséretében bevonult Krakkóba. A városban Virtz tábornok, a svéd helyőrség parancsnoka és számos más svéd tiszt várta (Krakkó 1655 októberétől volt svéd kézen, amikor Stefan Czarniecki aláírta a kapitulációt). Az erdélyi-ukrán hadsereg kisebb csapatai megszállták a Krakkó-közeli városokat: “Krakkó mellé közel 2000 kozák és a Rákóczi seregének embere tért vissza”³⁹. A következő napra, március 19-re szervezték meg a város kulcsainak II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek való ünnepélyes átadását, az utóbbi helyőrsége pedig felváltotta a Virtz tábornok vezette svédeket.

A kutatók véleménye szerint Krakkó megszerzésével fejeződött be a Rákóczi és Zsdanovics vezette koalíciós csapatoknak János Kázmér seregei elleni támadásának első szakasza. A szövetséges erők 59 nap alatt (ebből 28 napig meneteltek 31 napon át pedig állomásoztak) tették meg a Tarnaw és Krakkó közötti, több mint 400 kilométeres távot, naponta átlagban 15 kilométert hagyva maguk mögött. Ráadásul az erdélyi-ukrán hadseregnek meg kellett birkóznia a Sztrij, Dnyeszter, Szjan, Viszlok, Dunajec és Visztula folyókon való átkelésével is. Igaz, a Dnyeszter és Szjan folyók nem jelentettek különösebb akadályt, ugyanis abban az időben jégpáncél alatt voltak⁴⁰.

A háború második szakaszában, amely 1657. március 20-án vette kezdetét, a szövetséges csapatok elindultak Krakkóból, hogy csatlakozzanak a svéd seregekkel. Az utóbbiak, Károly Gusztáv irányítása alatt, Poroszországban hagyva egyes csapatokat, gyors ütemben dél felé vették az irányt, ahol Sandomierz közelében április elején egyesültek a koalíciós seregekkel. Hosszas katonai tanácskozások után úgy döntöttek, hogy a továbbiakban közösen Breszt felé haladnak. 1657. április 11-én Zavihoszt közelében a svéd-erdélyi-ukrán seregek erőltetett átkelést hajtottak végre a Visztulán át, megszállva Lublin, Podlov, Misk, Venhrov és Horodok városokat. Az A. Zsdanovics irányította ukrán hadtestnek a Beresztejszcsinán való ott-tartózkodását pedig a Pinszki járás nemességével való tárgyalásokra használták ki, amely ugyanazon a napon határozatot fogadott el, miszerint szövetségre lép a Zaporozsjei Haddal. Hasonló diplomáciai tevékenységet folytattak Volhíniában, Mozirszcsinán és Turivszcsinán is⁴¹.

Annak ellenére, hogy a szövetségesek táborában bizonyos nézeteltérések támadtak, X. Károly Gusztáv pedig váratlanul (egész főbb csapatával együtt) visszavonult a Visztula mögé, Bresztből Varsó felé vették az irányt. Az ukrán-erdélyi

seregek, amelyek már csak Stenbock tábornok svéd hadtestét (kb. 3 ezer fő) tudhatták a magukénak, május 15-én indultak útnak, és már 21 nap múlva – június 4-én – közel 300 kilométert megtéve, körülzárták Varsót, amely 1657. június 7-én kapitulált. A továbbiakban, mivel nem volt semmi esély arra, hogy X. Károly Gusztáv gyorsan visszatér a lengyel hadszíntérre, Stenbock tábornok pedig kivonult Varsóból, június 13-án a szövetségesek a lengyel főváros elhagyására mellett döntöttek. 1657. június 19-én az ukrán-erdélyi hadsereg Sandomierzba érkezett, június 20-án pedig átkeltek a Visztulán és Ukrajna felé vették az irányt⁴².

Ez idő alatt Csihirinban B. Hmelnickij megtett minden lehetségeset a szövetségesek lengyelországi katonai cselekményei diplomáciai biztosítása érdekében. Az ukrán követek, akik 1657. május 12-én érkeztek Kostantinápolyba, ahol biztosították a török Portát, hogy Ukrajnának semmi közös ügye nincs sem Svédországgal, sem pedig Erdéllyel és a továbbiakban is Törökország protekciója alatt kíván maradni és megőrizni a Krími kánság jóindulatát.

Az Oroszországgal való kapcsolataiban Ukrajna hetmanja továbbra is folytatta a lengyel fél politikájának lejáratását, ezzel magyarázva a Rzeczpospolita elleni háború folytatásának szükségességét. Másrészt pedig B. Hmelnickij, a V. Kikinnek márciusban tett ígértéhez híven, tájékoztatta az orosz félt a kozák seregek lengyelországi sikereiről, aminek az volt a célja, hogy fenntartsa az orosz kormányban az abba vetett hitet, miszerint az ukrán hadsereg magabiztos győzelmei segítségével sikerülhet megszerezni a lengyel koronát. Éppen ezzel a céllal 1657 májusában Moszkvába irányított egy követséget, amelynek élén F. Korobka állt. A tárgyalások során érintették az orosz-ukrán kapcsolatok problémáinak egész komplexusát, illetve a követek részletesen kitértek az A. Zsdanovics vezette kozák hadtest hadi sikereire vonatkozó információkra is⁴³.

1657 júniusának végén az erdélyi-ukrán hadsereg útja Zamosc érintésével Hrebennij és Maherov felé vezetett. Éppen itt, Maherov mellett került sor a szövetséges haderők és Csarneckij orosz hadvezér közötti első ütközetekre.

Megkerülve Zsovkvát, július 2-án az erdélyi-ukrán hadsereg „diadalmasan” visszaverte a lengyel csapatok támadását és Jaricsiven keresztül július 3-án megközelítette Hlinyanit. Egy nap múlva került sor a lengyelek elleni következő csatára, és a szövetségi erők ismét „diadalmaskodtak”. Az ilyen permanens harcok következménye az volt, hogy az erdélyi-ukrán hadsereg jelentős alegségei „lemorzsolódtak” és nem egy, hanem több irányban vonultak vissza. Így, például, Rákóczi főbb alegségei Hlinyaniból Holohori, Zboriv és Ozerna érintésével Ternopol felé vették az irányt. Zsdanovics egyes csapatai pedig Zalizcin és Zbarazon át vonultak. Megkerülve Ternopolt, amelynek ostromlására a városban táborozó, Podljodovszkij vezette jelentős helyőrség (7 zászlóalj) való tekintettel mondtak le, az ukrán és az erdélyi seregek újbóli egyesítésére valahol Szkalat környékén került sor. Ekkor hívta fel A. Zsdanovics Rákóczi figyelmét arra, hogy a kozák hadtestnek a hadjáratban egy

eléggé előnytelen pozíció jutott a szövetségi csapatok hadoszlopának legvégén, minek következtében a kozákokat terhelte a védelmi harcok és a jelentős veszteségek súlya. Az erdélyi fejedelem kénytelen volt elismerni a megbízott hetman észrevételeinek jogosságát és a továbbiakban az egész kozák hadtest a hadoszlop elejére került át⁴⁴. A. Zsdanovics idejében változtatta meg hadtestének helyzetét, ugyanis Rákóczi, aki számos kísérletet tett a lengyel hetmanokkal való kiegyezésre, bármely pillanatban megkötötte az egyezményt, s az erdélyiek és a lengyelek közé "beszorult" ukrán csapatok pedig mint „tárgyalási alap” lettek volna felhasználva. Most viszont, a Rákóczi által folytatott tárgyalások eredményétől függetlenül, A. Zsdanovics hadteste előtt szabad folyosó jött létre a már csak karnyújtásnyira lévő kozák Ukrajnába való távozáshoz. Ráadásul, a hadjárat ütemét is már A. Zsdanovics határozta meg, az erdélyiek pedig kénytelenek voltak tartani velük a lépést, hogy le ne maradjanak és ne kerítse be őket az ellenfél. Ugyanakkor Rákóczi nem igen sietett visszavonulni a kozákok után Ukrajnába, hanem még mindig abban reménykedett, hogy sikerül előnyös békeszerződést kötni Lengyelországgal. Éppen azért erejéhez képest tartotta a hadjárat ütemét, gyakran panaszkodva, mondván, az ukrán seregek magára hagyják. A. Zsdanovics pedig azt tanácsolta az erdélyi csapatoknak, hogy gyors ütemben térjenek vissza Ukrajnába, ott csoportosítsák át erőiket, töltsék fel készleteiket és csak azután folytassák a katonai cselekményeket. A megbízott hetman azt javasolta, hogy vegyék figyelembe a többhónapos hadjárat által kimerített seregek állapotát is. Annál is inkább, hogy a kozák sereg zömében önkéntesekből állt⁴⁵.

Ilyen körülmények közepette A. Zsdanovics, figyelembe véve seregének helyzetét, valamint azt, hogy sikerült leküzdeni a Rákóczival való ellentéteket és ellenségeskedést, Kamjanec-Podilszkij irányában vezette seregét. Annál is inkább, hogy Csihirinban már tisztában voltak azzal, hogy Rákóczinak a közeljövőben esze ágában sincs ellenállást szervezni a lengyelekkel szemben, hanem csak a kedvező pillanatot várja a békeszerződés megkötéséhez. Éppen ezért a hetmani fővárosból A. Zsdanovicsnak azt a parancsot küldték, hogy hagyja sorsára az erdélyieket és Rákóczit. Íme, hogyan ír erről 1657. június 18-án Csihirinből G. Lillekron: "A velük (kozákokkal – A. H.) való tárgyalásaim során állandóan arra panaszkodtak, milyen rosszul bánik Rákóczi fejedelem velük, mint szövetségeseivel, és hogy minden igyekezetével azon volt, hogy elveszejtse szabadságukat, amelyet ők korábban vérükkel vívtak ki. Éppen ezért megírták Antonyijnak, hogy ott kell hagynia a fejedelmet, tegnap pedig megérkezett a hír, miszerint ő (A. Zsdanovics – A.H.) seregeivel öt mérföldnyire van Kamjanectől"⁴⁶.

A szövetséges erdélyi-ukrán seregek, amelyek július 7–9-én csak nagy nehézségek árán tudtak megbirkózni a Csornij Osztriv melletti lápos vidékkel, a továbbiakban Ploszkivon át Medzsibozs felé vették az irányt. A hadjárat főbb célja az adott szakaszon az volt, hogy átkeljenek a Déli Bugon és csatlakozzanak J. Hmelnickij 20 000 seregével, amely már a segítségükre sietett. Július 10-én az erdélyiek

és a kozákok kénytelenek voltak egy nyílt terepen éjszakázni, mivel az egész napot a lengyel csapatok támadásainak visszaverésével töltötték. A feszültség a szövetséges seregeken belül a csúcspontjára hágott. A gyakorlatilag folytonos meneteléssel és védelmi harcokkal kimerített, élelmiszer és elegendő katonai muníció nélkül maradt Rákóczi-sereg és az A. Zsdanovics irányította hadtest 1657. július 11-én kénytelen volt Medzsibozs mellett táborni. A helyzetet csak bonyolította, hogy az előző napon 3000 havasalföldi és erdélyi elhagyta a táborni és önkényesen hazament⁴⁷. Ez nemcsak gyengítette a seregek harcképességét, hanem nyomasztó hatást gyakorolt a többi seregre is.

Eközben Stefan Czarniecki katonai alegységei egyre nagyobb nyomást gyakoroltak az erdélyi-ukrán csapatokra. E kritikus körülmények közepette minden II. Rákóczi György erdélyi fejedelem határozottságától és akaraterejétől függött. De az utóbbinak nem sikerült úrrá lennie a helyzeten és meghozni egy konkrét döntést, ehelyett továbbra is kettős játékot folytatott. Egyrészt vonakodva vonult vissza Ukrajnába, ezzel is gátolva A. Zsdanovics kozák hadtestének visszavonulását. Másrészt pedig Rákóczi eléggé határozatlanul hártotta el a lengyel seregek támadásait, ugyanis szüntelenül kereste a békekötés megfelelő lehetőségét a lengyel hetmanoknál. Azaz nem védekezett, de nem is vonult vissza. Ilyen körülmények közepette a fentebb felvázolt helyzet egyértelműen az erdélyi fejedelem katasztrófáját eredményezte. Igaz, az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a szövetségeseeknek reális esélyeik voltak arra, hogy különösebb veszteségek nélkül kivonuljanak a már csak karnyújtásnyira lévő Ukrajnába: ehhez csak a már említett Medzsibozs mellett át kellett volna kelniük a Déli Bugon. Annál is inkább, hogy a várostól öt mérföldnyire már ott állomásozott J. Hmelnickij 20 000 fős serege. Ráadásul Rákóczi saját ereje is még mindig jelentős volt: egyes állítások szerint irányítása alatt szintén közel 20 000 katona állt, akikkel szemben esetleg 6000 lengyel állt szemben⁴⁸. De Rákóczi abban a bonyolult, de nem reménytelen helyzetben nem állt a helyzet magaslatán. Mindenekelőtt azért, mert nem volt képes megfelelően felmérni a szembenálló seregek erőviszonyait, nem csillogtatta meg hadvezéri tehetségét, amikor július 11-én felajánlotta az alig egyharmadnyi lengyel félnek a teljes kapitulációt.

A kialakult helyzetben a kozák hadtest vezetői – A. Zsdanovics, J. Nemirics és a többi hadvezér – meggyőződve, hogy teljes gőzzel folynak a Rákóczi és a lengyelek közötti tárgyalások az első fegyverletételével kapcsolatban, július 12-én úgy határoztak, hogy elhagyják az erdélyi sereget és visszavonulnak Ukrajnába⁴⁹. Ily módon, semmi esetben sem helytálló az, a legtöbb kutató által kedvelt állítás, miszerint éppen a kozák hadtest visszavonulása eredményezte Rákóczi kapitulációját. Minden ellenkezőleg történt. Éppen az erdélyi fejedelemnek a lengyel féllel való megbékélést célzó állandó törekvései és a kapitulációra vonatkozó reális tárgyalások megkezdése készítette A. Zsdanovicsot arra, hogy a Déli Bugon túlra vezesse csapatait, hogy ne váljon aprópénzzé a lengyel-erdélyi tárgyalásokban. Hosszasan állomásozni

Medzsibozs alatt sem volt lehetősége A. Zsdanovicsnak, ugyanis teljesítenie kellett B. Hmelnickij parancsát és csatlakozni J. Hmelnickij seregeihez, hogy közösen védjék meg Ukrajnátr a nagy tatár sereggel szemben. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy A. Zsdanovics hadtestének sorkatonáit kimerítette a többhónapos menetelés, a súlyos zsákmány cipelése és felbosszantotta az erdélyiek ellenséges magatartása. Mindannyian szerettek volna mihamarabb visszatérni otthonaikba és – a források tanúsága szerint – ellenkező esetben készek voltak akár zendülésre is.

1657. július 12-én Rákóczi Mikes kancellár vezetésével követeket küldött a Potocky, Czarniecki, Lubomirsky és Wisniowiecki hetmanokkal való tárgyalásra. A lengyel fél az alábbiakat követelte az erdélyi fejedelemtől: mindenekelőtt kérjen bocsánatot János Kázmértől, amiért seregei megtámadták Lengyelországot, valamint a magyar királytól és a szultántól; fizessen 4 millió hadisarcot; szolgáltassa vissza az elrabolt javakat és térítse meg a károkat; adja át a lengyeleknek ágyúit és fegyverzetét; bontsa fel kapcsolatait Lengyelország valamennyi ellenségével; nevezze meg azokat a lengyeleket és szenátorokat, akik megszervezték Rákóczi eme hadjáratát; engedje szabadon a hadifoglyokat és a bűnözőket.

Az erdélyi-lengyel békeszerződés megkötésére 1657. július 12-én került sor annak ellenére, hogy a lengyel katonák bosszút követeltek⁵⁰.

Az egyezmény végső formája előírta, hogy II. Rákóczi György követeket küld a lengyel királyhoz; szakít az utóbbi ellenségeivel; szükség esetén katonai segítséget nyújt Lengyelországnak; visszaadja a királynak Krakkót és Bresztet (a helyőrségek szabadon elvonulhatnak a Rzeczpospolita határain túlra); kiadja az összes olyan árulót, akinek nem kegyelmezett meg a király; 1 200 000 zlotyt fizet ki a lengyel sereg javára; szabadon engedi a hadifoglyokat és akkor lengyel kíséret mellett hazaindulhat⁵¹. A következő napon, 1657. július 13-án mindkét fél felesküdt az örök békére, amivel jóváhagyták az egyezmény valamennyi feltételét. Ezzel a kapitulációval ért véget II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata. A hadjárat során Varsótól Medzsibozsig az erdélyi-ukrán seregek 30 nap alatt tették meg a közel 600 kilométeres távot, ebből 24 napot vettek igénybe a menetelések és csak 6 nap jutott pihenésre⁵².

B. Hmelnickij, miután 1657. július 19-én értesült A. Zsdanovics visszavonulásáról (miközben nem volt tudomása arról, hogy maga Rákóczi kezdeményezte az Sz. Potockyval való tárgyalásokat) és demonstrálva az Erdélyhez fűződő baráti kapcsolatait, arról tájékoztatta Sebes F. követet, hogy kész megbüntetni “e szégyen okozóit”⁵³. Nehéz megítélni, hogy B. Hmelnickij valóban tervezte-e a radnóti irányvonal vezetőinek megbüntetését (egészen a kivégzésig), avagy ez csupán diplomáciai gesztus volt, ugyanis egy hét múlva, 1657. július 27-én Ukrajna hetmanja elhunyt.

Egészében véve a kutatás témáját képező háború (a lengyel történetírásban az 1655–1660. évi második északi háborúként emlegetik), annak ellenére, hogy Lengyelország csak a Habsburgok csapatainak segítségével tudta kivédeni a sző-

vetséges seregek támadását, eléggé aggasztó külpolitikai tünetekről tesz tanúbizonyságot, amely a Rzeczpospolita lerombolására és földjeinek szétosztására irányuló szerződések és koalíciók egész sorozatát indította el¹⁴.

Ukrajna számára a radnóti rendszerben (1656–1657) és az adott koalíció tagjai által a Lengyelország ellen folytatott háborúban való részvétel fontos konkrét-történelmi jelentőséggel bír. Mindenekelőtt a Rzeczpospolitára súlyos megelőző hadászati támadást intéztek, ami jelentős mértékben meggyengítette az utóbbi katonai potenciálját és meggátolta az aktív műveletek végrehajtásában az ukrán fronton. A háború megghiúsította a Moszkvával való, 1656. évi vilnai egyezményeknek a lengyel szejm általi aláírásának folyamatát, amelyek, mellesleg, igen kedvezőtlenek voltak Ukrajna számára. A Svédországgal, Erdéllyel és más országokkal kötött diplomáciai egyezmények csak elősegítették a kozák államnak az európai országok általi legitimizációja folyamatát. Nehéz száz százalékos biztonsággal meghatározni, volt-e a fentebb említett (1656–1657) katonai-diplomáciai események során Ukrajnának esélye arra, hogy számára maximálisan előnyös eredményeket érjen el és teljes egészében független államot hozzon létre (a szomszédos országok protekciója nélkül), bár, úgy véljük, elvetni sem szabad ezt a történelmi esélyt. Minden esetben, a radnóti rendszer egyik résztvevője – Brandenburg – teljes egészében kiaknázza ezeket a lehetőségeket és el tudta érni a kívánt célt. Rámutatva erre az aspektusra, Z. Vujcik, az ismert lengyel szakértő azon a véleményen van, hogy a brandenburgi vezetőnek sikerült talán a lehetetlen – egy, a Lengyelországtól független állam létrehozása a Porosz Fejedelemségben (az 1657. évi szerződések Veljaviban és Bidhoscban).

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 3-10.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) // Україна крізь віки. – Т. 7. – К., 1999; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Ч. 1. – Львів, 1996; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. – К., 2001; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998; Її ж. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-

1667 pp.). – К., 2003; Чухліб Т. Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 pp. – К.-Нью-Йорк, 2003; Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоритичного семінару). – К., 1995; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003; Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. К., 2003.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... – С. 85-88.

⁴ Topolski J. Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501-1795). – Poznań, 1994. – S. 476-482; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław, Warszawa, 1997. – S. 108-109.

⁵ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в. / Андрусовское перемирие 1667 года. – Саратов, 1960. – С. 40-41; Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 177; Wójcik Z. Jan Kazimierz. – S. 125.

⁶ Документи Богдана Хмельницького (далі – ДБХ). – К., 1961. – № 380. – С. 501-502.

⁷ Wójcik Z. Jan Kazimierz. – S. 125-126.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – К., 1931. – С. 1183-1184; Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656). // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 62-71.

⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 549.

¹⁰ Акты ЮЗР. – Т. 3. – Спб., 1861. – С. 546; Т. II. – Спб., 1879. – С. 691.

¹¹ Грушевський М. Названа праця. – С. 1307.

¹² Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 369. – С. 557.

¹³ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С. 1309.

¹⁴ Там же. – С. 1310.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów. (S.a.). – S. 129; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. – С. 95-96.

¹⁷ Архів ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – К., 1908. – С. 154-162, 167-170, 202-206; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. // Український історик. – 1973. – № 3-4. – С. 130; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656-1657 pp. // ЗНТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 46-47.

¹⁸ Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów. (S.a.). – S. 132; Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137-138; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656-1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. № 134. – S. 801-848.

- ¹⁹Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 181; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... – С. 13.
- ²⁰Грушевський М. Назв. праця. – С. 1311, 1312.
- ²¹Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 79, оп. 2, спр. 99. – Арк. 1; Акты ЮЗР. – Т. 8. – Спб., 1875. – № 45; Оляничин Д. Назв. праця. – С. 55.
- ²²Документи Богдана Хмельницького. – № 422. – С. 551.
- ²³Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 133.
- ²⁴Ibid. – S. 136.
- ²⁵Ibid.
- ²⁶Przyboś A. Samuel Grgdzki ariański dziejopis wojny polsko-siedmiogrodzkiej 1657 r. // Małopolskie studia historyczne. – Kraków, 1959. – S. 8.
- ²⁷Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 137.
- ²⁸Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С. 1322-1323.
- ²⁹Там же.
- ³⁰Бібліотека музею Чарторийських (Краків). – Відділ рукописів (далі – БМЧ (Краків). – ВР.). – Спр. 1656. – Арк. 255.
- ³¹БМЧ (Краків). – ВР. – Спр. 1656. – Арк. 255-256.
- ³²Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki Hystoryczne. – Т. XI. Londyn, 1960-1961. – S. 99; Грушевський М. Назв. Праця. – С. 1388.
- ³³Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 146; Грушевський М. Назв. праця. – С. 1389.
- ³⁴БМЧ (Краків). – ВР. – Спр. 1656. – Арк. 256.
- ³⁵Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 139.
- ³⁶ДБХ. – № 431. – С. 562-563.
- ³⁷Przyboś A. Op. cit. – S. 12-14; Kubala L. Wojna Branderburska. – S. 142-145.
- ³⁸Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej polowie XVII I w XVIII wieku. – Przemyśl-Rzeszów, 1993. – S. 14.
- ³⁹Dzieje Krakowa. – Т. 2. Kraków w wiekach XVI-XVIII. – Warszawa, 1984. – S. 371, 385; Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Ч. 1. – К., 2001. – С.34-47.
- ⁴⁰Pólcwiartek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistosc // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів - Люблін, 1996. – S. 87; Wojtowicz P. Op. Cit. – S. 101-103.
- ⁴¹Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – № 102. – С. 298; Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. – Київ-Відень, 1920. – С. 11-17, 201-202, 228; Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656-1657 рр.)

// Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 74-75.

⁴²БМЧ (Краків). – В.Р. – Відділ рукописів. – Спр. 1656, арк. 257, 258, 260-261 (Документальні матеріали відділу рукописів Бібліотеки музею Чарторийських в Кракові використовувалися нами за мікро-фотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м. Варшаві (Спр. 1656. – Мікрофільм № 16460)); Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655-1657 // Polska w okresi drugiej wojny Północnej 1655. – Т. II. – Warszawa, 1957. – С. 237-257; Dzieje Warszawy. Warszawa w latach 1526-1795. – Warszawa, 1984. – С. 185; Kubala L. Wojna Brandenburska. – С. 159, 164-165.

⁴³РДАДА. – Ф. 229, оп. 1, спр. 21. – Арк. 13-15.

⁴⁴Wojtowicz P. Op. cit. – С. 108; Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів (далі – ЛНБ НАНУ. ВР). – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 189/11. – Арк. 1002-1003; Kubala L. Wojna Branderburska. – С. 169-170.

⁴⁵Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С. 1463.

⁴⁶Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 106. – С. 315.

⁴⁷Wojtowicz P. Op. cit. – С. 108; Kubala L. Wojna Branderburska. – С. 170-171.

⁴⁸ Kubala L. Wojna Branderburska. – С. 171.

⁴⁹ Wojtowicz P. Op. cit. – С. 108.

⁵⁰ Цит. за: Kubala L. Wojna Branderburska. – С. 174.

⁵¹ Там же; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 500-501.

⁵²Wojtowicz P. Op. cit. – С. 108

⁵³Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. 3. – С. 321.

⁵⁴Гурбик А.О. Військовий контекст українсько-російських взаємин в умовах Раднотської системи (1656-1657 роки) // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного наукового столу). – К., 2005. – С. 136-140.

Tarasz Csuhib
(Kijev, Ukrajna)

UKRÁN HETMANSÁG –ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG: NEMZETKÖZI ELISMERTETÉS A POLIVAZALLUSI POLITIKA RÉVÉN (XVII. század)

A XV-XVII. század során a perszónáluniók politikája, a dinasztikus és örökösödési problémák az államok újrafelosztásához, területek elfoglalásához vezetnek, megváltoztatják az államhatárokat, egyesített királyságok és birodalmak alakulnak ki következtükben¹. Ebben az időben A. Ljublinszka ismert oroszországi kutató megfogalmazása szerint az európai kontinens monarchiák konglomerátumát jelenti. Vannak itt abszolút, korlátozott, nominális monarchiák (birodalmak), nemzeti, soknemzetiségű és oligarchikus köztársaságok (Velence, Genova), föderatív (Hollandia, Svájc), nemesiek („feltételes monarchia” Lengyelországban és részben Magyarországon) stb². Egy másik történész, M. Petrov a nyugat-európai reneszászt az állami struktúrák kialakulásával kapcsolatban jellemezve, s kiegészítve ezt a meghatározást, folytatta az előző tipológiát, rámutatva az állam-kommunák, signoriák, regionális-abszolútista, territoriális államok, különböző félig vazallusi, félig függő alakulatok stb. létezésére³. E felsorolást más állampolitikai rendszerek kialakulása miatt nyilvánvalóan tovább lehetne még folytatni Közép-Kelet Európában, meg lehetne említeni például egy olyan sajátos állami szervezetet, mint az Ukrán Hetmanság (Zaporozsjei Had, Hetmanság), amely az 1648–1676-os forradalmi események eredményeként jött létre a Rzeczpospolita „orosz” vajdaságainak területén⁴.

A többvariánsú politikai struktúrák és állami intézmények fejlődése nyomán megkezdődött az állam európai modelljének kialakulása, amely a modern államok felépítése elveinek alapját képezte⁵. E folyamat hosszú évszázadokra húzódott el, beleértve a XIX. századot is, különböző okok miatt bonyolult és egyenetlen volt. Ezek egyike a régi „magán” hűbéruralmi-vazallusi feudális kapcsolatok átalakításának problémája, illetve az állam feje, valamint a szuverén és vazallus birtokosok közötti személyi kapcsolatoknak a kormányok és az alattvalói tömegek kapcsolatainak modern intézményrendszerével való felcserélése volt. „Szabad, egyenetlen, lehetőségekkel telített átmeneti állapota volt ez a többvariánsú helyi regionális dinamikának: a konglomeratív feudális politikai struktúráktól a nemzeti, karakteresebben kirajzolódó állami egyesülések felé”, – mutattak rá az említett problematika kutatói⁶.

E fontos kérdést elemezve a történészek rámutattak, hogy az új felé vezető út nem egyenesen felívelő vonal mentén vezetett, hanem fordítva, az általános sko-

lasztikus orientáció megtartása mellett összefonódtak benne a régi és az új gondolkodásmód elemei, a régi és az új mentális momentumok. Eközben az új gondolkodásmód elsősorban a hatalom kérdésében való megjelenését követelte meg – mi az a „hatalom” az új világfelfogásban, milyen a hatalmon lévő reális helye e társadalomban⁷.

Jogi szempontból a „klasszikus” vazallusi függőség azt irányozta elő, hogy az uralkodó és a vazallusi állam lakossága között nem volt közvetlen kapcsolat – közöttük ott állt az adott állam vezetőjének személye⁸. Ez pedig, akárcsak a régi időkben, Isten nevében hűséget esküdött eme állam uralkodójának. Ez utóbbi a maga részéről ugyancsak „örök időkre” felesküdt, hogy betartja az alattvalóival szembeni kötelezettségeit. Közöttük kétoldalú szerződés kötött, s amennyiben az egyik fél megsértette ezt, a másik lemondhatott saját kötelezettségeinek teljesítéséről. A középkori hagyományokat örökölve ezt speciális procedúrák kísérték, amelyek közül a legfontosabb az uralkodói „privilegium” és hatalmi jelképek átadása volt. Igaz, egyes tudósok állítása szerint „a feudális hűbéri (mára szuverénné változott) hűség és a lovagi becsület csökevényei már nem szolgáltak visszatartó erőként”⁹. A józan politikai számítás, s ezzel együtt az, hogy a vazallusi függőségben lévő uralkodó számára lehetséges volt, hogy „fájdalommentesen” rúgja fel esküjét egy másik protektor javára, mindinkább meghonosodott az államközi kapcsolatokban a XVI-XVII. század folyamán.

Figyeljük meg az állam-modellek fejlődését például Kelet-Közép, Délkelet és Észak-Európában, amelyek illusztrálnák az elmondottakat és kiindulási pontként szolgálhatnak e modellek összehasonlításához. A XVII. század közepére közel háromszáz világi és egyházi fejedelemség, másfélezer önálló lovagi birtok létezett azon területen belül, amelyet a német nemzet szent római birodalmaként emlegetnek, s amely multinacionális állami képződmény volt. A fejedelemségek és lovagi birtokok többsége hosszú időn át a Habsburg-háztól való vazallusi függőség különböző stádiumaiban voltak, s csak az 1648-as westfáliai béke biztosított területi szuverenitást („Landeshoheit”) a német (ausztriai) fejedelemségeknek, jogot adva számukra, hogy szövetséget kössenek egymással, illetve idegen államokkal¹⁰. Az egyetlen kikötés az volt, hogy nem köthettek ilyen szövetséget a császár ellen. Lényegében véve a szent birodalom nagy számú közepes és kis földbirtok, királyság, fejedelemség, választófejedelemség, hercegség, tartománygrófság, grófság, birodalmi vazallus lovagi birtok, szabad város konföderációja volt, amelyek valódi államok voltak a birodalom kötelékén belül¹¹. A birodalom uralkodója két hatalmi funkciót testesített meg: egyrészt, ő volt a német király, másrészt, ő volt az egész nyugati keresztény világ potenciális uralkodója¹². Ez utóbbi tézis (a római birodalom és császárai hatalmának örökös volta) alátámasztására és a társadalmi tudatra való ráerőltetésére volt irányítva szinte a teljes akkori politikai gondolat.

A szent római birodalom V. (Habsburg) Károly (1519-1556) uralkodása alatt vált szuperhatalommá, amikor egyesítette a teljes hatalmat Németországban, Spa-

nyolcorszáiban, Németalföldön, Itáliában és nemzetek feletti állami képződménnyé vált. Ezen uralkodó lemondásával a Habsburg-ház két önálló ágra szakadt: a spanyolra és az osztrákra. A szent birodalom minden hatalmassága ellenére egy sor komoly ellentét uralkodott benne, amelyekre B. Porsnyev is rámutatott: az államiak – az uralkodó és a fejedelmek között; vallásiak – a vallási csoportok között; nemzetiek – a németek, szlávok, magyarok stb. között; szociálisak – a társadalmi csoportok és rétegek között¹³. A tudósok véleménye szerint az ellentétek közé tartozott az is, hogy a Birodalomban a politikai evolúció a mind nagyobb territorializáció felé haladt, azaz egyre nőtt a helyi fejedelmek hatalma. Ennek ellenére ez erősítette a császár, mint „az uralkodók uralkodójának” („augustissimus”) kozmopolita hatalmát¹⁴.

A XIV. század utolsó negyedétől kezdődően a földesúri-vazallusi államközi kapcsolatok európai modelljére nagy befolyást gyakoroltak az uralkodók-földesurak és a tőlük függő uralkodók közötti kapcsolatainak ázsiai hagyományai. Ex Oriente Lux („Keletről jön a fény”) – ebben a mondásban összpontosul az Oszmán Birodalom hatalmas befolyása számos európai ország politikai fejlődésére, többek között ezek nemzetközi kapcsolataira. Az, hogy az oszmánok elfoglalták a Balkánon az egykori Bizánci birodalom területeit, amelyeken már zajlott a nemzeti államképződmények kialakulása, oda vezetett, hogy sajátságos „puffer-övezet” alakult itt ki az Oszmán Birodalom és közép-európai országok között. Ez az övezet a szultántól vazallusi függőségben lévő államokból („dar al-sulh” – a béke országai) állt. Meg kell jegyezni, hogy a középkori és korai modernkori Oszmán Birodalom politikai-jogi gyakorlatában ismeretlen volt az olyan fogalom, mint az „államközi vazallusság”. A „dar al-sulh” fogalom kialakulásáig ugyanis a muzulmánok képzeletében a keresztény országok csak a „háború világá”-t jelentették, amelyben a „hitetlenek” csak engedelmisséggel (az iszlám hit felvételével) és adó befizetésével „vásárolhatták” meg a békét a muzulmánokkal. Mindamellettt általánosan elfogadott a világ történetírásában, hogy az Oszmán birodalommal és a tőle függő országokkal kapcsolatban alkalmazzák a földesúri-vazallusi kapcsolatokra jellemző terminológiát*.

1389-től kezdődően török hűbéruralomban volt a Szerb fejedelemség, amelyet 1459-ben II Mohamed teljesen bekebelezett. A XIV. század végén a szultán leigázta a két bolgár cárságot és dobrudzsai fejedelemséget¹⁵. A XV. század első felében oszmán vazallusokká váltak Bosznia uralkodói. A szultántól függőségben lévő eme országokban néha autonómiát adtak a helyi hatalmasságoknak, éves adó („tributum”) fizetésére és az oszmán hadsereg hadjárataihoz szükséges katonai segédcsoportok kiállítására kötelezve őket. 1526-ban a Raguzai Köztársaság is a Porta kebelébe került

* (Див. наприклад: *Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. - К., 1998. - С. 116-118; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. - М., 1984. - С. 38-39.*)

és Sztambulnak kezdett adózni. Ez, akárcsak Görögország egy sor másik államképződménye, nagyobb önállóságot élvezett a kül- és belpolitika terén. A török hatalom érdekelt volt a görög területek (Epirusz, Peloponésszosz egyes területei, illetve néhány Égei-tengeri sziget) bővebb autonómiájában, mert a görögök vezető szerepet játszottak az adott térségben a nemzetközi kereskedelem terén. Bizonyos autonóm jogokkal rendelkeztek Albánia uralkodói is, akik Törökország befolyására felvették az iszlámot. Csupán a XVI. század végén sikerült az Oszmán Birodalomnak meghódítania Montenegrót, amely azonban az elkövetkező tíz év erőszakos török protektorátusa idején ellenkezett adót fizetni.

A XV. század második felétől a XVII. századig a balkáni vazallus államokat fokozatosan az Oszmán Birodalom tartományaivá alakították át, amelyek élén a szultán helytartója állt. E tartományokat vialeteknek (a török hatalom és felsőbbség szavakból), az élén álló török kormányhivatalnokot pedig beglerbégnak (főnökök főnöke) nevezték. 1527-ben Bosznia egész területét ilyen egységek rendszerére osztották fel. Nemsokára hasonló sorsra jutott a többi balkáni ország is.

Meg kell jegyezni, hogy a balkáni hatalmasságok feletti oszmán uralom bővülése nem volt egyszerű folyamat és nem csupán a helyi urakkal való katonai szembenállással járt, hanem éles politikai és katonai szembenállást váltott ki a török szultánok és a Habsburgok között a hűbéri jogokért. Az a helyzet, hogy Ivan Stracimir bolgár cár 1369-től, Dabisa István bosnyák király 1394-től, Lázár, Lázárevics István szerb önkényuralkodók, majd a Brankovics-dinasztia a XIV. század végétől – a XV. század elejétől a magyar királyok vazallusainak tekintették magukat²⁰. Emellett a XVI. század végétől az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság között harc bontakozott ki az erdélyi vajdaság, a moldvai és a havasalföldi fejedelemségek feletti főhatalomért. A lengyel királyok is aktívabban kapcsolódtak be a dunamelléki fejedelemségekért vívott küzdelembe, mint Magyarország török általi elfoglalása (1521-1526) idején.

E hosszadalmas közdelemben lett hagyomány a kettős (sőt hármas!) vazallusi alárendeltség az egymással harcoló erős uralkodóktól. A nemzetközi helyzethez képest elég gyakoriak voltak az olyan esetek, amikor a gyengébbet erős protektor váltotta fel. Brankovics György (1427-1456) szerb despota (fejedelem) az elsők között tanúsított ilyen rugalmasságot, amikor 1428 tavaszán Zsigmond magyar király vazallusának maradván elismerte vazallusi függőségét II. Mohamed török szultántól is. Eközben kötelezettséget vállalt, hogy éves adót fizet a Portának, s kétezer lovas is juttat a török hadseregnek²¹.

Különösen értékesek számunkra Havasalföld és Moldva urainak politikai kapcsolatai egyrészt az Oszmán Birodalom uralkodóival, másrészt pedig a Lengyel és Magyar királyságokkal. Ezen államközi kapcsolatok történelme ugyanis a polivazallusi függőségi politika evolúciója, valamint a protektorok gyakori váltása miatt talán a leginkább hasonlít arra a helyzetre, amelyben Ukrajna volt a kozák állam

kialakulását követően a XVII. század második felében²². Ezért részletesebben is bemutatnám a kérdéskört, azon kulcsmomentumokra összpontosítva a figyelmet, amelyek a Moldvai fejedelemség külpolitikájában jelentkeztek nemzetközi-jogi státuszával kapcsolatosan.

A XVI. században a Moldvai fejedelemség továbbra is olyan ország maradt, ahol sok ország – az Oszmán birodalom, a Lengyel királyság, a Magyar királyság, a Római Szent Birodalom, az apostoli Szentszék, a Litván Nagyfejedelemség, – érdekei keresztezték egymást. Ezen évszázad közepétől kezdődően az ukrán kozákság is kezdte kialakítani saját politikáját Moldvát illetően²³. Urai, akik elég gyakran cserélődtek, tovább folytatták a polivazallusi függőség politikáját, a régióban fennálló konkrét katonai-politikai helyzettől függően gyakran cserélve feljebbvalóikat. Ám idővel a Duna-menti fejedelemség mindinkább az akkoriban hatalmas Porta befolyási szférájába került. 1520-tól kezdődően a szultánok hagyták jóvá a moldvai fejedelemség uralkodóit, akiket a helyi bojárok választottak. Ezek kötelesek voltak túsökként Sztambulba küldeni fiaikat, vagy rokonaikat. A XVI. század második felében már az lett a rend, hogy a szultán közvetlenül nevezte ki a fejedelemség uralkodóit, anélkül, hogy tanácskozott volna a moldvai bojársággal²⁴. Ugyanakkor a szultánok bizonyos önállóságot biztosítottak külpolitikai téren a fejedelemség számára. Ezen önállóság szintjét az szabta meg, hogy milyenek voltak az Oszmán Birodalom tervei az adott időszakban. Ahogy a problémakör szakértői rámutatnak, a Porta által biztosított külpolitikai szabadság a fejedelemségen belül először az önállóság megőrzésére, később pedig ennek felújítására való törekvést váltott ki²⁵. „A leigázott keresztény népek nem fogadták el az iszlámot és nem olvadtak be a törökök közé”²⁶, – írt erről A. Nijazi török történész.

Ám az Oszmán birodalom és a Moldvai állam közötti kapcsolatok ezen állapota nem jelentette azt, hogy a bojár elit tagjai között ne vetődtek volna fel másféle tervek is országuk külpolitikai orientációját illetően. Az uralkodó elit közegében ebben az időszakban két csoportosulás jött létre: „törökpárti” és „kereszténységpárti”. Az előbbi képviselői tovább támogatták a már „hagyományos” török felsőbbiséget. Az utóbbi képviselői viszont olyan terveket szövögettek, amelyek szerint visszatértek volna a lengyel hűbéri kötelékbe, illetve, hogy más protektort találnak maguknak: a Moszkvai államot, vagy a Habsburg-monarchiát.

Az erős államok (Oszmán birodalom, Magyar királyság, Lengyel királyság és Moszkvai állam) vetélkedése miatt a Moldvai fejedelemség urai több mint három évszázadon át kénytelenek voltak egyik oldalról a másikra átállni, lemondani az egyik hűbérúrról egy másik javára. Urai néha több uralkodótól való vazallusi függőségüket is elismerték, ám ezt csak annak érdekében tették, hogy megőrizték államukat attól, hogy azt elnyeljék más államalakulatok.

A balkáni országok, a Havasalföldi és Moldvai fejedelemségek mellett létezett még egy sor más olyan állam is, amelyek így vagy úgy, de vazallusi viszonyban álltak

az Oszmán birodalommal. G. Inaldzik ismert török történész rámutatott, hogy a XVI. század folyamán voltak még olyan keresztény vazallusi (a szultántól függő – T. Cs.) fejedelemségek, mint Erdély, Ragúza, Grúzia, Cserkeszföld és a XVII. században a kozák hetman. Léteztek alárendelt muzulmán fejedelemségek is, mint például a Krími kánság...²⁷.

Vázzoljuk röviden az Erdélyi Fejedelemség államközi kapcsolatait.

Közel fél ezredéven át, a XV. század utolsó negyedétől kezdődően Erdély vajdasági státussal a Magyar királyság kötelékébe tartozott. 1526-ban Szapolyai János erdélyi vajda elveszítette a magyar koronáért vívott harcát, török csapatokat hívott be és Erdély fejedelmévé kiáltotta ki magát. Magyarországot ily módon felosztották az Oszmán birodalom és a Habsburgok között. Ettől kezdődően az erdélyi választott fejedelmek a szultán vazallusaivá váltak, évi adót fizetve neki (első ízben 1543-ban került kifizetésre), valamint szükség esetén csapatokat állított ki. J. Blaskovics cseh történész kutatásai szerint az erdélyi fejedelmek évi 10 000 aranytallérnyi adót fizettek a Portának²⁸. Ám a Habsburgok nem hagyták annyiban a dolgot és a XVI. század utolsó negyedében az Oszmán birodalommal vívott tizenötéves háború (1592–1606) eredményeként újra Erdély fejedelmeinek uraivá váltak.

1595 januárjában Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem szerződést kötött Rudolf császárral (aki abban az időben Magyarország királya is volt), amelyben kötelezettséget vállalt, hogy részt vesz a Törökország elleni háborúban és elismerte a magyar uralkodótól való függőséget. Rudolf beleegyezett, hogy Báthory legyen a fejedelemség ura annak volt határain belül, ám Zsigmond halála esetén, amennyiben férfiaágon nem lenne utódja, Erdélynek a magyar király közvetlen hatalma alá kellett volna átmennie²⁹.

Az osztrák hatalom ellen kirobbant Bocskai István főúr vezette szabadságharc eredményeként 1605-ben ez utóbbit Erdély és Magyarország fejedelmévé kiáltották ki (a török által küldött királyi koronát visszautasította). Bocskai török támogatással egy sor fontos győzelmet aratott a Habsburgok hadserege felett. Elismerve hűbérurának a szultánt, az újonnan kikiáltott fejedelem uralkodói jelképeket – kardot és koronát – kapott ez utóbbitól. A következő év júliusában szerződést írt alá Rudolf császárral arról, hogy elismerik szuverén jogait Erdéllyel kapcsolatban, amelyhez a mai Kárpát-Ukrajna területe is tartozott³⁰. Ebben az évben, november 11-én a német császár és a török szultán, illetve a Portától függő erdélyi fejedelem megkötötte a zsitvatoroki békét, amely véget vetett a tizenötéves háborúnak. E béke-megállapodás szerint a Habsburgok 200 ezer forintot fizetnek a törököknek, Erdélyt pedig Törökország vazallusának ismerik el. Ez abban nyilvánult meg, hogy éves adót kellett fizetnie a törököknek, s szükség esetén csapatokat kellett kiállítania, illetve, hogy a fejedelemség országgyűlésein megválasztott fejedelmeket kötelezően jóvá kellett hagynia a szultánoknak³¹. Ugyanakkor, az erdélyi fejedelmeket felmentették az alól, hogy élelmiszert is kelljen adóként Sztambulba szállítaniuk.

Amikor 1613-ban Báthory Gábor fejedelem lemondott a szultán felsőbbrendűségéről és császári protektorátus alá ment át, I Ahmed elérte leváltását, s azt, hogy saját embere, Bethlen Gábor kerüljön a fejedelmi trónra. E választásra egy 80 ezres török sereg támogatása mellett került sor, s az erdélyi országgyűlést a nagyvezír hívta össze. Ezt követően a fejedelemség 10 ezer aranyat fizetett adóként. Musztafa szultán III Zsigmond lengyel királynak 1623-ban írt levelében ez áll: „... Különösen vonatkozik ez Bethlen Gábor erdélyi fejedelemre, a legdicsebb uralkodóra... Portánk hű és dicső szolgálja és rabja ő, az erdélyi állam pedig derék és nemes őseink ideje óta örökös birtokunk”³².

A westfáliai béke tételeiben sok évtized óta először említik Erdélyt más koronabirtokok mellett. Egyes időszakokban e fejedelemség kikerült az Oszmán birodalom protektorátusa alól, felcserélve azt a Habsburg-dinasztia hűbéruraságára. Két birodalom között Erdély hosszú időn át két alternatíva közül választotta külpolitikáját³³. Volt, hogy Erdélyben egyszerre két fejedelem is uralkodott: az egyiket Ausztria, míg a másikat Törökország támogatta. Azt követően, hogy az európai országok koalíciója 1683-ban Bécs alatt legyőzte a törököket, Erdély véglegesen az osztrák korona uralma alá került, 1691. december 4-én I. Lipót császár oklevelet adott fejedelmének (Magna Charta Diploma Leopoldiani), amelyben rögzítette a helyi fejedelem vazallusi jogait és privilégiumait³⁴.

A középkor és a korai újkor határán tehát kialakul a gyengébb és kisebb államok (Erdély, Moldva, egy sor balkáni állam stb.) polivazallusi függőségének hagyománya. Azon államok esetében volt erről szó, amelyek tekintettel arra, hogy nem voltak képesek megvédeni függetlenségüket, nem tudták fenntartani hatalmukat a hozzájuk tartozó területeken, megbízható védelmező hűbérurakat kerestek maguknak a hatalmas dinasztikiák között. Ehhez hasonlóan alakult a helyzet azzal kapcsolatban is, hogy a XVII. század közepén Kelet-Közép Európában megjelent az Ukrán Hetmanság, az az új állami-politikai képződmény, amelynek élén a hetman állt, s aki bizonyos nemzetközi státusra vágyott, s ezzel elvárta, hogy a szomszéd uralkodók fokozott figyelmet fordítsanak rá.

1648 igazi Rubicont jelentett a kozák szövetség számára, amelyet átlépve fegyverek erejével nem csupán belpolitikai elismerést és privilégiumot vívott ki magának, hanem elindította saját nemzetközi elismertetésének új szakaszát is. „Bohdan Chmielnicki Exercitus Zaporovien Pr. Electus Belli Servilis autor Rebelliumo Cosaccorum et Plebis Ukrainen *dux* (itt és alább kiemelés a szerzőtől)”³⁵. – ezt a latin feliratot hagyta Bohdan Hmelnickij, a Zaporozsjei Had hetmanjának leginkább hiteles portréja alatt V. Gondius holland festő. „Bohdan Chmielnicki, *dux* Cohor. Zaporow.” – B. Hmelnickij hetman eképpen kezdte aláírni latin nyelven írt leveleit, amelyeket X. Károly Gusztáv svéd királyhoz intézett 1655-ben (1655. október 29-én, 1656. március 22-én, november 14-én és 16-án, 1657. január 18-án és június 21-én)³⁶, illetve amelyet Nagy Frigyes brandenburgi választófejedelemnek címzett

(1657. június 21-én)³⁷. A II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek írt leveleiben (1656 március 16., április 10., május 13. és július 18.) a következő aláírást láthatjuk: „Bohdan Chmielnicki, *dux* gener. Exercit. Zapor.”³⁸, Stefán moldáv uralkodóhoz 1656. április 4-én kelt levelét „Bohdan Chmielniccius, *dux* Exercitus Zaporoviensis”³⁹ szavakkal szignálta. „Theodatus Chmielnicki, *dux* una cum Exercitu Zaporoviensi Moscorum”⁴⁰ – áll az osztrák követeknek az ukrán hetman által kiadott mentelmi univerzálé alatt. „Bohdan Chmielnicki, *dux* cum universa Cohorte Zaporoviana”⁴¹ – olvasható a hetman aláírása III. Ferdinándnak, a Német-Római Császárság uralkodójának írt levélen. Végezetül, „Аіааіі Оіііііііііііііііі, Аііііі іііііііііі іііііііі іі іі Аііііііі ііііііііііііііііі” (Bohdanus Chmielniczki, clementia divina generalis dux Exercituum Zaporoviensium)⁴² – nevezi magát a hetman abban az üzenetben, amelyet 1657. június 18-án intézett Serban Konstantin havasalföldi fejedelemhez.

Volt-e joga Bohdan Hmelnickijnek arra, hogy aláírásában szerepeljen a „dux” szó? Miért alkalmazta a hetman szó megfelelőjeként, amely elfogadott volt Ukrajnában a XVII. század első felében, illetve közepén? E latin szó ugyanis az európai országokban uralkodót, fejedelmet, herceget stb. jelentett. Az ukrán tudósok már rámutattak arra, hogy Bohdan Hmelnickij uralkodása alatt a hetmani hatalom legitimizációja a *jus occupationis*-ra (Sz. Velicsenko)⁴³ való hivatkozással és a *jus divinum* (Sz. Plohij)⁴⁴ koncepciójának kialakításával zajlott. Ám, mind az „elfoglalási jogot”, mind az „isten jogot” általában arra használták, hogy törvényesítsék a Zaporozsjei Had hetmanjának belpolitikai hatalmi törekvéseit Ukrajnát illetően, s ezek nem voltak meggyőző érvek a szomszédos országok uralkodói számára. Ezért Bohdan Hmelnickij arra törekedett, hogy a külpolitikai elismerést úgy érje el, hogy legidősebb fia házasságot kössön Rosandával, Vaszil Lupul moldvai fejedelem lányával⁴⁵. Ám ebben az esetben – figyelembe véve az akkori politikai és kulturális hagyományokat – csak Timosa és Hmelnickij-Lupul Rosanda fiait tekintették volna „vér szerinti” hercegeknek, csak ők élhettek volna bizonyos területekre vonatkozó hatalmi jogaikkal. Emellett a Hmelnickij fejedelmi dinasztia kialakítását gátolhatták volna szubjektív tényezők is (például a házaspár egyik tagjának, vagy a potenciális örökösök egyikének meggyilkolása), ami nemsokára be is igazolódott, amikor 1653-ban halálosan megsebesítették a hetman fiát.

Ezért volt 1648 második felétől kezdődően Bohdan Hmelnickij számára véleményünk szerint a fő feladat, hogy elfogadtassa az Ukrán Hetmanságot, mint valamelyik nyugati (Erdély), keleti (Oroszország), déli (Törökország) vagy északi (Svédország) monarchiától vazallusi függőségben lévő országot. Ahogy maga Bohdan Hmelnickij nyilatkozott ezzel kapcsolatban 1649 augusztusában, „...amellett az úr (uralkodó – T. Cs.) mellett maradok, aki Isten akaratából gondoskodik rólam”⁴⁶. Azonban szinte valamennyi fent említett geopolitikai irányvonalban egyszerre zajlott az a politika, amelynek célja volt, hogy valamelyik külföldi uralkodó protektorátusának elfogadása révén megtörténjen a nemzetközi legitimizáció, amit a Zapo-

rozsjei Had status quo-ja határozott meg (mind 1648 előtt, mint ezt követően a Rzeczpospolita királyainak volt alárendelve). E külpolitikai lépések fokozatosan a forradalmi események során kialakuló államszervezet polivazallusi alárendeltségének koncepciójává alakultak át.

E koncepció atyja nem volt más, mint maga Bohdan Hmelnickij hetman. Az ukrán kozákság tevékenységének nagy nemzetközi tapasztalataira támaszkodva képes volt arra, hogy – ezt később bővebben is megvilágítjuk – anélkül, hogy lemondott volna a lengyel király hűbéruraságáról, biztosítsa a kozák államnak a nemzetközi közösséghez való csatlakozását, oly alapon, hogy elfogadja a nominális függőséget a török szultántól, a moszkvai cártól és a svéd királytól. A nemzetközi kapcsolatokban ezzel rögzítették a Zaporozsjei Had hetmanjának azon jogát, hogy uralkodjon Ukrajna felett, amelyre eddig úgy tekintettek a világ urai, mint a Rzeczpospolita tartományára. Figyelembe véve, hogy a történetírás komolyan megvilágította már, hogy milyen befolyást gyakorolt a felekezeti tényező Bohdan Hmelnickij hetmani kormányának külpolitikájára⁴⁷, az akkori államközi kapcsolatok eme fontos (a régió országai között voltak pravoszlávok, katolikusok, protestánsok és muzulmánok) aspektusa nem képezi kutatásunk tárgyát.

Megállapíthatjuk, hogy az ukrán forradalom kezdetéig (az 1649-es zborovi béke aláírásáig) szinte nem változott a Zaporozsjei Had és a lengyel korona viszonyának jellege. A hűbérúri-vazallusi kapcsolatok szempontjából abban az időben ezek egy állampolitikai test (a Rzeczpospolita) képviselője, a király (aki a kozákok számára dédapai hűbérúr volt) és a „minden Zaporozsjei Had hetmanja”, a kollektív vazallus között zajlottak. Az ukrán fél tudatában így fejlődtek ezek Báthory István királytól számítva. Bohdan Hmelnickij a IV. Ulászló királyhoz írt egyik első levelében (1648 júniusának elején, a Zsovtyi Vodi és Korszun mellett, a királyi hadsereg felett aratott győzelmet követően) úgy jellemezte saját vazallusi függőségét, mint a lengyel uralkodó „legelső lépcsőjét és hűséges alattvalóját” és „alattvalói hűségünket (a zaporozsjei had– T. Cs.) és lovagi szolgálatunkat...”⁴⁸. Ugyanakkor emlékeztette hűbérurát a korábban számukra biztosított „jogokra, privilégiumokra, katonai szabadságra”, ezek megsértésére az „ukrán sztaroszták és állami hivatalnokok” részéről, akik hosszú időn át „bántják és sértegetik” a kozák közösséget. Ez volt a zaporozsjei had fegyveres fellépésének oka, ám ez nem a király, hanem a rzechpospolitai állami hivatalnokok ellen irányult, akik a hetman véleménye szerint „nem lehettek jóbarátai ő királyi fenségének, a mi fenséges urunknak (T. Cs.)”, miközben királyi alattvalók voltak. Ezért Bohdan Hmelnickij arra kérte IV. Ulászlót, hogy bocsássa meg neki a hűbérúri-vazallusi kapcsolatok megsértésének „bűnét” (ez a többi királyi vazallusok elleni fegyveres fellépésben rejlett) és hagyja meg a zaporozsjei had számára „régii jogait és szabadságait” („dawnych prawach i wolnosciach”)⁴⁹.

Ám az Ukrán Hetmanság megalapítójának mindazon felhívásai, amelyekben a „régii jogok és privilégiumok” megerősítését kérte, nem találtak megértésre a

hűbérúrnál – B. Hmelnickij nemsokára arról értesült, hogy meghalt a lengyel király. Emiatt visszarendelte lengyelországi küldötteit, a Kisselhez írt „cédula”-mellékletben gyászának ad hangot a zaporizzsjai hadak „elárvulása” miatt⁵⁰. A hetman már június 8-án hivatalosan említést tesz arról, hogy Alekszej Mihajlovics orosz cárt látna szívesen a Rzeczpospolita megüresedett trónján: „Olyan uralkodót kívánnák magunknak saját földünkön, mind cári öfelsége, a pravoszláv, keresztény cár...”⁵¹. Ha a fent nevezett uralkodó beleegyezett volna ebbe, akkor a kozákság B. Hmelnickij személyében hűségesen szolgált volna az új hűbérurat. „...Hogy ő (Alekszej Mihajlovics – T. Cs.) legyen a lengyelek és a mi urunk és császáruk...”⁵². – konkretizálta a hetman az N. Plescsejev orosz vajdának írt levelében.

1648 júniusában B. Hmelnickij a Rzeczpospolita ismert állami hivatalnokaihoz írt levelének aláírásában már nem említi, hogy a Zaporozsjei Had a lengyel koronának van alárendelve. Míg korábban úgy írta alá leveleit, mint az „ő királyi fenség zaporozsjei hadának” „hetmanja” vagy „vezetője”, attól kezdve csak „a zaporozsjei had vezetője”-ként említette magát⁵³. Véleményünk szerint ez egy újabb alátámasztása annak, hogy létezett az ukrán kozákság vazallusi modellje egy konkrét személlyel szemben, aki az uralkodói irányítást reprezentálta. Ha a hűbérúr meghalt, akkor az alattvalóságról szóló megállapodást arra kellett átruházni, aki a királyi trónon őt követte, ennek megválasztásáig pedig a zaporozsjei had, „mint „lovagi nép” szabad volt protektora megválasztásában.

Az ukrán hetman, miután rájött, hogy Alekszej Mihajlovics cár számos körülmény miatt nem jelölteti magát a lengyel trónra, 1648 novemberében hasonló kéréssel fordult Rákóczi György erdélyi fejedelemhez: „... mi egyöntetűen arra vágyunk, hogy a te fenséged legyen Lengyelország, hazánk védelmezője és királya” („patronum et regent Poloniae patriae nostrae cupimus”)⁵⁴. Akárcsak a cárnak írt felkérés esetében, az egyik legfontosabb tényező, ami B. Hmelnickijt vezette abban, hogy Rákóczit támogassa a lengyel trónra, az volt, hogy minél gyorsabban katonai segítséget szeretett volna kapni a korona hadserege elleni harcokhoz. E lépés fontosságáról tanúskodik az is, hogy eléggé magas rangú küldöttséget menesztettek az Erdéllyel való megállapodás aláírására I. Vihovszkij főírnokkal az élen⁵⁵.

A Rzeczpospolita király nélküli időszaka során B. Hmelnickij küldöttséget menesztett Sztambulba is, ahol O. Pricak ismert keletkutató adatai 1648-ban hűbérúri-vazallusi típusú szerződést született az Oszmán birodalom és az ukrán hetman között⁵⁶. Ám több más tudós, közöttük B. Florja orosz történész kétségbe vonja ennek létezését. Ám a kutatók L. Mjaskowsky lengyel kismemes levele alapján arra a következtetésre jutottak, hogy F. Dzsalamija kozák követ (még azon év őszén) tárgyalásokat folytatott a török protekció elnyerése érdekében⁵⁷. Ahogy arról a források tanúskodnak, a szultán jóindulata fejében B. Hmelnickijnek a moldvai és a havasalföldi fejedelemségekhez hasonlóan adót kellett volna fizetnie, szükség esetén katonai segítségek kellett volna nyújtania a Portának, „rabokat” kellett volna biztosítani az evezőshajókra, amellet

az Oszmán birodalom közvetlen irányítása alá kellett volna átadnia Kamjanec-Podolszket⁵⁸.

Tehát, míg a moszkvai cár és az erdélyi fejedelem jelölése a lengyel trónra arról tanúskodott, hogy az Ukrán Hetmanság befolyást szeretne gyakorolni a hűbérur-király váltására egy államon belül, addig a török szultánnal kötött szerződés (más források szerint a tárgyalások folytatása az oszmán protekció elnyeréséről) B. Hmelnickij hetmani kormánya polivazallusi külpolitikája kialakulásának kezdetét jelenti. Miközben nem mondtak le a lengyel király hűbéruraságáról, a zaporozsjei hadak egy másik uralkodót is találtak maguknak IV. Mohamed, az Oszmán birodalom szultánjának személyében. M. Kosztomarov kutatásai szerint erre 1649 és 1650 között került sor⁵⁹. O. Pricak és L. Pricak mai történészek szerint az „oszmán-kozák” szerződés aláírása 1650–1651 folyamán történt meg⁶⁰.

Ezzel egyidőben, február közepén az ukrán hetman fogadja Erdély követeit és kijelenti nekik, hogy nem mond le arról az elképzeléséről, hogy ezen állam fejedelme legyen az ő protektora. B. Hmelnickij ugyanakkor csak abba egyezik bele, hogy csak az erdélyi-ukrán szerződés megküldött tervezetének csupán az első négy pontja alapján tegyen esküt az alárendeltségről az erdélyi fejedelemnek. „...A nagyságos hetman a kereszténységet meg nem sértve, esküvel hitelesítve elfogadja a szerződés első négy feltételét és ígéri, hogy becsülettel, hittel és igyekezettel betartja ezeket jómaga és minden katonájával, nem csupán a vezetőkkel (ahogy azt a pontokban megkövetelik)” („His positis et ad executionem rei adductis conditiones quantuor primas salva hristianitate, in tot tanquam sacrosanctas ilmus campiductor suscipit, aedemque ipse cum universis exercitibus, non tantum cum officialibus (út in punctis desiderantur) sub honore, fide et conscientia servaturum pollicetur”⁶¹).

Az erdélyi küldöttség fogadása során az ukrán vezetés béketárgyalásokat folytatott a királyság Adam Kissel vezette képviselőivel, amelyek azzal végződtek (már a magyarok elutazását követően), hogy Perejaszlavban béke-megállapodást írtak alá. Ezt megelőzően II. János Kázmérnak átnyújtották a „zaporozsjei hadak supplicatioját”, amelyben lefektették azokat a feltételeket, amelyek elfogadása esetén az ukránok beleegyeztek volna annak elismerésébe, hogy továbbra is vazallusi függőségben vannak a királytól. E dokumentum elején ez is áll: „...hűséges alattvalók maradunk, ha az alábbi pontokat valóra váltják”⁶². Az első pontban nyíltan arról van szó, hogy a „véres sértések” miatt a zaporozsjei hadak „idegen uraknál kerestek segítséget”. Itt, ahogy már említettük, a moszkvai cárról, a török szultánról és az erdélyi fejedelemről volt szó. „A supplicatio” lényegesen különbözött a kozákság által a lengyel kormánnyal szemben megfogalmazott korábbi követelésektől és jogilag arról tanúskodik, hogy a kozákság a Rzeczpospolita-beli meghatározatlan állapotból átváltozott a kozákok által újonnan létrehozott állam, a kozák hetmanság vezető állapotába.

B. Hmelnickij szempontjából ezt követően már nem a régi rzczechpospolitai

hűbérúri-vazallusi kapcsolatok felújításáról volt szó, hanem kapcsolatok kialakításáról egy olyan rendszer keretein belül, amelyben a „protektor” szerepét a nemesi Rzeczpospolita játszaná a királlyal az élen, míg az „alattvaló” az ukrán hetmanátus (az összes zaporozsjei had stb.) lenne. Érthető, hogy a király és a Rzeczpospolita nem fogadhatták el B. Hmelnickij eme álláspontját, hiszen abban az esetben, ha a hűbérúr-protektor nem teljesíti az ukránok feltételeit, a vazallusi függőségben lévő kozák állam teljesen törvényesen lemondhatott volna a lengyel király és a Rzeczpospolita védelméről egy, számára kedvezőbb uralkodó javára. Ez volt az egyik oka annak, hogy az 1649. február 24-én megkötött perejaszlavi békében nem szerepelt a hetman egyetlen követelése sem, csupán arról állapodtak meg, hogy ideiglenes határt állapítanak meg Lengyelország és Ukrajna között, illetve folytatják a kétoldalú tárgyalásokat. Igaz, B. Hmelnickij attól kezdve – nyilvánvalóan taktikai megfontolásokból – hivatalos szinten elismerte magát, mint II. János Kázmér „hűséges alattvalóját”, amiről az is tanúskodik, hogy elfogadta a királytól a hatalmi jelképeket, közöttük a zászlót és a buzogányt⁶³.

Ám mindemellett a hetman az egész 1649-es év folyamán arra irányította nemzetközi politikáját, hogy megváltoztassa protektorát. Erről tanúskodnak a moszkvai cárhoz (1649. április 22., május 13., október 26.) írt levelei, az Oszmán birodalom követeivel való tárgyalásainak folytatása (február), az erdélyi fejedelemmel (május 14., szeptember 25.), illetve a Krími kánság képviselőivel való levélváltásai (április 10., 11. és 20.). Ám ezen „magas” felek – talán a Krími kánság kivételével – egyike sem volt képes biztosítani katonai jelenlétét Ukrajna területén, s ezzel segítséget nyújtani B. Hmelnickij hatalmának reális megerősödéséhez. Pedig ezt abban az időben állandóan a felszámolás fenyegette lengyel részről.

A zborovi megállapodás aláírása és II. János Kázmér patrónusként való elismerése ellenére B. Hmelnickij 1649 szeptemberében arról ír az erdélyi fejedelemhez intézett levelében, hogy ez utóbbi névleges protektora az ukrán hetmanságnak: „...jómagam az egész Zaporozsjei Haddal a legszívesebben az Ön legfényesebb fensége rendelkezésére bocsátom, csókolom a kezét, hogy engedje meg, hogy akárcsak korábban, hűségben, óvón tartson és védjen meg bennünket, alattvalókat”⁶⁴. Azt, hogy e szavak csupán diplomáciai deklarációt jelentettek, jól bizonyítja az ukrán-erdélyi kapcsolatok további alakulása: újabb küldöttségeket cseréltek, majd Erdély nem adta meg a szükséges támogatást. Ez utóbbi nagyon nyugtalanította B. Hmelnickijt, aki szeptember 25-én ezt írta Rákóczi Zsigmond hercegnek: „Végre, Istenhez fohászkodva, készek vagyunk a szélsőségekre, inkább öfelsége iránti tisztelet, mint saját biztonságunk érdekében. Csak azt kérjük, hogy öfelsége ne fosszon meg bennünket jóindulatától, amelynek védelmében életünk végéig öfelsége leghűségesebb alattvalóinak érezzük magunkat”⁶⁵. Ám az ukrán hetman eme ígéretei sem találtak visszhangra a magyar fejedelemségben, s így Hmelnickij nem kapta meg Rákóczitól a hűbérúri-vazallusi megállapodások reális alátámasztását.

B. Hmelnickij, miközben afelé haladt, hogy elismerje alárendeltségét az erdélyi fejedelemnek, elismerve a lengyel király feljebbvalóságát, tovább kereste hatalma szélesebb körű legitimizációjának lehetőségeit a nemzetközi politikai színtéren. Ám ez nehéz volt számára úgy, hogy nem egyezett véglegesen kapcsolatait a lengyel-litván állam királyi kormányzatával. Figyelembe véve, hogy II. János Kázmér nem tartotta be a zborovi megállapodás tételeit, a hetman 1649 végén a varsói Szejm képviselőihez fordult azzal a kéréssel, hogy gyakoroljanak befolyást a királyra annak érdekében, hogy újra megerősítsék az ukránoknak Zborov alatt adott előjogokat. „...a mostani Szejmben másodszer is elismerni és kiadni nekünk a privilégiumokat pecsét alatt...”⁶⁶. Emellett el kellett volna ismerni az 1649-es ukrán-lengyel szerződés minden pontját is. A Zaporozsjei Had csak ezt követően egyezett bele, hogy „falként álljanak ellenségünkkel szemben és vérüket és méltóságukat áldozzák a király őfenségéért és a Rzeczpospolita egységességéért”⁶⁷. Itt is előtűnnek a hűbérúri-vazallusi kapcsolatok elemei: a hűbérúr a király személyében „előjogokat” adott a kozákoknak, ők pedig ennek fejében vállalták, hogy katonai kötelezettségeknek tesznek eleget az ő javára.

Annak ellenére, hogy a zborovi megállapodást ratifikálta a Szejm, különböző okok miatt a király mégsem tudta (bizonyára nem is akarta!) teljesíteni a magára vállalt kötelezettségeket. 1650 márciusában Hmelnickij immár sokadjára követeket küld hozzá, akiknek ki kellett volna állniuk a varsói Szejm által biztosított „jogok és privilégiumok” mellett, elő kellett volna terjeszteniük II. János Kázmérnak tízpontos követelésüket. A hetman által adott utasítás szerint az ukrán diplomatáknak ezt kellett volna bejelenteniük a Rzeczpospolita királyának: „Királyi őfelsége, tedd meg, hogy a deklaráció (zborovi – T. Cs.) tételeinek megfelelően betartod királyi szavad...”⁶⁸. Ám az sem segített, hogy kérték: tartsa be az uralkodó egyik legfontosabb erényét, alattvalójának adott szavát. A királyi hadak ehelyett az Ukrán Hetmanság elleni döntő fellépésre készültek, mivel az a lengyel kormányhivatalnokok tájékoztatásai szerint „Hmelnickij uralkodót, vagy fejedelmet csinált magából”

Nem vetve el, hogy a távlatokban sikerül megszerezni az orosz protektorátust (erről tanúskodik B. Hmelnickij Alekszej Mihajlovics-hoz 1650. július 1-jén, október 20-án, illetve november 11-én írt levele is), az ukrán vezetés 1650 nyarán aktivizálja kapcsolatait az Oszmán birodalommal, mivel Moszkva nem nyújtott számára katonai támogatást. A hetman előbb Bektas agához, Sztambul janicsár parancsnokához és Murad pasához, az ocsakovi béghez fordult, hogy segítsenek felújítani a kapcsolatokat IV. Mohamed szultánnal. A török uralkodó erre válaszul küldöttséget küldött Csihirinbe Oszman agával az élen, amely 1650. július 30. és augusztus 5. között tartózkodott a hetman fővárosban⁶⁹. A török követ ukrainai látogatásának eredményeként B. Hmelnickij levéllel fordult a török szultánhoz. Ebben felvázolta azokat a feltételeket, amelyek mellett az Ukrán Hetmanság beleegyezett volna a török protektorátusba. Csihirin vállalta, hogy „kiáll minden ellenség (a szultáné – T. Cs.) ellen”;

„nem hatol be az ő császári fenségének államába”; „kész arra, hogy örök időkre békében éljen a tatárokkal”; katonai ügyeit a szultán és a krími kán „tudtával intézze”⁷⁰.

M. Hruszevszkij következtetései szerint az ukrán-török tárgyalások a következő év márciusában „Ukrajnának az Oszmán birodalomtól való formális függőségének elismerésével” fejeződtek be⁷¹. Az ismert tudós annak alapján jutott erre a következtetésre, hogy tanulmányozta a hetman nevére kiállított megbízólevélnek a szövegét, amelyben egyebek mellett az áll, hogy a török szultán beleegyezett abba, hogy protektora legyen Ukrajnának⁷². A protekció konkrét feltételeiről I. Schmidt osztrák diplomatától tudunk, aki abban az időben Sztambulban tartózkodott, s 1651. március 10-én arról tájékoztatta Bécset, hogy a kozákokat felmentették a szultánnak járó adók alól, s csak egyetlen kötelezettségük volt: vállaljanak katonai szolgálatot új hűbéruruk javára⁷³. IV. Mohamed emellett egy arannyal kivarrt kaftánt is küldött Hmelnickijnek, amely a nemzetközi kapcsolatok oszmán hagyományai szerint azt jelentette, hogy az ukrán hetmant elismerik a szultán alattvalójaként. Ám alighogy érkezett a szerződés gyakorlati valóra váltásának ideje, Csihirin és Sztambul kapcsolataiban nehézségek kezdtek jelentkezni.

Valóra váltva a polivazallusi alárendeltség politikájára vonatkozó koncepcióját, B. Hmelnickij még 1650 novemberében kijelentette –mintha csak „magyarázkodott volna II. János Kázmér előtt a „külső urakkal” (a moszkvai cárral, a török szultánnal, az erdélyi fejedelemmel és a krími kánnal) való kapcsolataiért–, hogy „...mentve fejünket és megelőzve bajunkat, kénytelenek vagyunk barátokat (külföldi uralkodókat – T. Cs.) keresni magunknak”⁷⁴. Az ukrán hadsereg 1651-es katonai kudarainak súlya alatt B. Hmelnickij hetman és vezérkara még az év szeptemberében hűségesküt tesznek „a királynak és a Rzeczpospolitának”⁷⁵, ami megerősítette az általuk kötött bilocerkvai békét. Ám a hűségesküt követően az ukrán hetman azonnal küldöttséget meneszt Moszkvába a cárnak írt levéllel, amelyben egyebek mellett ez áll: „...elfogadtuk a békét a koronahetmanokkal és a Rzeczpospolitával,... és bízunk az Isten kegyében és az ő cári méltóságának jóindulatában”⁷⁶.

A zaporozsjei had vezetése azon kérésének adott hangot, hogy (rögzített összegű) adót fizetne a moszkvai cárnak a kelet-európai régióban kialakult hagyományok szerint, ami a következő elvben összpontosult: „ahogy a szultánnak fizettek a magyar, a moldvai és a havasalföldi földek”⁷⁷. E szerint nyilatkoztak az ukrán követek a márciusi moszkvai tárgyalások során. „Ahogyan más földeken róják le az adót, úgy szeretnénk mi is fizetni azon emberek után, akik cári öfelségéhez tartoznak”⁷⁸. – áll a B. Hmelnickij által Moszkvába küldött „februári tézisek” 15. pontjában. Ám ezt a pontot más szerkesztésben hagyták jóvá: az ukrán lakosságtól speciális adót kellett szedni, amit azt követően át kellett adni az ukrainai orosz képviselőnek.

1654-et követően a hetmanság fő diplomáciai irányvonalai – Oroszország, Svédország, Törökország (beleértve a Krímet is) – mellett még kettő maradt: Lengyelország és Erdély. Annak ellenére, hogy lemondott a lengyel protekcióról,

B. Hmelnickij mégsem szakít véglegesen II. János Kázmérral. Csihirinben a hetman lengyel követeket fogad, s válaszul a Rzeczpospolita királyának azon kérésére-parancsára, hogy nyújtson katonai segítséget (1656. március 7-én kelt e levél), ugyan elutasítja a kérést, ám mégis reményt ébreszt volt parancsolójában, hogy esetleg visszatérnek a „dédapai uralkodóhoz”: „... a katonai események mélyén végre feltárul hűségünk és engedelmességünk”⁷⁹. 1655–1656 folyamán szinte pontosan ugyanígy tevékenykedett az ukrán hetman az Erdéllyel való béke megteremtése irányában is. Amikor 1656 októberében e fejedelemség küldöttsége Ukrajnába érkezett, hogy megkössék a végleges szerződést és azt követelték, hogy Hmelnickij tegyen hűségesküti II. Rákóczi Györgynek, a hetman környezete így válaszolt: „Mi nem akarunk jármot venni a nyakunkba. A fejedelem nem foglalt el bennünket, mint Moldvát és Havasalföldet, mi jóakarattól és barátságból akarunk szövetségre lépni vele”⁸⁰. E szövetségre azért volt szükséges Hmelnickijnek, hogy segíthesse rokonát, Vaszil Lupult abban, hogy újra hatalomra kerüljön a moldvai fejedelemségben, illetve megszerezze M. Petraskevics számára a havasalföldi trónt⁸¹. Ez lehetővé tette volna számára, hogy reális befolyást gyakoroljon a Duna-melléki fejedelemségek politikájára, manipulálhassa azokat Lengyelország ellen. Ám számos körülmény hatására ezek az elgondolások nem váltak valóra.

Így tehát, 1648 és 1657 között B. Hmelnickij hetman a több környező uralkodóval szembeni polivazallusi alárendeltség politikájának köszönhetően igyekezett megszilárdítani az Ukrán Hetmanságot, mint a nemzetközi kapcsolatok teljes értékű alanyát⁸². Ám a legfőbb események, amelyek a korai-jelenkori ukrán állam Európa és Ázsia uralkodóházai által történő nemzetközi elismerésével kapcsolatosak, valamivel később zajlottak le.

B. Hmelnickij halálát követően utódja, I. Vihovszkij hetman 1657 szeptemberében megerősítette az ukrán-erdélyi szövetséget és az erdélyi fejedelemnek küldött Deklarációban megígérte, hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy hatalmon tartsa Rákóczit. Az Ukrán Hetmanság emellett kötelezettséget vállalt arra, hogy segíti a fejedelemséget a „törökök, tatárok és más ellenségek”⁸³ elleni harcban.

Csihirinben ugyanebben az időben tárgyalások folytak a svéd diplomatákkal. Ezek 1657. október 5-én fejeződtek be, amikor Korszun alatt sor került az Ukrán Hetmanság Nagytanácsára. A tanácskozáson Vihovszkij hetman beszámolójában jellemezte a hetmanság nemzetközi helyzetét: „...követeket küldött a svéd király, s hív bennünket, hogy legyünk az alattvalói, a cár öfelsége levelet írt nekünk, amelyben megró, hogy tudta nélkül szövetkeztünk Rákóczival, ezt megelőzően pedig elárultuk a litván királyt és a krími kánt, a magyar és a havasalföldi Rákóczit, most pedig engem akartok elárulni. Sokáig fogtok-e még így vergődni?”⁸⁴. Ezt követően a hetman azt javasolta a jelenlévőknek, hogy maradjanak az orosz cár alárendeltségében. Figyelembe véve, hogy korábban a főtisztek és a kozákok között olyan hírek jártak, miszerint a cár korlátozni szeretné a kozákok lajstromát, közvetlen birtokába szeretné

vonni Nyizsint, Perejaszlavot és Bila Cerkvát, a tanács úgy döntött, hogy követeket küld Moszkvába a vitás kérdések megoldása, valamint a leendő ukrán-orosz tárgyalások feltételeinek tisztázása érdekében. Ezzel egy időben a korszunyi tanácskozáson megvitatták a X. Károly Gusztáv svéd királlyal kötendő szerződés feltételeit, amelyben az ukránok úgy szerepelnek, mint *liberta gente et nulli subiecta* (szabad nép és senkitől sem függő)⁸⁵.

A kozák vezetés a sok katonai-politikai kampány eredményeként jól megismerkedett a Duna-melléki fejedelemségek – Moldva, Havasalföld, illetve Erdély nemzetközi elismerésének problémájával. Ez abban rejlett, hogy a helyi elitek három hatalmas erőre – a török szultánra, a német-római császárra és a lengyel királyra (egyes időszakokban pedig még a magyar királyra és a moszkvai cárra is) orientálódtak. Ezen kis államok uralkodóinak külpolitikája abban nyilvánult meg, hogy sorban cserélgették hűbéruraikat, néha egyszerre két (sőt, három) protekciót is felvettek saját államiságuk megőrzése érdekében. Véleményünk szerint a nemzetközi kapcsolatok moldvai-havasalföldi-erdélyi gyakorlatának hatására született meg a vizsgált időben a Zaporozsjei Had-Ukrán Hetmanság polivazallusi alárendeltségének politikája.

Az 1648–1676-os ukrán nemzeti forradalom, amelyet Bohdan Hmelnickij kozák nemes vezetett, az 1618 és 1648 között az egész Európára kiterjedő harmincéves háború egyfajta folytatásává vált. A forradalom vezetői ugyanis igyekeztek befejezni azokat a feladatokat, amelyeket nem tudtak valóra váltani a Habsburg-ellenes koalíció vezetői a XVII. század második felében: szembeszállni az Ausztriai-ház azon terveivel, hogy visszaállítsák és kibővítsék az V. Károly idejéből való nemzetek feletti birodalmat. Az, hogy a Rzeczpospolita keleti területein létrejött egy új, lényegében véve nemzeti állam, nem csupán meggyengítette e hatalmas államot, Bécs „nemhivatalos” katolikus szövetségését, hanem le is rombolta a „keleti gát” habsburgi koncepcióját a Szent Római Birodalom modernizálásának terveiben.

Az első tíz forradalmi év folyamán az Ukrán Hetmanság a polivazallusi alárendeltség a B. Hmelnickij által bevezetett koncepciója alapján végérvényesen megszilárdult Ukrajna geopolitikai struktúrájában, mint egy gyakorlatilag szabad állam, amely ugyan névlegesen függött a régió uralkodóházaitól. Kelet-Közép-Európa területén egy új állampolitikai alakulat jelent meg a hetmannal az élén, amely bizonyos nemzetközi státuszra pályázott, amelyet abban az időben csak a regionálisan közeli uralkodóházak voltak képesek biztosítani számára. B. Hmelnickijt, a hetmanság önjelölt vezetőjét elismerték az európai és ázsiai uralkodók, mint vazallusi függőségben lévő vezetőt, akinek joga van a „dux” titulus használatára.

Ukrajna hetmanja egy sor nemzetközi szerződést kötött, amelyek közül a történetírók kiemelik megállapodásait az orosz cárral, amelyek idővel – bizonyos tényezők hatása alatt – egyfajta mitológiai háttérrel kaptak Ukrajna és Oroszország „újraegyesülését”, „hozzácsatolását”, „egyesülését” stb. illetően. Amint köztudott,

1654-ben a perejaszlavi kozák tanácson semmiféle megállapodást nem fogadtak el. Az Ukrán Hetmanság és a Moszkvai állam közötti akkori, februári-márciusi tárgyalások eredményeként két dokumentum született: azon „cikkely” 23 pontja, amelyeket B. Hmelnickij küldött Moszkvába, s amelyek a leendő szerződés alapját képezték volna és azon „cikkelyek” 11 pontja, amelyeket Alekszej Mihajlovics moszkvai cár küldött Csihirinbe. E „cikkelyek” (márciusiaknak is nevezik ezeket) közül csupán néhányat tartottak be az elkövetkező években. Sok történész véleménye szerint sem az ukrán, sem az orosz fél nem tartotta be a megállapodások többségét, tehát csak arról lehet beszélni, hogy névleges volt a cári protektorátus a kora-újkori ukrán állam felett. Egyébként B. Hmelnickij abban az időben már – nem szégyenkezve – a török szultántól igyekezett védelmet kapni, s afelé haladt, hogy elismerjék protekcióját a magyar fejedelemtől és a svéd királytól. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egyik uralkodót a másikkal ijesztgette, igyekezett szembeállítani az akkori uralkodóházakat egymással, hogy önállóságot kaphasson a kozák állam megteremtéséhez. A januári perejaszlavi nagytanácson végbemenő eseményeket, illetve az ukrán diplomaták februári-márciusi moszkvai tárgyalásait csupán úgy lehet felfogni, mint egy új szakaszt a hetmani kormány külpolitikájában, amelynek célja az volt, hogy Ukrajna függetlenné váljon az akkori Lengyelországtól.

B. Hmelnickij politikáját I. Vihovszkij folytatta, aki utódja lett a hetmani poszton. Annak, hogy e hetman kormánya megváltoztatta a protektorokat, az egyik oka az volt, hogy nem lehetett biztosítani Ukrajna egyesítését egyik vagy másik uralkodó „védnöksége” alatt. Más tényezők is hatottak, amelyek miatt az ukrán vezetők ingadoztak az európai és ázsiai dinasztikus uralkodók és rendi-képviseleti monarchiák között. Ezek közül valószínűleg az volt a legfontosabb, hogy a Rzeczpospolita királya, a moszkvai cár, illetve a török szultán (pontosan e háromszögben zajlottak leginkább ezek a hetmanok „vándorlásai” egyik protekciótól a másikig) a lehető legnagyobb „szabadságokat” biztosítsa a Zaporozsjei Had, mint korporatív szervezet számára, a legtöbb „jogot és előjogot” adja az akkori ukrán társadalom felső és középső rétegei számára – azoknak, akik a kora újkori Ukrán államot alkották.

Egyes történelmi időszakokban Ukrajna protektoraként lépett fel a krími kán, az erdélyi fejedelem, a svéd király. A hetmanok elég gyakran álltak át egyik uralkodótól a másikhoz. Ez, illetve polivazallusi politikájuk (elég gyakran egyszerre két, sőt három hűbérúr vazallusaként is elismerték magukat) csak azt jelenhette, hogy ezekkel a lépésekkel igyekeztek biztosítani a status quot saját hatalmuk számára, biztosítani az előrelépést ahhoz, hogy nagyobb önállóságot biztosítsanak maguk számára.

A Kelet-Közép, Délkelet- és Észak-Európa országai kapcsolatainak viszonylatában az Ukrán Hetmanság külpolitikájának alapvető aspektusait tanulmányozva kiemelhetjük azt a tényt, hogy a kozák állam vezetői több szomszédos monarchia uralkodójától való függőséget ismertek el. B. Hmelnickij hetman például 1654 és 1657 között névleges vazallusi függőségben volt az orosz cártól és a török szultántól,

s el szeretne volna nyerni az erdélyi és a svéd hűbéri alárendeltségi státust is. I. Vi-hovszkij 1658-ban előbb a moszkvai cárnak és a svéd királynak engedelmeskedett, majd a lengyel király protektorátusa alá állt, miközben ezzel párhuzamosan kereste az osztrák császár kezét is. A hetmanság - a nemzetközi politikát tekintve - döntéshozói helyzetben lévő szereplői eme viselkedésének eredetét az Európa adott régiójában kialakult nemzetközi kapcsolatoknak a középkor és a korai újkor határán kialakult gyakorlatában kell keresni.

Az ukrán vezéreknek az erős szomszédos államokra (Rzeczpospolita, Moszkvai Állam, Oszmán Birodalom, Svéd Királyság) való tekintettel olyan politikát kellett folytatniuk, amelynek során lavírozniuk kellett ezek között, átállva egyikről a másikhoz, lemondani egyik hűbérúr-protektorról a másik javára. Ezzel biztosítva volt a kora újkori Ukrajna nemzetközi-jogi legitimizációja. A hetmanok néha több uralkodótól való egyidejű függőséget is elismertek, ám ezt csak annak érdekében tették, hogy megőrizték államukat a más államalakulatok általi bekebelezéstől.

Ugyanígy cselekedtek az erdélyi fejedelmek is, akik hosszú időn át az Oszmán Birodalom és a Habsburgok közötti ellentétek örvényében voltak. Ha figyelmesen tanulmányozzuk az Ukrán Hetmanság és az Erdélyi Fejedelemség XVII. századi külpolitikai modelljeit, észrevevessük, hogy ebben a korban mindkét állam vezetői azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy függetlenségre tegyenek szert az akkori Európa monarchiáitól, hatalmasabb és jobb protektorokat kerestek ahhoz, hogy fenntartsák hatalmukat országaikban.

¹ *Медведев И.П.* Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI-XVII вв.) - Ленинград, 1990. - С. 9; *Чухліб Т.* Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя та Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). - Вип.3. - К.,2003. - С.151 - 171.

² *Люблинская А.Д.* Государство эпохи Возрождения в Западной Европе // Типология и периодизация культуры Возрождения. - Москва, 1978. - С. 10.

³ *Петров М.Т.* Об исторической модели "мирового Возрождения" в связи с некоторыми политико-культурными характеристиками западноевропейского Ренессанса // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI-XVII вв.). - С. 187-188.

⁴ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648 - 1676 рр.). - К.,1999; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 - 1714 рр. - К., Нью-Йорк,2003; *Він же.* Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. - К.,2003

- ⁵ *Strayer J.* On the medieval origins of the modern state. - Prinстон, 1973. - P. 12.
- ⁶ *Петров М.Т.* Об исторической модели “мирового Возрождения”... - С. 190.
- ⁷ *Циватий В.* Проблема влади і владарі-державці у Західній Європі середньовіччя та раннього нового часу (політико-правові теорії і реальність) // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали наукової конференції. – Чернівці, 2000. – С. 61.
- ⁸ *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – Санкт-Петербург, 1912. - С. 14.
- ⁹ *Люблинская А.Д.* Государство эпохи Возрождения в Западной Европе... - С. 14.
- ¹⁰ *Дворнік Ф.* Слов’яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. – 2002. - № 8. – С. 9.
- ¹¹ *Шульгин О.* Нарис з нової історії Європи. – Прага, 1925. - С. 142; *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – Москва, 1976. – С. 64.
- ¹² *Поршнев Б.Ф.* Тридцателетняя война... – С. 59.
- ¹³ Там же. – С. 59.
- ¹⁴ Порівн.: *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – 1994. – С. 99-100.
- ¹⁵ *Димитров С., Манчев К.* История на балканските народи XV-XIX вв. София, 1971. - С. 18-19.
- ¹⁶ *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300-1600. - К., 1998 - С. 116.
- ¹⁷ Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 1996. – С. 197.
- ¹⁸ *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. -Warszawa, 1994. - S. 13.
- ¹⁹ *Железнякова А.* Босния под Османской властью в XV-XVII вв. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. - Москва, 1990. - С. 170.
- ²⁰ *Шушарин В.П.* Особенности международной обстановки на Балканах во второй половине XIV - первой половине XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва, 1984. - С. 45.
- ²¹ *Его же.* Королевство Венгрия и Османская империя (XV- первая четверть XVI в.) // Там же. - С. 105.
- ²² *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1714). – К., 2004; *Його ж.* Європейські витоки політики “полі-васалітету” та її апробація Українським гетьманом // Матеріали V конгресу Між-

народної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина I. – Чернівці, 2003. – С. 315 – 318; *Його ж.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 146-173

²³*Леп'явко С.* Формування молдавської політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 79–88.

²⁴*Семенова Л.Е.* Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны... Европы в XV-XVI вв. – С. 193.

²⁵Там же. – С. 194.

²⁶*Nigazi A.* Tarih. 3. – Istanbul, 1963. – P. 55-56.

²⁷*Иналджик Г.* Османська імперія... – С. 118; Порівн. також: *Kołodziejczyk D.* Ejalet Kamieniecki... – S. 19.

²⁸*Блашкович Й.* Два турецьких документа к истории Трансильванії // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва, 1974. – С. 150.

²⁹*Шушарин В.П.* Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны османов с Габсбургами // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Часть 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва, 1998. – С. 33.

³⁰*Блашкович Й.* Два турецьких документа... – С. 151.

³¹*Шушарин В.П.* Королевство Венгрия и Трансильвания... – С. 42.

³²Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. – Москва, 1984. – С. 192.

³³*Медведева К.Т.* Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50-60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – С. 188

³⁴*Вознесенский Н.* Очерки Трансильвании. – Санкт-Петербург, 1849. – С. 22.

³⁵Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 509.

³⁶Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / Упор. І.Крип'якевич та І.Бутич. – К., 1961. – С. 459, 479, 513, 595.

³⁷Там же. – С. 596.

³⁸Там же. – С. 477, 486, 492, 516.

³⁹Там же. – С. 485.

⁴⁰Там же. – С. 575.

⁴¹Там же. – С. 578.

⁴²Там же. – С. 591; *Прицак Л.* Из досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Статті і матеріали. – Харків, 2003. – С. 242 - 248.

⁴³ *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII-XVIII ст. // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* - Т. 1. - К., 1993. - С. 117-121.

⁴⁴ *Плохій С.* Божественне право гетьманів... - С. 86-110.

⁴⁵ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. - К., 1993. - С. 317-319; *Прицак Л.* Из досліджень про державу Богдана Хмельницького... - С.166 - 167.

⁴⁶ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. - Т. 1. - Отд. III. - К., 1898. - С. 464.

⁴⁷ *Plochy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. - Oxford, New York, 2001; *Плохій С.* Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура // *Переяслав 1654 року (Історіографія і дослідження).* - К., 2003. - С.775 - 795; *Ченцова В.Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады. 1654 - 1658. Документы. - Москва, 2004

⁴⁸ Памятники, изданные Киевскою комиссиею... - Т. 1. - Отд. III. - С. 118-125; Документи Богдана Хмельницького... - С. 33-36.

⁴⁹ Документи Богдана Хмельницького... - С. 33-36.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - Т. III. - Санкт-Петербург, 1861. - С. 207-208.

⁵² Воссоединение Украины с Россией. Сборник документов - Т. 2. - Москва, 1953. - С. 55 - 56.

⁵³ Документи Богдана Хмельницького... - С. 52-53.

⁵⁴ *Шевченко Ф.П.* Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // *Історичні джерела та їх використання.* - Вип. 1. - К., 1964. - С. 93-94; Документи Богдана Хмельницького... - С. 84, 85.

⁵⁵ *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656) // *Архіви України.* - 1966. - № 3 - С. 62-66; *Кордуба М.* Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* - Т. 133. - Львів, 1922. - С. 39-56.

⁵⁶ *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник.* - Вип. 2. - К., 1993. - С. 177-192.

⁵⁷ *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція" // *Київська старовина.* - 2001. - № 3. - С. 92.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницький данник Османской Порты // *Он же.* Исторические монографии и исследования. - Кн.5. - Санкт-Петербург, 1905. - С.606.

⁶⁰ *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 - 1657 рр. - Харків, 2003. - С.127 - 141.

- ⁶¹Документти Богдана Хмельницького... – С. 101, 102.
- ⁶²Архів Інституту історії України НАН України. - Записки М. Голінського, № 4184, арк. 216-217, 234-235.
- ⁶³Там же. – Арк. 217-219.
- ⁶⁴Документи Богдана Хмельницького... - С. 136, 137.
- ⁶⁵Там же. - С. 137, 138.
- ⁶⁶Архів ІV. - Записки М. Голінського, № 4184, арк. 332-334.
- ⁶⁷Там же.
- ⁶⁸Там же.
- ⁶⁹*Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. - S. 554-555; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 93.
- ⁷⁰Акты ЮЗР. - Т. VIII. - Санкт-Петербург, 1875. - С. 354.
- ⁷¹*Грушевський М.* Історія України-Русі. - Т. IX. - Ч. I. - К., 1996. - С. 54.
- ⁷²*Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrachamowicz.* - Warszawa, 1959. - S. 331.
- ⁷³Жерела до історії України-Русі. - Т. XII. – Львів, 1911. - С. 164.
- ⁷⁴Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1998. - С. 63.
- ⁷⁵*Грушевський М.* Історія України-Русі. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 365-367.
- ⁷⁶Цит. за: *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький... – С. 296.
- ⁷⁷Акты ЮЗР. – Т.Х. – Санкт-Петербург, 1878. - С.441
- ⁷⁸Документи Б. Хмельницького. – С.324.
- ⁷⁹Там же. – С. 475-476.
- ⁸⁰Цит. за: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. - С. 192.
- ⁸¹*Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648 – 1656) // Архіви України. – 1966. - №3. – С.66
- ⁸²*Пріцак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С.47
- ⁸³*Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 238-239.
- ⁸⁴Акты ЮЗР. – Т. IV. – С. 44.
- ⁸⁵Цит. за: Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. VI. – К., 1908. - С. 332–333; *Грушевський М.* Історія України-Русі. – Т. X. – Ч. I. – К., 1998. - С. 65; *Копорczyński W.* Dzieje Polski Nowozytnej (Wyd.3). – Warszawa, 1996. – S.428.

Iván Mandrik
(Ungvár, Ukrajna)

MAGYAR POLITIKA KÁRPÁTALJÁN A XIX. SZÁZAD VÉGÉN – XX. SZÁZAD ELEJÉN

Magyarországon az 1848-1849-s forradalom lerakta a társadalmi demokrázizálódás, a népek növekvő nemzeti öntudatának az alapjait, felszámolta a jobbágyt. A nemzeti-felszabadító forradalom vereségétől eltekintve a következő korszak a gazdaságban teret nyitott az árú-pénz viszony fejlődésének. Ezek a folyamatok még inkább felgyorsultak az 1867-s kiegyezés után, amely a magyarországi politikai helyzet stabilizálódásához vezetett.

A jelenlegi Kárpátalja területének alapját négy megye – Ung-, Bereg-, Ugocsa- és Máramaros képezte, 18 323 négyzetkilométeres összterülettel [26, 24-25. old.] Napjainkban ennek a területnek egyharmada a jelenlegi Romániához, Magyarországhoz és Szlovákiához tartozik. 1869-ben a négy adminisztratív egységben 577 483 ember élt [26, 24-25. old.]. 1910-re az össznépesség száma elérte a 848 160 főt, vagyis 40 év alatt 270 ezerrel nőtt. Etnikai szempontból az ukránok domináltak, kiknek összlétszáma a statisztika szerint 405 994 fő volt. A magyarok – 153 492, a zsidók – 128 791, a románok – 94 260, a szlovákok – 37 990, a németek – 24 100, egyéb nemzetiségek – 3 533 embert tettek ki [20, 40-43. old.]. Kárpátalja népességének természetes növekedése, a nagyszámú halálozás és a jelentős emigráció ellenére, egész Magyarországon az egyik legmagassabb szinten volt.

E cikk a mindenkori magyar kormány állami politikájának főbb irányait szándékszik bemutatni a nemzetiségi, politikai, gazdasági szférákban, a jelenlegi Kárpátalja területén. Beszélhetünk itt úgy pozitív eredményekről, mint objektív vagy szubjektív jellegű jelentős tévedésekről.

A XIX. század politikai változásai rányomták bélyegüket az egész elkövetkező korszakra. Így, az 1867-s kiegyezési egyezmény felsőbbiséget biztosított Magyarország vezető körei számára a nemzeti kisebbségek felett, melyek az ország lakosságának több mint a felét tették ki. Egyértelművé vált, hogy a magyarok növelték hatalmukat a szlovákok, románok, szerbek, horvátok, ukránok és egyéb, kevésbé nagy- számú népcsoport fölött. A nacionalista erők egyre erősödtek, újabb lehetőségek nyíltak meg előttük. A közép- és kisnemesek igyekeztek a nemzeti kisebbségek rovására növelni befolyásukat egész Magyarországon.

A fővárosi vezetők figyelemmel kísérték az alájuk rendelt helyi kormányzók politikai megbízhatóságát, a választások idején tanúsított viselkedésüket, de még a kormányzó liberális párttal szembeni lojalitásukat is. A 70-80-s években többször is felhívta erre figyelmüket Tisza Kálmán belügyminiszter, aki egyúttal a kormány elnöke

is volt. A helyi főispánok a maguk részéről részletes információt szolgáltatottak, többek között a kormánypárt sikereiről is a soron következő parlamenti választásokon. Így, 1876-ban Horváth István, Bereg-megyei főispán arról értesítette Tisza Kálmánt, hogy mind a négy választóközterben csak a liberális párt képviselői lettek megválasztva, az emberek hűek maradtak a magyar államiság elvéhez. Az összes parlamenti képviselő magyar volt [3, 15. o.].

1867-1868-ban számos helyi politikai és társadalmi személyiség állt elő területi és kulturális autonómia programmal a magyarországi ruszinok részére. Egy magyar kutató, Mayer Mária a budapesti levéltárban megtalálta és részben publikálta is szövegüket [36, 1142-1175. old.]

Az 1868. évi, A nemzeti egyenlőségről szóló törvény általános vitája során felszólalt Dobrjánszki Adolf, a magyar ruszinok képviselője is, aki visszautasította a nemzeti kisebbségek vezetői ellen felhozott, Magyarország felbomlasztására irányuló tevékenységgel kapcsolatos vádak. Elismerve a Deák Ferenc törvénytervezetében lefektetett elvek fontosságát, Eötvös József és mások kiegészítő javaslataival, támogatta a kisebbség törvénytervezetét, amely összhangban volt az ország polgárainak alkotmányos jogaival. Dobrjánszki nem értett egyet azzal a elmélettel, amely a magyar nemzetet kívül nem ismerte el az ország más nemzetének létjogosultságát.

A magyar politikusok Dobrjánszki egész tevékenységét olyannak ítélték, mint ami a szentistváni korona országainak egysége ellen irányul, s ezért gyakorlatilag arra kényszerítették, hogy hagyjon fel az aktív társadalmi tevékenységgel, később pedig az ország elhagyására ösztönözték. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Dobrjánszki korábbi bécsi orientációjú politikája szintén csődöt mondott. Az orosz kutatók jól ismerték tevékenységét Magyarországon és Kárpátalján, hivatkoztak munkáira. Nyil Popov, 1878-ban Kijevben megjelent munkájában az írta, hogy Dobrjánszki mindig a magyar államjog talaján állt és úgy szerepelt, mint a nem uralkodó szláv népek egyikének a képviselője [30, 14. old.]

Ugocsa és Máramaros megyék görög-katolikus papjai, még ha támogatták is a kormány tevékenységét, 1868-ban egyetértettek abban, hogy az országban több mint 750 000 ruszin él, de közülük senki nem tölt be főispáni állást. Negrebeczki Sándort leszámítva egyetlen ruszin sem dolgozik a központi minisztériumokban hiába van közöttük sok magasan képzett szakember [6, 47.].

A tisztviselő rétegnek a helyi lakosság köréből való feltöltésének igénye kielégítetlenül maradt. Az államigazgatásban, úgy a központban, mint helyi szinten teljes egészében a magyarok, elsősorban a kis- és középnemesi réteg képviselői domináltak. A dzsentrik elfoglalták az állami intézményeket, kiszorították onnan a nemzeti kisebbségek kyszámú képviselőit. A XIX. század utolsó harmadában Kárpátalján egyetlen egy magas állami beosztásban sem volt a helyi lakosság képviselője, a ruszinok közül pedig nem választottak sem ispánt, sem alispánt. Járási

főnököknek két ruszint neveztek ki [23]. A tisztviselők kiválasztásakor alkalmazott kendőzetlen magyarosítási kormány-politikát elemezve, a budapesti orosz főkonzul 1869-ben ezt írta: „Még a majdnem teljes egészében nem magyar ajkú vidékeken is, mint például a szlovák földön vagy Magyar Ruthéniában (Kárpátalja – I. M.), az összes választott állást az idejött magyarok között osszák szét. A helyi szlávok közül csak akkor lehet valaki megválasztva, ha megtagadja nemzetiségét és elnyeri a főispán vagy valamelyik befolyásos mágnás pártfogását” [1, 402. o.]

Az 1868. évi A nemzetiségi egyenlőségről szóló törvény alapján véve liberális volt. Így, minden állampolgárnak joga volt az állami hivatalokhoz anyanyelvén fordulnia, bármilyen nyelvet használhatott az egyház, a szülők szabadon választhatták meg gyermekeik oktatási nyelvét az iskolákban. Szabályozva voltak a nemzetiségi, kulturális és tudományos társaságok létrehozásának feltételei. A baj ott volt, hogy a nacionalizmus felerősödésével, később pedig a magyar sovinizmus térnyerése folytán, a gyakorlatban a törvény alapvető rendelkezéseit nem tartották be.

Az iskolarendszer nagyobb része nem állami volt, hanem az egyházközösségek kezében öszpontosult, s így bizonyos kereteken belül autonóm szabadsággal rendelkezett. Kárpátalja területén a népiskola nem vált olyan intézménnyé, amely elősegítette volna a kisebbségek nemzeti fejlődését. Ellenkezőleg, velük kapcsolatban igyekeztek őket a nemzeti jellegtől való megfosztás eszközévé tenni. A magyar felső- és középiskolai oktatás nem segítette a helyi értelmiség normális fejlődését, ami nélkül lehetetlen az egész művelődési folyamat. Ennek ellenére, objektíven értékelve a kárpátaljai iskolák jellegét leszögezhető, hogy az új oktatási szervezés az előző rendszerhez képest jobban alkalmazkodott közvetlen feladatainak teljesítéséhez. Így például, az iskolás korú fiatalság szélesebb körben volt bevonva az oktatásba.

A magyar nyelvet, mint kötelező tantárgyat, minden népiskolában oktatták. Ez nem váltott ki különösebb ellenvetést a kárpátaljai tanárok részéről, azonban a magyar vezető körökben úgy tekintették, mint a helyi lakosság magyarosításának fontos eszközét. Azokon a településeken, ahol magyarok és nem magyarok laktak vegyesen, 1883-tól csak olyan tanárok dolgozhattak, akik szabadon beszélték az állami nyelvet [35, 178 old.]. Trefort Ágoston, vallás- és közoktatásügyi miniszter a kormány ülésén arról tájékoztatta a kormány tagjait, hogy az északi megyék görög-katolikus és római katolikus püspökei támogatják a magyar nyelv kötelező oktatásának bevezetését az összes iskolában [34, 89. o.]. Az ország vezető politikai erői, figyelmen kívül hagyva az intő jeleket, igyekeztek saját, páratlanul szerencsétlen és naív, méghozzá ügyetlenül kivitelezett „magyarosítási” politikájukat megvalósítani, amely a legtöbb esetben nem vezetett a várt eredményhez, de mindig elég sok bajt okozott. Kárpátalján, ahol a lakosság többségét a nemzeti kisebbségek alkották, az asszimilációnak volt egy természetes határa. Ezt egyes reálisan gondolkodó magyar politikusok is érzékelték, mint például Mocsári Lajos, akik ebben a kérdésben felléptek az erőszakosság bármilyen megnyilvánulása ellen. Azonban ők kisebbségben mara-

dtak. A magyarosítás érdekében speciális társaságokat hoztak létre. Így, például Szlovákiában és Kárpátalján megkezdte működését A Felvidéki Magyar Általános Oktatási Szövetség [27, 275. old.].

Számos levéltári forrás - többek között a Budapesten található Magyar Állami Levéltár anyagai - foglalkozik az egymást követő magyar kormányok nemzetiségi politikájának irányvonalával és jellegével Kárpátalján. Rengeteg okmány érinti a politikai folyamatokat. Kormánykörökben mindig különös nyugtalanságot váltottak ki a parlamenti választások, ezért hasonló esetekben majdnem minden alkalommal a hadsereg egységeit irányították a helyszínre. Például, 1875-ben Husztra és Ökörmezőre is katonai egységeket küldtek. A helyi hatóságok tartva attól, hogy a helyzet, akár nemzetiségi alapon is, veszélyessé válhat kérték a katonai támogatást [8]. Ez megismétlődött a következő parlamenti választásokon is 1878-ban. Bonyolította a helyzetet a Máramaros és Ung-megyékben észlelhető államellenes hangulattól való félelem, melyet a helyi szláv lakossága körében terjesztett orosz röplapok váltottak ki. [16]. Valóban volt ilyen agitáció. A XIX. század második felében Kárpátalján még nem fejeződött be a helyi tősgyökörös lakosság többségének a nemzeti öntudatra ébredése. Ennek több oka is volt: a vidék gazdasági elmaradottsága, az ukrán lakosság alacsony lélekszáma, az öntudatos értelmiségi réteg hiánya valamint a nemzetiségi politikai program korlátolt volta.

Az ukrán lakosság nemzeti ébredésének legkisebb jele is magára vonta a legfelső kormánykörök figyelmét. Erről tanúskodik Tisza Kálmán miniszterelnök 1875. április 15-n kelt, Horváth István, Bereg-megye főispánjához intézett levele is. Az ő adatai szerint új „ruthén mozgalom” elindítását tervezték. Az oroszországi és cseh pánszláv újságok a „ruthén szeparatizmusról” írtak. Tisza Kálmán kötelezte a főispánt, hogy informálja a kormányt bármilyen államellenes megnyilvánulásról a „ruthén kérdést illetően”, ne engedjék meg a hasonló kérdéssel foglalkozó újságok terjesztését. Az egész ügyet Dobrjánszki Adolf tevékenységével és a szláv propagandával hozták összefüggésbe [2, 1. old.].

A főispán minden járásból begyűjtötte az adatokat, időben értesítette a fővárost a nemzetiségi és politikai helyzetről. Az ő nézete szerint a helyzet egészében véve nyugodt volt, nem váltott ki veszélyérzetet. A hatalom jól ismerte azokat az újságokat, melyek megjelentek ezen a vidéken. Így, a Verhovinai járásfőnök arról tájékoztatott, hogy itt csak a Szlovo (Szó) című újság jelenik meg, amit Lembergben adnak ki, valamint a Lisztok (Levél) című – Kolomijából. Megneveztek 8 előfizetőt. A Munkácsi járásban egy-két pap nyíltan hangoztatta, hogy Ungváron nyissanak orosz akadémiát [2, 3.,9.old.].

A leMBERGI Gyelo (Tett) című újság megjegyezte, hogy a magyar ruszinok teljesen meg vannak fosztva politikai jogaiktól, amiről az 1881-s parlamenti választások is tanúskodnak. Kiölik belőlük a nemzeti érzelmet és itt valóban aktuálisak Tarasz Sevcsenko szavai: „nem élnek, csak leélik életüket” [22, 3. old.]. A magyar hatalom

minden eszközzel igyekezett korlátozni a galíciai és bukovinai közéleti személyiségek befolyását kárpátaljai nemzettársaikra.

1889-ben az ungi főispán értesítette gróf Teleki Géza belügyminisztert arról, hogy az uzsoki postán lefoglalták a lemergi Gyelo című lap két példányát, melyeket Hrabar névre címeztek. Üdülés ürügyén olyan gyanús személyek érkeznek ide, akik újságaikat propagálják. A Gyelo című lap 1889. augusztus 7-i számában semmilyen különleges anyag nem szerepelt, hacsak nem számítjuk ide az Ivan Franko lemergi letartóztatásáról szóló hírt [19, 48. old.].

A kormánypolitika helybeni támogatása érdekében a központból folyamatosan jelentős anyagi segítség érkezett. Török Nándor, ung-megyei főispán a soron következő, 1873-s évi parlamenti választás előtti politikai helyzetet értékelve, a kormánypárti Deák győzelmének biztosítására 12 ezer koronát kért. Abban az esetben, ha nem adják meg a kért támogatást, „olyan rendkívüli zavargások várhatók, melyektől előre félni kell” – ijesztgette a főispán a kormányt. A pénzt megadták, igaz, hogy csak 6 000 korona értékben [7].

1882-ben az ungi főispán indokoltnak látja egy kormánypárti újság beindításának a szükségességét és célszerűségét, ami hozzájárulna a nemzeti eszme és a magyar nyelv térnyeréséhez, az-az a magyarosításhoz ezen a soknemzetiségű vidéken. Ebben az időben Ungváron már megjelent két újság: az Ungvári közlöny, amelyik a főispán szerint túlságosan baloldali irányzatú volt, valamint az Ung – az ellenzéki erők lapja, amely erélyesen fellépett az oroszországi (orosz) nemzeti eszme ellen. Az egyensúly biztosítása, a kultúra felvirágzása, a magyarosítás folytatása, valamint a különböző helyi politikai erők közötti béke fenntartása érdekében szükség van egy külön újság kiadására [10]. Egy ilyen nyomtatott sajtóorgánium Kárpátok cím alatt nemsokára meg is jelent. 1882. első negyedévében gróf Török Nándor főispánon keresztül az újság a központi kormánytól 350 forintot kapott. Az éves támogatás 1400 forintot tett ki [9].

A központi és a helyi hatalom különös figyelmet fordított Kárpátalja kisszámú helyi értelmiségi rétegének megbízhatóságára, amely túlnyomórészt tanárokból és papokból állt. Rendkívüli érzékenyen reagáltak minden keletről jövő agitációra, amiben nem alaptalanul, Magyarország területi épségének veszélyeztetését, végső soron pedig állami függetlensége elvesztésének lehetőségét látták. 1867-ben, közvetlenül a felelős magyar kormány megalakulása után, a belügyminisztérium kiadta azoknak a külföldi eredetű könyveknek a listáját, amelyeknek behozatalát és az ország területén történő terjesztését betiltották. Ezen a listán szerepeltek úgy orosz, mint egyéb idegen nyelvű kiadványok.

Éppen a külső, elsősorban a ruszofil és a szlávofil befolyással magyarázta a kormány a nemzetiségi élet élénkülését Kárpátalján. Az államhatalmi szervek figyelemmel kísérték a nemzeti érzelmek bármilyen megnyilvánulását, adott esetben megfelelő lépéseket tettek azok kiiktatására, büntették az aktivistákat, jelentéseket

küldtek a központi kormánynak [15, 71.old.]. A helyi tisztviselők túlbuzgóan látták el feladatukat, néha még az egyszerű kulturális kezdeményezésekben is államellenes tevékenységet láttak. Az ungi főispán 1870-ben jelentést küldött a fővárosba a Szent Bazil Társaság soron következő összejöveteléről, ahol külön határozatot fogadtak el az Orosz Nemzeti Alapítvány létrehozásának célszerűségéről [12]. Az okmányból nem lehet következtetni az alapítvány jellegére és programjára, annak gyakorlati megvalósítására, de már maga a megalakulás ténye is pánszláv befolyást feltételez. A megyei hatalom figyeltette az Ungvári Gimnázium előadóit, akik a gimnázium falai között „pánszláv uszítást” folytattak, orosz kiadványokat vitattak meg és terjesztették őket [13].

Kultúránk kiválóságainak legnagyobb érdeme alighanem az, hogy elkezdték tanulmányozni saját népük történelmét, kultúráját, és mindennapi életét. A kárpátaljai és szlovákiai ukránok életmódjának, nemzeti hagyományainak tanulmányozására irányuló törekvések nyomon követhetők a vidék minden tudósának és felvilágosító tevékenységet folytató aktivistájának munkájában.

A Magyar Belügyminisztérium anyagai között található olyan iratok is, melyek Mihajlo Dragomanovnak, az ismert ukrán történésznek és közéleti személyiségnek Kárpátaljához fűződő kapcsolatáról tanúskodnak. Dragomanov 1876. szeptember 28-án hosszú levelet írt Pavlo Zsatkovicsnak, egy 1852-es születésű ungvári lakosnak. Ezzel kapcsolatban a címzettet kihallgatták, a levelet pedig elkobobozták és Budapestre küldték. A rendőrség Dragomanovot „pánszlávista felbújtónak” minősítette, aki államellenes irányzatú könyvek tömkelegét terjesztette a vidéken. Zsatkovicshoz Kiss Gyula tanító közvetítésével kerültek a könyvek. [14, 168. old.]. A levélből megtudjuk, hogy Dragomanovnak szándákában állt további könyveket küldeni Zsatkovicsnak és fivérének „Oroszországból történelemből, etnográfából, nagy- és kisorosz irodalomból” [14, 172. old.]. Az ukrán tudós Kárpátalja ruszin népének élete, gazdasági helyzete, népdalai és meséi iránt érdeklődött, helyi segítőköt és tudósítókat keresett. Dragomanov a következőket írja: „Már a múlt évtől kezdve, és nem is egyszer, küldtem Anatolij Kralickijnek ukrán és nagyorosz könyveket. Mondják meg nekem, vajon a kolostori olvasókon kívül olvasta-e valaki ezeket a könyveket, - vajon van-e belőlük valami haszon. Ott már egy elég tetemes könyvtár is összegyűlt” [14, 174. old.]. A tudós hasonló információját felhasználta a helyi hatalom, amely számon tartotta az ilyen jellegű könyveket. A megfigyelési anyagot elküldték a Belügyminisztériumba, amelynek hosszú levelezés lett az eredménye és ez az ügyszál való hozzáállás komolyságáról tanúskodik nemcsak helyi szinten [14, 174. old.].

A Belügyminisztériumban közölték, hogy a kapott adatok alapján az orosz agitátorokkal kapcsolatos szálak a magyar-galiciai határon bizonyos Rakovszkij és Romanec lelkészekhez vezetnek [14, 39. old.]. Az ilyen agitátorokkal szemben a hatályos törvények értelmében kell eljárni, az-az le kell őket tartóztatni. Még egy

erre vonatkozó törvény kidolgozását is kilátásba helyezték, amely megtiltotta volna az állam- és nemzetellenes tartalmú újságok és röplapok behozatalát az országba.

1882-ben Lembergben államellenes tevékenység vádjával bírósági eljárás volt folyamatban Olga Hrabár, Dobrjanszki Adolf és velük azonos gondolkodású társaik ellen. A nyomozás kiderítette, hogy a vádlottak kapcsolatban voltak Iza község lelkészével, Rakovszkijjal. A begyűjtött adatok nem adtak lehetőséget arra, hogy letartóztassák őt, csak elkobozták a nála levő szláv nyelvű nyomtatott anyagot [17, 17. old.]. Más személyek neve is szóba került, akik kapcsolatban voltak letartóztatott kárpátaljai politikusokkal. Rakovszkij éber megfigyelés alatt állt. Budapestre részletes információkat küldtek kárpátaljai utazásairól, az emberekkel való találkozásairól, még azokról a személyekről is, akiknél éjszakára megszállt. Egy egész sor görög-katolikus lelkész is rendőrségi megfigyelés alá került [17, 52.o.]. Az 1882-s politikai per után, ahol Dobrjanszkit Oroszországgal való pánszláv kapcsolatokkal és hazaárulással vádolták, a bíróság felmentette, de kénytelen volt hosszú évekig, egészen haláláig Ausztriában élni.

Az okmányok között van egy magyar férfi kódolt jelentése is 1882-ből, aki bejárta egész Oroszországot. A szerző részletesen ír a szlávofilek tevékenységéről, az oroszokról, Oroszország Magyarországgal kapcsolatos politikájáról. A továbbiakban az ismeretlen informátor megjegyzi: "A mi ruthén népünk és lelkészeik túlnyomó többségükben kifogástalanul viselkednek a mi állameszménk iránt. Nemzeti és etnikai érzelmeik ugyanolyan gyengék, mint vörös-orosz vagy kijevi rokonaiké" [17, 204. old.].

Anatolij Kralickijnek a Munkácsi kolostor főnökévé történt megválasztásával kapcsolatban, 1885-ben a Belügyminisztériumba névtelen feljelentés érkezett. Mint szerzetessel szemben nem lehetett ellene kifogás. Egészen más a helyzet politikai téren, mivel „az ő tevékenysége nyugtalanságot kelt, a püspök pedig nem tudott időben beavatkozni a választásokba és kiküszöbölni annak következményeit”. Ellene – írja az ismeretlen szerző - alkalmazni kell úgy az egyház, mint a politika eszközeit [18, 7. old.]. Keleti testvéreikhez fűződő szimpátiájuk miatt, a Kralickijhez hasonlók tevékenységével hozzák kapcsolatba Máramaros megye egyes görög-katolikus templomaiban használt pravoszláv szimbólumokat is. Mindez ártalmas következményekkel járhat úgy az egyházat, mint a hazát illetően. A Belügyminisztérium elrendelte, hogy figyelmesen kövessék az eseményeket és ellenőrizték a felhozott tények valódiságát.

1867. június 13-án Kárpátalján megjelent a helyi lakosság részére készült első újság – a Szvet (Világ). Ennek egyik alapítója Dobrjanszki Adolf volt. A lap kiadói a vidék lakossága irodalmi és társadalmi életének fejlesztését tekintették elsőrendű feladatuknak. Az újságnak körülbelül 400 előfizetője volt [32, 25. old.]. A Szvet megjelenésének évei (1867-1870) alatt oldalaira olyan íróknak a művei kerültek, mint Jevhen Fencik, Urijil Szilvai és más helyi alkotók. 1867-ben a Belügymi-

nisztérium engedélyt adott Ungváron egy magyar nyelvű hetilap kiadására. Erre a célra az állam évente 1 200 forint támogatást nyújtott [11].

1866-ban Pankovics Sz.-t nevezték ki munkácsi püspökké. Első dolga az volt, hogy megváltoztatta a Szt. Nagy Bazil Társaság vezetőségét. Az értelmiség és a nép által óhajtott egyházi autonómiáról kijelentette: „A Munkácsi Püspökség hívei nem akarnak autonómiát és ellene vannak mindenfajta pánszlávizmusnak” [28, 36. old.]. A püspök megtiltotta az egyháziaknak a Szvet című újság előfizetését, szándékában állt egy új naptár bevezetése és a cirill betűket latinra akarta felcserélni. Mikor a Szvet kritikával illette az „elfogult magyart”, nemzetellenességgel és egyéb bűnökkel vádolta a lapot és betiltatta annak megjelenését. 1871-1872-ben napvilágot látott a Novij Szvet (Újvilág) című újság [29, 349. old.].

A munkácsi és a prjasovi görög-katolikus püspökség vezetői szintén támogatták a magyarosítást. 1893. novemberében Fircák Gyula, munkácsi püspök a magyar nyelv használatának bővítését követelte a papoktól. Számára „Magyarország ruthén népe a politikailag oszthatatlan és egységes magyar nemzet részét képezi...” [33, 62. old.]. Az 1879. évi iskolatörvényre, többek között annak a magyar nyelv kötelező oktatásáról szóló kitételére hivatkozva, a törvény feltétel nélküli betartására szólított fel. A levél végén kifejezte meggyőződését, hogy az elkövetkező évtizedben „az új nemzedék több százezer képviselője fogja növelni a magyar nyelvű állampolgárok létszámát” [33, 63. old.]. Az ilyen hozzáállás teljes mértékben tükrözte az állami politika viszonyát ehhez a kérdéshez, az egyházi vezetés részéről történő buzgó támogatás pedig hozzájárult annak megvalósításához. A magyarság eszmeisége gyökeret vert az értelmiség bizonyos részének, többnyire a görög-katolikus papság és a tisztviselők gondolkozásmódjában. Ellenben a nép alsó rétegeiben a magyarosítás tiltakozást váltott ki, ami az anyanyelv ápolásában, a hagyományok megőrzésében, a pravoszláv hitre való áttérésben nyilvánult meg.

A XIX. század utolsó harmadában – a XX. század elején az áru-pénz viszony fejlődésének hatására Kárpátalján felgyorsul a népesség túlnyomó részét kitevő paraszti réteg differenciálódásának és anyagi romlásának folyamata. A földnélküliség, az alacsony munkabér, a magas adók, a nagy jelzálogos eladósodás, a föld magas bérleti díja – mindez arra ösztönözte az embereket, hogy kiutat keressenek ebből a rendkívül nehéz gazdasági és társadalmi helyzetből. Az nyomorúságtól való menekülést a falvak népe a külföldre, többek között az óceánon túlra történő kivándorlásban látta. Az USA-ba, Kanadába, Argentínába és más óceánon túli országba való tömeges kivándorlást az agitációs propaganda is elősegítette, magas béreket ígérve. A toborzott munkaerőt különböző utakon, többnyire a Fiumei (Split) és Hamburgi kikötőkön keresztül szállították. A kiutazáshoz pénzre volt szükség, amit a kiutazók vagy uzsorás kölcsönből, vagy a vagyon zálogba adásából illetve eladásából szereztek.

A statisztikai adatok szerint 1900-ban Magyarország területéről 3 116, 1905-ben pedig már 7 287 ukrán vándorolt ki. 1907-re számuk 5088 főre csökkent [21,

53. old.]. Puskás Julianna a következő adatokat közli: 1899-től 1910-ig a kivándorolt ukránok száma elérte a 128 460 főt [37, 462. old.]. Igaz, hogy ez a szám nem jelenti a népesség ilyen mértékű csökkenését, hiszen ezeknek az embereknek egy része idővel visszatért, s később esetleg másodszor, sőt néha harmadszor is kiutazott. Vagyis egy és ugyanaz a személy többször is bekerült a statisztikai jelentésbe.

A lakosság tömeges kivándorlása negatív hatással volt Kárpátalja gazdasági helyzetére. A nagy földbirtokosok és más munkaadók elveszítették a munkaerő jelentős részét, ami annak drágulásához vezetett. A folyamat olyan méreteket öltött, hogy már a hegyvidéken sem volt elég munkaerő. A Nagybereznai járás körzeti főnöke 1907-ben arról tett hivatalos jelentést, hogy a munkaképes lakosság nagyobb része már kivándorolt Amerikába, ezért a munkaerő hiány állandó jelenség. Ebből kiindulva, a hatalom ellenezte, hogy 2 000 munkást az Alföld járásaiiba mezőgazdasági munkálatokra irányítsanak [5, 42. old.]. Ugocsa megye nagyobb földbirtokosai szintén felhívták az alispán figyelmét a tömeges emigráció következményeire [4, 146. old.]. 1909-ben Gulácsi, Bereg- megyei alispán aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a kivándorlás „munkaerő hiányhoz” vezet, mivel csak január-február hónapban 1 289 ember fordult kérelemmel kiutazási engedélyért [24, 4. old.]. A földtulajdonosok és a kormányhivatalnokok félelme valóban nem volt alaptalan, de ennek oka a munkaerő árának növekedésétől való félelem volt, nem pedig annak hiánya.

Az országosan észlelhető jelenség aggasztó méretei arra kényszerítették a magyar kormányt hogy 1903-ban kidolgozzon és elfogadtasson a parlamenttel egy kivándorlási törvényt, amely az említett jelenséget hivatott korlátozni. A törvény főbb rendelkezései az ügynökök tevékenységét valamint a kivándorlás mértékének és irányának szabályozását érintették. A Belügyminisztérium évente felhívta a helyi szervek figyelmét a különböző közvetítők tevékenységére, és a velük szemben alkalmazandó lépések megtételére szólított fel. Az adminisztratív korlátozások gyakorlatilag nem bizonyultak túl hatékonyak. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a kivándorlási törvény elfogadása után sem csökkent a külföldre utazás mértéke, hanem ellenkezőleg - jelentősen nőtt. Ez vonatkozik a hadköteles korúakra is [37, 135. old.]. A kivándorlási láz éppen az 1905-1907-es években érte el legmagasabb fokát.

A magyar kormány politikáját éles bírálat érte a társadalom, valamint a sajtó részéről, mivel az ösztönözte, nem pedig korlátozta a lakosság további kivándorlását az óceánon túlra. Az újságok a helyi hivatalnokok visszaéléseiről tájékoztattak, mivel azok a kiutazási okmányok kiadásakor 10-20 koronás póttílleket követeltek [25, 420. old.].

1905. végén a magyar kormány az illegális kivándorlás elleni harc céljából új csendőrsökök felállítását szervezte meg Kárpátalján, melyek Kőrösmezőn, Ökörmezőn, Alsóvereckén, Nagybereznán és más településeken kezdték el működésüket. A csendőrsökök fölötti hatóságok a kapitányságok voltak, melyek Máramaroszigeten, Munkácson, Ungváron működtek [31, 78. old.]. Ennek ellenére sem a törvények,

sem a büntetések nem tudták az ukránok és Kárpátalja más nemzetiségű lakosainak kivándorlását megállítani.

A magyar kormány egy egész sor intézkedést hozott a lehetséges gazdasági és politikai jellegű fellépések megelőzésére, melyek között a legfontosabb a Verhovinai Gazdasági Akció elnevezésű program volt. Ezzel a programmal a munkácsi központú hegyvidéki ügynökség foglalkozott, melyet 1897. február 15-én hoztak létre a Magyar Földművelésügyi Minisztériumon belül. Dorányi Ignác, földművelésügyi miniszter javaslatára az ügynökség vezetését Egán Edmondra bízták. A Verhovinai Gazdasági Akció egyik kezdeményezője Fircák Gyula munkácsi püspök volt. Egán vállalta a feladatot, annak ellenére, hogy kapott kecsegtetőbb ajánlatokat is. Tisztsége nem viselt állandó jelleget és nem biztosította jövőjét. Természetesen döntésében szerepet játszottak politikai tényezők is, beosztásánál fogva alkalma volt bizonyítani magyar hazafiasságát, közreműködve a magyar államiság megerősítésében Kárpátalján. Ezzel együtt, nem vonható kétségbe Egán emberi magatartása sem, tenniakarása a helyi lakosság helyzetének javítása érdekében. Ez irányú törekvését tevékenységével bizonyította.

Az Akciót először csak a Szolyvai járásra szándékozták kiterjeszteni, amely Bereg megye kötelékében volt, azonban a 2 éves tevékenység sikerein felbuzdulva, úgy döntöttek, hogy kiszélesítik azt a megye valamint más megyék hegyvidéki részeire is. Egán hónapokat töltött itt, gyalog járt be számos völgyet és hegycsúcsot, mielőtt összeállította volna saját akciótervét. Faluról falura járva, a helyi ruszin lakosokkal beszélgetve gyűjtötte az adatokat, vizsgálta az emberek gazdasági viszonyait és életét. Ez lehetőséget nyújtott neki arra, hogy megállapítsa a helyi falusi lakosság szörnyű szegénységének alapvető okait. Egán összeállította jelentését a magyar kormánynak, melynek első részében az ukrán lakosság gazdasági és erkölcsi helyzetét és nyomorúságának okait elemzi. A második részben a problémák megoldására tesz javaslatot. Jelentős mértékben éppen Egán erőfeszítésének, valamint konkrét terveinek köszönhetően fogadta el a kormány a Verhovinai Gazdasági Akció megszervezéséről szóló határozatot.

1897. közepétől kezdődött el a „magyar ruszinok gazdasági helyzetének javítására” irányuló lépések megvalósítása. Az egész hegyvidéki ügynökséget vezető Egán miniszteri biztost 20 lelkész és néhány kormánytag segítette a program megvalósításában. Egán objektíven és szakszerűen tárta fel a vidék parasztsága nehéz gazdasági helyzetének okait. Rámutatott, hogy az állam és a kormány nem gondoskodik a falusiak anyagi helyzetéről, akik „koldusbotra jutottak”. A helyi adminisztrációt a lakosság gazdasági helyzete nem érdekli. „Itt senki sem gondoskodik az adminisztráció ellenőrzéséről” - írja Egán, - „az iskoláról, az utakról és egyáltalán a közügyekről. A falusi proletáriátus az isteni gondviselésre van bízva” [26, 50 old.]. Véleménye szerint a helyzetet csak a kárpátaljai parasztok támogatását előirányzó állami politika tudja megmenteni. Fájdalommal írja: „A kétségbeesés vesz erőt rajtam

ennek a haldokló népnek a láttán. De eddig még nem akadt legalább egy-két olyan ember, aki ezeknek a szegényparasztoknak a sorsával foglalkozna” [26, 52. old.]. Az orosz parasztok gazdasági helyzete Magyarországon című munkájából kiderül, hogy Egán nem volt a radikális megoldások híve, csak az állami szervek irányításával végrehajtott fokozatos gazdasági változásokat sürgette.

Az ügynökség által bérbeadott földbirtokok nem elégtették ki a parasztok meglévő szükségleteit. Azon kívül ez nem érintette Kárpátalja járásainak többségét. Az állattenyésztés termelékenységének javítása érdekében a parasztok részére tenyészállatokat importáltak és osztottak szét közöttük. Az ügynökség fejleszteni próbálta a nyúltenyésztést, baromfitenyésztést, méhészetet, valamint a háztáji gazdaságot. Az ügynökség közreműködésével megjelentek a hitelszövetkezetek és a termelőszövetkezetek. Ezek az újítások, ha nem is vezettek gyökeres változásokhoz, pozitív hatást váltottak ki, enyhítették a társadalmi feszültséget, fellendítették a földművelést.

Egán az ügynökség fontos feladatának tekintette a kárpátaljai szezonmunkások nyári mezőgazdasági munkavállalásának szerződéses alapon történő megszervezését az alföldi nagybirtokokon. A mezőgazdasági vándormunkások helyzete ezzel szervezett jelleget öltött. A XX. század elején ilyen úton évente legalább 5-10 ezer ember talált munkát. Annak ellenére, hogy ezek elsősorban megelőző intézkedések voltak, gyakran részmegoldások formájában, mivel egészét tekintve nem vezettek gyökeres változásokhoz, nem szabad kicsinyíteni jelentőségüket vagy csupán a magyar kormány Kárpátalján alkalmazott gyarmati politikájának megnyilvánulásaként kezelni. A szovjet idők irodalma pontosan így minősítette a Verhovinai Akciót valamint Egán tevékenységét. Ez így túlságosan egyszerűsített és egyoldalú értékelés.

Természetesen Egán elemzésében előfordultak pontatlanságok is, különösen amikor a parasztság súlyos helyzetének okait próbálja megállapítani. Mindent főként a Galíciából és Oroszországból Kárpátaljára települt zsidó uzsorások befolyásának tulajdonít. Véleménye szerint ők züllesztették le a népet, kocsmáikban részegességre buzdítottak, ellenőrizetlen uzsoráskodással foglalkoztak. Az okok valójában szélesebbek és bonyolultabbak voltak.

Végeredményben a levéltári anyagok hozzájárulnak az állami politika jellegének és irányvonalainak pontosabb meghatározásához Kárpátalján. A dualizmus kezdetétől fogva a hivatalos kormányprogram az „erős kéz” politikája volt, amely egy távolabbi célt szolgált – az egységes magyar nemzetállam létrehozását. A Nemzeti egyenlőségről szóló 1868-as liberális törvény nem mindig működött, gyakran csak a papíron létezett. A törvény a nemzeti kisebbségek további elidegenítéséhez vezetett, a magyarokat pedig megakadályozta abban, hogy felfogják saját valódi helyzetüket. Kárpátalján a kormánypolitika abban nyilvánult meg, hogy a felső állami apparátust túlnyomórészt magyarokból alakították ki, az oktatásban és a kultúrában nem vették figyelembe a helyi nemzetiségek érdekeit, a politikai és közéleti személyiségek

nézeteit igyekeztek ellenőrzésük alá vonni. Erőfeszítések történtek a vidék többségi tősgyökeres lakossága, az ukránok nemzeti öntudatra ébredésének fékezésére, megpróbálták elszigetelni őket a különböző nemzetiségi hatásoktól, különösen a pánszlávizmustól. A XIX. század utolsó harmadában a magyarosítási politika még nem vett túl nagy lendületet, hivatalosan nem vált nemzeti ügygé, a meghozott intézkedések pedig nem értek el különösebb hatást a nép alsó szintjén, csupán a helyi értelmiség kyszámú rétegét érintették.

1. АВПРИ.- Ф. 133 Канцелярия МИД- Оп. 469, 1889.- Д. 92.
2. ДАЗО. - Ф. 10. - Оп. 15. - Од. зб. 345.
3. ДАЗО. - Ф. 10. - Оп. 15. - Од. зб. 346.
4. ДАЗО. - Ф. 245. - Оп.3. - Од. зб. 791.
5. ДАЗО. - Ф. 772. - Оп. 2. - Од. зб. 191.
6. OL ME K – 26-1867-156 /5 csomy/.
7. OL ME Iratok K – 26-1873-220.
8. OL BM Elnöki Iratok K – 148-1875-1426.
9. OL ME K – 26-1882-7 (3340).
10. OL ME K – 26-1882-4141.
11. OL BM Elnöki Iratok K – 148-1867-1443 (42, 97).
12. OL BM Elnöki K – 148-1870-2202.
13. OL BM Elnöki K – 148-1870-2968.
14. OL BM K – 149-1877-2 tétel.
15. OL BM K – 149-1878-2 tétel.
16. OL BM Elnöki Iratok K – 148-1878-2651.
17. OL BM K – 149-1882-2 tétel.
18. OL BM K – 149-1885-1 tétel.
19. OL BM E– 149-1889- 3 tétel.
20. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. 2 rész. - Bp., 1904.
21. Magyar Statisztikai Évkönyv. Évfolyam XVIII. 1910. - Bp., 1911.
22. Дело. - 1881. - (21) мая.
23. “Месяцеслов” на 1882 год. - Унгвар, 1882.
24. Bereg vármegye hivatalos lapja. - 1912 – január 4, 1 szám.
25. Községi Közlöny. - 1910 – augusztus 28 – 35 szám.
26. Е.Еган. Економічне положення руських селян в Угорщині. - Прага, 1922.
27. История Венгрии в трех томах. - Т. II. - М., 1972.

28. Кондратович И.М. История Подкарпатской Руси для народа. - Ужгород, 1924.
29. Нариси історії Закарпаття. В III тт. - Т.І. - Ужгород, 1993.
30. Попов Н.А. Австрийская публицистика перед введением дуализма (1865-1866). - К., 1878.
31. Сміян П.К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця ХІХ – початку ХХ ст. - Львів, 1968.
32. Böör György. A magyarországi ruszin időszaki sajtó a ХІХ. Században. - Kolozsvár, 1943.
33. Emlék – album az ungvári kir. gör. kath. óneklész – tanítóképezde 100 éves fennállásának jubileumára. - Ungvárott, 1894.
34. Hamar Mária. A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről // Századok. - 1876. - № 1.
35. Magyarok a Kárpát-medencében. 2 kiadás. - Bp., 1989.
36. Mayer Mária. A ruszinok (kárpátukránok) és az 1865. évi képviselők választás // Századok. - 1974 - № 5-6.
37. Puskás Juliánna. Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. 1880-1940. - Bp., 1982.

Leszja Musketik
(Kijev, Ukrajna)

MAGYAR TÖRTÉNELMI HŐSÖK A KÁRPÁTALJAI NÉPPRÓZÁBAN

Kárpátalja több évszázados Magyarországhoz való tartozása nem tűnt el nyomtalanul a népi felfogásban, képzeletben, a népköltészetben. A népművészet leginkább termékeny korszakai a nagy történelmi események idejére esnek.

A népköltészeti alkotásoknak sajátos jellegük van, ami szóbeliséget, variációkészséget, kollektivitást, stb. feltételez, úgy hogy nem nagyon találunk bennük pontos dátumot vagy eseménytörténetet, mint az írott történelemben, viszont a népfelfogást, a nép egyik vagy másik helyzetéhez vagy hőshöz fűződő viszonyát, bizonyos korszakok nagy néptömegeinek jellegzetes felfogását tükrözik

A legendák és mondák prózai műfajok, az elbeszélés itt egy harmadik személy nevében történik, aminek alapján valamilyen reális, gyakran történelmi tény,

esemény, valódi vagy kitalált jelenség, személy áll, ezzel együtt a témát illetve motívumot minden egyes esetben szabadon improvizált formában, információként adják át. A népmesemondók sok kitalálást, feltevést visznek mondókájukba, de sajátos módon tájékozódnak a legendák és mondák igazságosságának és megbízhatóságának kritériumában, az ideális, és nem a reális igazságról gondoskodnak. Ezeknek a műfajoknak előadásmódja szabad, nyelvezete beszélgetési forma.

A kárpátaljai néprózában, a legrégebbi időktől kezdve, különböző események tükröződnek vissza. P. Lintur, a kárpátaljai folklór ismert gyűjtője és kutatója a történelmi alkotások következő ciklusait különíti el:

- „– a falvak, községek, városok, várak keletkezéséről szóló legendák és mondák,
- a tatárjárásról szóló legendák és mondák,
- a török betörésekről szóló legendák és mondák,
- a Habsburg-ellenes felkelésekről szóló legendák és mondák,
- újkori legendák és mondák” [Lintur, 1968, 287.o.]

Magyarország történelmének kiemelkedő eseménye volt a Habsburg-ellenes felszabadító felkelés Rákóczi fejedelem vezetése alatt 1703-1711-ben. A magyarokon kívül Rákóczi zászlaja alá állt a többi elnyomott nép is, mint például a szlovákok vagy a ruszinok, az utóbbiakat a fejedelem gens fidelissimanak – leghűségesebb népének nevezte, a munkácsi vár a háború idején Rákóczi rezidenciája volt és kárpátaljai tartózkodásának emléke ma is él. A Rákócziról szóló magyar folklór nagyon gazdag, ennek jelentős részét Kárpátalján gyűjtötték [Rákóczi virágai, 1992]. Érdekes, hogy némely ukrán mű is, mint pl. a Lemackin, a Rákóczi és mások teljesen megegyezik az azonos elnevezésű magyar mondákkal.

Számos monda maradt fenn a kuruc háború idejéből, a győzelmekről és vereségekről, a harci eseményekről, Rákóczi meneküléséről, a szabadság reményéről, stb.. A Rákóczi fejedelemről szóló műben II Rákóczi Ferenc életének legdrámaibb epizódjairól esik szó: a Habsburgok által történt fogjulejtése, a bécsi börtönben való tartózkodása, szökése Lengyelországba, ahol fegyveres csapatot szervez, mellyel 1703-ban átkel a Kárpátokon és nemzeti- felszabadító háborúra szólítja fel a kárpátaljai ukránokat és magyarokat.

A Rákócziról szóló mondák megőrzik a felszabadító háború lényeges mozzanatait, melyek alapul szolgálnak, és később erre épülnek rá egymással összefonódva a többi események, a háború hátteret biztosíthat a nép bizonyos erkölcsi problémákhoz fűződő szemléletéhez vagy földrajzi elnevezés indoklásához. Így, a Lemáckin című mondában arról van szó, honnan ered a Borzsa folyó melletti mező elnevezése. A mű a *lemákok*–*lemkák* és a *labancok* harcát mutatja be (labancoknak a Habsburgok híveit nevezték). Sok vér folyt ott el, mert a császár harcosai jól fel voltak fegyverkezve, a ruszinoknak pedig csak „lelkesevésük volt, de fegyverük nem”. Innen kapta a mező a Lemácki nevet. A monda a ruszinok szabadságvágyát, lelkük erejét, Rákóczi alakjának bizonyos értelemben vett idealizálását adja át. Felfedezhető itt bizonyos

historizmus is, mint pl. a *zsupa* – magyar megye, vagy *kurucok* – felkelő harcosok, Rákóczi nevét *Rákovcinak* – ejtik, vagyis a magyar ó betű ov-nak hangzik, ami egészében jellemző a vidék hagyományaira. A monda egy másik variációja a *Sorompókról* című alkotás.

Van egy monda Rákóczi meneküléséről a vereség után /A Salánki hegyről/. Salánkon keresztül menekülve az osztrákok elől, akik már majdnem utolérték, Rákóczi megparancsolta, hogy a lovak patkóját fordítva tegyék fel, s így sikerült elmenekülnie a hegyeken át. Ezzel becsapta az osztrákokat, akik nem értették, hogy hová tűnhetett. A Salánki hegyen ennek emlékére követ állítottak.

A népi mondákban Rákóczi alakját idealizálják, aki becsületes, igazságos és nem idegenkedik az egyszerű néptől. Rákóczi szemléletesen mutatja be, hogy nincs köze a nép kizsákmányolásához: amikor az életükre panaszkodó katonákkal beszélget, vesz egy marék homokot és továbbadja azt az egyik harcosnak, az pedig tovább a következőnek. A végén szinte már nem marad belőle semmi. Rákóczi pedig megmagyarázza, hogy úgymond, látjátok, ez nem az én hibám /Hogy beszélt Rákóczi a harcosokkal/.

A többi Habsburg-ellenes felkelés eseményei, többek között a kurucok harca Tökölyi Imre /1678-1685/ vezetésével, a Kurucok a várban /Álnok együttérzés/ című mondában szerepelnek. A mű eszmei mondandója – a felkelők bátorságuknak, találékonyságuknak köszönhetően, ha nincs is katonai fölényük a labancokkal szemben, nem adják meg magukat, hanem ravaszsággal győznek. *Emerik Tököly* /így szerepel a vezér neve/, vissza akarja szerezni a Huszti várat, ahová a labancok fészkeltek be magukat, és ehhez Roszlavecki ezredes segítségét kéri. Ami a történelmi valóságot illeti, a Huszti várat bizonyos ideig valóban Rákóczi felkelői birtokolták, Tökölyi Imre pedig az Ungvári várat foglalta el néhányszor. Érthető, hogy az esemény pontos felelevenítéséről nehéz beszélni, de nem is ez a monda célja. Roszlavecki nem tudta erővel bevenni a várat, s így cselhez folyamodott, felajánlva Tallós várkapitánynak, hogy kigyógyítja betegségéből. Jól láthatóak a túlzások, a várparancsnok túlzott naivitása, az események vázlata mesterkélt, kitalált, azonban ez a feltevés megfelel a hihetőség kritériumának.

A kárpátaljai folklórban számos mű maradt fenn az 1848-s évi, Kossuth Lajos vezette magyar forradalomról is. Róla különösen sok nóta maradt ránk [Krizsa 2003]. A Kárpátaljaiak és a magyar forradalom című monda tömören, tájékoztató formában közli a híreket ezekről az eseményekről. A megtörtént események itt keverednek, gyakran szubjektív értelmezéssel jelennek meg. Így, először arról van szó, hogy a tisztek „bandával” járták a falvakat legényeket verbuválni. Azt ígérték, hogy felszámolják a jobbágyságot és az adókat, a kormányüléseken bevezetik az orosz nyelv használatát. Valójában pedig a zenészekkel - *bandával* - való verbuválás, az osztrák hadseregbe történő behívás volt, amiről sokat mesélnek az ukrán népdalok, többek között az úgynevezett *verbunkos nóták*. Zenével és itallal csalták be a legényeket a

verbunkba. A monda további részében arról van szó, hogy az osztrák császár segítségül hívta az orosz cárt és a forradalmat elfojtották, de az egyszerű népnek mégis mintha valamivel jobb lett volna a sorsa. Ruszinul kezdtek tanítani az iskolákban, a templomokban a szertartást szintén ruszinul végezték, de ez nem sokáig tartott, hamarosan ismét minden a maga helyére állt. A műben magyar és tájnyelvi szavak is előfordulnak: *nyámes* - nemes, *banda* – zenekar, *mágyár*, *tovmács* – fordító, *ájbo*, *lem*, *kmityi*.

A Kossuth forradalmat „Kossuth ribériának” nevezik, erről szól a vele egynevű mű, ahol a Kossuth hívek a sztugyencákkal /a Sztugyenij szóból ered/ harcoltak.

A magyar folklórban vannak elbeszélések a szabadságharc bukásáról és Kossuth, valamint bajtársai meneküléséről, amit Kárpátalján helyi adottságokkal érzékeltetnek. Így például, sok legenda van a várkutacról, melyek ostrom idején fontos szerepet töltek be. A Munkácsi vár kútja című monda arról szól, hogy a magyar felkelést a svábok ellen az orosz cár segítségével fojtották el, s ezt követően a svábok a várerődítmények mély tömlőceibe zárták a felkelőket. Senkinek sem sikerült onnan megszökni. Csak egy szép fekete, Ernő nevű legénynek, aki megszelídített egy kacsát és leengedte egy mély 90-méteres kútba, ahonnan mint kiderült, a Latorcához lehetett jutni.

Kossuth nevét a nép a jobbágyság felszámolásával köti össze. A Kossuthról szóló legendában arról van szó, hogyan csapta be Kossuth az urakat, amikor felajánlotta nekik, hogy a munkától megkínzott ökröket cseréljék le azokkal, amelyek még nem dolgoztak. Az urak beleegyeztek, aláírták a levelet és csak később értették meg, hogy az előbbieket alatt a népet értette, az utóbbiakkal pedig magukat az urakat azonosította. A népi fantáziában egy Kossuthról – Ferenc József fiáról - szóló bonyolult udvari história, szintén a jobbágyság felszámolásával ér véget (Kossuth háborúja).

A nép emlékezetében megmaradtak a parasztháborúk, többek között az 1514-es Dózsa György vezette felkelés is, melyet hallatlan kegyetlenséggel fojtottak el. Ezekről az eseményekről van szó a Parasztháborúkról címet viselő, részben szépirodalmi mondában, melyet A. Boriszevics jegyzett le [ИМФЕ Ф 14-3 – О.д.зб. 453]. A hosszú részletes monda meglep az elbeszélés naturalizmusával. A kétségbeesett parasztok karókat, késeket, baltákat fognak és Jurij Dovzsa (ebben a formában van feltüntetve a vezér neve) vezetésével felkelést szerveznek. A továbbiakban részletes leírás következik a felkelés menetéről, s abban különböző nemzetiségű emberek – magyarok, ruszinok, románok, szlovákok – részvételéről valamint a döntő ütközetről. Mindez a felkelők vereségével és kegyetlen túrákkal ér véget. Dózsa, akit valójában elevenen égettek meg, a monda szerint halála előtt bátran viselkedik, nem alázkodik meg és tűri a szörnyű szenvedéseket. A monda felidézi a nép emlékezetében a felkelést, a parasztok és az urak egymás iránti kölcsönös gyűlöletét, a szabadságvágy bármilyen áron történő megvalósulását és groteszk módon ecseteli az eseményeket.

A történelmi eseményeknek és hősöknek a nép emlékezetében való megőrzése és felelevenítése nem egyszerű és egyértelmű folyamat. I. Szenyko, a kárpátaljai népróza ismert gyűjtője és kutatója ennek a folyamatnak négy alapvető törvényszerűségét nevezi meg [Szenyko 2003., 5. o.]. Először is a nép emlékezetére hatással van az idő. Másodsor, hatással van rá a térbeni távolság. A szerző példaként említi a Mátyás királlyal kapcsolatos folklórt, amely elterjedt egész Kárpátalján. A harmadik törvényszerűség Szenyko szerint az, amikor egyes dolgok időszerűvé válnak, mások viszont feledésbe merülnek, a társadalmi viszonyok és a világnézeti-erkölcsi orientáció változásától függően. És végül megemlíti, hogy az elbeszélésekben nehéz elkülöníteni a mitológiai és történelmi elemeket, ezeknek gyakran többféle szerepük van.

Ezzel kapcsolatban nehéz az időben távolabbi események és hősök történelmiségéről beszélni, az ilyen alkotásokban ezek gyakran szolgálnak háttérül valamilyen szerelmi vagy egyéb történetnek. Szerepelhetnek itt különböző korok valódi vagy kitalált alakjai, a mindennapok eseményei nemzetközi útleírásokkal keveredhetnek, a helyi elnevezések felcserélődhetnek kölcsönvett nevekkel. A téma középpontjában gyakran szerepel szerelmi történet, maguk az elbeszélések pedig oktató, nevelő céllal íródnak. Ilyen alkotás a Zsornicai gonosz lovag, amely a Zsornicai hegy történetét meséli el, ahol állítólag kincsek vannak elrejtve. A monda Árpád házi Szent László királyról (1077-1095) és annak vazallusáról a Munkácsi várban, a görög Manuilról szól, aki kegyetlen és félelmetes zsarnok volt. László alakja a néphagyományok igazságos királyának megfelelően van ábrázolva, az elbeszélésbe leírásokat szőttek bizonyos elásott kincsekről, amelyek fölött Manuil szelleme őrködik.

A Laborc fejedelem című monda a honfoglaló magyar törzseknek a Kárpátokon való átkelését meséli el a régmúlt időkben. Történelmi forrásokból ismert tény, hogy a Kárpátokon átvonuló magyarok harcba keveredtek az itt élő szlávokkal, illetve tárgyalások útján próbálták kapcsolatot kiépíteni velük. Így ír erről a Magyarok cselekedetei című XII-XIII. századi magyar krónika: „Akkor Álmos vezér és főemberei ezek hallatára módfelett felvidultak, és Hung várához lovagoltak, hogy elfoglalják azt. Miközben tábornok ütöttek a fal körül, a várnak Laborc nevű ispánja - az ispánt az ottlakók nyelvén dukának mondták - futóra fogta a dolgot, és Zemplén vára felé sietett. A vezér katonái üzőbe véve őt, egy folyó mellett elfogták, és mindjárt azon a helyen felakasztották. Attól a naptól kezdve ezt a folyót az ő nevével Laborcnak hívták”.

Laborc orosz fejedelemről úgy tartja a hagyomány, hogy dicső fejedelem volt, aki nagyon szerette a hazáját és az embereket, és az emberek is szerették őt. De a Vereckei hágón bejöttek a magyarok és megtámadták a hadait, és leölték minden emberét. A befejező részben ez olvasható: „azt mondják az emberek, hogy ez nagyon régen volt”. Valóban, a magyarok honfoglalása 896-ban történt, de a megszerzett föld birtokbavételének folyamata meglehetősen hosszú ideig tartott. A Laborcról és

a fehér lóról szóló mondában azt beszélnek el, hogy a fejedelemnek volt egy szolgája, akinek a neve Magyar volt és aki először földet kért tőle, aztán betelepítette ide a rokonait, majd vett egy fehér lovat, hadsereget szervezett és mindez oda vezetett, hogy hadat üzent Laborcnak. Laborc megpróbált elmenekülni, de nem sikerült, elesett. Attól kezdve az itt lévő folyót Laborcának, most pedig Latorcának nevezik.

Régmúlt időkről szól a Munkácsi várról című mond is, ahol erősen érezhető a szerző befolyása az események alakulására. Tulajdonképpen ez a terjedelmes mű több mondából tevődik össze, melyek külön változatban is fennmaradtak. Ami magát a várat, az úgynevezett „Palánkot” illeti, az a középkori Közép-Európa egyik legnagyobb különleges létesítménye. A vár építése több évtizedig, de lehet hogy évszázadig tartott, sok birtokosa volt, és egészen napjainkig jó állapotban maradt fenn. A mondában számos valódi történelmi esemény szerepel. Az elején a legendás hírű Attiláról van szó, valamint Álmosról, a magyarok fővezérééről és hét törzséről, akiket a krónikák valóban megemlítenek. Regényes formában ábrázolja az elbeszélés a magyarok megálmódott hazáját, melyet a szlávoktól kellett megszerezniük, s melyért egy fehér lovat áldoztak (közismert az ősmagyarok fehér ló kultusza). Ezért elhatározták, hogy megvetik lábukat Kárpátalján, s innen vonulnak majd tovább. Álmos az idős Laborc fejedelem fölötti győzelemmel kezdte a hódítást, elfoglalva annak ungvári várát. Itt Álmos átadta a fővezérséget legidősebb fiának, Árpádnak, aki: „Saját ünnepének tiszteletére nagy lakomákkal egybekötött négy napi pihenőt hirdetett. Az elfoglalt Uzshorodot pedig elnevezték Ungvárnak, amely ettől az időtől kezdve a magyarok letelepedési helyévé vált, akiket a város nevééről a nyugati népek szóhasználatában az *ungvári*, *hungári*, *ungári*, *ugor* névvel illettek. Egyes népek nyelvében mind a mai napig fennmaradtak ezek az elnevezések” (Vidékünk legendái, 1972., 77. old.)

Utána elkezdődött a Munkácsi vár építése, s a mondában leírják a létesítmény építészeti és védelmi jellegzetességeit. A vár nevét a „muka” (szenvedés) szóból eredeztetik, mivel a szláv munkások a hátukon hordták fel a hatalmas kőtömböket és végkimerülésig dolgoztak. Van egy magyar változat is Munkács nevének eredetére: az ázsiai sztyeppektől Magyarorszáig történő vonulásuk során a magyarok állítólag Munkács alatt ütköztek a legnagyobb ellenállásba, s ezért ezt a helyet *Munkácsnak* (*munka*) nevezték el, vagyis munkával megszerzett városnak. Megemlíti itt a várkútról szóló ismert legendát is, az ördöggel, akit Korjatovics fejedelem becsapott, valamint azt az elítéltet, aki a várkúton keresztül egyenesen a pokolba jutott. A mondában nagyon sok valódi tény is szerepel, nevekkal és történelmi elnevezésekkel, részletes leírást kap a vár külső formája különböző korokban, több elbeszélés kapcsolódik egybe.

A Kárpátok irányába történő vándorlásuk során a magyarok nemcsak harcoltak, de szövetségeket is kötöttek a szlávokkal. Hasonló események alapján született egy tragikus szerelmi történet a Borzsai vár pusztulása címet viselő mondában.

A Kígyós című monda egy költői szerelmi történetről szól, melybe régmúlt történelmi események szövődnek és melynek részletei már régen kifakultak a nép emlékezetéből, de megmaradt körvonalai titokzatosságot kölcsönöznek az alapeseeménynek és adják a cselekmény vázát.

Időben jóval későbbi eseményeket ábrázol a „Barlang a Priszlop alatt” című elbeszélés, történetesen Kárpátalja magyaroktól való felszabadítását a második világháború idején [ИМФЕ Ф 14-3 – Од.зб. 966, 7-8. oldal]. A hagyományos monda ezt a helyet Dovbus kincseivel hozza kapcsolatba. A későbbi idők elbeszélése viszont arról szól, hogy ez a barlang partizánok búvóhelye volt, akik éjjelente kijöttek a barlangból és az Árpád-vonal építését kísérték figyelemmel, amely tudvalevőleg a szövetséges haderők védelmét hivatott biztosítani a Vörös Hadsereggel szemben.. Az erről szóló jelentéseket a partizánok rádión keresztül továbbították Moszkvába. A front közeledtével a katyusáknak adott volt a célpont. Az Árpád-vonal nem tartóztatta fel a támadást, a partizánok pedig előjöttek a barlangból és nem engedték meg a magyaroknak, hogy felgyútsák a falut.

De a legtöbb alkotás Mátyás magyar királyról maradt fenn, aki Közép-Európa egyik legjelentősebb uralkodója volt a késő-középkorban /1458-1490/. Nagyon sokat tett a birodalom megerősítése érdekében, annak gazdasági, kulturális felvirágoztatásában valamint a törvényhozásban. A nép emlékezetében jó és igazságos királyként, a törökök legyőzőjeként maradt fenn. Erről szól az ismert magyar közmondás is: „Meghalt Mátyás király, oda az igazság”. A Mátyásról szóló gazdag népköltészet nemcsak a magyaroknál van jelen, hanem a velük egy országban élő többi népnél is, mint pl. a szlovákok, románok, ruszinok, horvátok, szlovének, németek.

A Mátyás királyról szóló szóbeli mondák és mesék kárpátaljai változata már régóta felkeltette számos kutató figyelmét [Hnatyuk 1896., 1898], [Kuzelja 1906.], [Lintur 1940/41], [Kriza 1998] és mások.

A Mátyás királlyal kapcsolatos kárpátaljai folklórt vizsgálva meg kell jegyezni, hogy idetartoznak a népi mondák és a mindennapi életből vett történetek, melyekben Mátyás király e műfajok törvényeinek megfelelően cselekszik. Az alkotások hűen tükrözik a népi felfogást a megtörtént eseményekről, a valódi történelmi személyekről, habár ez elsősorban a mű eszmei mondandójának szolgáltat háttérrel. Mátyás és apja, Hunyadi János sikeres hadjáratot folytatott a törökök ellen, melyről olyan művekben esik szó, mint a Hogyan gunyolódtak az urak a vitézekkel, Kinizsi Pál, A Sándorfalvi sóskut és mások. Mátyás igazságot szolgáltat az apja seregében harcolt rokkant katonának, vitézeket toboroz Fekete Seregébe, párbajra szólítja vitézét Szulejmán, török szultán ellen, stb. Hunyadi János Mátyáshoz hasonlóan szintén bátor, egyszerű viselkedésű katona, aki tudja értékelni saját harcosait és személyesen szorít kezét a veterán hőssel. Adománylevelben biztosítja a Sándorfalvi sóskut vizének ingyenes használatát.

A török háborúval kapcsolatos a Mátyás királyról és a pogány lányról szóló

ismert mű is (A Nevickei vár és Mátyás király). A pogány lány valószínűleg a kegyetlen idegen uralkodó (pogány) megtestesítője, másrészt - a pogány erőket képviseli, s ezzel az ellenséget jelképezi a helyi lakosok szemében. A Nevickei várat megszálló hódító ellen száll harcba Mátyás király. Egyes változatok bemutatják Mátyás királyválasztását is, ami a repülő varázskorona segítségével történik és Mátyást itt szolgaként ábrázolják, s ebben az esetben a korona egy felsőbb hatalom akaratának kinyilvánítását jelképezi, mivel a nemesek ellene vannak. A továbbiakban Mátyás párviadalra kel a pogány lánnyal, aki egy varázslovon, ún. *táltoson* menekül előle, s megöli őt, majd továbbmegy Törökországba, ahol fogságba ejti a szultánt. Ezután visszatér Magyarországra és a jelenlegi Kárpátalja területén várakat épít és védelmezi a helyi lakosokat: „Mikor megérkezett Mátyás király seregével Magyarországra, uralkodott ott, míg meg nem halt. Várat vont fel Huszton, várat Királyhelmeceen, várat vont fel Szerednyén, várat vont fel Nevickeén és ezek most üresen állnak. És aki ezt nem hiszi az saját szemével meggyőződhet róla. Vallotta az orosz hitet, vallotta a jámbor néppel együtt és védte Magyarországot” [A Kárpátok legendái 1968., 123. o.]. A Mátyásról szóló művekben található nemzetközi vándortémák is, többek között Salamon királyról, itt Mátyás álruhába öltözve járja az országot (Hogy verték meg Mátyást Kolozsváron, Hogyan találkozott Mátyás király Györggyel), avagy az apokrif irodalomból kölcsönvett téma a papról, aki megunta a fehér kenyeret. Az elásott kincsekről szóló elbeszélés számos népnél megtalálható és részét képezi a Mátyás mondáknak, melyben a király a törökökkel folytatott harcok idején elássa kincseit, amit később egy juhász megtalál.

A nép ajkán Mátyás alakja idealizált formában jelenik meg, ő a "mienk", származását tekintve ruszin, de ha nem is, mindenképpen a ruszinok védelmezője, de elsősorban azért szereti a nép, mert egyszerű emberként viselkedik, mindig az ő oldalán áll és védi érdekeit. A Mátyásról szóló művek többsége bölcs, igazságos, egyszerű és becsületes királyként ábrázolja őt. Ebben az alakjában öltött testet az emberekben a jó és igazságos királyról alkotott elképzelés, keltett reményt az urakkal szembeni védelemre az ő erkölcsi felfogásukból kiindulva, rajta keresztül lehet nyomon követni a falvakban végbemenő társadalmi osztódást, ezeknek a meséknek az alapját mindig társadalmi konfliktusok képezik.

Mátyás ezekben a mesékben semmivel sem különbözik az egyszerű parasztembertől, jól ismeri a jószágokat (Hogy vendégelte meg Mátyás az együgyűeket és az urakat), fizikai munkát végez, alkatilag erős (Hogy műveltette meg Mátyás az urakkal a szőlőt). Gyakran előfordul olyan helyzet, melyben jelen van a jogos bosszú, az urak igazságos megbüntetése, a Mátyásnak vagy az egyszerű embereknek okozott sértésért. Ő nemcsak megbünteti a bűnösöket, hanem tanítja is őket, rámutat hibáikra, ugyanolyan helyzetbe hozza őket, mint amelyet ők teremtettek másoknak (Hogy vendégelték meg Mátyást a kalibában). Mindemellert Mátyás találékony, türelmes, a róla szóló mesék humorral, vidám kalandokkal telítettek. Mátyás mindig bölcsen

és óvatosan cselekszik, nehogy az ártatlant megsértse. Például a Kutyavásár Budán című mesében a juhász, akinek elvesztek a juhai vitéznek jelentkezik Mátyásnál. De a király, mivel érti, hogy mi a dolga egy juhásznak és ismerve természetét, hogy az nem fogad el csak úgy pénzt tőle, megveszi annak kutyáit, s a pénzt odaadja neki új nyájra. Erről is van egy szólásmondás: „Egyszer volt Budán kutyavásár”, az-az olyan szerencse, ami nem ismétlődik meg.

Mátyás, aki „mindig azt mondta, hogy az egyszerű emberek értelmesebbek és fürgébbek az uraknál”, ezt az igazságot egy paraszttal bizonyítja, aki bonyolult kérdéseket tesz fel az uraknak, és azok nem tudnak választ adni rájuk. Később megadja nekik a választ, de ezért sok pénzt csal ki tőlük, vagyis „megfeji a kecskebakot”. (I. Kriza úgy véli, hogy ez a kifejezés a magyar néphagyományból van kölcsönözve). A mű dinamikus, megtűzdelve humoros fordulatokkal („Lehorgasztották fejüket a „megfejt kecskebakot” és ott vakaróztak, ahol nem viszkedett nekik”). A magyar hagyományok hatásáról tanúskodik az is, hogy ha összevetjük a „Hogy fejte meg a paraszt a kecskebakot” című mesét a magyar „Mátyás és a tanácsos urak” /MNK 921/ című mesével, láthatjuk, hogy Mátyás és a paraszt párbeszéde majdnem egyezik mind a két mesében.

Helyi jelleg és valóság jellemzi a Mátyásról szóló összes művet, a cselekmények a helyi feltételek között történnek, itteni földrajzi elnevezések használatával. Néhány helynévanyaggal kapcsolatos Mátyás mondát is ismerünk („Matyasivka”, „Matyijevo”, egyebek).

A sok évszázados országon belüli közös múlt a magyarokkal nem tűnt nyomtalanul Kárpátalja élő elbeszélő hagyományából. A mondák és mesék, ha közvetve is, de megőrizték a magyar történelem kiemelkedő eseményeinek és hőseinek emlékét, nem azok pontos lejegyzését, hanem a hozzájuk fűződő népi képzeletet, népi hozzáállást. Érthető, hogy idővel a részletek elmosódtak, feledésbe merültek, de továbbra is hordozói maradtak a nép erkölcsi szemléletének és hősi emlékének. A magyar valósággal és nevekkal kapcsolatosak a helyi földrajzi elnevezések is, amelyek valamilyen eseményhez, jelenséghez vagy névhez fűződnek, itt együtt élnek a magyar és az ukrán elnevezések és nevek.

1. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської русі // Етнографічний збірник Ш. Наукове товариство ім.Т.Шевченка. – Львів, 1896; ІУ, 1898; VІ, 1911. 191-194.

2. Дарунок короля Матяша. Угорські народні казки. Переклад Д. Меденція. – Ужгород, 1997.

3. Закарпатські замки. Упор., вст. ст., прим. І.Хланти. – Ужгород, Закарпаття, 1995. – 172.

4. Кузеля З. Угорський король Матвій Корвін у слов'янській усній словесності // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. тт. LXXII – LXX. – Львів, 1905-1906.
5. Легенди Карпат. Упор. Г. Ігнатовича. – Ужгород: Карпати, 1968. – 304 с.
6. Легенди нашого краю. Ред.-упорядник П. Скунець. – Ужгород: Карпати, 1972. – 216. Зачаровані казкою. Українські народні казки. Збір. Лінтур П. – Ужгород, 1984.
7. Лінтур П. В. Легенди Українських Карпат // Легенди Карпат. – Ужгород: Карпати, 1968. – С. 283-294.
8. Лінтур П. Франц Ракоці II в угро-русскій народній традиції // Народна школа. – 1940/41. – н. 9.
9. Мельник В. М. Історія Закарпаття в усних переказах та історичних піснях. – Львів: вид-во Львівськ ун-ту, 1970. – 226 с.
10. Сенко І. М. Ходили опришки. Передм., упор., прим. та словн. І. Сенька. – Ужгород: Карпати, 1983. – 384 с.
11. Сенько І. М. Як то давно було: легенди, перекази, бувальщини, билиці та притчі Закарпаття у зап. І. Сенька. Запис. та підг. текстів, упор., прим., передм. та словн. І. Сенька. – Ужгород: ВАТ “Закарпаття”, 2003. – 463 с.
12. Три золоті слова. Ред. П. Лінтур. – Ужгород: Карпати, 1962.
13. Kriza I. Magyar szabadságharc a ruszin népköltészetben // Tanulmányok a hazai bolgár, görög, lengyel, őrmény, ruszin nemzetiség néprajzáról 3, 2000, II, 136-163.
14. Kriza I. Ruszin-magyar folklorkapcsolatok (A kárpátaljai néphagyomány Mátyás királyról) // Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, őrmény, ruszin nemzetiség néprajzáról 2. Budapest, 1998, 130-140.
15. Rákóczi virágai. Kárpátalja történeti és helyi mondák (összeáll. Keresztyén B.). Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó, 1992, 136.
16. Szemán I. Mátyás király a magyarországi ruthén népmondában // Ethnographia, 1911, 21, 236-239.
17. Vrabel M. Ruthén népmondák Matyás királyról // Ethnographia, 1893, 3, 160.

Pollmann Ferenc
(*Budapest, Magyarország*)

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA HADICÉLJAI ÉS UKRAJNA 1914-ben

„Az utóbbi évtizedekben elsősorban a rutén, majd ennél nagyobb léptékben a lengyel kérdés volt az, ami Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia között lehetetlenné tette a tartós együttműködést, végül pedig kikényszerítette az ellentétek fegyveres úton történő megoldását. Csak látszatra vagy legfeljebb erősen másodsorban okozták az osztrák-országi háborút a balkáni ügyek.”¹ – írta egy keltezés nélküli, valószínűleg valamikor 1917 februárjának végén keletkezett emlékiratában Leopold von Andrian-Werburg báró, a fiatal (1875-ös születésű), tehetséges osztrák-magyar diplomata. Többek között Szentpéterváron és Varsóban eltöltött szolgálati évei során szerzett tapasztalatai és ismeretei alapján Andrian szláv ügyekben szakértőnek számított, szavaira már csak ezért is érdemes figyelni. Értékelése mindazonáltal lényegesen eltér a közvélemény által ismertnek vélt és a történeti irodalom túlnyomó részének tanulmányozása alapján levonható következtetéstől, mely szerint az egykori Osztrák-Magyar Monarchia és hatalmas északi szomszédja, az Orosz Birodalom közötti érdekellentétek alapvetően a Balkán félsziget feletti dominancia megszerzésének kérdésében mutatkoztak meg és vezettek végső soron és közvetve az első világháború kirobbanásához. Eszerint Oroszország hadba lépésének meghatározó oka a Szerbiának küldött osztrák-magyar hadüzenet volt, mivel a cári birodalom nem kívánta tétlenül túrni, hogy legfontosabb balkáni szövetségesét, a szávai királyságot a Monarchia katonailag legyőzze. Adrián visszaemlékezéseiből és korabeli jelentéseiből ugyanakkor úgy tűnik, hogy a két konzervatív monarchia viszonyát döntően nem annyira a délkelet-európai ügyek, mint inkább a lengyel és a rutén kérdés alakulása befolyásolta.

Az osztrák-magyar külpolitika Balkán-központúsága mindenesetre tény volt, olyan tény, amely a geopolitikai adottságokból éppannyira következett, mint a birodalom történeti fejlődésének sajátosságaiból. Az olasz és a német nemzetállam létrejöttét követően, széleskörű belső reformok eredményeképpen megszülető dualista monarchia számára a határaitól délre elterülő, bizonytalan jelenű és még bizonytalanabb jövőjű félsziget jelentette a külpolitikai aktivitás gyakorlásához elengedhetetlenül szükséges terepet. Kezdetben, a 19. század utolsó harmadában, ez a terep a gyarmatszerzési versenyből kimaradt Habsburg állam számára még inkább terjeszkedési lehetőségeket kínált, hamarosan azonban egyre komolyabb veszélyforrássá vált. A dunai birodalom nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy riválisok nélkül, egymaga vonja saját hatalmi érdekszférájába az egész délkelet-európai régiót. A főként

a Balkán keleti felén érdekelt Oroszország érdekeit mondhatni hagyományosan – már a 18. század óta – kénytelen volt figyelembe venni, a 19. század nyolcvanas éveitől pedig számolnia kellett Olaszország igényeivel is. A balkáni nemzeti mozgalmak megerősödése és gyors sikerei következtében ráadásul hamarosan annak a veszélye is felrémlett, hogy a kontinensről kiszoruló Törökország helyett a Monarchia válik „Európa beteg emberévé.” A Habsburg-ellenes összefogás élére a századfordulót követően Szerbia állt, amely egyre határozottabb orosz támogatást élvezett. Az Ausztria-Magyarország balkáni érdekeinek érvényesülését fenyegető kis szávai királyság békés vagy erőszakos eszközökkel történő engedelmességre kényszerítése csakhamar a Monarchia legfontosabb külpolitikai próbatételévé változott, melynek megoldását természetesen alaposan megnehezítette a cári birodalom pártfogása. A Bosznia-Hercegovina annexiója miatt kirobbant válság következményeképpen súlyosan – s mint kiderült véglegesen – megromlott osztrák-magyar–orosz kapcsolatok azonban a békés egyezkedés esélyeit jelentősen csökkentették. A szerb kérdés osztrák-magyar részről történő fegyveres „megoldása” viszont (melyet a Monarchia 1906-ban hivatalba lépett vezérkari főnöke, Franz Conrad von Hötzendorf az egyedüli valóban hatékony megoldásnak nyilvánított és következetesen sürgetett) valószínűvé tette az orosz beavatkozást. Egy Oroszország és Szerbia ellen egyidejűleg megvívandó kétfrontos háborúra azonban a dualista állam egyedül nem vállalkozhatott, ehhez szüksége volt Németország feltétlen támogatására. A szövetségi rendszerek létezése miatt ugyanakkor a német segítség várhatóan francia hadba lépéshez vezetett, ami általános kontinentális háború kirobbanásával fenyegetett. Ezzel együtt a Monarchia kénytelen volt saját katonai érdekeit az erősebb német szövetséges érdekeinek alárendelni és elfogadni, hogy általános európai háború esetén haderejének zömét Oroszország ellen veti be. Az adott helyzetben mindez azzal volt egyenértékű, hogy Ausztria-Magyarország, amennyiben le akart számolni Szerbiával, le kellett győznie – természetesen Németország segítségével – az orosz birodalmat. Conrad azonban – és ezzel tulajdonképpen német kollégája, Helmuth von Moltke is hasonlóképpen volt – lényegében csupán kényszerűségből vállalta a cári haderő elleni háborút. Az osztrák-magyar vezérkari főnök a valódi ellenfélnek a szerbeket tartotta, s bár természetesen számításba vette a nagyon is valószínű kétfrontos háborút, figyelmét mindvégig a balkáni leszámolás kötötte le. Egyes hadtörténészek ezzel magyarazzák azt a vétkes gondatlanságot, melyet Conrad az orosz hadba lépést követően szükségessé váló nagyszabású átcsoportosítás részleteinek kidolgozás ügyében tanúsított. Ennek azután – mint ismeretes – katasztrofális következményei lettek.

A 20. század elején lezajlott mozgalmas balkáni események – az annexiók válság, a két Balkánháború – természetesen a sajtó figyelmét is erre a régióra irányították, aminek következtében a közvélemény számára is első sorban az itteni történések váltak ismertté. Jóval kevesebb érdeklődést keltett az Adrian-Werburg által említett rutén illetve lengyel kérdés. Diplomáciai illetve politikai körökben

mindenesetre a probléma nyilvánvalóan nem volt ismeretlen, és azt lehet mondani, hogy az 1911-től a varsói főkonzul tisztségét betöltő diplomata vészjelzései megfelelő visszhangot is kaptak. Mindazonáltal a Lengyelország felosztásában egykoron maga is részt vevő Habsburg állam a maga részéről következetesen ragaszkodott ahhoz az íratlan szabályhoz, hogy a kialakuló nemzeti mozgalmakat – sem a lengyelt, sem pedig később az ukránt – nem használja fel külpolitikai eszközként a status quo megbontására. Erre még akkor sem került sor, amikor – mint például az 1905-ös oroszországi forradalom idején – nyilvánvalóan komoly esély kínálkozott volna a helyzet kihasználására. Az osztrák-magyar diplomácia a nemzeti emeltyűt minden esetben legfeljebb defenzív módon alkalmazta, hogy ily módon ellensúlyozza a keletgalíciai görög katolikusok áttérését célzó orosz propaganda hatását. Egyebek között Andrian jelentéseiből kitűnik, hogy itt nem csupán az ortodoxiára való áttérítésről, de Kelet-Galiciának az orosz anyaországgal való újraegyesítésére irányuló akciókról volt szó. A területi követelések nyílt vagy burkolt felvetése mindazonáltal Bécsben megerősítette azt a szándékot, hogy a lengyel és az ukrán nemzeti mozgalmak ausztrófil irányban történő befolyásolásával és tevékenységük valamint céljaik közelítésével próbáljanak gátat vetni az oroszbarát propaganda-tevékenységnek.

Ezzel együtt az osztrák-magyar külpolitika lényegében a világháború kirobbanásának pillanatáig lehetőséget látott arra, hogy tárgyalásokat kezdjen Oroszországgal a lengyel-ukrán vonatkozásban meglévő vitás kérdések tárgyalásos tisztázására, mindenesetre azzal a feltétellel, hogy a cári birodalom katonailag távol maradjon az osztrák-magyar–szerb konfliktustól. A tárgyalások egyfajta kölcsönös csereügylet formáját ölthették volna, amennyiben Bécs a Pilsudski-féle egyesületek tevékenységének visszaszorítása fejében a rutének között folytatott orosz propaganda abbahagyását kérte volna. A másik fél számára az ukrán nemzeti mozgalom osztrák-magyar részről való támogatásának megszüntetése mindazonáltal fontosabbnak tűnt volna. A dolog súlyát mindenesetre jellemzi, hogy az újonnan kinevezett bécsi orosz nagykövet 1913 őszén a balkáni gondok megoldása utáni legkényesebb problémának nevezte a galíciai és bukovinai rutének ügyét. Minden valószínűség szerint az orosz féllel tervezett jövőbeni egyezkedés állt a háttérben annak is, hogy Andrian új állomáshelyének követségi tanácsosként éppen Szentpétervárt szánta a bécsi külügyminisztérium. A tárgyalások gondolata az orosz fél számára sem volt idegen, erre utal, hogy Sebeko, a cári birodalom bécsi képviselője 1914. július 28-án, a Szerbiának elküldött osztrák-magyar hadüzenet napján Berchtold külügyminiszter előtt lehetségesnek tartotta, hogy a bécsi és a pétervári kabinet között meginduló párbeszéd a szerb kérdéssel elvezethet az Oroszország és Ausztria-Magyarország viszonyát közvetlenül érintő ügyek megvitatásához is. Ez utóbbi alatt nyilvánvalóan a lengyel-ukrán kérdéskör volt értendő.

Ami mármost a Monarchia hadicéljainak ukrán vonatkozásait illeti, a világháború kirobbanását megelőzően ilyenekről konkrét formában nem beszélhetünk.

Tudvalevő, hogy az osztrák-magyar közös minisztertanács a Szerbiával szembeni fegyveres fellépésre vonatkozó döntés meghozatalával egyidejűleg – gróf Tisza István magyar miniszterelnök követelésére – kinyilvánította, hogy még déli szomszédjával szemben sem támaszt területi követeléseket. A háború kitörését követően mindazonáltal ez az álláspont lényegesen megváltozott. A Monarchia azonban 1914 nyaráig az ukrán kérdést inkább csak tárgyalási alpnak tekintette, olyan alpnak, amelynek segítségével az Oroszországhoz való kívánatos közeledést el lehet érni. A bécsi álláspont szerint a két fél kölcsönös lemondása a másikkal szembeni agitáció támogatásáról a Monarchia számára semmiféle hátránnyal nem járna, hiszen – mint azt Szápárya, az új szentpétervári osztrák-magyar nagykövet megfogalmazta – „Kijevbe sem nem akarnánk, sem nem tudnánk eljutni sohasem”, azaz a Monarchiának nincsenek területi elképzelései ukrán vonatkozásban. Mellesleg hasonló álláspont olvasható ki egy másik befolyásos osztrák-magyar politikus, a magyar arisztokrata Burián István naplójából és magánlevelezéséből is. Burián báró Tisza Istvánnak 1914 márciusában kifejtette, hogy „az ukrainai kérdésben a mi igazi érdekeink Oroszországéival nem ellentétesek, hanem azonosak, mert reánk nézve független vagy autonóm Kisoroszország veszedelmesebb, mint egy nagy Oroszország, mellyel megtaláltuk a megegyezést. Az a 40 millió kisorosz fajrokonaira, a ruténekre sokkal nagyobb vonzerőt gyakorolna politikailag, mint a nagyoroszok, kik csak mesterségesen tudnak silány propagandát csinálni nálunk, hogy ellensúlyozzák a mi állítólagos izgatásunkat.”²

Egy 1914 augusztusában – néhány nappal már a világháború kitörése után – írott memorandumában Andrian szintén azt hangsúlyozza, hogy „számomra, aki az ukrainai problémát évek óta figyelemmel kísérem, sem egy önálló Ukrajna nem tűnik kívánatosnak sőt akár lehetségesnek, sem e hatalmas területnek a bekebelezése a Monarchiába.”³ Továbbá „javaslatom tehát arra irányulna, hogy még az orosz hatalom teljes leverése esetén is a tulajdonképpeni Ukrajna Oroszországnak jusson, s hogy a rutén területekből nekünk a podóliai és volhíniai kormányzóságok egyes részei csupán oly mértékben biztosítassanak, hogy Oroszországgal szemben stratégiaileg a mostaninál lényegesen kedvezőbben álljunk, s hogy mi egy mintegy három-négy milliós rutén népességgyarapodásra tegyünk szert, melybe a chelmi kormányzóság számai, melynek annexiójához mindenképpen ragaszkodnunk kell, beleértessenek.”⁴

Az ukrán nacionalizmus alapjában véve kívánatos támogatása mellett Andrian mindig is hangsúlyozta, hogy „a sajtóban itt-ott felbukkanó ötlet egy osztrák-orosz háború esetén bekövetkező ukrainai fegyveres felkelésről a mesék birodalmába tartozik.”⁵ Ez azt jelenti, hogy az osztrák-magyar diplomata maga sem tulajdonított katonai értelemben vett jelentőséget az orosz védelmi képességeket esetleg érezhető mértékben gyengíteni képes ukrán mozgalomnak. A bécsi diplomácia meglehetősen felemás ukrán politikája (csak azért és annyiban támogatjuk az ukránokat, hogy adott esetben e támogatás abbahagyásáért ellentételezésre számíthassunk a cári biro-

dalomtól, annyira azonban sohasem, hogy e támogatás hozzásegítse a támogatottakat a politikai önállósághoz) tulajdonképpen érhető. Mindenesetre az offenzív elképzelések ebbe a politikába bizonyosan nem fértek bele.

¹ John Leslie: Österreich-Ungarn vor dem Kriegsausbruch. Der Bauhausplatz in Wien im juli 1914 aus der Sicht eines österreichisch-ungarischen Diplomaten. In Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag. (Hrsg. Von Ralph Melville, Claus Scharf, Martin Vogt und Ulrich Wengenroth). Stuttgart 1988., 670. oop.

² Báró Burián István naplói 1907-1922, Báró Burián István távirati könyvei 1913-1915 a Magyarországi Református Egyház Zsináti Levéltárában. Budapest, 1999., 92. o.

³ Wolfdieter Biehl: Zu den österreichisch-ungarischen Kriegszielen 1914. Jahrbuch für Geschichte Osteuropas, 1968., 517. o.

⁴ Uo. 518. o.

⁵ Leslie 673. o.

Irina Matyas
(Kijev, Ukrajna)

AZ UKRÁN NÉPKÖZTÁRSASÁG (UNK) MAGYARORSZÁGI RENDKÍVÜLI DIPLOMÁCIAI MISSZIÓJA TEVÉKENYSÉGÉNEK FORRÁSBÁZISA: AZ „UKRÁN” GYŰJTEMÉNY

Az UNP (Ukrán Népköztársaság) Rendkívüli Diplomáciai Missziójának (RDM) Magyarországon kifejtett tevékenysége egyike az ukrainai diplomáciatörténet nem kellőképpen feltárt oldalainak. Az adott téma tanulmányozását elsősorban az teszi aktuálissá, hogy az UNP 1919 januárjában létrehozott diplomáciai képviselője az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása után Magyarországon alapozta meg országaink történelmének egyik legnehezebb időszakában az ukrán-magyar kapcsolatok rendszerét. Az RDM tevékenységének tudományos rekonstrukciója lehetőséget ad a jelenkori történetírás hiányos részeinek kitöltésére és a pontatlanságok kijavítására (mivel a szovjet idők alatt az adott problémát érhető okok miatt egyáltalán nem tanulmányozták, a mai tudósok pedig csak felületesen érintették azt¹). Emellett a következtetések objektivitása a forrásbázis reprezentativitásától függ.

Az RDM tevékenysége kutatásának forrásbázisa keretein belül 3 féle forrást különböztethetünk meg: a) a megjelentetett autokommunikatív források; b) levéltári dokumentumok; c) folyóiratok.

A források első csoportjába sorolhatóak többek között a misszió vezetőinek – Mikola Halahan és Volodimir Szikevics², továbbá Volodimir Dutko³, a NyUNK ausztriai, csehszlovákiai és magyarországi kereskedelmi missziója tagja, illetve Dmitro Dorosenko⁴ ukrán történész, állami és közéleti személyiség emlékiratai. Ezen autokommunikatív források, amelyek mind formailag, mind részletességük mértéke és a téma feltárásának logikája alapján is jelentősen különböznek egymástól, a misszió tevékenységének és hétköznapjainak különböző aspektusait világítják meg. Valószínű, hogy ezek válaszként szolgáltak a prágai Ukrán Nemzeti Levéltár-Múzeum vezetőségének a felszabadítási harc eseményeit célzó emlékiratok elkészítésére, illetve azok a múzeumnak való átadására irányuló felhívására készültek. Szintén több tény támasztja alá, hogy Mikola Halahan, aki 1925 és 1927 között vezette az Ukrán Nemzeti Levéltár-Múzeumot, támogatta az említett emlékiratok elkészítésének gondolatát. Csak ma tudjuk teljes mértékben értékelni az ötlet valódi fontosságát, amikor a „szóbeli” történelem mind nagyobb népszerűsége tesz szert, mint az események „független rögzítésének” egyik formája, ugyanakkor pedig a levéltári gyűjtemények pedig számos hiányossággal rendelkeznek.

Hosszú időn át csak Mikola Halahan emlékirata volt az RDM tevékenysége tanulmányozásának egyetlen, többé-kevésbé elérhető forrása, figyelembe véve, hogy az emlékiratot speciális könyvtári alapokban őrizték. Halahan műve az 1919 januárjától (a misszió létrehozásának időpontjától) 1920 szeptemberéig (Mikola Halahan lemondása és Budapestről való távozása időpontjáig) tartó időszak eseményeit öleli fel, emellett magában foglalja az RDM, mint az UNP diplomáciai képviselőle létrehozása során felmerült nehézségek leírását, a káder- és anyagi problémákra, a magyarországi hivatalos személyekkel és a közösséggel való kapcsolatépítésre vonatkozó adatokat, továbbá tartalmazza az eseményeknek és a tényeknek az író általi interpretálását, tükrözi az UNP és a NyUENP képviselőinek egymás közötti viszonyát. Az emlékirat egyik jellegzetessége a ténytudásra való törekvés, számos dokumentum szövegének felhasználása, az értékelések objektivitására való hajlam.

A „Мої спогади” („Visszaemlékezéseim”) 4 kötete első ízben Lembergben látott napvilágot a „Cservona Kalina” nyomdájában 1930-ban. Az emlékirat az RDM tevékenységének szentelt részének második kiadása a megfelelő kommentárokkal az UNDIASZD archeológiai éves folyóiratában a „Pamjatki”-ban 2005-ben látott napvilágot⁵. A modern kiadást levéltári dokumentumok szövegeivel jelentették meg, amelyek lehetőséget teremtenek az események szubjektív értékelésétől való absztrahálásra, az egyes történések alátámasztására vagy megcáfolására.

A Mikola Halahan emlékirataiban tapasztalt érzelmesség és részletességre való törekvés nagyobb mértékben van jelen Volodimir Szikevics feljegyzéseiben. Az

1940-es évek második felében Kanadában kiadott „Сторінки із записної книжки” (“Oldalak a jegyzetfüzetből”) inkább esszé-reflexió, mintsem memoár (Contemporary History) jelleggel bírnak. A mű 7 könyvből (kötetből) áll, amelyek kronológiai sorrend nélkül vázolják azon eseményeket, amelyeknél az író résztvevőként vagy tanúként volt jelen. A kutatási kérdés szempontjából érdeklődést váltanak ki a szerző visszaemlékezései azzal kapcsolatban, hogyan fogadta Horthy Miklós kormányzó a diplomáciai küldöttséget. A nagykövet állítása szerint, az esemény fontossága az ukránok szempontjából abban nyilvánul meg, hogy „ekkor a történelem során első ízben történt meg, hogy az ukrán missziót a többi országokkal azonos szinten hívták meg”⁶. Szikevics tábornoknak uniformisával sikerült felhívni a figyelmet az ukrán hadsereg egyenruhájára, amelyet ő személy szerint a „mi propagandánk”-nak tekintett⁷. Az RDM egy másik vezetőjének emlékiratai a misszió tevékenységének utolsó napjait jelenítik meg, illetve Kanadába való távozásuk okait fejti ki. Azonban az RDM tevékenységét részletesen bemutató munkát Szikevics nem hagyott maga után.

Volodimir Dutko emlékiratai kiegészítő adatokat tartalmaznak az 1919-es ukrán-magyar kapcsolatok kiépítéséről, többek között a NYUNP kereskedelmi missziójáról, amelyek nem megfelelő mértékben kerültek megvilágításra Mikola Halahan által. A diplomáciai küldöttség a rendeltetési helyére való kiutazásának, illetve hétköznapijainak egyes momentumaira tér ki emlékirataiban Dmitro Dorosenko. Azonban, a jellegzetesen körvonalazódó szubjektivitása miatt, ami jellemzi az ilyen jellegű forrásokat, a visszaemlékezések megkövetelik a levéltári dokumentumokban fellelhető kiegészítő információk elemzését.

A kutatási forrásbázis az ukrainai és külföldi levéltári dokumentumokban fellelhető archív-komponense igen nagy jelentőséggel bír, emellett lehetőséget biztosít a küldöttség tevékenységének tudományos rekonstruálására. Az RDM tevékenységéről, illetve vezetőinek személyiségéről szóló legteljesebb adatok az adatforrás „ukrán” gyűjteményében – Ukrajna CDAVO alapjaiban (ф. 1065 “Рада Народних Міністрів УНР, мм. Вінниця, Київ, Рівне, Кам’янець-Подільський”, ф. 3696 “Міністерство іноземних справ УНР”, ф. 3518 “Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині”, ф. 4018 „Український національний музей у Празі”, ф. 3809 С. Петлюри, ф. 3933 І. Мазепи, ф. 3803 Ю. Тищенка-Сірого та ін.); Ukrajna CGAHO-jában (ф. 263 “Колекція позасудових справ реабілітованих”, ф. 269 “Колекція документів “Український музей в Празі”), Kijev Város Állami Levéltárában (ф. 16 „Університет св. Володимира”, ф. 112 “Володимирський київський кадетський корпус”, ф. 108 “1-ша Київська чоловіча гімназія”), az UBSZ Állami Levéltárában (спр. 69840 “Галаган М.М. та ін.”) található.

A megnevezéseik alapján az említett dokumentumok szervezeti-rendelkezési (az UNP Külügyminisztériuma és az RDM rendeletei és rendelkezései), illetve tervbeszámolói (a misszió a Külügyminisztériumnak küldött jelentései Magyarország bel- és külpolitikai helyzetéről, a misszió katonai osztályának jelentései) jelleggel

bírnak; de megtalálhatók közöttük a misszió ügyiratai; a diplomáciai missziók vezetői vagy nagykövetek konferenciáinak jegyzőkönyvei; (az UNK Külügyminisztériumával, a külügyminiszterekkel, az UNK más küldöttségeinek vezetőivel vagy nagyköveteivel, bankintézményekkel stb. való) hivatalos levelezés, vagy privát levelezés anyagai; a küldöttség tevékenységének biztosítására, illetve a misszió tagjainak fizetésére irányuló pénzügyi dokumentumok; az RDM és az emigránsok listái, a misszió diplomatáinak és tisztviselőinek személyi adatait tartalmazó dokumentumok (a személyes iratok, a misszió tagjairól és tisztviselőiről szóló jelentések, beszámolók és a küldöttség munkatársainak ide vonatkozó bejegyzései, az ukrán emigránsoknak a személyi igazolvány kiadására vonatkozó kérvényei); levéltári-nyomozó ügyiratok; információs anyagok (a külügyminisztérium számára készített sajtószemlék stb.) is.

Az RDM tevékenysége kutatása forrásbázisának alapját a prágai Ukrán Múzeum gyűjteményének dokumentumai alkotják, amelyeket Csehszlovákia kormánya 1945. augusztus 30-án adott át az Ukrán SzSzK-nak⁸. Éppen itt őrzik a 3518. számú, „Az UNP magyarországi rendkívüli diplomáciai missziója” című alapot. Az RDM tevékenységével kapcsolatos dokumentumokat az Ukrajnai Történelmi Szobában tárolják⁹. A dokumentumokat V. Zvidovszkij százados adta át a prágai Ukrán Társadalmi Bizottság mellett működő Ukrán Nemzeti Múzeum-Levéltárnak 1927 júliusában. Csaknem két évtized elteltével került az 1868 irat, köztük a nagyköveti kirendeltség 558 dokumentuma Kijevbe. 1947 márciusáig a kézhez kapott 8 kilogramm (33 gy. egys.) dokumentumot rendszereztek, amelyből 104 ügyiratot alakítottak ki, továbbá leírást készítettek azokról. Hosszú időn át a levéltári alap titkos volt, kezdetben az USzSzK CDIÁK-ában (ma Ukrajna CDIÁK-ja), majd 1951-től – az UszSzK CDAZSR-ban (ma Ukrajna CDAVO-ja) őrizték. 1969 júniusában a soros ellenőrzés során egy újabb ügyiratot különítettek el – a 36a. sz. „Az UNP németországi nagykövetségétől kapott információs kiadványok, a személyi igazolványok és vízumok kiadásával kapcsolatos, a Reczpospolita képviselőivel folytatott budapesti levelezés” című ügyiratot. 1992 márciusában a levéltári alapot általános megőrzésre adták át.

Az 1. sz. Alap leírása 105 ügyiratot (1.–104. és a 36a.) foglal magába. Az alap dokumentumaiban található levéltári információ megbízható bázist képez az RDM tevékenységének rekonstruálásához a megbízatása teljes időszakára vonatkozóan. A rendeletkönyv (7. sz. ügyirat) alapján például megállapítható a misszió tevékenysége kezdetének pontos dátuma – 1919. január 24., amikor Mikola Halahan, az RDM első vezetője kiadta rendeletét, hogy „az UNP Direktóriuma 139. sz. telefonogramjának megfelelően” „megkezdte a magyarországi Rendkívüli Diplomáciai Misszió elnöke kötelességeinek ellátását”. Ezzel együtt a levéltári alap dokumentumai lehetőséget biztosítanak az RDM személyi állománya összetételének megállapítására: a misszió vezetője mellett az első időszakban M. Srag tanácsadóként, O. Klor pedig tisztviselőként tevékenykedett az RDM-ben¹⁰. Rövid időszakon át (január 24-e

és április 1-je között) O. Kandiba is tagja volt az RDM-nek¹¹. Május 5-én Ivan Sztasziv attaséi posztra lépett, 1919 augusztusától november 2-ig az RDM titkára Mikita Sapoval volt. Csak 1919. november 30-án nevezték ki Volodimir Szuhoveckijt a misszió titkárává¹². A dokumentumok alapján megállapítható, hogy az RDM munkatársainak egy részét azok magyarországi helyzetének törvényesítése, illetve a neves ukrán személyiségek anyagi támogatása, és nem a diplomáciai tevékenységgel járó közvetlen feladatok ellátása céljából nevezték ki.

Emellett a levéltári anyag részét képező dokumentumok alapján meghatározhatóak az RDM tevékenységének fő irányvonalai is. A 3. Sz. Rendeletnek megfelelően a misszió február 10-én érkezett meg Budapestre. Február 22-én Mikola Halahant fogadta gróf Károlyi Mihály, a Magyar Köztársaság „ideiglenes elnöke”, a liberális párt vezetője. „Azon a napon, – ahogy azt a nagykövet kommentálja – vették kezdetüket a diplomáciai kapcsolatok a magyar kormánnyal”¹³. A külpolitikában az Antant országaira és az USA-ra orientálódó Károlyi-kormány tisztában volt a szomszédos országokkal kiépített kapcsolatok fontosságával.

A dokumentumokban a misszió tartózkodásának címeire való utalásokat is találhatunk. Az 1919. február 10-i megérkezésüket követően a misszió munkatársait először a Dunapalota Hotelben szállásolták el a Mária-Valéria u. 14 sz. alatt. Az NyUENP képvisellete az Akadémiai u. 17. sz. alatt helyezkedett el. A misszió második címe – a Margit rakpart 53. – 1921 tavaszáig, tehát a tevékenysége végéig maradt meg.

Az alap (magyar és német nyelvű) dokumentumai viszonylag részletesen taglalják a Magyar Tanácsköztársaság létrehozásával kapcsolatos eseményeket. Jegyzőkönyvbe foglalták az 1919. március 24-i a Dunapalota Hotelben bekövetkezett eseményeket, amikor kísérletet tettek J. Biberovics, a misszió vezetőjének, az NyUENP képviselőjének letartóztatására és elrablására.

A levéltári alapon szintén megtalálhatóak az ukrán diplomaták 1919. november 15-én Budapesten letett ünnepélyes eskütételeinek szövegei¹⁴, továbbá a személyes adatokat tartalmazó egyéb dokumentumok. Ezek között vannak például Mikola Halahan, az RDM első vezetője¹⁵, illetve Lucij Kobiljanszkij, a misszió tanácsadója¹⁶ számára kiadott igazolványok, Volodimir Szuhoveckij formuláris listája¹⁷, Dmitro Lalkov pecséttel ellátott úrlapja. Az RDM vezetője beszámolójának piszkozatában többek között konkrét adatok maradtak fenn Mikola Halahan életrajzából, illetve a misszió pontos összetételéről: Mikola Srah – tanácsadó, Mikita Sapoval – titkár, Ivan Fljunt – attasé, Volodimir Szuhoveckij – második attasé, Ivan Sztasziv – tisztviselő¹⁸.

Igen értékes forrás V. Szuhoveckij M. Halahannak címzett, a meghatalmazásainak visszavonására vonatkozó kérésének az UNP külügyminiszterének való átadásáról szóló kérvénye, mivel Szuhoveckij nem szeretett volna „a misszió tagjai között maradni az Ön távozása esetén”¹⁹. Azonban, ahogyan arról az M. Halahan

elbocsátására irányuló dokumentumok is tanúskodnak, éppen neki kellett átvenni az ügyeket²⁰. Szintén megőrizték V. Szuhoveckij 1920. szeptember 10-én kiadott jelentését, amelyben értesíti M. Halahant az RDM ügyei átadása-átvétele procedurájának befejezéséről²¹.

1920. december 1-je és 9-e között Lucij Kobiljanszkij látta el a misszió vezetőjének feladatát december 9-én pedig Volodimir Szikevics ezredest nevezték ki erre a posztra. A Külügyminisztériumnak küldött jelentés szerint 1921. február 14-én a misszió összetételét az alábbi munkatársak képezték: Volodimir Szikevics ezredes – elnök, Dr. Lucij Kobiljanszkij – tanácsadó, Dr. Danilo Lalkov – ideiglenes titkár, Ivan Sztasziv – tisztviselő²². A jelentés alapján szintén lehetőséget kapunk az Ukrán Vöröskereszt magyarországi kirendeltsége összetételének megállapítására: Osztap Hamerszkij megbízott – a kirendeltség mellett működő gyűjtőállomás parancsnoka, Natalja Szikevics – írnoknő, Mikola Ohorodnik – tisztviselő. Az adatoknak a jelentésben történő összesítését a az UNP Miniszteri Tanácsa 1920. augusztus 11-én kelt rendelete, melynek másolata az alapon is megtalálható, tette szükségessé. Ennek megfelelően a Külügyminisztérium volt felelős az ukrán foglyok megsegítésének ügyéért, továbbá a Közép- és Kelet-Európában működő katonai-egészségügyi missziók és azok kirendeltségei helyett új intézményeket hoztak létre. Budapesten 1920. július 1-jén megkezdte működését az Ukrajnai Vöröskereszt Magyarországi Kirendeltsége az alábbi összetétellel: V. Szikevics ezredes – elnök, L. Kobiljanszkij otaman – tisztviselő, O. Hamerszkij megbízott – az átmeneti állomás parancsnoka, N. Szikevics írnoknő, M. Ohorodnik zászlós²³. Tehát, M. M. Halahan elbocsátását követően az RDM teljes összetételét gyakorlatilag az Ukrajnai Vöröskereszt Magyarországi Kirendeltségének munkatársai váltották fel, ami meghatározta a misszió tevékenységének fő irányvonalait a jövőre nézve.

Külön ügyiratot képeznek a misszió tisztviselőinek a megbízások teljesítéséről szóló jelentései. Danilo Lalkov jelentése például a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottságának ülésén való részvételére utaló adatokat tartalmaz, amelyre 1921. január 17-én került sor Budapesten. Az „a különböző nemzetiségű, illetve internált otthontalan nőkről és gyermekekről”²⁴ való gondoskodás problémájának megvitatása alatt szó esett arról, hogy csak az ukrán misszió szabadítja fel és küldi haza honfitársait „erőteljesen és rendszeresen”²⁵. A levéltári alapon szintén fennmaradtak az internáltaknak kiadott igazolványok, a misszióhoz címzett kérvényeiknek és leveleiknek másolatai.

Szikevics ezredes az UNP Külügyminisztériumához küldött jelentései tükrözik a Reczpospolita budapesti nagykövetségével folytatott, „jónak és barátságosnak”²⁶ mondott viszonyt, tájékoztatnak a Magyarország Külügyminisztériumához címzett beadványról, amelyben tiltakozásuknak adnak hangot a „Wrangel kormányának a fekete-tengeri flotta hajóinak átadására vonatkozó szándékával kapcsolatban”²⁷ stb. A „Titkos” jelzéssel ellátott információk a bolsevik kémek tevékenységéről, továbbá a misszióknak és a Magyar Külügyminisztériumnak és a bolsevik agitáció ellen irányuló

közös együttműködéséről tájékoztatnak.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy a Külügyminisztérium számára előkészített jelentések az RDM tevékenységének irányvonalait és formáit tükrözik. Az 1922. év például Szikevics ezredes számára kölcsönös látogatásokkal kezdődött Horthy tengernaggyal, az „állam fejével”, a pápai nunciussal, a Miniszteri Tanács elnökével, a kabinet összes tagjával, Gall Gasztonnal, a Nemzetgyűlés elnökével, a külföldi államok magyarországi képviselőivel, illetve a Vöröskereszt magyarországi és nemzetközi képviselőivel²⁸. Január 27-én V. Szikevics és L. Kobiljanszkij meghívást kapott Huszár Károlytól, Magyarország kiemelkedő politikai személyiségétől „a nagy ünnepélyes bábra”, amelyen szintén részt vett Horthy Miklós kormányzó, József főherceg, Bethlen István miniszterelnök és még sokan mások²⁹. Január 28-án a diplomáciai misszió vezetője és tagjai Magyarország érsek-prímása meghívásának eleget téve részt vettek az ünnepi szentmisén és XV. Benedek pápa lelki üdvéért tartott szertartáson, amelyre a Mátyás-templomban került sor³⁰. Az RDM tagjainak a kormányrendevényekre való kötelező meghívásai a misszió hivatalosságának elismeréséről, illetve az ukrán-magyar kapcsolatok a közeljövőbeli perspektíváiról tanúskodtak.

Ugyancsak figyelemre méltóak az UNP külügyminiszterének³¹, Hrihorij Szidorenko bécsi nagykövetnek³², Szimon Petljura, a Direktórium Elnökének³³ az 1922-es új év beköszönté alkalmából küldött jókívánságai, amelyek a misszió tevékenységének, mint „a haza javára való nehéz és felelősségteljes ügy” értékelését demonstrálják.

A dokumentumok jelentős része tartalmaz adatokat a misszió anyagi helyzetéről és pénzügyi tevékenységéről (18., 32., 72., 75., 79., 82. sz. ügyirat). Fennmaradt többek között a Mikola Halahan és Jaroszlav Biberovics által aláírt „A budapesti ukrán nagykövetség számára, kancelláriai bevétel címén kijelölt pénzeszközök elosztásának, illetve a pénzeszközök az UNK Nagykövetsége és a NyUENK budapesti meghatalmazott képviselője közötti elosztás révén szerzett vagyon jegyzőkönyve”³⁴. Az első időkben az RDM összetételét képező NyUENK Megbízott Képviselőtársaság elkülönítése 2211 koronával csökkentette a misszió költségvetését³⁵. Igen találóan jellemzi az RDM pénzügyi helyzetét Volodimir Szuhoveckij és Ivan Sztasziv, a misszió munkatársainak, illetve Ivan Kurcsak tisztviselelő által 1920. április 30-án készített beszámoló, amely a diplomaták anyagi nehézségeiről tanúskodik³⁶. A kialakult helyzetből való egyetlen kiutat a misszió munkatársai a svájci valutában történő elszámolás bevezetésében vagy az ideiglenes dotációkban látták. 1923 közepére a misszió tagjainak anyagi helyzete valamelyest javult. A Misszió vezetőjének havi fizetése 12 000 (plusz 7400 korona pótlólagosan), a tanácsadóé – 10 000 (plusz 1000 korona pótlólagosan), az attaséé – 9450, az írnoknéé – 2800 koronát tett ki³⁷.

A misszió hivatalos levelezése nem korlátozódott a Külügyminisztériumnak készített folytonos jelentésekre, a címzettek között szerepelnek – az UNK más

misszióinak vezetői, Magyarország hivatalos személyiségei stb. Volodimir Szikevics egyik „Titkos” jelzéssel ellátott levélben például a „bizonytalan ember” hatását keltő Dmitro Moroz, aki már Budapesten is problémákat okozott, esetleges bukaresti utazásáról tájékoztatja Kosztja Macijevics professzort, az UNP romániai nagykövetét³⁸. Az 1922 januárjában az UNP ausztriai nagykövetének kinevezett Hr. Szidorenko levele az Ausztriában tartózkodó ukránok nagykövetségi ügyeinek rendezésére irányuló kérést tartalmaz (amely, egyébként, a Külügyminisztérium rendeletére hivatkozik)³⁹. Hasonló kéréssel fordult V. Szikevicshez az UNK danzigi nagykövetsége is 1922 szeptemberében: „a diplomáciai misszió magyarországi jó helyzetére, a magyar kormány pozitív hozzáállására, továbbá a misszió bizonyos mértékig nehéz anyagi helyzetére” hivatkozva igazolványok kiadását kérte bizonyos pénzügyi haszon fejében (650 német frank egy igazolványért)⁴⁰. Az Ausztriában és Németországban működő képviseltek nagykövetségi feladatainak átvétele az anyagi helyzetének ígért javulása ellenére is csak még jobban megnehezítette az RDM állapotát. Az RDM a németországi ukrán nagykövetségnek címzett, 100 darab igazolványúrlapra irányuló kérését átirányították Ausztriába, a bécsi ukrán nagykövetség pedig csak 20 nyomtatványt volt képes elküldeni „a pénzeszközök hiánya miatt”⁴¹. Hamarosan azonban a berlini ukrán nagykövetség felszámolása révén azzal javítottak az RDM helyzetén, hogy a németországi ukrán menekültek igazolványait is nekik kellett kiállítani⁴². Arról, hogy a misszió munkáját „igen fontos és hasznos”⁴³ tevékenységként értékelték Mikola Vaszilko rendkívüli nagykövet, az UNP meghatalmazott miniszterének 1922. július 25-én kelt levele is tanúskodik, amelyben jóváhagyásra került Mikola Szikevics a misszió személyi állományának csökkentését célzó szándéka. V. Szikevics M. Vaszilko miniszterhez címzett, 1922. október 27-én kelt levele a misszió elnöke rangjának a generális-horunszij rangra való felemelésére, továbbá a Népek Szövetsége Igazgató Tanácsa október 20 és 23 között Budapesten megtartandó ülésére vonatkozó adatokat tartalmaz⁴⁴. Fontos információhoz juthatunk O. Szemeniv, a misszió ausztriai képviselőjének Ivan Sztasziv, a misszió magyarországi attaséjának címzett leveléből, amely Ukrajna függetlensége, illetve „Az UNK Kormányának Univerzáléja az Ukrán Néphez”⁴⁵ című dokumentum kikiáltása 5. évfordulója méltatásának előkészületeiről számol be, amely esemény „egy kis lelket önt belénk és lehetőséget teremt a találkozónkra itt Bécsben”⁴⁶.

A levéltári alap magánjellegű dokumentumokat is tartalmaz. M. Vaszilko V. Szikevics iránt tanúsított pozitív érzelmei meghatározták levelezésük bizalmas hangnemét. Az 1923. június 23-án írott levelében M. Vaszilko például „egyáltalán nem hivatalos” leírásokat engedett meg magának: „Az Ön Prágában (az Elnök-miniszternél) és Bécsben (a pénzügyminiszternél) tett látogatása teljesen szükségtelen, hiszen az előbbi talán már vissza is utazott, az utóbbi pedig egy vén számár! ... Kérem Önt, hogy ne csak Tokarzszevszkij külügyminiszterünknek – akinek a fejében nincs semmivel sem több, mint a pénzügyminiszternek – küldje el havi jelentéseit, hanem

egy barátnak is – A Főotaman Úrnak is”⁴⁷. A magyarországi ukrán nagykövet, aki egykor az Sz. Petljura által létrehozott Szlobidszkaja Ukrajina Kos elöljárójaként szolgált, irányában tanúsított bizalmat egyéb okok is előidézhették – a Magyarországon keresztül vivő folyosó Sz. Petljura számára történő kialakításának szükségessége. A Főotaman „Professzor” néven aláírt, az alapban feltárt levelei V. Szikevicshoz, illetve M. Vaszilko (1923 novembere és 1924 januárja közötti) levelei Sz. Petljura Magyarországra való beutazásának előkészületeit tükrözik. Az adott levelek szenzációs jelentőséggel bírnak, hiszen azok nem kerültek tudományos forgalomba, emellett kulcsfontosságú szerephez jutnak Sz. Petljura az Ukrán CDAVO-s levéltári alapjában (3809. sz. alap) megtalálható leveleinek olvasása során.

A 79. sz. ügyirat dokumentumai az RDM tevékenységének utolsó szakaszáról tanúskodnak. 1924. április 2-án Szikevics generálist arról tájékoztatták, hogy a magyar kormány „politikai indíttatásból” kiindulva megszüntette a Ukrán Diplomáciai Misszió tevékenységét Budapesten. A következő napon kezdetét vették a felszámolási intézkedések, illetve a dokumentumok előkészítése a levéltár számára. 1924. május 23-án a Direktórium határozatának megfelelően az UNK missziói archívumainak megőrzésével Olekszandr Suljhin nagykövetet bízta meg⁴⁸. V. Szikevics generális azonban V. Zvizdovszkij századosnak adta át megőrzésre az RDM iratait, akit később azzal bízott meg, hogy adja át azokat az UNMA-nak⁴⁹. A megbízatást a százados csak 1927. július 22-én teljesítette⁵⁰.

Az RDM levéltári alapja dokumentumainak áttekintése megfelelő alapot teremt mind a misszió tevékenységének objektív értékelésére, a munkatársak a magyar-ukrán kapcsolatok megalapozásában és fejlődésében vállalt személyes hozzájárulásának kutatására, mind pedig az UNK Direktóriuma időszakában végbement kevésbé ismert ukránjai történelmi adatok feltárására.

Ukrajna CDAVO-jának más levéltári alapjaiban kiegészítő adatokat találhatunk az RDM levéltára vándorlásának útvonaláról, illetve a misszió vezetőinek tevékenységéről. A 4018. számú „Az Ukrán Nemzeti Múzeum-levéltár Prágában” című alapban például fennmaradtak az RDM dokumentumai V. Zvidovszkij százados által a múzeum-levéltár számára való átadása időpontjára – 1927. július 22. – utaló adatok. Szintén fellelhetők M. Halahan az Ukrán Népismereti Intézethez címzett levelei, amelyekben követeli az átadott dokumentumok visszaadását⁵¹.

Az 1065. Számú, „Az UNK Népi Miniszteri Tanácsa, Vinnyica, Kijev, Rivne, Kamjanec-Podjilszkij városok” elnevezésű alapban fennmaradt a Népi Miniszteri Tanács üléseinek könyve, amely tartalmazza az UNK rendkívüli missziói státusa projektjei megvitatásának folyamatát. 1919. január 2-én Volodimir Csehovszkij, az NMT vezetője és egyben külügyminiszter a Népi Miniszteri Tanács elé terjesztette azon tervezetet, amely a nagyköveti posztra jelölt más személyek mellett a „magyarországi rendkívüli diplomáciai misszió” vezetőjének posztjára Roman Jaroszevicset, az ismert galíciai közéleti és politikai személyiséget, az orvosi végzettséggel

rendelkező osztrák nagykövetet ajánlotta⁵². Mindegyik személy jelöltségét jóváhagyták. Néhány nappal később, 1919. január 10-én a NMT Mikola Halahannak a külügyminiszter-helyettes posztjára való jelölését tárgyalta meg, továbbá döntést hozott a jelölésnek a következő ülésen való megvitatásáról⁵³. Valószínű, hogy az adott döntés annak az eredménye, hogy a jelölt nem kívánta elfogadni a neki szánt posztot. Diplomáciai tapasztalatai (M. Halahan állt az UNK diplomáciai küldöttségének élén a Katerinodarban lebonyolított tárgyalások során, amelyeken a kubanyi kormány képviselőivel az Ukrajna és Kubany közötti állandó kapcsolatok kialakításának kérdését vitatták meg⁵⁴, emellett „a független Ukrajna első követe volt Romániában”⁵⁵) azonban megalapozták az újonnan létrehozott RDM vezetőjévé való kinevezéséről szóló döntést.

Az UNK nagykövetségeinek és diplomáciai misszióinak listáján a 17 küldöttség között megemlíti az M. M. Halahan vezette magyarországi missziót is⁵⁶. Az említett lista a 3696. számú „Az UNK Külügyminisztériuma” című alap dokumentumai között maradt fenn. Az alapon megőrizték a kérvényeket, a leveleket, a káderkérdésekre irányuló rendelkezéseket, amelyek a az RDM személyi állománya kialakításának nehézségeiről, illetve az UNK és a NyUENK képviselői közötti „nézeteltérésekről” tanúskodnak. Szintén fellelhető Mikola Halahannak az RDM elnöki posztjáról való elbocsátási kérelme, illetve Andrij Nyikovszkij külügyminiszter levele, amelyben őszinte háláját fejezte ki „az Ukrán Népi Köztársaság kormánya nevében ezért a nagy munkáért, amelyet Ön kifejtett ezekben a rendkívül nehéz időkben a hazánk érdekében és javára”⁵⁷. Mikola Halahan visszaemlékezései szerint, a nagykövetek 1920 augusztusai tanácskozását követően, amely során ő maga nem támogatta az ukrán-lengyel szerződést, az említett értékelés csak retorikai jelleggel bírt. Azonban az ukrán nagykövet irányában tanúsított feltétel nélküli bizalom Andrij Nyikovszkij Tarnovban írt levelében is tükröződik, amelyben az UNK minden külföldi diplomáciai képviselője ellenőrzése céljából létrehozott Ellenőrző Bizottság megalapításáról számol be, illetve amely kihangsúlyozza, hogy „bármikor kész megcáfolni bármilyen rágalmat, amely a Magyarországi Misszióval kapcsolatban merülhet fel az Ön vezetésének ideje alatt”⁵⁸.

Fényképdokumentumok és az RDM tevékenységére vonatkozó adatok fennmaradtak Mikola Halahan levéltári-nyomozati ügyiratai között az UBSZ archívjában (69840. sz. ügy) is. Mivel a Mikola Halahan ellen felhozott vádak között szerepelt a magyarországi misszió vezetőjeként elvégzett tevékenysége is, a kihallgatások során a nyomozó állandóan visszatért erre a kérdésre. Ennek megfelelően a diplomata vallomásaiban az RDM tevékenységével kapcsolatos új tényekre is fény derült, amelyek értéke még a történelmi forrásként szolgáló levéltári-nyomozati ügy specifikusságának figyelembe vételével sem csökken.

A Kijev Város Állami Levéltára 16. (a Szent Volodimir Egyetem), a 12. (a Volodimirszkij Kijevi Kadétkorpusz), a 18. (az első Kijevi Fiúgimnázium) sz.

alapjának dokumentumaiban Mikola Halahan, Volodimir Szikevics, Lucij Kobljanskij tanulmányaira utaló adatokat találhatunk. Mikola Halahannak az ukrán jeles személyiségeknek küldött levelei Ukrajna CDAHO-jában őrzik. Azonban azok nem kapcsolódnak az RDM történetéhez, így csak a szóban forgó ukrán diplomaták személyes jelentőségéről szóló adatokat egészítik ki.

Az ukrajnai levéltárakban őrzött dokumentumok összességükben jelentős történelmi potenciállal rendelkeznek, emellett megalapozzák az RDM feladatainak, alapvető funkcióinak és tevékenysége irányvonalainak meghatározását. Az adott problémakörre vonatkozó minden adat gyakorlatilag Ukrajnában található.

Mikola Halahan az RDM vezetőjévé való kinevezésére vonatkozó hivatalos információt, a misszió tevékenységének egyes momentumaira való visszaemlékezéseket időszaki kiadványok tartalmazzák (többek között a „Вісник УНР”, a „Cservona Kalina” Történelmi Naptár-almanachja). Ellenben a kutatás forrásbázisának „ukrán gyűjteménye” nem kellő mértékben talált megvilágításra a sajtó hasábjain. A kutatás szempontjából jóval informatívabbak az osztrák (Neur Winner Zeitung), a lengyel (Rzeczpospolita), a magyar (Órai újság) kiadványok. Jóval fontosabb feladatnak minősül az RDM sajtóhivatala kiadványának, a „Die Ukraine” számainak felkutatása, amelyből, a levéltári dokumentumoknak megfelelően, 4 lapszám látott napvilágot.

Ezzel együtt a forrásbázis „külföldi” – Magyarország, Kanada, Csehország, Lengyelország levéltáraiban megtalálható – gyűjteménye is kutatásra szorul, amely révén lehetőség nyílik az RDM tevékenységének rekonstruálására, az események körülményeinek tisztázására, illetve a vezető személyiségének megismerésére, továbbá hozzásegít minket az ukrán diplomácia egyik nem eléggé feltárt részletének felkutatására.

¹ Нариси з історії дипломатії України/ О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін./ За ред. В.А.Смолія. – К.: Видавн. дім “Альтернативи”, 2001. – 736 с.; Веденєєв Д.В. Зовнішня політика Директорії УНР: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 17 с.; Заруда Т. В. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 р.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 15 с.; Варгатюк С. В. Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917 – 1920: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 26 с.; Соловійова В. В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918 – 1920 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 18 с. та ін.

² Lásd Galaган Микола. З моїх споминів. – Львів: Вид-во кооп. “Червона калина”, 1930. – Т. 4. – ... с., Сікевич В. Сторінки із заисної книжки. – Вінніпег: Накладом Української стрілецької громади, 1944. – Т.2. – С. 73; Т. 5. – С. 60-62.

³ Дутка Володимир. Спомини з торговельної місії до Австрії, Чехосло-

ваччини Угорщини в р. 1919// Историчний календар-альманах “Червоної калини” за 1939 р.. – Львів, 1938. – С. 169-173..

⁴ Дорошенко Дмитро. Мої спогади про недавнє минуле. – Т. 4: Під Директорією. На чужині (1919 - 1920). – Львів, 1924. – С. 3-5, 77-79.

⁵ *Матяш Ірина, Мушка Юрій.* “З обов’язку громадянина мусите це виконати” (з історії української дипломатії)// Пам’ятки: археографічний щорічник. - 2005. - Т. 5. - С.143-249.

⁶ *Сікевич В.* Сторінки записної книжки. – 1944. – Т. 5. – С. 61.

⁷ У. О.

⁸ Az archív „A Prágában a Belügyminisztérium Ukrán Levéltárában található ukrán dokumentális anyagok az UszSZK-nak való ajándékba adásáról szóló átadási jegyzőkönyv” alapján került átadásra azzal a feltétellel, hogy azt „Kijevben az ukrán központi levéltárban önálló egységként őrzik majd „Prágai Ukrán Archív” néven, továbbá hogy a cseh fél megkapja az átadásra kerülő dokumentumok fotokópiáit” (Lásd: *Лозенко Л.І.* Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1996. – № 1 – 6. – С. 24).

⁹ Az UTSZ-t 1930-ban hozták létre a CSSZK Külügyminisztériumának anyagi támogatása mellett (igazgató –M. Obidnij). A történelmi szoba részét képezte a sajtóosztály, a könyvtár, a levéltár. A levéltárban megtalálhatók az UNP, az Ukrán Nemzeti Múzeum-levéltár és az Ukrán Szociológiai Intézet dokumentumai, V. Lipinszkij, M. Sapovalov, Sz. Seluhin kiemelkedő társadalmi-politikai személyiségek, illetve felsőoktatási intézmények (az Ukrán Gazdálkodási Akadémia Podjebradiban, az Ukrán Felsőfokú Pedagógiai Főiskola) magán levéltárai és könyvtárai, a kiemelkedő ukrán nemzetiségű személyiségek – M. Hruszovszkij, Sz. Petljura, M. Sapovalov stb. – műveinek kéziratok, emlékirataik, levelezéseik. A dokumentumok megőrzés céljából vagy ajándékozás, vagy a tulajdonossal előre egyeztetett feltételek mellett megvásárlás útján, továbbá végrendeletek alapján kerültek; cserékre is sor került számos más levéltári és könyvtári intézménnyel.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр.7, арк.2.

¹¹ У. о., 4 old.

¹² У. о. 7 sz. ügy, 9 old.

¹³ У. о. 23. Sz. ügy, 5 old.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр.7, арк.6.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр.95, арк.4.

¹⁶ У. о. , 7 ügy – 7 old. ; 13.

¹⁷ У. о. 25. old.

¹⁸ У. о. 23. old., 5. old.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр. 95, арк. 26.

²⁰ У. о. 7. sz. ügy, 14. old.

²¹ У. о. 32. sz. ügy, 5. old.

²² У. о., 53. sz. ügy, 14. old.

²³ U. o. 40. sz. ügy, 19. old.

²⁴ U. o., 49. sz. ügy, 2. old.

²⁵ U. o., 3. old.

²⁶ U. o., 53. sz. ügy, 17. old.

²⁷ U. o., 21. old.

²⁸ U. o., 68. sz. ügy, 3. old.

²⁹ U. o., 11. old.

³⁰ U. o., 10. old.

³¹ U. o., 4. old.

³² U. o., 72. sz. ügy, 1. old.

³³ U. o., 84. Sz. ügy, 3. old.

³⁴ U. o., 18. sz. ügy, 5. old.

³⁵ U. o.

³⁶ U. o., 32. sz. ügy, 2. old.

³⁷ U. o., 82. sz. ügy, 1. sz. jelentés

³⁸ U. o., 72. sz. ügy, 16. old.

³⁹ U. o., 28. old.

⁴⁰ U. o., 74. sz. ügy, 13. jelentés.

⁴¹ U. o., 75. sz. ügy, 71. old.

⁴² U. o., 83. sz. ügy, 7. old.

⁴³ U. o., 73. sz. ügy, 36. old.

⁴⁴ U. o., 72. sz. ügy, 63. old.

⁴⁵ U. o., 84. sz. ügy, 4.–8. old.

⁴⁶ U. o., 66. old.

⁴⁷ U. o., 83. sz. ügy, 6. sz. jelentés.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 171, арк. 85.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3518, оп. 1, спр. 67, арк. 52.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 5, арк. 75.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 4016, оп. 1, спр. 6, арк. 91.

⁵² ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 15, арк. 39 зв.

⁵³ U. O., 56. old.

⁵⁴ *Lásd: Веденсєв Дмитро.* Нашадок славного роду: дипломат Микола Галаган // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – К., 2004. – Вип. IV. – С.674.

⁵⁵ *Галаган Микола.* З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч. III. – С. 171; Ч. IV. – С. 18.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 5, арк. 3.

⁵⁷ U. o., 2. sz. op., 356.sz. ugy, 12. old.

⁵⁸ U. o., 260. sz. ugy, jelent. 13 old.

Ravasz István
(Budapest, Magyarország)

AZ UKRÁN–MAGYAR KATONAI KAPCSOLATOK A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Hazánk elsőként létesített nagykövetséget a függetlenné vált Ukrajnában. A jelen és a jövő feladata egy új, szerteágazó kapcsolatrendszer kialakítása ezzel az új európai országgal, amely területe, lélekszáma és erőforrásai alapján potenciális középhatalom. Sok tekintetben az elejéről kellett elkezdni a jószomszédi viszony kialakítását. A közvélemény előtt azonban nem eléggé ismert, hogy a történelem során nem egyszer alakultak ki kapcsolataink keleti szomszédunkkal. Ezt bizonyítja például az ukrán főváros, Kiev középkorból fennmaradt magyar neve: Kijív.

Az első kísérlet az önálló Ukrajna megteremtésére

Az első keleti szláv állam, a Kijevi Rusz a mai Ukrajna területén jött létre a X. században, miután Oleg, Novgorod fejedelme – a részben viking eredetű előkelők segítségével – egyesítette a keleti szláv törzsek nagy részét. Az államiság egyik előfeltételéül szolgáló (bizánci eredetű ortodox) keresztény vallás Bölcz Jaroszlav (1019–1054) uralkodása alatt terjedt el. Halála után fejedelemsége azonban részekre bomlott. Az egykori Kijevi Rusz területét 1240-ben tatárok foglalták el, később a Litván Nagyfejedelemség hódította meg.

A terület ezt követően a középkorban felváltva Lengyelországhoz, illetve Oroszországhoz tartozott, pontos határai sem voltak. Ukrajna a XVI–XVII. században alakult ki a lengyel- és az orosz-ellenes kozákfelkelések sorozatában. A lengyel uralom ellen felkelő kozákokat Bogdan Hmelnyickij hetman, az orosz fennhatóság ellen harcolókat Sztyepan Razin, majd Ivan Mazepa vezette. Ukrajna nehezen kivívott részleges autonómiáját II. Katalin cárnő számolta fel.

1914-ben Ukrajna két részre oszlott: Oroszországon belül öt kormányzóságra (Kijev, Harkov, Csernyigov, Novgorod-Szeverszk, Jekatyerinoszslavszk, összesen 30 millió ukrán), illetve az Osztrák–Magyar Monarchián belül két tartományra (Galícia keleti fele és Bukovina északi fele, összesen 4,3 millió ukrán). A világháború kitörése aktivizálta a XIX. század végére feléledő ukrán nemzeti mozgalmat. 1914. augusztusában Lembergben (Lviv, Lwów) Ukrán Nemzeti Tanács (Ukrainszka Nacionalna Rada) alakult, ami a galíciai visszavonuláskor Bécsbe települt, s csak Lemberg 1915. június 22-i visszafoglalása után tért vissza oda.

1916-ban az osztrák császári Landwehr félreguláris szabadcsapataként első-sorban karhatalmi feladatok ellátására megszervezték az Ukrán Légiót, más néven a Szics-lövész Gárdát (Ukrainszkij Legijon, Szics-Sztrelkovaja Gvardija). A Rada

Ukrajna létrehozását az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségi tagállamaként képzelte el. A minta Magyarország Ausztriához való perszonál- és reáluniós csatlakozása lett volna.

Az 1917. februári oroszországi forradalom után, március 17-én Kijevben megalakult a Központi Ukrán Nemzeti Tanács (Centralna Ukrainszka Nacionalna Rada). Az április 9-én Kijevben összeült Ukrán Nemzeti Kongresszuson (Ukrainszkij Nacionalnij Kongresz), amelyen 2000 képviselő vett részt, a két Rada egyesült. Az új cél az Oroszországon belüli ukrán szövetségi állam lett, amit a Rada július 9-én deklarált, s november 20-án kikiáltotta az Ukrán Népköztársaságot. A Radával a Breszt-Litovszk-i béketárgyalásokon a Központi Hatalmak felvették a kapcsolatot, s 1918. január 12-én elismerték mint Ukrajna kormányát. 22-én a Rada Zsitomirban kimondta a kéthónapos, addig az Orosz Birodalmon belül szuverén Ukrán Népköztársaság függetlenségét, amivel február 9-én a Központi Hatalmak különbékét kötöttek.

A szovjet-orosz csapatok kezén lévő Harkovban (amely 1934-ig Ukrajna fővárosa volt) az 1917. november 19-én összehívott Összukrajnai Szovjetkongresszus (Vszekrainszkij Kongresz Szovjetov) 100 képviselője törvényen kívül helyezte a Radát, kinyilvánította Szovjet-Ukrajna megalakulását és katonai segítséget kért Szovjet-Oroszországtól. November 20-án Kijevben megalakult a szovjet-ukrán kormány, amely 1919. január 6-án kikiáltotta az Ukrán Tanácsköztársaságot. Ez 1920. december 28-án szövetséget kötött az Oroszországi Tanácsköztársasággal. 1918 folyamán a szovjet-orosz hadsereg elfoglalta Ukrajna központi területeit, február 6-án Kijevet is. Noha az ideiglenes fővárosból a Központi Hatalmak csapatai március 1-én kiszorították a szovjet-orosz hadsereget, április 28-án a Rada beszüntette működését.

1918. október 18-án Lembergben újjáalakult a Kijevből elmenekült Rada. November 13-án kikiáltotta a független Nyugat-Ukrán Köztársaságot. Elnöke Szergej Petrusevics lett. December 1-én az Antant-hatalmak ezt elismerték. December 14-én, aznap, amikor a német hadsereg kiürítette Kijevet, Belaja Cerkovban (szovjet-ukrán területen) Szemen Petljura megalakította a szovjet-ellenes Ukrán Direktóriumot (Direktorium Ukraini), amit a lebergi Rada nem ismert el, noha Petljura erre kísérletet tett.

A hatalmi vákuumban létrejött Nyugat-Ukrán Köztársaság élet-halálharcot vívott Petljurával, a megalakuló Lengyelországgal, a Bukovinába bevonuló románokkal, a szovjet-orosz és a monarchista fehér-orosz hadsereggel. November 22-én a lengyel hadsereg elfoglalta Lemberget, a Nyugat-Ukrán Köztársaság kormánya Stanislauba (Stanislawów, Sztanyiszlav) evakuált. 1919. január 22-én a Nyugat-Ukrán Köztársaság és a Direktórium szövetséget kötött. Egyesült hadseregük tavasszal Podóliába szorult a Vörös Hadsereggel szemben, nyáron betört az ún. Jobbparti Ukrajnába (a Dnyeszterhez mérten), ahonnan Gyenyikin tábornok fehér-orosz

hadserege szorította ki, majd Gyenyikint ismét a Vörös Hadsereg.

Petljura 1920. április 23-án szövetséget kötött Lengyelországgal, s lemondott Kelet-Galiciáról Lengyelország javára. Ezt az 1921. március 18-i lengyel-szovjet rigai béke hatályon kívül helyezte. A 35 ezer fős ukrán hadsereg 1920. november 10-én Volhyniában megsemmisítő vereséget szenvedett a Vörös Hadseregtől, de osztagai még 5-6 évig partizánhacot folytattak a Szovjetunió, illetve Lengyelország területén. Az 1922-ben megalakított Szovjetunió az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság így vált alapító tagjává. Ennek területe 1922-ben 460.000 km² volt, lakosainak száma 29 millió, ebből 82 % (23,78 millió fő) ukrán, 13,5 % (3,915 millió fő) orosz, 5,86 % (1,7 millió fő) zsidó, 1,35 % (390 ezer fő) német, 0,71 % (207 ezer fő) lengyel. Lengyelországhoz 4 millió ukrán került. Ukrajna fővárosa 1934-ig Harkov volt, attól kezdve Kijev.

A második kísérlet az önálló Ukrajna megteremtésére

De ne menjünk ennyire vissza az időben, maradjunk az apáink által megélt nem túl távoli múltnál. A sztálini terror két évtizede után is létezett olyan mozgalom, amely az ország szuverenitásának visszaállítását tekintette céljának. A mozgalmat alkotó szervezetek két legjelentősebbikének vezetőjét, Sztepan Banderát (Ukrán Nacionalisták Pártja, Partyija Ukrainszkih Nacionalisztov, PUN) és Andrij Melniket (Ukrán Nemzeti Párt, Ukrainszkaja Nacionalnaja Partyija, UNP) 1941 nyarán az előretörő német csapatok szabadították ki a lebergi börtönből.

Nem sokkal ezt követően Lembergben, német protektorátus alatt ukrán nemzeti kormányt (Ukrainszka Nacionalna Rada) alakítottak. A két párt – szervezeti önállóságának megtartásával – a nemzeti mozgalom egyesítésére létrehozta az Ukrán Nacionalisták Szervezetét (Organyizacija Ukrainszkih Nacionalisztov, OUN). Az ukrán kormány „fővédnöke” (protektora) Erich Koch volt, Ukrajna Birodalmi Komisszáriátus (Reichskomissariat Ukraina) német főbiztosa, akinek vezetésével 1941. június 30-án alakult meg az Ukrán Területi Igazgatás. Ez az ukrán kormány azonban csupán rövid ideig állt fenn.

Az ukrán lakosság, amely 1941 nyarán még nem egy esetben felszabadítóként fogadta a bevonuló németeket, gyorsan kiábrándult belőlük. A náci fajelméletet Ukrajnában is megkezdték átültetni a gyakorlatba, a hírhedt Sonderkommandók ukrán területen is működtek. Az ukrán vezetők is hamar elfordultak a németektől, bár nem egy időben, így Bandera és Melnik fegyveres osztagai rövid ideig egymás ellen is harcoltak a németekhez fűződő viszony függvényében. Takácsy Elek visszaemlékezésének tanúsága szerint egy ukrán ekképp vélekedett a németekről: „...a Wehrmacht-emberek egész rendes katonák voltak, de akik azután utánuk jöttek, az úgynevezett hadi-közigazgatás, az förtelmes volt, azok mindent elrontottak, pedig szinte felszabadítóként fogadtuk őket.”

1944. márciusában a Rada Nyikolaj Lebegy elnökletével újjáalakult. Ekkor

már egységes volt a németek elleni fegyveres küzdelemben. 1944 őszére Ukrajnát teljes egészében uralta a Vörös Hadsereg. A Rada fegyveres ereje a harcot az 1940-es és az 1950-es évek fordulójáig folytatta partizánként a szovjet hadsereg és a szovjet adminisztráció ellen Ukrajna függetlenségéért. Egykori tagjai és szimpatizánsai 1988-ban, Gorbacsovtól nyertek amnesztiát és települhettek haza Szibériából, illetve a Távols-Keletről. Feltéve, ha még életben voltak...

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Ukrajnában is voltak, s nem is kevesen, akik felszabadítóként fogadták a Vörös Hadsereget. Ez azonban nem a magyar, sokkal inkább a német és a román megszállás alatt tapasztaltakra vezethető vissza. A magyar katonák és a galíciai lakosság körülményekhez mérten jó viszonyát nem egy visszaemlékezés bizonyítja.

Az Ukrán Rada és fegyveres erejének egyes vezetői – ez még nem bizonyított, de eléggé valószínűsíthető feltételezés – a magyar 1. hadsereg akkor már a Kárpátokban húzódo hadműveleti területén, majd Magyarországon át menekültek Nyugatra. Ott, az emigrációban létrehozták saját szervezeteiket. Központjuk Münchenben települt, s voltak szervezeteik az USA-ban és Kanadában is. A bajor fővárosban 1946-ban épp a Rada katonai vezetői voltak azok, akik felújították az Antibolsevista Nemzetek Blokkját (lásd lent).

Az NKVD, később KGB nem tartozott sem a felejtős, sem a szemérmes szervezetek közé. Banderát 1959-ben Münchenben egy ügynök lelőtte, néhány év múlva egy másik ügynök Melniket tette el láb alól egy mérgezett szivarral.

Magyar–ukrán katonai kapcsolatok a második világháború derekán

1941 második felében az Ukrajna területén áthaladó magyar csapatok semmiféle kapcsolatba sem kerültek az ukrán nemzeti mozgalommal. Az ukránok a magyarokban azokat látták, akik részt vettek Sztálin hadseregének, így hatalmának kiszorításából szülőföldjükről. Nem egyszer az ukrán falvakat elérő magyar katonákat úgy fogadták mint felszabadítókat.

A második világháború utolsó két évében az ukrán nemzeti és állami függetlenségért küzdő erőkkel viszonylag jó kapcsolataink alakultak ki. Többen vannak itt Magyarországon, akik személyes tapasztalataik útján emlékeznek a történetekre, s Ukrajna nyugati felében is fellelhetők ilyen emberek. A visszaemlékezés az akkori jó viszonyra (mindkét országban) értékes kocka lehet az ukrán-magyar kapcsolatok mozaikjának kiépítésében.

Az 1944. január 6-án az Északkeleti-Kárpátok védelmére mozgósított magyar 1. hadsereget Magyarország német megszállását követően a német Észak-Ukrajna Hadseregcsoport kötelékében a keleti frontra vezényelték. A magyar 1. hadsereg április közepén a galíciai Nadworna (Nadvornaja), Delatyn (Gyeljatyin), Kolomea (Kolo-mija) térségében bekapcsolódott a hadműveletekbe.

A magyar katonáknak azonban nem csupán szemtől-szembe kellett megívniuk

az ellenféllel. Az arcvonaltól mögötti területeken jelentős gerillatevékenység folyt, a magyar katonákat egyaránt támadták szovjet és nemzeti érzelmű ukrán partizánok. A támadások oly mértékben veszélyeztették az összeköttetési vonalakat, hogy egy teljes sereget (akkor ezt seregetestnek és nem magasabbegységnek nevezték, mint ma), a 201. könnyűhadosztályt partizán-elhárító szolgálatra kellett kiküldíteni. A gerilla-harcmodor alkalmazását az arcvonaltól közelében is lehetővé tette a magyar csapatok létszámából és elhelyezkedéséből adódó számtalan hézag, így például a hegyekben húzódó biztosítási övben egymástól viszonylag nagyobb távolságra felállított őrsök hálózata.

A magyar katonák alig kezdték megszokni a megszokhatatlant, a gyakori rajtaütéseket, amikor késő tavasszal – kora nyáron felfigyeltek arra, hogy a partizánok „nem következetesek”. Egyre több esetben tapasztalták, hogy teljesen nyilvánvaló „helyzetben” elmaradt a támadás, s bár gyakran a partizánok nyomait is megtalálták, mégsem bántotta senki a magyar katonákat. A bal szomszéd német 1. páncélos hadsereg és a jobbról csatlakozó román 3. hadsereg katonái ezt a „következetlenséget” nem tapasztalták, ott a partizánok lecsaptak, ahol és amikor csak tudtak.

A történetek magyarázata a helybéli lakosság számára kezdettől adott dolog volt, de a magyar katonáknak időre volt szükségük annak felismerésére, hogy többféle gerilla létezett. Voltak, mint szerte a Szovjetunióban, a moszkvai vezetés utasításait követő, kommunista vagy kommunista vezetés alatt álló partizánok, valamint a csak Ukrajna területén, annak is elsősorban nyugati területein tevékenykedő ukrán nemzetiek. Ez utóbbiak az UPA (Ukrainska Povsztanszka Armija, Ukrán Felkelő Hadsereg) kötelékébe tartoztak. Az elnevezés előfordult Ukrainska Partizanska Armija formában is, de az előbbi az eredeti. Megjegyzendő, hogy az UPA állományában nem csupán ukránok, de szép számban galíciái és podóliai lengyelek is harcoltak, s megtalálhatók voltak soraikban kárpáti ruszinok és bukowinai románok is.

A Szovjetunió hatalmas területein természetesen nem csupán e két kategóriába sorolható partizánok működtek. Voltak antikommunista orosz és kaukázusi, belorusz vagy fehér-orosz (belorusz) nemzeti, balti nemzeti, kozák nemzeti, anarchista, trockista (Sztálin birodalmában!) és egyes adatok szerint zöld partizánok is. Sőt: Galíciában működtek nemzeti lengyel (Honi Hadsereg, Armija Krajowa) és kommunista lengyel (Népi Hadsereg, Armija Ludowa) partizánok is. Az anarchisták, a trockisták és a lengyelek kivételével sikerült is laza együttműködést kialakítaniuk e szervezeteknek, természetesen német gyámság alatt, az ABN (Antibolszewistischer Block der Nationen, Antibolszewista Nemzetek Blokkja) keretében. Nem sorolhatók a partizánok körébe a mindenütt előfordult rablóbandák és az elsősorban a Fekete- és a Kaspi-tenger mellékén fellépett helyi hadurak vagy törzsi vezetők szabadcsapatai.

Az ABN pontos megalakulási helye és ideje nem ismert, de 1942 első feléből már maradtak fenn adatok működéséről. Központi szerve nem alakult, sem egyes alkotói, sem maga az ABN nem rendelkezett tényleges szuverenitással. Tagja volt

az ABN-nek a ROA (Russzkaja Oszvobogyityelnaja Armija, Orosz Felszabadító Hadsereg, közkeletű nevén a Vlaszov-hadsereg), a három balti állam (Észtország, Lettország, Litvánia) német gyámság alatt működő látszat-önkormányzata, illetve több kaukázusi kis néptörzs. 1946-ban a ABN-t az ukrán OUN nyugatra menekült maradványai Münchenben újjáalakították, 1947-ben csatlakoztak hozzá a dunai és a balti államok emigráns szervezetei, illetve albán menekültek. 1947-től tagja volt a Magyar Szabadság Mozgalom és rövid időre a szintén magyar Duna Club is. Vezető szerve ekkor a *Központi Bizottság* (Zentral Komitee), hivatalos lapja a *Politische Traume* volt.

Tagszervezete volt az ABN-nek az UPA is, amely a Galíciában már működő lengyel- és szovjet-ellenes partizánszervezetek egyesítésével, 1941. június 30-án német gyámsággal alakult meg, egyidőben az Ukrán Területi Igazgatással. Katonai parancsnoka Dimitro Kliacsivszki UPA-vezérezredes volt, vezérkari főnöke Bogdan Zubenko UPA-vezérőrnagy. Kezdetben az UPA megszálló német hatóságok karhatalmi segéderejét adta, de 1943-tól harcolt a németek, 1944-től az Ukrajnát elérő szovjet csapatok és a románok ellen is. 1944-re az UPA létszáma elérte az 50 ezer főt. 1944 őszére Ukrajnát teljes egészében uralta a Vörös Hadsereg. Az UPA a harcot a kommunisták ellen, de tulajdonképpen és alapvetően Ukrajna függetlenségéért az 1940–1950-es évek fordulójáig folytatta.

Nyugat-Ukrajnában, ahol a magyar 1. hadsereg harcolt, „csupán” kommunista orosz és ukrán, nemzeti ukrán (UPA), nemzeti lengyel és kommunista lengyel partizánok tevékenykedtek. A kommunisták, bármely nemzetiséghez tartoztak, harcoltak minden megszálló hadsereg, így a magyar ellen is, a Vörös Hadsereg beérkezéséig, amikor azzal egyesültek. A lengyel nemzeti partizánokkal a magyar katonai és politikai vezetésnek 1939 ősze óta kifejezetten jó kapcsolata volt, s ez megmaradt 1944-re is, ők nem támadták a magyar alakulatokat.

Az első magyar–ukrán kapcsolatfelvételt Volhyniában került sor. Koniuskyban a Magyar Megszálló Erők helybeli zászlóaljparancsnokán Petro Olijnik UPA-ezredes, az UPA déli katonai körzetének parancsnoka megbízásából megjelent Andrej Dolnytsky UPA-százados. Nincs adatunk az 1943 nyarán lezajlott megbeszélés tárgyáról és kimeneteléről, ám az a folytatás ismeretében nem végződhetett kudarccal. A kapcsolatfelvételt ki kell emelni gróf Andrij Septickij leMBERGI görög katolikus püspök szerepét, aki egészen Lemberg 1944 tavaszi elestéig próbált közvetíteni a magyar katonai hatóságok és az Ukrajna függetlenségéért küzdő politikai és katonai szervezetek között.

1943. októbere és decembere között valamikor az Ukrajnában megszálló feladatokat ellátó magyar VIII. hadtest vezérkari főnöke, Padányi József alezredes megszervezte egy OUN-delegáció magyarországi látogatását. A háromfős küldöttség Lembergből repülőgépen utazott Budapestre. A delegációban Ostap Lutszki, Euhén Vretsiona és Ivan Hrynioh (más források szerint a vezető Miron Luckij, a harmadik

tag pedig Vaszilij Mudrij volt) vett részt, s Budapesten fogadta őket Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke, valamint dr. Saly Dezső, a Külügyminisztérium tanácsosa.

Az ukrán küldöttség magával vitte a nemzeti mozgalom egyik politikai vezetője, Nyikolaj Lebegy írásos irányelveit. Ezek nagy vonalakban a következőket tartalmazták:

- a delegáció a függetlenségéért küzdő Ukrajna egészét képviselje,
- szerezze meg a magyar kormány támogatását Ukrajna függetlenségének megteremtéséhez,
- Ukrajna egyidejűleg hadban áll a kommunista Oroszországgal (sic!) és a hitleri Németországgal,
- Ukrajna nem kíván harcolni Magyarországgal és annak Ukrajnában állomásozó fegyveres erőivel,
- a delegáció vegye rá a magyar kormányt, hogy szakítsa meg kapcsolatait a hitleri Németországgal,
- Ukrajna Magyarország segítségét kéri a kis nemzetek egységfrontjának kialakításában a két totalitárius (sic!) hatalommal szemben,
- a delegáció érje el egyezmény aláírását az alábbi fő vonalakkal:
 - minden magyar katonai akció leállítása az ukrán lakosság ellen,
 - minden UPA-akció leállítása a magyar katonaság ellen,
 - közös harc a német és a szovjet haderő ellen,
 - fegyverzeti, ellátási, katonai-egészségügyi, kommunikációs együttműködés a Magyar Királyi Honvédség és az UPA között,
 - ennek koordinálására összekötő törzstisztek cseréje,
 - UPA-tisztek magyar képzése,
 - Magyarország ideiglenesen befogadja a Vörös Hadsereg által elfoglalt ukrán területekről menekülő polgári lakosságot.

Az egyezményt a háború végéig titkosan kellett volna kezelni. Záradéka a háború utánra halasztotta a közös határ kijelölését és a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezését a két országban.

Noha a hazatérő OUN-delegációval együtt Lembergbe utazó Marton András alezredes a Honvéd Vezérkar főnökének nevében találkozott az UPA katonai főparancsnokával, Dimitro Kliacskevicszi UPA-vezérezredessel, az 1943. évi kapcsolatfelvétel nem zárult konkrét egyezmény megkötésével, s maga a kapcsolatfelvétel is titokban maradt a magyar és az UPA-katonák körében. A tárgyalások ideiglenes megszakadásának magyar részről az volt az oka, hogy az ukrán fél szorgalmazta a magyar–német kapcsolatok megszakítását, illetve hogy az ukrán területi igények között szerepelt a Magyarországhoz 1939-ben visszacsatolt Kárpátalja (Karpatszka Ukraina). Mind az egyezményre, mind a kapcsolatfelvétel katonák közötti ismertté válására még fél évet kellett várni.

Magyar–ukrán katonai kapcsolatok a sorsdöntő 1944-es évben

Az ukrán nemzeti és a kommunista partizánok egyaránt harcoltak a németek és a románok ellen, de egyáltalán nem kevésbé keményen egymás ellen is. A magyarokat az UPA csak kezdetben tekintette célpontnak. Vezetése és egymástól is elszigetelt partizáncsoportjai, a magyar csapatok Galíciába érkezését követő kezdeti puhatolódzások (és támadások) után átértékelték nézőpontjukat. Kezdetben csak az újabb ellenséget látták az 1944. tavaszán Ukrajnába érkező magyar királyi 1. hadseregben, de fokozatosan felismerték, hogy a németekkel és a románokkal ellentétben a magyaroknak nincs szándékukban tartósan berendezkedniük az általuk megszállt területeken. A lehetőség szinte kínálta magát a német, a szovjet és a román csapatok, valamint a lengyel és a kommunista partizánok ellen egyaránt harcoló ukrán nemzeti partizánok, illetve az eléggé szorongatott magyar hadsereg számára, hogy leglább egy oldalról könnyítsenek helyzetükön. Végére is, s ezt ismerték fel, nem voltak egymás ellenségei.

Az Ukrán Rada és az UPA vezetői két igen lényeges engedményt tettek Magyarország irányába. Egyfelől lemondtak Kárpátaljára vonatkozó területi igényükről, másfelől már nem szorgalmazták, hogy Magyarország szakítsa meg kapcsolatait Németországgal. Igaz, az eltelt fél esztendő alatt nagyot fordult a hadiszerecske: a szovjet Vörös Hadsereg már megközelítette az Északkeleti-Kárpátokat.

Az újabb kapcsolatfelvételre azt követően került sor, hogy 1944. májusának végén, az Északkeleti-Kárpátok keleti oldalán, a Bisztrica völgyében egy nagyobb UPA-partizáncsoport magyar csapatok előtt kapitulált. A tárgyalások végül eredményre vezettek. 1944. június 27-én kisbarnaki Farkas Ferenc altábornagy, a magyar 1. hadsereg VI. hadtestének parancsnoka és az UPA katonai főparancsnoka, Dimitro Kliacskivszki UPA-vezérezredes megbízásából Bogdan Zubenko UPA-vezérőrnagy írásban állapodott meg (főbb vonalakban) az alábbiakban:

- az UPA és a Honvédség azonnali hatállyal beszünteti az ellenségeskedést,
- az UPA összekötőket vezényel a magyar csapatok ellátását biztosító alakulatokhoz, azok biztonságának szavatolására,
- a Honvédség ellátja az UPA sebesültjeit és betegeit.

A mindennapi gyakorlat hamarosan túlment az írásbeli megállapodás pontjain, az elvileg a VI. hadtest hadműveleti területére kötött egyezmény hatása túlterjedt a sávhatárokon. Előfordult, hogy a szovjet vonalak mögötti csapatmozgásokról az UPA tájékoztatta a magyar parancsnokságokat. Tudunk olyan esetről, hogy ukrán nemzeti partizánok szabadítottak ki a szovjet hadifogságból nemrégén elfogott, s hadifogolygyűjtőtáborba hátra még nem szállított magyar katonákat. (Az eset Nadwornán történt, ahol a magyar katonákat fogságuk első éjszakájára egy tornaterembe zárták.) Volt, hogy a harchelyzet változása miatt egyszerre kellett egy magyar és a szomszédos erdőben addig észrevétlen rejtőző UPA-zászlóaljnak állást váltania. A két parancsnok – ukrán követek útján, akik váratlanul megjelentek – egyeztette a menetvonalakat

és a menetrendeket, így a két egység egy időben, egymás alakzatainak érintése és megzavarása nélkül hajthatta végre feladatát. (Ez utóbbi esetről bővebben lehet olvasni az Ungvárott megjelent Kárpátalja 1993/4. számában.)

A Hadtörténelmi Levéltár német iratanyagában nincs nyoma, hogy a magasabb szintű német parancsnokságok jelentettek volna a magyar katonák és az ukrán nemzeti gerillák között kialakult jó viszonyról. Ez azonban nem értelmezhető úgy, mintha nem bírtak volna tudomással a Honvédség és az UPA kapcsolatairól. A már idézett visszaemlékezés tanúsága szerint volt eset, amikor német futártiszt azért kért gépkocsijára magyar zászlót és jelzéseket, mert nagyobb kiterjedésű erdőn kellett áthaladnia.

Augusztus elején, mint azt Hídvégi Lajos tartalékos hadnagytól, a német XI. hadtest alárendeltségében lévő magyar 24. gyaloghadosztály parancsnokának segédtisztjétől tudjuk, a galíciai Bisztrica völgyében, Rafailowán települt hadosztályparancsnoki harcállásponton Markóczy János vezérőrnagy parancsnokot az UPA képviselőjében a falu sztarosztája, polgári előjárója kereste fel. (Azt már csupán az érdekesség kedvéért érdemes elmesélni, hogy az idős ukrán férfi haptákba vágta magát a magyar generális előtt és tökéletes németséggel jelentkezett nála, mint egykori k. und k. őrmester.)

Megegyezésük értelmében, a június 27-i Farkas-Zubenko-egyezményen túlmenően az UPA még magyar fegyvereket és lőszeret is kapott, cserében a 24. gyalkoghadosztályhoz tartozó katonákat szabadítottak ki éjszaka a fent elmondottak szerint. Ez persze egyedi esetnek számított. Megszervezését az tette lehetővé, hogy a magyar tábornok és az ukrán sztarosztja találkozóját követően UPA-összekötő települt a magyar hadosztályparancsnok mellett. Hídvégi Lajos birtokában van egy fénykép, amelyen Markóczy vezérőrnagy együtt horgászik a Bisztricában a nemzeti egyenruhában (!) lévő ukrán összekötővel.

Július és augusztus fordulóján, amikor a magyar 1. hadsereg visszavonult az Északkeleti-Kárpátokban kiépített erődrendszerbe, az ún. Árpád-vonalba, akkor a Tatár-hágó keleti (galíciai) feljáratát a magyar honvédek és az UPA-partizánok közösen tartották a szovjet támadó csoportosítással szemben egészen addig, ameddig a magyar főerőknek sikerült visszaérkezniük az erődvonal fedezetébe. A visszavonulás során német egységek is keveredtek a magyarokkal, így a magyar bajtársaikkal vállvetve harcoló UPA-katonák – óhatatlanul – a németeket is fedezték.

Magyar felségterületre viszonylag kevés ukrán nemzeti partizán vonult vissza, az UPA zöme Ukrajna területén maradt, egy kisebb csoporttól azonban tudjuk, hogy a magyar katonákkal együtt visszavonult Magyarországra, s beszorulva a gyűrűbe részt vett Budapest védelmében.

Régi események ezek. Felidézésük mégsem érdektelen, hiszen manapság, amikor oly sokan gyűlölködnek és harcolnak egymás ellen csupán etnikai alapon, megmutatják, hogy két sokat szenvedett nép, ha akar, még háborús körülmények

között is képes az emberi kapcsolatteremtésre.

Végezetül engedjék meg, hogy felolvassam az ukrán nemzeti partizánok egyik katonai vezetője, Bogdan Zubenko vezérőrnagy 1944 kora őszen kelt, 896. számú parancsát:

„UPA FŐHADISZALLAS
11.789/44. D.Z.Dr.N.:P:D:

Mindenek felett Ukrajna!
Halál a megszállókra!

806 számú parancs

A szovjet hordók országunkban ismét megkezdték a támadást. Egyidőjűleg a német hadsereg is előretört, hogy ellenségét megsemmisítse. Hős katonáink már nem egy esetben német segítség nélkül is — nagy veszteséget okoztak az ellenség sorainban. Közben azonban egyes csoportjaink saját kezdeményezésükből német és magyar katonákat is lefegyvereztek. Ez önkényes eljárás, azért az ilyen katonákat haditörvényszék elé kell állítani.

A magyar hadsereg katonái nagy segítségünkre vannak a szovjet leverésében. Bátran elmondhatjuk, hogy ma már elértük azt a megértést, melyet katonai és politikai téren eddig nem sikerült a magyarokkal elérnünk. Nem szabad tehát esztelen harcot folytatnunk egy maroknyi földért (Kárpátalja) és ugyanakkor legszebb hazánkat — Franciaországnál is nagyobb területet — Moszkvának átengedni. Haladéktalanul fel kell hívni katonáink figyelmét Nagy Ukrajna és Magyarország együttműködésének lehetőségeire. Aki ezt nem tudja, vagy nem akarja megérteni, az nem alkalmas arra, hogy tagja legyen felszabadító akciónknak. Nekünk jó szomszédi viszonyt kell tartanunk Magyarországgal. Nekünk nincsen semmiféle területi követelésünk Magyarországgal szemben és ezért akarunk vele jó szomszédi viszonyban lenni. A magyarok megismerték fegyverünk értékét és szükség esetén szívesen lesznek segítségünkre. Aki arra törekszik, hogy ezt a jó viszonyt megrontsa, azt a felszabadító hadsereg sorából ki kell vetnünk. Az ilyen katonát halálra kell ítélni, mert nem lehet sorainkban olyan egyén, aki felszabadító hadseregünk vezérkarának parancsait nem teljesíti. Ne tegyetek olyasmít, ami nekünk kárt okoz.

Eljen a szomszédokkal való megértés! Halál az imperialistákra!

ZUZ. Ukrán felkelő hadsereg harc csoportjának főparancsnoka:

ZUBENKO BOGDAN tábornok sk.“

Dupka György
(Ungvár, Ukrajna)

A MAGYAROK SZTÁLINI DEPORTÁCIÓJA

A Kárpátalján lévő szolyvai hadifogoly- és internált személyek szovjet táboráról utóbbi időben felfedezett dokumentális anyagok hozzájárulnak ahhoz, hogy mélyebben feltárják a sztálini totalitáris rezsim és hadi időszak számos tragédiájának egyikét, mikor a szovjet katonák már Európába léptek és közeledett a második világháború vége.

60 éve múlt annak, hogy a kárpátaljai magyarok és németek életében tragikus események kezdődtek, mikor a 4-ik Ukrán front főparancsnoksága az NKVD katonáinak bevonásával és a helyi hatalmi szervek közvetlen részvételével, rövid idejű felújítási munkálatok és a hátország megtisztítása ürügyével az összes magyar és német férfit 18 éves kortól 50-ig feltartóztatták és a hadifoglyok részére fenntartott táborokba elkülönítették.

A szovjet hadifogoly- és internáltak tábora, mely hat más tábor rendszeréhez és a Sztárij Számborban lévő bázistáborhoz tartozott, - a szovjet elkülönítési gyakorlatnak különleges oldala, amelyben a fennálló rezsim így semmisíti meg ellenségeit. Ennek a tábornak a sajátossága (hivatalosan úgy nevezték mint a HFGYT-2, vagyis a hadifoglyok 2-s számú gyűjtőtábora) abban rejlett, hogy az itteni, egyszerre 12 ezer ember tartózkodására felszerelt barakkoknak-sírhelyeknek a foglyai a hadifoglyok mellett álltak, civil személyek, 18-tól 50 éves korig lévő férfiak, akiket mint „hadköteleseket” különítették el, a negyedik Ukrán front Haditanácsának 0036 számú, 1944 november 13-n kelt Rendeletével és a kárpátaljai lakosság körében jól ismert katonai parancsnok 2-s számú, ugyanazon év november 14-n kelt parancsával, melyek előírták a férfiak felkutatását, regisztrálását és begyűjtését a jelenlegi Kárpátontúli területen és Magyarország közel fekvő területein, Romániában és Csehszlovákiában, háromnapos újjáépítéseken történő felhasználásuk ürügyével.

A 4-ik Ukrán front háttérvédelmére rendelt NKVD katonák parancsnokának összefoglaló jelentése azt igazolja, hogy 1944. november 18-tól december 16-ig az NKVD katonái 22951 embert tartóztattak fel és irányítottak a hadifogoly gyűjtőhelyekre (HGY). Ebből 14202 katonák, őrmesterek és tisztek, akik a „háttér lakott településein laktak” és 8564 magyar és német nemzetiségű férfiember, „hadkötelesek”, 18-tól 50 éves korig.

Az NKVD katonák december 13-14-én, mint külön katonai akciót hajtottak végre Kárpátalján, pótlólagosan a „18-tól 50 éves korig lévő német férfiemberek kivonásának hadműveletét a Szolyvai, Munkácsi, Ilosvai, Szőlősi, Huszti, Rahói körzetekben”, minek következtében „299 embert vontak ki és irányítottak a ha-

difoglyok gyűjtőpontjaira”.

Egyelőre még nem tisztázott, miért lettek a civil személyek, mégha „hadkötelesek” is, internálva az említett időszakban és a hadifoglyokkal együtt elhelyezve. De a levéltári anyagok – azoknak az űrlapjai, akiket hadifogolyként tartottak nyilván, az ő leveleik és visszaemlékezéseik jogot adnak arra, hogy előzetes következtetést vonjunk le, a hadifoglyoknak legtöbbször, Kárpátalja szülöttei, valójában ugyanolyan civil személyek voltak, akiket sürgősen behívtak a visszavonuló magyar és német hadseregbe és attól függően, hogy a frontvonal milyen távolságra volt állandó lakhelyükhöz, otthagyták a katonák sorait és hazamentek.

Ennek egyenes bizonyítéka az a tény, hogy a Szolyvai táborban, mind a „hadifoglyok” elkülönítése, úgy az „internáltak” elkülönítése is 1944. november 18-án kezdődött, gyakorlatilag egy hónappal azután, hogy a szovjet katonák Kárpátaljára léptek. Emellett ezeknek a személyeknek az elkülönítési folyamata, mint az okmányokból is látni lehet, nem volt kapcsolatban az internáltak részéről valamilyen ellenséges megnyilvánulással a szovjet katonákkal és adminisztratív rezsimmal szemben. Gyakorlatilag egyikőjük sem rejtőzködött, nyíltan élt családjuk körében, önkéntesen jelentkeztek a gyűjtőpontokon, nem próbáltak megszökni, mikor Szolyvára kísérték őket. Nagyon sok zárt oldal maradt még meg a Szolyvai tábor történetében. Elsősorban, nincsenek tisztázva az internálás okai.

Ha ez nem a magyar és német lakosság népiirtása, amit a szovjet rezsim számtalanszor alkalmazott a vele szemben álló és ellene harcoló ország katonai szolgálatot teljesítőivel és a lakosság más kategóriáival szemben, akiket szövetségeseiknek tartottak, nincsenek tisztázva az összes körülmények, amelyek a hadifogoly- és internált civil személyek táborában a fogvatartottak ezreinek a pusztulásához vezettek. Nem tudni többek között, hogy a tábor lakosai nagyobbik felének, ahogy erről a levéltári anyagok tanúskodnak, 1944. december közepére már nem volt cipőjük vagy felsőruhájuk (mégpedig téli feltételek mellett, a gyakorlatilag fűtetlen barakkokban).

Miért irányították a Szolyvai táborból gyalogosan és vonatokon a teljesen beteg foglyok szakaszait, akik nyilvánvalóan halálra voltak ítélve. Miért maradtak napokra a hadifoglyok és az internáltak élelem nélkül, mikor az élelmiszertartalékok szükséges mennyiségben voltak, amit az NKVD hivatalbeli bizottságainak ellenőrzése abban az időben tanúsított. Miért még az olyan ismert sztálini kezes Melisz L. vezérezredes (abban az időben a 4-ik Ukrán front Haditanácsának a tagja) is, aki sosem titkolta kegyetlen hozzáállását az ellenféllel szemben, 1945. januárjában a hadifoglyok és internált személyek járványos betegségtől és éhségtől történő tömeges pusztulása után nemzeti összetételük iránt érdeklődött és segített több személy kiszabadításában?

Miért folytatják mindeddig a megyei szintű hivatalnokok, akik ma is élnek és virúlnak olyan forrón bizonygatni, - hogy nem is voltak internáltak, mint olyanok, csak hadifoglyok voltak és az uralkodó magyar rezsim kiszolgálói.

Miért nem izgatják őket a levéltári anyagok, amelyek bizonyítják ezeket a tényeket?

Mélyen tiszteljük a vidék magyar lakossága 1944-45-ben és az utána következő években, a szovjet táborokban elpusztult ártatlan áldozatainak az emlékét, mély együttérzésünket és jóakaratomkat fejezzük ki az életben maradt foglyoknak és az elpusztultak családjainak.

És ezzel együtt, megint feltesszük a kérdést az állam vezetőinek és Ukrajna Legfelső Tanácsának, fogadják el a törvényt a „Politikai üldöztetés áldozatainak rehabilitációjáról Ukrajnában”, vagyis törvényhozási szinten reagáljanak Kárpátalja 1944-1945-ben tortúrát szenvedett magyar és német nemzeti kisebbségének rehabilitációjával kapcsolatos kérdésre.

Többek között adják meg nekik a Nagy Honvédő Háború veteránjait megillető összes kedvezményt.

Ezzel kapcsolatban minden oldalról támogatjuk Gajdos István (az Ukrán Legfelső Tanács képviselőjét, az ULT Emberjogi, Nemzeti Kisebbségi és Nemzetközi Kapcsolatok Kérdésével Foglalkozó Bizottság titkárának) törvény kezdeményezését a fentemlített kérdésben.

Ennek a javaslatnak megvalósításához az első lépés a nemzeti kisebbségek jogai védelmének ügyében tett aláírásgyűjtés.

*Dmitro Tkacs
(Kijev, Ukrajna)*

AZ UKRÁN-MAGYAR ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATOK KIALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSÁGAI

Magyarország a demokratikus társadalom kiépítésének kezdetétől rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a jószomszédi kapcsolatoknak. Ami teljesen logikus, mivel a szomszédokkal kialakított kapcsolatok biztosítják elsősorban azokat a külpolitikai feltételeket, melyek nagymértékben befolyásolják a határ menti régiók békéjét és stabilitását, valamint az adott ország belső fejlődését és akadálytalan kapcsolattartását a külvilággal. Ukrajna számára a független állam kialakulásának első lépéseitől kezdve rendkívül fontos volt a baráti, jószomszédi kapcsolatok kialakítása kivétel nélkül mindegyik határ menti országgal. Abban az időben az ilyen együttműködéshez a magyarok voltak a legjobban felkészülve. És erre a következő tényezők voltak hatással.

Magyarország hosszú időn keresztül szenvedett keleti szomszédjától. A birodalom, – akár orosz, akár szovjet, – mindig fenyegette Magyarország államiségét. A magyarok történelmi emlékezetéből semmi nem tudja kitörölni Oroszország szerepét az 1848-as forradalom elfojtásában, valamint a Szovjetunió szerepét az 1956-os forradalom szétzúzásában. Ezért, amikor megcsillant a reménye annak, hogy a keleti határon a birodalom átengedheti helyét Ukrajnának, egy olyan államnak, amelyik a demokratikus, európai fejlődés útját választja, akkor természetes dolog volt, hogy a magyarok minden erejükkel azon voltak, hogy segítsék ezt az átalakulást.

A magyar politikusok és a lakosság többségében tudatosult az, hogy a mai európai realitások között nem lehet számítani arra, hogy Magyarország visszazserezheti a trianoni békeszerződés következtében elveszített területeit. Ezért a magyar nemzet újraegyesülésének csakis egy útja lehetséges, mégpedig a nemzeti hagyományok megőrzésén alapuló nyelvi, kulturális egyesülés. Ezért Ukrajnát, amelynek a területén több mint 160 ezer magyar ember él, olyan országnak nyilvánították, ahol a magyarok szellemi egyesülésének feltételei adóttak. A magyarok nem véletlenül elsőként éppen Ukrajnával írták alá a Nemzeti Kisebbségek Jogainak Biztosításáról szóló Nyilatkozatot és alakították meg a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításával foglalkozó magyar-ukrán vegyes bizottságot, amely immár majdnem tizennégy éve sikeresen működik.

Ukrajna Magyarországhoz hasonlóan posztszocialista ország, amely a piacgazdaságon alapuló demokratikus társadalom felépítését tűzte ki céljául. Természetesen a közös cél jól szolgálja az együttműködést. Mindkét ország kinyilvánította csatlakozási szándékát az európai és euróatlanti struktúrákhoz. Magyarország már jelentős eredményeket ért el ezen az úton és állandó segítséget nyújt Ukrajna euróatlanti törekvéseihez.

Geopolitikai tényező. A szomszédos Ukrajna és Magyarország a Közép- és Kelet-Európai országok régiójához tartozik. Közös biztonsági érdekeik folytán - a katonai szférától kezdve egészen a környezetvédelemig - szorosan kötődnek egymáshoz. Mindkét ország gazdaság-fejlesztési koncepciójában fontos helyet foglal el az európai úthálózati rendszerekhez – autópályák, vasutak, víziutak - való csatlakozás kérdése.

A szocialista érában mindkét ország gazdasága kölcsönösen függött egymástól. De annak ellenére, hogy a KGST feloszlása után Magyarország átváltott a nyugati országokkal történő gazdasági együttműködésre, Ukrajna a magyarok számára eléggé vonzó partner maradt. Hagyományosan fejlődik a határ menti régiók együttműködése.

A két ország történelmi múltját nem terhelik megoldatlan kérdések és konfliktusok. A kölcsönös kapcsolatok a jelenben is meglehetősen felhőtlenül fejlődnek.

A legtöbb bonyolult nemzetközi kérdésben Ukrajna és Magyarország álláspontja gyakorlatilag egyezik vagy nagyon közelit egymáshoz. Ez lehetőséget nyújt mindkét ország külügyminisztériumának arra, hogy a nemzetközi, illetve a regionális

szervezetekben egyeztetett irányvonalat kövessenek.

Ennek köszönhetően, a két ország kiegyensúlyozott, koordinált és célirányos külpolitikai tevékenységének eredményeként a 90-s évek folyamán Ukrajnának és Magyarországnak sikerült kialakítani egy egységes, kölcsönösen kedvező partneri és jószomszédi kapcsolatrendszert. Ez magába foglalja a különböző területeken elindított ukrán-magyar együttműködési folyamatok összességét, melyeknek a megvalósítására úgy a kétoldalú kapcsolatok szintjén, mint nemzetközi viszonylatban kidolgozták országaink egyeztetett tevékenységének hathatós mechanizmusát.

Az ukrán-magyar kapcsolatok újkori történelmének kialakulása a nemzetközi kapcsolatok rendszerének gyökeres átalakításával kapcsolatos, melynek meghatározó geostratégiai tényezője a Szovjetunió széthullása volt. Véleményünk szerint, a két állam közötti kapcsolatok kialakulása és fejlődése azoknak a feladatoknak az összességétől függött, melyeket az élet állított különböző korszakokban Ukrajna és Magyarország elé. Ezen kritériumok alapján a jelenlegi ukrán-magyar kapcsolatok fejlődése három szakaszra osztható.

Az első 1989. közepétől 1992. március 24-ig tartott. Ez a korszak kapcsolatos Magyarország magas fokú érdekelttségével az ukrán függetlenségi folyamatban. Az ukrán-magyar kapcsolatok kialakulásának története 1989. végétől veszi kezdetét, a J. Olenyenko művelődésügyi miniszter vezette ukrán küldöttség magyarországi látogatásával. Ukrajna újkori történelmében a két ország között első ízben ennek a látogatásnak a során írtak alá együttműködési jegyzőkönyvet a kultúra területén. Érdekes módon a Szovjetunió Nagykövetsége, melynek élén abban az időben Iván Aboimov állt, nem fordított kellő figyelmet erre a - amint ez később beigazolódtott - jelentős magyar lépésre. Valamivel komolyabban viszonyultak a szovjet diplomaták az ukrán külügyi delegáció 1990. augusztusi budapesti látogatásához Anatolij Zlenko miniszterrel az élén. A delegációt Magyarországon a legmagasabb szinten fogadták. Találkozott Göncz Árpád államelnökkel, Antall József miniszterelnökkel, Jeszenszky Géza külügyminiszterrel. A magyarok már ekkor kinyilvánították, hogy támogatják Ukrajna függetlenségi törekvéseit és készek megadni bármilyen segítséget ezen a téren.

1990. szeptemberében Magyarország elnöke, Göncz Árpád tett hivatalos látogatást Ukrajnába. A szomszédos ország államfőjének célirányos látogatása volt ez. Az ukrán vezetőkkel, parlamenti képviselőkkel történt tárgyalások baráti, konstruktív légkörben zajlottak.

Ukrajna és Magyarország kétoldalú kapcsolatában áttörést jelentett az USzSzk Legfelső Tanácsa elnökének, Leonyid Kravcsuknak magyarországi látogatása (1991. május 30. - június 1.), amikor kilenc kétoldalú okmány került aláírásra, amelyek az ukrán-magyar együttműködési szerződések jogi bázisának alapját képezték. Ezek többek között, az ukrán-magyar alapszerződés megkötéséről szóló szándéknyilatkozat, a konzuli egyezmény, a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítá-

sával kapcsolatos együttműködési elvekről szóló nyilatkozat. Az első két okmány lényegében de jure független államnak ismerte el Ukrajnát.

A Legfelső Tanács Elnökének hivatalos látogatását, melyre először került sor az újkori ukrán történelemben, bonyolult tárgyalási folyamat előzte meg. Az Alkotmány értelmében az USzSzk-nak jogában állt önálló külpolitikai tevékenységet folytatnia, azonban a független állam jeleinek többségével, - mint például, nemzetközileg elismert államhatár, állampolgárság, saját személyi igazolvány, diplomáciai képviselők, hadsereg, stb., - nem rendelkezett.

Ez rendkívül megnehezítette a tárgyalások menetét, különösen a konzuli egyezmény vagy az ukrán-magyar alapszerződésről szóló szándé nyilatkozat esetében. Azonkívül, Aboimov, akkori magyarországi szovjet nagykövet esztelen nyomást gyakorolt az ukrán delegációra. Ez az ismert misszióvezető, aki meglehetősen nyers modorban érintkezett úgy a magyar, mint a szovjet diplomatákkal, mindent megtett annak érdekében, hogy az elfogadott okmányok egyikébe se kerüljön olyan kitétel, ami de facto Ukrajna független állami mivoltára utalna.

Azonban minden olyan kísérlet, amely az ukrán-magyar kapcsolatok megalapozását akadályozta volna hiábavalónak bizonyult. Már maga a legfelső szintű ukrán küldöttség magyarországi látogatásának ténye, az államelnökkel, miniszterelnökkel, az Országgyűlés elnökével történt tárgyalások, az aláírt okmányok mind azt jelezték, hogy a magyarok még a Szovjetunió fennállása idején de facto elismerték államunk függetlenségét.

1991. elején olyan esemény történt, amely szintén meghatározó lett a fiatal ukrán diplomácia létrejöttében. Közvetlenül a népszavazás eredményének kihirdetése után Budapest diplomáciai kapcsolatot létesít Ukrajnával, december 6-án pedig Antall József miniszterelnök vezetésével magyar kormányküldöttség látogat Kijevbe. A Mária Palotában ünnepélyes keretek között került sor A Jószomszédi és Együttműködési Alapokról szóló Egyezmény aláírására (2). Ez volt az első magas szintű okmány, amit Ukrajna aláírt. Ugyanezen a napon Kijevben megnyílt Magyarország Nagykövetsége, amely szintén első volt a külföldi diplomáciai képviselők között.

Visszatérve az alapszerződéshez meg kell jegyezni, hogy ebben az okmányban rögzítették azt a fontos tételt, hogy a feleknek nincs és a jövőben sem lesz területi követelése egymással szemben. A későbbiekben, a törvénybe iktatás során az Egyezménynek éppen ez a része váltott ki háromnapos vitát a Magyar Köztársaság Országgyűlésében. A parlament az ellenzék, elsősorban a Független Kisgazdapárt erős ellenállása ellenére is ratifikálta ezt az okmányt.

A vitát kiváltó ok az volt, hogy az ellenzék véleménye szerint ez a pont örökre megfosztotta a magyarokat azon területek visszaszerzésének lehetőségétől, amelyek a Trianoni Békeszerződés megkötéséig a tulajdonukban voltak. A jobboldaliakat különösen az ingerelte, hogy az Egyezményben rögzítve volt, hogy „...a jövőben sem lesz”. Alapvetően azzal érveltek, hogy a nemzetközi jogi okmányokban nincs

jövő idő. Azonban a képviselők többségének józan döntése folytán az Egyezmény életbe lépett.

Szeretném megjegyezni azonban, hogy a Budapesti Ukrán Nagykövetség működése és a megfelelő ukrán diplomaták jelenléte nélkül semmissé váltak volna a két ország együttműködésének aktivizálódásához fűzött remények, annak ellenére, hogy a magas szintű magyar küldöttség látogatása és az aláírt okmányok megte-remtették a feltételeit az ukrán-magyar kapcsolatok további fejlődésének. Kijev érzékelve a helyzet komolyságát 1992. januárjában kinevezi Ukrajna ideiglenes ügyvivőjét Magyarországon. 1992. március 24-én Magyarországon ünnepélyes keretek között megnyílt Ukrajna Nagykövetsége, amely az ország első külföldi diplomáciai képviselője lett. Tíz év múlva Leonyid Kucsma, Ukrajna elnöke a Nagykövetség munkatársainak küldött üdvözlő táviratában a következőket írta: „Őszintén köszöntöm Önöket az ukrán diplomácia jelentős jubileumi dátuma, a független Ukrajna első külföldi nagykövetsége megnyitásának 10-ik évfordulója alkalmából. Meg vagyok győződve arról, hogy a Nagykövetség, amely nagy tapasztalatot szerzett Ukrajna nemzeti érdekeinek biztosítása terén, a továbbiakban is méltón fogja képviselni államunkat a nemzetközi szinten”

A második korszak 1992. áprilisától 1999. márciusáig tartott. Ezt az időszakot a különböző területeken létrejött ukrán-magyar kapcsolatok dinamikus fejlődése és azok konkrét tartalommal történő feltöltése jellemezte. Véleményünk szerint ennek az időszaknak a végét Magyarország NATO csatlakozása és a közép-kelet európai régióban kialakult új geopolitikai helyzet jelentette.

A 90-es években a politikai életben az ukrán-magyar kapcsolatok eléggé dinamikus módon fejlődtek. 1993. februárjában Magyarországra látogatott Ukrajna elnöke, Leonyid Kravcsuk, amikor is új egyezmény-csomagot írtak alá, amelyben kijelölték a két ország közötti együttműködés fejlesztésének elsőbbséget élvező irányait. Ezek között olyan egyezmények voltak, mint a gazdasági, tudományos-műszaki és termelési együttműködésről szóló, az egyének államhatáron történő átadásáról-átvételéről szóló, a határátkelőkről szóló, a határmenti megyékben élő állampolgárok egyszerűsített határátkelését szabályozó.

1995. májusában Ukrajnába hivatalos látogatást tett Horn Gyula, Magyarország miniszterelnöke, 1996. novemberében pedig Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke, 1997. novemberében Valerij Pusztovojtenko, ukrán miniszterelnök magyarországi látogatása alatt körvonalazták Ukrajna és Magyarország politikai és gazdasági együttműködésének továbbfejlesztési terveit (5). 1998. októberében került sor Leonyid Kucsma ukrán elnök hivatalos magyarországi látogatására.

Rendszeresek voltak a parlamenti kapcsolatok is. 1994. szeptemberében, az Olekszander Moroz vezette ukrán parlamenti küldöttség magyarországi tartózkodása alatt írták alá az Ukrán Legfelső Tanács és a Magyar Köztársaság Országgyűlése közötti Együttműködési Egyezményt (6). Ennek az Egyezménynek köszönhetően

az Ukrán Legfelső Tanács és a Magyar Országgyűlés közötti kapcsolatok rendszeressé váltak. Mindkét parlamentben képviselőcsoportok alakultak, Ukrajna-Magyarország, ill. Magyarország-Ukrajna névvel, megalakultak a nemzeti kisebbségek jogainak kérdésével és a gazdasági együttműködéssel foglalkozó ukrán-magyar parlamenti szekciók. Állandósult a törvényhozási okmányok szövegének cseréje, a magyar fél számítógépes felszerelést ajándékozott a Legfelső Tanácsnak.

A második szakaszban gyümölcsözőek voltak a két külügyminisztérium közötti kapcsolatok is. Még 1991. szeptemberében aláírták a külügyminisztériumok közötti konzultációkról szóló jegyzőkönyvet. Ez az okmány biztos alapot teremtett a két ország külpolitikai intézményei közötti együttműködéshez. Minden évben sor kerül cserelátogatásokra miniszteri, miniszterhelyettesi, főosztályvezetői szinten.

Az ukrán-magyar együttműködés harmadik szakasza 1999. márciusában kezdődött és 2004. májusában ért véget. Ennek a korszaknak a kezdete Magyarország NATO csatlakozásával kapcsolatos, a vége pedig az országnak az Európai Unió-ba való belépésével. Ennek jellemző vonásai elsősorban abban nyilvánulnak meg, hogy a magyarok megpróbálták felülvizsgálni az ukrán-magyar kapcsolatok állapotát az ország szövetséges és uniós tagságának megfelelően.

1999-ben politikai téren az ukrán-magyar kapcsolatok az előző évekhez viszonyítva némileg lassabban fejlődtek. 1999. májusában Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke részt vett a Közép-Európai államok vezetőinek hatodik, nem hivatalos találkozásának munkájában Lembergben, ahol sor került a magyar elnök és Leonyid Kucsma ukrán elnök közötti tárgyalásra és véleménycserére. 1999. szeptemberében Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke részt vett a Jaltában tartott, Balti-Fekete-tengeri együttműködés: a XXI század egységes Európájába választóvonalak nélkül elnevezésű nemzetközi konferencia munkájában.

2000. februárjában Orbán Viktor, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke hivatalos látogatást tett Ukrajnába, ahol fogadta őt Ukrajna elnöke, Leonyid Kucsma. A Viktor Juscsenko ukrán miniszterelnökkel történt tárgyalása során a két ország közötti kereskedelmi-gazdasági együttműködés bővítéséről volt szó. Megegyeztek abban, hogy aktivizálják az ukrán-magyar kereskedelmi-gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés kérdéseivel foglalkozó bizottság munkáját, rendszeresítik az üzleti körök találkozóit, üzleti fórumok szervezését.

2001. április 9-én Ungváron létrejött az ukrán és a magyar miniszterelnök munkatalálkozója azzal a céllal, hogy felmérjék a Kárpátalján márciusban történt árvíz következményeit. Figyelembe véve a hatékony intézkedések szükségességét az árvizek elleni harcban, a találkozó eredményeként aláírtak egy közös nyilatkozatot és a munkatalálkozó jegyzőkönyvét.

2001. augusztusában Anatolij Kinah ukrán miniszterelnök tett hivatalos látogatást Budapestre, 2002. februárjában pedig Mádl Ferenc, Magyarország elnöke Ukrajnába. A Leonyid Kucsma, ukrán elnökkel történt találkozáson megvitatták a

kétoldalú kapcsolatok egész rendszerét. A magyar állam vezetője a tárgyalások során különleges hangsúlyt fektetett a két országban élő nemzeti kisebbségek helyzetére. A látogatás eredményeként a következő dokumentumokat írták alá: közös ukrán-magyar árvízvédelmi koncepció, kormányközi egyezmény az egyszerűsített ukrán-magyar határátlépésről, valamint ratifikációs oklevelet cseréltek a kölcsönös jogsegélyről szóló egyezménnyel kapcsolatban. 2003. áprilisában, az Athénban megtartott EU csúcstalálkozó alatt Leonyid Kucsma ukrán elnök találkozott Medgyessy Péter magyar miniszterelnökkel.

2003. májusában Ukrajnába látogatott a Magyar Országgyűlés küldöttsége Szili Katalin házelnökkel az élén, ami a kétoldalú együttműködés parlamenti dimenzióját bővítette. A felek egyetértettek abban, hogy élénkíteni kell a parlamenti bizottságok közötti együttműködést, különösen az európai integráció, valamint a nemzetközi kapcsolatok kérdésével foglalkozó bizottságokat illetően. Szili Katalin javasolta, hogy készítsék el a kölcsönös kapcsolatok hosszú lejáratú stratégiáját, amelyik magába foglalná a kétoldalú együttműködés aspektusait minden szférában.

2000. áprilisában Borisz Taraszjuk ukrán külügyminiszter tett hivatalos látogatást a Magyar Köztársaságba, aki a tiszai árvíz sújtotta vidéken találkozott Orbán Viktor miniszterelnökkel. Ennek a látogatásnak a keretében szakértői szinten konzultációt tartottak az ukrán-magyar kereskedelmi-gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés kérdéseivel foglalkozó vegyes bizottság soron következő ülése előkészítésének céljából.

2001. áprilisában Martonyi János a Magyar Köztársaság külügyminisztere érkezett hivatalos látogatásra Ukrajnába, ahol jegyzőkönyvet írtak alá Ukrajna és Magyarország külügyminisztériumai közötti együttműködésről. A tárgyalások során különös figyelmet fordítottak a kétoldalú kapcsolatok gazdasági összetevőjére, a határmenti és a regionális együttműködés élénkítésének szükségességét hangsúlyozva. 2003. februárjában Anatolij Zlenko ukrán külügyminiszter magyarországi munkalátogatása következett, amelynek során a miniszter részt vett a Kárpátok-Eurorégió Tanácsának ülésén és tárgyalást folytatott Kovács László külügyminiszterrel. A találkozón a magyar fél elsőként javasolta, hogy hozzák létre Ukrajna és a visegrádi négyek részvételével működő európai integrációs kérdésekkel foglalkozó Egyeztető Tanácsot. Ennek a kezdeményezésnek a megvalósítása lehetőséget nyújtott a kölcsönös konzultációk mechanizmusának kialakítására, valamint arra, hogy Ukrajna európai integrációs tapasztalatot szerezzen.

Rendszeresen folynak a két ország képviselőinek konzultációi az ENSZ keretein belül is.

Magyarország lényeges segítséget nyújtott Ukrajnának az Európai Tanácshoz történő csatlakozás idején. Így például, az Európai Tanácsban felszólaló Német Zsolt országgyűlési képviselő, az Ukrajnáról szóló beszámolójában nemcsak támogatta a kérdés pozitív elbírálását, hanem aktív munkát folytatott a többi jelentésvető között,

hogy meggyőzze őket, országunk támogatásának fontosságáról.

Az Ukrajna – V-4 formátumú Egyeztető Tanács létrehozásával kapcsolatos magyar javaslat folytatásaként a visegrádi négyek államfőinek Szlovákiában megtartott 2003. júniusi találkozására meghívták Viktor Janukovics ukrán miniszterelnököt. A találkozó eredményeként az elnökök nyilatkozatot fogadtak el, melyben kijelentették, hogy a visegrádi négyek országai az EU csatlakozás után készek az Ukrajnával való együttműködésre, 4+1-es formában. Magyarország álláspontja Ukrajnának a CEFTA-hoz történő csatlakozását illetően változatlan és ez országunk WTO-s csatlakozásától függ.

Ukrajna és Magyarország szorosan együttműködik a Közép-Európai Kezdeményezés (KEK) keretein belül is.

Az elmúlt évek tárgyalási folyamata során mindkét fél kifejezésre juttatta a kétoldalú kapcsolatokban és a nemzetközi életben előforduló számos probléma megoldásához való hozzáállásának hasonlóságát illetve közelségét.

Ezzel együtt az utóbbi időben, az Ukrajnával kapcsolatos magyar külpolitika figyelve alapvetően a határmenti együttműködésre, valamint az Ukrajnában élő magyar nemzeti kisebbség jogvédelmének biztosítására összpontosult. Meg kell említeni Magyarországnak bizonyos passzivitását az egyéb irányú együttműködés fejlesztését illetően.

2003. októberében Ukrajna és Magyarország egyezményt írt alá állampolgáraik kölcsönös utazásaival kapcsolatban, melynek értelmében november 1-től Magyarország az ukrán állampolgárok részére bevezette az ingyenes és több beutazásra érvényes vízumot, Ukrajna pedig a maga részéről vízummentességet biztosított a magyaroknak.

A katonai és haditechnikai együttműködés terén a két ország kapcsolatát a régió stabilitását garantáló tényezőnek tartják, ez a kapcsolat az Ukrán Honvédelmi Minisztérium és a Magyar Honvédelmi Minisztérium közötti együttműködési program szerint épül. Figyelembe véve azt, hogy a Magyar Fegyveres Erőknek NATO szabványok alapján történő átalakítása miatt elkezdett műszaki modernizáció legalább még 2010-ig eltart, az ukrán hadiipari komplexumnak lehetősége nyílt arra, hogy részt vegyen az elavult haditechnikai berendezés lecserélésének programjában.

Tovább mélyülnek a kétoldalú kapcsolatok a bűnüldözés, valamint a határvédelem terén, javul az együttműködés a jogsegélynyújtási és a szervezett bűnözés elleni harc kérdésében. A szervezett bűnözés elleni harcban az együttműködés súlypontja a tapasztalatcsere szintjéről a bűnmegelőzés, felderítés és nyomozás kérdéseiben való gyakorlati lépések megvalósításának területére helyeződik át. Élénkült az együttműködés a bűnügyek felderítésékor igénybe vett jogi segélynyújtás terén, hatékonyan működik a két ország ügyészségeinek megkeresése esetén alkalmazott kölcsönös támogatási és segélynyújtási mechanizmus.

Az 1995. április 4-én aláírt Egyezmény, valamint a kultúra, oktatás és tudomány

területén megkötött egyéb együttműködési megállapodások alapján, a két ország felsőoktatási intézményeinek kapcsolatrendszerén belül állandó jelleggel működik az előadók és diákok cseréjének rendszere. A Budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemen ukrán irodalmi tanszéket nyitottak, a Szegedi Tudományegyetemen ukrainisztikát oktatnak.

Magyarország Ukrajna hagyományos gazdasági és kereskedelmi partnere. Évente közel kétezer magyar vállalat köt kereskedelmi szerződést az ukrán partnerekkel. Majdnem 280 magyar cég több mint négy éve dolgozik az ukrán piacon. Ukrajna árucsereforgalmában Magyarország a világ összes országai között a 10. helyet foglalja el, Európában pedig a hetediket.

A legújabb kori ukrán-magyar kapcsolatok történetét elemezve nem árt hangsúlyozni, hogy a kétoldalú kapcsolatok valóban megközelítették az adott történelmi körülmények között elérhető legmagasabb szintet, ami a jószomszédsági és barátsági kapcsolatokat, valamint és kölcsönösen előnyös együttműködést illeti. A 90-s években kezdődő ukrán-magyar együttműködés cáfolhatatlan pozitívumai és eredményei közé tartozik az, hogy minden szinten létrejött az államközi kapcsolatok állandó rendszere. Ide sorolhatók többek között, az államelnökök, kormányfők, parlamentek, minisztériumok, intézmények közötti rendszeres tárgyalások, valamint a helyi önkormányzatok és a társadalmi szervezetek vezetőinek, ill. az értelmiség képviselőinek találkozói.

A Magyar Köztársasággal fenntartott kapcsolatokban követendő ukrán érdekvénesítő magatartás szempontjából a legfontosabb feladatok: a dinamikusan fejlődő magas szintű ukrán-magyar párbeszéd folytatása; az európai integrációs kérdésekkel kapcsolatos egyeztetések további aktivizálása, Magyarország következetes és tényleges támogatásának biztosítása Ukrajna euróintegrációs és euróatlanti törekvéseihez; szakértői tárgyalások kezdeményezése a kétoldalú szerződésjogi bázis felülvizsgálatára és annak rendezésére az EU normáknak és követelményeknek megfelelően; a régiók közötti és a határmenti együttműködés fejlesztésének élénkítése, többek között a Kárpátok Eurórégió keretein belül; az ukrán-magyar árucsereforgalom fokozatos növelésének biztosítása, a kialakult pozitív tendenciák megőrzése, a két ország közötti korlátozások mechanizmusának szabályozása; szorosabbá tenni az együttműködést a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása terén; hatékonyabb információs tevékenység kifejtése, valamint a pozitív Ukrajna-kép kialakításának továbbformálása a magyar társadalomban.

1. *Стан та перспективи розвитку українсько-угорських стосунків. Аналітична довідка. Поточний архів МЗС України.* – 15. 05. 2000 р. – 6.5/3-1198-113.-6 с.

2. *Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) – К., Альтернативи, 2001.-704 с.*

3. *Вітальний* лист Президента України Л. Д. Кучми із нагоди десятиріччя створення Посольства України в УР.//Поточний архів МЗС України. – 1.03.2002 р.- 613/61311 – 147 – 757 - 1 с.

4. *Будапешт*:наближається весна//Голос України. – 1993.- 02 берез.

5. *Головна* тема . економічне співробітництво//Урядовий кур'єр. – 1997. – 13 листоп.

6. *Україна* – стратегічний партнер.//Голос України. – 1994. – 01 жовтня.

7. *Népszabadság*. – 2000. – Február, 26.

8. *Интерв'ю* Голови Державних Зборів Угорщини К. Сілі//Голос України. – 2003. – 07 травня.

Yurii Mushka
(*Kijev, Ukrajna*)

EUROINTEGRÁCIÓS KIHÍVÁSOK AZ UKRÁN-MAGYAR GAZDASÁGI KAPCSOLATOKBAN

Az elmúlt és folyó évben Ukrajnában és Magyarországon lényeges változások következtek be, amelyek alapjaiban meghatározzák ezen országok közeli és távlati fejlődését, illetve kihatással vannak a két ország együttműködési irányvonalaira.

Az első – Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz, mely többek között az európai jogrend dominanciáját jelenti az ukrán-magyar kétoldalú kapcsolatokban, valamint azt, hogy az ukrán- magyar határszakasz egyben az EU külső harára is, és természetesen azt is, hogy Ukrajna az EU-val határos ország lett.

A másik esemény – az Ukrainai belpolitikával kapcsolatos, történetesen a 2004-ik évi november-decemberi államelnök választás eredményeként az ország új vezetése által meghirdetett egyértelmű eurointegrációs törekvés.

Mint ismeretes, ez utóbbi figyelembevételével öltött végleges formát és került aláírásra az EU – Ukrajna Akcióterv, valamint lettek elfogadva az EU új szomszédságpolitikáját meghatározó irányelvek, melyek az elkövetkező évekre meghatározzák a felek együttműködésének kereteit és irányait. E dokumentumok, többek között a felek közötti kereskedelem fokozatos optimalizációját, Ukrajnának az EU számos fejlesztési programjába való bevonását irányozzák elő.

Megjegyzendő, hogy Ukrajna és Magyarország földrajzilag szomszédos elhelyezkedése, a történelmileg kialakult kiváló politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatok a hagyományos kétoldalú kapcsolatok fejlesztésén túlmenően kiváló

alapokat biztosítanak ahhoz, hogy a két ország közötti kapcsolatok meghatározó, pozitív tényezőjévé váljanak az Ukrán – EU kapcsolatrendszer továbbfejlesztésének. Mivel, e kapcsolatok fejlesztésének célja Ukrajna külpolitikai stratégiája szerint világos és egyértelmű – a teljes jogú EU tagság elérése, ezért minden adatott arra, hogy a fentebb nevezett események tükrében a kétoldalú kapcsolatok jelentőségének felértékelődéséről, valamint számtalan új fejlődési, fejlesztési lehetőségről is lehessen beszélni.

E lehetőségek kiaknázására irányuló számos lépésről adhatunk ma számot, úgy a politikai, mint a gazdasági szereplők szintjén. Többek között elkészült és aláírásra került a két ország gazdasági kapcsolatait szabályozni hivatott kormányközi szerződés, sikerült megállapodást elérni az V. Transzeurópai közlekedési folyosó közös fejlesztését előírányzó okmány szövegét illetően, elkészült és elfogadásra került a határmenti térségek fejlesztésének közös koncepciója. Jelentős erőfeszítések történnek a kétoldalú kapcsolatrendszer intézményi hátterének kiépítése érdekében.

Az új idők kihívására adott korszerű válaszként értékelendő, mely példaértékű lehet a kölcsönös tőkebefektetések és a termelési kooperáció területén az ukrán érdekeltséget is magába foglaló Donbasz Ipari Szövetség–DUFERCO Konzorcium tevékenysége a magyarországi kohászat és acélgégyártás területén. Nem vitatható az a tény sem, hogy a kétoldalú kereskedelmet bonyolító és a kétoldalú gazdasági kapcsolatok más területein tevékenykedő több ezer vállalkozás zöme is sikeresen birkózik meg az új helyzet által generált problémákkal. Legalábbis ezt az állítást támasztja alá az a tény, miszerint, a két ország közötti áruforgalom értéke az utóbbi 5 év folyamán több mint duplájára növekedett és az Ukrán Statisztikai Hivatal adatai szerint a nyújtott szolgáltatások értékével együtt 2004-ben elérte a 1.3 milliárd dolláros szintet.

Ugyanakkor, a kétoldalú kereskedelemben jelentkező problémaként értékelhető az a tény, hogy ellentétben a korábbi években tapasztalható harmonikus forgalomnövekedéssel a folyó év első negyedének statisztikája jelentős magyar export növekedés mellett az ukrán kivitelnek, bár nem nagyarányú, csökkenését mutatja.

Ez többek között azt is jelenti, hogy az új helyzet által kínált lehetőségek mellett számos új kihívással is szembe kell néznünk. A két ország gazdasága között meglévő rendszerkülönbségek áthidalásának, illetve fokozatos megszüntetése feladatának mihamarabbi megoldása szolgálhatja legjobban Ukrajna eurointegrációjának és ezzel együtt gazdasági felemelkedésének ügyét.

A két ország között kialakult gazdasági kapcsolatok ma már egy szerteágazó bonyolult rendszert képeznek. E rendszernek részei az áru és szolgáltatások kereskedelmén túl az energetika, a vízgazdálkodás, a közlekedés, az áruszállítás, a környezetvédelem és egyéb területeken kialakult együttműködés. Különösen nagy jelentőséggel bírnak a határokon átnyúló regionális együttműködés továbbfejlesztésével összefüggő kérdések.

Ugyanakkor, nincs olyan területe a két ország közötti együttműködésnek, melyeket ne érintenének a fentebb vázolt változások. E változásokból következő negatív hatások kivédése, a bennük rejlő lehetőségek maximális kiaknázása megfelelő irányítói intézkedések fogantatását követelik meg.

Kiss Éva
(Ungvár, Ukrajna)

UKRAJNA ÉS MAGYARORSZÁG HATÁR MENTI EGYÜTTMŰKÖDÉSE A XXI. SZÁZADBAN

2004. május 1-én a közép-európai régióban olyan esemény történt, amelynek következményeit és jelentőségét kevesen tudták felmérni. Elsősorban, gyökeresen megváltozott a geopolitikai helyzet, ami „közvetlen” hatást gyakorolt Ukrajnára. Így, az EU „keleti” bővítésének egyik következménye a közép- és kelet-európai régió pontos fragmentációja lett. És éppen ilyen összefüggésben beszélhetünk ma egy *európai szintű határ menti együttműködésről mint jelenségről, amely Ukrajna számára különleges jelentőségű.*

A határ menti együttműködés helyét és szerepét a nemzetközi kapcsolatok mai rendszerében azokkal a stratégiai nemzeti, állami érdekekkel és külpolitikai eseményekkel összhangban célszerű megvizsgálni, melyek ezeknek az érdekeknek a biztosítására és megvalósítására irányulnak. A XXI. század elején Ukrajna külpolitikájában az európai dimenzió dominál, tehát *országunk és a közép-európai „elsőrendű” szomszédos országok, többek között Magyarország közötti határ menti együttműködésből adódó problémákat az európai integráció kiszélesítésével összhangban kell tanulmányozni.*

Jelenleg az ukrán-magyar határ menti együttműködéssel kapcsolatos kérdések iránt nagy érdeklődést tanúsítanak úgy a magyar, mint a hazai tudósok, valamint a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szakemberek. Ide tartoznak többek között a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Intézetében, a Világgazdasági Intézetben és a Debreceni Tudományegyetemen végzett kutatások, ahol már tudományos iskola alakult a regionalizmus tanulmányozására¹. Az Ukrajna határ menti együttműködéséből adódó problémák széles skálájának elemzése kapcsán meg kell említeni azokat a tudományos kutatásokat, és ami igen fontos, - a határ menti területek közös fejlesztési koncepciójának kidolgozását -, melyek az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia (UNTA) Regionális Kutatások Intézete lembergi akadémiai iskolája

regionális stúdiójának kiadványában, valamint az UNTA Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének publikációiban láttak napvilágot².

Ezzel együtt, az európai integráció mai dinamikus fejlődése feltételezi *a két szomszédos ország közötti határ menti együttműködés új prioritásainak* elkülönítését. Sőt, az EU keleti bővítésének következtében végbement geopolitikai változások - többek között a közép-európai régióban - szintén az európai normáknak megfelelő határ menti együttműködés kialakítását követelik meg. Emellett, különös figyelmet érdemel az a tény, hogy 2004-től Ukrajna (nem EU tag) és Magyarország (EU tag) határ menti együttműködését az európai normáknak és elveknek megfelelően, közös területfejlesztési koncepciók alapján, a kontinensen kialakult új geopolitikai helyzet figyelembe vételével kell megvalósítani.

Az ukrán-magyar határ menti együttműködés szabályozási rendszerének szervezeti-jogi mechanizmusához két alrendszer tartozik: a nemzetközi jog és a polgárjog. Az Ukrajna és Magyarország közötti határ menti együttműködés nemzetközi kapcsolatainak fejlesztési alapját elsősorban az Európai Tanács okmányaiiban rögzített *általános európai normák és elvek* képezik. A legfontosabb dokumentum, amely legalizálja ezeket a kapcsolatokat és elősegíti a regionális hatalmi szervek decentralizált döntéshozatalát, az a *Határmenti Együttműködésről Szóló Európai Keretegyezmény* (ETS No 106) – Madrid, 1980. május 21.), valamint annak két kiegészítő jegyzőkönyve, amelyek szélesebb hatáskörrel ruházzák fel a régiókat külgazdasági és politikai kérdésekben, hozzájárulnak a régiók nemzetközi kapcsolatainak aktivizálódásához, valamint a periferiális határ menti területek pozitív diszkriminációjához³.

A Madridi Egyezmény (1980. május 21.) 1993-as ukrainai *ratifikációjának* következtében, **annak rendelkezései** (az Egyezményben rögzített, határ menti együttműködést illető nemzetközi jogi normák) **Ukrajna nemzeti törvényhozásának részévé váltak, és a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969-s Bécsi Egyezmény 27. cikkelyének** megfelelően, *elsőbbséget élveznek a belső joggal szemben.*

Az Egyezmény 2. cikkelyének megfelelően: „Ebben az Egyezményben „**a határ menti együttműködés**” *bármilyen, két vagy több Szerződő Fél jogszolgáltatása alatt lévő területiális közösség, illetve hatalom közötti jószomszédi kapcsolat erősítésére és elmélyítésére, valamint az ebből a célból bármilyen szükséges egyezmény megkötésére, vagy megállapodás elérésére irányuló közös cselekményt*”⁴.

Az Európai Keretegyezményhez kapcsolódó Kiegészítő Jegyzőkönyv (ETS No 159), amely 1998. december 1-én lépett életbe, világosan megjelölve a területiális közösségek azon jogát, hogy bizonyos körülmények között szerződést köthetnek a határ menti együttműködésről, elismerve a nemzeti törvényhozásban a határ menti együttműködésről szóló egyezmények keretében jóváhagyott okmányok és határozatok érvényességét, valamint elismerve az ilyen egyezményeknek megfelelően

létrehozott bármilyen szerv jogi illetékességét („jogi személy” státuszát), megerősíti a Keretegyezményt. Az 1998. május 5-én aláírt, az *Európai Keretegyezményhez kapcsolódó másik, területek közötti együttműködést illető Kiegészítő Jegyzőkönyv (ETS 169)* azt irányozza elő, hogy a más államok territoriális közösségeivel vagy hatalmi szerveivel történő szerződésalkotási lehetőségeken keresztül, a területek közötti együttműködés (mutatis mutandis) fejlesztésével összhangban jogi keretet biztosítsanak a hatalmi szervek határ menti együttműködési kapcsolatainak fejlesztéséhez.

Ilyenképpen, a **Keretegyezmény** a két Kiegészítő Jegyzőkönyvvel együtt az **európai államok, többek között Ukrajna és Magyarország, határ menti együttműködésének általános jogi alapjait képezi.**

Az Ukrajna és Magyarország közötti határ menti együttműködés kialakításának és fejlesztésének jogi alapjait *egy sor kétoldalú okmány és nemzetközi egyezmény is szabályozza*, amelyekben a regionális szintű, illetve a határ menti együttműködést úgy különítik el, mint az együttműködés fontos irányait⁵. Az ukrán-magyar határ menti együttműködés fejlesztésével összhangban különleges jelentőséggel bír a *határ menti együttműködésről szóló* 1997. november 11-én Budapesten aláírt **Egyezmény**.

Ukrajna határ menti együttműködésének vélt eredményeiről már olyan sokat írtak, hogy őszintén lehet hinni annak hatékonyságában, illetve célszerűségében, de akkor teljesen logikusan adódnak a következő kérdések: miért éppen Ukrajna nyugati határ menti régiói a leginkább depresszívek, miért itt a legmagassabb Ukrajnában a munkanélküliség és a munkaerő-vándorlás (pontosabban az illegális munkavállalási céllal elutazók) szintje, a meglévő deklaratív jellegű „eredmények” ellenére miért nem alakultak ki a gazdasági együttműködés hatékony rendszerére épülő nemzetközi határ menti régiók? Tulajdonképpen miért kell és kinek áll érdekében fejleszteni éppen ezt az európai színvonalú határ menti együttműködést Ukrajnával, amely nemcsak a határ menti régiók lakosságának reális jólétét hivatott növelni, de hozzájárulhat a népek és államok közötti béke és egyetértés megszilárdulásához Ukrajna nyugati határ menti lakosságának multikulturális közegében.

A határ menti együttműködés túlságosan leegyszerűsített értelmezése és ennek megfelelően nem hatékony, formális megvalósítása *Ukrajnában nem vezetett egy egységes határ menti együttműködési rendszer kialakulásához*, világosan kijelölt, két- vagy sokoldalú formában működő főbb irányokkal és a közös megvalósításhoz szükséges, tudományosan kidolgozott, kölcsönösen kedvező, konkrét határ menti programokkal és tervekkel. Habár rendszerét tekintve az ukrán-lengyel és az ukrán-magyar - a két legaktívabb európai színvonalú együttműködési irány (a 2004. évi állapotok szerint kidolgozták a határ menti régiók komplex fejlesztési terveit, egyeztetették az országok határ menti területeinek szociális-gazdasági fejlesztési koncepcióit) -, valamint az ukrán-szlovák és az ukrán-román határ menti együttműködés méreteiben, dinamikájában, hatékonyságában és tartalmában lényegesen különbözik egymástól.

Jelenleg Ukrajnában, a kontinensen létrejött új geopolitikai feltételek közepette az európai elveknek, formáknak és módszereknek (nem az európai tapasztalat szolgálai másolásán a hangsúly, hanem a rendszer fontosabb tényezőinek alkalmazásán) megfelelő határ menti együttműködés kialakítása lehetővé teszi Ukrajna és a közép-európai országok határos régióinak komplex fejlesztését a kereskedelmi-gazdasági, tudományos, kulturális és egyéb kapcsolatok szélesítése útján a határ menti régiókban, összhangban a közös beruházási tervek és programok megvalósításával a környezetvédelem terén, a természeti és technogén eredetű katasztrófák elhárításában, a határ menti infrastruktúra kiépítésében és a humanitárius kapcsolatok elmélyítésében regionális szinten.

Az Ukrajna és Magyarország közötti határ menti együttműködés fejlesztésével kapcsolatos kihívást a XXI. században olyan ukrán határ menti együttműködés kialakításával képzeljük el, mint a régiók komplex fejlesztésének és a nemzetközi integrációs folyamatokban való részvétel elmélyítésének alkalmazásával működő dinamikus és hatékony rendszer.

Az EU új politikájának prioritásait és irányzatait ismertető, az Európai Bizottságnak az Európai Tanács és az Európai Parlament részére készített *Kiszélesített Európa – Szomszédos országok. A kapcsolatok új struktúrája a keleti és déli szomszédainkkal*” címet viselő Jelentésében többek között szerepel, hogy „a kétoldalú, illetve a regionális szintű együttműködés az EU érdekeinek szerves része”..., melynek meglehetősen ambiciózus célja „a politikai instabilitás, a gazdasági sebezhetőség...szegénység és társadalmi elszigeteltség okainak gyökeres felszámolása”

Az Európai Bizottság a *Felkészülés az új eszközök bevezetéséhez a szomszédsággal kapcsolatban* (2003. július 1.) címet viselő Jelentésében megállapítja, hogy **a felújított határ menti együttműködés legfontosabb feladata az európai határmellék állandó gazdasági és szociális fejlődésének biztosítása, többek között a „szomszédok” határmenti régiói gazdaságának az európai piacra való bevonása útján; a környezeti, egészségügyi, szervezett bűnözéssel kapcsolatos problémák közös megoldásával; a határok hatékonyságának és biztonságának biztosításával, beleértve az illegális migráció elleni harcot; az emberi kapcsolatok támogatásával a határmelléken.** Ezeknek a stratégiai feledatoknak a teljesítését két szakaszban tervezik megvalósítani:

1. *2004-2006-ban* – a hagyományos TACIS, PHARE, INTERREG programok (a közép-európai államok, valamint Ukrajna, Moldávia, Beloruszlia és Oroszország határán) irányításának koordinálásával és pénzügyi tartalékaival, amihez a határon egy „Jószomszédi program kidolgozását kezdeményezték, amit a határ menti partnerekkel közösen fognak elkészíteni és felterjeszteni az Európai Bizottsághoz megvitatására.

2. *2006. után* – a többi programtól eltérő, önálló ún. „jószomszédi eszköz” kidolgozása, amely lehetővé teszi a partnereknek olyan kezdeményezések benyújtását

az Európai Bizottsághoz megvitatásra, melyek egyesítenék a határ menti együttműködés és a határmellék regionális fejlesztésének elemeit, a határral elválasztott területek fejlettségi szintjének kiegyenlítése céljából⁶.

Nem eltűlozva a szomszédosági program szerepét és jelentőségét megemlítjük, hogy a közép-európai államok EU-csatlakozásakor az Európai Unió bizonyos esetekben bekapcsolta a neofitákat az INTERREG- és egyéb olyan programba, amelyek az EU tagállamok közötti kapcsolatrendszeren belül működtek. Viszont Ukrajnának egy másik konkrét lehetőséget ajánlottak a szomszéd országokkal való kapcsolatok új Szabályozási Eszközének kialakítására, „amely a PHARE, TACIS és INTERREG programok keretein belül történő határ menti együttműködés fejlesztésének pozitív tapasztalatain alapul”. Az Európai Bizottság három programot nevezett meg és a 2004-2006. évek közötti időszakban minden egyes programot finanszíroz, ahol Ukrajna nyugati határ menti régiói is részt vesznek: Magyarország-Szlovákia-Ukrajna = 4,0 millió EUR, Lengyelország-Ukrajna-Beloruszia = 8,0 millió EUR, Románia-Ukrajna = 6,5 millió EUR.

Ilyen szemszögből nézve a pénzügyileg korlátozott szomszédos programok (általános európai mértékkel mérve, illetve a közép-európai országok jelenlegi támogatottságához képest) elég szánalmasnak tűnnek ahhoz, hogy az ambiciózus EU célok a „határ menti régiók stabil szociális-gazdasági fejlődésének elősegítését, valamint a regionális és határ menti együttműködés megszervezését” illetően megvalósuljanak. **Milyen következtetéseket vonhat le Ukrajna ebből a status quo-ból?**

Először is, törekedni kell az EU-val történő határ menti együttműködésben **rejlő lehetőségek minél hatékonyabb kihasználására**, mivel Ukrajnának ezentúl lehetősége nyílik az európai normáknak megfelelő együttműködésre közvetlenül az „elsőrendű” szomszédokkal, akik jobban érdekeltek a határ menti együttműködésben Ukrajnával, mint az Európai Unió általában.

Másodszor, ebben az összefüggésben renkívül fontos az európai normáknak megfelelő, **egységes rendszerként felépített határ menti együttműködés** kialakítása Ukrajnában, amelynek két- vagy többoldalú, világosan kijelölt főirányai, formái és területei vannak, valamint a közös megvalósításhoz szükséges, tudományosan kidolgozott, kölcsönösen kedvező, konkrét határ menti programokkal és tervekkel rendelkezik.

Harmadszor, a nyugat-európai régiók többéves euró-regionális együttműködéséből kiindulva, figyelembe véve az EU regionális és határ menti politikájának negatív és pozitív tapasztalatait, Ukrajna határ menti területeinek esetében, az új geopolitikai feltételek mellett fontos semlegesíteni azt a, határ menti régió fejlődésére gyakorolt negatív hatást, amely az adott terület Európai Unióhoz, ill. a nemzeti központokhoz viszonyított periférikus helyzetéből adódik, és **meg kell teremteni országunk részére a határ menti együttműködés szilárd gazdasági alapjait.**

Ukrajna és Magyarország határ menti együttműködésének fejlesztésében

különleges szerepet játszanak országaink egymással határos régiói: **Kárpátalja és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye**. Kárpátalja Ukrajna egyik nyugati határ menti régiója, amely az ukrán államhatár és 4 európai állam: Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia metszéspontján helyezkedik el; a Kárpátaljával szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (Magyarország észak-keleti régiója) 3 állam: Szlovákia, Ukrajna és Románia adminisztratív-területi egységeivel határos, ami lehetőséget nyújt nekik a sokoldalú, hatékony határ menti és euro-regionális együttműködés megvalósítására és alakítására regionális szinten.

Ukrajna és Magyarország határ menti régiói – Kárpátalja és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye – közötti együttműködés valós, stratégiaileg kiegyensúlyozott voltáról mi sem tanúskodik jobban, mint az a dokumentum, amely egyedüli Ukrajna nyugati határ menti együttműködésében: **Az Ukrajna és Magyarország Határmenti Területeinek Közös Fejlesztési Koncepciója**⁷.

Ukrajna és Magyarország határ menti régióinak átfogó szociális-gazdasági fejlesztése céljából, *az ukrán és magyar helyi önkormányzatok közreműködésével* kidolgozták **Ukrajna és Magyarország (Kárpátalja és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) határon átnyúló együttműködésének és a határ menti régiók fejlesztésének** tudományosan megalapozott egységes **Koncepcióját**.

Ezzel összefüggésben meg kell említeni **az ukrán-magyar határ menti együttműködés főbb irányait:**

- az ukrán-magyar **közös határ kiépítése**, ami a határon történő együttműködés prioritást élvező iránya;
- a **nemzetközi közlekedési folyosók övezetének rendezése**, többek között az európai közlekedési folyosók fejlesztésében való részvétel, pontosabban az 5. közlekedési folyosó Trieszt-Ljubljana-Budapest-Lemberg-Kijev útvonalon, amely az Európa-Kaukázus-Ázsia útvonal fontos eleme;
- **környezetvédelem**, a határ menti szennyeződés megelőzése, az ökológiai rendszer és víztartalékok szennyezése elleni védelem, az Európai Unió normáinak (Water Framework Directive) fokozatos bevezetése a Tisza folyó medencéjének racionális kihasználása érdekében;
- a **turisztikai-rekreációs komplexum fejlesztése terén való együttműködés**, a turizmus különböző formáinak fejlesztése, mégpedig: gyógyászati-egészségügyi, célirányos ismeretterjesztő (magashegyi ökoturizmus, falusi turizmus), sport (hegyi sí), valamint az ehhez szükséges infrastruktúra kiépítése;
- a **kisvállalkozás fejlesztési feltételeinek, ösztönzőinek megteremtése** a határ menti régiókban, információs hálózat, a partnerkereséshez szükséges adatbázis kiépítése, az élelmiszer- és feldolgozóipar termelési integrációja és kooperációja fejlesztésének támogatása.

Az ukrán-magyar határ menti területek fejlesztésének alapvető elvei és céljai

Ukrajna és Magyarország területi fejlesztésének belső tartalékait és nemzeti koncepcióit figyelembe véve megfogalmazható egy általános cél, amely meghatározza a határ menti régiók fejlesztési stratégiájának elveit. Az ukrán-magyar határ menti régió célja a következő: **az ukrán-magyar határ menti területek gazdasági fejlesztése, a társadalmi összefogás támogatása, az ott élő lakosság életminőségének javítása a határ menti együttműködésben rejlő lehetőségek maximális kihasználásával.**

Az általános célkitűzés értelmében a fejlesztés végcélja a határ menti együttműködés ösztönzése, valamint az együttműködés feltételeinek biztosítása. A lakosság életminőségének javítása a versenyképes gazdaság megteremtésének alapvető feltétele, amely Magyarország Európa Unió csatlakozásának ténye mellett, gazdaság-politikai téren a határ menti régió alapját képezheti, különösen ha figyelembe vesszük a régió geopolitikai helyzetét, valamint a Kelet és Nyugat között betöltött nemzetközi híd-szerepét, és ha sikerül megőriznie a vidék hagyományait, természeti és kulturális értékeit.

A határ menti régiók közös fejlesztési Koncepciójának megfelelően, a következő távlati célokat lehet megfogalmazni, melyek megalapozzák a határ menti régiók fejlesztésének prioritásait és annak biztosítása érdekében hozott intézkedéseket. Ezek a következő célok:

- szociális és gazdasági értelemben pontosan meghatározott régió kialakítása, a régióban már működő, ennek a célnak elérését elősegítő folyamatok erősítése és gyorsítása;

- a határ menti gazdasági és társadalmi kapcsolatok erősítése, a határmenti kooperáció intézményesítésével összefüggésben a helyi és központi kezdeményezések valódi rendszerezése és egyeztetése;

- a határ egyik oldalára jellemző pozitív prioritások kiterjesztése az egész régióra, valamint előnyös feltételek biztosítása a gazdasági és szociális rendszer makrogazdasági szférájában; felkészülés a jövőbeni EU-csatlakozással kapcsolatos előnyök kihasználására, valamint Ukrajna és Magyarország EU-csatlakozásának időbeni különbözőségéből adódó következmények szabályozása.

Az általános távlati célokból kiindulva fogalmazódott meg a következő **5 stratégiai cél:**

- Versenyképes gazdasági rendszer kialakítása
- A munkaerő tartalékok és a szolgáltatási szféra fejlesztése
- A határ menti régió megközelíthetőségének javítása
- A természeti és kulturális értékek megőrzése, egészséges és vonzó környezet

kialakítása

➤ Az EU-csatlakozással kapcsolatos lehetőségek eredményes kihasználása
A felsorolt stratégiai célok eléréséhez a fejlődés öt prioritását határozták meg:

- A gazdasági együttműködés fejlesztése
- A munkaerő tartalékok növelése, együttműködés az innováció és a tudományos kutatómunka terén
- A közlekedés és infrastruktúra fejlesztése, a határátkelőhelyek kiépítése
- Természet- és környezetvédelem
- Intézményesítéssel kapcsolatos feladatok

Véleményünk szerint, az EU bővítése következtében Európában kialakult új geopolitikai helyzet figyelembe vételével levonhatók az **Ukrajna és Magyarország közötti** határmenti együttműködés fejlesztésének jelenlegi és jövőbeni állapotát illető **konceptuális következtetések**.

1. Jelenleg már kialakult az **ukrán-magyar határ menti együttműködés fejlett nemzetközi-jogi, szerződéses bázisa**, amely megfelel a határ menti együttműködés általános európai szabványainak, pontos jogi keretet és alapokat biztosít a határ menti kapcsolatoknak és megnyitja az Ukrajna és Magyarország határ menti adminisztratív-területi egységei közötti hatékony együttműködés lehetőségeit. Sőt az érvényes két- és többoldalú nemzetközi jogi okmányokban rögzített elveket aktívan alkalmazzák az ukrán-magyar határ menti együttműködés gyakorlatában.

2. Az Ukrajna és Magyarország közötti határ menti együttműködés a határ két oldalán fekvő régiók komplex fejlesztésére irányul. A határ menti együttműködés stratégiai célja - egy határ menti régió jövőbeni kialakítása (Nyugat-Európában ez a folyamat évtizedekig tartott). Az említett stratégiai célnak az elérése a fent meghatározott fejlesztési prioritásoknak megfelelően fog megvalósulni.

3. Az ukrán-magyar európai integrációs határ menti együttműködés pozitív példaként említendő *Az Ukrajna és Magyarország közötti határ menti együttműködés és a határ menti régiók (Kárpátalja és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) közös fejlesztésének* egységes, tudományosan megalapozott **Koncepciójának** kidolgozása.

4. Az eurórégiós szegmentáció mai tendenciái abban nyilvánulnak meg, hogy a közép-kelet-európai országok határ menti területein két-, legfeljebb háromoldalú nem nagy, **pontosan meghatározott gazdasági célú** eurórégiók alakulnak, dinamikus és pragmatikus jegyekkel a fejlődés célját és jellegét illetően. Jelen esetben a magyarországi tapasztalatokra utalva, megjegyezzük, hogy Magyarország határ menti területein már kialakultak ilyen, többnyire kétoldalú eurórégiók, amelyek valóban a határ menti régiók lakossági életszínvonalának javítása és gazdasági fejlesztése érdekében létesültek. **És itt, mint az Ukrajna és Magyarország határ menti régiói közötti együttműködés pozitív példaként említhetjük meg a regionális szinten**

létrehozott új egyesülést - az Interrégiót.

5. Az új geopolitikai helyzet, valamint a schengeni vízumrendszer bevezetése miatt a két állam határ menti régiói 2006-2007-től kezdve **meglehetősen szigorú határ szabályozással lesznek „felosztva”**. Azonban ezt nem szabad kizárólag csak negatív jelenségként felfogni, ugyanis az EU fejlesztési alapokhoz -jelen esetben a magyarországi, de a többi közép-kelet-európai ország is megemlíthetendő – való hozzáférhetőség arról tanúskodik, hogy **Ukrajnának már ma aktívan készülnie kell a partneri együttműködésre az olyan közös projektekben és programokban, mint például az Interreg-III és mások.**

A kontinensen regionális szinten végbement geopolitikai változások sajátos vetületeként lehet elkönyvelni Ukrajna határ menti együttműködésének jellegében bekövetkezett változásokat, pontosabban – *kivánatosá vált Ukrajna határ menti együttműködésének, mint az euróregionális együttműködés hatékonyan működő rendszerének mielőbbi kialakítása*. A határ menti együttműködésben eszközölné radikális változtatások rendkívüli fontosak az Európai Uniónak is, mivel ez már az EU közvetlen problémája, a közösség keleti stratégiájának megvalósításával összhangban.

Rendkívül fontos egy valóban működő nemzetközi határ menti régió kialakítása Ukrajna és Magyarország között. Ezért az európai normák szerint felépített ukrán-magyar határ menti együttműködés kialakításának problémáját, az-az annak megoldását **egy gazdaságilag determinált együttműködés megteremtésében látjuk Ukrajna és az EU határ menti régiói között.**

¹ Horváth Gyula. Európai regionális politika. Dialog Campus, Budapest-Pécs, 1998.; Ludvig Zsuzsa. Együttműködés és felzárkózás a Kárpátok Eurórégióban. – Budapest: S tádium, 2002.; Süli-Zakar István. A Kárpátok Eurórégió interregionális szövetség tíz éve. Debrecen, 2003.

² Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика: досвід Європейського Союзу та його адаптація до умов України. Вип.5.(). В 3-х ч. / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Редкол.: Відповідальний редактор академік НАН України М.І.Долішній. – Львів, 2003. Мілула Н. Єврорегіони: досвід та перспективи. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2003.; Динис Г., Дербак В., Сюсько І. Транскордонне співробітництво України//Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 10. – Київ, 2001.- С.110-127.; Кіш Є. За стандартами транскордонної взаємодії. Перше десятиліття єврорегіональної співпраці//Політика і час -№10, 2003.- Сю79.84.; Кіш Є. Концептуальні засади єврорегіональної політики України//Трибуна - №11-12, 2003. – Сю30-32.; Кіш Єва. Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості та пріоритети у XXI столітті. Az ukrán-magyar határmenti együttműködés:

lehetőségek és prioritások a XXI. Században. – Ужгород: “Ліра”, 2003. – 124 с.

³ Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (ETS No 106) – Мадрид, 21 травня 1980 р. European Outline Convention on trans-frontier co-operation between territorial communities or authorities from Madrid, 21.05. 1980.

⁴ Там же.

⁵ Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів (1991-1995 рр.) У двох книгах. Київ: Юрінком Інтер, 1998; www.rada.kiev.ua/laws/pravo/new/country.html

⁶ Повідомлення Європейської Комісії. “Прокладаючи шлях для запровадження нового Інструмента відносин з країнами-сусідами” – Brussels, 1 липня 2003 р. COM(2003) 393 final

⁷ Концепція спільного розвитку прикордонних територій України та Угорщини. Ниредьгаза: TOB „GFB”, 2003.

Ivanna Babinec
(Ungvár, Ukrajna)

KÁRPÁTALJA UKRAJNA ÉS A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATRENDSZERÉBEN (1991-2004)

Az ukrán-magyar államközi kapcsolatoknak kialakult történelmi hagyománya van, amely egészen a Kijevi Rusz és a Magyar Királyság koráig nyúlik vissza, ami azt bizonyítja, hogy a közös történelmi múlt és a személyes kapcsolatok fontos szerepet játszanak úgy a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésében, mint az általános európai történelmi folyamatban. Ez abból következik, hogy Kárpátalja évszázadokon keresztül a magyar állam része volt, ami rányomta bélyegét a két ország további sorsának alakulására. Számos történelmi tényező hatására, valamint földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően Kárpátalja továbbra is fontos szerepet tölt be Ukrajna és a Magyar Köztársaság kapcsolataiban. A XX. század 90-s éveinek elején Kárpátalja jelentősen hozzájárult Ukrajna új nemzetközi kapcsolatrendszerének kialakításához és fejlesztéséhez közép-kelet-európai posztszocialista szomszédaival, elsősorban Magyarországgal.

Az európai közösség bővítése folytán, melynek nemrégén a Magyar Köztársaság is tagja lett, a magyar-ukrán együttműködés méginkább kezd időszakosá válni. Ennek eredményeként az ukrán-magyar határ az Európai Unió (EU) „keleti kapujává”

vált, Kárpátalja pedig - annak kulcsfontosságú alkotóelemévé.

Tudományos kutatásunk célja Kárpátalja helyének és jelentőségének tisztázása a független Ukrajna és Magyarország államközi kapcsolatrendszerében az 1991-2004-s évek folyamán.

A tanulmány forrásbázisának alapját elsősorban a Kárpátaljai Területi Állami Adminisztráció Hivatali Levéltárának anyagai képezik. Többek között, az 1. számú lerakat - Kárpátaljai Területi Állami Adminisztráció és a 195. számú - A népképviselők Kárpátaljai Területi Tanácsa, a 14. számú - Ügyvitel, valamint a 23. számú - Hivatal címet viselő jegyzékek. Azonkívül fontosak a Kárpátaljai Területi Állami Adminisztráció Nemzetiségi és Migrációsügyi Hivatala, a Kárpátaljai Területi Adminisztráció Külügyi és Külgazdasági Kapcsolatok Főosztálya, valamint a Kárpátaljai Területi Állami Adminisztráció mellett működő külügyi osztály levéltárainak anyagai.

Különösen fontos forrásnak számítanak a Magyar Köztársaság Országgyűlésének üléseiről készült jegyzőkönyvek az 1990-2002-s évekből, melyek Budapesten a parlamenti könyvtárban találhatóak. Ezeknek értéke abban rejlik, hogy közvetlenül tükrözik a magyar országgyűlési képviselők, a kormány és Magyarország elnökének álláspontját Ukrajnát illetően. Meg kell mondani, hogy a parlament aktívan megvitat kivétel nélkül minden olyan kérdést, amely az ukrán-magyar együttműködéssel kapcsolatos, azonban ezeknek a témáknak az elemzése mindenkor a kárpátaljai magyarok helyzetére gyakorolt hatásuk figyelembe vételével történik.

A közép- és kelet-európai országok közötti együttműködés kérdésének tanulmányozásával eddig olyan ukrán kutatók foglalkoztak, mint Vidnyánszki István, I. Melnikova, A. Martinov [2; 54; 55], D. Derzsaljuk [20], I. Vovkanics [3], Sz. Mitrjajeva [37], M. Szoroka [49]. A jelenlegi ukrán-magyar politikai, gazdasági és kulturális együttműködés kilátásainak tanulmányozásával többek között O. Zadorozsnij ukrán parlamenti képviselő monográfiájában [27], valamint D. Tkacs [50], a független Ukrajna első nagykövetének, V. Bilan [1], az Ukrán Külpolitikai Társaság koordinátorának és V. Litvin [36], az Ukrán Legfelső Tanács elnökének munkáiban találkozhatunk. Az ukrán-magyar határmenti együttműködés témájával foglalkoznak munkáikban G. Smanyko [58, 76], Kiss Éva, I. Szjuszko, O. Gyikarev, P. Gavrilko [22], O. Zsulkánics [26], H. Moszkály, A. Popok [38].

Külön figyelmet érdemel Kárpátalja magyarnyelvű történetírása (Dupka Gy., Orosz I., Csernyicsko I., Beregszászi A.), melyre az a jellemző, hogy az ukrán-magyar kapcsolatokat a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség helyzetének szemszögéből vizsgálja [61, 62, 64].

Le kell szögezni, hogy a magyar történetírásban elégtelen azoknak a történelmi tanulmányoknak a száma, melyek a jelenlegi ukrán-magyar kapcsolatokat komplex elemzésével foglalkoznak. Az 1991-2004-s években az ukrán-magyar politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat többnyire a kárpátaljai magyarság társadalmi-politikai és szellemi-kulturális fejlődésének szemszögéből vizsgálták. Ugyanakkor

figyelemre méltóak az első ukrainai magyar nagykövet, Páldi András munkái, ahol az ukrán-magyar államközi kapcsolatok kialakulását írja le a szerző az 1990-s évek elején, valamint kitér a magyar honfoglalás 1100. évfordulója alkalmából felállítandó vereckei emlékmű kérdésére is [72].

A Magyarország EU-csatlakozása és az Ukrajnával szembeni vízumkényszer bevezetése utáni magyar-ukrán határ menti együttműködés fejlődésének perspektíváit elemzik publikációikban a Magyar Köztársaság ungvári konzulja, Varga A., valamint olyan magyar kutatók, mint Majorné László B., Sallai J. és Dancs L. [63, 70, 75, 79].

Magyarok a világban. Kárpát medence (Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról) címmel, dr. Kasza Sándor [67] szerkesztésében jelent meg 2000-ben Budapesten egy, a határon túli magyarokkal foglalkozó fontos kiadvány. A kárpátaljai magyarságnak szentelt fejezet kitér az ukrán-magyar politikai kapcsolatok kialakulásának folyamatára a XX. század 90-s éveinek elején, a gazdasági együttműködésre, a Magyar Köztársaság részéről nyújtott anyagi támogatásra a magyar nyelvű tanintézeteknek, könyvtáraknak, kiadóknak, tömegtájékoztató eszközöknek. Említést érdemel még Ruszin E.-nek, az Ukrán Értelmiségiek Magyarországi Társasága elnökének a Magyarok Kárpátalján. A félmúlt üzenete című munkájá [74]. Igaz, az anyag csak az 1918 – 1991. évek közötti időszakot öleli fel.

Az ukrán-magyar államközi kapcsolatoknak, valamint a határ menti együttműködésnek szentelt dokumentumok és publikációk olyan tudományos folyóiratokban jelentek meg, mint a „Політика і час” (Politika és idő), „Людина і політика” (Az ember és a politika), „Нова політика” (Új politika), stb.. Fontos hírforrásként szolgálnak az 1991-2004. közötti ukrán-magyar kapcsolatok fejlődésének történetét illetően az általunk elemzett hazai és magyar sajtótermékek, többek között: a „Новини Закарпаття” (Kárpátaljai Hírek), „Закарпатська правда” (Kárpátaljai Igazság), Kárpáti Igaz Szó, “Срібна Земля” (Ezüst Föld), “Срібна Земля – Фест” (Ezüst Föld – Fest), Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszava, Népszabadság, Magyar Fórum, Pesti Hírlap.

Érdemes megjegyezni, hogy a Magyar Köztársaság még Ukrajna függetlenségének kikiáltása előtt kifejezésre juttatta nem mindennapi érdekelttségét a jósomszédi kapcsolatok kialakításában. Így, 1990. szeptemberében az USZSZK Legfelső Tanácsa meghívására Göncz Árpád, Magyarország elnöke tett látogatást Ukrajnába, illetve Kárpátaljára [6, 2]. 1991. augusztus 8-11. között ismét magasrangú magyar hivatalnokok tartózkodtak Ukrajnában (Kárpátalján is), többek között Jeszenszky Géza, a magyar külpolitika vezetője [6, 1].

A Magyar Köztársaság fokozott érdeklődése Kárpátalja, elsősorban a vidék magyar kisebbsége iránt azzal magyarázható, hogy az Ukrajnában élő 156,5 ezer magyarból 151,5 ezer a megye területén él [36, 4]. Összehasonlításként, Magyarországnak jelentősen kevesebb ukrán származású lakosa van. Így, a 2001. évi

népszámlálás adatai szerint Magyarországon 5070 ukrán és 1098 ruszin él [60]. Kárpátalja magyarjai aktív nemzeti-kulturális és társadalmi-politikai tevékenységet folytatnak. Ukrajnában 22 magyar kulturális egyesület működik, ebből 17 – Kárpátalján, 2 – Lembergben, egy-egy Kijevben és Ivano-Frankivszkban, valamint a Krími Magyar Egyesület [64, 152-159]. Tudjuk, hogy a határon túl élő magyarok jogainak védelme a magyar külpolitika három fő prioritása közé tartozik. Megnyilvánult ez a mindkét ország számára fontos 1991. december 6-án aláírt, A jószomszédság és együttműködés alapjairól szóló ukrán-magyar egyezmény parlamenti ratifikációja idején is. Az egyezmény ratifikálása ellen léptek fel a kormánypárt, a Magyar Demokrata Fórum radikális szárnyának képviselői, valamint a Független Kisgazdapárt. Vitát váltott ki a 2. pont, melyben rögzítették, hogy a feleknek nincsenek és a jövőben sem lesznek területi követeléseik egymással szemben [25, 24]. Többek között Torgyán József, a Független kisgazdapárt elnöke parlamenti felszólalásában javasolta, hogy függesszék fel a ratifikációt addig, amíg az ukrán hatalom nem biztosít autonómiát a kárpátaljai magyaroknak [81, 23392]. Ellenben Kovács László, a Magyar Szocialista Párt elnöke támogatta a ratifikálást, s többek között megjegyezte: „Az egyezményt olyan formában kell ratifikálni, ahogy azt Antal József aláírta, hogy ne rontsuk az ukrán-magyar kapcsolatokat” [69, 1, 2, 73, 1]. Jeszenszky Géza, a Magyar Köztársaság külügyminisztere kijelentette, hogy ha nem ratifikálják az egyezményt, akkor ez a magyarok helyzetének rosszabbodásához vezet Kárpátalján [71, 7].

Véleményünk szerint Magyarország példája jól bizonyítja, hogyan működik az országok közötti együttműködés hatékonyságának elve. Üres szövegek nélkül valósul meg a konstruktív együttműködés minden szinten és minden területen. Ezt bizonyítja az is, hogy 2003-ban az Ukrajna és nyugati szomszédai közötti árucse-
reforgalom legnagyobb része Magyarországra esett. Ez több, mint 1 milliárd dollárt tesz ki [36, 4], a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása terén pedig az ukrán-magyar együttműködés példaértékű, számos közép- és kelet-európai ország kormánya hivatkozik rá.

Ami az ukrán-magyar együttműködési rendszerben Kárpátalját illeti, jelenleg, elsősorban az alábbi kérdések megvizsgálása lehet aktuális:

1. Az ukrán-magyar határ menti együttműködés fejlesztésének perspektívái.
2. A magyar nemzeti kisebbség társadalmi-politikai és szellemi-kulturális fejlődése Kárpátalján.

Meg kell jegyezni, hogy Ukrajna és Magyarország mindig különös figyelmet fordított a kisebbségi jogok biztosításának kérdésére. Ezek a jogok olyan okmányokban vannak rögzítve, mint a Nyilatkozat a nemzeti kisebbségi jogok biztosításának együttműködési elveiről, melyet 1991. május 31-én, Budapesten írtak alá az Ukrán SzSzK és a Magyar Köztársaság között, a Jószomszédság és az együttműködés alapjairól szóló, 1991. december 6-án kelt Ukrajna és Magyarország közötti Egyezmény, valamint a Magyar Köztársaság LXII. számú, 2001. június 19-n kelt törvénye

a szomszédos országokban élő magyarokról [19, 29]. Közös megoldást követeltek olyan kérdések, mint a magyar honfoglalás 1100. évfordulója alkalmából felállítandó emlékmű a Vereckei hágón (Kárpátalja) vagy a Kárpátalján belül létrehozandó területi-adminisztratív egység – az ún. Tisza-melléki járás – kialakításával kapcsolatos próbálkozások, melyet a magyar nemzetiségű ukrán állampolgárok jogainak teljesebb megvalósítása és hagyományos nemzeti környezetük megőrzése céljából kezdeményeztek.

Pozitívan hatott az ukrán-magyar kapcsolatokra Ukrajna álláspontja a Magyar Köztársaság LXII. számú, a szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényét illetően, melyet 2001. június 19-én fogadott el a magyar parlament és 2002. január 1-én lépett életbe [30, 1]. A magyar országgyűlés által elfogadott törvény azt a célt szolgálta, hogy elősegítse a szomszédos országokban élő magyarok nyelvének és nemzeti önazonosságának megőrzését lakhelyükön. [30, 6, 7, 11]. Amint Németh Zsolt, a Magyar Köztársaság Külügyminisztériumának politikai államtitkára hangsúlyozta: „Nagyon fontos, hogy Ukrajna nem tartja diszkriminációnak egy ilyen jellegű törvény kidolgozását Magyarországon” [12, 132]. Ennek megfelelően, Kijev hivatalos álláspontját Budapesten Oreszt Klimpus, Ukrajna magyarországi nagykövete fejtette ki, megjegyezve, hogy az LXII. számú törvény akkor lesz hatályos Ukrajna területén, ha az az állami jogszabályok keretein belül működik majd és nem sérti az ukrán állampolgárok nemzeti jogait [78, 2].

Itt meg kell jegyezni, hogy jogi szempontból ennek a törvénynek az érzékeny pontja az, hogy egy állam által elfogadott törvény hatályát csak az illető ország területére lehet kiterjeszteni és csak ott lehet végrehajtani. Hiszen az egyik ország törvénye nem sértheti egy másik ország szuverenitását. A szomszédos országok többsége komoly aggodalmát fejezte ki ezen törvényt illetően, a Velencei Bizottság pedig 2001. októberében javasolta Magyarországnak, hogy eszközöljenek változtatásokat a törvényben, s ezért annak bevezetését a 2002. év folyamán a szomszédos országok és a nemzetközi szervezetek állandó fokozott figyelemmel kísérték [38, 15]. Fenntartásokkal fogadták a törvényt az Európai Unióban is, hiszen ezzel Magyarország megnyitja határait a szomszédos országok magyar nemzetiségű polgárai előtt, ez pedig nem felel meg a Schengeni Egyezmény követelményeinek. Magyarország EU-csatlakozása után, a Magyar Köztársaság LXII. számú, a szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvénye csak Ukrajnára, Romániára, Horvátországra, Szerbia és Montenegróra érvényes.

A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény bevezetése bizonyos eredményeket hozott. Így, a magyarországi adatok szerint, a 2002. év folyamán a Magyar Igazolvány igénylésére több, mint 400000 ezer kérvény érkezett a szomszédos országokban élő magyaroktól. [66, 2].

A határon túli magyarokkal fenntartott kapcsolatok javítása érdekében, 1992-ben kormány rendelettel megszüntették a Miniszterelnöki Hivatal határon

túli magyarok ügyével foglalkozó titkárságát és ennek bázisán egy önálló állami szervet hoztak létre – A Határon Túli Magyarok Hivatalát [47, 21]. Ennek a Hivatalnak száz munkatársa közül harminc A Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény végrehajtásával foglalkozik. Közvetlenül a kárpátaljai magyarokat érintő kérdésekkel a Hivatalban három személy foglalkozik [38, 16].

A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény kárpátaljai alkalmazásának köszönhetően bővültek a magyar kisebbség kapcsolattartási lehetőségei az anyaországgal. A 2002. december 1. állapotok szerint a terület magyar nemzetiségű polgáraitól több mint 100 ezer Magyar Igazolványt igénylő kérvényt fogadtak el [44, 1].

Kárpátaljának a két ország kapcsolatában játszott fontos szerepéről tanúskodik az a tény is, hogy 1991-ben a Magyar Köztársaság diplomáciai képviseletet (konzulátust) nyitott Ungváron. A konzuli körzet szélesítésével, 1992-ben ezt az intézményt Főkonzulátusi rangra emelték és tevékenységét kiterjesztették Kárpátalján kívül, a Lemberg-, Ivano-Frankivszki- és Csernyivecki megyére is [32, 67, 42, 2]. Ez lehetőséget nyújtott az ukrán-magyar kapcsolatokat érintő problémák közvetlen megvitatására és gyors megoldására. A Főkonzulátus ünnepélyes megnyitása alkalmával (1993. júliusa) a Területi Állami Adminisztráció épületében az ukrán elnök megyei megbízottja M. Krajilo fogadta a Bába Iván helyettes-államtitkár vezette magyar külügyi küldöttséggel. Jóval később, 2002. október 22-én nyílt meg Beregszászban a Magyar Köztársaság Főkonzulátusának helyi kirendeltsége [51, 2].

Megjegyzendő, hogy a Magyar Köztársaság Ungvári Konzulátusának avatása idején állami szintű tárgyalások folytak Ukrajna Főkonzulátusának megnyitásáról Nyíregyházán, az Ukrajnával határos Szabolcs-Szatmár-Bereg megye székhelyén [40, 4]. A kezdeményezés a Nyíregyházi Városi Önkormányzattól eredt és az Ungvári Városi Tanács 1992. évi ülészakán hozott határozatával támogatta azt [7, 229]. A megnyitóra azonban csak 2003. február 20-án került sor.

Ami a gazdasági szférában történő együttműködést illeti, a magyar fél már a XX. század 90-s éveinek első felében felvetette a szabad gazdasági övezet létrehozásának szükségességét Kárpátalján [77, 3, 18, 1]. Ezt a kérdést Leonyid Kravcsuk ukrán elnök és Antall József magyar miniszterelnök még 1993. május végi ungvári találkozójukon részletesen megvitaták [80, 4, 48, 1].

Megoldatlan a beregszászi járási kórház építésére felvett 1 millió dolláros magyar állami kölcsön visszatérítése is. Megjegyezzük, hogy Orbán Viktor magyar miniszterelnök hivatalos ukrainai, többek között kárpátaljai látogatása alatt (2000. február 25-26.), a tartozás törlesztésének sajtóságos módját ajánlotta: Magyarország kész elengedni az adósság 50 %-t, ha ezt a pénzt Ukrajna a magyar kisebbség szükségleteinek finanszírozására irányítja [14, 47]. A tárgyalások eredményeként a magyar fél átadta az ukrán partnereknek annak a szerződésnek a szövegét, melynek értelmében a Magyar Köztársaság jóváírja Ukrajna tartozásának felét 0,5 millió dollár összegben, azzal a feltétellel, hogy ezen pénzeszközöket a kárpátaljai magyar

kulturális-oktatási intézmények épületeinek rekonstrukciójára és javítására fordítják [9, 62]. A kérdés megvitatása során többek között arról is szó esett, hogy Magyarország kormánya lehetségesnek tartja a további tartozás jóváírását is, ha az ukrán fél hatékonyan használja fel a tartozás első felét [9, 62].

A 90-s évek végétől kezd aktuálissá válni a vízrendszer bevezetése Ukrajna és Magyarország között, s ez a probléma 2003. október 9-n záródott le, Ukrajna és a Magyar Köztársaság kormányai között született, az állampogárok utazásának feltételeiről szóló Egyezmény aláírásával [84]. Az Egyezménynek megfelelően, a magyar fél beleegyezését adta az úgy nevezett „lengyel modell” alkalmazásához a határon átutazni kívánó ukránokkal szemben. Ugyanúgy mint Lengyelország esetében, Magyarországgal kapcsolatban is bevezették az aszimmetrikus határmenti együttműködést, amely az ukrán állampolgárok részére ingyenes vízum kiadását feltételezi, cserébe a magyar állampolgárok vízummentesen utazhatnak Ukrajnába.

Fontos helyet foglal el az ukrán-magyar kapcsolatokban a határ menti együttműködés. Éppen ezen a téren nyilvánul meg Kárpátalja szerepe a kétoldalú kapcsolatokban. Még a XX. század 50-s éveinek elején lerakták Kárpátalja és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye között a határ menti együttműködés szilárd alapjait [26, 46, 81-93]. 1972-ben Nyíregyházán aláírták az első szerződést a határ menti árucsereforgalomról a Kárpátaljai Területi Fogyasztási Szövetkezet és a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei szövetkezetek között [23, 6, 41, 241]. A határ menti együttműködés fokozatosan alakult át az általános európai szabványok szerint kiépített határokon átnyúló együttműködésbe, melyet jogilag egy, a határ menti együttműködésről szóló ukrán-magyar kormányközi egyezményben (1997) rögzítettek [24, 3], valamint egy sor egyéb okmányban, melyek a kétoldalú határ menti együttműködést szabályozzák, többek között, a magyar külügyminisztérium elfogadott egy stratégiát, amely Magyarország és Ukrajna viszonyát hivatott aktivizálni, ezenkívül a Kárpátaljai Megyei Tanács és a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés jóváhagyta a határmenti területek fejlesztési stratégiáját (2003), melyek előírnyozzák Ukrajna bevonását az európai integrációs folyamatba, elsősorban az ukrán-magyar határ menti együttműködés elmélyítésén keresztül. Magyarország konkrét hozzájárulása az EU kelet-európai politikájához, valamint a határ menti együttműködéssel kapcsolatban kidolgozott tervekhez a Nyíregyházi Kezdeményezés lett [39, 116]. Ukrajna számára fontos, hogy a Nyíregyházi Kezdeményezés főként a kelet-európai régióra irányul. Ennek alapvető célja a helyi állami szervek és az Európai Unió új határai mentén jelen levő gazdálkodói szféra alanyai közötti kapcsolatok erősítése, valamint a partneri viszony megteremtése és fejlesztése.

Jelentős volt mindkét ország szerepe az ukrán-magyar államhatáron lévő átkelőhelyek hálózatának kiépítésében és a megfelelő kiszolgáló infrastruktúra létrehozásában, valamint az Ukrajna és Magyarország határ menti területein élő helyi lakosság szabad kapcsolattartáshoz szükséges feltételek megteremtésében, ami a

polgárok történelmi, etnikai, szociális és rokoni kapcsolatainak megőrzését segíti. Kijelenthető, hogy a közlekedési és határ menti infrastruktúra megfelel a határátkelés mai követelményeinek, ami különösen fontos Magyarország EU-csatlakozásának szempontjából.

Az ukrán-magyar határ menti együttműködés egyik fontos iránya az utóbbi években a környezeti katasztrófák fenyegetéseivel és azok következményeivel szembeni harc lett. Az 1993., 1998. és 2001. évek romboló árvizei idején Magyarország határ menti települései voltak az elsők, akik gyakorlati segítséget nyújtottak Kárpátalja lakosainak. A tiszai árvizek elleni közös intézkedések megtételének feltételeiről tárgyalt 2001. április 9-én Ungváron Viktor Juscsenko ukrán és Orbán Viktor magyar miniszterelnök [82, 30113]. A kormányfők arra a következtetésre jutottak, hogy csak a Kárpáti régiók közös erőfeszítésével és az Európai Unió támogatásával lehet megbízható árvízellenes védelmet kialakítani a Tisza medencéjében és a jövőben elkerülni az esetleges végzetes rombolásokat.

Az ukrán-magyar határmenti együttműködés a Kárpátok- Eurórégió (KE) keretein belül is megvalósul. Kézzelfogható példája a stratégialilag megfontolt határ menti együttműködésnek a 2000. október 6-án Nyíregyházán aláírt Interregionális Egyezmény Kárpátalja (Ukrajna), Szatmár megye (Románia) és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (Magyarország) hármashatári együttműködéséről [63, 82].

Épül az 5. számú, Trieszt-Ljubljana-Budapest-Kijev nemzetközi közlekedési korridor. Jelenleg ez a kérdés még nincs lezárva, mivel Ukrajna Közlekedésügyi Minisztériuma és Magyarország Gazdasági és Közlekedési Minisztériuma között egy egyezmény vár aláírásra, amely kijelölné az ukrán-magyar határon az 5. európai közlekedési korridoron belül az autópályák csatlakozási pontját.

A gazdasági együttműködés a Kárpátalján tevékenykedő ukrán-magyar közös vállalatok, valamint a Kárpátaljai Különleges Szabad Gazdasági Övezet működési mechanizmusán keresztül valósul meg. Kárpátalja és a magyarországi megyék közötti export-import tevékenységnek a dinamikáját elemezve megállapítható, hogy az ukrán régiók sorában Magyarország éppen Kárpátalján rendelkezik jelentős tőkebefektetésekkel. Továbbá, Kárpátalján működik a közös vállalatok jelentős része, melyek még 1991-ben kezdték el tevékenységüket. Az 1991-2003. évek folyamán Magyarország vezető pozíciót foglalt el a terület beruházási szférájában. Az 1990-1994. évek folyamán a Kárpátaljára irányuló közvetlen külföldi beruházásokból a Magyar Köztársaság 1 429,1 ezer USA dollárral vette ki részét [28, 207], a terület magyar partnerek által investált gazdasági egységeinek száma pedig 1994-ben elérte a 40-et [31, 15]. 2000-ben Magyarország továbbra is vezető pozíciót töltött be a kárpátaljai beruházások terén. A magyar tőke részvételével Kárpátalján 136 vállalat volt bejegyezve, a befektetett külföldi beruházások összege pedig 32,5 millió USA dollárt tett ki [10, 81, 11, 113]. Kárpátalja részvételi aránya az ukrán-magyar kereskedelemben stabilan növekedett és 2000-ben elérte a 16,4 %-t [31, 2]. A 2003. de-

cemberi állapotok szerint a Kárpátalja gazdaságába történt beruházások mennyisége alapján, Magyarország az USA utáni második helyet foglalta el (25 millió USA dollár), ami pedig az általános külkereskedelmi forgalmat illeti – az elsőt. A 280 magyar cég közül, amelyek a 2003. év végén jelen voltak az ukrán piacon, a közös vállalatok 60 % Kárpátalján működött. Az Ukrajnába érkező magyar tőkebefektetés 30 % ide lett irányítva [56, 8, 33, 1, 57, 2].

Az ukrán-magyar gazdasági kapcsolatok koordinációjának kérdésével az Ukrán-Magyar Kereskedelmi-Gazdasági és Tudományos-Műszaki Együttműködés Kérdéseivel Foglalkozó Kormányközi Bizottság, valamint a két ország kereskedelmi-ipari kamarái is foglalkoznak. Többek között, 2001. áprilisában létrehozták a Kereskedelmi-Ipari Kamara magyar-ukrán szekcióját, amely a Szabolcs- Szatmár-Bereg megyei KIK mellett működik, ugyanezen év szeptemberében pedig az ukrán és magyar kereskedelmi-ipari kamarák közötti együttműködési egyezményben foglaltak végrehajtása céljából a Kárpátaljai KIK bázisán elkezdte munkáját az Ukrán KIK ukrán-magyar szekciója [83, 446, 9, 17, 9]. Ezeknek az intézményeknek a feladata az, hogy elősegítsék Ukrajna és Magyarország határ menti megyéi között a vállalkozói és kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok fejlődését.

Szorosak Kárpátalja kapcsolatai a magyarországi megyékkel a kultúra, tudomány és az oktatás terén. Vonatkozik ez elsősorban a kárpátaljai és a magyarországi oktatási intézmények közötti tudományos-oktatási kapcsolatokra. Jó példa erre az Ungvári Nemzeti Egyetem együttműködése a magyarországi oktatási intézményekkel, többek között: a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemmel, a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolával, a Budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemmel, a Nemzetközi Technológiai Főiskolával, a Budapesti Alkotmányjogi Politikai Főiskolával, a Szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolával, a Miskolci Tudományegyetemmel, a Nyíregyházi Mezőgazdasági Főiskolával, a Budapesti Nemzetvédelmi Egyetemmel [34, 2]. Az együttműködési egyezményeknek megfelelően folyik a kölcsönös részképzés, valamint az aspiránsok és diákok cseréje, működvelő együttesek fellépései, sporttalálkozók, stb. A felsőoktatási intézmények közötti kapcsolatok magas szintjét bizonyítja az a tény is, hogy minden évben 45, magyarul jól beszélő diák, különböző szakokról egy szemesztert magyar főiskolákon tanulhat [59, 2]. A 80-s évek végétől kezdve számos kárpátaljai magyarnak nyílt lehetősége arra, hogy a szomszédos országban folytassa tanulmányait. A Beregszászi O., Cserniczkó I., Orosz I. – a Nyelv, oktatás, politika című munka szerzői által említett adatoknak megfelelően, az 1991. évi állapotok szerint Magyarország felsőoktatási intézményeiben 27 kárpátaljai diák tanult, 1995-ben pedig – 88 [61, 53].

Érzékelhető volt a magyar állam szerepe és anyagi támogatása a Beregszászi Magyar Színház létrehozásában. A Kárpátaljai Megyei Tanács 2. számú, 1992. február 8-án kelt, A Beregszászi Magyar Nemzeti Színház megnyitásáról szóló határozata alapján, az ukrán kormány jóváhagyásával elkezdődött a magyar színházművészet

kárpátaljai honosítása [5, 16]. A színház létrehozásának ötletét támogatta a magyarországi Illyés Gyula Közalapítvány is, és ezért 1992-től kezdve Beregszászban elkezdődött a Magyar Dráma Színház épületének rekonstrukciója [45, 3].

Az ukrán-magyar tudományos-oktatási kapcsolatok fejlődése szempontjából fontos lépés volt az ukrán-magyar kulturális, oktatási és tudományos együttműködésről szóló Egyezmény (1995) [68, 1], valamint a tudomány és technológia területén történő együttműködésről szóló Egyezmény (1995) [53] aláírása, melyek nemcsak a színház-, film-, zene- és alkotóművészet terén megvalósuló széleskörű kétoldalú kapcsolatokat irányozzák elő, de egyben ösztönzik az előadók és tudósok cseréjét, közös tudományos kutatások folytatását, új tankönyvek és tudományos kiadványok megjelentetését. Jelentős eredményként értékelhető ezen a téren a diplomák és tudományos fokozatok kölcsönös elismeréséről és egyenértékűségéről szóló Egyezmény (1998) aláírása [27, 33]. A felek megegyeztek a II. világháború idején és az utána következő években más országok területére került kulturális értékek visszaszolgáltatásáról (1995) [52].

Pozitívan befolyásolta a kétoldalú kapcsolatokat a Nemzeti Kisebbségek Jogainak Biztosításával Foglalkozó Ukrán-Magyar Vegyes Bizottság tevékenysége, melyet 1991. májusában hoztak létre [19]. A bizottság jegyzőkönyveinek elemzése alapján nyomon követhető a magyar fél következetes kiállása a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség érdekeinek védelmében, többek között az oktatás és a kultúra terén.

Kulturális kérdésekben Magyarország igyekszik maximálisan támogatni minden olyan kezdeményezést, amely javítana a kárpátaljai magyarok helyzetén. Ezzel együtt meg kell jegyezni, hogy Kárpátalja és a magyarországi megyék kulturális intézményei közötti kulturális együttműködés fejlődését pénzügyi problémák gátolják. A megfelelő költségvetési finanszírozás hiányában nehézségek adódnak a megyei művészi kollektívák külföldi utazásait illetően. Magyarország jelentős anyagi támogatást nyújt a kárpátaljai könyvtáraknak, könyvkiadóknak, oktatási intézményeknek. Érzékelhető volt Magyarország anyagi, elsősorban pénzügyi támogatásának ténye a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola megnyitásakor, az Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház épületének restaurálásakor, a Beregszászi Járási Kórház építésekor.

Közismert, hogy az ukrán-magyar kisebbségi vegyes bizottság IV. ülésén 1994. április 12-13-án, a bizottság a jegyzőkönyv 6. pontja értelmében támogatta egy Beregszászban felállítandó magyar tannyelvű felsőoktatási intézmény létesítésének tervét, azzal a feltétellel, hogy a költségek fedezése magánfinanszírozás útján történik. Ezt a kérdést megvitatták a bizottság V. ülésén is [8, 19, 65, 3]. A Beregszászi Járási Állami Adminisztráció elnökének 97. számú, 1994. május 12-én kelt rendeletével bejegyezték a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola alapszabályát [62, 113]

2000-ben a Kárpátaljai Állami Levéltár igazgatója és Szakács Zoltán, ungvári magyar főkonzul tanulmányozták annak lehetőségét, hogyan tudna segíteni Magya-

rország az Ukrán Nemzeti Levéltári Alap azon okmányai tárolási feltételeinek javításában, melyeket a Levéltár beregszászi fiókjának tárolójában őriznek, megvittatták továbbá az ukrán és magyar levéltári intézmények együttműködését, elsősorban regionális szinten [12, 1]. Szakács Zoltán arról tájékoztatta partnerét, hogy a magyar fél kész 2001-ben anyagi és pénzbeli forrást biztosítani a Kárpátaljai Állami Levéltár tárolójának helyreállítására. A találkozó eredményeként elfogadtak egy „Közös nyilatkozatot Szakács Zoltán, a Magyar Köztársaság Ungvári Főkonzula és Mihajlo Delehán, a Kárpátaljai Állami Levéltár igazgatója közötti munkatalálkozóról, a magyar fél levéltári okmányok megőrzésében történő részvételéről” [13, 115], és aláírtak egy „Szándéknyilatkozatot a Magyar Köztársaság Ungvári Főkonzulátusa (kárpátaljai, lemergi, ivano-frankivszki és csernyivecki működési körzettel) és Ukrajna Kárpátaljai Területi Állami Levéltára között” [13, 116]. Azonban a területi levéltár igazgatósága ragaszkodott ahhoz, hogy a rekonstrukciót a levéltár ungvári épületén végezzék, de ezt a javaslatot a Magyar Köztársaság Főkonzulátusa kategorikusan elvetette. A konzulátus véleménye szerint, a magyar fél segítsége csak abban az esetben lett volna aktuális, ha a helyreállítást a Levéltár beregszászi fiókjában végzik. Azzal érveltek, hogy ez az intézmény a terület egy tömbben élő magyar lakosságának a központjában helyezkedik el [13, 131].

2001. szeptemberében aláírták a „Levéltári ágazatban történő együttműködésről” szóló Ukrán-Magyar Kormányközi Egyezményt [44, 5]. Ennek következtében a Kárpátaljai Állami Levéltárnak lehetősége nyílt hathatós segítséget nyújtani az ukrán és magyar tudósok tudományos-kutató munkájához és reagálni a magyar állampolgárok megkeresésére.

Magyarország állandó segítséget nyújt a kárpátaljai könyvtárak magyar nyelvű kiadványokkal történő feltöltéséhez. 2002-ben a Területi Tudományos Könyvtár 10 folyóirat-évfolyamot kapott a Széchényi Nemzeti Könyvtártól. A beregszászi, nagyszőlősi, técsői, huszti és munkácsi járási könyvtárak pedig 5-5 újság-évfolyamot kaptak, melyeket különböző csatornákon keresztül hoztak be Magyarországról [44, 3]. A Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumától és a Széchényi Nemzeti Könyvtártól a terület magyar lakosságának igényeit kielégítő könyvtárak részére 214 példányszámú könyvszállítmány érkezett [44, 4]. Ugyanakkor a Kárpátaljai Területi Tudományos Könyvtár 69 példányszámú ukrán nyelvű könyvszállítmányt küldött az egri egyetem ukrán nyelvi tanszéke előadóinak részére [44, 5].

Befejezésül megállapítható, hogy a vidék nemzeti kisebbségei között talán a kárpátaljai magyarság rendelkezik a legjobb feltételekkel igényének kielégítésére tudományos-oktatási és szellemi-kulturális téren. Többek között, a nemzeti-kulturális egyesületek tevékenységének, a különböző szintű nemzeti oktatási intézmények működésének, az anyanyelvű tömegtájékoztatási eszközöknek, klubok és szakkörök működésének, kulturális-propaganda célú rendezvények lebonyolításának, a magyar kultúra ünnepei és fesztiválok szervezésének köszönhetően.

Összegezve a kétoldalú kapcsolatok, történelmi léptékkel mérve nem túl hosszú tapasztalatát, kijelenthető, hogy Ukrajna és a Magyar Köztársaság a XX. század 90-es éveinek folyamán lerakták a jószomszédi kapcsolatok szilárd alapját. Jelenleg, az európai kontinensen végbement geopolitikai változások ellenére, mindkét országnak törekednie kell arra, hogy az új körülmények között is megtartsák és tovább fejlesszék az ukrán-magyar kapcsolatok eddigi szintjét és tartalmát, biztosítsák az előrehaladást a politika, gazdaság, kultúra, valamint a határ menti együttműködés minden irányába. Ukrajnának Magyarországgal határos része, azaz Kárpátalja, nagyon fontos határ menti terület nemcsak a két ország, de az Európai Unió és Kelet-Európa országai között is. Kárpátalja magyar lakossága pedig az ukrán-magyar kapcsolatok állapotának és változásának – fontos értékmérője. Az elmondottak alapján beszélhetünk az úgy nevezett „kárpátaljai tényező” fontos szerepéről az ukrán-magyar kapcsolatokban.

1. Білан В. Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках. Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет ім. І.Франка. – Львів, 2004. – 20 с.

2. Віднянський С., Вовканич І. Україна і Центрально-Східна Європа у ХХ столітті: уроки минулого і сучасність // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи (Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю І.М.Гранчака 7 жовтня 1997 року) / Відп. ред. М.А.Лендел. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 66–72.

3. Вовканич І. Постсоціалістична трансформація в Угорщині: історіографічний аспект // *Carpatica*–Карпатика. Політологічні студії: історія, теорія, практика. – Ужгород, 2003. – Вип. 21. – С. 211–225.

4. Ваш С. Василь Дурдинець: Нові виклики в українсько-угорських відносинах долатимуться добросусідською волею двох народів // Новини Закарпаття. – 2003. – 8 квітня. – С. 5.

5. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації (далі – Закарпатської ОДА). - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Рішення від 8.01.92. № 2 “Про відкриття угорського національного театру в м. Берегове”. – Арк. 16.

6. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Листування з міністерствами, відомствами УРСР, союзними відомствами про розвиток відповідних галузей. 15 січня 1991 р. – 06 грудня 1991 р. На 101 аркуші.

7. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Т. II. Листування з Кабінетом Міністрів України. 03 липня 1992 – 17 грудня 1992 р. На 229 аркушах.

8. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Листування з міністерствами, відомствами України про розвиток відповідних галузей. 31 січня – 12 липня 1995 р. На 182 аркушах.

9. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 63. Т. III. Листування з міністерствами, посольствами України з питань зовнішньоекономічних зв'язків. 08 серпня – 26 грудня 2000 р. На 152 аркушах.

10. Відомчий архів Закарпатської Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 18. Т. IX. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань економічного і соціального розвитку області. 21 листопада – 29 грудня 2000 р. На 217 аркушах.

11. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 74. Т. VII. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, обласних установ і організацій. 13 січня – 25 лютого 2000 р. На 139 аркушах.

12. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 76. Т. IX. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, відділів та управлінь облдержадміністрації, обласних установ і організацій. 01 червня – 26 липня 2000 р. На 159 аркушах.

13. Відомчий архів Закарпатської Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 77. Т. X. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, обласних установ та організацій. 03 серпня – 29 грудня 2000 р. На 166 аркушах.

14. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 3. Т. III. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 21 березня 2000 р. – 29 травня 2000 р. На 140 аркушах.

15. Відомчий архів Закарпатської ОДА. - Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 50. Т. X. Листування з міністерствами, відомствами України про розвиток відповідних галузей. 13 листопада – 25 грудня 2000 р. На 145 аркушах.

16. Гейза Єсенський на Закарпатті // Закарпатська Правда. – 1991. – 13 серпня. – С. 1.

17. Гецько Ю. Українсько-угорська секція ТПП України: практичне втілення конструктивного діалогу триває // Діловий вісник. – 2003. – № 1–2. – С. 9.

18. Данина пам'яті нащадків // Громада. – 1998. – № 3–4. – С. 1–2. (Hromáda – 1998. – 3–3. évfolyam. – 3–4 szám. P. 1–2.)

19. Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською

Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – Т.1. – К., 2001. – С. 269–274.

20. Держалюк М. Україна в концепціях і доктринах Угорщини. Угорська політика щодо України на сучасному етапі // Українська державність у ХХ столітті. – К.: Політична думка, 1996. – С. 174–176.

21. Динис Г.Г., Дербак В.І., Сюсько І.М. Транскордонне співробітництво України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 10. – С. 110–115.

22. Дікарев О., Гаврилко П. Транскордонне співробітництво: Аспекти міжнародних відносин, права, економіки. – Ужгород, 1999. – 180 с.

23. Довідка про зовнішньоекономічні зв'язки підприємств та організацій області з Угорщиною за 1996 рік // Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків при Закарпатській обласній державній адміністрації. – 1996. – На 7 аркушах.

24. Довідка про стан регіонального співробітництва Закарпатської області з Угорщиною за 1999 рік // Поточний архів управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності Закарпатської обласної державної адміністрації. – 1999. – На 4 аркушах.

25. Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 24–27.

26. Жулканич О. Регіони в системі зовнішньоекономічних відносин (На прикладі Закарпатської області). – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 199 с.

27. Задорожній О. Україна-Угорщина: міст до наступного тисячоліття. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 336 с.

28. Закарпатська область. (Статистичний щорічник за 1997 рік) / Відп. ред. Ільтьо І.В. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – 294 с.

29. Закон про угорців, які проживають у сусідніх країнах: інтереси та цілі // Факти про Угорщину. – 2002. – № 1. С. 1–12.

30. Закон Угорської Республіки № LXII 2001 року про угорців, які проживають у сусідніх країнах // Угорщина на шляху до Шенгену: Виклики України (Матеріали міжнародного “круглого столу” експертів (м.Ужгород, 1–3 листопада 2001 р.)). – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2001. – С. 165–189.

31. Закарпаття – Угорщина. (Економічне партнерство) / За ред. Гурзан Т.В. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2001. – 19 с.

32. Закарпаття. Хто є хто. Міжнародне довідково-біографічне видання. Випуск перший. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 254 с.

33. Інвестиційна привабливість Закарпаття для Угорщини зростає // Новини Закарпаття. – 2003. – 4 грудня. – С. 1.

34. Інформація про міжнародне співробітництво Ужгородського національного університету за 2001 р. // Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків Ужгородського національного університету. – 2001. – На 3 аркушах.

35. Кіш Є. Транскордонне співробітництво та регіональна політика Європейського Союзу // На шляху до Європи. Український досвід Єврорегіонів / За ред. С.Максименка, І.Студеннікова. Київський центр Інституту Схід–Захід. – К.: Логос, 2000. – С. 13–34.; Щодо питання введення візового режиму між Україною та Угорщиною // Угорщина на шляху до Шенгену: Виклики Україні (Матеріали міжнародного “круглого столу” експертів (м. Ужгород, 1–3 листопада 2001 р.). – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2001. – С. 110–113.; Політико-правові засади українсько-угорського кордону в контексті розширення ЄС // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 15–21.; За стандартами транскордонної взаємодії. Перше десятиліття євро регіональної співпраці // Політика і час. – 2003. – № 10. – С. 79–84.; Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості та пріоритети у XXI столітті = Az ukrán–magyar határmenti együttműködés: lehetőségek és prioritások XXI. században / Є.Б.Кіш; Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, Закарпатський регіональний центр. – Ужгород: Ліра, 2003. – 124 с.

36. Литвин В. Українсько-угорські відносини: історичні традиції та нові обрії співробітництва // Голос України. – 2004. – 29 травня. – С. 1, 4.

37. Мітряєва С. Культура як фактор зближення народів: досвід культурного співробітництва країн Центральної та Південно-Східної Європи // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи (Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю І.М.Гранчака 7 жовтня 1997 року) / Відп. ред. М.А.Лендел. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 92–98.; Національно-культурні товариства Закарпатської області = National cultural associations of Transcarpatian regional / Національний інститут стратегічних досліджень. Закарпатський філіал. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. – 164 с.; Роль Карпатського єврорегіону в зміцненні безпеки та стабільності в Центрально-Східній Європі // Регіональні студії: Збірник наукових праць. – Випуск 1 / Укл.: М.Лендєл. – Ужгород: Ліра, 2001. – С. 69–73.

38. Москаль Г., Попок А. Досвід організації співпраці деяких європейських країн зі співвітчизниками за кордоном. – К., 2003. – 78 с.

39. Мункачі Й. Коментар // Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: Можливості для України. Аналітичні оцінки. – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. – С. 115–120.

40. На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 5 лютого 1999 р. № 2377/34 щодо реалізації Протоколу VIII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин та на запит Держкомнацміграції № 14-154/11 від 04.08.99 р. // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адмі-

ністрації. – 1999 р. На 6 аркушах.

41. Нариси історії Закарпаття. Т. III. (1946-1991). – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – С. 232–279.

42. Попович І. Генконсульство інформує...// Новини Закарпаття. – 1994. – 22 грудня. – С. 2.

43. Протокол до Декларації про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Політика і час. – 1992. – №11–12. – С. 28.

44. Про хід виконання плану заходів щодо реалізації Протоколу XI засідання українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – 2002 р. На 10 аркушах.

45. Рішко М. З Днем народження, Берегівський театре! // Новини Закарпаття. – 1994. – 24 березня. – С. 3.

46. Секції ТПП Угорщини й України налаштовані на подальшу співпрацю // Діловий вісник. – 2003. – № 5–6. – С. 9.

47. Создано новое Управление... // Венгерское обозрение. – 1996. – № 2. – С. 20–21

48. Україна–Угорщина: крок до поглиблення співробітництва // Закарпатська Правда. – 1993. – 1 травня. – С. 1.

49. Сорока М. Світ відкриває Україну: Про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ століття. Статті. Документи. Коментарі. – К.: Вид-во “Київська правда”, 2001. – 782 с.

50. Ткач Д. Перші серед перших (до десятиріччя встановлення українсько-угорських стосунків) // Науковий вісник дипломатичної Академії України. – 2001. – № 5. – С. 213–224.; Співвітчизники за кордоном: Захист прав угорської національної меншини в сусідніх державах – один із головних пріоритетів зовнішньої політики Угорщини // Політика і час. – 2003. – № 12. – С. 78–87.; Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К.: МАУП, 2004. – 504 с.

51. Умови угоди переглянуть // Срібна земля. – 2003. – 11 жовтня. – С. 2.

52. Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни // Задорожній О. Назв. праця. – С. 232–234.

53. Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у сфері науки і технології від 19 травня 1995 р. ст. 2 // Задорожній О. Назв. праця. – С. 259–262.

54. Україна в європейських міжнародних відносинах: Науковий збірник /

Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 526 с.

55. Україна і Європа (1990–2000 рр.). Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка // Мельникова І.М., Євсєєнко І.В., Знаменська М.В., Мартинов А.Ю., Нікіфорок Д.І. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 308 с.

56. Чейпеш Ю. Надійний партнер // Діловий вісник. – 2003. – № 9–10. – С. 8–9.

57. Черепаня В. Зовнішньоекономічний вимір року // Новини Закарпаття. – 2003. – 23 грудня. – С. 2.

58. Шманько Г. ...І кордони не в заваді // Політика і час. – 1995. – № 11. – С. 51–53.

59. Які контакти має УжНУ з вузами інших країн? Міжнародні зв'язки з вузами Угорщини (2001 р.) // Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків Ужгородського національного університету. – 2001. – На 5 аркушах.

60. A hazai kisebbséghez tartozók létszáma, 2001 // www.ukrajinci.hu/arhiv_index.htm.

61. Beregszászi A., Cserniczkó I., Orosz I. Nyelv, oktatás, politika. – Ужгород: СП ТОВ “ПоліПрінт”, 2001. – 143 р.

62. Cserniczkó I. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). – Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, 1998. – 309 p.

63. Dancs L. A határforgalom és a határmenti lakossági kapcsolatok jellegzetességei a magyar-ukrán határ mentén a rendszerváltástól az uniós csatlakozásig // A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. – Nyiregyháza–Ungvár, 2004. – P. 74–83.

64. Dupka Gy. Kárpátalja magyarsága. – Budapest: Markó és Kiss Nyomda Kft, 2000. – 211 p.

65. Jegyzőkönyv a Nemzeti Kisebbségek Jogainak Biztosításával Foglalkozó Ukrán–Magyar Vegyes Bizottság 5 üléséről // Kárpáti Igaz Szó. – 1995. – április 4. – P. 3.

66. Kovács E. A nagykövet búcsúlátogatása Kárpátalján // Bereginfo. – 2002. – 11 október. – P. 2.

67. Magyarok a világban. Kárpát-medence (Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról) / Sorozatfőszerkesztő dr. Kasza Sándor. – Budapest: Ceba Kiadó, 2000. – 803 p.

68. Magyar–ukrán kulturális és oktatási egyezmények // Kárpáti Igaz Szó. – 1995. – április 6. – P. 1.

69. Medgyesi Cs. Magyar–ukrán szerződés: nem tárgyalják. Nemzetközi okmány nem módosítható // Magyar Hírlap. – 1993. – március 11. – P. 1, 3.

70. Majorné László B. Kárpátok Eurórégió // A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. – Nyiregyháza–Ungvár, 2004. –

P. 48–57.

71. Nem döntöttek az ukrán alapszerződésről // Magyar Hírlap.– 1993. – május 5. – P. 7.

72. Páldy A. Egyre távolabb Moszkvától. Egy diplomata kievi emlékei 1986–1992. – Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1996. – 402 f.; Páldy A. Csak a Vereckei-hágón érthetlenség? // Népszabadság. – 2000. – január 19. – P. 3.; Még egyszer a Vereckei-hágóról // Népszabadság. – 2000. – április 4. – P. 2.

73. Ratifikálás előtt, vita alatt // Pesti Hírlap.– 1993. – március 11. – P. 1.

74. Ruszin E. Magyarok a Kárpátalján. A félmúlt üzenete. – Budapest, 1991. – 137 p.

75. Sallai J. Ukrán-magyar határkapcsolat a schengeni vízum tükrében, és a Magyar Köztársaság EU tagsága jegyében // A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. – Nyiregyháza–Ungvár, 2004. – P. 36–47.

76. Smányko G. “Ukrajna kárpátaljai területe és magyarországi Szabolcs-Szatmár-Bereg megye önkormányzati szerveinek nemzetközi együttműködése: a mai reáliák és perspektívák” // Acta Hungarica. 1995, VI-й рік видання. – Ужгород–Ungvár, 1997. – P. 191–195.

77. Székely G. A parlament a héten ratifikálja az ukrán-magyar alapszerződést // Magyar Nemzet.– 1993.– május 3. – P. 3

78. Tízéves a magyar-ukrán alapszerződés // Magyar Nemzet.– 2001. – december 3.– P. 2.

79. Varga A. Az ukrán-magyar határmenti együttműködés feltételei Schengen után // A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. – Nyiregyháza–Ungvár, 2004. – P. 28–35.

80. Vita a magyar-ukrán alapszerződésről // Népszabadság.– 1993.– május 4. – P. 4.

81. 1994–1998. Országgyűlési jegyzőkönyv. Nyári rendkívüli ülészak. 1996. június 17 – július 3. 190–197. Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve 1996. szeptember – 3-ai rendkívüli ülés. 197 szám.

82. 1998–2002 Országgyűlési jegyzőkönyv. Tavaszai ülészak. III. 2001. március 26–30. 195–199. Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve 2001. évi tavaszai ülészak március 26–27–28–29–30-ai ülésének negyedik ülésnapja. 198 szám.

83. www.indexkelet.hu

84. www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2003/09/030915_ukraine_hungary_visas.shtml

dr. PÓK ATTILA

**a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi
Intézetének igazgató-helyettese (Magyarország)**

A tágabb horizontú ukrán és magyar történészek az elmúlt évszázadban tudtak egymásról, kölcsönösen számon tartották azokat a publikációkat, amelyek nemzeteik történetét szélesebb összefüggésekbe ágyazva mutatták be. Magyar oldalon utalhatnak például a manapság nem túl gyakran emlegetett Hodinka Antalra.¹ Baráti szálak mentén, 1949-1990 között pedig a szovjet - magyar történész vegyes bizottság keretei között személyes érintkezésekre is gyakran adódott lehetőség, de csak most, 2005 tavaszán kerül sor az első kétoldalú, a két nép és államaik kapcsolatrendszerének fordulópontjait áttekintő konferenciára.

Mindannyian, akik e konferencia előkészítésében részt vettünk, tudjuk, hogy egy ilyen reprezentatív, több korszak kutatóit mozgósító rendezvény létrehozásához kedvező csillagállásra van szükség. A csillagok járását pedig nemcsak a tudomány szempontjai befolyásolják, hanem politikai és pénzügyi tényezők is. S ha mindez együtt van, akkor is elengedhetetlen további feltétel, hogy legyen néhány olyan ember, és mindkét oldalon olyan intellektuális közeg és olyan intézmények, amelyek örömmel vállalkoznak a feladatra. A magyar kollégák nevében ezért mindenek előtt szeretném megköszönni személy szerint Vass Tibor, Vidnyánszky István, Valerij Szmolij igazgató úr és Tóth János nagykövet úr, intézményesen az UMDSZ, az UTA Történettudományi Intézete, a Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma és ukrainai nagykövetsége rendkívül lelkes és odaadó segítségét, támogatását.

Egy neves angol kutató, a korájukori angol politikai gondolkodás történetének szakértője J.G.A. Pocock írja egy 1957-ben megjelent munkájában: "A történetírás története nemcsak egyfajta gondolkodásmód kialakulásának és tökéletesedésének története... hanem mindazon utak és módszerek története, amelyek révén az emberek a múlthoz kapcsolódnak és próbálják meg tudni, mi is történt".²

Mind az ukrán mind a magyar nép közösségtudatának, nemzettudatának kialakulásában, formálódásában meghatározó szerepet kapott a 19. században csakúgy mint a nemrég lezárult huszadikban a német és orosz államalakulatok közötti régió viharos története. Pontosabban az a kollektív emlékezet, amely nemegyszer a történészi krédónak ellentmondó haraggal és részrehajlással konstruál múltat. Érthető módon ezekben a konstrukciókban nem a mérlegelő, elemző forráskritika, hanem a

patrióta, nacionalista érzelem és a politikai számítás dominál, mozgósít és lelkesít vagy akár gyűlöletet is kelt.

Ezek a konstrukciók legalább olyan fontos tárgyai ma már az eszme- és politikatörténeti kutatásoknak, mint a politika-, gazdaság- és társadalomtörténet kulcskérdései, hiszen sajátos, önálló életet élve sokat építhetnek, de sokat rombolhatnak is két nép kapcsolatrendszerében. A magyar-ukrán kapcsolatrendszert nem terhelik ilyen konstrukciók, a két világháború poklának a két nép kapcsolatait is érintő válságos éveit a legfrissebb kutatások fényében világítja meg több előadónk.

Régióink múltjában és jelenében a nemzeti kisebbségek politikai aspirációi, társadalmi szerkezete, művelődésük története minden nép történetét átszövi. A többségi és kisebbségi helyzet, sors nem eleve elrendelt, gyakran változhat, ugyanaz a nép akár rövid időn belül is átélheti mindkét helyzetet. A legutóbbi másfél évtized számos példával szolgál erre: a jelen iránt fogékony történészekként egy ilyen ritka, ünnepi esemény alkalmával emlékeztetnünk kell arra, hogy az ukrán állampolgárként élő, dolgozó magyar kollégáinkat természetesen ugyanúgy magyar történész szakmai közösségünk tagjainak tekintjük, mint erdélyi, felvidéki, vajdasági vagy más területeken, országokban dolgozó történész barátainkat. A tudomány munkásaiként értékelnünk kell azokat a politikusi (többségi és kisebbségi) erőfeszítéseket, amelyek biztosítják számunkra a szabad eszmecsere, vita lehetőségét. Ez ma már szerencsénkre természetesnek tűnik, de ne felejtsük: mindaddig, ameddig a levegőt meg nem vonják tőlünk, nem értékeljük, hogy lélegezhetünk. A kutatás, gondolkodás, véleménynyilvánítás szabadsága ilyen érték: akkor becsüljük igazán, ha nincs benne részünk.

Őszintén remélem, hogy oxigéngazdag közegben, rendszeres időközönként tartandó konferenciánkon, közös kutatási projektek létrehozásával folytathatjuk a magyar és ukrán történészek most intézményesült együttműködését.

¹ Hodinka Antalról (1864-1946) ld.: Steven Bela Vardy: Antal Hodinka: Pioneer of Slavic Historical Studies in Hungary. In: Steven Bela Vardy: *Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America*. East European Monographs, distributed by Columbia University Press, 1985, 121-128. Szélesebbívű áttekintésre: Steven Bela Vardy: *The Development of East European Historical Studies in Hungary prior to 1945*. In: Steven Bela Vardy: *Clio's Art...* 75-119.

² J.G.A.Pocock: *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century*. Cambridge, 1957. 251.

**A tudományos történelmi konferencia
HATÁROZATA
a Magyar-ukrán Történeész Vegyes Bizottság megalakításáról**

A Magyar-ukrán közös múlt és jelen elnevezésű nemzetközi tudományos konferencia résztvevői határozatot hoztak egy magyar-ukrán történeész vegyes bizottság megalakításáról és javasolják a Magyar valamint az Ukrán Tudományos Akadémia elnökségének a bizottság jóváhagyását az alábbi személyi összetételben:

Ukrán oldal:

1. **Vidnyánszki István**, a történelemtudományok doktora, professzor, az UNTA Történettudományi Intézete Világtörténelmi és Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezetője (Kijev) - elnök

2. **Irina Matyas**, a történelemtudományok doktora, professzor, az Ukrán Levéltári Tudományos Kutató Intézet igazgatója (Kijev) – elnök-helyettes

3. **Kiss Éva**, a történelemtudományok kandidátusa, az UNTA Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete Ungvári Részlegének főmunkatársa (Ungvár) – felelős titkár

4. **Gleb Ivakin**, a történelemtudományok doktora, az UNTA Régészeti Intézetének igazgató-helyettese (Kijev)

5. **Mikola Kotljar**, a történelemtudományok doktora, az UNTA levelező tagja, az UNTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa (Kijev)

6. **Ivan Mandrik**, a történelemtudományok doktora, az Ungvári Nemzeti Egyetem tanszékvezető professzora (Ungvár)

7. **Dmitro Tkacs**, a politológia doktora, professzor, az Ukrán Külügyminisztérium különleges ügyekkel megbízott nagykövete (Kijev)

Magyar oldal:

1. **dr. Fodor István**, professzor, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója (Budapest) – elnök

2. **dr. Pók Attila**, professzor, az MTA Történettudományi Intézetének igazgató-helyettese (Budapest) – elnök-helyettes

3. **dr. Biró Andor**, a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézetének osztályvezetője (Budapest) – felelős titkár

4. **dr. Font Márta**, a Pécsi Tudományegyetem tanszékvezető professzora (Pécs)

5. **dr. Udvari István**, a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola professzora (Nyíregyháza)

6. **dr. Gebei Sándor**, professzor, az Egri Eszterházy K. Főiskola Történettudományi Intézetének igazgatója (Eger)

7. **dr. Szvák Gyula**, professzor, az ELTE Szlavisztikai Intézetének igazgatója (Budapest)

Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Történettudományi Intézete és
a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
tudományos együttműködési
SZERZŐDÉSE

Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Történettudományi Intézete (UNTA UTI), Kijev, és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (MTA TI), Budapest, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia tudományos együttműködéséről szóló Szerződésük értelmében megkötötték ezt a következő tartalmú együttműködési Szerződést:

Az tudományos együttműködés célja:

A történelem, történetírás és a történettudomány módszertana problémáival kapcsolatos közös tudományos kutatói tevékenység, amely a kétoldalú együttműködési formában, valamint a kölcsönös érdekeltég és ekvivalencia alapján válik valóra.

Az együttműködés főirányzata:

Tudományos együttműködés az aktuális kutatói tervezetek közös kidolgozása útján a történettudomány következő tematikus részét és problémáit illetően:

- az ukrán-magyar kapcsolatok történetének problémái;
- a nemzeti kisebbségek, nemzetközi kapcsolatok és a határmenti együttműködés fejlődésének története;
- a mindkét ország társadalmi átváltozásának körülményei mellett gyakorolt kül- és nemzetpolitika kérdései.

Az együttműködés formái:

1. Az Ügyfelek abban állapodtak meg, hogy támogatni fogják a felsorolt problémákat illető kutatói terveket és ezek megvalósítása érdekében közös munkacsoportokat hoznak létre.
2. Az Ügyfelek előre látják a közös tudományos konferenciák, szimposiumok, szemináriumok szervezése lehetőségét.
3. A Szerződő felek megállapodtak a tudományos munkatárscsere által történő tudományos kapcsolatainak és munkatalálkozásainak további fejlesztéséről. E kölcsönös cserének a főalapjai a következő elvekhez igazódnak:
 - 3.1 A külföldi kiküldetés pontos időtartamát (napszámát) évente határozzák meg a Tudományos Akadémiák Nemzetközi Kapcsolatok Osztályai által magadott kvóta keretein belül, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezségek alapján.
 - 3.2 A jelöltek megválasztása a kiküldő Ügyfélnek a kiváltsága. Ugyanakkor, a Szerződő felek elismerik egymás jogát arra vonatkozólag, hogy a másik Ügyfél képviselő tudományos munkatársakat vendégekként meghívhatnak az ekvivalens csere megszabott előírányzatán kívül is.
 - 3.3. Az utazási költségeket a kiküldő Ügyfél fedezi.
 - 3.4. A fogadó Ügyfél a megérkezett vendég részére szállást, valamint az étkezésére, a kulturális és közszolgálati igényei ellátására szükséges megfelelő pénzüsszeget biztosít. E pénzüsszegek mértékét az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia tudományos együttműködéséről szóló Szerződésük határozza meg. A pénzüsszegek mértékének növelése az országok gazdasági helyzete adott lehetőségeitől függ.
4. Az Ügyfelek kedvezni fognak a Magyar Köztársaság irattári- és könyvtáraiban való munkájukban a közös tervezetek megvalósításán tevékenykedő ukrán történészeknek, valamint az Ukrajna irattári- és könyvtáraiban munkálkodó magyar tudósoknak.
5. Az Ügyfelek támogatni fogják az Ukrajna és Magyarország történeiszneinek Bizottsága tevékenységét.

6. Az Ügyfelek támogatni fogják az Ungvári Nemzeti Egyetemen létrehozott magyar történeti és euróintegráció tanszéknek a működését

7. Az Ügyfelek kölcsönös kötelezettséget vállalnak arra vonatkozólag, hogy informálni fogják egymást a két ország tudományos életének újságáról és biztosítják a történelmi irodalomcserét.

8. A Szerződő felek biztosítják a saját tudományos szaklapjai- és tanulmányköteteiben való partner-intézet munkatársai publikálásainak megjelenési lehetőségét.

9. Az Ügyfelek megegyezésre jutottak a közös tudományos munkák előkészítése- és kiadására, valamint a történelem aktuális problémáit összefoglaló anyagok és okmányok közrebocsátására vonatkozólag.

Befejező rendelkezések

1. A megegyezések és a közös tervek megvalósítására hatással vannak a mindkét Ügyfél rendelkezésére bocsátott költségvetési eszközök, valamint az Ukrajna és a Magyar Köztársaság hatályos törvényhozása és jogszabályai.

2. A Szerződő felek részt fognak venni a hazai és nemzetközi pályázatokon a közös tervezetek megvalósítását szolgáló vissza nem térítendő pénztámogatás megszerzése céllal.

3. Szükség esetén, a Szerződő felek segítséget nyújtanak egymásnak a fogadó országban való másik Ügyfél tudósainak tartózkodási ideje alatt.

4. A jelen Szerződés a továbbiakban megváltoztatható a mindkét Ügyfél beleegyezése esetén.

5. A jelen Szerződés öt évre szól, majd a továbbiakban évente felújítható, ha hat hónappal a kijelölt periódus lejárata előtt az egyik Ügyfél sem jelenti be írásbeli formában e Szerződés felbontását.

6. A jelen Szerződést Kijevben, 2005. április 15-án, két példányban írták alá, amelynek mindegyike ukrán és magyar nyelvű, méghozzá mindkét szöveg hiteles és azonos erejű.

Az Ügyfelek telephelye:

Magyarország

Budapest I.

Üri u., 53.

MTA Történettudományi Intézete

Az

MTA Történettudományi Intézete nevében

Igazgató

GLÁTC Ferenc akadémikus

Ukrajna

01001 Kijev

Hruszevszkij út 4. sz.

Ukrán NTA Ukrajna Történettudományi Intézete

Az Ukrajna Történettudományi Intézete nevében

Valerij SZTOLJ akadémikus

"Az ugorok a ma Magyar
hegynek nevezett kijevi
hegy alatt vonultak és a
Dnyeper partján ütöttek
tábort"

(Nesztor, II. k., 236. old.)

Magyar-ukrán
közös múlt és jelen